Yılmaz Öztuna

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Başlangıcından Zamanımıza Kadar

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Türkiye'nin siyasî, medenî, kültür, teşkilât ve san'at tarihi

Yılmaz Öztuna

Baş Tarafta Türkiye Dışındaki Türk Devletleri Hakkında Geniş Bir Ansiklopedik Bahsi de İçine Almaktadır.

ONÜÇÜNCÜ CİLT

İSTANBUL 1983

ÖTÜKEN YAYINEVİ

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş. Klodfarer Cad. Nu.: 40-7 Divanyolu - İstanbul ★ *KAPAK :* Nur ve Olcay Okan ★ *KAPAK BASKISI :* Kuşak Ofset Tesisleri ★ *DİZGİ, TERTİP ve BASKI :* İrfan Matbaası

Gaaziler meskenidir; bunda beyim gayr olmaz
Burda zulm eyliyenin/â'kıbetî hayr olmaz

— Kaanûnî Sultan Süleyman —

★

Çadırlar toplansın tuğlar dikilsin
Tehlîl sadâları arşa yükselsin
Sancak başa geçsin tekbîr çekilsin
Uzanalım yine Macar Eli'ne

— XVI. Asır Mâhûr Aksak Akıncı Türküsü —

XIV

MACARİSTAN

Budin Eyâleti ve Macaristan'daki Diğer Eyâletler

Macaristan, 1526'da fethedildi. 15 yıl, 1 gün Macaristan Krallığı, pâdişâhın tâbii olarak yaşadı. Kaanûnî, krallığı I. Yanoş Zapolya'ya vermişti. 29 Ağustos 1541'de bu krallığı ilga etti ve Budin beylerbeyiliğini kurarak, ülkeyi doğrudan doğruya ilhak etti. Ama ülkenin Türkler'ce «Erdel» denilen Transilvanya kısmını Budin beylerbeyiliği dışında bıraktı ve burada tâbî bir Macar prensliğinin hayatını devam ettirmesine, burasının Türkler'ce iskân edilmiyecek bir ülke hâlinde kalmasına müsaade etti. I. Yanoş'un, sadık tâbiinin oğlu bebek II. Yanoş'u, Erdel hükümdarı yaptı. Esasen Zapolya hânedânı, Türk fethinden önceki Macaristan kralığı zamanında da «voyvodalık» denen irsî umumî valiliği, Erdel'de elinde tutuyordu. Kaanûnî, I. Yanoş'u, Erdel voyvodalığından alıp Budapeşte'de krallık tahtına oturtmuştu. Zira Yanoş Zapolya, Kral II. Layoş'la arası iyi olmadığı ve Macaris-

tan'ı nüfuzları altına almak isteyen Charles-Quint Almanyası'ndan nefret ettiği için, Osmanlı'ya silâh çekmemiş ve Mohaç meydan muharebesine katılmamıştı.

Macaristan, büyük devletlerden biriydi. 1526 Türk fethinden önce, çok kudretli bir kara devletiydi. Sınırları, bugünkinin bir kaç misliydi. Meselâ bugünki Çekoslovakya, o zamanki adıyle Bohemya Krallığı da Macaristan'ındı ve Macaristan kralı, aynı zamanda Bohemya kralı idi. Ama Türkler, Çekoslovakya'yı ele geçiremediler. Kaanûnî, Mohaç'ta Macaristan devletine son verince, bundan faydalanan Charles-Quint de Çekoslovakya'yı Almanya'ya kattı ve kardeşi Avusturya arşidukası Ferdinand, Bohemya kralı oldu.

Demek ki 1541'de Budin beylerbeyiliği teşekkül ederken, bir de tâbî bir eyalet, Erdel (Transilvanya) prensliği ortaya çıktı. Erdel de, bu bahsimizde, tarihî Macaristan'ın bir parçası olarak gözden geçirilecektir. Zaten o sırada bugünki gibi bir Romen ülkesi değil, bir Macar ülkesidir ve Romenler, ancak azınlıktır.

Budin eyaletine imparatorluk protokolünde, Mısır eyaletinden sonra ve Rumeli eyaletinden önce, 2. sırada yer verildi. Buraya daima vezir (mareşal) pâyesinde beylerbeyiler gönderildi. Beylerbeyi (orgeneral) pâyesinde bir iki Budin beylerbeyisi (umûmî valisi) vardır.

Bu suretle Rumeli, Özü ve Bosna beylerbeyiliklerinden sonra bu bahsimizde diğer bir Avrupa eyaletini, Budin beylerbeyiliğini ve bu arada Erdel eyaletini göreceğiz.

Erdel (Transilvanya), 84.000 km2 büyüklüğünde bir ülkedir. Büyüklük bakımından bugünki Macaristan'a yakınsa da, nüfus bakımından asıl Macaristan'dan çok daha seyrek şekilde iskân edilmiştir. Erdel'de o çağda çoğunluk kesin şekilde Macarlar'dadır. Fakat mühim bir Romen ve Alman (Sakson) azınlığı da vardır. Üç tarafı dağlarla çevrili mahfuz bir ülkedir. Güneyinde Transilvanya Alpleri ile Eflâk'tan (Ulahya = Güney Romanya) ayrılır. Doğusundaki Doğu Karpatlar da ülkeyi Boğdan (Moldavya = Kuzey Romanya)'dan tefrîk eder. Kuzeyinde Karpatlar uzanır ve memleketi Ukrayna'dan ayırır. Batı tarafı, Büyük Macar Ovası'nın bir devamı olarak Macaristan'la birleşir. Asıl Macaristan'da en fazla yükseklik 713 metre olduğu halde, Erdel umumiyetle yüksek ve dağlık bir memlekettir. Tuna'nın kollarından Maroş, Erdel'i doğudan batıya doğru ortasından keser. Tuna'nın Maroş, Someş, Oltu gibi mühim kolları, Erdel'den, Do-

ğu Karpatlar'dan kaynar. Prensliğin merkezi Sibiu (Macarca: Nagyszeben) şehridir ve Oltu ile Maroş (Romence: Mureş) ırmaklarının arasında, Eflâk'a yakın bir yerdedir. Kuzeybatısında Türkler'in «Erdel Belgradı» dedikleri Alba Julia, Maroş üzerindedir ve prensler burada da oturmuşlardır. Ama ülkenin en mühim şehri, daha kuzeybatıda bulunan Kolozsvar'dır (Romence: Cluj). Erdel, 1918'den sonra Macaristan'dan ayrılarak Romanya'ya verilmiş ve bin yıllık bir Macar yurdunun başka bir milletin hâkimiyetine geçmesi, I. Cihan Harbi'nin büyük haksızlıklarından birini teşkîl etmiştir. Erdel'in güneybatısındaki ülkeye «Banat» denir. Bu ülkenin merkezi Tameşvar (Romence: Timişoara) şehridir. Banat bugün, Romanya ile Yugoslavya arasında paylaşılmıştır ve Tameşvar, Romanya'da kalır. Erdel'den hariç ve prensliğe dahil değildir.

İlk zamanlar Banat da Budin beylerbeyiliğine bağlı iken, sonra burada Tameşvar beylerbeyiliği kurulmuştur. Keza gene Kanije beylerbeyiliği kurularak, Güneybatı Macaristan'la Hırvatistan'ın Esklavonya kısmı, Budin eyaletinden ayrılıp buraya verilmiştir. Binaenaleyh Budin eyaletinin güney sınırı Sava olmakla beraber, Sırbistan da, merkezi Semendire veya Belgrad olmak üzere, Budin eyaletinin bir sancağı olduğu için, eyalet, Sava güneyine de çok geniş ölçüde taşıyordu. Ama biz Semendire (Belgrad) sancağını yani Sırbistan'ı, Rumeli bahsinde gözden geçirdiğimiz için, burada ele alacak değiliz. Burası tarihî Sırbistan krallığı (sonradan prensliği) idi ki, önce Macaristan'a, sonra Yıldırım Bâyezid devrinde Türkiye'ye tâbî olmuş, sonra doğrudan doğruya ilhâk edilmiş, yalnız en kuzeydeki Belgrad, Macaristan'ın elinde kalmış, burası da Macaristan'ın fethinden 5 yıl önce, 1521'de alınmıştır. Burası bir Ortodoks Sırp ülkesi olduğu ve Katolik Macarlar azınlık bulunduğu için, bu bahsimizden hariç tutulmuş ve Rumeli bahsinde incelenmiştir. Macarlar tamamen Katolik iken, XVI. asırda küçük bir kısmı da Protestan olmuştur. Ortodoks Macar, hiç yoktur.

Macarlar, Türkler gibi Altay (Tûran) ırklarındandır ve Balkan kavimlerinden hiç biriyle uzak şekilde de akraba değildirler.

Budin Beylerbeyisi

«Budin Beylerbeyisi» denilen Macaristan umumî valisi vezir, gerçek bir kral nâibi idi. Almanya İmparatoru'na elçi gönderip ondan elçi kabûl etmek derecesinde salâhiyeti vardır. Meselâ Dâmâd Kasım Paşa, 1666'da 37 kişilik muhteşem bir sefa-

ret hey'eti göndererek, İmparator'a, Budin'e tayin edildiğini bildirmiş, hey'et, İmparator tarafından Viyana'da merasimle kabûl edilmişti (Hammer, XI, 158).

Budin beylerbeyisinin değişmesi, Viyana'da en mühim siyasî hâdise olarak karşılanır, yeni beylerbeyinin nasıl bir siyaset takibine memur olduğu hakkında uzun istihbarat faaliyetleri olurdu (Hammer, XI, 246).

Vezir İbrahim Paşa, 1670'te Budin beylerbeyisi olmuştu. İmparator, adamlarından Mesgnien'i göndererek, beylerbeyini tebrik etmişti. İbrahim Paşa da maiyetinden Dervîş Ağa'yı Viyana'ya göndermiş, tebrike teşekkür etmiş ve Ağa, İmparatorluk orduları başkumandanı Mareşal Kont Montecuccoli ile uzun müzakerelerde bulunmuştu (haziran 1670) (Hammer, XI, 247).

Budin beylerbeyiliği, 29 ağustos 1541'den 2 eylûl 1686'ya kadar 145 yıl, 4 gün devâm etti. Başlangıçta sınırları çok genişken sonradan Tameşvar, Kanije, Eğri, Yanova, Yanık gibi eyaletler Budin'den ayrılınca, sınırları daraldı, fakat ehemmiyeti azalmadı. «Budin», Türkler'in Budapeşte'nin Buda (Almanca: Ofen) kısmına verdikleri addır. Krallığın ve sonradan beylerbeyiliğin taht şehri burası idi. Tuna'nın karşı yakasında Peşte, şehrin banliyösü gibi idi. Bugün Peşte kısmı daha kalabalık olduğu halde o çağda Buda (Budin) kısmı esastı.

Beylerbeyi, Mısır ve Irak gibi eski imparatorluk taht şehirlerinde oturan beylerbeyiler gibi, koçlu kayığa binmek, sarayından çıkarken maiyetinde altın sırmalı askerler yürütmek, tımar tevcîh etmek, kale kumandanı (dizdâr) tayin etmek gibi haklara sahipti. O çağ Avrupa'sının mühim hükümdarları gibi yaşardı. Erdel prensliğini doğrudan doğruya o kontrol ederdi (sonradan bu görev daha çok Tameşvar beylerbeyisine düşmüştür). Avusturya'nın vergisini muntazaman Istanbul'a göndermesine nezaret ederdi. Budin kadısı, en büyük kadılardandı. Istanbul'dan genç medrese mezunları beylerbeyilikteki nahiyelere gönderilerek buralarda staj görür, Macarca öğrenir, memleketin örf ve âdetlerini tanırlar, sonra Macaristan'da kazâ kadılıklarına getirilirlerdi. Sulh zamanında Budin garnizonunda 6-7 bin asker bulunurdu. Bunun bir kaç misli asker de eyaletin diğer taraflarına dağıtılırdı. «Tuna Kapdânı» denilen amiral, devamlı şekilde Budin beylerbeyisi ile istişareye mecburdu. Mühim akıncı merkezleri Macaristan'da idi. Çeşitli şehirlerde oturan akıncı beylerinin maiyetinde, mühim kuvvetler bulunurdu.

Budin beylerbeyisi, Tuna'ya bakan büyük Paşa Sarayı'nda otururdu ki, Macaristan krallarının eski sarayı değildi. Zira artık Macaristan kralı, padişahtı. Ve padişaha ait bir sarayda beylerbeyi oturmazdı, saygısızlıktı. Nitekim Kaanûnî Sultan Süleyman, bir çok seferinde bu saraya inmişti. Gerçi Budin'e başka padişah gelmemiştir ama, gelmesi mümkündü. Ve bir defa bu sarayda padişah oturmuştu (III. Mehmed, Macaristan'a gelmiş, fakat Budin'e uğramamıştır). Eski kral, şimdiki padişahın sarayının Türkçe adı «Kızıl—Elma Sarayı» idi; kubbesinde altın toplar asılıydı. Bu sarayın önünde güneş batmak üzereyken 9 kat padişaha mahsus mehter çalar ve Türkiye hâkanı, Macaristan kralı sıfatıyle tebcîl edilirdi.

Budin Beylerbeyileri (x)

1 — Ramazânoğlu Uzun Süleyman Paşa (29.VIII.1541 — II.1542 = 0, 6)
2 — Sultan-zâde Gazi Küçük Balı Paşa (II.1542 — VIII. 1543 = 1,6)
3 — Sultan-zâde Gazi Mehmed Paşa (2'nin kardeşi) (VIII. 1543 — II. 15 — 48 = 4, 6)
4 — Gazi Kasım Paşa (II. 1548 — V. 1551 = 3, 3)
5 — Hâdim Ali Paşa (V. 1551 — II. 1553 = 1, 9)
6 — Toygun Paşa (II. 1553 — II. 1556 = 3, 0)
7 — Hâdim Ali Paşa (2. defa: II. 1556 — II. 1557 = 1, 0) (toplam: 2, 9)
8 — Hacı Mehmed Paşa (II. 1557 — VIII. 1557 = 0, 6)
9 — Gazi Kasım Paşa (2. defa: VIII. 1557 — XI. 1557 = 1, 2) (toplam: 4, 5)
10 — Toygun Paşa (2. defa: XI. 1557 — VI. 1559 = 0, 7) (toplam: 3, 7)
11 — Güzelce Rüstem Paşa (VI. 1559 — XI. 1563 = 4, 5)
12 — Dâmâd Zâl Mahmud Paşa (XI. 1563 — X. 1564 = 0, 11)
13 — İskender Paşa (X. 1564 — V. 1565 = 0, 7)
14 — Sifâlî Arslan Paşa (3'ün oğlu) (V. 1565 — 3. VIII. 1566 = 1, 3)
15 — Sokollu-zâde Mustafa Paşa (3. VIII. 1566 — 10. X. 1578 = 12, 3, 7)
16 — Kara Üveys Paşa (10. X. 1578 — V. 1580 = 1, 7)
17 — Dâmâd Kalaylıkoz Ali Paşa (V. 1580 — X. 1583 = 3, 5)
18 — Dâmâd Cağaloğlu Sinan Paşa (vezîr-i âzam) (X. 1583 — V. 1586 = 2, 7)
19 — Dâmâd Kalaylıkoz Ali Paşa (2. defa: V. 1586 — III. 1587 = 0, 10) (toplam: 4, 3)
20 — Dâmâd Cağaloğlu Sinan Paşa (vezîr-i âzam) (2. defa: III. 1587 — XI. 1588 = 1, 8) (toplam: 3, 3)
21 — Gazi Ferhad Paşa (vezîr-i âzam) (XI. 1588 — XI. 1590 = 2, 0)
22 — Sofu Sinan Paşa (XI. 1590 — I. 1592 = 1, 2)
23 — Koca Sinan Paşa-zâde Muhannes Mehmed Paşa (I. 1592 — I. 1593 = 1, 0)
24 — Sokollu-zâde Mehmed Paşa (15'in amcaoğlu) (I. 1593 — VIII. 1594 = 1, 7)

(x) Hepsi vezîr'dir.

25 — Koca Sinan Paşa-zâde Muhannes Mehmed Paşa (VIII. 1594 — V. 1595 = 0, 9) (toplam: I, 9)
26 — Mihalıçlı Ahmed Paşa (V. 1595 — VIII. 1595 = 0, 3)
27 — Sofu Sinan Paşa (2. defa: VIII. 1595 — V. 1596 = 0, 9) (toplam: 1,11)
28 — Mihalıçlı Ahmed Paşa (2. defa: V. 1596 — X. 1596 = 0, 5)
29 — Kadı-zâde Ali Paşa (X. 1596 — II. 1597 = 0, 4)
30 — Mihalıçlı Ahmed Paşa (3. defa: II. 1597 — X. 1598 = 1, 8) (toplam: 2, 4)
31 — Dev Süleyman Paşa (X. 1598 — VIII. 1599 = 0, 10)
32 — Tiryâki Hasan Paşa (Kanije Kahramânı) (beylerbeyi pâyesiyle: 7. VIII. 1599 — 22. VIII. 1600 = 1, 0, 16)
33 — Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa (vezîr-i âzam) (22. VIII. 1600 — IX. 1600 = 0, 1)
34 — Tiryâki Hasan Paşa (Kanije Kahramânı) (2. defa ve gene beylerbeyi pâyesiyle: IX. 1600 — IV. 1601 = 0, 7)
35 — Şehid Mangırkuşu Mehmed Paşa (IV. 1601 — X. 1601 = 0, 6)
36 — Sokollu-zâde Lala Mehmed Paşa (vezîr-i âzam) (2. defa: X. 1601 — VII. 1602 = 0, 9) (toplam: 0, 10)
37 — Kadı-zâde Ali Paşa (2. defa: VII. 1602 — VIII. 1604 = 2, 1)
38 — Bektaş Paşa (VIII. 1604 — V. 1605 = 0, 9)
39 — Kadı-zâde Ali Paşa (3. defa: V. 1605 — X. 1609 = 4, 5)
40 — Tiryâki Hasan Paşa (Kanije Kahramânı) (3. defa ve vezir pâyesiyle: X. 1609 — I. 1614 = 4, 3) (toplam: 5, 10, 16)
41 — Şehid Karakaş Mehmed Paşa (I. 1614 — II. 1614 = 0, I)
42 — Köse Sefer Paşa (II. 1614 — X. 1614 = 0, 8)
43 — Kadı-zâde Ali Paşa (Vezîr-i âzam Kuyucu Murad Paşa'nın kayınpederi) (4. defa: X. 1614 — XII. 1616 = 2, 2) (toplam: 9, 0)
44 — Hezargradlı Sofu Mehmed Paşa (XII. 1616 — VI. 1617 = 0, 6)
45 — Nakkaş Hasan Paşa (VI. 1617 — V. 1618 = 0, 11)
46 — Şehid Karakaş Mehmed Paşa (2. defa: V. 1618 — 15. IX. 1621 = 3, 4) (toplam: 3, 5)
47 — Hezargradlı Sofu Mehmed Paşa (2. defa: 15. IX. 1621 — XII. 1621 = 0, 3)
48 — Ken'an Paşa (XII. 1621 — II. 1622 = 0, 2)
49 — Hezargradlı Sofu Mehmed Paşa (3. defa: II. 1622 — IX. 1622 = 0, 8)
50 — Deli Derviş Paşa (IX. 1622)
51 — Hezargradlı Sofu Mehmed Paşa (4. defa: IX. 1622 — IX. 1623 = 1, 1)
52 — Bâbur Mehmed Paşa (IX. 1623 — X. 1623 = 0, 1)
53 — Hezargradlı Sofu Mehmed Paşa (5. defa: X. 1623 — VIII. 1626 = 2, 10) (toplam: 5, 4)
54 — Dâmâd Murtazâ Paşa (VIII. 1626 — II. 1630 = 3, 6)
55 — Acem Hasan Paşa (II. 1630 — X. 1631 = 1, 8)
56 — Dâmâd Bayram Paşa (vezîr-i âzam) (X. 1631)
57 — Mûsâ Paşa (vezîr-i âzam) (X. 1631 — VI. 1634 = 2, 8)
58 — Silâhdâr Hüseyin Paşa (VI. 1634 — VII. 1634 = 0, 1)
59 — Dâmâd Bayram Paşa (vezîr-i âzam) (2. defa: VII. 1634) (toplam: 0, 1)
60 — Câfer Paşa (VII. 1634 — V. 1635 = 0, 10)

61 — Vezîr-i âzam Nasûh Paşa-zâde Hüseyin Paşa (V. 1635 — II. 1637 = 1, 9)
62 — Mûsâ Paşa (vezîr-i âzam) (2. defa: II. 1637 — II. 1638 = 1, 0)
63 — Tabanıyassı Mehmed Paşa (vezîr-i âzam) (II. 1638 — II. 1639 = 1, 0)
64 — Dâmâd İbşir Mustafa Paşa (vezîr-i âzam) (II. 1639 — II. 1640 = 1, 0)
65 — Silâhdâr Beyceğiz Mustafa Paşa (2. Vezir) (II. 1640)
66 — Mûsâ Paşa (vezîr-i âzam) (3. defa: II. 1640 — III. 1644 = 4, 1) (toplam: 7, 9)

67 — Mîrâhûr Osman Paşa (III. 1644 — X. 1644 = 0, 7)
68 — Deli Hüseyin Paşa (vezîr-i âzam) (X. 1644 — VIII. 1645 = 0, 10)

69 — Nakkaş Mustafa Paşa (VIII. 1645 — IX. 1646 = 1, 1)
70 — Mîrâhûr Murtazâ Paşa (IX. 1646 — XI. 1647 = 1, 3)
71 — Hamza Paşa-zâde Mehmed Paşa (XI. 1647)
72 — Kapdân-ı Deryâ Fazlı Paşa (XI. 1647)
73 — Hamza Paşa-zâde Mehmed Paşa (2. defa: XI. 1647 — III. 1648 = 0, 4)
74 — Siyâvuş Paşa (vezîr-i âzam) (III. 1648 — 5. VIII. 1650 = 2, 5)
75 — Kara Murad Paşa (vezîr-i âzam) (5. VIII. 1650 — IX. 1653 = 3, 1)
76 — Dâmâd Sarı Ken'an Paşa (IX. 1653 — IX. 1655 = 2, 0)
77 — Gürcü Ken'an Paşa (IX. 1655 — V. 1656 = 0, 8)
78 — Kapdân-ı Deryâ Fazlı Paşa (2. defa: V. 1656 — XI. 1656 = 0, 6) (toplam: 0, 6)

79 — Gürcü Ken'an Paşa (2. defa: XI. 1656 — XI. 1658 = 2, 0)
80 — Deli Hüseyin Paşa (vezîr-i âzam) (2. defa: XI. 1658 — XII. 1658 0, 1) (toplam: 0, 11)
81 — Gürcü Ken'an Paşa (3. defa: XII. 1658 — III. 1659 = 0, 3)
82 — Seydi Ahmed Paşa (III. 1659 — V. 1660 = 1, 2)
83 — Boşnak İsmail Paşa (V. 1660 — II. 1663 = 2, 9)
84 — Gürcü Ken'an Paşa (4. defa: II. 1663 — V. 1663 = 0, 3) (toplam: 3, 2)
85 — Sarı Hüseyin Paşa (V. 1663 — X. 1664 = 1, 6)
86 — Gürcü Mehmed Paşa (vezîr-i âzam) (X. 1664 — IV. 1666 = 1, 6)
87 — Cerrah Kasım Paşa (IV. 1666 — V. 1667 = 1, 1)
88 — Sohrâb Mehmed Paşa (V. 1667 — X. 1667 = 0, 5)
89 — Maglaylı Mahmud Paşa (X. 1667 — VI. 1670 = 2, 8)
90 — Dâmâd Uzun İbrahim Paşa (VI. 1670 — II. 1672 = 1, 8)
91 — Canbulad-zâde Hüseyin Paşa (II. 1672 — IV. 1673 = 1, 2)
92 — Dâmâd Uzun İbrahim Paşa (2. defa: IV. 1673 = VI. 1675 — 2, 2)
93 — Suyolcu Ali Paşa (VI. 1675 — III. 1677 = 0, 9)
94 — Köstendilli Halil Paşa (III. 1677 — X. 1677 = 0, 7)
95 — Dâmâd Uzun İbrahim Paşa (3. defa: X. 1677 — 14. IX. 1683 = 5, 11) (toplam: 9, 5)

96 — Şehid Kara Mehmed Paşa (14. IX. 1683 — 1. VIII. 1684 = 0, 10, 17)
97 — Dâmâd Şeytan (Melek) İbrahim Paşa (1. VIII. 1684 — XI. 1684 = 0, 3)
98 — Şehid Abdurrahman Abdi Paşa (XI. 1684 — 2. IX. 1686 = 1, 10)

Yalnız 10 beylerbeyi, 4 yıldan fazla Budin'e kalabilmiştir: Sokollu-zâde Mustafa Paşa 12 yıl, 3 ay, 7 gün, Dâmâd Uzun İbrahim Paşa —3 defada— 9 yıl, 5 ay, Kadı-zâde Ali Paşa —4 defada— 9 yıl, Mûsâ Paşa —3

defada— 7 yıl, 9 ay, Sofu Mehmed Paşa —5 defada— 5 yıl, 4 ay, Tiryâki Hasan Paşa —3 defada— 5 yıl 10 ay, 16 gün, Sultan-zâde Mehmed Paşa 4 yıl, 6 ay, Gazi Kasım Paşa —2 defada— 4 yıl, 5 ay, Güzelce Rüstem Paşa gene 4 yıl, 5 ay, Dâmâd Kalaylıkoz Ali Paşa —2 defada— 4 yıl, 3 ay.

Macaristan'ın Türk'leşmesi

1664'te Eğri (Eger) şehrinin 17 mahallesinin 10'u Türkler'e aitti (Evliyâ, VII, 162-3) (Kuzeydoğu Macaristan). İleride Evliyâ Çelebi'yi takib ederken, şehir şehir, kasaba kasaba, Türk'leşme nisbetini göreceğiz.

Osmanlı Türkü, Budin beylerbeyiliği topraklarını, bugünkü Macaristan topraklarını da, her türlü bayındırlık eseriyle donatmıştır. Böylece Macaristan bilhassa XVII. asırda bir Türk ülkesi ve şehirleri de Türk şehri manzarası almıştır. XVII. asrın sonlarına doğru Budin'de 81, Eğri'de 47, Ösek'te 44, Peç'te 17, Sigetvar'da 17, Kopan'da 15, Şikloş'ta 13, Çanad'da 13 cami vardı ve diğer Türk binaları da bu nisbette idi (Lajos Fekete, *Souvenirs Turcs en Hongrie, Nouvelle Révue de Hongrie,* Peşte, 1943).

Osmanlı devri Macaristan'ını bir Macar tarihçisinden, Lajos Fekete'den dinliyelim *(Belleten,* XIII, 697—703, 716, 718—9, 724, 727, 733—5, 737—42) :

«Osmanlı İmparatorluğu içinde öyle şehirler vardı ki, irfan ve zanaat bakımından Macaristan'daki Türk şehirlerinden çok üstündü. Öyle bölgeleri vardı ki, ziraî bakımdan en gelişmiş Macar bölgelerinden daha ileri idi. Demek oluyor ki, imparatorluk, iktisadî sahada, Macaristan'daki eyaletine, öğrenecek çok şey gösterebiliyordu. Fakat doğrudan doğruya Macaristan'a komşu olan eyaletler, Balkanlar'daki Türk eyaetleri, Macaristan'daki eyalete nisbetle daha geri bir medeniyet ve iktisat seviyesinde idiler (bu mütalaa, Rumeli'nin Türk kesimleri için vârit değildir).

«Öğrenmeye istidatlı bir millet olan Macarlık, daha yüksek medeniyet tesirlerine her zaman seve seve kendini terk etmiş ve işe yarar yeni bir şey öğrenebileceği her komşusunu, canla başla kendine üstâd edinmiştir... Böylece Türk iktisadî hayatında da kendisininkinden değerli bulduğu ne varsa hepsini almakta tereddüt göstermemiştir.

«Macaristan'ın o zamanlar, Türk âleminde tanıtmaya ve orada yerleştirmeye değecek bir zanaat ve ticareti zâten yoktu...

«Bu itibarla Osmanlı İmparatorluğu, Macar toprağına zanaat sahasında bol tecrübeler ve maddî zenginlikler vâdetmekteydi. Fakat aradaki uzaklığı dolayısıyle Türk'lüğün kendi mânevî ve maddî kültürünü vasıtasız olarak Macar'lığa aksettiremiyerek bunu ancak daha önce hâkimiyeti altına almış olduğu kavimler ve bunlardan meydana getirilen teşkîlâtı vâsıtasıyle tesir edebilmiş ve bu suretle Macar'lığa kabiliyetlerinin ancak cüz'î bir kısmını gösterebilmiş olmasından, Macar milletinin ilerideki gelişmesinin büyük zararı olmuştur.

«Bununla beraber Türk ellerindeki şehirlerde, zanaat ve ticaret hayatı, merkezlerinde tedrîce tâbî olmaksızın, âdetâ birdenbire meydana gelmiş olan yeni yapılışlı cemiyette, yeni insanların görünmesiyle, ev ve cemiyet, aile ve kitle hayatı, birdenbire değişmiş, ev ve yurd, giyim ve gıdalanma, eskisinden başka türlü olmuş, insanlar çok şeyi, eskisinden başka türlü yapmış, başka türlü arzulamış, işle kazancın, zanaatle ticaretin, iktisadî hayatın bu iki mühim unsurunun da değişmesi, başka şekiller alması, bu hâlin tabiî bir netîcesi olmuştur. Böylece husûle gelen yeni ihtiyaçlara göre, zanâat ve ticâret de değişmek zorunda kalmış, ve başlangıçtaki tereddütlü adımlardan sonra, bu değişme, muhteviyatça zenginleşmiştir...

«Ziraat sahasında eski yerleşik halk, istediği gibi çalışabiliyordu. Çünkü Osmanlı devleti, herkese iş ve kazanç serbestliği temin ediyor ve İslâm hukuku, zanaat ve ticaretle uğraşanlara karşı, din ve dil farkı gözetmeksizin iyi muamele ve himaye emrediyordu... Meselâ değirmen sanayiinde, 1547'de çalışan 23 değirmene karşılık, bir nesillik zaman sonra, Tuna'nın bedava suyu ile yalnız Budin'de, gelişmiş bir teknikle, 41 değirmen dönüyor, umumî ihtiyacı karşılayan diğer iştigal mevzularında da eb gittikçe artmakta bulunuyordu. Büyük sayıdaki asker kalabalığı ve hafif eşya ile gelen yeni iskâncılar, Türkler, zanaat erbabına çok iş veriyordu ve bunlar, kendi zanaatçıları yerleşip de eski yurdlarındaki âdetlerine göre çalışmaya ve normal şartlar teessüs edip de pazarlarda mal bolluğu ve arz başlayıncaya kadar her şeyi satın alıyorlardı...

«Domuz eti satan Macar kasabının yanında koyun eti satan Türk kasabı, en çok şaraptan kazanan Macar meyhanecinin yanında müşterilerine şıra ve boza satan Türk'ün dükkânı bulunuyor, daha ötedeki aşçı, çeşitli Türk yemekleri yapıp satıyordu. Şehirlerde Macar, Türk, Sırp, Boşnak zevk ve ihtiyacına göre iki üç türlü fırıncı, iki üç türlü tatlıcı ve şekerci, berber, terzi, kunduracı ve benzerleri çalışıyordu. Bunların kiminde eskisinden pek

farklı olmıyan şeyler satılıyor, kiminde ise eskiden görülmedik, bilinmedik mallar bulunuyordu. Türk fırıncının Tuna değirmenleri unundan yaptığı ekmekler Macar fırıncının ekmeğinden pek farklı değildi, ama Türk şimidi, Macar simidinden başka türlü idi. Türk aşçısının pişirdiği yemeklerle Macar yemekleri, biribirinden farklı idi. Türk berberi de müşterilerinin saçını başka türlü kesiyordu...

«Bunlar, Macaristan eyaletinin zanaat hayatında yeni gelişmelere sebeb olmuş, yeni çığırlar açmıştır.

«Bunlar arasında en başta deri sanayii zikre değer. O çağlarda bazı deri mâmullerini Orta Avrupa milletleri Türkler vasıtasıyle tanımış oldukları için, bunlar, hep Türk işi sayılırdı. Türk dericiliği Macar toprağında gelişmeye elverişli şartlar bulmuştu, çünki işlemeye lüzumlu ham madde, çeşitli hayvan derisi, bol mıkdarda mevcuttu. Mahallî iktisadî hayat, bu zanaatın ehemmiyetini duymuş ve Türk usulünün elverişliliğini takdîr etmişti. Türk dericiliğinin ustalıklarını yerli halk pek çabuk kapmış ve bu Türk zanaatı, Türk eyaleti şehirlerindeki tabakhânelerde (Macarca'da «taban» olarak anılan tabak mahallelerinde) geniş ölçüde yer bulmuş, hattâ kısa Türk devrinden sonra Macar tabak ustaları, Fransa krallarının daveti üzerine Türkler'den öğrendikleri bu zanaati, oradaki meslekdaşlarına öğretmek için Fransa'ya gitmişlerdir. Bu zanaatın hâtırası olarak pek çok Macar ailesi hâlâ «Tobak» soyadını taşımaktadır.

«Macaristan'daki şartların elverişli olduğu ikinci zanaat kolu, çömlekçilikti. Kilden yapılan tabaklar, taşranın sade hayat şartları içinde en lüzumlu mutfak eşyasındandı ve Macaristan'a kadar sevkı kolay olmadığı, sürümü ise fazla olduğu için, çok geçmeden Macaristan'da imal edecek müteşebbisler çıktı. Bu zanaatın ustaları tobakos'lara (tabakçılara) da Macarlar çok değer vermişler ve zanaatlarını bir çokları öğrenmiştir...

«Kuyumculuk ise, sonuna kadar Türkler'in malı olarak kaldı...

«Eskiden hudut kaleliği yapmış olan bazı yerlerde, aradan 2 asrın tahribâtından sonra da yazılı taşlara, vaktiyle Türk mühendislerinin planlarına göre yapılmış sûr parçalarına, kule veya tabyalara rastlanmakta veya bunlar toprak altından çıkmaktadır. Bu yâdigârların şehâdetine göre, Türk duvar inşasının bir tarzı, yontma taş yapı tuğlasının birleştirilmesi ve sıva harcının çizgilenmesi, yâni deri usûlü, Budin'de ve bu havâli inşâatçılığında, Türk devrinden sonra da uzun zaman yaşamıştır. Bunların misali şimdiye kadar bilhassa yalnız harçsız bırakılmış ka-

le duvarları kalıntılarında görülmüştür. Fakat Budapeşte'nin Ruslar tarafından 1944 — 1945'deki müthiş muhâsara ve bombardımanından sonra, Budin ve Peste evlerinde meydana çıkan duvarlardan, bunların çoğunun 1800 yıllarına kadar Türk tarzında yapılmış olduğu ve tuğla-taş birleştirilmesinin yerini ancak o tarihten sonra tuğlanın aldığı anlaşılmıştır...

«Büyük ölçüde dinî inşaat veya tadilât, daha fazla Türkler'in ilk onyıllarında, yerleşme sıralarında yapılmıştı. Ancak bunlar, şahısların dinî gayretlerine, dolayısıyle tesadüfe bağlı oluyordu. Bu gibi işlerin planlarını hazırlıyanları ve kalfalarını yapıyı yaptıracak olan Türk ileri gelenleri, paşalar, işin devâm ettiği müddet için beraberlerinde getirirlerdi. Meselâ XVI. asrın büyük Türk mimarı, pek çok büyük, küçük san'at eserinin yaratıcısı Sinan da, Tuna kıyısındaki Mustafa Paşa Câmii'ni, Budin varoşunun en gösterişli İslâm mâbedini yapmak üzere, Budin'e gelmişti...

«Ölçüler, tahtta bulunan pâdişâhın tuğrasıyle damgalanmış ve tam olurdu. 1903 yılında ele geçen IV. Mehmed zamanından (1648 — 1687) kalma bakırdan yapılmış bir okka, gerçek ağırlığını, 1.281 gramı, zamânımıza kadar aynen muhâfaza etmiştir...

«Osmanlı hükûmeti, gerçekten yeni bir nizam ve esaslı yeni kararlar getirmişti. Çünki tab'ası arasına yeni ictimâî ve iktisâdî farklar koymuş, Türkler'le Macarlar'ı, biribirinden ayırmıştı. Türkler, efendi sınıfını, Macarlar ise, daha az hakka sahip ikinci derecede insan tabakasını teşkîl ediyordu...

«Bu geniş ölçüdeki nüfus değişmesinden Osmanlı İmparatorluğu'na siyasî bir tehlike çıkmayışı, Türk'ün bu yüzden zayıf düşmeyişi, ve Sırp'la Boşnak'ın bu sayede kuvvetlenmeyişi, Türk dehâsının bir sırrıdır...

«Din ayrılığı, gerçekten bütün başka ayrılıklardan daha ehemmiyetli, daha derin tesirliydi. Bununla beraber İslâm dininin gayretli cenkciliğine ve o çağ insanının müsamaha bilmiyen ruh durumuna göre bu münasebet, Türkler'le Macarlar arasında, beklendiği kadar şiddetli olmamıştır. Türkler, Müslümanlık'ları ile ve Osmanlı devletinin İslâm'ı şerîate uygun şekilde yaymasıyle gurur duymakta idiler. Fakat Macar toprağında, büyük zümre ve kitleleri, Müslüman olmağa zorlamamışlar, teşvik bile etmemişlerdir. Hattâ din adamları, hocalarla kadılar bile, devletin Müslümanlar'a mânevî ve maddî üstünlükler temin etmekte olmasıyle yetinmişler ve bu haklara mâlik olan Müslüman ferd veya topluluklar, o devirde başka hiç bir din topluluğunda göreme-

diğimiz derecede yüksek bir insanlık anlayışıyle, başka dinlere mensûb olanları aralarında görmeye ses çıkarmamış, kendileriyle bir arada yaşamalarını hoş görmüşlerdir...

«Küçük kasabalarda ancak 10 — 20 kişilik bir Türk müfrezesi, inzıbat ve posta hizmetlerine yetecek kadar görevli bulunuyordu. Bazan bunların yalnız ağaları Türk'tü, efrat bazan Ortodoks Balkanlılar'dan alınan martaloslar'dı... Macaristan'da her şehirde Müslüman cemaatler teşekkül etmiş, her yerde, Macaristan Fâtihi'nin adına izâfetle «Süleyman Han Camii» inşa edilmiştir...

«Okumuş, okul görmüş kişilerin sayısı hiç de küçük değildi. Meselâ Budin'deki Paşa Sarayı kâtipleri, çavuşları ile muhtelif askerî daireler, görevli garnizon muhasebe ve murakabe daireleri, askerî ihtiyat kadroları, tımar ve zeâmet muhâsıbıkleri, hekimleri, mühendisleri, maliye daireleri, vergi ve gümrük idareleri, adalet işlerinin müstakil olan kadı dairesi, kezâ ayrı teşkilâtıyle müftülük, ve nihayet imam ve hocaları ile camiler ve mektebler vardı... Böylece Budin Türkleri'nden her dört veya beş kişide biri, muntazam tahsil görmüştü... Taşradaki daha küçük merkezlerde de durum aynı idi. Türk hocaları Peç'te, Eğri'de, Budin'de, biribiriyle veya muhayyel rakipleriyle, tıpkı sınırlar ötesindeki Hıristiyan papazları gibi münakaşalar yaparlar, Türk ordusundaki sazşairleri, tıpkı düşman kalelerindeki meslekdaşları gibi, dinleyicilere eski hikâyeler anlatırlar, yahut konularını kendi çağlarından alarak, karşı tarafta sazşairi Tinodi ve arkadaşlarının yaptıkları gibi, Pilis, Novigrad, Tata dağlarında geçen savaşları nazmederlerdi...

«Sultan Süleyman, Macaristan'daki tab'asının din teşkilatını düzenlemek niyetinde idi... Çünki o Kaanûnî idi ve hukukî boşluğun ârızasız devâm ettirilemiyeceğini bilirdi...

«Protestanlık davasından çıkan bir sürü ufak tefek din ihtilâfı ve sonsuz mücadele, zaten Macar'lığın aleyhine olmuş, onu boş yere mücadelelerle vakit geçiren, nizam ve intizam bilmez bir kitle olarak tanıtmıştır ki bu, Türkler'ce ağır bir hükümdür... Katolikler'le Protestanlar arasındaki zıddiyet o dereceyi bulmuştu ki, din münakaşalarında da yabancıların, Türkler'in hakemliğine baş vuruluyordu. Sözü geçen davalar çağında Budin beylerbeyisi olan Sokollu Mustafa Paşa'nın, koca koltuğuna oturup da karşısına dizilen Unitarius ve Kalvinciler'in Hazret-i Îsâ'nın tanrılığını münakaşa etmelerini dinlemesi ve münakaşanın sonunda Îsâ'nın Tanrı olup olmadığı hakkındaki hükmün Türk ve-

zîrinden beklenmesini, hukukî bakımdan bugün tasavvur bile etmek, zordur, fakat aynen böyle olmuştur.

«Bu münakaşalardan maksat, sonunda barışmak olmayıp, hasmın mânen imhâsı idi. Bununla beraber Türkler'in bu münakaşaları tâkıyb ederken gösterdikleri kayıtsızlık, Macar halk tabakalarında da din meselelerinin müsamahalı karşılanması görüşünü uyandırmış, ve bunun neticesi olarak Macaristan, daha o zamanlar, dinî inanışların az çok serbest çarpışmalarında çokdinli bir memleket hâline gelmiştir. Serbest din tatbîkatı fikri, tabiatıyle Türk anlayışı ve Müslümanlık çerçevesi içinde, bir çok Batı memleketinden daha önce ilk adımlarını atabilmiştir...

«Macar'lığın umumî hey'etine karşı yapmayı ihmâl ettiği dostluk hareketini Türklük, onun bir kısmına, Erdel Macarlığı'na karşı ifa etmiştir. Türkler'in, anlaşılmaz sebeblerle Erdel'e bıraktıkları iç muhtâriyet ve iç istiklâl, Erdelliler'de hürriyet duygusunu yaşatmış ve buna sâhip olan Erdelliler, kendilerini zorlamaksızın Türkler'in hayatını örnek sayabilmişlerdir. Türklük otoritesini, onun siyasî kudreti ve iktisadî ağırlığı, burada da temin etmiştir. Vergi götüren elçilik hey'etlerinin Osmanlı taht şehrine gönderilmesi, Erdel'de de şevk ve heyecanla karşılanan bir tören değildi. Fakat küçük bir hükûmet olan Erdel beyliğinde saray ve çevresi, vergi mükellefiyetinde, kendini her şeyden önce imparator sayan ve pâdişahla denklik iddiasında bulunan Almanya İmparatoru kadar ağır hakaret görmüyordu. Erdel elçilerinin Türk başşehrinde görünüşü daha mütevâzı', Türk hayâtıyle temasları daha samimi, edindikleri intıbâlar daha derindi... Pek çok Macar, Türk malından, Türk biçiminde veya doğrudan doğruya Türk dikişi urbalar giyerdi. Türk mintanı, çavuş mintanı, Çerkes mintanı —ki Macarca'da «mente» deniyordu— ve bunların çeşitleri, tanınmış, makbûl urbalardı. Prens Gabor Bethlen'in 50 mintanından 34'ü kısa kollu, bir kısmı sîm astarlı, Istanbul'dan alınma, kantaşı düğmelerle süslü Türk mintanı idi. Türk zevkine uygun deli çizmesini veya çelebî çizmesini, son Erdel beyi Apaffy de seve seve giyerdi. Kalkık burunlu Türk papucunun adı da tereke listelerinde çok geçer. Ağır Türk kumaşlarını Macar kadınları da pek severek kullanırlar, evlerini Türk halı ve kilimleriyle süslerler, bunların Türkçe adlarını ve cinslerini ayrı ayrı bilirlerdi. Macarlar, Türk nakışlarını da beğenirlerdi. Belki de menşe'lerinin büyülü hususiyeti dolayısıyle daha sonraki zamanlarda da kıymetli tutulmuş, Hıristiyan din âyinlerinde kutsal sofra'ya örtü olarak serilmek gibi saygıya mazhar olmuştur. Ziyafet sofralarında Türk elinden çıkma masa örtüleri kullanılır,

yemekler Türk teşrifâtının uzun listesini hatırlatacak şekilde biribirini takib eder, lezzet ve hazırlanış tarzı bakımından da bunlar Balkan Türk mutfağını andırırdı. Sebzelerle karışık pişen veya yanına sebze konan çeşitli parça etler, şiş kebapları, umumiyetle pirinçle hazırlanan bol zeytin veya tereyağlı ve bunun için de fazla biberli, baharlı domates, lahana, patlıcan dolmaları sıralanırdı. Beyaz ekmek, meşin kaplı sepet (Macarca: szepet) içinde sofraya konur ve çok çeşitli tatlılar, şerbetler bulunan yemek, kahve (Macarca: fekete viz = kara su) ile sona ererdi.

«Macar'lığın Türk hayâtına yaptığı te'sîri pek bilmemekle beraber, bunun daha az olduğu tahmîn edilebilir... Macar hayatı Türk hayatından çok daha zayıftı ve iki millet arasındaki münasebetlerde öğrenmek ve intıbak etmek, daha fazla Macar'lığa düşüyordu.

«Taraflar arasındaki kuvvet ve kudret nisbeti, iki millet dilinin biribirine te'sirinde de yukarıdakilere uygun izler bırakmıştır. Türkler, Macarca'dan ancak o günler için bilmeleri faydalı olacak kadarını öğrenmişlerdir... Sonraları, şehirlerin muhtelif yıllarına ait vergi tahrirlerinden kalma kayıtlarda güzel örneklerini gördüğümüz gibi, Macaristan'daki bütün coğrafya adları Türkçe'ye çevrilmiş, gitgide tam Türkçe adlar konmuştur...

«Türk konuşma dili, Macarca'dan çok az şey almıştır. Buna karşılık Macarca, o zaman 1.000 — 1.500 kadar Türkçe kelimeyi devamlı olarak ve gündelik dilde kullanmıştır ve bu kelimelerin bazıları, bugünki Macar dilinde de muhafaza edilmiştir.

«Şiir sahasında da Türk tesiri, Macarca'nın Türkçe'ye tesirinden fazladır... Macar halk şiiri, daha ilk savaşların tesir ve heyecanları arasında bile, Türk türkülerini almaktan çekinmemiştir. Macar muhâribleri, Macarca türküleri de Türk Musikisi makamlarına uydurmuşlar ve Macar lirik şiirinin ilk büyük üstâdı olan Balassa, türkülerinden birinin başına, kendi eliyle, bunun *Gerekmez dünyâ sensiz* mısraıyle başlıyan Türkçe türkünün makamı ve bestesiyle söyleneceğini yazmıştır».

Macaristan'ın Kaybı

İkinci Viyana muhasarası (1683) yıllarında eski büyük Budin beylerbeyiliği, hayli parçaya ayrılmış durumda idi. Fakat Budin eyaleti, hâlâ ehemmiyetini muhafaza ediyordu. Kaybın arifesinde Macar topraklarında Türk idarî teşkilâtı şöyle idi:

1.) Budin Beylerbeyiliği: Bugünki Macaristan'ın büyük kısmını içine alıyor, bugünki Yugoslavya'ya da geniş ölçüde taşarak, Voyvodina ve Sırbistan'ı ihtivâ ediyordu.

2.) Kanije Beylerbeyiliği: Bugünki Macaristan'ın güneybatı bölgesini içine alıyor, geniş ölçüde bugünki Yugoslavya'ya taşarak, Hırvatistan'ın Esklavonya bölgesini (Sava ile Drava arası) ihtivâ ediyordu.

3.) Eğri Beylerbeyiliği : Bugünki Macaristan'ın kuzeydoğu bölgelerini içine alıyordu.

4.) Tameşvar Beylerbeyiliği : Bugün Romanya ile Yugoslavya arasında bölüşülen Banat'ı içine alıyordu (kuzeyde Maroş ırmağı, güneyde Tuna, batıda Tisa ırmağı, doğuda Transilvanya Alpleri).

5.) Varad Beylerbeyiliği : Varad, bugünki Oradea'dır. Bu eyâlet, Tameşvar eyâletinin kuzeyine, Eğri eyâletinin doğusuna düşüyordu. Doğusunda Erdel prensliği vardı. Bugünki Romanya'da, takrîben Maroş ve Someş ırmakları arasındaki havzadır. Doğuda Bihor Dağları, eyaleti Erdel prensliğinden ayırmaktadır.

6.) Uyvar Beylerbeyiliği: Uyvar, bugünki Nové Zamky'dir. Çekoslovakya'da kalmaktadır. Bu eyalet, bugünki Çekoslovakya'nın Slovakya eyaletinin orta-güney kesimidir. Batıda Vah, doğuda Ipoly, güneyde Tuna suları, kuzeyde Slovakya Maden Dağları olan küçük bir eyalettir.

7.) Erdel Prensliği: Bugün Romanya'da kalan Transilvanya'nın en büyük kısmını ihtivâ eden tâbî devlettir.

8.) Orta Macar Krallığı: Bu da Erdel gibi tâbî bir devlettir. Merkezi Kosiçe'dir. Bugünki Slovakya'nın Ipoly suyunun doğusunda, dağların güneyinde kalan kesimidir. Fakat bugünki Ukrayna Karpatları bölgesini (Ukrayna Cumhuriyeti/Sovyetler Birliği) içine almaktadır. 1683 temmûzunda Orta Macar kralı Tököly Imre, Bratislava'yı fethetti; ancak büyük bir Alman ordusunun üzerine gelmesiyle şehri boşalttı.

Bütün bu eyalet ve tâbî devletlerde hâkim unsur, Macarlar'dır. Türkler ve diğer ırklar, azınlıktır.

Eyalet sınırları zamanla değişmiş, eski eyaletler lağvedilmiş, yenileri ortaya çıkmış, sancaklar, daha çok değişmiştir. Meselâ XVI. asrın sonlarında bir de Yanık (Györ) beylerbeyiliği kurulmuştu ki, Estergon'la Bratislava arasındaki Tuna'nın güney kıyılarını içine alıyordu. Yanık eyaletinin de, Kanije eyaletinin de batı sınırı, Avusturya idi.

1543'te kurulan Estergon sancağının toprakları, Tuna'nın kuzeyine, yani bugünki Slovakya'ya da taşıyordu ve sancak, gittikçe sınırlarını —Almanya imparatorluğu topraklarından yapılan fütuhat neticesi— genişletti. 1553'te Estergon sancağının 216 köyü varken, 1570'te 470 köyü oldu (Fekete, *Az Estergomi Szandzsak*, 19). Batıda Raba suyuna kadar, Estergon sancağı idi ve Budin eyaletine bağlı bulunuyordu.

Estergon sancağından bir yıl sonra, 1544'te kurulan Novigrad sancağı ise, kuzey sınırını Ipoly suyunun çizdiği bölge idi. Estergon sancağının doğusuna ve Budin merkez sancağının kuzeyine düşüyordu. Bu da Slovakya sınırında bulunuyordu.

1552'de Siçen, 1554'te Filek sancakları kurularak, Slovakya'nın güney sınırı iyice tutuldu. 1575'te Filek sancağına bağlı 378 köy vardı.

Böyle özenle fethedilen, genişletilen Macar toprakları, 1683 faciasından sonra Felâket Seneleri'nde kaybedildi ve 1699 Karlofça Muahedesi, Türkiye'ye, yalnız Tameşvar eyaleti ile Budin eyaletinin Semendire (Belgrad) sancağını, yani Sırbistan'ı bıraktı. Tameşvar eyaleti de 1718 Pasarofça Muahedesi ile Almanya'ya bırakıldı. Elde, zaten Macar ülkesi olmıyan, fakat daha çok Budin eyaletine bağlanan Sırbistan kaldı.

Ama Osmanlı Türkü ile Macar'ın 2 asır içiçe yaşaması, Almanlar'ın sistemli imhasına rağmen Macaristan'ın sayısız Türk bayındırlık eseriyle donatılmış bulunması, Macarlar'da, zaten aynı ırktan indikleri Osmanlı'ya ve daha eski Türkler'e dair büyük alâka doğurdu. Dünya üniversitelerindeki ilk türkoloji enstitüsü, 1870'de Budapeşte Üniversitesi'nde, Budin'de açıldı (Rasonyi, 129).

Osmanlı da, Macaristan'ı unutmadı. Meşakkatle fethedilmiş, çok sevilmiş, terkedildikten sonra da unutulmamış ülkelerdi. İşte meşhur sazşairi Gevherî'nin, XVII. asır sonlarında, eyalet merkezi olan Eğri (Eger) kalesinin ünlü gazilerinden Kara İbrahim Ağa-zâde Genç Ahmed Ağa'nın bir akında şehit düşmesi üzerine söylediği koşma:

Gaazîlerin serefrâzı, ağası
Vasfını söyliyen diller ağlasın
Bunca guzât ile o kahramânın
Gazâda eşdiği yollar ağlasın

Gazâ mîşesinin bebr-ü pelengi (x)
Fî Sebîl' İllaah'dı gazâsı, cengi
Kaplan postu ile altın çelengi
Bile takındığı teller ağlasın

Nâm-ı Hakk'ı dilden tekrâr eyliyen
Şecâ'at gevherin ızhâr eyliyen
Gece gündüz ona tımar eyliyen
Yarasını saran eller ağlasın

Dîn uğruna dâim giden o yola
Etdiği gazâlar gelir mi dile
Hısını akrabâsı kardaşı bile
Hizmetinde olan kullar ağlasın

Gevherî sırrına yoldaş olanlar
Serhadlerde ona pâdâş olanlar
Gazâda kendine yoldaş olanlar
Döküp gözlerinden kanlar ağlasın

Hele Budin'in (Budapeşte) kaybı, Almanlar'a kaptırılması, nice yüz bin şehîdin elde tutmak için can verdiği büyük beldenin elden çıkması, bütün imparatorluğu mateme boğmuştur. Tameşvarlı Gazi Âşık Hasan'dan (Köprülü, *Türk Sazşâirleri*, II, 128) :

Olmuş îdim bir zaman ben sedd-i İslâm'â kilîd
Nîce canlar din yolundâ uğrumâ oldû şehîd
Tâ Kıyâmet haşr oluncâ kesmezem Hak'dan ümîd
Bir gün ôlaa âçılaa bakıt-i siyâhım der Budin

Diğer bir koşma — türkü'den :

Çeşmelerde âb-dest alınmaz oldu
Câmî'lerde namâz kılınmaz oldu
Mâ'mûr olan yerler hep vîrân oldu
Aldı Nemçe bizim nâzlı Budin'i

(X) Bebr/bâbur = pars, peleng = kaplan (ilki Türkçe, ikincisi Farsca).

Böylece XVII. asrın son yıllarında, Macarlar'la meskûn topraklar —Tameşvar eyaleti dışında— tamamen Türkiye'den Almanya'ya geçti. Macar milliyetçileri ile Almanlar arasında kıyasıya mücadeleler devri başladı. Almanya, Erdel'in iç bağımsızlığına, Türkiye derecesinde bile riâyet etmedi. Marsigli şöyle der (s. 284): «Erdel, vergi veren ülkelerdendir. Fakat Erdel prensinin ve onun muhaliflerinin Istanbul'a gönderdikleri paralar ve hediyeler, prensliğin resmî yıllık vergisini gölgede bırakacak derecededir».

Slovakya'da Türk Hâkimiyeti

Çekoslovakya'nın Çekler'le meskûn Bohemya ve Almanlar'ın Çekler'den fazla olduğu Moravya eyaletlerine Türkler, ancak akıncı sıfatıyle ayak basmışlardır. Maamâfih bu ülkelerin Katolik Almanlar'a baş kaldıran Protestanlar'ı, zaman zaman Bâb-ı Âlî'yi metbû tanıdıklarını ilân etmişlerdir. Fakat buralarda fiilî ve mülkî Osmanlı idaresi yoktur. Bu idare, yalnız Slovakya topraklarında olmuştur.

Slovakya'da Slovaklar oturur ve Çekler'in yakın akrabası bir millettir, Çekçe'nin bir lehçesini konuşurlar. Çekoslovaklar; Lehler, Ruslar, Ukraynalılar, Beyaz Ruslar'la beraber Kuzey Slavları'nı teşkîl ederler (Güney Slav = Yugoslav ırkları: Sırp — Hırvat — Boşnaklar (aynı dilin 3 ayrı lehçesini konuşurlar), Bulgarlar ve Makedonlar (aynı dilin 2 ayrı lehçesini konuşurlar), Slovenler).

Çekoslovaklar, yâni Çekler ve Slovaklar da, Macarlar ve Hırvatlar, Slovenler gibi, Lehler gibi Katolik'tir. Bu bakımdan, büyük çoğunluğu Ortodoks olan Slavlar'dan zihniyet bakımından ayrılırlar. Gene Çekoslovaklar içinde, Macarlar'da olduğu gibi, az çok ehemmiyeti haiz bir Protestan kitle vardır. Fakat asla Macar ve Çekoslovak Ortodoks yoktur.

Türk idaresi, Slovakya'nın yalnız güney yarısında kurulmuş, Türkler, Kuzey Slovakya'nın Tatra Dağları ile örtülü kuzey topraklarını Polonya'dan alamamışlar, fakat bol bol akın yapmışlardır. 1526'dan itibaren Slovakya'nın bazı bölgeleri Türk hâkimiyetine geçmiş, bu hâkimiyet, 1690'larda sona ermiştir. Binâenaleyh bu zaman parçası içinde, XVI. ve XVII. asırlarda, Türkiye'nin mühimce sayıda Slovak vatandaşı da bulunmuştur. Ancak hemen şunu belirteyim, 1945'lere kadar Güney Slovakya'da Macarlar, Slovaklar'dan fazladır. Slovaklar, asıl, Türkiye'ye ait olmıyan Kuzey Slovakya'da ve Almanya'ya ait Morava ile Vah suları

arasında yaşamaktadırlar. Güney Slovakya'da kurulan Uyvar Eyaleti, bundan anlaşılır ki, Slovak'tan çok fazla, Macar tab'aya sahipti; Tuna'nın kuzeyinde ve bugünki Çekoslovakya topraklarında bulunuyordu.

Hâlen Prag Üniversitesi'nde profesör olan Jozef Blaskovics, Çekoslovakya'daki Osmanlı devri ile meşgul olan bir oriantalisttir. Bu konuda hayli eseri ve araştırması vardır. Şöyle der (VI. T.T.K., 294) :

«XVI. asrın 2. yarısından XVII. asrın sonuna kadar Çekoslovakya'nın güney ve güneydoğu tarafları Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girince, halkımız, Osmanlı Türkleri ile, aşağı yukarı bir buçuk asır boyunca sıkı temaslarda bulundu.

«Bu devir, halkımızın (komünist tarihçiler «millet» ve «ırk» kelimelerinden hoşlanmazlar) siyasî, iktisadî ve sosyal hayatında büyük tesirler yapmakla beraber, bugüne kadar bu devrin tarihi, tarihçilerimiz tarafından iyice aydınlatılmamıştır.

«Bunun sebepleri, tarihçilerimizin eski görüşler altında kalması, ancak Avrupa tarihî kaynaklarının ele alınması ve kullanılması, Türkçe kaynakların tanınmaması, tarafsızlıklarının noksanlığı, başlıca siyasî meselelerin ele alınması, iktisadî ve sosyal meselelerin savsaklanmasıdır.

«Yeni tarihçilerimizin görüşleri, eski nazariyelerin giderilmesi, Türkçe kaynakların ele alınması, tarafsızlığın temin edilmesi, iktisadî ve sosyal meselelerin ele alınmasıdır.

«XVII. asırda vatanımızda (Çekoslovakya'da) kurulan Osmanlı vilâyetleri, beylerbeyilerin şahsiyetleri, hayatları hakkında mühim notlar vardır...

«Osmanlı hâkimiyeti devrinden kalma Türkçe elyazmaları, vesikalar, Çekoslovakya tarihi bakımından olduğu kadar, Osmanlı tarihi bakımından da kıymetlidir. Çekoslovakya'daki bu vesikalardan târihçiler faydalanmalıdır».

Bir buçuk asırdan fazla Türk idaresinde kalan bir kısım Çekoslovakya topraklarında tabiatiyle coğrafya adları da Türkçe'leşmişti. Meselâ Osmanlı vesîkalarındaki «Ak Yayla», «Beyaz Karpatlar» demektir.

Aynı Çek tarihçisi, Blaskovics, şu bilgileri verir *(Tarih Araştırmaları Dergisi,* VII, 89 — 93, 98) :

Osmanlılar'ın Slovakya'da doğrudan doğru mülkî idare kurdukları, vali gönderip asker bulundurarak diğer toprakları gibi idare ettikleri bölgelerinden bahsedeceğiz. Himaye rejimi tatbik ettikleri bölgelerini incelemiyeceğiz.

Osmanlı hâkimiyeti Uyvar bölgesmde 23 yıl, Filek bölgesinde 40 yıl, Rima Sonbat bölgesinde 133 yıl, Ciğerdelen bölgesinde 143 yıl devâm etmiştir. Komaron bölgesinde de Osmanlı hâkimiyeti çok uzundur.

Bugün Çekoslovakya topraklarında 4 Türk sancağından (vilâyet) en batıdakinin merkezi Komaron (Komorn)'un Slovakça'sı Komarno, Macarca'sı Koemoern'dür. Tuna'nın kuzey kıyısı üzerindedir. Burası, Estergon'la Györ (Yanıkkale)'ün tam ortasıdır. Beylerbeyilik (eyâlet) merkezi olan Uyvar, Komorn'un 25 kilometre kuzeyinde, Nitra suyu üzerindedir. Macarca'sı Erselkujvar, Slovakca'sı Nové Zamky, Almanca'sı Neuhaeusel'dir. Diğer sancak merkezi Filek (Macarca Fülek, Slovakca Filakovo), 135 kilometre kuzeydoğusunda, Slovakya Maden Dağları'nın güney eteklerindedir. Diğer sancak merkezi Rima Sonbot (Macarca Rimaszombat, Slovakca Rimavska Sobota, Almanca Gross-Steffelsdorf), Filek'in 20 kilometre kuzeydoğusundadır.

Filek'in fethinden sonra 600'den fazla, Uyvar'ın fethinden sonra ise 700'den fazla kasaba ve köy, işitilmedik çabuklukla, bir iki ay zarfında, Osmanlı hâkimiyetini, kendi rızâlarıyle kabûl etmişlerdir. Osmanlılar'ın bu inanılmaz çabuklukla elde ettikleri başarıyı, yerli halkı kazanmalarını, Avrupa tarihçileri bir türlü anlamamakta ve açıklamamaktadırlar. Bu bölgelerde kazandığı başarı, Osmanlılar'ın askerî üstünlüğüyle ve silâhların zaferiyle, yeterli şekilde aydınlatılamaz. Bu başarının sırrı, Türkler'in vergi sisteminde ve becerikli siyasî davranışlarında idi. Bu vergi sistemi, Almanya imparatorluğundaki vergi sisteminden daha adaletli olmanın yanında, Osmanlılar'a katılan yerli halkın, daha rahat ve emin, asayiş içinde yaşamasını sağlıyordu. Slovakya'da Osmanlı hâkimiyeti bu şekilde 143 yıl devâm etti.

Çekoslovakya arşivlerinde bugün, o devirden kalan Türkçe vesikaların sayısı 1.000'i aşmamaktadır, diğerleri zâyî olmuştur. En ehemmiyetlileri, Türkler'in Filek sancağının merkezi olan Rimavska Sobota şehri arşivindedir. Bu küçük şehir, Rimava (Rima) çayının kenarındadır. Burası XVII. asırda, şimdikinden ehemmiyetli bir yerdi. Zira Osmanlı ve Almanya imparatorlukları ile Polonya krallığı arasındaki işlek ticaret yolunun üzerinde bulunuyordu. 1554 — 1593 ve 1596 — 1686 arasında cem'an 129 yıl, Osmanlı idaresinde ve sancak merkezi idi. Şehrin arşivindeki 255 Türkçe vesikanın hepsi, ikinci Türk hâkimiyeti devrine aittir. Diğer Çekoslovakya şehirlerinde de aşağı yukarı 500 arşiv vesikası bulunmaktadır. Bu şehirlerin başlıcaları Türkler'in «Rojna» de-

dikleri Boznava (Macarca: Rozsnyô), Türkler'in «Yoşva» dedikleri Jelşava (Macarca: Jolsva), Banska Bystrica vs.'dir.

Türkler'in Estergon'la berâber uzun zaman ellerinde tuttukları bir yer de Ciğerdelen'dir (Slovakca: Parkan, Şturovo, Macarca: Csekerdény, Parkany). Bu kasabayı, Kaanûnî kurmuştur. Demek Kaanûnî'nin kurduğu bir şehir, bugün Çekoslovakya'da yaşamaktadır. Ciğerdelen, Estergon'un Tuna'nın karşı (kuzey) yakasında banliyösü olarak bu mühim sancak merkezini nehrin karşı yakasından da savunabilmek için kurulmuş stratejik bir kaledir. Bugün Estergon, Macaristan'da, banliyösü Ciğerdelen ise Çekoslovakya'da kalmaktadır. Zira Tuna, iki devleti ayırmaktadır. Kaanûnî'nin bu kaleyi inşa ettirmesiyle Çekoslovakya'da 1544'te Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır. Demek ki Macaristan'daki Estergon sancağının bir kısmı da, bugünki Çekoslovakya topraklarına taşmaktadır.

Filek'i ise 4 eylûl 1554'te, gene Kaanûnî devrinde, Seçen sancak beyi Hamza Bey fethetti. Bu fethi, 10 ağustos 1552'de Türkler'in Palast (Plaştovce) sahrâsında Alman imparatorluk ordularını bozmaları sağlamıştır. Hamza Bey, Filek'le beraber Slovakya'da 400 kasaba ve köy de fethetti. Bunların arasında Rima Sonbot şehri de vardı. Az sonra da Rojna (Roznava, Macarca: Rozsnyô) ve Yoşva (Jelşava, Macarca: Jolsva) fethedildi. Rima Sonbot yakınlarında Soboçka'ya (Slovakca: Szobotka, Macarca: Sobôtka) kalesine Türkler, kudretli bir garnizon yerleştirmişler ve bu sayede Slovakya'nın bu kesimine iyice hâkim olmuşlardır. Rima Sonbot, Rojna, Yoşva, Tisovec, Luçeniça (Slovakca: Lucenec, Macarca: Losonc), hass-ı hümâyûn (pâdişah hassı) idi. Demek padişalı hazînesine Çekoslovakya'nın bazı bölgelerinden de gelir sağlanıyordu.

Almanlar 9 Kasım 1593'te Soboçka'yı, Rima Sonbot'u, Rojna'yı, 17 kasımda da Filek'i, Türkler'den geri aldılar. Böylece Slovakya'nın güneydoğu kesimindeki Osmanlı hâkimiyetinin 40 yıllık ilk devri kapandı.

Fakat Almanlar, bu Slovakya topraklarını ancak 3 yıl muhafaza edebildiler. III. Mehmed bizzât ordusunun başında Eğri'yi fethedince (13 ekim 1596), Rima Sonbot, Rojna, Luçeniça, Mişkofça ve takrîben 400 köy, gene Türkler'in eline geçti. Eğri beylerbeyiliği kuruldu ve Slovakya'nın bu kesimi, bu yeni eyalete katıldı (1593'ten önce Budin eyaletine aitti). Bütün bu Slovakya şehirleri, Eğri beylerbeyisinin hassı oldu. 1686'ya kadar buraları, Osmanlılar'ın elinde kaldı.

Aslında, iki dev imparatorluk (Türkiye ve Almanya) arasındaki cihanşümûl çekişme, bütün bu bölgeler halkının değişmez kaderi olarak XVI. ve XVII. asırları doldurdu. Slovak tarihçisi Michal Matunak şöyle der *(Kremnice,* 385-7) : «Oçova Slovak köyünün halkı, Almanya'ya tâbî oldukları devirlerde her zaman ormanlara kaçıyorlardı. Ama şimdi (Osmanlı hâkimiyeti devrinde), devamlı olarak köylerinde ve huzûr içinde rahatca oturuyorlar. Alman hâkimiyetinde tüfek ve silâhsız gezmek tehlikeliydi. Şimdi Türk hâkimiyetinde, sopa ile gezmek bile fuzûlîdir». Bu tarihî şehâdet, Slovakya'da Alman ve Türk idare rejimleri arasındaki derin farkı, vâzıh şekilde göstermektedir.

Budin Paşaları

Macar tarihçisi Sandor Takats (1860 — 1932), *Rajnok a Török Vilagbol* adlı hârikulâde bir eser yazmıştır ki, bu kitap, *Macaristan Türk Âlemi'nden Çizgiler* adıyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Aşağıdaki bütün bu bahis (Evliyâ Çelebî'nin Macar ülkeleri tasvirine kadar), bu kitabın çeşitli yerlerinden aynen nakledilmiştir. Eser, Türk kaynakları görülmeden, XVI — XVII. asır Macar ve Alman tarihçilerine ve vesikalarına dayanarak kaleme alınmıştır :

Türkler devrinde Macaristan'ın geliri hızla arttı (s. 8). Zira emniyet hâkimdi ve Budin paşaları, ticaretin gelişmesi için her türlü tedbiri alıyorlardı. Türkler, Macaristan'a yepyeni kılık kıyafet, yepyeni çiçekler, ağaçlar, bitkiler ve hayvanlar getirdiler. Kavunu, karpuzu, kayısıyı, eriği, Türk koyun ve ördeğini, halıyı ve Doğu kumaşlarını, Türkler getirdiler (s. 19).

«Ekseriyetle gün görmüş, dünya dolaşmış kimselerden seçilen Budin beylerbeyileri, yalnız harb san'atından anlamakla kalmayıp, milletleri idare etmenin usullerini de çok iyi bilirlerdi. Sonra bu diyarda doğmamış da olsalar, Macaristan uclarında yıllar geçirmişlerdi. Demek ki, ahvâlimize vukufları vardı. İçlerinden bazıları, uclardaki örf ve âdetleri, Macar askerinin bütün iyi ve kötü vasıflarını, Macar milletinin her türlü arzu ve dileğini, şaşılacak derecede iyi bilirlerdi. Bu sınıf paşalar, gerçekten yerlerini de doldurmuşlardır. Dikkate değer bir gerçektir ki, Macarlar'ın dostluğunu arıyan, daha yüksek makamları işgal etmek üzere memleketimizden ayrıldıktan sonra bize karşı en iyi niyet göstermiş olanlar da, bilhassa bunlardı.

«Budin paşalarının yazılarını karıştıracak ve kendileri hakkında çağdaş Macarlar'ın kaleme aldıklarına göz atacak olursak, bu paşaların hemen istisnasız kurnaz, desîseci, sözlerini olduğu gibi kabûl etmek pek câiz olmıyan, Doğu tipi insanlar olduklarını görürüz. Şu halde, ifadelerini daima süzgeçten geçirmemiz lâzımdır, yoksa muhakkak ökseye tutuluruz. Çünki bu hazretler, kafalarının içinde çevirdikleri kurnazlıkları güler yüz ve tatlı dilleriyle örtmesini bilirlerdi. Böylece dışarıdan her şeyi gül pembe gösterseler de, içlerinden başka türlü düşünürlerdi. Tilki postuna bürünmüş insanlar oldukları için, insanları yanıltmanın, eğriyi doğru, küçüğü büyük göstermenin ustası idiler. Sanki sevimli Evliyâ Çelebî'nin yazılarını okuyormuşuz gibidir, bu paşaların mektupları, üzerimizde öyle te'sir bırakır. Yüz Macar eri cenge çıksa, paşaların gözleri hiç değilse iki bin kişi görmüştür. Şöyle küçük bir hudud karakolumuzdan —iddialarına göre— içine sığabilecek olanın on misli atlı çıkış yapar. Bizimkiler (Almanya İmparatoru'nun tab'ası olan Macarlar), bir defasında bir Türk gümrük tahsildârını tuttukları zaman, yanında 35 forint bulmuşlardı. Fakat Budin beylerbeyisi Sokollu Mustafa Paşa, tahsildârın çantasında 5.000 taler olduğunu yemin b'İllâh iddia etmiş, Viyana sarayından bu kadar para istemişti. Macar erlerinin canları kebab isteyip de Budinli Türkler'in sürülerinden aşıracak olsalar, paşalar, Budin dağlarında hiç bir vakıt yayılmamış sayıda koyunun îâdesini Almanlar'dan isterlerdi. Budin paşalarının mektuplarına bakılacak olursa, Türk erleri, hep kendi hâlinde uslu kimselerdi, daima yerlerinde otururlardı. Ama İmparator'un hizmetindeki kör olası Macarlar, onları rahat bırakmazlar, durmadan savaşa kışkırtırlardı. İşin en hoş tarafı ise, Budin paşalarının, ikiyüzlülüğü hep Viyana Sarayı'na mâl etmeleri idi. Viyana Sarayı'nı, her zaman Macar serhadlerindekilerin yalan lâflarına göre hareket etmekle suçlandırmaları idi.

«Budin paşaları böyle kimseler oldukları için, kolay kolay aldanmazlardı. Diplomatik müzâkereler sırasında bu hazretlerin kurnazlıkları, çok diplomatın zekâsını gölgede bırakırdı. Onun için, kendileriyle müzakereye oturacakların, onların tutumlarını adamakıllı bilmeleri lâzımdı. Çünki çoğu, siyaset işlerinde üstâd idi ve Almanlar'la bir araya gelince, kendisi için zararlı olabilecek iki tarafı biribirine düşürmesini gayet iyi bilirdi. Sözlü müzakerelerde olsun, mektuplaşmalarda olsun, paşadan bir şey öğrenmek, ağzından lâf almak mümkün değildi. Ama dikkati başka tarafa yönetmek istediği zaman paşa, geveze kesilirdi; işlerin îcâbına göre desîseci, ihtiyatlı, güleryüzlü ve uysal olmasını

bilirdi... Mektuplarında «Beç Kralı» dedikleri Almanya İmparatoru ile senli benli idiler» (s. 20-1).

Ama Türk adaleti, kilise adaletinden iyi işlerdi. Nitra (şimdi Çekoslovakya'da, Uyvar'ın kuzeyinde) zabıtlarından açıkça öğreniyoruz ki, Macar çiftçiler, aralarındaki anlaşmazlıklar için, Türk sistemi buna izin verdiği halde, kendi kilise mahkemelerine değil, Nitra'daki Türk kadı'sına müracaat ediyorlardı (s. 24).

«Budin Paşaları —her ne kadar Hıristiyan mezhebler arasındaki kavgalara pek karışmaz idiyseler de— her zaman zayıf tarafı tutmuşlardır. Katolikler'in Protestanlar'ı ezmesine karşı koymuşlardır. Fakat iki tarafa müsamaha zihniyeti telkinine çalışmaktan da —çoğu boş yere— geri kalmamışlardır. Kaç paşanın mektubunda 'dinlerimiz ayrı olsa da bir Tanrımız vardır, aynı Tanrı'nın yarattığı insanlarız' sözünü okuruz...

«Budin paşalarının iktisadî politikalarında da böyle dikkate değer durumlarla karşılaşırız. Bir kaç cimri ve soyguncu paşayı hesaba katmazsak, ötekilerin hemen hepsi, idareleri altındaki halkı, ellerinden geldiği kadar korumuşlardır» (s. 26-7).

«XVII. asırdaki Budin paşalarının en büyüğü, en akıllısı ve insaniyetlisi, Kadı-zâde Ali Paşa'dır. Macar milletine son derece mühim hizmetlerde bulunduğu, onları Almanlar'dan ve başka düşmanlarından, kendi milletini korur gibi koruduğu gibi, Macaristan'ın iktisadî gelişmesine de pek çok gayret etmiştir. Bu zât, Macar ve Türk milletlerini biribirine o kadar yaklaştırmıştı ki, Almanya hizmetindeki Macarlar bile, Türk askerleriyle beraber eğleniyorlardı...

«Meşhur Gazi Tiryâki Hasan Paşa da, Ali Paşa ile aynı iktisadî politikayı takib etmiştir. 22 ekim 1610'da Almanya şansölyesi Molart'a 'bugün bize gelip de şikâyette bulunduğu halde işini adalet dairesinde ve müsbet şekilde halletmediğimiz tek yoksul Macar yoktur' diye yazan, bu paşadır» (s. 33).

«Budin paşalarından çoğunun iktisadî sahada memlekete yerleştirmeye gayret ettikleri hakkaniyet ve uzak görüşlülük, onların ticaret politikalarında da te'sirini gösteriyordu. Her çeşit taciri himaye ederlerdi. Yolların emniyetini, pazar yerlerinin muhafazasını ve alışverişte itibarı sağlarlardı. XVI. asırda Türkler'den 50.000 forintlik itibar sağlıyan Macar tacirlerine rastlanır ki, o devirde bu, çok büyük bir meblâğ idi...

«Budin'de yerleşmiş Macar, İtalyan ve Yahudi tacirleri, belki hiç bir yerde görülmiyecek derecede himayeye mazhar oluyorlardı. Paşaların tacirlere verdikleri bir yığın imtiyaz mektubu, bugün elimizdedir. Budin paşaları, padişahın hiç bir şeye ticare-

tin ve tacirlerin emniyeti kadar ehemmiyet vermediğini, bir çok yazılarında belirtirler» (s. 36-7).

Ama Macar tacirleri, Alman topraklarında aynı emniyeti bulamıyorlardı. Dâmâd Kalaylıkoz Ali Paşa, 22 eylûl 1582'de İmparator'a şöyle yazıyordu: «Zavallı satıcı ve bezirgânları rahatsız etmesinler, alış verişlerinde serbest bıraksınlar. Görüyorsunuz bizim topraklarımızda tevkif ve rahatsız edilen tacir yok». Ama ticaret kârının Türk topraklarına akması, Almanlar'ı telâşlandırıyordu. Arşidük Rudolf ve Karl, İtalyan tacirlerini tâcîz ederken, Sokollu Mustafa Paşa, İtalyan tacirlerinin yanına asker vererek onları Budin'den ve Bosna'dan Dalmaçya'ya geçiriyordu (s. 37).

«Türkler tacirleri o kadar güleryüzle karşılıyorlardı ki, öbür tarafa haberler götüreceklerini çok iyi bildikleri halde, karargâhlarına bile sokuyorlardı. Almanya'da kalan Macar tacirlerinin, İmparator'un tab'ası olmalarına rağmen, Türk ordularını sürü hâlinde takib ettiklerini ve çok iyi alış veriş yaptıklarını, zira Türkler'in peşin para verdiklerini ve hiç bir zarar vermeden satıcıyı serbest bıraktıklarını, Gabelmann'ın rûz-nâmesinde okuyabiliriz. Tabiatiyle bir iki tacirin Türkler tarafından soyulduğu da olmuştur. Fakat bu gibi ahvalde Budin paşaları, suçluları şiddetle cezalandırmışlardır. Paşalardan kalan mektuplarda bunun bir çok örneğine rastlarız. Meselâ 1613'te Deak Sebestyen adlı bir satıcıyı soymuşlar. Bunun üzerine Tiryâki Hasan Paşa, bütün şüpheli kişileri soyulan tacirle yüzleştirmiştir. Ama tacir, kimseyi teşhîs edememiştir. Bunun üzerine Paşa, Bosna'ya kadar atlılar yollıyarak hırsızları kendi eyaleti dışında aratmıya başlamış, Thurzo György'ye: 'Allah'a güvenirim ki' demiştir, 'parlak güneş nasıl kendini gösterirse, bu iş de öyle meydana çıkacak ve zavallı tacirin gözyaşları boşa gitmiyecektir'.

«Eğri beylerbeyisi Eyüb Paşa da 1607'de tacirlere: 'sizlere zarar veren olursa beni bulun, bir para zararı olana derhal on mislini vereceğim' diyordu.

«Paşaların, memleketin her tarafındaki tacirleri ayrı teminat mektuplarıyle Türk pazarlarına çağırdıklarını, pazarları ve pazarcıları askerle muhafaza ettiklerini ve gene de bir kimseye zarar erişecek olursa zararı ödediklerini biliyoruz. Bu tedbirlerin neticesi olarak, Alman tab'ası Macarlar, İmparator'un bütün yasaklamaların rağmen, Türk topraklarına geçmiş, Türk pazarlarına üşüşmüşlerdir» (s. 40).

Macaristan'da büyük arazi sahibi olan Türkler de, bu güvenlikten faydalanıyorlardı (s. 45). «Budin beylerbeyileri, kelimenin tam mânâsıyle saltanat sürmekte, Viyana'daki imparatoru kendilerine eşit saymakta idiler. Bazan Almanya imparatoruna şöyle küçümser bir edâ ile mektup gönderdikleri de olurdu. İmparator, yeni beylerbeyini, Budin'e elçi göndererek tebrik ederdi. İmparatorun tebrik etmediği beylerbeyi, bunun mutlaka acısını çıkarırdı» (s. 46).

«Garip, fakat gerçek olan bir şey de, «dinsiz» ve «müstebit» dediğimiz Budin paşalarının, bir buçuk asır, biz Macarlar'a, Almanlar'dan, hattâ Alman hizmetindeki Macarlar'dan daha iyi ve müsamahalı davranmış olmalarıdır. Onların Macar esirlerine muameleleri, bizim Türk esirlerine muamelemizle kıyas kabûl etmez şekilde iyi idi. Bizim «kapdan» ve «marki» dediğimiz uc beylerimiz, Türk esirlerinin sökülmüş dişlerini, kesilmiş parmak ve kulaklarını göndererek Budin paşalarını tehdîd ederlerdi. Centilmen örneği sayılan Palffy bile bu barbarlığı yapıyordu. Budin beylerbeyisi Gazi Ferhad Paşa'ya da böyle korkunç hediyeler göndermiş, bunun üzerine paşa, «kral» dediği Almanya imparatoruna 23 nisan 1590'da şu mektubu göndermiştir: 'Biz, Palffy'nin kral hazretlerinin sarayında yetiştiğini duymuştuk. Bu sebeble, orada insanlık öğrenmiştir, merdlikten anlar biliyorduk. Ama görüyoruz ki o, kral sarayında terbiye görmemiş, cellât yanında yetişmiş, ondan ders almış. Çünki geçenlerde, zavallı esirlerin ağızlarından, cellât gibi söktürttüğü bir avuç dişi Budin'e göndermiş. Bir yiğite böyle şey yakışır mı? Hükmü siz verin. Budin'de bir çok ileri gelen Alman esiri var. Şimdiye kadar biz onları parmak ucuyle bile dövdürtmedik. Çünki dinlerimiz ayrı olsa bile Tanrımız birdir, Allah'dan korkarız ve hepimiz Allah'ın yarattığı canlılarız'...

«Üstelik bu dehşetli barbarlık, zavallı esirler için bir kaç altın fazla fidye alabilmek için yapılıyordu. Budin paşaları, Hıristiyan harb esirlerine parmakla dokunulmadığını iftiharla ve gerçeğin ifadesi olarak yazabiliyorlardı. Türkler'in elinden fidye karşılığı olsun, Türkler'in merhamet eseri olarak menfaatsiz salıverdikleri olsun, binlerce esirimiz kurtulmuştur. Fakat içlerinde sakatlanmış, bir uzvu eksik olarak, tek kişi dönmemiştir. Buna karşılık Alman hizmetindeki en büyük Macar asillerinden birini, Perenyi Peter'i örnek gösterebiliriz: Bu zât, Türkler'e esir düşmüştü. Budin'in ikinci beylerbeyi ve Kaanûnî'nin kardeş çocuğu olan meşhur Sultan-zâde Gazi Balı Paşa, büyük asılzâde olduğu ve Macar milletini onun şahsında incitmek istemediği

için, kendisine misafir muamelesi yapmış, 'artık öz oğlumsun' diyerek bir müddet sonra da salıvermişti. Perenyi ise, Alman hizmetine geçmiş, ele geçirdiği Türk esirlerine akıl almaz şeyler yapmıştır» (s. 48-9).

Serhad ve Esâret Hayâtı

«Türk uc (serhad, sınır) kalelerinde işkence âletlerinin, işkence ustalarının ne olduğu bilinmezdi. Öyleyken gene de Türk'e 'dinsiz' ve 'barbar' diyorlardı. Her tarafta onların zalimlikleri, dilden dile dolaşıyordu. Aksini söylemek, Hıristiyan'lığa aykırı idi. Bir Hıristiyan kalesinde ise, vaz geçilmez bir unsur olarak mutlaka bir işkence mahzeni, âletleri ve ustaları vardı» (s. 54).

«Türkler esirleri hapishanelerde insanca muameleye tâbî tutarlardı. Yakınlarıyle mektuplaşmalarına izin verirlerdi. Esire Almanya'daki yakınları para gönderebilirdi. Böylece zengin harb esirleri kendilerine bu parayla uşak tutar, yiyeceklerini ve şaraplarını dışarıdan getirtir, salıverilecekleri günü beklerlerdi... Esirler, ziyaretçi kabûl edebilirlerdi. Bazıları Türk atı satın alıp hapishaneden Almanya'ya hediye bile yollamışlardır» (s. 58, 59).

«Türk kalelerinde esirler, ancak biribirlerine karşı kötü muamele yaparlardı. Bu hususta Venedikli İtalyan esirleri çok edepsizdi. Alman ve Macar esirlerine 'siz millet olarak bizim uşaklarımızsınız' der, üzerlerine pislik atar, bazan büyük kavgalar çıkardı. 15 mayıs 1667'de böyle bir kavgayı, Türk kale dizdârı bizzât gelerek bastırdı. Alman ve Macar harb esirlerini, bir Türk subayının kaledeki odasını boşaltarak oraya yerleştirdi ve edepsiz Venedikliler'den ayırdı. İşte tahammül edilmez denilen Türk esirliği ve Türk zulmü bu idi. Muhâfızın esirine odasını verdiği başka nerede görülmüştür? Böyle bir muamele Avrupa'nın hangi memleketinde esirlere lâyık sayılmıştır?» (s. 83).

1669'da Maximilian Ernst von Weltz, Türkler'e esir düşmüştü. Türkler'in her gün yanına gelip, kurtuluş gününün yakın olduğunu, Allah'ın takdîrine ısyân etmeyip sabır göstermesini söyleyip kendisini teselli ettiğini, bir mektubunda yazmaktadır (s. 84). 1571'de geçen bir olay, daha da ilgi çekicidir (s. 85-6): Sokollu-zâde Mustafa Paşa, Uyvar'ı kendisine karşı savunan 10 seçkin muhâribin esir olarak Istanbul'a gönderilmesini emretmiştir. Bunlardan 5'i, Sofya civarına gelince, Türk muhâfızlarını atlatarak kaçmaya muvaffak olmuşlardır. Bunun üzerine Türk paşası, adaletsizlik ve eşitsizlik olmasın diye, diğer 5 esirin de salıverilmesini emretmiştir. Bu serbest bırakılanların adları Szalay

Tamas, Balogh Gergely, Krabat György, Krabat Jakab ve Köves Janos'tur.

«Türkler'in iyiliğe iyilik, kötülüğe kötülükle karşılık verdikleri, bilinen bir şeydi. İyiliği asla unutmaz, kötülüğün cezasını ise mutlaka verirlerdi... Türkler, Almanlar'ın ellerine düşen esirlerinin işkenceye tâbî tutulmaması, uzuvlarının kesilmemesi için büyük gayretler sarfetmişler, fakat netice alamamışlardır. Halbuki netice alabilseydiler, Türkler'in ellerindeki daha fazla sayıda olan esirlerimiz, mutlaka daha iyi muamele göreceklerdi. Budin paşalarının mektuplarında bu vaadler çok görülür. Ama Türkler, gene de esirlerimize işkence yapmıyor ve uzuvlarını kesmiyorlardı. Bunu, dinleri, şiddetle yasaklamıştı. 1569'da Sokollu Mustafa Paşa, İmparator'un elçisi von Wyss'in yüzüne 'biz de mukabele edebiliriz, ama böyle insanlığa yakışmıyan zâlimce hareketlere başvurmak istemeyiz' diye bağırmıştı. Zira bu sıralarda Almanlar'ın Eğri kalesi kumandanı, 40 Türk esirinin uzuvlarını kestirmişti» (s. 100-1). «Türk esirliğinden bir tek esirin uzvu kesilmiş olarak dönmediği halde, esirlere zulmediliyor diye gene de Türkler'den şikâyet edilirdi» (s. 102). Tabiî bu şikâyet, bir propaganda ve karşı propaganda, bir savunma vasıtası idi. Zira hasta olarak Türkler'in elinden dönmüş esir bile yoktu, bu hususta vesikalarda tek kayıt yoktur (s. 110).

26 mart 1606'da Viyana'da bir kaç Türk beyi, Alman zindanlarında yatıyordu, bunlar çok mâruf kumandanlardı. Budin beylerbeyisi Kadı-zâde Ali Paşa, İmparator'a bir mektup yazarak, Türk beylerine yapılan muâmeleden şikâyet etti. Zîrâ bu Türkler'e Almanlar günde ancak 3 mangırlık kötü ekmek veriyorlar, katık vermiyorlar, ekmek de doyurmuyordu. Paşa, İmparator'a «sizin esirlerinize bizim nasıl baktığımızı herhalde duymuşsunuzdur» diye yazıyordu. Ama Viyana'da, Macar esirlerine de, Türkler'e yapıldığı kadar kötü muamele yapılıyordu. Meselâ Nadasdy Pal'in 8 esirinden 5'i, soğuk ve açlıkla mahsus öldürülmüştü. Zaten esirlere iyi hayat şartları iktisâdî bakımdan da sağlanamıyordu. Almanya'da hayat şartları düşük, Türkiye'de yüksekti. XVII. asır Almanyası, XVI. asra nisbetle daha da fakirdi (s. 115).

24 eylûl 1608'de Macaristan'daki Türk sancak beylerinden Bekir Bey, İmparator'a bir mektup yazmış, bu mektupta, esir bir yeniçeriye yapılan muameleyi protesto etmiş, milletlerarası hukuka aykırı olduğunu ve Alman esirlerinin Türkiye'de böyle askerlik şerefine aykırı muamele görmediklerini belirtmiştir. Olay şöyledir (s. 116) : Almanya'nın Vaç kapitanı (kale kumandanı), bir yeniçeriyi esir etmiş. Vaç sokaklarında dolaştırıp yeniçeriyi

teşhir ederken, serpuşunu çıkartıp başına Macar kalpağı geçirmiş, yeniçeri kalpak her kafasına geçirilişte bunu yere fırlatmış, bunun üzerine Tuna'ya atılmış ve boğulmak üzereyken ancak kurtarılabilmiş. Üstelik Alman kumandanı, yeniçeriye yaptığı bu muameleyi mâzur gösterebilmek için, Türk askerinin bir Hıristiyan ve Alman tab'ası kadınla yakalandığı iftirasında bulunmuş, Hıristiyanlar'ı galeyana getirmek istemiş.

Hele küçük Alman kalelerinde, kendi askerlerinin bile açlık ve mahrumiyet çektiklerini biliyoruz. Artık buralara düşmüş Türk esirlerinin durumu tasavvur edilebilir (s. 119). «XVII. asırdan, bilhassa 2. yarısından, zamanımıza çok mektup kalmıştır. Bunların hepsi, Türkler'in esirlerine hep iyi muamele ettiklerini gösteriyor. Bu esirler, şurada burada sıkıntı çekmişlerse bu, bizimkilerin yüzünden olmuştur. Çünki bizimkiler Türk esirlerine eziyet ediyor, Türkler bunu öğreniyor, mecburen mukaabele-i bi'l-misl'de bulunuyorlardı. Her Türk esirine yapılan kötü muamele, Türk kalelerindeki esirlerin durumunu kötüleştiriyordu, fakat Türkler işkence ve uzuv kesme işini kesin şekilde irtikâb etmiyorlardı» (s. 118).

«Ama bizde, Türkler'in esirlere yaptıkları muamele gibi, Türk zindanları hakkında da yanlış fikirler yayılmıştı. Herkesin hayalinde, içinde zencire vurulmuş esirlerin inlediği karanlık zindanlar canlanıyordu. Türkler'in elindeki esirlerin karanlık içinde, sefâlet, ıztırap ve açlıkla inledikleri, kurtulmak ümidlerinin olmadığı, zalim ve kâfir Türkler'in merhamet ve insanlık nedir bilmedikleri söyleniyordu.

«Bunlar, gerçekle taban tabana zıddır. Türk hapishaneleri her zaman için bizimkilerden daha iyi, sağlık şartları mükemmel, daha geniş ve aydınlık yerlerdi. Bizimkilerin Türkler'in elinden pür-sıhhat dönmeleri, Türk esirlerin ise bizim zindanlarımızda sürü hâlinde kırılıp ölmeleri, bu yüzdendi» (s. 127). «Türk zindanlarında esirlerin mum ve yakacak tayınları muntazamdı. Ekmek ve yemek bakımından eksiklikleri bahis konusu değildi. Rütbe sahipleri esirlerimize muntazam şarap da veriyorlardı. Esirlere iyi bakıldığına dair çok mektup vardır. Bir paşa veya bey satın alırsa, elinde mutlaka Hıristiyan esir bulunduğu anlaşılır» (s. 129).

Türkler, esirlerinin çoğunu zindana da atmıyor, gündüz açık havada gezdiriyor, geceleri barakalara gönderiyorlardı. Esirler çoksa, içlerinde Türkçe bilen birini, onların temsilcisi olarak seçiyor, esirlerin dileklerini o, Türkler'e bildiriyordu. Gene esirler çoksa, yanlarına mutlaka bir papaz gönderiliyordu. Papaz onları teselli ediyor ve ahlâkî öğütler veriyordu. Esirlerin Almanya'ya

mektup göndermeleri işi, muntazam teşkilâta bağlanmıştı. Budin'de çok esir bulunurdu. Sonra Kanije'de, Estergon'da, Peç'te, Sigetvar'da, 1596'dan sonra Eğri'de, daima küçümsenmiyecek sayıda Alman tab'ası esir vardı (s. 128).

Bir Alman beyi, Kopan (Koppany)'da esir bulunan Nagy Ferencz'in durumunu sorduğu zaman, Abdi Voyvoda kendisine 1571'de mektup göndermiş, «Nagy Ferencz hakkında ne bilmek istiyorsunuz?» diye yazmıştı, «bizim burada kalıyor, elimden geldiği kadar zavallıyı bir şeyden mahrûm etmiyorum». Halbuki Budin beylerbeyisi Ferhad Paşa, 9 şubat 1590'da Arşidük Ernst'e gönderdiği mektupta şöyle diyordu: «Elinizdeki zavallı esir beylerimiz hakkında gelen haberler kötüdür. Soğuk, açlık ve kötü su yüzünden kırılıyorlarmış. Onlara böyle bakılması, sizin şerefinize yakışmaz. Burada da ileri gelen Alman esirleri var. Ama bunların soğuk, yemek ve içmekten hiç bir şikâyetleri yoktur. Hattâ kendilerine esir muamelesi yapılmamaktadır» (s. 129).

«Türk esirlerine eziyet ve işkence etmek, bizde alelâde günlük işlerdendi» (s. 158).

Kültür Münâsebetleri

XVI. asırda Avrupa okullarında öğrenciler yoksuldu, dilenerek ve sadaka ile yaşarlardı (s. 166).

«Macar çalgıcılarının, daha fazla Türk Musikisi usulüne göre ve Türk âletleriyle çaldıkları bilinmektedir. Viyana ve Leh kemanlarını Macarlar, Türk devrinden sonra öğrenmişlerdir. Savaş türkülerini, silâh başına havasını, Türk borusuyle (nefîr) üflüyorlardı. Türk lavtası da çalıyorlardı. Kemancılarımızdan çoğu, Türk esirleri idi. Türk hânende ve sâzendeleri, Macarlar arasında çok makbuldü...

«Türkler'in pek çok ve pek güzel aşk ve savaş türküleri vardı. Bunların çoğunu Macarlar da öğrenmişlerdi. Bilhassa Çingeneler, bunları Türkler'den öğrenip Macarlar'a öğretmekte tamayüz etmişlerdi. Onun için bazıları bunları, Çingene musikisi sanmışlardır. Çigan musikisinin Türk Musikisi'ne yakınlığının sebebi, Çingeneler'in kendileri bestelemeyip, çalıp okudukları parçaları XVI — XVII. asırda Türkler'den almış olmalarıdır. O asırlarda Macarlar, Türkçe musiki söylüyorlardı. Fakat dil ayrılığı ve zorluğu dolayısıyle Türkçe parçalar bugün, Macarlar tarafından çoktan unutulmuştur» (s. 168-9).

Türk zurnası, sînekemânı, sâzende ve hânendeleri, Macarlar'ın zevkle dinledikleri ve taklid ve iktibâs ettikleri şeylerdi (s.

172-3). Tabiî bu suretle Türk Musikisi makam, usul ve şekilleri de Macarlar'a intikal ediyordu. Santur ve zil de Türkler'den geçti. 1596'da bir Macar beyi, düğününde Bâyezid adında bir Türk tanbûrîsi bulundurduğu için öğünmektedir. Gene Bâyezid adındaki zurnacı, İdris Paşa'nın kaanûnî ve tanbûrîsi, Macarlar arasında da meşhurdu. Hattâ Zrinyi György gibi bazı Macar beylerinin sarayında, yalnız kendi hizmetlerine mahsus Türk incesaz hey'etleri vardı (s. 175-6).

Bazı Macar beyleri, Almanya tab'ası oldukları halde, Türk Musikisi düşkünü ve Türk modası hayrânı idiler. Türk Musikisi âletleri, Türk çiçek tohumları ve Türk kumaşları karşılığında ellerindeki Türk esirlerini salıveren, fidye olarak altın kabûl etmiyen Macar beyleri vardı. Türk Musikisi'ne çılgınca meraklı olanlardan biri Batthyany Boldizsar ile oğlu Ferencz idi. Saraylarına gelen Türk hânende ve sâzendelerine, prensler gibi itibar ederlerdi (s. 177). Bâzı Macar beyleri, saraylarındaki husûsî saz takımlarında, Türk ve Avrupalı sâzende ve sazları karışık bulundururlardı ki, bugünki Çigan saz takımının menşei budur (s. 178-9). Tabiî incesaz takımlarının en iyisi, Budin paşasının sarayında idi (s. 179). «Macaristan'ın ve Macar'lığın iktisadî ve siyasî çöküşü, Türk hâkimiyetinin ülkemizden çekilmesiyle paralel bir seyir takib eder. Türk hâkimiyetinden kurtulduğumuz zaman, beklenen kalkınma ve refaha erişemedik; gittikçe artan sefalet ve ıztıraplara düçâr olduk» (s. 180).

«Son Macar toprağı olan Tameşvar eyaletini Türkler, 1718 Pasarofça Muâhedesi ile bıraktılar. Barıştan sonra 60 kişilik bir Türk mehter hey'eti, dostluk için Macaristan'tan Viyana'ya, yolda Türk Musikisi çala çala geçti. Macaristan'ın son gördüğü Türk Musikisi gösterisi de bu oldu. Bugünki askerî muzıkamızın, mehter-hânenin basit bir taklidinden ibaret olduğunu söylemiye lüzum bile yoktur» (s. 182).

Bütün bu içiçe münasebetlere rağmen Almanlar, Türk topraklarında her türlü barbarlığın olduğuna dair yalan propaganda ile Avrupa'da zihinleri şerbetliyorlardı. Ama Türk topraklarına giren Avrupalı tacir ve yolcuların başına bir şey geldiği de duyulmamıştı. Halbuki Alman askerleri Almanya'da, herkesi soyuyorlardı. Büyük Alman asillerinden Forgach'ın kızı Maria Revay, Viyana'dan korku içinde çıkmış, Türkiye sınırına kadar Alman askerlerinin tasallutundan çekinerek yol almış, daha büyük korkuyle Türkiye'ye girmiştir. Kendisi mektuplarında anlatmaktadır, Estergon'a varınca kendisini Türkler ciddî bir saygıyle kar-

şılamışlar, arabasını salla çektikten sonra beyaz sarıklı ulemâ'dan Türk efendileri kendisini kahvaltıya davet etmişlerdir. Sonra Estergon'daki Türk yetkilileri, yolunu şaşırmaması için yanına muhâfızlar vererek hanımefendiyi uğurlamışlardır (s. 184-5).

Serhadde Câsusluk

İki taraf, Türkler'le Almanlar, biribirlerinin durumundan doğru haber alabilmek için, büyük teşkilât kurmuşlardı. Bir defasında Macaristan'daki sancak beylerinden Hamza Bey'i Alman elçileri, 28 mayıs 1561'de, İmparator'un üzerine büyük bir ordu göndermek üzere bulunduğunu söyliyerek korkutmak istemişlerdi. Hamza Bey, elçilere, gülerek şu cevabı vermiştir: «Hiç bir yerde askeriniz yok. Olsa benim bilmem lâzım. Bir casusum 6 yıldır Viyana'da oturur, orada karısı, çocuğu var. Bu adam isterse kilisede âyîn idare eder, isterse kâtiptir, isterse Alman, isterse Macar olur. İsterse bahçıvan veya askerdir, isterse topallar veya sizin gibi sağlam bacakla gezer. Her dili de konuşur. Kralınıza lâzımsa, Viyana'da bulsun onu» (s. 213-4).

Türkiye, bir harbi açıkça ilân ederdi. Yalnız akınlar gizliydi. Onun için Almanya'ya yalnız Türk ordusunun durumunu öğrenmek kalıyordu. Akınlara dair bir şey öğrenmek hiç bir zaman mümkün olamamıştır. Zira hangi yoldan, ne zaman akın edileceğini, yalnız akıncı beyi bilir ve talimatını ancak yolda verirdi. Ama muntazam Türk ordusunun durumu ve harekâtı hakkında şu veyâ bu derecede bilgi edinmek mümkindi. (s. 214-5).

Türkler de Alman ordusunun durumunu ve niyetini çok iyi öğrenirlerdi. Meselâ 1561 baharında Gyulaffy Laszlo, 400 piyade ile Türkler'in Polgard panayırını basmıya karar vermişti. Türkler bunu öğrenmiş ve 28 Mayısta bu kuvveti darmadağınık etmişlerdir (s. 215). «Türk'ün her zaman bizimkinden daha iyi ve daha çok sayıda casusu vardı. Zira Türk casuslarının çoğu Türk'tü. Bizim casuslarımız ise ekseriya icabında Türkler'e de hizmet edebilen kozmopolit ve para için iş gören kimselerdi» (s. 216).

«1566 Sigetvar seferi, Alman casusluk teşkilâtının Türk'ünkiyle rekabet edemiyeceği kanaatini verdi. Sulh olunca Almanlar, bu işin çaresine bakmayı denediler. Lâkin boş hazineden büyük masraf ödenemiyeceği anlaşılınca, her şey eski hâliyle bırakıldı. Nihâyet 1570 yılında Arşidük Karl, casuslar işini ele aldı. Eylûlün 28'inde, fikrini almak için Başpiskopos Verancsics'e başvurdu. Çünki bu mesele üzerinde değerli bilgi ve tecrübeleri vardı. Arşidük Karl: 'yeter sayıda casusumuz yok. Türkler'in casus-

ları bizimkilerden çok üstün. Budin ve Estergon'da ancak üç veya dört câsus bulundurabiliyoruz' dedi» (s. 229). Sonunda Almanya, Türk hâkimiyetindeki Macaristan'da iyi bir casusluk şebekesi kuramıyacağını anladı ve haberalma faaliyetini Istanbul'da teksîf etmiye karar verdi (s. 230).

Türk casusları, yüksek seviyede kimselerdi. Zira imparatorluk meclislerine kadar sokulabilecek kabiliyetteydiler. Onun için Türkler bu işleri dönmelere ve maceraperestlere bırakmıyorlardı (s. 233). Türkler, yalnız düşman kalelerindeki kuvvetleri öğrenmekle kalmıyor, her kaledeki düşman askerinin mânevî durumunu da tam bilgi veren raporlar hâlinde tesbît ettiriyorlardı (s. 236).

Almanlar, her yıl Istanbul'daki büyükelçiliklerine bir kaç Avusturyalı ve İtalyan genç göndererek, onların Türkçe'yi ve Türkçe okuyup yazmayı öğrenmesini sağlıyor, bir kısmını casusluk işlerinde kullanıyorlardı. 1626'da Almanlar, Budin, Belgrad, Sofya'da da birer diplomat—casus bulundurmaya başladılar. XVI. asırda Türkçe bilen tercümanlar hep Macar'ken, XVII. asırda Almanlar artık hayli Avusturyalı Alman'a Türkçe öğretmiş bulunuyorlardı (s. 242). Zaten XVII. asrın ikinci yarısında Viyana'da Doğu Ticaret Kumpanyası kuruldu. Burada iyi Türkçe bilen, Türk âdetlerine iyice vâkıf genç Almanlar çalışmaya başladı (s. 243).

«Tarihçilerimiz, Türkler'in Macaristan'daki kalelerini nasıl târîf edilmez fedâkârlıklarla savunduklarından pek az bahsederler. Türkler'in Varad, İstolni—Belgrad, Kanije müdafaaları, âdetâ efsane çağlarını hatırlatır. Türk müdafileri buralarda ve benzeri yerlerde o derecede kahramanlık ve fadakârlık göstermişlerdir» (s. 248).

Türkler'in Macaristan'a Getirdikleri

Türkler, Peç'in 2.000 meyve bahçesinde 160 türlü armut yetiştirmişlerdi. «Macaristan'da yerleşen Türkler'in, bahçıvanlığı büyük bir merak ve sevgiyle iş edinmiş oldukları muhakkaktır. Macaristan'a bir hayli meyve, çiçek ve bitki çeşidini, Türkler getirmişlerdir. Nereye yerleşmişlerse orada toprağı işlemişler, her yeri ekip dikmiş, bahçıvanlık etmişlerdir. 1683-99 arasındaki 16 yıllık savaş sırasında, bir sürü Türk kale ve palankaları bizim askerin eline geçti. O zamanın âdetlerine göre bu mülkler için emirnâmeler hazırlanmış, tahrirleri yapılmıştı. Bunların hangi-

sini ele alsak, hepsi de Türk bahçelerinin çokluğunu kaydeder. Estergon'un 1596'daki muhasarası sırasında da askerlerimiz, daha baharda Türk bahçelerinden meyve toplamışlar, Thurzo György de karısına karargâhtan turfanda meyve göndermişti» (s. 249).

«Macaristan, Türkler'den alındığı zaman, Alman imparatorluk askerleri, sonsuz sayıdaki Türk bahçelerinin hemen hepsini yakmış veya mahvetmiştir...

«Hâsılı Türk, nerede oturur veya iskân edilirse, orada bahçe eksik olmamıştır.

«Bu bahçe merakı, XVI. asırda tabiatiyle Macar beylerine ve hanımlarına da geçmiştir. Türk bahçelerinde gördüklerini, onlar taklîde başlamışlardır. XVI. asırda Budin paşaları, taltîf etmek istedikleri Macar beylerine, çiçek tohumları yollamışlardır. Macaristan'a kavun ve karpuzu, lâle ve nergisi ve başkalarını, bu suretle Türkler getirmişlerdir...

«Bahçecilik sahasındaki Türk—Macar temasları, memleketimizde çok hayırlı işler meydana getirmiştir. Macaristan hem meyve ve çiçek bahçesine dönmüş, hem de böyle olması yolunda Avrupa'ya aracılık ve geçiş teşkîl etmiştir. XVI. asır Türk Macaristanı'nın meyveleri Avrupa'da ünlüydü ve ihrâc ediliyordu. Viyana sarayındaki müsabakaları, Türkler'den meyve yetiştirmeyi öğrenen Macar beyleri ve hanımefendileri kazanıyordu. XVI. asırda Viyana imparatorluk sarayına hep Macaristan'dan getirilen Türk meyve fidanları dikilmiştir. Bunlar, Viyana'dan —Almanya'nın bir parçası olan— Brüksel'e de götürülmüştür. Kavun ve karpuz bu suretle Budin—Viyana—Brüksel yoluyle Avrupa'ya yayılanlar arasındadır. Macaristan'da Türkler, bostan bozumu bayramlarını Macarlar'a da öğretmişlerdir» (s. 250-1).

Macarlar, Türkler'den, yeni at ırkları, biniciliğe ve silâhlara ait de hayli şey öğrendiler (s. 253). «Bugünki alımlı Macar kıyafeti, vaktiyle Türkler'den alınmıştır. Bugün bunun böyle olduğunu, millî sayılan Macar elbiselerinin Türk menşe'li olduğunu, Macaristan'da az kişi bilmektedir. Kürklü ve kordonlu mintan ve cepken, Türkler'den alınmıştır. Hattâ XVI—XVII. asırlarda bunlar, dikilmiş halde Türkler'den satın alınıp giyilmiştir... Dolmanlarda da durum böyledir. Dolman, Türk kafdanıdır ve zâten Türkçe'dir. Macarlar, Türkler'den 'hıl'at' denilen değerli kafdanları hediye aldıkları zaman, bunları şeref ve gururla taşımışlardır. XVI. ve XVII. asırdan kalma resimlerde Türkler'le Macarlar, yalnız başlıklarıyle ayrılırlar. At koşumları dahil bütün giyeceklerini, Türkler'den aldıkları görülür» (s. 259).

«Macar'la Türk, uzun, çok uzun zaman bir arada oturdukları için, biribirlerini gayet iyi tanımışlardı. Biribirlerini sevmedikleri söylenemez, çünki pek çok Türk'le Macar komşu ve dost olmuşlardı. Biribirlerine hediyeler yolluyorlar, Türkler, felâkete uğrayan Macarlar'ı mektupla teselli ve bilfiil yardım ediyorlardı. Bir Türk komşusuna dostca müracaat eden Macar, dileğini hemen dâimâ yaptırabiliyordu» (s. 263).

«Böyle hayli mektup ve vesika zamanımıza kalmıştır. Türkler içinde, gerçek Macar dostları, Macarlar içinde gerçek Türk dostları yetişmiştir. Macar dostu Türkler'den biri, büyük idare adamı Kadı-zâde Ali Paşa'dır. Budin beylerbeyisi sıfatıyle Macaristan'ı çok iyi yönetmiştir. Mert ve merhametli, zekî ve becerikli bir idareci, hârikulâde bir idare adamıdır (meşhur Vezîr-i âzam Kuyucu Murad Paşa'nın kayınpederi ve yaşlı bir vezirdir). Onun Macar beyzâdelerine yazdığı mektuplar o kadar candan ve samimidir ki, duygu ve gönül sahibi bir kimsenin heyecan duymadan okuyabilmesi mümkün değildir. Meselâ ihtiyar Illeshazy Istvan'a yazdığı ve kendisine 'babacığım' diye hitâb ettiği mektuptan güzel nâme mi olur? Batthyany Ferencz'e yolladığı mektuptan daha samimi ve iç açıcısını okuyabilmek imkânı yoktur. Thurzo György'nin ona yazdığı bir mektupta da, Paşa'dan çoktan iltifat görmediği, nâme alamadığı, sıhhatini merak ettiği okunur ki, bu samimiyetlerin karşılıklı ve içten olduğu âşikârdır.

«Ali Paşa devrinde Türk—Macar temasları, samimi ve teklifsizdir. İmparatorluğun uc kalelerinde bulunan Alman hizmetindeki Macarlar bile Ali Paşa'nın sıhhatine kadeh kaldırmaktadırlar. Bu derece Macar dostu olarak tanınmış ve popüler olmuştur. 1616 sonunda dördüncü beylerbeyiliğinden ayrılıp Macaristan'ı terkederken, Macarlar kendisini teessürle selâmetlemişlerdir. Sonra gelen beylerbeyiler içinde Macarlar'a bu kadar içten davranana pek rastlanmaz» (s. 264).

«Macaristan'da görevli Türkler, geniş ölçüde, az veya çok, Macarca öğrenmişlerdir. Çok iyi Macarca konuşabilen Türk subaylarının sayısı, Budin'de ve diğer Macaristan şehirlerinde hiç az olmamıştır. Bazı Estergonlu Türk akıncı subaylarının konuşma ve davranışlarından Macar olmadıklarını anlamanın mümkün bulunmadığını, vesikalarımız kaydetmektedir (s. 265).

«Bilindiği üzere Macaristan'daki Türkler, kendi dinlerinden olmadıkları sebebiyle kimseyi rahatsız etmemişlerdir. Almanya imparatorluğunda mezheb harblerinde kan gövdeyi götürürken, Türk idaresindeki Macaristan'da mezhebler, yanyana yaşıyabili-

yor ve isteyen de kendi mezhebini yayabiliyordu. Budin paşaları, yeni ve zayıf Protestan mezheblerinin ezilmemesine dikkat bile etmişlerdir. Alman tab'ası olan Macarlar, Türk topraklarına geçip Türk tab'ası oluyor, rahip ve vâiz olarak mezheblerini yaymıya çalışıyorlardı. Türkler'in, kiliselerine gitmeyen ve kiliselerinin düzenine aykırı harekette bulunan Macarlar'ı cezalandırdıklarını da, elimizdeki vesikalarla biliyoruz...

«Macarlar arasında ihtidâ edenler, Müslüman olanlar da vardı. Erkekler arasında olduğu kadar Macar kadınları arasında da ihtidâ hâdiselerine rastlıyoruz» (s. 265-6). «Pek çok Türk subayının karısı, ihtidâ etmiş Macar kızları idi. Macar kızıyle evlenen bir Budin beylerbeyisi bile mevcuttur» (s. 266). Türkler, Macar hanımlarına kibar davranıyor, onları cezbedip evleniyorlardı. Macar kızları da Türk'le evlenince, kocalarının başka bir kadın almaması için çalışıyor ve muvaffak oluyorlardı; bu şartla evlenen Macar kızları da vardı. Türkler, çok çapkın ve kadın kandırmakta usta idiler. Bu suretle çok Macar kızının kalbine girip evlenmişler, onları Türk yapmışlardır. Keçkemet ve Debreçin'de Macar kadın ve kızları, keza Komaran'dakiler, Türkler'i «Don Juan» olarak anıyorlardı (s. 267). Türkler'in kibarlıkları, vekarları, merhametleri, Macar kadınlarını cezbediyordu. Siyasî suçla Türkler'in tevkif ettikleri Macarlar'ın karılarını Türkler ziyaret ederek tesellîde bulunmak derecesinde insâniyet gösteriyorlardı (s. 267).

«Macaristan'daki 'Türk hâkimiyetinin ictimaî ve iktisadî meselelerini derinden derine işleyen ve inceleyen kimse, çok mühim mânâlar taşıyan bin bir olayla karşılaşır. İnsan bu olayları tahlîl ederken, elinde olmıyarak, böyle durumların ancak biribirine yakın ruhtaki milletler arasında vücude gelebileceği neticesine ulaşır.

«Tarih kitaplarımız, hâdiselere dayanarak, Türkler'i en büyük düşmanımız sayarlar. Hayatın bin bir vâkıası ise, Türkler'i bize çok yakın göstermektedir. Neticeye bakarsak, Türk, bizim en büyük düşmanımız yegâne akrabamız ve dostumuzdur. Bu söz kulağa biraz tuhaf gelmekle beraber, gerçek gene de budur» (s. 268).

«Zaman geldi, iyi Türk komşumuz da yurdumuza yerleşti. Kudretli ve güzel bir milletti. Bizim gibi atı seviyor, yiğitliğe değer veriyordu. Macaristan'a döktüğü cesur, çalımlı delikanlılarla, levendlerle, yurdumuz dolup taştı. Türk, aynı zamanda konuksever bir milletti. İnsanlığı ve neş'esiyle, Macar komşusunu da kendine çekiyor, kendini sevdiriyordu. Böyle bir milletle harb etmek.

hiç de akıl kârı değildi. Türk'ün kılıcını değil de dostluğunu arıyanları suçlamamız deliliktir. Macar niçin Türk'le dostça geçinmiyecekti? Türk, başkaları (Almanlar) bir yana, bizim Romen ve Sırp-Hırvat din kardeşlerimizden yüz kere daha namuslu, daha insaniyetli ve daha kahraman bir milletti. Sonra asıl mühimmi, bize karşı, her zaman dostluk teklifinde bulunuyordu» (s. 269).

Daha 21 eylûl 1527 tarihli bir vesika, halkın Türk ordusunun önünden fazla, Alman ordusunun önünden kaçtığını göstermektedir. Zira Türk ordusu, daha az zarar veriyordu. Her zaman için Macar köylüsü, Türkler lehine casusluk yapıyor, Hıristiyan efendilerinden fazla Türkler'i seviyorlardı (s. 270).

Bir Türk'ü evinde misafir etmek, bir Macar için şeref sayılırdı. Hayat, Almanya sınırına kadar güzeldi. Sınırın ötesinde, şartları iyi ve güzel olmıyan başka bir âlem başlardı (s. 273). Macarlar, Türkler'i o kadar seviyorlardı ki, meselâ Türkler, Almanlar'dan Uyvar'ı almak için muhasara ettikleri zaman, Macar kadınları ve kızları, Türk askerlerine yiyecek, meyve ve çörek getiriyorlardı (s. 274).

Padişahı Macaristan'da Budin beylerbeyisi temsil ederdi. Budin'e yalnız, Macaristan Fâtihi olan Kaanûnî Sultan Süleyman gelmişti. III. Mehmed'le II. Mustafa, Macaristan'a gelmiş, fakat Budin'e gelmemişlerdi. Sonradan Sultân Abdülazîz de Macaristan'a gelmiştir. Padişahın temsilcisi «Budin paşası, büyük adamdı. Sarayı padişahınki ile rekabet edemese bile, gene de oldukça kalabalık ve debdebeli idi. Padişah gibi o da dîvân toplardı... Istanbul'da olduğu gibi Budin'de de hıl'at giydirmek âdeti vardı. Budin'e gelip paşanın kendisine hıl'at giydirtmediği diplomat, kendisini kapı dışarı edilmiş sayabilirdi. XVI. asırda Tuna kıyısında oturan paşa, XVII. asırda kaleye yerleşmişti» (s. 275). Türkler ustası oldukları havâî fişekleri kale üzerinden Tuna'ya doğru atarlar ve büyük şenlikler yaparlardı (s. 276).

Türk mutfağı üstündü. Macar beyleri, saraylarında Türk aşçıbaşı bulundurmakla öğünürlerdi. Bir Türk aşçısı elde edebilen baş râhipler bile bulunuyordu. Bu arada bir Türk de tanassur etmiş, Almanya'da piskoposluğa kadar yükselmişti (s. 278-9).

Türk sınırına erişen Alman elçilik hey'eti, Budin paşasından izin-nâme beklerdi. Paşa'dan Macarca yazılı izin-nâme gelmeden Türk sınırından giremezdi. Bu elçiler her yıl, Almanya İmparatoru'nun haracını götürmeye Istanbul'a giderlerdi. 1653'te İmparator'un haracını getiren elçiler, padişaha da 208.700 forint değerinde peşkeş sunmuşlardı. Bilhassa 60.000 forint değerinde mücevherli bir kristal sandık göz kamaştırıyordu (s. 288-9).

Türk elçilik hey'etleri de Viyana'ya giderdi. 1562'de Kaanûnî'nin gönderdiği elçilik hey'etinde 28 Türk vardı ve imparatoru Viyana'da bulamayınca, Ren kıyısında Frankfurt'a kadar gidip imparatorla görüşmüştü (s. 294). 1575'te II. Selîm'in cülûsunu bildiren Türk elçilik hey'eti imparator tarafından Prag'da kabûl edildi (s. 296). 1645'te Sultan İbrahim'in Viyana'ya gönderdiği elçilik hey'etinde 120 Türk vardı ve bu hey'etin iaşe masrafı imparatora 34.631 forint'e patladı. Almanlar ve Avrupalılar ilk defa bu Türk hey'etinin iaşe listesinde «kahve» diye bir madde gördüler. 1665'te giden Mehmed Paşa hey'etiyle Evliyâ Çelebî de Viyana'yı ziyaret etti. Bu hey'et 299 kişilikti. Hey'etin önünde bir mehter takımı gidiyordu. Bu hey'etin masrafları Almanya'ya 45.141 forint'e mâl oldu (s. 315). 1699'da Karlofça barışı münasebetiyle Viyana'ya gelen Türk hey'eti ise 571 kişi idi. Hey'ette 422 at, 101 eşek, 181 deve, 215 arabayı çeken koşum beygiri ve katır vardı. Viyana, bu hey'etin masrafları için 300.000 forint ödedi (s. 319). Türk hey'etine 2.000 Alman atlısı refakat ediyordu. Hey'et Yanık'ta (Györ) bir müddet bekletildi. Zira İmparatoriçe doğurmak üzereydi ve mutlaka Türk hey'etinin Viyana'ya girişini seyretmek istiyordu (s. 320). Bu büyük hey'et, 1700 baharını ve yazını keyif ve büyük alâka içinde Viyana'da geçirdi. Masrafı Alman hükûmeti için yıkım oldu, 450.000 forint'i buldu. İmparatorluk maliye nâzırı imparatora, ödeneği kalmadığını beyân etti. Türkler, 13 han, 68 oda, 36 kiler, 724 at ve 180 develeri için ahırlar işgal etmişlerdi. Yalnız 1700 yılının şubat ayında Türk elçilik hey'eti 2.555 semiz koyun yedi (s. 321).

1719'da da Türkler, Pasarofça barışını kutlamak için Viyana'ya böyle bir fevkalâde sefaret hey'eti gönderdiler. 873 Türk ve 1.000 at ve deveden müteşekkil Türk hey'etini ağırlamakta imparatorluk hükûmeti müşkilât çekti. Hey'ette 6 imam, 10 sancakdar, 8 tercüman, 60 çalıcı mehter, 20 aşcı, 65 hüner sahibi, 5 çadırcı, 23 rikâbdâr vardı. 76 aydır askerine ne ücret, ne de muntazam yiyecek veremiyen Almanya İmparatoru, bu Türk hey'etini şerefiyle mütenasip şekilde ağırlamak için pek çok sıkıntı çekti.

Evliyâ Çelebî ile Macar Ülkelerinde

Evliyâ Çelebî ilk defa olarak 1657'de bir Macar toprağına, Erdel prensliğine ayak basmıştır. V. cildin başlarındadır. Erdel Prensi, Almanya'dan yardımcı bir ordu alarak Türkiye'ye isyân etmiştir ve Türk ordusu, isyanı bastırmaktadır. Köprülü yeni sadrâzam olmuştur. Evliyâ, Kırım Hanı'nın

atlı ordusuyle Erdel'e girmiştir. Polonya'dan bu ordu ile gelip Erdel'e geçmiştir.

87.000 Alman ve Macar öldürülmüş, 47.000'i esir alınmış, 27.000 at ve katır ele geçmiştir. 700 Kırımlı şehit düşmüş, naaşları tuzlanıp gömülmek üzere sedyeyle Kırım'a gönderilmiştir. 40.000 Kırım atlısı, başlarında Han olduğu halde, 80.000 araba ganimet almışlar, güneş parçası gibi cariyeler yok bahasına satılmıştır. Düşmanın bütün cephanesi ve 40 balyemez topu, Istanbul'a gönderilmiştir. Evliyâ'nın hissesine 14 köle, 3 kız, 10 tüfek, 17 gümüş tepsi, bir gümüş kadeh, bir gümüş haç, 2 gümüş haç, 2 gümüş özengi ve benzeri şeyler düşmüştür. Bu Evliyâ'nın 26 yıl içinde gördüğü 10 meydan muharebesi (saf cengi) ve 11 büyük kale muhasarasından biridir. Âsi Erdel voyvodası «Rakoçi Kral» ordusunu bırakıp kaçmış «veziri Kemeni Yanoş» yaralı olarak esir düşmüştür. Bu Kemeni Yanoş, hünerli bir adamdır. Evliyâ ile ahbâb olmuş, kendisine bir tablo hediye etmiştir. Bu zafer münasebetiyle Evliyâ, Kırım Hanı'na 5 beyitli bir tarih kıt'ası yazmış, ondan 5 köle, 5 at, bir samur kürk, bir gümüş eğerli at, bir sırma tirkeş, 100 altın ihsân almıştır. Kırım Hanı, kendisini kontrole memur Özü beylerbeyisi Melek Ahmed Paşa'ya, Vezir-i âzam Köprülü Paşa'ya, padişaha zafernâmeler göndererek kazandığı zaferi rapor etmiştir.

Bundan 3 yıl sonra, 1660'da Evliyâ Çelebi, Belgrad'dan Tameşvar eyaletine geçer ve bu Macar ülkesindeki gezisini gene V. ciltte anlatır.

Pançova

Belgrad'ın bir saat aşağısında Hisarcık'tan Tuna nehrini büyük köprüden geçtik. Tuna'nın bu yakası Budin eyaletinin Belgrad (Semendire) sancağı değil, Tameşvar eyaletidir. Pançova, Tameşvar eyaletinin bu taraftaki ilk kazâsıdır. Belgrad'ın az kuzey doğusunda, Temeş çayının doğu kıyısı yakınındadır. 150 akça kazâ merkezidir. Dört köşeli, çevresi 100 adım palanga ve palanga dışında varoştur. Palangada dizdâr ve 50 muhâfız, bir câmi, bir han, bir küçük çarşı vardır.

Tameşvar

Belgrad'ın kuzeydoğusundadır (bugün Romanya'da) (Macarca: Temesvar, Romence: Timişoara). 91 metre irtifâdadır. Tisa'ya dökülen Bega çayı üzerindedir. Sonradan Kaanûni'ye vezir-i âzam olan Dâmâd Kara Ahmed Paşa fethidir. Eyalet merkezidir. Beylerbeyi, bazan vezir rütbesinde beylerbeyilere verilir. Beylerbeyi hassı 806.790 akçadır, ayrıca yılda 87.000 kuruş (43.500 altın) tahsisatı vardır. Eyalette 11 voyvodalık, beylerbeyi hassıdır. Seydi Ahmed Paşa zamanında beylerbeyi tahsisatı 200.000 kuruştu (100.000 altın). Merkez sancağında 59 zeâmet, 290 tımar, bütün eyalette 10.000 asker vardır. Hazine defterdârının hassı 110.000 akçadır. Eyalet kadısı olarak Istanbul'dan 500 akça pâyeli mollalar gönderilir. Şehirde 36.000 Hıristiyan vardır. Eyalet 6 sancaktı: Tameşvar merkez, Lipve, Çenar, Göle, Morova, Orşova. Ancak geçen yıl (1659), Köprülü Mehmed Paşa, Yanova, Şebeş ve Lugoş'u da sancak olarak bu eyalete

katmış, hepsi 9 sancak (vilâyet) olmuştur. Köprülü bu 3 sancağı, ısyân eden Erdel prensliği topraklarından alarak Tameşvar eyaletine katmıştır.

Kalesi, su içinde yatan kaplumbağaya benzer. Beş köşeli, dört tabyalıdır. Duvarlarının eni 50-60 arşındır, üzerinde süvâriler cirit oynıyabilir. Çevresi derin ve batak hendektir. 200 balyemez, darbzen, şayka, şâhî ve kolomborne topu, kaleyi savunur. Her akşam kalede 9 kat padişah mehteri vurulur ve sabaha kadar muhâfızlar biribirlerine «yekdir Allah yek» diye feryâd edip bekl'erler. Kalede Süleyman Han, Cimcime, Şiket Camileri, bir cami daha, 4 tekke, 3 han, 7 mekteb, 2 hamam, 400 dükkân, 4 mahallede 1.200 ev vardır. İç kale asma köprülü, çifter demir kapılı, 5 kulelidir.

Varoş (kale dışındaki asıl şehir), 1.500 çift katlı, bağlı bahçeli, tahta şendire damlı ev ve konaktır. 10 mahalledir. Böylece kalcyle beraber 14 mahalle ve 2.700 hâne şehirdir. Gazi Seydi Ahmed Paşa Camii, bu yıl tamamlanmıştır. Bedesteni yoktur ama, her türlü değerli mal bulunur. Tameşvar'da Türkler'den başka, Katolik Macarlar, ve Almanlar'la (Sakson) Ortodoks Romenler yaşar.

Çeribaşı, 500 hâne nahiye merkezi ve zeâmettir. Romen kasabasıdır. Sonra Kaçad ve Fenlak kalelerine geldik. İlkinde 300 muhâfız var. İkincisi Tameşvar merkez kazâsının nahiyesi. Süleyman Han Camii, 50 muhâfızı, 10 dükkânı, 100 evi var ve paşa hassı.

Arad

Tameşvar'ın kuzeyinde ve Maroş ırmağının kuzey kıyısında, 116 metre irtifaındadır (şimdi Romanya'da). Dâmâd Kara Ahmed Paşa, 2. vezîr iken, Kaanûnî zamanında, Tameşvar'la beraber fethetmiştir. Şimdiki palangayı, geçenlerde Köprülü Mehmed Paşa yaptırmıştır. Palangada 50 muhâfız, bir cami, bir büyük han, tabhâne, mekteb, tekke ve başka binalar vardır. Tameşvar merkez kazâsında nahiyedir. Türkler, Katolik Macarlar ve Almanlar (Sakson), Ortodoks Romenler yaşar.

Lipve (Lippa)

Arad'ın doğusunda, Maroş ırmağının güney kıyısındadır. Türkler, Katolik Macarlar ve Almanlar (Sakson), Ortodoks Romenler vardır. Tameşvar eyaletinde sancak beyi tahtıdır (sancak = vilâyet merkezi). Beyinin hassı 210.000 akçadır. Sancakta 31 zeâmet, 455 tımar, 2.000 asker vardır. Sancak kadısı 150 akçe pâyelidir. Kalede 17 hisâr ağası (subay) ve 800 muhâfız vardır. Maroş'un güney kıyısında beş köşeli, güzel, 10.000 adım çevresi olan büyük kaledir. 1551'de Rumeli beylerbeyisi iken Sokollu Mehmed Paşa fethetmiştir. Kale içinde Büyük Cami, Süleyman Han'ındır. Alaybeyi ve Tevşar Camileri, 2 mescid, 200 dükkân, 3 tekke, 7 mekteb, 1.500 bağlı bahçeli çift katlı, tahta şendire damlı ev vardır. Büyük kalenin güneyindeki Orta Hisar ise 5.080 arşın çevresi olan ikinci bir büyük kaledir, ama palangadır. Hendeği içinde Maroş nehri akar. 5 tabyası üzerinde 15 .

balyemez top yerleştirilmiştir ki herbiri 7 arşın çapında ve 20 okkadır. Bu hisarda 150 hâne bulunur, bir de tekke vardır. Mehter, her akşam burada vurulur. Nehir üzerinde köprüsü vardır. Nârin Kale, bu küçük şehrin üçüncü kalesidir. İki kulesi, hendeği vardır. Kaanûnî devri beylerbeyilerinden Âzerbaycanlı Ulama Paşa'nın türbesi buradadır. Şehidlik'i, görülecek yerdir.

Radna palangasına, Lipve'den Maroş nehri kuzeye doğru geçilerek gelinir. Lipve'nin karşısında gibidir. Ulama Paşa yapısıdır. 20 muhâfızı vardır. Maroş nehrinin kuzey kıyısını takiben doğuya doğru bir saat sonra Vefraş kalesi gelir. Sancak beyi hassı, 70 muhâfızlı, 300 bağlı bahçeli evli küçük kasabadır. 6 saat sonra da Vardiya kalesi gelir. 70 muhâfızlı ve 150 evlidir. Buradan doğuya doğru az sonra Tameşvar eyaleti biter, Erdel beyliği sınırı başlar. Maroş'un kuzey kıyısı üzerinde Erdel'e ait ilk kale, İlya'dır, sonra Deva kalesi gelir. Deva, Maroş'un güney kıyısı üzerindedir. 1.000 hâne, 500 dükkândır. Sonra güneybatıya yöneldik, Erdel toprağından çıkıp tekrar Tameşvar eyaleti toprağına girdik. Burada ilk kale Sulmoş'tur. Ahmed Paşa fethidir ve bir Süleyman Han Câmii vardır. Buradan Lugoş kalesine geldik ki, bu da Ahmed Paşa fethidir, büyük şehitliği vardır, fakat şehri gezemedim. Tameşvar'ın doğusunda, Temeş çayının güney kıyısındadır (bütün bu yerler bugün Romanya'dadır). Sonra nehirler geçerek kuzeye doğru yol aldık.

Yanova

Yanova (Macarca: Jenö = Yenö), Ak Körös çayının kuzey kıyısında, Arad'la Varadin (Oradea) arasındadır. Burada Türkler'den başka Ortodoks Romenler yaşar. Çok az Katolik Alman, Katolik Hırvat ve Katolik Macar vardır. Burasını Almanlar'dan Dâmâd Kara Ahmed Paşa fethetmiş, sonra Erdel'e dahil olmuş, geçenlerde Köprülü Mehmed Paşa, Erdel'den koparıp Tameşvar eyaletine katmıştır. Sancak merkezidir ama, Köprülü fethinden beri beylerbeyi Tameşvar'da değil, burada oturmaktadır (burası da bugün Romanya'da kalmaktadır ve Macaristan sınırına çok yakındır).

Kalesinde IV. Sultan Mehmed Han Camii vardır. Sûrlarının eni 20 arşındır. Her tabyasına 10 balyemez topu yerleştirilmiştir. 4 kulelidir. 8 tabya, 3 sûr kapısı bulunur ve sûrların çevresi 4.800 arşındır. Köprülü Mehmed Paşa Camii, Varoştadır. Köprübaşında Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa Camii ve az ileride Sofu Ken'an Paşa Camii yer alır. 800 bağlı bahçeli çift katlı, kiremit damlı evi bulunan varoştur. Köprülü-zâde bir han da yaptırmıştır. 200 dükkânı vardır.

Yanova'dan Varadin'e giderken Fektebatur palangasını Siyâvuş Paşa kardeşi Sarı Hüseyin Paşa yeniden inşâ ettirmiştir. 150 muhâfızı, IV. Mehmed Han Camii vardır. Buradan gene Yanova'ya döndük. Tameşvar, Rente ve Pançova palangalarından Belgrad'a geldik. Zavye adlı Sırp—Bulgar köyünden Valva'ya geldik.

Bundan sonra Evliyâ, Bosna seyâhatini yapar ve gene Tameşvar eyaletine döner. Sarphisar'dan Tameşvar'a gelir. 1661 haziranında Tameşvar'dan çıkar (tam 50 yaşındadır). VI. cilde burada başlar. Ordu Köprüsü'nde Sersik'e gelir. 300 hâne küçük Romen kasabası ve zeâmettir.

Lugoş

Tameşvar'ın doğusundadır. Türk, Macar ve Romen yaşar. Bir ara Erdel beyine geçmiş, Köprülü Mehmed Paşa geri almıştır. Tameşvar eyaletinde sancak merkezi ve beyinin hassı 300.000 akçadır. 12 zeâmet ve 300 tımarı, 600 muhâfızı, 150 akça pâyeli kadısı ve her türlü resmî görevlisi vardır. Kale içinde 300 hâne Macar oturur. Gelirinin 10 yük akçası (1.000.000 akça) Haremeyn vakfıdır. İç kalesi dört köşedir ve bunun da hendeği vardır.

Jedvar kalesi, 4 saat mesafededir. Dört köşe palangadır. Bu da Köprülü tarafından Erdel'den alınıp Tameşvar eyaletinin Lugoş sancağına katılmıştır. Doğusunda iki saat mesafede Kohlaboş bulunur.

Kohlaboş

Tameşvar eyaletinde sancak merkezidir. Bey hassı 300.000 akçadır. Sancakta 15 zeâmet ve 105 tımar vardır. 1.000 asker çıkarır. Sancak kadısı 150 akça pâyelidir. Kalesinde 3 bölük kapıkulu askeri bulunmaktadır. Gelirinin 10 yük akçası Medine vakfıdır. Alçak hendekli, iki kapılı, 400 arşın çevreli küçük, güzel kalesi, Defterdar İbrahim Paşa Camii, kale içinde tahta şendire damlı 300 Macar evi, beş köşeli bir iç kalesi vardır. 2 saat ileride Desne kalesi nahiye merkezidir. Köprülü, Erdel'den alıp Şebeş kazâsına katmıştır. Kalede 700 asker vardır. Büyük Tabur, Eski Tabur, Mosek Deresi, Katya, Macar Demirkapısı, Kurukilise, Hersek, Kolçovar'a geldik. Hep kuzeydoğuya gidiyorduk. Buraları Erdel beyliği topraklarıdır.

Kolçovar ve Erdel Belgradı

Macarca «Kolozsvar», Romence «Cluj»dur. Erdel'in (Transilvanya) en kalabalık şehridir. 346 metre irtifaında, Someş ırmağının güney kıyısındadır. Oradan Şebevar (Pesanvar), aynı adı taşıyan çay üzerindeki Zedvar kalelerine, Borten Boşazı'na, Seçe deresine, bunun kıyısındaki Seçevar kalesine, Keşt ve Deva derelerine, Sazvaroş ve Vinçazvar kalelerine geldik.

Sonra Erdel Belgradı'na (Macarca: Gyulafehérvar, Romence: Alba Julia, Almanca: Karlsburg) geldik. Maroş'un kuzey kıyısındadır. Erdel beylerinin sarayı buradadır. Bütün pencereleri pirinç kafesli, billûr ve necef camlıdır. Zemin mermerdir. Fıskıye, havuz ve şadırvanlarından sular fışkırır. Maalesef Kırım atlıları bu güzel şehri yakmış, sarayı tahrib etmişlerdir.

Sonra geldiğimiz Torde şehrini de Kırımlılar ateşe verdiler. Bir Rakoçi'nin ısyânı, Erdel'e bu kadar ağıra mâl oldu. Solomkovar palangasında 1.000 muhâfız, bir cami vardır. Sonra Someş Uyvarı'na geldik (Macarca: Szatmar, Romence: Satu—Mare). Someş'in kuzey kıyısındadır (bugün Romanya'nın kuzeybatı ucu, Macaristan ve Sovyet sınırına çok yakın). Melek Ahmed Paşa ile buraya vardık. Kiliselerinin bir kısmı camie çevrilerek Erdel prensliği cezalandırıldı. Erdel beyinin buradaki sarayını, ka-

tedrali, katedralde gömülü Erdel beylerini ziyaret ettik. Her beyin lahdi üzerinde gümüş taht, mücevherli tac, değerli kılıç, kemer ve asâlar vardı. Altın ve billûr sürahi ve kadehler bulunuyordu.

Küçük Porde'den Koloçvar'a, Şebeş'e, Otvar, Sindek, Dezvaroş, Kövar (Türkçe: Çatalkale) kalelerine geldik. Lipoş kıyısına, Tovar köyüne, Nekbanezder kalesine, Aranyoş Mekeşvar, Trepeşvar, Botarvar kalelerine, Potar sahrâsına, Niyalahvar kalesine, Bleşu'ya geldik. Someş'i geçtik. Sakmar, Varad, Karolvar, Açetvar, Namin, Kalovar, Tokay, Çekevar, Belşusonluk kalelerinden Someş'i tekrar geçtik. Hoğtvar'dan Kaşe'ye vardık.

Kaşe

Macarca'da Kassa, Almanca'da Kaschau, Slovakça'da Kosice'dir. Slovakya'nın güneydoğusudur. Hernad çayının batı kıyısında, Slovakya Mâden Dağları'nın doğu eteklerindedir. 70 kiliseli Macar şehridir. Zaman zaman Türk hâkimiyetine geçmiştir.

Matar nehri, Trepeş, Aranyoş Mekeş, Nagibanya kaleleri, Ejden suyu, Someş ırmağı, Driesvan köyünden geçtik. Burada Istanbul'dan gelen bir haseki bizi buldu. Serdâr Ali Paşa'ya, padişahın hatt-ı hümâyûnunu verdi. Padişah serdârına, Erdel'de bütün isyan emârelerini Kırım ordusunu da yanına alıp yok ettikten sonra Avusturya (Nemçe) hududuna kadar her tarafı tam itaate almasını, Erdel'e münasip bir voyvoda tayin edip 2.000 kese harâca bağlamasını emrediyordu. 28 ağustos 1661'de Mihaly Apafi nâm 29 yaşındaki Erdel asılzâdesi karargâhımıza geldi. Serdâr Ali Paşa'nın eteğini öpüp, Erdel beyliğini kendisine vermesini, isyandan nişâne bırakmıyacağını, vergisini gün geciktirmeden ödiyeceğini, Türkiye'nin en sâdık tâbii olacağını arz etti. Serdâr, Haller Gabor'u voyvoda yapmak istiyordu. Fakat Melek Ahmed Paşa söze karışıp: «Bu kral olmaz dersiniz ama, v'Allaahi iyi kral olur» dedi ve Apafi'nin Sultan Süleyman Hazretleri'nin çok sevdiği Zapolyai II. Yanoş'la aynı alleden bulunduğunu söyledi (gerçekten Apafi, Türkiye'nin son derece sâdık bir tâbii olarak, 1690'a kadar 29 yıl Erdel tahtında kalmış, Türkiye'nin son Erdel beyi olmuş, ondan sonra Transilvanya, Almanya'ya geçmiştir). Melek Ahmed Paşa, emr-i vâkı' yapmak için, muhzır ağanın başından kavuğunu alıp, Erdelli prensin başına koydu ve Serdâr'ın elini öpmesini söyledi. Ali Paşa, elini öptürüp bu emr-i vâkii kabûl etti. Karşısına iskemle koydurup yeni voyvodayı oturttu. Prens, vezirlerin ve beylerbeyilerinin ellerini, kıdem sırasıyle öptü. Sonra Erdelli Macar asılzâdeleri serdâr otağına çağırılıp Apafi'ye biat ettirildi. Böylece Erdel ısyanı sona erdi.

Bu olay, Someş ırmağı kıyısında, Driesvan köyü yakınlarındaki Türk ordugâhında geçti. Oradan Betlanvar kalesi, Küçük Someş ırmağı, Saz Someş ve Besterce kaleleri, Zlumioğlu Sarayı, Vaşarhel, Saray, Ravotop kaleleri, Kukullu suyu yoluyle Mekeşvar kalesine geldik.

Mekeşvar ve Erdel — Podolya Turu

Apafi Mihaly, bizi bu şehirde ağırladı. Küçük Someş'in Saz çayına karıştığı yerdedir. Kral, karısı ile beraber Serdâr Ali Paşa'yı, 7 veziri, 22 beylerbeyini, 70 sancak beyini karşılayıp sarayının bahçesine götürdü. Mücevher takmış Macar asılzâde kadınları ve genç kızları servis yaptılar.

Prens, bütün konuklarına hediyeler verdi. Topla karşıladığı gibi bizi, top attırarak uğurladı. Kokul şehrine, Kokullu suyundan geçip Odvarhel kalesine, Vanç köyüne, Kotova Boğazı'na, Sigel ve Beteştvar kalelerine geldik. Turla (Dnyepr) nehri kıyısına eriştik. Karpatlar'ı aşıp Podolya (Galiçya) yaylasına çıktık. Karpatlar'ın öte tarafı artık Erdel değildir. Lapoviçe, Ssen, Sigel, Mezdanvar, Odvarhel, Kohalom kalelerinden geçerek Podolya'dan güneye doğru gene Erdel'e girdik. Erdel'i Boğdan'dan (Moldavya) ayıran Karpatlar'ın batı yamaçlarından, Oltu nehrine paralel olarak güneye inmeye başladık. Burada Serdâr Ali Paşa, otağ kurdurdu, ordusuna istirahat verdi ve divân-ı harbini topladı.

Konu, Erdel meselesiydi. Erdel'de bir kaç büyük Macar hânedânı arasındaki beylik çekişmesi olağandı. Janos Kemény, Apafi'den önce bir kaç ay Erdel beyliği tahtına çıkmıştı. Yerine Apafi'nin getirilmesiyle kudurdu. O gece divân-ı harbden sonra Küçük Mehmed Paşa, 6.000 askerle gizlice ordugâhtan ayrıldı. Ansızın Kemény Janos'u (Evliyâ'da: Kemenyanoş) bastı, 60.000 kişilik derme çatma kuvvetini dağıttı, 41.000'ini kılıçtan geçirdi, geri döndü. Serdâr Ali Paşa safâsından Küçük Mehmed Paşa'yı kucaklıyarak: «Bre benim Küçük Mehmed arslanım, padişahın ekmeği sana helâl olsun» diyerek kutladı. Zira IV. Mehmed'den Kemény'nin kesin şekilde ezilmesi için hatt-ı hümâyûn gelmişti. Melek Ahmed Paşa da Küçük Mehmed Paşa'ya samur kürk ve değerli kumaşlar hediye vererek tebrik ve iltifât etti. Küçük Mehmed Paşa, fakir ve genç bir beylerbeyi idi. Bu akından hissesine 2.100 kese altın ganimet düşüp zengin oldu. Prens Apafi de bundan memnûn oldu ve ısyan dolayısıyle eyaletinin 3 yıllık ödenmemiş vergisini toplayıp Istanbul'a gönderdi. Bu suretle Serdâr Ali Paşa, yanında Melek Ahmed Paşa gibi çok tecrübeli bir müşâvir vezîrin de bulunması sayesinde, Erdel işini tamamen yoluna koydu. Serdâr Ali Paşa, Hazret-i Ebû-Bekir'den indiğini iddia eden bir aileye mensup ve aslen denizci idi. Kırklareli'nde doğdu, denizciliğe başladı ve kapdân-ı deryâlığa kadar yükseldi. Varad'ı aldı, Erdel'i yoluna koydu, sonra Uyvar önlerinde öldü (bugünki Çekoslovakya'da).

Serdâr Ali Paşa, 40.000 Osmanlı, 50.000 Tatar (Kırım Türkü) askeriyle kalkıp Tisa'yı geçti, Erdel'in en kuzeyindeki Kohalom kalesine geldi. 20 kiliseli, 3 hamamlı, 2.000 dükkânlı, 10 manastırlı şehirdi. Buradan 1.060 kese vergi alındı ve 10 gün kalındı. Tekrar güneye inilip Oltu kıyısına, Façe ve Fagaraş kalelerine gelindi (Braşov'un kuzeybatısı, Oltu'nun güney kıyısı, Eflâk sınırı). Ordu büyük ganimet almıştı. Avusturyalı Alman delikanlı ve kızlarının bir akçaya (135 TL.) kadar düştüğünü gördüm.

Braşov

Macarca Brasso'dur. Güneyinde az sonra Eflâk eyaleti başlar. 575 metre irtifaında ve aynı adı taşıyan çayın kıyısındadır. Transilvanya Alpleri'nin kuzey eteklerindedir. Kalesinde 2 tabya, 90 kadar top, 2.000 kadar Erdel askeri vardı. Şehirde 2.000 kadar dükkân, 22 manastır, 48 kilise, 17 han mevcuttu.

Braşov'dan kuzeybatıya ilerleyip Fagaraş'a döndük ki burada Istanbul'dan gelen bir haseki, Ali Paşa'ya pâdişâhın yeni bir hatt-ı hümâyûnu-

nu getirdi. Hatt-ı hümâyûn'da Köprülü Mehmed Paşa'nın öldüğü, yerine oğlu Fâzıl Ahmed Paşa'nın sadâret-i uzmâya getirildiği, Kaya Sultan'ı kaybeden ve ordugâhta bulunan Dâmâd Melek Ahmed Paşa'ya da padişahın halası Fatma Sultân'ın nikâh edildiği bildiriliyordu. Velhâsıl biribirinden mühim haberlerdi. Ordugâhtaki vezirler ve beylerbeyiler, Köprülü'nün ölümü haberiyle sevinçten mest oldular, zira hepsinin sadrâzamdan ödleri kopuyordu. Ama mühr-i hümâyûn'un Köprülü-zâde'ye verilmesini hazmedemiyor, «mühür miras mıdır ki oğluna kalsın?», «tez zamanda mühür ondan alınıp ya Ali Paşa'ya, ya tekrar Melek Ahmed Paşa'ya verilir» diyorlardı. Bu dedikodular içinde genç Köprülü-zâde'nin iktidarına uzun ömür biçen tek devletlü çıkmadı. Halbuki Köprülü-zâde, ölünceye kadar sadârette kaldı. Ordu kadısı Ramazân Efendi, mahkeme otağı kurup, seferde kusuru görülen bazı askerleri cezalandırdı.

Seben

Oltu'yu batıya doğru geçip Seben'e geldik (Macarca: Szeben, Romence: Sibiu). 430 metre irtifaında ve Erdel Belgradı'nın güneydoğusundadır. Kale önünde Serdâr, orduya geçit resmi yaptırdı. Kaledeki Erdelliler, padişah hazinesi için 170, serdâr için 70, yeni Erdel beyi için 40 kese verdiler. Her birliğin, başlarında beylerbeyileri, sancak beyleri, alay beyleri, başbölükbaşıları, bölükbaşıları olduğu halde çok düzenli şekilde Serdâr'ı selâmlayarak geçmesi, hepimize neş'e verdi. 9 kat mehter-hâne-i hâkaanî çaldığı halde Ali Paşa da, 500 âteş-pâre maiyet askeriyle geçti. 1.000 pâre balyemez top atıldı.

Seben kalesi, 70 kuleli, 11 tuğla tabyalıdır. Kalede takriben 495 top var. Her birinde 40-50 keşiş bulunan 70 kiliseli büyük ve kalabalık şehirdi. 100.000 nüfuslu, 70 hanlı şehirdi. Halk Macar ve Romen'dir. 40 manastır mevcuttu. Bazıları kadın manastırı idi. Buralarda perhiz yapan erkek sesi işitmemiş kızlar yaşıyordu. Hazret-i İsa aşkına babaları bu kızları manastıra vakfetmiştir. Burada ihtiyarlayıp ölürler. Allah'a hamd olsun bizim dinimizde ruhbanlık yoktur ve bizde böyle meyvesiz, sessiz kuşlar bulunmaz.

Seben kalesinin Macar beyi Türk ordusuna 10.000 koyun kesip 100.000 ekmek dağıtarak yemek verdi. Burada Serdâr, esir ve ganîmet sayımı yaptırdı. Orduda 200.000 esir bulunduğu anlaşıldı ki, yarısından az fazlası Kırımlılar'ın elindeydi. Ertesi gün 10 saat ilerideki sahrâda Serdâr, ordugâh kurdurdu ve yeni Erdel kralı Apafi'yi kabûl etti.

Mihaly Apafi'nin Taç Giymesi

Mihaly Apafi, mücevherli tahta oturdu. İbrahim Paşa, muhzırlara mahsus sırmalı süpürge sorgucu, kralın başına taktı. Krala samur kapaniçe giydirip beline mücevherli kemer bağladı. Üç tuğ alıp tahtın arkasına dikti (prense vezir pâyesi verildiği anlaşılıyor). Sonra padişahın gönderdiği topuzu kralın eline tutuşturdu. Davul ve alemi, sancak ve bayraklarını tahtın önüne diktirdi. Sonra iki vezir, kralın koluna girip tahtından kaldırdılar. Daha yüksekte kurulmuş padişah iskemlesine oturttular. Kral, padişahın sadık tab'ası olduğuna yemin etti. Kral, Sultan Mehmed'in

adını talaffuz edince, 40.000 Macar askeri yere diz çöktüler. İki vezir, kralı padişah iskemlesinden kaldırıp gene tahtına oturttular. Bu sırada Mehter-hâne-i Hâkaani, Rehâvi makamından bir hava çalmaya başladı. Erdel beyleri, asalet sıralarına göre teker teker gelip Apafi'ye biat ettiler. Bu merasimden sonra Kral, Osmanlı ordusuna ziyafet çekti. Ertesi sabah da vezirlere ve ileri gelenlere 110 kese ve 200 esir hediye verdi.

Şebeş

Şebeş'e geldik (Macarca: Sebesvar, Romence: Sighişoara). Maroş'un kolu olan Târnave Mare çayının güney kıyısındadır. 5 kilise ve 6.000 kadar saz örtülü küçük evdir. Saz, Demirkapı, tekrar Şebeş, Jebel, Klad, Semihal, Alipınarı, Jeldes, Pabuka yoluyle Belgrad'a, oradan Nohale kalesine geldik.

Bundan sonra Evliyâ, Rumeli'ne yeni bir seyahat yapar, Belgrad'a döner. 9 haziran 1663'te Belgrad'dan çıkar.

Zemun

«Zemlin» ve «Semlin» de derler. Belgrad'dan Sava üzerindeki 400 arşın uzunluğundaki köprü geçilerek buraya varılır. Belgrad'ın Sava'nın öte yakasındaki ve kuzeybatısındaki parçası gibidir. Az kuzeydoğusunda daha uzaktan Sava akar. 1521'de Süleyman Hân'ın Belgrad'ı fethettiği sefer-i hümâyûnda Gazi Husrev Bey, 1.500 askerle fethetmiştir. Sirem sancağında 150 akça kazâ merkezi, sancak beyi hassıdır. Kalesinde 50 muhâfız vardır. 400 evli küçük kasabadır. Bir cami, 6 mescid, bir mekteb, bir tekkedir. Belgrad'la Zemun arasında devamlı kayık gidip gelir. Zemun sahrâsı, Macaristan'a giden ordular için toplanma sahasıdır. Konice Sırp köyünden Mitroviçe'ye geldik.

Mitroviçe

Sava'nın kuzey kıyısında, Belgrad'ın kuzeybatısındadır. Zemun'dan başlıyarak bütün buraları Sava ile Drava arasındaki ülkedir ki Esklavonya denilir ve Hırvatistan'ın bir parçasıdır. Burayı da Gazi Husrev Paşa fethetmiştir. Budin eyaletinin Sirem sancağı merkezidir. Sancak beyi burada oturur. Sancakta 154 zeâmet ve tımar, 3.600 asker vardır. Sancak 9 kazâdır. Mitroviçe'de 150 akça pâyeli kadı oturur. Rumeli'nde Kosova'daki Mitroviçe ile karıştırmamalıdır. Bu Mitroviçe daha büyük, 12 mahalle, 12 câmi, 6 mescid, 5 medrese, 10 mekteb, 3 tekke, 3 hamamdır. 1.500 tahta şendire damlı iki katlı evli büyük kasabadır, şehir gibidir. Küçük Çarşı'da Gazi Bâyezid Bey, Aşağı Çarşı'da Memi Bey, Büyük Çarşı Meydanı'nda Bayram Ağa, Yukarı Mahalle'de Murad Paşa ve Hunkâr (Süleyman Han) Camileri güzeldir. 3 hanı, 400 dükkânı bulunur. Türk'ten başka Sırp, Hırvat, Bulgar ve Boşnak vardır.

Valko (Vakovar)

Nahiye olan 150 muhâfızlı, bir camili, 50 ev, 15 dükkânlı Tavarnik palangasından, voyvodalık olan 30 muhâfızlı, bir camili Soten palangasından Valko kalesine geldik. Tuna'nın güney kıyısında, Mitroviçe ile Ösek arasındadır. Sirem sancağında Süleyman Han'ın Mohaç seferi sırasında fethedilmiştir. Kalesinde 50 muhâfız, 6 kule, Süleyman Han Camii, saat kulesi, 50'ye yakın ev ve mehter takımı vardır. Varoş 5 mahalle, bir cami, 4 mescid, bir han, bir hamam, bir mekteb, bir tekke, 700 arşın bir köprü, 3 yolcu hanı, tahta şendire damlı 500 kadar evdir. Kasabadaki çok büyük ilgiye değer eser muazzam köprüdür ki, kasabayı Mohaç seferi sırasında fetheden Makbûl İbrâhim Paşa yaptırmıştır (1526).

Ösek

Türkler «Ösek», «Osek» ve «Osiyek» derler. Macarca'da Eszek, Almanca'da Essek, Hırvatca'da Osijek'tir. Drava'nın güney kıyısında, Esklavonya'dadır, karşı kıyı Büyük Macar Ovası'dır. Peç ve Mohaç'ın güneyindedir. Mohaç seferinde öncü olan Vezir-i âzam Makbûl İbrâhim Paşa tarafından 1526'da Macarlar'dan fethedilmiştir. İbrahim Paşa'nın bu sırada fethettiği ufaklı büyüklü 40 kalenin mühimlerinden biri, belki birincisidir. Kaleyi Boçkay nâm kâfir, dayanamayıp vire ile teslim etmiştir. İbrahim Paşa, 6 günde, arkadan gelen Süleyman Hân'ın başında bulunduğu orduy-ı hümâyûn'un geçmesi için muazzam bir ağaç köprü yaptırmıştır. Muhasarada harab olan kaleyi de Kasım Paşa'ya tamir ettirmiştir. Pojega sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalıktır. Pojega sancağı, Budin eyaletine bağlı iken, şimdi Kanije eyaletine bağlanmıştır. Ösek'te çok asker ve her türlü görevli vardır. Müftüsü, alay beyi, mimarbaşısı, dizdârı, harac ve bac memurları mevcuttur. Kale 3.000 arşın kutrunda, Drava kıyısında, balyemez toplarıyle tahkîm edilmiş tabyalıdır. Kapısındaki şayka topunun içine bir adam sığar. Kalede 6 mahalle ve 6 cami ve mescid vardır. Kaledeki 1.100 kâgir ve iki katlı evin 400'ünde asker, diğerlerinde halk oturmaktadır. İçkalede Süleyman Han Camii, büyük tophâne, 7 kat mehter-hâne bulunur. Dışarıdan kalenin çevresi 5.009 arşındır.

Asıl şehir kale dışındadır (varoş). Evleri, hattâ kaldırımları meşe ağacındandır. 12 mahalle, kiliseden çevrilme Süleyman Han Camii, 1559 tarihli Kasım Paşa Camii, Mustafa Paşa Camii, daha 3 cami, 40 mescid, Kasım ve Mustafa Paşalar'ınki büyük olmak üzere 4 medrese, 5 mekteb, bunlar dışında 4 tekke, 12 sebil, 6 han, bir imâret, bir hamam, 200 dükkân, bir panayır vardır. Şehrin güneyinde ayrı bir palanga (tahtadan yapılmış kale) mevcuttur. Askeri maksatla kullanılmamaktadır, içine 1.000 kadar dükkân yerleştirilmiştir. Ahırları ve arabalıkları vardır. Buraya baharda Anadolu, İran, Arabistan'dan bile tacirler gelir. Bu mevsimde âsâyişe çok dikkat edilir ve bizzât sancak beyinin vazifesidir. Çünki alış veriş girladır. Günde belki yüz bin insan gelip alış veriş eder. Bu iş 40 gün 40 gece sürer ve geceleri de alış veriş olur. 3.000 asker, düzene dikkat ederler. Bu iş için sancak beyi tacirlerden yılda 8.000 kuruş (4.000 altın) alır. Çok at satışı olur ve her türlü değerli eşya alınıp satılır. Bu panayırı, Kanije Fâtihi Vezir Sarhoş İbrahim Paşa kurmuştur.

Ösek büyük şehirdir. Çok Türk vardır. Türk'ten başka Macar, daha az Hırvat ve Alman yaşar, hepsi Katolik'tir. Türkler'in çoğu Macarca bilir. Bu çevre, Osmanlı kanıyle yoğurulmuştur. Her adımda sayısız şehidin kanı akmıştır. Gazi Kasım ve Mustafa Paşalar'ın türbeleri, camileri yanındadır. Panayıra yakın Bayram Baba, Belgrad yolu üzerinde kıble tarafında bahçeler içinde Husrev Baba Türbeleri de ziyâret yeridir.

Ösek ve Drava Köprüleri

Ösek Köprüsü, İbrahim Paşa yapısıdır. Muazzam bir eserdir. Bir başında Ösek kalesi, karşı yakada Darde kalesi vardır. Köprünün meşe kazıklarını iki adam ancak kucaklıyabilmektedir. Geceleri köprü açılmakta ve geçiş yasaklanmaktadır. Gündüzleri de geçenden ücret alınır. İki araba yanyana geçebilir. Korkulukları muntazamdır. Köprü üzerinde yaya ve atlı trafiği sel gibidir. Zira karşı kıyı Macaristan'dır.

Daha ötede Drava Köprüsü de Drava üzerindedir, fakat bu köprüden yalnız asker geçebilir, sivillere ve yolculara kapalıdır. Zira ordu, Macaristan'a daima bu yoldan girip bu yoldan çıkar, Budin'e giden en kısa yoldur. Budin'e gitmek için Drava Köprüsü'nü geçtikten sonra Tuna'nın batı kıyısı boyunca kuzeye düz ovadan çıkmak kâfidir. Bu askeri köprü, Ösek Köprüsü'ne benzemez, zira sâbit değil seyyardır. Nehir üzerinde daha aşağı, daha yukarı, serdârın istediği yere kurulur. 40 geminin biribirine kalın zencirlerle bağlanmasıyle yapılmış bir acayip eserdir. Uzunluğu 160 arşındır. Her gece muhâfızlar, bu civardan kuş uçurtmazlar.

Baranyavar

Ösek'le Mohaç arasında, Drava kuzeye doğru geçildikten sonradır. Burada Büyük Macar Ovası başlamaktadır. Burası Budin eyaletinin Mohaç sancağıdır. 150 akça kazâ merkezidir. Dizdârı, 80 muhâfızı, 20 şâhî topu, camii, varoşta 100 ahşab evi olan palangadır.

Mohaç

Mohaç da palangadır (ağaçtan kale). Tuna'nın batı kıyısı üzerinde, Peç'in az güneydoğusundadır. Sultan Süleyman, burada kazandığı çok büyük meydan muharebesinde bütün Macar ordusunu kralları Layoş'la beraber yok edip Macaristan Fâtihi olmuştur. Macaristan'ın güney kapısı olduğu için Kral, padişahı burada beklemiştir. Budin eyaletinde sancak merkezidir. Kadısının pâyesi 150 akçadır. Palangayı 300 muhâfız bekler. Kalede çok güzel toplar, Süleyman Han Camii, 50 kadar ev, varoşta 300 kadar ahşab ev, sancak beyi sarayı, bir cami, bir han, bir medrese, 2 mekteb, bir tekke vardır. Türk'ten başka Macar, bir mıkdar Alman yaşar. Gerçi küçük kasabadır ama nâmı büyüktür ve üstelik sancak merkezidir. Yakınında Peç olduğu için fazla gelişememiştir.

Peç

Türkler «Peç» ve «Peçuy» derler. Macarca'da Pécs, Almanca'da Fünfkirchen'dir. Mohaç'ın kuzeybatısında, Mecsek dağlarının (682 metre) güney eteklerindedir. Budin eyaletinde sancak merkezidir. Beyinin hassı 400.000 akça ve 20 kese, kadısının tahsisatı günde 150 akça ve yılda 6 kesedir. Kalesini 200 muhâfız bekler. 87 burçlu, 5.500 mazgallı güzel kaledir.

17 Türk mahallesi ve Budin Kapısı dışında bir Hıristiyan mahallesidir. Tam Türk şehridir. Çok az Macar ve Yahudi vardır. 2.200 eski tarzda kâgir bir kaç katlı güzel ev ve konağı vardır. Lâl renkli çok güzel kiremit damlıdır. Orta halli evler tahta şendire örtülüdür. Evler bağlı bahçeli, havuz ve şadırvanlıdır. Yolları satranç gibi muntazamdır. İri taşlı kaldırımlı caddeleri güzeldir. Büyük cadde üzerinde 40 saray ve konak dizilmiştir. 17 cami, 10 mescidi vardır. Gazi Kasım Paşa, Sigetvar Kapısı dışında Yakovalı Hasan Paşa, bu kapının iç yüzünde Memi Paşa (kiliseden çevirme Fethiye), Ferhad Paşa, Hacı Hüseyin (1619), Sultan Süleyman Camileri ve Küçük Cami, biribirinden güzel eserlerdir. Hacı Hüseyin Camii yanında Budin Kapısı üzerinde bir saat kulesi vardır. Sultan Süleyman Camii kıble kapısından mihrâba kadar 250 arşın uzunluk ve 1.000 arşın genişliğindedir. Mihrâbı, minberi, müezzin mahfili çok san'atlıdır. Mihrâba kadar camie 40 basamak merdivenle çıkılır. 70 hücreli (odalı) 5 medresesinden Hasan ve Memi Paşalar'a ait olanlar büyüktür. 10 mekteb, 6 tekke mevcuttur. Yakovalı Hasan Paşa'nın yaptırdığı Mevlevi-hâne, hepsinden mükelleftir. Gül bahçesi içindedir. Her vakıtte ney ve kudüm sesleri duyulur. Semâ-hâne meydanı, mutrıbân mahfili, Mesnevi-hânân kürsüsü, mihrâbı, tarifi müşkil derecede güzellik taşır. Haftada iki defa mukaabele (semâ, âyin-i şerif) yapılır. Dış avlusunda 80'e yakın hücreli (odalı) mutfak, kiler ve diğer müştemilâtı vardır. Hasan Paşa'nın camiine bitişiktir. Dergâhta her misafirin ve yolcunun ağırlandığı imâret ve misâfir-hâne kısmı vardır. Dergâhın geliri yılda 20.000 kuruştur (10.000 altın). Sık sık da bağışlar yapılır. Ferhad Paşa Tekkesi de büyük bir Halveti dergâhıdır. Kasım Paşa, Memi Paşa, Ferhad Paşa Hamamları mevcuttur. 47 çeşmesi içinde Kasım Paşa, Kadı ve Memi Paşa'nın yaptırdıkları muhteşemdir. 3 hanı, 400 dükkânı olan mühim şehirdir. Türkler'in çoğu iyi Macarca bilirler. Sırpça bilen Türkler de çoktur. Aydınların çoğu Farsca öğrenmişlerdir. Her aydının elinde *Mesnevi, Gülistân, Bostân, Dîvân-ı Hâfız, Rubâiyyât-ı Hayyâm, Hamse-i Nizâmî* görmek mümkündür. Nişancı Mehmed Paşa Türbesi, Kasım Paşa Camii'nin yanındadır. Peç'in kuzeydoğusunda Seçuy palangası, Peç merkez kazâsının nahiyesidir. Daha kuzeydoğuda Batasek (Bataszeg) palangası da 80 muhâfızlı, Süleyman Han Camili'dir.

Segsar (Szegszard)

Peç'in kuzeydoğusunda, Sarviz çayı üzerindedir. Budin eyaletinde sancak merkezidir. 150 akça kadısı, sancakta 1.600 askeri, kalesinde 200 muhâfızı vardır. 8 kuleli, yalın kat sûrlu, dört köşeli, çevresi kesme ve alçak hendek kaledir. Kalede Süleyman Han Camii ve asma köprü vardır. Bey Sarayı varoşta (kale dışında) ve mükelleftir. Varoşta 4 cami, mes-

cidle bir hamam, 100 dükkân vardır. Halk Türk, Boşnak, Macar, çok az Almandır. Kuzeye doğru Tuna'nın batı kıyısına yakın çıktık. Yeni Palanga'ya geldik. Şarviz suyu üzerindeki 20 göz köprünün yanıbaşındadır. Bir camii, 10 şâhi topu vardır. Sonra Tolna palangası gelir. Süleyman Han Camii, bir kaç şâhi topu mevcuttur. Turgana kalesinden Pakşel (Paks) palangasına geldik. Tuna'nın batı kıyısındaki bir dirseği üzerindedir. Süleyman Han Camii, 200 muhâfız, mehter-hânesi olan, Süleyman Han yapısı muhkem palangadır. Varoşu 200 kiremit örtülü evli küçük kasabadır. 50 dükkânı, bir hanı mevcuttur. Sonra Foltvar kalesine geldik. Kiliseden bozma Süleyman Han Camii, varoşta başka bir camii, 270 evi olan küçük kasabadır. Pentili palangasını 300 muhâfız beklemektedir. Palanga içinde 100 ev vardır.

Cankurtaran palangası, Tuna'nın batı kıyısında, İstolni-Belgrad'ın güneydoğusundadır (Macarca: Dunauvaros). Süleyman Han yaptırmıştır, bir de camii vardır. Palanga içinde 150 ev, varoşta da 150 ev, küçük kasabadır. 20 dükkân, bir han vardır. Akıncı uğrağı, mâmur ve refah içinde bir yerdir. Palanga karşısında Kovin adası upuzun bir Tuna adasıdır. İçinde 7 köy, yüz binlerce hayvan, çok güzel bağ ve bahçeler mevcuttur. 2 saat kuzeyde Erçin palangası, yaptıran sancak beyinin adını taşır (1529). Hunkâr (Süleyman Han) Camii, 200 muhâfızı vardır. 4 saat kuzeyde Hamzabey palangası, Şimontorne sancak beyi Hamza Bey tarafından Süleyman Han fermânı ile yaptırılmıştır. 300 muhâfızı, Süleyman Han Camii vardır.

Köprülü-zâde ile Beraber Budin'e Giriş

Bu seyahati başında Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın bulunduğu orduy-ı hümâyûn ile beraber yapıyordum. Hamzabey palangasından sonra Budin'e yaklaştık. Budin'den 17.000 kişi, Serdâr-ı Muazzam Hazretleri'ne karşıcı çıktı. Saf saf, kat kat silâhlı olarak ihtiramla selâma durdular. 170 devlet adamı teker-teker gelip Fâzıl Ahmed Paşa'nın özengisini öptü. Paşa at üzerindeydi, yere inmedi. Bu sırada yüzlerce nakliye gemisinden müteşekkil bir ince filo, Tuna üzerinden Budin'e giriyordu. Gürz İlyas ve Baruthâne kalelerinden top atılmaya başlandı. Orduy-ı Hümâyûn ilerledikçe Budin kalesinin ihtişâmı ortaya çıkıyordu. Yüzlerce top ağzını çevirmiş, yüzlerce bayrak ve sancak dalgalanıyordu. Bir azametli manzara idi ki, görmeyen tasavvur edemez.

Budin (Budapeşte)

Budin, Tuna'nın batı kıyısı üzerindedir. Karşı doğu kıyısındaki parçasına «Peşte» denir. 104 metre irtifaındadır. Eyalet merkezidir. Daima vezir pâyesinde beylerbeyiler gönderilir. Mısır eyaletinden sonra teşrifatta devletin ikinci eyaleti sayılır, Rumeli eyaleti üçüncü, Anadolu dördüncü, Bağdad beşinci gelir. Beylerbeyinin hassı yılda 880.000 akçadır ve ayrıca gene yılda 300 kese akça (12.000.000 akça) tahsisatı vardır (12.880.000 akça = 1.014.300.000 TL.). Beylerbeyinin maiyyet askeri 4.000 kişidir. Eyâlette 287 zeâmet ve 2.391 tımardan 12.000 asker çıkar. Budin kalesi garnizonu 6-8.000 askerden aşağıya düşmemesine gayret edilir. Tımarlı sipahisin-

den başka her sınıf asker de mevcuttur. Bilhassa akıncılar, en çok bu eyalettedir. Ayrıca Eğri, Varad, Tameşvar, Bosna ve Kanije eyaletleri her yıl Budin eyaletine 36.000 asker gönderir ve her yıl aynı sayıda yeni askerle değiştirilir. Burası serhadd olduğu için, eyalette sulh zamanında bile diğer eyalet askeriyle beraber büyük bir ordu bulunur ki, Istanbul hariç, hiç bir eyalette bu kadar kalabalık asker mevcut değildir. Eyalet Budin merkez, Sirem, Semendire, Segsar, Şimontorne, İstolni Belgrad, Estergon, Novigrad sancaklarına ayrılmıştır. Eskiden Budin eyaleti çok daha genişti. Eğri ve Kanije eyaletleri teşkil edilirken, bir çok sancak Budin eyaletinden alınarak bu yeni eyaletlere verilmiştir.

Buraya akıllı, tecrübeli, âdil vezirler gönderilir. Hiç adaletsizlik kaldırır yer değildir, zira serhaddir. Kızılelma Sarayı'nın divân-hânesinin (büyük kabûl salonu) duvarına Macaristan Fâtihi Kaanûni Sultan Süleyman Han kendi eliyle:

Gaaziler meskenidir; bunda beyim gayr olmaz
Bunda zulm eyliyenin/â'kıbeti hayr olmaz

beytini yazmıştır ki, hâlâ vezirden en basit ziyaretçisine kadar herkes bu tehdidi dehşet ve korkuyla okur. Burada adaletsizlik sökmiyeceği gibi, korkakların da yeri yoktur. Herkes gazidir, zira gazâ diyârıdır. Burada olan gazâlar yüzü suyu hürmetine Istanbul, huzûr içinde yaşar. Budin elden çıkarsa Belgrad'ı tutmak zordur, Belgrad tutulamazsa Sofya elden çıkar. Sofya elden çıkarsa Edirne tehlikeye girer.

Sultan Süleymân'ın yukarıdaki elyazası beyti altına, gene onun emriyle bir hadis-i şerif yazılmıştır ki meâli «Bir saat adalet, yetmiş senelik ibâdetten hayırlıdır» şeklindedir.

Budin kadısının maaşı günde 500 akça ve yılda 10.000 kuruş (5.000 altındır) (1979 parasıyle yıllık tahsisâtı: 36.247.000 TL.). Budin merkez kazâsı 10 nahiyedir ve bunların 3'ü şehrin içindedir. Kadı'nın her nahiyede birer nâibi bulunur. Kadı, sırmalı keçeli muhzırbaşını, çavuş kethudâsını, yeniçeri çuhadârını, muhtesibini, ihtisab ve kapı nâibi denilen ulemâ'dan 2 yardımcısını ve diğer 9 nâibini, Istanbul'dan getirir. Bunlar dışında Budin'den de 100 kadar maiyet kendisine verilir.

Budin merkez sancağı 21 kazâ ve 1.060 köydür. Bütün eyalette ise 3.900 köy ve 306 kale ve palanga vardır. Eyalette vergi ödiyen Hıristiyan erkeklerin sayısı 600.053'tür. Eyaletin sınırları şöyledir: Batı sınırı Almanya imparatorluğudur. Raba (Almanca: Raab) ırmağı, Türk-Alman sınırıdır. Kuzey sınırı Tuna'dır ve şimdi Tuna'nın bu kuzey yakasında Uyvar eyaleti kurulmuştur (şimdi Slovakya). Kuzeydoğuda Eğri eyaleti, güneydoğuda Tameşvar eyaleti ve ikisinin arasında Varadin eyaleti vardır. Güneybatı Kanije eyaletidir. Güney ise Rumeli eyaletidir ve bu tarafta eyaletin Semendire (Belgrad) sancağını Morava ırmağı, Rumeli eyaletinden ayırır. Yalnız Semendire sancağında (Sırbistan) Hıristiyan halkın çoğunluğu Sırp, diğer bütün sancaklarda Macar'dır.

Budin eyaletine her yıl Istanbul'dan Kapıkulu askeri (yeniçeri, cebeci, topçu vs.) gönderilir ve her yıl değiştirilir ki, çoğu Budin kalesindedir. Eyaletteki bütün Kapıkulu askerinin bir yıllık maaşı 4.060 kesedir (14.490.000.000 TL.). Kapıkulu askerinin 60 çorbacısı (binbaşı) ve daha

üst rütbede muhteşem ağaları (generalleri) vardır. Çavuşlar ağasının emrinde 3.000 çavuş vardır, protokol ve âsâyişe bakar, merasimlerde mücevher düğmeli ve sırmalı üniforma giyerler. Asesbaşı, subaşı, sipahi kethudâ-yeri, yeniçeri serdârı, turnacıbaşı, cebeciler ağası, topçubaşı, kale dizdârı, Budin'de bulunan büyük subaylardır. Müftüsü, kadıya bağlı müfettiş efendisi de büyük görevlilerdendir. Sonra kumbaracıbaşı, barutçubaşı, mühimmatçıbaşı, top dökücübaşı, mimarbaşı, mehterbaşı gelir. Eyalet mal defterdârı, zeâmet ve tımar defterdarları, defter emini, defter kethudâsı, çavuşlar emini, çavuşlar kethudâsı, çavuşlar kâtibi, nişancı, mukataacı, tarihçi, şehremini, gümrük emini, bâcdâr, şehir kethudâsı, kaleler yoklamacısı, defter kesedârı, kaleler tezkirecisi, asker sürücüsü, alay beyi, çeribaşı, diğer yüksek görevliler arasındadır. Beylerbeyinin dîvân efendisi, mühürdâr, kesedâr, kethudâ gibi bir vezîrin mütat bütün maiyeti, yüzlerce kişi tutar. Hâsılı bir eyalettir ki, beylerbeyisi olan vezîrin haşmetine Avrupa'da nice hükümdar parmak ısırır.

Budin'de hayli bahriye zâbiti de vardır. Zîra Tuna Kapdânı denilen ince donanma amirali burada oturur, bir tuğ taşır (tümamiral). Tuna üzerinde deniz üsleri ve tersâne vardır. Budin'de 52 parça firkate yatar. Tuna Kapdanlığı'na bağlı 2.000 deniz subayı vardır ama hepsi Budin eyaletinde değil, bir kısmı Özü eyaletindedir. Tuna Kapdânı, Budin beylerbeyisinin emrinde sayılır ama gerçekte doğrudan doğruya Dîvân-ı Hümâyûn'a (hükûmet) bağlıdır, kapdân-ı deryâ hükmünde değildir, sadrâzam veya serdâr-ı ekremden emir alır.

Budin Kalesi

Kalesinin sûrları üzerinde iki araba yanyana gidebilir. 56 arşın enindedir. Batı tarafı kesme yalçın kayadır. Diğer tarafları hendekle çevrilidir. 90 kulelidir. Her biri bin asker alan 17 geniş tabyası vardır. Tabya duvarları, top taneleri sekip gitsin diye kaplumbağa sırtı şeklinde inşa edilmiştir. Her tabyanın adı vardır: Ali Paşa Tabyası (2 kattır), Karakaş Mehmed Paşa Tabyası, Balı Paşa Tabyası, Süleyman Paşa Tabyası, Sarı Ken'an Paşa Tabyası, Siyâvuş Paşa Tabyası, Kara Murad Paşa Tabyası... Her birinde 10 ilâ 15 balyemez topu vardır. Kalenin Bec (Viyana) Kapısı üzerinde 6 kalkan asılıdır. Cennet-Mekân IV. Sultan Murad Hazretleri'nin tek mızrakla deldiği 6 kalkandır, gelip geçen seyretsin diye buraya getirilip kapının iç yüzündeki kemerlere zincirlerle asılmıştır. Kalkanların yanında başka eşya da halka teşhir edilmektedir: Gazi Gürz İlyas Baba'nın mızrakla deldiği demir pulluk, gene onun 100 okkalık gürzü, 160 okkalık salığı... Kalenin Tuna'ya bakan kapısına Kafesli Kapı denmektedir. O kadar dar ve alçaktır ki, araba ve atın girip çıkması mümkün değildir. «Uğrun Kapı» da derler, taş merdivenle büyük kaleye bağlıdır. Orta Hisar'da Saray Kapısı, büyük görevlilerin girip çıkmasına mahsus merasim kapısıdır. Beylerbeyi, sarayına girip çıkarken bu kapıyı kullanır. Bu kapı Balı Paşa Meydanı'na çıkar ve oradan Kızılelma Sarayı'na gidilir. Orta Hisar'ın kapı sayısı 7'dir. Bu kesimde her biri 5-6 katlı, renkli 1.060 mükellef saray ve konak vardır. Büyük devlet görevlilerinin resmî ikamet yerleridir. Yeniçerilerin oturduğu evler de mükelleftir. Orta Hisar Sarayı'nın 200 odası vardır ama, beylerbeyinin ihtiyacına yetmediği için Kara

Murad Paşa 1655'te müştemilât yaparak genişletmiştir. Sarayin kıble tarafından 300 adım sonra Tophâne Meydanı'dır. Istanbul Tophânesi'nden sonra devletin en büyük tophânelerinden biridir. Doğrusu içine girilip seyredilecek yerdir. Burada hem top dökülür, hem top tamir edilir, hem de ihtiyat topların saklandığı top parkıdır. 50 balyemez, 50 şayka topu gördüm. Kolomborne, darbzen, havan, şâhi, makas, mekik, muşkat, kazan, domuzyağı ve kumbaraları sayamadım, dağlar gibi yığılmıştı.

İç kalede kimse oturamaz, yasaktır. Her gün 500 muhâfız nöbet değiştirerek iç kaleyi bekler. Burayı düşürmeden şehri zabtetmek mümkün değildir. Zira Balı Paşa Kapısı denen küçük ve herkesin yerini bilmediği bir geçit ve yolla varoşa bağlıdır ve muhasara olursa varoştan buraya devamlı imdat gelip gider. Suluk Kapısı ile Balı Paşa Kapısı arası, son derecede müstahkemdir. İç kalenin içine Balı Paşa Meydanı denmektedir. Istanbul'un Sultânahmed Meydanı gibidir. İki tarafına —galiba süs ve hâtıra olarak— iki acayip top konmuştur. Hamam kubbesi büyüklüğünde taş gülleleri vardır.

Kızılelma Sarayı

Kızılelma Sarayı, büyük avlu içindedir. Avlu, meydan denecek büyüklüktedir. Burada beyaz yekpâre mermere oyulmuş büyük ve güzel bir havuz mevcuttur. Havuzun önünde Murad Paşa Camii vardır. Kızılelma Sarayı, Macaristan krallarının oturduğu kraliyet sarayıdır. Divân-hânesine 80 basamak geniş taş merdivenle çıkılır. Saf somaki kırmızı mermerle döşenmiştir ve mermerler nakışlı ve resimlidir. Bazı kısımları 5, 6 ve 7 katlıdır. Kubbeli kısımlarının herbirinin kubbe altına altın toplar asılmıştır. Bunun için «Kızılelma Sarayı» denmiştir. 340 salonu vardır. 1532'de Türkler tâmir etmiş ve Türk zevkine göre düzenlemişlerdir ki, büyük divân-hânedeki celi hatt ile yazılmış 938 tarihli kıt'adan anlaşılır. Burada bir kaç defa Sultan Süleyman oturduğu için, beylerbeyiler teeddüben oturmazlar. Sarayı şimdi bir ağa bekler. İçinde büyük sayıda silâh vardır. Değerli eşyanın bulunduğu salonlarının anahtarları, dizdâr'dadır (Budin kalesi kumandanı). Halka açıktır, herkes gezebilir. Bâzı törenlerde kullanılır. Mehterhâne Kulesi, sarayın önündedir. Mehter-hâne-i Hâkaanî, her akşam bu kulenin önünde halka gösteri yapar. Budin kalesini, 9 kat mehter vurduktan sonra 2.000 nöbetçi er ve subay bekler. Ayrıca her gece 20 ağa teftişe çıkar. Hazarda uykuya dalan nöbetçiye oracıkta 80 falaka vurulur. Savaşta uyuyan nöbetçinin kellesi kesilir. Bu kadar dikkat biz Istanbullular'a gülünç gelir ama, burada âhvâl başkadır. Bütün Avrupa'nın gözü bu Budin kalesindedir. Kaç defa müttefik Avrupa devletleri orduları Budin önlerine gelmiş, husranla çekilmişlerdir.

Varoş (Şehir)

Orta Hisar'da 21 cami vardır. Süleyman Han Camii, katedralden bozmadır. 200 x 100 arşın genişliğindedir. Minaresi 210 ayaktır, eskiden çan kulesi imiş. Ben çıkıp seyrettim. Bütün Budin ve Peşte ayak altında idi. Fethiye Camii de, büyük bir kiliseden çevrilmiştir ve Süleyman Han Camii'ne benzer, bir saat kulesi vardır. Saray Camii, Paşa Sarayı'na yakın-

dır ve o da kiliseden bozmadır. Orta Cami, çarşı içindedir. Gazi Ahmed Bey Türbesi, Saray Câmii'nin yanındadır. Bu câmiin minâresi, Istanbul minareleri tarzında yapılmıştır. Orta Hisar'da ayrıca 16 mescid vardır. Yeniçerilere mahsus Ağa Mescidi mükelleftir. Gene bu kesimde 7 medrese, 6 mekteb bulunmaktadır. Yeni Medrese, en büyükleridir, Sokollu Mustafa Paşa'nındır.

Bu Orta Hisar kesiminde 300 dükkân ve bir bedesten vardır. Bedesten tâmîre muhtaçtır. Attarlar Çarşısı ve berber dükkânları, çok süslüdür. Burada 5 han ve Ahmed Bey Türbesi yanında bir çeşme vardır. Suyu Tuna'dan bu kadar yükseğe çıkarılmıştır ki büyük hünerdir. Tuna kıyısında büyük bir su kulesi vardır. Çarklar, dolaplar, tokmaklar devamlı dönerek su çeker. Gene Orta Hisar kesiminde 75 sebil vardır. Süleyman Han, Ulama Paşa, Arslan Paşa, Koca Mûsâ, Ağa Sebilleri, kurşun örtülü mükellef yapılardır. 170 de sarnıç ve bir hamam vardır. Saray ve konaklarda daima hususî hamam bulunur. Şehrin her yeri olduğu gibi bu kesim de Türkler tarafından tamamen kaldırım döşenmiştir. Aşağı Sulu Kapısı'nın önündeki tabya, bütün tabyalardan büyüktür. Üzerinde 500 atlı cirit oynıyabilir. Üst kısmına 10 balyemez, alt kısmına 10 şayka topu yerleştirilmiş Kaf Dağı gibi bir sûrdur. 7 subay ve 100 muhâfız, 24 saat bu tabyada nöbetçidir. Tabyanın yukarısında gayyâ kuyusuna benzer bir hendek kazılmıştır, içine bakmak bile insanı korkutur. Burasının havası çok güzeldir. Dolma bir hisarla ve asma köprüler ve taş merdivenlerle 1.000 adımda buradan Tabakhâne'ye gidilir.

Tabakhâne semti, 1.000 hâne varoştur (kalenin dışındadır). Evler kâgir, ikişer katlı ve tahta şendire damlıdır. Ilıca, Ağa, Yeşildirekli, Ömer, Şâhî gibi 9 mahalledir. 11 cami ve mescid, 4 mekteb, 3 tekke, 3 han, 3 ılıca, 100 tabak-hânedir (deri fabrikası). İskele Kapısı'ndan batıya gidilirse, Büyük Varoş'a çıkılır ki, asıl Budin şehri burasıdır.

Büyük Varoş

Büyük Varoş, kale dışındadır ama, sûr ile çevrilidir. Önce Toygun Paşa, sonra Süleyman Paşa semtleri vardır ve buradan Horoz Kapısı'na varılır. Bu kapı dışında Gülbaba semti, sûr dışındadır. İskele Kapısı'ndan Horoz Kapısı 2.000 arşındır. Tuna kıyısı yalın kat sûrdur. Sûrlar, Orta Hisâr'a dayanır ve 7 kapısı vardır. Tuna kıyısındaki sûrlardan sonra karşı yaka Peşte'dir ve burada Tuna içindeki adalar müstahkemdir, her birinde 500 asker, 40-50 şayka ve balyemez topu olan bir kaç tabya yapılmıştır. Hendek kenarında Yenikapı, oradan Minâre Kapısı, sonra Siyâvuş Paşa Kulesi gelir ve bu mesafe 1.000 arşın sûr ile çevrilmiştir. Bu sûr parçasında 40 kule bulunur. Evler Tuna'ya bakar. Ahırkapısı dibinde Tuna içinde biri küçük, biri büyük iki kule vardır, büyüğü küçük bir hisar gibidir. Köprübaşı'na yakın Ali Paşa Tabyası için yalnız Budin'in değil, bütün Rumeli'nin en büyük ve sağlam tabyası denilmektedir. Tuna nehri bu tabyayı kuşatır, bir adadır. 40 top yerleştirilmiştir ve bu topların menzilleri Gülbaba Burnu'ndan Kız adasına kadardır. Tabya iki katlıdır ve üst kattaki 20 topun menzili Peşte'yi aşar ve kuş uçurtmaz. Mermer üzerine sülüs hatt ile bir kitâbesi vardır; 4 mısrâ ile tabyayı Seyyid Ali Pa-

şa'nın yaptırdığı yazılıdır. Tabyanın içindeki bölme hisar, ağzına kadar top güllesiyle doludur. Bu tabyaya dizdârın (Budin kalesi kumandanı) izni olmadan sinek giremez ve kim olursa olsun girmesi yasaktır. Ben ancak, Fâzıl Ahmed Paşa'nın beraberinde gidip görebildim. Daha önce yalnız gittiğim zaman, sokmadılar.

Aşağı Varoş'un çevresi 6.000 arşındır. 5 kat hisârı ve 10 kapısı vardır. Bu kesim, 13 mahalledir. İskele, Ahırkapısı, Mustafa Paşa, Ali Paşa, Dolap, Burcu, Toygun Paşa, Osman Bey, Hacı Sefer mahalleleri buradadır. Hepsi 2.500 hânedir. Evler bahçeli ve çift katlıdır. Eskileri tahta şendire, yenileri kiremit damlıdır. 24 cami ve mescid, 5 medrese, 6 mekteb, bir han, bir hamam ve bir kaç ılıca, bu kesimdedir. Toygun Paşa, Hacı Sefer, Osman Bey, Sokollu Mustafa Paşa Camileri, Mustafa Paşa ve Toygun Paşa Medreseleri, Toygun Paşa Hamamı, gösterişli binalardır.

Budin'in 8 ılıcası vardır. Kaven, Beç, Vasilik, Ilısu ılıcaları o kadar meşhurdur ki, Macaristan'ın ve Avrupa'nın her yerinden buralara arabalarla gelirler. Tabakhâne'de 8 kemer üzerine kubbeli Yeşildirekli Ilıca, gene kurşun kubbeli Tabakhâne Ilıcası da çok rağbet edilen yerlerdir. Öğleye kadar erkeklere, öğleden akşama kadar kadınlara mahsustur. Bu ılıcada bir çeşit balçık olur ki, kadınlar avrat yerlerine sürerler, zerrece tüyden eser kalmaz. Horoz Kapısı Ilıcası da vardır. Baruthâne Ilıcası, Velibey Ilıcası ile bitişiktir. Aşağı Varoş'un orta caddesinde 400 dükkân sıralanır.

Gülbaba Bektâşî Tekkesi'nin büyük vakıfları vardır. Bu dergâh Mihal-zâde akıncı beylerinin hayır eseridir. Gül bahçesi içinde kurşun kubbeli türbede Gül Baba Hazretleri yatar. Sandûkası yeşil çuha örtülüdür ve mübârek başlarında Bektâşî tâcı bulunur. Çevresi çok güzel yazılarla bezenmiştir. Macarlar bile ziyaretine gelirler. Tuna kenarında buraya yakın Baba Miftâh Tekkesi, Ova Kapısı dışında lodos tarafında bahçeler içinde Hızır Baba Tekkesi, daha sonra Gazi Gürz İlyas Baba Tekkesi vardır. Sonuncusu hariç diğerleri Bektâşî dergâhıdır. Bunlar, Budin'in mânevî muhâfızlarıdır.

Süleymâniye, Saray, Yeniçeri İmâretleri, herkese açık büyük hayır müesseseleridir. Konukları ve yoksulları saygı göstererek ağırlarlar.

Kale içinde 2 Yahudi mahallesi ve 2 sinagog vardır. Kale dışında da 3 Ortodoks kilisesi mevcuttur. Bunlar yerli değil, Eflâk'dan getirilmiş Romenler'dir. Sayıları 1.000 kadardır. Vergiden muaftırlar. Görevleri, Budin kalesinin eskiyen ve bozulan yerlerini tamir etmektir.

Şehirde 7 yolcu hanı vardır. 10 değirmen, 200 kuyu bulunur. Her yerde musluk vardır. Su boldur ve Tuna'dan gelir. Budin ile Peşte, 70 geminin zincirle bağlanmasıyle bir köprü yapılarak birleştirilmiştir. Bu köprü geceleri açılır ve gece, Budin'den Peşte'ye geçmek yasaktır. Köprüyü 300 muhâfız bekler.

Budin'in hüner sahipleri çoktur. Hekimlerinden Câfer Çelebi, Muslu Ağa, Ali Zaîm, cerrahlarından Memi Zaim, Şâzeli Çelebi, Macar Yuvan, şâirlerinden Gazi Çelebi, Nazlı Çelebi, Sâmii Çelebi hâlen meşhurdur. Bir de hastahane vardır.

Budinliler yeşil ve kırmızı samur kalpak giyerler. Kopçalı çakşır ve güderi dolama kuşanırlar. Zenginler kışları samur kürk, yazları atlas giyinir, sarık sararlar. Kadınlar çuha ferâce, yassı başlı tarpuş giyip çenber yaşmak tutunurlar. Papuçları sarıdır. Müslüman kadının çarşı ve pazara çıkması ayıptır, ama sokağa çıkar, ılıcalara giderler.

Budin Türkleri'nin köleleri Macar, Avusturyalı Alman ve Hırvat, cariyeleri Macar, Erdelli Macar ve Romen yahut Alman (Sakson), Hırvat ve İsveçli yahut Lehli kızlardır. Cariyelerine Hilâl, Çâresâz, Gülmâh, Mihrümâh gibi adlar koyarlar.

Budin'in ıklimi, suyu, havası, rüzgârı lâtiftir. Erkekler silâhlı dolaşır. Silâhlı erkeğin görülmediği Istanbul gibi yerler için Budin'deki insanlar acayiptir. Demircileri, dökümhâneleri, silâhhâneleri çoktur. Ama diğer sanayi erbâbı azdır ve bunlar, dışarıdan ithâl edilir. Yalnız deri sanayii geniştir. Has ekmeği, Leh tavuğu püryanı, ustuka balığı tavası, kara çorbası, baklavası, teleme yağlı pilavı, tavuk kapaması, sulu üzümü, zerdâlisi, şeftalisi, kirazı, vişnesi, gülü, soğanı, pırasası, sarmısağı, yoncası, sarı yâkut renginde şarabı meşhurdur. Çevrede 3 saat boyu yerde 7.000 bağ ve pek çok mesire yeri vardır.

Budin Müslümanları Türk veya Boşnak'tır ve çoğu Macarca'yı da iyi konuşur. Hıristiyanlar, Macar'dır ve Müslümanlar'a nisbetle azdır. Budin, Avrupa'nın büyük şehirlerinden biridir.

En büyük ziyaret yerleri Gül Baba Dergâhı ile Budin'de şehid olan Semendireli bir sipahi olan Gazi Gürz İlyas Baba Türbesi'dir. Vezir Dâmâd Kalaylıkoz Ali Paşa Türbesi, kendi adını taşıyan varoştaki bayırdadır. Baruthâneyi yaptıran Vezir Arslan Paşa Türbesi, Orta Hisar'da Paşa Camii avlusunda Ahmed Paşa Türbesi vardır. En meşhurları, aynı adı taşıyan meydandaki Sultan-zâde Gazi Balı Paşa Türbesi'dir ki, Arslan Paşa'nın amcasıdır. Budin Şehidliği, Gül Baba'ya yakın bir ibret yeridir. Nice Zâloğlu Rüstem geçinip şehâdet şerbetini içmiş yiğitler burada yatar.

Gül Baba ile Balı Paşa Ilıcası arasında ve Tuna kıyısında Baruthâne Kalesi vardır. Şehri dışarıdan korur. Yahyâ Paşa-zâde Gazi Mehmed Paşa'nın oğlu Arslan Paşa yaptırmıştır. Arslan Paşa, babası Mehmed ve amcası Balı Paşalar gibi Budin beylerbeyiliğinde bulunmuş vezirdir. Büyük babası da Gazi Dâmâd Yahyâ Paşa'dır. Arslan Paşa'yı, Sokollu Mehmed Paşa, garez eseri idam ettirmiştir. Baruthane kalesinin çevresi 800 arşın dır ve 300 muhâfızı vardır. Burada barut işlenir. Çok büyük barut fabrikasıdır ve tehlikeli olduğu için içeriye kimse alınmaz. Dolapları, 12 çarkla çevrilir. Çarkları su çevirir. Dönen dolaplar, dev havanları havaya kaldırıp vurur. Çok titiz, sâf ve ince siyah barut yapar. Ama bu barut, Budin'e kâfi gelmez. Dışarıdan da barut getirilir.

Baruthâne Kalesi'nin ötesinde Kral İştvan Kalesi harâb olduğu için Sultan Süleyman, 1541'de Gürz İlyas palangasını yaptırmıştır. Yalçın kaya üzerine ağaçtan kaledir. 100 muhâfızı, 10 şâhî topu, 2 sarnıçı, Süleyman Han Camii vardır. Bu palangadan Budin sahrâsı ayaklar altındadır. Çıkıp seyrettim. Büyük Orduy-ı Humâyûn —Köprülü-zâde'nin serdâr-ı ekremliğinde Uyvar'ı fethetmek üzere— sahrâya yayılmıştı. Sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, orduyu Budin'e sokmadı, zira şehrin alma-

sı mümkün değildir. Köprülü-zâde'nin ordusu 120.600 asker, 123 sahrâ topu, 60.000 deve, 10.000 katırdı. Budin'in yerli askeri bu sayıya dahil değildir. 115.000 kişilik Kırım ordusu ile akıncılar ise, sınır üzerinde Serdâr-ı Ekrem'i bekliyordu. Gürz İlyas'tan bütün birlikler seçiliyordu. Bağlar arasında göz alabildiğine çadır kurulmuştu. Sıvas beylerbeyisi Vezir Hasta Ken'an Paşa, Mar'aş beylerbeyisi Vezir Sohrâb Mehmed Paşa, Kadı İbrahim Paşa, Çatrapatra-zâde Ali Paşa, Cân Arslan Paşa ve daha bir çok beylerbeyi fark ediliyordu.

Ortasındaki 4 gemi açılıp kapanabilen 70 gemilik köprüye kışın ihtiyaç kalmaz. Zira Tuna tamamen donar ve Budin ile Peşte arasında yaya gidilip gelinir. Binlerce araba, kızak ve yayanın 10 ilâ 15 karış buz üzerinden geçtiği görülür. Bu durum 3 ilâ 4 ay devâm eder. Halk bu aylarda köprüden geçmez. Zira köprü ücretlidir. Köprünün diğer yakasının başında Peşte kalesi yükselir.

Peşte

Budin (Macarca: Buda, Almanca: Ofen) karşısında bu Peşte (Pest) şehri vardır. Tuna'nın doğu yakasında, Budin'in mukabil tarafındadır. 5 cami, 6 mescid, 11 mahalle, 1.000 kâgir iki katlı tahta şendire damlı ev, 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke, 2 hamam, 2 imârettir. Budin'de de, burada da Mevlevî tekkesi yoktur. Çok soğuk kış yaptığı için her evde yerli soba bulunur. Peşte kalesini 300 muhâfız bekler. Budin merkez kazâsının nahiyesidir. 20 kadar subay, 400'e yakın memur, Peşte'yi idare ederler. Peşte'nin en büyük âmiri bir tuğ taşır, sancak beyi pâyesindedir.

Tuna nehrini batı kıyısından kuzeye doğru 4 saat çıktık. Kızılhisar palangasıdır. 1543'te Mustafa Paşa yapmıştır. Estergon merkez kazâsının nahiyesidir. 200 muhâfız bekler. Süleyman Han Camii, 100 evi vardır. Budin'le Estergon arasında sığınılacak yerdir.

Estergon

Budin'in kuzeybatısındadır. Tuna dirseği dönüldükten sonra Tuna Budin'in kuzeyinden batıya kıvrılır. Estergon, bu kıvrılmadan sonra gelir, Tuna'nın güney kıyısındadır. Karşı yaka Slovakya'dır. Budin'le Györ (Raab, Türkçe: Yanık) arasındadır. Budin'de gördüğümüz dikkat, ancak bir savaş içindir. Yoksa düşmanın Budin'i habersiz basmak ihtimali yoktur. Ama bu Estergon, tam serhaddir. Alman, her an habersiz basabilir. Akıncılar ve gaziler kalesidir. Türkler «Estergon, Usturgon», Macarlar «Esztergom», Almanlar «Gran» derler. Budin eyâletinde sancak merkezidir. Beyinin hassı 210.000 akçadır. 13 zeâmet, 214 tımardır ve bütün görevlileri vardır. 6.000 mükemmel, tepeden tırnağa silâhlı asker çıkarır. Nitekim Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa Orduy-ı Hümâyûn ile Estergon'a girerken sancak beyi açıkta 6.000 muntazam askeriyle karşı çıktı. 300 akçalı kadısı vardır. Buradaki Türkler'in çoğu asker ve akıncıdır. Hepsi çok temiz ve ince Macarca konuşurlar ki, bir Macar'dan ayrılmaları mümkün değildir. Çünki Macar âdetlerini de çok iyi bilirler. Bu şekilde kendilerini Macar ve Hıristiyan göstererek Almanlar'ı ve Alman hizmetindeki Macarlar'ı aldatıp çok zafer kazanır, çok iş çevirirler.

Estergon kalesinin Tuna tarafı, üç minare boyu yalçın kayadır. Tophânesi ve bunun karşısında 100 kulaç derinliğinde bir kuyu vardır. Tuna'dan çıkarılan su, dolaplarla tevzî edilir. Zaten tophânenin, sancak beyi sarayının ve konakların altları tamamen sarnıçtır. Yukarı kalede 200 ev vardır. Kalenin üç katı demir kapısının eni 100 arşındır. En dışarıdaki kapı, asma köprüyle hendeğe bağlıdır. Bu kapıdan araba girip çıkabilir. Her kapıda zencir gerilmişdir. Her kapı arasına saçma top konulmuştur ve hepsinde nöbetçi eksik olmaz. Kapıların iç taraflarının duvarlarına silâhlar asılarak süslenmiştir.

Kale kapısı dışında, Estergon'u Almanlar'dan geri alan Vezîr-i âzam Lala Mehmed Paşa, büyük bir tabya yaptırmıştır. Tabyaya üç kat hâlinde toplar yerleştirilmiştir. Yukarı kat topları Tepedelen'e çevrilmiştir. Kale kapısı ile topların arası 500 arşındır. Daha yukarıda «Toprak Tabya» vardır ama sadece adı böyledir, zira topraktan değil, taştan yapılmıştır. İki kattır. Buradan aşağıya bakmak cesaret işidir, korkunç bir uçurum hâlindedir. Yanında kaleye açılan küçücük bir kapı vardır. Bu tabyaya atla çıkılamaz. İnsan bile çok zor çıkar, zîrâ 500 basamak taş merdivendir. Bu tabya, Macar yapısıdır. İç kale, kalenin kuzey köşesindedir. Burası dehşetli muhafaza altındadır. Buraya yalnız 6 subay girebilir. Kim olursa olsun başkasını sokmazlar. İç kale, kaleye küçük bir demir kapı ile bağlıdır. Kapı önünde çok büyük çaplı bir balyemez vardır. Düşman kaleye girebilirse, bu topu ateşleyip, yukarı tırmanmak istiyen düşman askerlerini hurdahâş ederler. Paşa Sarayı, iç kaleye bitişiktir, sancak beyi oturur. Yanındaki sahaya «Sarayburnu» yahut «Şehid Meydanı» derler. Önüne bir tabya daha yapılmıştır, 40 karış uzunluğunda toplar yerleştirilmiştir. Bu tabya ile şimdiki Paşa Sarayı da Macar eseridir, XV. asrın sonlarında Kral Matthias yaptırmıştır. Sarayın önündeki çeşmeye, üç minare boyu aşağıda kalan Tuna'dan öyle su gelir ki, akıl şaşar. Çeşmenin yanında 10 basamak taş merdivenle çıkılır bir cami vardır, «Estergon Kızılelması Camii» denir. Minaresi 110 basamak merdivenlidir. Çok güzel mermerlerle inşa edilmiş pek zarif bir camidir. Somaki direkleri çok güzeldir. 100 x 80 arşındır. Kubbesi çok san'atkârâne işlenmiştir. Camiin önündeki iki arslan heykeli, Macarlar'dan kalmadır, güzel heykellerdir. Kafesler, pencereler, mihrab ve minber, büyük itina ile işlenmiştir. Camiin esası bir katedraldir. Fakat Kaanûnî Sultan Süleyman, Estergon'u fethettiği zaman, Mimar Sinân'a, binaya bugünki şeklini verdirmiştir.

Kale dışındaki şehir sûr ile çevrilidir. Sokakları geniş ve kaldırımlıdır. Şehrin önünde 6 tabya vardır ve her birine 8 ilâ 10 balyemez top yerleştirilmiştir. Toplar Tuna'ya ve karşı yakadaki Ciğerdelen'e bakar. Düşman gemilerinin Tuna'yı buradan aşıp Budin önlerine gelmesi pek çok zordur. Zira Estergon'dan açılan ateşle Tuna'nın karşı sahilindeki Ciğerdelen'den açılan ateş makaslama, geçen düşman gemilerini helâk eder. Tuna kıyısında ayrıca 600 arşın uzunluğunda yalın kat bir palanga vardır. 6 tabyanın bulunduğu sisteme Ilıca Kalesi denir. Buradan Budin Kapısı'na kadar 400 arşın uzunluğunda sağlam sûrdur. Budin Kapısı, iki kat demir kapıdır. İki kapı daha vardır. Sûr, 15 arşın enindedir. Sûrun iç tarafında bir ılıca bulunur. Suyu, Budin'dekiler gibi sıcak değil, ılıktır. Budin Kapısı, bir hendeğe açılır. Hendek üzerinde asma köprü ve iki tarafında şâhî toplar vardır. Hendek dışı şehrin fakirlerinin oturduğu yerdir. Burada bir meydan ve meydanda güzel bir havuz yapılmıştır. Burada bir de

dışarıdan gelip şehre girecek yolcuların dinlenmesi için köşk inşâ ettirilmiştir. İleride İskele Kapısı, Tuna kıyısında şehrin iskelesine gider. Bu kapının önü de su dolu hendektir ve üzerine köprü yapılmıştır. İskele önündeki adacıkta bir kaç mahzen, 70 kadar ev, bağ ve bahçeler görülür. Tuna'ya açılan küçük bir kapı daha vardır. Öziçeli Hacı İbrahim Camii altındadır. Atla geçilebilir, fakat araba giremez. Bu kapının iç tarafında, iç kaleye su veren büyük su terazisi bulunur. Tuna suyu burada bir havuzda biriktirilir ve çarklı yuvarlak dolaplara sevk edilir. Her muazzam çarkın 50 gözü vardır. Çarkın orta mili, kol kalınlığında demirdir. Çarkların kenarına top güllesi gibi 40-50 demir asılıdır. Dönen çarklar, demir künkleri suyla doldurur. Demir suyolları, 300 kulaç tepeye kadar çıkıp bol su verir. Çarkta bir lüle açılınca Tuna suyu o derece yükseğe fırlar ki, göz takib edemez. Bu suretle bazı lüleleri açıp yarım saat kadar inanılmaz yükseklikte bir fıskiye meydana getirip suyu Tuna'ya akıtıp eğlenirler. Bu gösteriyi Fâzıl Ahmed Paşa için de yaptılar. Paşa, 50 altın ve 10 akça terakki ihsân etti.

Kale dışında çift katlı, bahçesiz, avlusuz, sıkışık düzende 2.900 kadar ev vardır. Mühim ve kalabalık şehirdir. 16 mahallesi, 2 camii, 2 mescidi, Öziçeli Hacı İbrahim ve Mahkeme Medreseleri, 4 mektebi, bir hamamı, 210 dükkânı, Estergonlu Ali ve Hacı İbrahim Efendiler'in şeyhlik yaptıkları iki tekkesi vardır. Hacı İbrahim, Alaybeyi, Mahkeme, Çarşı, Tepedelen, İskele, Varoş, Taşra, Budin mahalleleri kalabalıktır. Şehir çok temizdir. Sûrların bazı kısımları 5 kattır. Estergon'da Macarlar çoktur. Türkler daha azdır. Türkler'in hepsi kibar, yiğit, cömert, merd kimselerdir. Buralarda kalleşlere ve pintilere yer yoktur, barınamazlar.

Şehrin kıble tarafında bir dere ve bu derenin ötesinde Tepedelen palangası vardır. Lala Mehmed Paşa yaptırmıştır. Çevresi 500 arşındır. Estergon şehrinin devamıdır. 100 tahta şendire damlı evi, 200 muhâfız, dizdârı, camii, güzel topları, cephanesi vardır. Araba ile Tepedelen'e girmek yasaktır. Tepedelen düşürülmeden Estergon'a erişilemez. Bir tepecik üzerindedir.

Gene Lala Mehmed Paşa, Estergon'u Almanlar'dan geri aldığı zaman, Kâfir bir daha bu büyük serhad kalesini düşüremesin diye bir de Baruthâne palangasını yaptırmıştır. Çevresi 600 arşındır. Tuna kıyısındadır. Bu da Tepedelen gibi şehri dışarıdan korur. Dört köşeli, çevresi hendekle çevrili, asma köprülü palangadır. Dört tarafında şâhî toplar ve muşkat tüfekleri dizilmiştir. Dizdârı, topçu, cebeci ve barutçu subayları, 200 muhâfızı vardır. Burada baruthâne yoktur, adı böyledir. Estergon baruthânesi kalededir. Ciğerdelen'le de takviye edildiğinden Estergon'u düşürmek için çok iyi düzenlenmiş 100.000 kişilik bir kâfir ordusunun bir kaç ay uğraşması icab eder. Gene de su ve yiyecek ve cephane oldukça bu kadar zahmetle bile kalenin dayanması icab eder.

Estergonlu Türk kadınları sokağa çıkmaz, ayıptır. Su ve havası güzeldir. Çevrede bağlar içinde 150 kadar köy vardır, Estergon merkez kazâsına bağlıdır. Hemen hepsi Macar köyüdür.

Vezîr-i âzam ve Serdâr-ı Muazzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa Hazretleri, yel götürmez askerle Budin'den Estergon'a geldi. Estergon, Ciğerdelen, Tepedelen, Baruthâne kalelerinden öyle top atıldı, öyle şenlik oldu ki, gökyüzü duman ve alev kesildi. O gece 10 saat içinde Tuna

üzerinde Estergon'dan karşı yakaya (Slovakya) muazzam bir köprü kuruldu. Estergon tarafından 10, karşı taraftan 7 gemi birleştirilerek yapıldı. Ertesi sabah Orduy-ı Hümâyûn, Tuna'nın kuzeyine (bugünki Çekoslovakya topraklarına) geçti. Bu sırada çok garip bir vak'a oldu! Anadolu Beylerbeyisi ile gelen 300 kadar Aydın, Saruhan (Manisa) ve Menteşe (Muğla) sancağından tımarlı sipahi, ordunun istirahat ettiği bir sırada civarı gezmek için atlarına atlarlar. Hayatlarında şimdi bulundukları ülkeyi görmemiş Anadolu çocukları olduğu için açılırlar. Önlerine bir kale çıkar. Kaleye girip yiyecek satın almak isterler. Burası bir Alman kalesidir: Tata. Almanlar, Türkçe konuşarak 300 Batı Anadolulu sipahiyi kale kapısını açıp buyur ederler. Türkiye, Almanya'ya harb ilân etmiştir ve iki devlet harb hâlindedir, Köprülü-zâde, Almanya üzerine yürümektedir. Tata'daki Almanlar'ın maksadı, bu ülkelere yabancı olduklarını ve burasını Türk kalesi sandıklarını fark ettikleri 300 Türk'ü kale içine çekip top ve tüfek ateşiyle helâk edip esir almaktır. Türkler kaleye girince, içeride cami falan gibi Türk'lüğe delâlet eden bir şey görmedikleri gibi, askerlerin de Hıristiyan olduğunu anlarlar. Korkunç bir vuruşma olur. Türkler, büyük fedakârlıkla kaleyi ele geçirirler ve Tata muhâfızlarından ölmiyenleri esir alırlar. Batı Anadolu askeri için sınır ve düşman toprağı yoktur, dünyanın öteki ucuna kadar Osmanlı ülkesidir. Hâdiseyi Köprülü-zâde duyar. Tata kalesi fethedildiği halde harb zamanında ve düşman sınırında izinsiz ordudan ayrılan 300 gazinin idamını emreder. Vezirler, Serdâr-ı Ekrem'in eline, eteğine yapışırlar. Köprülü-zâde, alay beylerinin disiplin cezası vermesi şartıyle afveder. Alay beyleri her gaziye 200'er deynek vurdururlar ve esir getirdikleri Tata kalesinin 200 Alman muhâfızını ellerinden alırlar. Sadrâzamın kethudâsı İbrahim Ağa, Evliyâ Çelebi'nin dostudur, esirlerden ikisini ona hediye eder ve der ki: «Paşa bu gazilere kıyacak adam değildir. 'Bre cellâd' diye bağırdı ama, bu gösteriştir. Böyle yapmaya, ordunun zabt-u rabtı için mecburdu. Gazilerin afvedilmeleri için şefâatçiler çıkacağına emindi».

Ciğerdelen (x)

Estergon kalesinin Tuna'nın karşı kıyısına isabet eden kaledir (Estergon bugün Macaristan'da, Ciğerdelen ise Çekoslovakya'da kalmakta, Tuna, iki devlet arasında sınır çizmektedir). Macarlar «Parkany» derler. Komaron sancağındadır. Zira Tuna'nın kuzey yakasının (Slovakya) bu bölgesi, Komaron sancağıdır. 1543'te bu kaleyi Estergon'u fethettikten sonra Sultan Süleyman yaptırmış ve adını o gazi padışah koymuştur. Gerçekten düşmanın ciğerini delmiş, Slovakya'da 700 kadar köy, bu kale üs edinilerek fethedilmiştir. Akıncıların da büyük sığınağıdır. Almanya içerilerinden kaç günlük yoldan gelen akıncılar, ganimetleriyle buraya sığınır, kovalıyan düşman ordusundan kurtulurlar. Zira hem buradan, hem karşı yakadaki Estergon'dan, korkunç makaslama top ateşi açılır. Bir gaziler yuvasıdır ki, her taşında Türk kanı vardır. Alman, Tuna'nın kuzeyinden (Slovakya) Osmanlı'yı asla sökememiştir. Dört köşe olup bir köşesi Tuna'dır. Üç tarafı sarp hendektir ki içinden Tuna akar. Çift kat ağaç

(x) Safiye Erol, bu adla bir roman yazmıştır. Bu eserde XVII. asır Türk serhad hayatı kudretle tasvir edilmektedir.

palanga, kâgir dolma duvarlarla tahkim edilmiştir. Uzun menzilli şâhî toplar, Tuna'ya çevrilmiştir. Dört köşedeki dört tabyaya ise balyemez toplar sıralanmıştır. Ciğerdelen'i 250 muhâfız bekler ve Estergon'la irtibatlıdır. Bir cami vardır.

Aslında Ciğerdelen'e yaklaşmak kolay değildir. Zira Ciğerdelen sahrâsı, Tuna'dan Tuna'ya, yarım daire şeklinde, 20.000 arşın uzunluğunda gayyâ kuyusu kadar derin bir istihkâmla çevrilmiştir. İçine 70-80.000 asker girip uzun zaman siper cengi yapabilir. Böyle hendek şeklinde istihkâma «tabur» ve buradan tüfekle yapılan muharebeye «tabur cengi» denir. Bu büyük istihkâmın arka tarafta ancak iki kapısı vardır. Her kapı da yığma toprak tabyalarla saklanmıştır. İstihkâmın içi dağlar gibi tabyalara ayrılmıştır.

Ciğerdelen'den Uyvar'a

Ciğerdelen'den Uyvar'a gitmek için Köprülü-zâde'nin başındaki Orduy-ı Hümâyûn, kuzeybatıya yürümeye başladı. Hedef Uyvar'dı. Vaktiyle Osmanlı'da iken Alman gelip almış ve düşürülemiyeceğini iddia edecek şekilde tahkim etmiştir. Dünyanın en müstahkem kalelerinden sayılıyordu. Uyvar, Komaron sancak merkezinin kuzeyinde ve Nitra çayı üzerindedir. Ordu Uyvar'a yaklaşırken, Osmanlı öncüsü ile Alman öncüsü elleşmeye başladılar.

Öncü vuruşmasında düşmandan 1.000 esir alındı ve 1.700'ü öldürüldü. Billûr camlı arabalar, bayraklar, sancaklar, toplar, nefirler ele geçirildi. Az sonra Vezir Köse Ali Paşa öncü vuruşmasından döndü. O da 3.000 esir, 2.060 kelle getirdi. Esirler arasında 7 kale kumandanı, ganimet arasında 20 top, 2 hento araba, 4 kat askerî muzika, altın haçlı sancaklar vardı. Bunlar, Ciğerdelen açıklarında Süleyman Han Tepesi'nde Köprülü-zâde'ye takdim edildi. Sadrâzamın sağ tarafındaki kırmızı kilimin üzerine 500 kese altın, sol taraftakine üç adam boyu hıl'at yığılmıştı. Gümüş teller ve turna telleri de önündeydi. Vezirlere samur kürk, beylerbeyilere sırmalı hıl'at, sancak beylerine hıl'at giydirdi, alay beylerine turna telleri taktı. Diğer yararlık gösterenlere 10 ilâ 25'er altın ihsân etti. Bana 55 altın verdi ve eliyle başıma çeleng koyarak: «Evliyâm duâ eyle!» buyurdu. Getirdiğim Macar katanası ile Macar esirini de bana bıraktı. Bu Macar atını sonra 20 altına sattım. Bazı vezirlerden de ihsân aldım. Bazı esirleri sorguya çektim. Şu bilgiyi verdiler: 10.000 Avusturyalı Alman, 10.000 Alman hizmetinde Macar süvarisi, 17.000 de Alman, Çek, Leh, İsveçli, Sloven tüfekli piyadesi idik. Hepimiz kırıldık. Başkumandanımız Mareşal Montecucculi, geri çekildi.

Çekoslovakya'da 200.000 Türk'ün Namaz Kılması

Gerçekten bu 37.000 askerin 3.000'i kurtulup kaçabildi. Çoğu öldü, boğuldu veya esir düştü. Bu kuvvet, Almanya imparatorluk başkumandanı Mareşal Montecucculi'nin öncü ordusu idi. Bizden 1.060 şehit vardı. Süleyman Han Tepesi eteğinde bir büyük kuyu kazıldı. Orduy-ı Hümâyûn kadısı Ünsî Efendi'nin kıldırdığı namaza 200.000 kişi katıldı. Bütün şehitler, balık istifi biribiri üstüne konarak gömüldü. Estergon hâfızları bu-

rada 72 saat durmaksızın *Kur'ân* okudular. Bu meydan muharebesi 7 ağustos 1663 günü geçmiş ve Uyvar'ın fethini kolaylaştırmıştır. Ben bir şiir yazdım ve «güzel gazâ» terkîbini tarih düşürdüm. Bu şiir için Sadrâzam 50 altın, bir at ve bir top çuha ihsân etti. Sonra Sadrâzam, muharebe sahrâsını gezdi. Her on adımda bir düşman yüzükoyun yatıyordu. Türk kılıcının te'siriyle ikiye bölünenler, omuzlarından göbeklerine kadar tek kılıç darbesiyle çok büyük bir yaradan ölenler vardı. Çeke köyünden Nitra çayı kıyısına geldik. Çay üzerinde 6 ayrı köprü kurularak balyemez toplar geçirildi. Porgaç kasabasına geldik. Ordu öncüsü 30.000 kişiydi. 6 vezir, öncü ile yol alıyorlardı. (Köse Ali Paşa, Budin beylerbeyisi Sarı Hüseyin Paşa, Hısım Mehmed Paşa, Kadı-zâde İbrahim Paşa, Yûsuf Paşa, Kaplan Mustafa Paşa). Ertesi gün Uyvar kalesinin kuzeyine sadrâzam otağı kuruldu. 6 tabyası ve binlerce haçla süslenmiş sûrları ile Avrupa'nın en müstahkem kalesi önümüzdeydi.

Uyvar Muhasarası

İlk günü Türk balyemez topları Uyvar kalesine 1.060 gülle attı. Balyemez topları değişik çapta olur. 30 okka demir gülle atanına «lankoz», 40 okka atanına «zâlim», 50 okka atanına «kıran», 60 okka atanına «sadman» derler. Bu sonuncular çok nâdirdir. Benim şimdiye kadar görebildiğim sadman balyemezlerin, ikisi Akkerman kalesinde kapı arasında, ikisi Ösek sahrâsında Drava Köprüsü başında idi, başka hatırıma gelmiyor. Demir gülle değil taş gülle atanlara «balyemez» değil, «şayka» denir. Şaykalar sahrâ topu değildir, ancak kalelerde bulunur, kızak ve araba ile kale içinde götürülüp getirilir, fakat muharasa ve meydan muharebesi için sahrâya çıkarılmazlar. «Balyemez», Sultan Süleyman Hân'ın top dökücübaşısı Balı Ağa'nın «Balyemez» lakabından gelmektedir. Zirâ bu zât, ömrü boyunca bal yemeyi sevmediği için «Balyemez Balı Ağa» diye meşhurdur. Ben üzerinde celî hatla «sâhibü'n-nasr Süleymân Hân mimmâ yâ'mele ser-rihtegân-ı dergâh-ı âli Balı» yazılı ve Kayı damgalı çok top gördüm. Şaykalar, Osmanlı kalelerine mahsustur, kâfirde yoktur. 25 okka demir gülle atan küçük balyemezler de vardır ve bunların «kundakkıran, semiz top, ağzıkırık, çultutmaz, karakatır, Ali Balı» diye 6 çeşidi vardır. Fazla gülle atan toplar çaptan düşer, yani ağız kısımları bollaşır. Bunlar tamir edilir veya yeniden dökülür. Mermiyi atan barutun çok kuru olması lâzımdır. Kahire ve Bağdad baruthânelerimizden gelen barutlarda nemden eser yoktur. Ama diğer baruthânelerimizin ekserisi az veya çok nemli barut çıkarırlar. Bütün bu toplarla Uyvar tabyaları yerle bir edildi.

Muharremin 22. günü Kırım prenslerinden Ahmed Giray Sultan, 40.000 süvarisi ile Uyvar önüne gelip Sadrâzam Hazretleri'nin eteğini öptü. 40.000 süvari idi ama 150.000 atla gelmişlerdi (alacakları ganîmeti yüklemek ve ölen atlarını yenilemek için). Kırımlılar'ın iki çeşit mehter-hânesi vardı: Bir Osmanlı'dan aldıkları bildiğimiz mehter, bir de Cengiz Han'dan kalma davul, kudûm, nefîr, kûs, kerrenây ve tuğlardan ibaret Eski Türk mehteri. Her ikisini çalıp sancak açıp tuğ göstererek Sadrâzam'ın önünden alay alay geçip selâmladılar. Az sonra 12.000 Ukrayna Kazağı, haçlı bayraklarını açıp başlarında 70 hetmanları olduğu halde ay-

nı şekilde geçip Sadrâzam'ı selâmladılar (Ortodoks Ukrayna, bu sırada büyük kısmıyle Türkiye'ye tâbîdir). Onların da kâfir usûlü mehterleri çaldı. Yaklaşıp Ahmed Giray'ı seyrettim. Mehmed Giray Han'ın oğlu, 15 yaşında bir nevcivandı. Sırmalı dibâdan Tatar-vârî , giyinmişti, silâhları tamamen mücevherli idi. Başına Cengiz-vârî samur şıpırtma kalpak koymuştu. Kırım şehzâdesi, iki yanını selâmlıyarak, 500 hassa süvarisi ile geçti.

Sadrâzam'ın emriyle Boğdan voyvodası kâfir de 20.000 atlı göndermişti. Başlarında 70 hetman ve kapudan vardı. Boğdan askeri kalpak giyiyordu. Sancaklarında azîz tasvirleri, bayraklarında öküz başı vardı. Mehterhânesi Osmanlı hediyesi idi ve Türk peşrevleri çalarak geçiyordu. Boğdan Voyvodası da Sadrâzam'ın eteğini öpüp geçti. 3.000 tüfekli piyâde de getirmişti. 1.000 Türk süvarisi voyvodayı muhafaza ediyordu, bunlar da Boğdan'dan gelmişlerdi (sekban ve sarıcalar). Sonra aynı şekilde Eflâk voyvodası geçti. 8.000 tüfekli piyade ve 12.000 süvari getirmişti. Bunların bayraklarında şahin kuşunun resmi vardır. Bütün Eflâk asilleri ordudaydı. «Boyar» denen bu asiller samur kürk, kırmızı Tatar kalpağı giymişlerdi. Bunların iki mehterhânesi vardı: Biri Bükreş Sarayı'nda Osmanlı ihsânı olan Türk mehterlerinden müteşekkildi, biri de kendi memleketlerine mahsus muzika idi.

Erdel voyvodası Apafi 30.776 askerle gelmişti. Çoğu tüfekli ve süvari idi. Sonra Bucak Tatarları boy gösterdiler. Bunlar aslen Kırımlı Türk'tür. II. Bâyezid, Akkerman'ı fethettiği zaman bunların 40.000'ini Kırım'dan kaldırıp Bucak'a (Güney Besarabya) yerleştirmiştir ve bu suretle bu Romen ülkesini Türk'leştirmiş, Polonya'nın bağrına sokmuştur. Bunlar Özü beylerbeyisine bağlıdır, Kırım Hanı karışmaz (zaten Kırım Hanı da Özü beylerbeyisinin kontrolündedir). Bunlar da 40.000 atlı ile geçtiler, 74 beyleri vardı.

Önce Kırım han-zâdesi sadrâzamın eteğini öptü ve diğer Kırım beyleri onu takib ettiler. Kırım han-zâdesi etek öptükten sonra sadrâzamın arkasında elpençe divan durdu. Sonra Erdel kralı Apafi sadrâzam huzûrunda yer öptü. Onu sadrâzamın yanına iskemle koyup oturttular, zira kraldır. Boğdan ve Eflâk beyleri sonra gelip yer öptüler. Sadrâzam hepsini: «Niçün bu âna dek geciktiniz? Size fermân-ı pâdişâhî gideli ne kadar zamân oldu?» diye azarladı. Her biri idam korkusuyle hazan yaprağı gibi titrediler. 70 Kazak hatmanını da kabûl ettikten sonra Sadrâzam, bu sefer yalnız Ahmed Giray'a dönüp: «Canım Han-zâde Çelebi» dedi, «niye Han baban gelmedi de seni yolladı? Bu kadar Hıristiyan geldiği halde Kırım Hanı niçün bizzât gelmez de sen oğlunu yollar?». Kırım şehzâdesi: «Vezir-i âzam Efendimiz» diye cevap verdi, «babam köleniz Kefe beylerbeyisi Vezir Ak Mehmed Paşa'nın tavsiyesiyle gelmedi. Yoksa böyle bir din ve millet hizmetini kaçırır mıydı? Mehmed Paşa kendisine oturup Kırım adasını muhafaza etmesinin münasip olacağını, oğlunu göndermesini tavsiye etti. Bendeniz de bu vesileyle mübârek yüzünüzü görüp ayağınızı öpmekle şereflendim». Sadrâzam Köprülüoğlu, hafifçe tebessüm ederek bu mâzereti kabûl ettiğini bildirdi. Zira bu sırada Uzak Doğu'dan gelen Budist Kalmuklar (Moğollar), Kırım topraklarına kadar sarkıp iki defa akın yapmış, zarar vermişlerdi, Köprülü-zâde bunu biliyor-

du. Kalmuklar hâlâ Volga boylarında idiler ve Rus şehirlerini basıyorlardı, ama her an Kırım'a inebilirlerdi.

Sonra Fâzıl Ahmed Paşa ziyafet verdi. Çadırına yalnız Kırım han-zâdesi ile bir kaç Kırım beyini ve Erdel kralını aldı, beraber yedi. Eflâk ve Boğdan voyvodaları ile diğer ileri gelenler, sadrâzamın otağı dışında yediler. Kâfirlerin hepsinin karnı doyup Osmanlı'ya şükrettiler. Koyun ve sığır kebabı, bütün asker için, binlerce yapılmış ve hepsi bütün kızartılmıştı. Bu ziyafet sırasında Uyvar kalesi muhasara altındaydı ve içindeki kâfirler tir tir titriyorlardı. 70 balyemez ve 360 şâhî darbzen topa ateş verilip şenlik yapıldı. Osmanlı velvelesini görmemiş Macar, Eflâk, Boğdan, Kazak ve Tatar askeri vardı, hepsi şaşıp kaldılar. Ama bir çoğunun atları top sesinden ürküp sahrâya kaçtı. Uyvar'daki Almanlar, uzaktan gelen Erdel, Kazak, Eflâk, Boğdan ordusunu —ki Kırımlı ve Bucaklılar'la 150.000 kişiydi— kendi imparatorlarının ordusu sanıp sevinmişlerdi. Durumu anlayınca mahzûn oldular. Nemçimkiler Erzurum, Diyâr-ı Bekr, Şam, Trâblus-ı Şam askerinin de yaklaşmakta olduğunu söyleyip düşmanın mâneviyâtını bozuyor, «işte sürlarınız yıkıldı, vire ile teslim olursanız ne âlâ, yoksa öbürsü gün umumî hücumla hepinizi kılıçtan geçireceğiz» diye korkutuyorlardı. Ertesi gün Kurd Paşa, Almanya içlerinden akından döndü, büyük ganîmet getirmişti: Akıncıların yedek atlarından her birine ikişer delikanlı, kız ve genç kadın bindirilmişti. Hepsi ayyüzlü güzellerdi, zira çirkin olanı Almanya'dan taşımak külfetine değmez, para etmezdi. Piyade olarak sürülen zincirli esirlerin de haddi hesâbı yoktu. Ganîmet eşyası ve bir takım esirler de 12.000 arabaya doldurulmuştu. İçlerinde yüksek rütbeli Alman subayları vardı. Arabaların bazıları altışar katananın zor çektiği mükellef hento arabaları idi. Altın, gümüş eşya, değerli kumaş, haçlı bayrak ve sancaklar doluydu. Osmanlı akıncıları, Almanya'nın iyice içlerine girmişlerdi. Yüzler etin beste biri Hazine'ye alındı. Gece yarısına kadar mehter-hâne-i hâkaani peşrevler çalıp şenlikler edildi. Asıl bu şenlikler Uyvar'dakilerin mâneviyâtını alt üst ediyordu. Ertesi gün orduda büyük bolluk oldu. Akıncılar, yüzlerine bakılmıya kıyılmaz Alman kızlarını, beleş satıyorlardı. Bundan sonra «Kurd Paşa payına düşmüşsün gibi» lâfı, atasözü oldu. İyi bir esiri 2,5 altına ve 100 dirhem hâlis gümüşü 3 altına almak mümkündü.

Uyvar'daki kâfir bunları görüp aklı başından gitti. Hele Osmanlı lâğımcılarının kale altında tüneller açtığını görünce perişan oldular. Lipve, Çanad ve Göle sancak beyleri, 27.000 askerle Vah ırmağının batısına geçtiler. 10 gün müddetle Bratislava'nın varoşlarına kadar olan araziyi taradılar, 117.000 esirle döndüler. Kıbleli Mehmed Paşa, Vah ırmağı kıyısındaki Golgofça kalesini saferin 9. günü fethetti. İçindeki mal ve cephaneyi 700 arabaya doldurarak ordugâha geldi. Fakat ertesi günü Rumeli beylerbeyisi olan vezir, Uyvar'dan atılan topla şehid oldu. Anadolu beylerbeyisi Vezir Yûsuf Paşa da Manisa, Tire ve Aydınlı 70 gazi ile beraber şehit düştü. Vezir Kadı İbrâhim Paşa ile Reisülküttâb Şâmi-zâde Efendi'yi Sadrâzam idam ettirdi. Hepsi, Uyvar önünde yapılan şehidliğe gömüldü.

Nihayet Uyvar, vire ile teslim oldu. Beylerbeyilik merkezi yapılıp Kurd Paşa'ya verildi. Uyvar kalesinin Komorn Kapısı'nın üzerine çıkıp sadrâzam emriyle Ezân-ı Muhammedî okudum. Bu sırada düşman, kaleyi ter-

kediyordu. Vire şartları mûcibince üstlerinde taşıdıkları dışında 300 araba eşya da götürebilecek, fakat arabalara silâh yükliyemiyeceklerdi. Bu sırada Uyvar'dan bir Alman subayı gelip sadrâzama, 500 araba, bir havan topu, cephane ve 2.000 sivil Macar'la beraber çıkmak, kaleden çıkarken sancak ve bayraklarını açıp bando muzika çalmak istediklerini söyledi. Sadrâzam: «Biz vire anlaşmasıyle 300 arabaya izin verdik» dedi, «500 araba edinmişsiniz, ona da pekiyi, ama top, cephane ve reâyâ (sivil Macarlar) padişahındır, bunları çıkaramazsınız, izin vermeye salâhiyetim yoktur. Bayrak ve sancak açıp muzika çalarak gitmeye gelince, utanmazsanız böyle yapın, bence mahzur yoktur».

Alman garnizonu Uyvar'ı, bando muzika çalarak terketti. Hepsi 3.000 askerdi ama, 10 araba yaralı ve 7 araba da ölü götürdüler. Düşmanı Adana beylerbeyisi paşa uğurladı. Bundan sonra Türk birlikleri, sevinçle şehre girdiler.

Orduy-ı Hümâyûn'un Slovakya Turu

Sonra Nitra suyunu takiben güneye inip Komorn kalesine geldik. Eskiden Osmanlı'da olup şimdi Almanlar'da idi. Gene Uyvar'a döndük. Uyvar önünde şehîd olan 2.006 Türk askeri büyük dinî ve askerî merasimle gömüldü. Bazı şehidler bir iki hafta önce ölmüş, kilimlere sarılıp siperlerde bekletilmişti. Çoğu nevcivan gençlerdi. Kütahyalı Yazıcı Osmân Efendi de memesi üzerine kurşun yiyip şehîd olmuştu, çok üzüldüm. 40 *Kur'ân-ı Kerim* yazmış mârifetli hattattı. Elbisesiyle gömüldü.

Sonra Uyvar hendeği temizlendi. Dağlar gibi toprak çıkarılıp ovaya yığıldı. Yeraltında sular çıktı. Hendek beş adam boyu oluncaya kadar kazıldı. Ertesi gün Estergon'dan gelen mühendisler, kaleyi ve tabyaları tamir etmiye başladılar. Tamire, yeni Uyvar beylerbeyisi Vezir Kurd Paşa nezâret etti. Kiremitci Ahmed Ağa adlı üstad mîmarbaşı, bir çok mühendisle beraber, kaleyi yeni yapılmış gibi hâle getirdi. Şehrin katedrali gene büyük emekle cami hâline getirildi ve «Sultan Mehmed Han Camii» denildi. Öğle namazı için ezânı ben, Çârgâh makamından okudum. Orduy-ı Hümâyûn kadısı Ünsi Efendi imamlık, ben müezzinlik yaptık. Sadrâzam 73 altın verdikten sonra: «gel seni 800 akça yevmiye ile bu camie imam yapalım» diye latife etti. Benim bir yerde duramıyacağımı biliyordu. İki kilise de Vâlide (Tarhan) Sultan ve Defterdar Ahmed Paşa adına camie çevrildi. Kubûrî-zâde beyaz mermer üzerine kitâbelerini yazdı. Çok güzel mihrab ve minberler yapılıp konuldu.

Cuma namazı için sadrâzamdan fermân alınca ordudaki 27 müezzini topladım. Cuma namâzına iki saat kala Segâh makamından salâlar verdik. Sadrâzamın gönderdiği 200 altını bölüştük. Aşağı Cami'de devr-i şerîfe başladık. Sonra hatîb efendi, kılıç kuşanmış olduğu halde minbere çıktı. Herkes ayağa kalktı. Yegâh, Segâh, Dügâh, Çârgâh, Pençgâç makamlarından geçerek devr-i şerîfi tamamlayıp gülbank-i Muhammediler çekmiye başladık. Hatîb efendi «Zıll'Ullaahi fi'l-Â'lem, Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn» diye «Sultan Mehmed bin İbrahim bin Ahmed bin Mehmed bin Murad bin Selim bin Süleymân» adına hutbe okuyunca herkese neş'e geldi. Kale duvarlarına kadar taşan cemaat içinde iğne atacak yer

yoktu. Herkes biribiri üzerine secde ediyordu. Gene 200 altın aldık. Toplar ve tüfekler atıldıktan sonra öğleden sonra Mehter-hâne-i Hâkaanî çalmaya başladı. Bu sırada civar köy ve kasabalardan gelenler, padişahın tab'ası olarak kabûllerini rica ediyorlardı.

Ancak çevredeki kalelerden Nitra, Love ve Neograd itaat etmiyordu. Sonuncusunun üzerine 50.000 askerle Kaplan Mustafa Paşa, Love'ye 20.000 askerle Köse Ali Paşa, Nitra üzerine de 20.000 askerle Budin beylerbeyisi Abaza Sarı Hüseyin Paşa memur oldu. Ben bu sonuncusuyle gitmeyi tercih ettim. Uyvar'la Nitra arasında Şoran palangası vardır ki bizimdir, Ohri sancak beyi yaptırmıştır. Burada dinlendikten sonra Nitra'ya geldik.

Nitra

Slovakya'nın batısında, Uyvar'ın kuzeyinde, aynı adı taşıyan ırmağın batı kıyısındadır. Estergon'un 70 kilometre ve Budin'in 100 kilometre kuzeybatısında, Bratislavya'nın 75 ve Viyana'nın 145 kilometre doğusundadır. Uyvar'ın kuşuçuşu 35 kilometre kuzeyindedir. «Cennet Suyu» da denen Nitra çayı, Mâden Dağları'ndan kaynayıp Komorn yakınlarında Vah ırmağı ile birleşir ve oradan Tuna'ya dökülürler. Kale, 13 ekim 1663'te vire ile teslîm oldu. Almanlar, 300 araba ile çıkıp gittiler. Ben hakıyr, Nitre'nin Uyvar Kapısı üzerinde ezân-ı Muhammedî okudum. Toplar atılıp şenlik yapıldı. Kalenin anahtarları Fâzıl Ahmed Paşa'ya gönderildi.

Nitra kalesinin çevresi 2.000 arşın kadardır. Badem şeklindedir. İç hisârı da vardır. Kalede 600 kadar kâgir, çift katlı, balkonlu, tahta şendire damlı ev vardı. Kaledeki iki kilise Mehmed Han ve Vâlide—Sultan adlarına camie çevrildi. Kalede 60 kolomborne topu vardı. Zindanlarını Hüseyin Paşa kendi eliyle açtı ve içinden 1.060 Türk esiri çıkardı ki, açlıktan bitmiş, iki büklüm olmuşlardı. Saçları sakallarına karışmıştı. 7 aydır bu kuyu gibi dehlizde imişler. Arabalarla Uyvar'a gönderildiler. İçlerinden bazıları pisboğazlıkla hemen çok yemek yedikleri için öldü.

Nitra varoşu 3.000 kadar kâgir evli mühim bir şehirdi. 7 kilise ve kale gibi manastırları vardı, hiç birine dokunulmadı. Halk Macar'dır. Varoş, hendek ve sûr ile çevrilmişti. Şehrin çevresinde Uyvar'a ve diğer yönlere kadar 30.000 bağ vardı. Elma, armutu ve siyah eriği lezzetli idi. 2 okka çeken siyah turpunu ise hiç bir yerde görmedim.

Hüseyin Paşa'ya Köprülü-zâde, samur hıl'at giydirdi. Ordu, Komorn'a yürüdü. Alman imparatorluk ordusu da yaklaşıyordu. Tatar kavmi (Kırım Türkleri), top ve tüfek cenginden (meydan muharebesinden) hoşlanmadığı için Estergon'a gönderildi. Bir kısmı da akına çıktı. Ben de —memleket görmek için— akına çıkanlara katıldım. Vah ırmağının batısına geçtik. Vah ile Morava arasındaki saha (Batı Slovakya) yağma edilip 8.000 esir alındı. Burada halk daha çok Lüteryen'dir (Protestan). Sonra Beyaz Karpatlar'ı batıya doğru geçip Moravya'ya girdik. 6.020 araba ganîmetle Nitra yolundan Uyvar önünde Sadrâzam'la buluştuk. Fâzıl Ahmed Paşa beni çağırtıp akını anlattırdı. 150 altın, sırmalı hıl'at ihsân edip başıma bir çeleng taktı. Defterdâr Ahmed Paşa'ya esir aldığım bir cariye ve sadrâzamın kethudâsına da bir köle hediye ettim. Yalnız 3 esir alıkoyup diğerlerini, fazla at ve malları sattım.

Uyvar

38 günde 30.000 top güllesi atılarak fethedilen Uyvar kalesi tamir edilmiş, yepyeni hâle getirilmişti. Altı köşeli idi ve her köşesinde bir tabya vardı. Kale çevresi 20.000 arşındı. Her tabyada 40-50 top ve barut mahzeni bulunuyordu. Hendek, 50 arşın eninde ve çok derindi. İçinden Nitra çayı akıyor ve balıklar yüzüyordu. Muhasaranın başında Almanlar'ın yıktığı iki köprü yerine Budin veziri Hüseyin Paşa, iki yeni güzel köprü yaptırmıştı. Zenberekli, demir çenberli, geceleri kaldırılan asma köprü idi. Köprüler, Bec (Viyana) ve Komarno Kapıları üzerinde idi. Kale içinde çift katlı kâgir tahta şendire damlı 1.800 kadar ev vardı. 70-80 odalı Forgaç Sarayı da kale içindedir. Sofa ve divân-haneleri mükelleftir. Kapısı üzerinde güneş nişânı vardır. 3 büyük manastırdan biri Protestan, diğerleri Katolik Macar manastırı idi. Fâzıl Ahmed Paşa rahiplere org çaldırıp dinledi. 110 x 80 arşın olan en büyük kilise Mehmed Han Camii hâline getirilmişti. Ömer Bey'in târihini ben kitâbeye yazıp kazdığım için Sadrâzam'dan 100 altın aldım. Vâlide—Sultan Camii yapılan kilisenin yanında da Halveti şeyhi Estergonlu Ali Efendi için ferah bahçe içinde dergâh yapıldı. Çan kulesi yıkılarak minare inşa edildi. Diğer bir kilise Haseki Sultan (sonradan Gülnûş Vâlide—Sultan) Camii olmuştu. Kapının iç tarafındaki kilise de Defterdâr Ahmed Paşa Camii oldu. Kalenin kütübhânesini gezdim. Alâka çekici hayli kitap vardı. İbnü Sinâ'nın *Kaanûn*'unu da görünce şaşırdım. Varoşta Komarno Kapısı dışında Fâzıl Ahmed Paşa, büyük bir cami inşasını başlatmıştı.

Uyvar'dan ayrıldık. Selçat köyünden Aşağı Mâden kalesine geldik. Oradan Love kalesine geldik, muhasara altındaydı.

Love

22 ekim 1663'te Love (Slovakca: Levice) kalesi fethedildi. Hron (Gran) ırmağının doğu kıyısına yakın ve bu su ile Ipoly ırmağı arasındadır (bugün Çekoslovakya'da). Hron (Gran) ırmağı, Estergon karşısındaki Ciğerdelen'den Tuna'ya dökülen sudur. Kale dışındaki varoşunda 500 tahta şendire ve saz örtülü evi, 50'ye yakın dükkânı vardır. Hunkâr Camii, Fâzıl Ahmed Paşa Camii hâline getirilen iki kilisesinden başka iki kilise de Macarlar'a bırakıldı. Uyvar eyaletine bağlı sancak merkezi yapıldı. Çatrapatra Ali Paşa sancak beyi, Ramazân Efendi de 150 akça ile kadı oldu. Haseki Halil Ağa, 7 bölük yeniçeri ile bu kalenin muhafazasıyle görevlendirildi. Bir bölük cebeci, bir bölük topçudan başka kale ve çevresine 6.000 asker yerleştirildi. Orta Güney Slovakya'nın 300 köyü, bu sancağa bağlandı.

Rençarva köyünden Deregül kalesine geldik. 1596'da III. Mehmed Eğri sefer-i hümâyûnunda fethetmiş, sonra gene Almanlar'ın eline geçmişti. Bu defa Vezir Kaplan Mustafa Paşa ile Eğri beylerbeyisi Filibeli Birinci Mehmed Paşa fethettiler. 400 hâne küçük kasabadır. Fâzıl Ahmed Paşa bu sırada Novigrad'a geldi.

Novigrad (Neograd)

Tuna'nın kuzey kıyısında, Estergon'la Vaç arasında, aynı adı taşıyan dağların güney yamacındadır. Tuna ile Ipoly ırmağının yaptığı kavsin güneyinde kalır. 1549'da Yahyâ Paşa-zâde Gazi Mehmed Paşa, Deregül'le beraber burasını da fethetmişti. 1593'te Almanlar aldılar. XVI. asırda sancak merkezi idi. 5 kasım 1663'te çok şiddetli bir Alman savunmasından sonra yeniden fethedildi. Burada da fetih ezânını ben okudum. Hayatımda 13 kalenin fetih ezânını okudum. Kale 27 gün dayanmıştı. Süleyman Han Camii'ni bulduk. Kâfirler kilise yapmayıp öylece harâb olmaya bırakmışlardı. Tamir edildi. Bu sırada Kırım han-zâdesi Ahmed Giray, 40.000 Kırım atlısı, 12.000 Kazak atlısı, 18.000 esir, 600.000 at, 4.000 araba ganîmetle gelip Sadrâzam'ın eteğini öptü. Esirlerin 500'ü Osmanlı Hazinesi'ne alındı. Sadrâzam, Kırım prensine murassâ eğerli al at, murassâ sadak ve kılıç ve hançer, sırmalı dibâ hıl'atler hediye edip Kırım ve Kazak ileri gelenlerine de ihsanlarda bulundu.

Novigrad, Uyvar eyaletine sancak olarak bağlandı. Hamza Paşa 300.000 akça ile sancak beyi oldu. 40 zeâmet ve 650 tımar ehli yazıldı. 150 akça kadı tayin edildi ve bütün görevliler belli oldu. 6 bölük yeniçeri, 2 bölük cebeci, 2 bölük topçu, 2.000 kale muhâfızı kondu. Orman içinde Novigrad dağlarından geçip Vaç'a geldik.

Vaç

Vaç (Macarca: Vacz, Almanca: Vac) kalesi, Tuna'nın doğu kıyısında, Peşte'nin kuzeyinde, Peşte ile Novigrad arasındadır. 1541'de ilk Budin beylerbeyisi Ramazânoğlu Süleyman Paşa fethetmiş, 33 zeâmet ve 232 tımarlı sancak merkezi olmuştur. Almanlar geri almış, 1544'te Budin beylerbeyisi Gazi Mehmed Paşa tekrar fethetmiş, 1593'te gene Almanlar gelmişse de Tiryâki Hasan Paşa tarafından def edilmiş, 1602'de Almanlar, Peşte ile beraber Vaç'ı da düşürmüşlerdir. Peşte geri alınmış, fakat Vaç, o zamandan beri Almanlar'da kalmıştır. Bu defa 8 günde fethedildi. Sûru üzerinde araba gezebilen dört köşe kaledir. Süleyman Han Camii, ihyâ edildi. 5 mahalle, 1.000 evli büyükce kasabadır. Evlerinin ekserisi ahşab, bazıları kâgirdir. Eskiden 7 cami vardı. Hepsi ihyâ edildi. Biri Karakaş Paşa Camii'dir ki Vaç'ı imar etmiş, hamam, han, 150 dükkânlı çarşı yaptırmıştır. Şehrin çevresi 9.000 arşındır. 3 Macar kilisesi vardır. Novigrad'a kadar bağdır.

Vaç'tan ayrıldım. Peşte, Budin, Cankurtaran, Pentili, Foldevar Pahaş, Tolna, Seksar, Batasek, Sekço, Mohaç, Ösek, Volkovar, Mitroviçe, Voyka, Belgrad, Dojay'dan geçerek Rudnik kalesine geldim.

Rudnik

Budin eyaletinin Belgrad (Semendire) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 76 köy, bu kazâya bağlıdır. Yıldırım Bâyezid fethidir. Dağ tepesinde beş köşeli kalesini Gazi Balı Paşa yıktırmıştır. Bu kale, 1.169 metre yüksekliğindeki Rudnik dağındadır. Kasaba 7 mahalle, 800 tahta şendire

damlı ev, 11 cami ve mescid, 3 mekteb, bir hamam, 80 dükkândır. Halk Türk ve Sırp'tır.

Çaçka ve Pojegacık

Rudnik ile Özice arasındadır (Sırpça: Çaçak). Batı Morava ırmağının güney kıyısında, 217 metre irtifaındadır. Semendire sancağında 150 akça kazâ merkezi, sancak beyi hassı ve voyvodalıktır. 96 köy, bu kazâya bağlıdır. Halk Sırp, Türk ve Boşnak'tır. 6 mahalle, 600 kiremit ve şendire damlı hâne, 7 cami ve mescid, 3 medrese, 4 mekteb, 3 tekke, 2 han, bir hamam, 20 dükkândır.

Pojegacık (Sırpça: Pozega), Özice ile Çaçak arasında, Batı Morava'nın kuzey kıyısındadır. Semendire sancağında has, voyvodalık ve 150 akça kazâ merkezidir. 110 köyü vardır. 1.060 bağlı bahçeli kiremit damlı ev, 10 cami ve meşcid, 11 mahalle, 3 medrese, 6 mekteb, 4 tekke büyük kasabadır. Türk ve Boşnak'tan başka Sırp, Hırvat, Bulgar vardır.

Kadina Loka, Belgrad, Kutulu, Yarka, Mitroviçe, Parka, Zemun'dan tekrar Belgrad'a gelen Evliyâ Çelebi, bundan sonra tekrar Bosna eyâletini gezmiştir. Dubrovnik, Karadağ ve Hersek'i, Bosna'nın bazı yerlerini dolaştıktan sonra, Ösek'ten hareket ederek gene Macar topraklarına girer. VI. cildin son sahifelerindeyiz:

Valpo ve Şikloş

Valpo kalesine giderken, kâfir kıyâfetine girmiş akıncılarla karşılaştık. Valpo (Hırvatca: Valpovo) kalesine geldik. Ösek'in (Osiyek) kuzeybatısında, Drava'nın güney kıyısı yakınlarındadır. Makbûl İbrahim Paşa 1526'da bir haftada fethetmiştir. Pojega sancağı merkez kazâsının 150 akça nahiyesidir. Voyvodalık ve hastır. 200 muhâfızı, varoşta 3 mahalle, 3 cami ve mescid, birer medrese, mekteb, tekke, hamam, 2 hanı, 20 dükkânı vardır. Varoşun çevresi sarp hendektir. Çevrede 2.000 kadar bağ vardır.

Şikloş (Macarca: Siklos), Drava'nın kuzey kıyısına yakın, Peç'in güneyindedir (bugün Valpo, Yugoslavya'da, Şikloş ise Macaristan'da kalmıştır). 1543'te Süleyman Han bir haftada fethetmiştir. Kanije eyâletinde sancak merkezidir. Köprü ile geçilir 3 kapısı, kalede kiliseden çevirme Süleyman Han Camii vardır. 3 katlı, 17 kuleli kaledir. Her kulenin biribirinden mesafesi 100 arşındır. Kale çevresi 1.700 arşındır. Bir iç, bir de aşağı kalesi mevcuttur. Kalede 7 cami ve mescid, 50 ev vardır. 1641'de Ömer Ağa'nın yaptırdığı çeşme güzeldir. Varoş (şehir), sûr ile çevrilidir. Sûrun Peç, Ösek ve Sigatvar Kapıları vardır. 5 Türk, 2 Katolik (Macar ve Saksonyalı Alman) mahallesi, tahta damlı 800 evi, Malkoç Bey ve Eski İskender Camileri, 5 mescidi, 3 medrese, bir mekteb, 3 tekke, 2 han, 40 dükkânı vardır. Malkoç Bey Camii, koru içindedir. Kalesini 170 muhâfız bekler. Sigetvar'la Şikloş arasında Beşe köyü vardır. Sigetvar, Şikloş'un kuzeybatısındadır.

Sigetvar

Sigetvar (Macarca: Szigetvar), Peç'in batısındadır. Kaanûni Sultan Süleymân'ın «Sigetvar Seferi» denilen 13. ve sonuncu sefer-i hümâyûnunda Almanlar'dan fethedilmiştir. Sancak merkezidir. Bu sancak 1566'da Budin'e bağlanarak kurulmuş, sonra Kanije eyaleti Budin eyaletinden ayrılınca, Kanije'ye verilmiştir. Sancakta 109 zeamet, 600 tımar, 3.600 asker, 3 bölük Kapıkulu askeri, 356 kale muhâfızı vardır. Kadısı 300 akçe pâyelidir.

Şehir 10 adım 20 karış eninde 4.000 arşın sûr ile çevrilmiştir. 7 tabyayla muhafaza edilir. Çevre derin hendektir ve Drava'ya dökülen Rike çayı akar. Sûrların Peç ve Kopan Kapıları vardır. Kale dışı 1.576 ev ve konaktır. Sokakları tahta döşelidir. Yoksa çamurdan geçilmezdi. Orta varoşta 5 mahalle, Ali Paşa Câmii (1589) çeşme, mahkeme, 2 medrese, 3 mekteb, birer han ve hamam, 2 tekke vardır. Asıl varoş daha geniştir. Şehirde Türkler, Boşnaklar ve Macarlar oturur.

İç kale dört köşelidir ve zenberekli asma köprülerle varoşa bağlanır. Çevresi 1.000 arşındır. Dört köşede dört büyük tabya biner asker alabilir. Kale 80 kolomborne topla korunur. Kaleyi bugünki şekilde imar eden 1573'te Budin veziri Sokollu Mustafa Paşa'dır, 4 beyitli kitâbesinde görülür. İç taraftaki Ali Paşa tabyasında ayrıca bir çok kolomborne, balyemez, darbzen ve havan topları bulunur. Bu tabyanın altı cephane ve Süleyman Han Camii'dir. Kaledeki top sayısı 270'tir. Kale içinde 10 Türk mahallesi, 5.000 kadar kiremit damlı bahçesiz dar ve bitişik evdir. Kalede 7 cami, 3 mescid, 6 tekkedir. Hacı Hüseyin Ağa ve Çeribaşı Memi Ağa Camileri güzeldir. Sigetvar mühim şehirdir. Erik, kiraz ve elması meşhurdur. Türkler ve Boşnaklar, Macarca da bilirler. Sigetvar—Kanije yolu üzerinde başlıca Babofca ve Brezense kaleleri vardır ki, Sigetvar sancağındadırlar.

Babofca ve Brezense

Babofca, Sigetvar sefer-i hümâyûnu sırasında 15 eylûl 1566'da 5. Vezir İsfendiyâroğlu Mustafa ve kardeşi Şemsi Paşalar tarafından fethedildi. Bir aralık Almanlar almış, 1600'de İbrahim Paşa tekrar fethetmiştir. 1663'te Almanlar tekrar almışlarsa da 5 ay sonra Fâzıl Ahmed Paşa ordusundan korkup kaleyi yakıp kaçmışlardır. Onun için şimdi ançak iç kalesi kalmıştır. Voyvodalıktır. Bir Süleyman Han Camii, bir han, bir hamamı hâlâ ayaktadır. Hâlen bu kalenin tamiri için 10.000 işçi çalışmaktadır, bitirilmek üzeredir. 7 saat güneyde Brezense'yi gene Süleyman Han'ın son sefer-i hümâyûnunda Rûmeli beylerbeyisi İsfendiyâroğlu Şemsi Paşa fethetmiştir. Bir ara Babofca ile Almanlar almış, 1600'de İbrahim Paşa tekrar fethetmiştir. Geçenlerde gene Almanlar'ın eline düşmüş, ancak bir ay sonra muhafaza edemiyeceklerini anlayıp kaçmışlardır. Kale hâlen yanmaktadır. Bir camii ile bir hanı kalmıştır. Kayserili Dilâverzâde Murad Paşa, 5.000 işçinin başında, kaleyi ve kasabayı imar ve ihyâ için çalışmaktadır.

Kanije

Macarlar «Nagykanizsa» derler. Balaton gölünün güneydoğusuna düşer, Mur ırmağının Drava nehrine döküldüğü yerden az uzaktadır. Slovenya ve Avusturya'ya çok yakındır. Güneydoğusunda 246 metre yüksekliğinde bir tepe vardır. III. Mehmed zamanında Vezir-i âzam ve Serdâr-ı Ekrem Dâmâd İbrahim Paşa, Almanlar'dan vire ile fethetmiş ve eyalet merkezi yapmıştır. Kanije eyaleti, Budin eyaletinden ayrılarak kurulmuştur, bazı sancakları Bosna eyaletinden verilmiştir. Kanije merkez, Peç, Sigetvar, Şikloş, Kapoşvar, Kopan, Pojega, Yakova olmak üzere eyalet 8 sancaktır (bu sancakların ilk 5'i şimdi Güneybatı Macaristan'da kalmaktadır, son 2'si ise Yugoslavya'nın Hırvatistan cumhuriyetinin Drava ile Sava arasında kalan Esklavonya bölgesidir). Eskiden 10 sancaktı. Kemenvar ve Egersek sancakları şimdi Almanya'dadır. Beylerbeyi hassı 600.890 akçadır. Eyalette 12 zeâmet, 533 tımar, merkez sancağında 5.000 asker vardır. 2.700'ü Kanije kalesini bekler. 300 akça kadılar tayin edilir. Sınıra çok yakın olduğu için çok büyük askerî tedbirler alınmıştır.

Sohrâb Mehmed Paşa beylerbeyi iken kale 1661'de kazâ ile yanmış, 40.000 kişinin çalışmasıyle yeniden yapılmıştır. Hâmid'in *Kanijê kal'asını yapdı Mehemmed Pâşâ* mısraı târihtir ve divân-hânenin üst eşiğindeki kitâbede okunur. Çevre ormanlık ve bağlıktır. Doğusunda Brezense kalesi görülür. Kale çevresi 1.800 arşındır. Çevresi göl gibi hendektir. Sûrlarının eni 40-50 arşındır. Almanlar 8 defa muhasara etmiş, alamamış, toplarını bırakıp kaçmışlardır. Kâfir topları hâlâ görülmektedir. En meşhurları Kanije'nin ilk beylerbeyisi olan Gazi Tiryâki Hasan Paşa'nın müdafaasıdır ki, çok büyük bir Alman imparatorluk ordusunun kahkarî bozgunu ve imhâsı ile neticelenmiştir.

Sohrâb Mehmed Paşa Sarayı ve Hamamı'nın yanında 70-80 kadar büyük görevlilere mahsus konaklar ve köşkler, az ötede III. Mehmed Han Camii, 3 yerde de baruthâne vardır. İbrahim Paşa ve Beç (Viyana) Kapısı'nın iç tarafında İsâ Ağa Camileri, bu sonuncusunun yanında saat kulesi bulunur. Evler ahşabdır. 1.000 kadardır. Bazıları mükellef konaklardır, lâkin avluları yoktur, zira kale içi dar sahadır. Arsa kıtlığından 4 kat inşa edilmişlerdir. Birinci kat ahır, ikinci kat hademeye mahsus, üçüncü kat selâmlık, dördüncüsü harem şeklindedir. 6 mahalledir. 3 mescid, bir medrese, 4 mekteb, 2 tekke, 2 han mevcuttur. Köprülerle varoşa geçilir. İki başında iki büyük tabya görülür. Her birinde bin asker bulunur. Hâlâ 12.000 kişi, şehri imar etmekle meşguldür. 300'er askerlik 2 tabya daha bitmiş gibidir ve 77 balyemez topu yerleştirilmiştir. Kale dışında (varoş), ayrıca 5 mahalle, 500 ev, 3 cami, 3 mescid, bir medrese, 2 mekteb, bir tekke, 2 han, 80 dükkânlı bir çarşı, 2 değirmen, bir mükellef kahvehâne bulunmaktadır. Yangın felâketinden önce daha büyüktü. Ancak imarı bittikten sonra eskisi gibi olacaktır. Fâzıl Ahmed Paşa'nın emri böyledir. Zindanında 1.000 kadar düşman esiri yatar. Esirler arasında Danimarka kralının bir oğlu ile İsveç kralının bir nâzırı da vardır, buralara kadar Almanlar'ın peşine takılıp belâlarını bulmaya gelmişlerdir. Fidye ile salıverilmeleri mukarrerdir. Gaziler yurdudur. Hepsi harb meydanlarında çeleng ve turna tüyü kazanmış yiğitlerdir ki, iftiharla başlarında taşırlar. Kalpak giyerler. Türk kadınları evlerinden çıkmazlar, ayıptır.

Ama Kâfir gelip kaleyi kuşatırsa, erkek kıyafeti giyer, ayaklarına çizme geçirir, siperlerde cenge yardım ederler, âdetleri böyledir, ayıp değildir, serhad ahvâlidir. Kâfirle ceng eden kadın ve kıza yan gözle bakmak, en büyük namussuzluktur, irtikâb eden iflâh olmaz. Halk Türk ve Boşnak'tır, Türkçe ve Boşnakça'nın yanında hemen herkes Macarca, haylisi de Hırvatça, hattâ Bulgarca bilir. Reâyâ (Hıristiyanlar), Macar'dır.

Yenikale

Macarlar «Serinvar, Zrinvar» derler. Zira bu kaleyi 1661'de Zrinoğlu, Almanya imparatorluğunun sınır kalesi olarak yaptırmıştır. Kanije'nin güneyinde, Mur ırmağının Drava'ya aktığı kavşak noktasındadır. «Var» Macarca'da «kale» demektir. 7 tabyanın her birine 40-50 kolomborne, şâhi ve balyemez topu yerleştirilmiş, Mur suyu tarafı açık bırakılmıştır. 50 parça gemi ile nehir üzerinde köprü kurulmuştur. Bu kalenin yapılması, Kanije için çok açık bir tehdid idi. Onun için muhasara edildi. Anadolu beylerbeyisi Kıbleli Paşa kaleyi kuzeyden döverken şehid oldu (tarihçi Fuad Köprülü'nün atası). Rumeli beylerbeyisi Kara Mustafa, Budin beylerbeyisi İsmail, Haleb beylerbeyisi Gürcü Mehmed Paşalar kaleyi dövmeye devâm ettiler. Ama Kâfir, kaleyi bin türlü şeytanlık ve mel'anetle tahkim etmişti. İç tabyalara üçer adam boyu derinliği hendekler kazılmış, diplerine keskin mızraklar, yan satıhlarına demir çengeller dizilmişti. İçine düşenler helâk oldu, bâzılarının ayakları kırılarak kurtarılabildi. On kişilik bir mangaya gelen bir düşman güllesi, 6 Türk'ü birden şehid etti. Bu sırada Yenikale önündeki Türk ordusuna padişahtan müjdeci geldi. Sultan Mehmed'in ilk oğlunun doğduğu, adının Mustafa konduğu (II. Mustafa) bildiriliyordu. Hatt-ı hümâyûn okununca büyük şenlikler yapıldı. Yenikale'ye sığınmış Alman Kâfiri, bu şenlikleri hayretle seyrediyor, neye yoracağını bilemiyordu. Fakat muhasara uzadı ve ben sıkıldım. Muhasara devâm ederken, 20.000 kişilik Kırım ordusu için akın emri geldi. Ben de memleket görmek ve gazâdan sevaplanmak için onlara katıldım. Kırım ordusunda benim gibi sadece 500 Osmanlı vardı. Bana hepsi atlı olan 6 kölem refakat ediyordu.

Mur'u geçerek Drava ile Mur arasındaki dar araziye girdik. Saboç kalesine vardık. 3.000 esir ve ağır ganimet aldık. Islanca ve Rodolsk kalelerinden geçtik. Bocofca'dan Zagreb kalesi sûrlarına dayandık. Koproniçe, Çakatorna, Ladragcık kalelerine, sonra Harponye ve Podgraç kalelerine varıp Ösek'e döndük. Burada ganimet malından hissemi sattım. 23.000 altın tuttu. Çoğunu arkadaşlarıma dağıttım. Bir köle ve 3 atı muhafaza ettim. Ösek'ten Drava boyunca kuzeybatıya çıkıp Yenikale önüne geldim. Bunun için Darde—Valpovo—Kanije yolunu takib ettim. Fâzıl Ahmed Paşa da Yenikale önündeydi. Akını kendisine anlattım. Muhâsara bütün şiddetiyle devâm ediyordu. Sadrâzamın müezzini Ahmed Çelebi'nin bir elini top götürdü. Fâzıl Ahmed Paşa kendisine zeâmet verdi ve emeklilik ihsân etti. Bu arada Kanije'ye gidip geri döndüm. Sonunda Yenikale düştü. Zira düşman lağımcı ve kumbaracıları, bizimkiler kadar maharetli değildi. Sûrlar üzerinde ezân okudum. Sonra gazilerle beraber girip kaleyi gezdim. Çevresi 3.700 arşındı. Kale içinde bir kuyunun üzerinde altın yaldızlı hilâl şeklinde bir alem görünce şaşırdım. Meğer bunu Sigetvar ya-

kınlarında Süleyman Han'ın iç organlarının gömüldüğü türbeden aşırıp buraya getirmişler. Fâzıl Ahmed Paşa, alemi türbeye götürüp takmaya Mohaç ve Peç sancak beylerini memur etti. Sadrâzam Fâzıl Ahmed Paşa, Yenikale'yi yerle bir ettirdi. İçinde ne kadar silâh ve mal varsa, Kanije'ye taşıttı. Kanije'ye bu kadar yakın ikinci bir kalenin lüzumu yoktu.

Burada *Seyâhat-Nâme*'nin VI. cildi bitmektedir. VII. ciltte Evliyâ Çelebi, Macar ülkelerini tasvîre devâm eder:

Hâlen Almanya'da Bulunan Eski Türk Kaleleri

Yenikale'den çıktık. Eyserek kalesi önüne geldik. Bu ve bundan sonraki bütün kaleler, Sultan Süleymân'ın 1531'deki «Alaman Seferi» denilen 5. sefer-i hümâyûnunda fethedilmiş, sonra Almanlar'ın eline geçmiştir, hâlen onlardadır. Bunlar Macaristan'ın en günebayısında, Slovenya (Yugoslavya'da) ve Stirya (Avusturya'da) sınırına yakın Macar kaleleridir. Eyserek'e şâhî toplar attık. Dört köşeli kalesini Almanlar tamir ediyorlardı. Kapolniye kalesine, Şile palangasına, Belvar, Vatoş, Zakan, Kopornok, Pelentvar, Büyük, Lak, Keminvar, Rumçevar, Egrevar, Meşter, Sonbodhel, Meştivar kalelerine ve palangalarına uğrayıp top attık. Hepsi Süleyman Han tarafından aynı sefer-i hümâyunda fethedilmiş, Almanlar geri almışlardır. Bunlardan Keminvar kalesine girdik ve kaleyi yaktık. 1.160 esir ve büyük ganimet alıp Kanije'ye yolladık.

Sonra Kösek (Köszeg, Almanca: Güns) kalesine geldik. Üzerimize top ateşi açarak karşıladılar. Süleyman Han'ın seferinde burada çok Türk şehid olmuştur. Repce çayının kuzey kıyısındadır. Şimdiye kadar kuzeybatıya çıkmıştık. Bundan sonra güneybatıya inmeye başladık. Şobon (Szombalthely) kalesine geldik. Kösek'in az güneybatısında, Gyongyös çayının üzerindedir. Buraları Avusturya sınırına çok yakın, Alman elindeki Macar kaleleridir. Jelejinvar ve Pronduk kalelerine geldik. İkincisini aynı sefer-i hümâyûnda Malkoçoğlu Kasım Bey fethetmiştir. Çevre Türk şehidliğidir ve pek çok mezar taşı vardır, birinde «Mihaloğlu Mehmed Bey» adı okunmaktadır ki büyük akıncı beylerindendir. Burası, Almanya imparatorunun elindeki son Macar kalesidir, az ötesi Avusturya'dır. Avusturya'ya girdik. Baytanad, Krokondor, Besloko kalelerinin varoşlarını (kale dışında kalan asıl şehir) yağmalıyarak Gradçe şehri önüne geldik (Graz). Mur ırmağı üzerinde ve 365 metre irtifaındadır. Viyana'dan sonra Avusturya'nın en büyük şehridir. Vaktiyle Süleyman Han fethetmiş, Almanlar geri almışlardır. Buradan hızla geçtik, Çünki Graz'da çok asker olduğunu öğrenmiştik. Esloş, Semani, Şadran, Kapoline, Şilye, Çihon, Merede, Egersek kalelerini geçip hep güneydoğuya yol alarak Komar kalesine geldik. Komar, Süleyman Han'ın fethedip şimdi Almanlar'da bulunan bir palangadır. Çevresi bataklık ve sazlık olan bu kaleyi yerle bir ettik. Kanije'ye yakındır. Kanije'ye geldik.

Bu büyük Avusturya akınını 48.000 atlı ile yaptık. Benim hisseme 5 Alman delikanlısı, 6 Alman genç kızı, 300 altın, 5 at düştü. Kurban bayramını Kanije'de geçirip bayramın üçüncü günü batıya yol alıp Komar ve Egersek kalelerinden Merede kalesine geldik. Bu da vaktiyle bizde iken Almanlar'ın eline geçmiş. Şimdi Budin veziri İsmail Paşa fethetti. İçindeki 40 Türk esirini kurtardık. Kale yerle bir edildi. Hedvik, Şarvar, Beleş-

ke, Egrevar, Kemanvar, Vaşvar kalelerinden geçtik. Hepsi Süleyman Han devrinde fethedilen, şimdi Almanlar'ın elindeki Macar kaleleridir. Bunlardan Vaşvar'ı (Vasvar) Fâzıl Ahmed Paşa henüz fethedip yerle bir etmiş, içindekileri Kanije'ye göndermiş. Kale harabesini gördük. Vaşvar, Raba'nın güney kıyısına yakın, Szombarthely'nin güneydoğusundadır. Az sonra Raba ırmağını kuzeye doğru geçtik. Komar ve Hevanka kalelerinden Seksvar kalesine geldik. Burası Süleyman Han fethidir. Almanlar geri almış, 1600'de Dâmâd İbrahim Paşa tekrar fethetmiş, 1615'te Almanlar gelip kaleyi yakmışlar, Pir Hasan Paşa 3 kat çit palanga yaptırarak ihyâ etmiştir. 500 muhâfız bekler. Bir cami, bir medrese, bir han, bir hamamlıdır. Kuzeybatıdaki Kopan'ın nahiyesidir.

Kopan

Kaanûni devrinde fethedilmiş, Almanlar almış, 1600'de Dâmâd İbrahim Paşa tekrar fethetmiştir. Kanije eyaletinde sancak beyi tahtıdır. Bey hassı 230.000 akçadır. Sancakta 13 zeâmet, 311 tımar, 3.000 asker vardır. Tek kazâdan ibaret bir küçük sancaktır. Kalesi beş köşelidir. Kale içinde 645 iki katlı şendire damlı ev vardır. Süleyman Han, Hasan Ağa, Alaybeyi, Saçlı İmam Camileri kale içindedir. Kale dışında 16 mahalle Türk ve Macar, 11 mescid, 42 medrese, 93 mekteb, 42 tekke, 2 hamam, 100 dükkân bulunur. Varoş sûr ile çevrilidir ve Kanije, Sigetvar, Sultâniye Kapıları vardır. Şehirde 3.000 kadar zencirli kâfir askeri esir bulunmaktadır. 1663 sonunda Almânlar muhasara etmiş, alamamışlardır. Asma köprüsü ve mehterhânesi mevcuttur.

Balaton Gölü ve Kapoşvar

Yalnız Macaristan'ın değil, Balkanlar'ın en büyük gölüdür. Deniz seviyesinden 116 metredir. Macaristan'ın batısında, ince uzundur. Suyu içilebilir, çok iyi vasıfta sudur. Kışın donmaz. Bin çeşit balığı vardır. Üzerinde 40-50 gemi işler.

Kapoşvar (Kaposvar), bu gölün güneyinde, Peç'le Kanije arasındadır. 1553'te Budin beylerbeyisi Toygun Paşa, Almanlar'dan almıştır. Kanije merkez sancağına bağlı 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. 600 muhâfızı vardır. Kapiş ırmağı üzerindedir. Dört köşeli kalesinin hendeğinden bu su akar. Asma köprüsü ve mehter-hânesi mevcuttur. 1553'ten bu yana Almanlar tarafından 7 defa kuşatılmış, hiç düşürülememiştir. Her muhasarada 500 kadar Türk şehit olmuştur. Camileri (biri Süleyman Han Camii), mescidleri, 2 medresesi, 6 mektebi, 2 tekkesi, hamamları, hanları, çarşısı vardır.

Korotna ve Depiden kalelerinden Garajgal kalesine geldik ki, Makbûl İbrahim Paşa fethidir. Kalenin şehidliği görülecek yerdir. Meşhur Şehid Deli Mehmed burada yatmaktadır. Deli Husrev'le beraber gömülmüşlerdir («deli», «akıl almıyacak kadar cesur» demektir), büyük ziyaret yeridir. Bu kahramanların destanlarını, onları şahsen tanımış olan Garajgal ihtiyarlarından dinledim (burada Evliyâ, Türk serhad destanlarından en hârikulâdelerinden birini nakleder ki, ancak çok önce bunu Peçevî ünlü

tarihinde yazmıştır, mevzuu dağıtmamak için almıyorum; Peçevi'nin yurdu olan Peç, Garajgal'a çok yakındır).

Süleyman Han Türbesi

Sigetvar'a döndüm. Süleyman Han Türbesi, Sigetvar'ın dışındadır. «Türbe» deşir ama aslında basbayağı küçük bir kaledir (Türk mimarının serhaddeki bir padişah türbesini ancak kale şeklinde inşa edebilmeyi düşünmesi, Türk mâşerî dehâsına mahsus hususiyetlerdendir). Buraya, Sigetvar muhasarasının sonlarında eceliyle ordugâhdaki otağ-ı hümâyûnunda ölen Kaanûnî Sultan Süleyman Han'ın iç organları gömülmüş, asıl vücûd-ı şerifi Istanbul'a nakledilip Süleymâniye'deki türbesine defnedilmiştir. Gazi padişahın kalbi, ciğerleri ve barsakları, bir altın leğen içine konup, Sokollu Mehmed Paşa'nın emriyle, otağ-ı hümâyûnunu kurdurduğu toprağa gömülmüş, sonra buraya kale şeklinde ve içinde asker bekler türbe inşâ edilmiştir. Geçen yıl Alman kâfiri buraya kadar sokulup toprağı kazmış, altın leğeni arayıp bulmak istemiş, fakat toprağı kazan üç askerin düşüp ölmesi üzerine korkup kaçmış, kaçarken kaleyi yıkmış, kurşun kubbeyi yıkamadan uzaklaşmışlar, fakat kubbedeki büyük altın alem'i (hilâl) söküp uğrulamıştır. Bu alem, Yenikale'ye götürülmüş, Yenikale'yi fetheden Fâzıl Ahmed Paşa onu henüz getirildiği buradan iki sancak beyi refakatinde merasimle türbeye gönderip taktırmıştır. Şu sırada türbe ve kalesi, tamir edilmiş ve yepyeni hâle getirilmiştir. IV. Mehmed, atasının türbesinin tamirine çok sevinmiştir (Kaanûnî, IV. Mehmed'in dedesinin dedesinin dedesidir). Süleyman Han Türbesi kalesinin çevresi 1.500 arşındır. Çevresine cami, mescid, medrese, mekteb, tekke, han, hamam, çarşı yaptıran Fâzıl Ahmed Paşa, kaleye 100 muhâfız ve cephane koydurmuş, bir nâib tayin etmiş, Sigetvar merkez kazâsına bağlı bir nahiye hâline getirerek tamamen imar eylemiştir.

Sigetvar'dan Şimotorna'ya giderken Nadaj kalesi vardır. Kalede kiliseden bozma Süleyman Han Camii, 40 kadar ev, varoşta 100 kadar şendire örtülü bahçeli ev, birer han ve hamam, bir mekteb, bir tekke, 20 dükkân mevcuttur. 13 saat kuzeyde Şimotorna vardır.

Şimotorna (Simontornya)

İstolni Belgrad'ın güneyinde, Kapoş ırmağının en kuzeyde yaptığı büyük dirseğin üzerindedir. Tuna ile Balaton gölünün kuzey ucu arasındadır. 1544'te Mustafa Paşa fethetmiştir. Budin eyaletinde sancak beyi tahtıdır. Beyin hassı 240.000 akçadır. Sancakta 13 zeâmet, 402 tımar, 3.060 asker, vardır. 150 akçalık merkez kazâsına 76 köy bağlıdır. 1.400 arşın çevresi olan dört köşeli muhkem palanganın içinde 300 tahta damlı ev vardır. Varoşta Türkler, Boşnaklar, Macarlar yaşar. Camileri, mescidleri, medreseleri, mektebleri, tekkeleri, hamamları, hanları mevcuttur. 10 saat kuzeyde orman içinde Begân kalesi de Süleyman Han fethidir. Dört köşeli, 100 tahta evli, camii, asma köprüsü, 10 dükkânı, 180 muhâfızı olan sağlam kaledir. İstolni Belgrad'ı korur, zira bir saat mesafededir.

İstolni Belgrad

Türkler'in «İstolni Belgrad» ve «İstûnî-i Belgrad» dedikleri şehre Macarlar «Székesfehérvar» ve Almanlar «Stuhlweissenburg» derler. Balaton gölünün kuzey ucu ile Budin arasında, Tuna'nın batı sahiline hayli mesafededir. «İstolni» iskemle demektir. Macaristan kralları tahta çıktıktan sonra gelip bu şehrin katedralinde bir iskemle üzerinde duâ ettikleri, öldükleri zaman bu katedrale gömüldükleri için böyle denmiştir. Bunun için Macarlar'ın kutsal şehridir.

Süleyman Han fethetmiş ve sancak beyliğine, Budin beylerbeyisi Yahyâ Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın kardeşi İnebahtı sancak beyi Ahmed Bey'i, kadılığına Receb Efendi'yi getirmiştir (1543). 1594'te Almanlar 4 ay kuşatmış, 47.000 zayiat vermiş, fakat alamamışlardır. 1601'de Almanlar'ın eline geçmiş, fakat ertesi yıl geri alınmıştır. Budin eyaletinde sancak beyi tahtıdır. Büyük sancaklardandır ve şimdi beylerbeyi pâyesinde sancak beyleri gönderilmektedir. Bey hassı 600.000 akçadır. Sancakta 13 zeâmet ve 355 tımar vardır. Kalede 2.000 asker, 3 bölük Kapıkulu askeri (yeniçeri, topçu), kaleyi tamire memur 3.000 vergiden muaf Hıristiyan işçi vardır. Kalenin çevresi 6.000 arşın olmakla çok büyük kaledir. Çevresi göl ve bataklıktır. Derinliği 40-50 kulaçtır. Çeşitli balıklar da çıkar ama lezzetli değildir. Sûrların yüksekliği 10, kalınlığı 50 arşındır. Sûrların üzerine mükellef çadırlar kurulabilir, o kadar geniştir. İç kısım meşe ve pelut ağaçlarıyle takviye edilmiştir. 9 büyük tabyası mevcuttur: Toprak, Ulama Paşa, Battal, Karakaş Paşa, Kral, Tiryâki Hasan Paşa, Polat, Arslan Paşa Tabyaları. Her birinde 40 ilâ 50 balyemez topu vardır. Kalede 263 top ve akıl almaz mıkdarda cephane bulunur. Eski, Budin, Yeni, Demir Kapılar'la sûrdan çıkılır.

Kale içinde 4, dışında 10 mahalle vardır. Kale içinde kiliseden çevrilme Süleyman Han Camii çok büyüktür. 1613'te Ahmed Bey tarafından baştan başta tamir edildiği 3 beyitli tarih kitâbesinde okunmaktadır. 220 basamaklı çan kulesi, şimdi minaredir. Karakaş Paşa ve Veli Bey Camileri'nden başka gene kale içinde bir de mescid vardır. En ilgi çekici bir yer de kaledeki katedraldir. Macaristan kralları burada gömülüdür. Hepsi mükellef lahidlerde yatarlar. Mezarları şimdi de çok bakımlıdır. Süleyman Han'ın Mohaç'ta öldürdüğü Layoş Kral da padişah emriyle buraya gönderilip gömülmüştür. Onun yerine Süleyman Han'ın kral yaptığı Yanoş Kral da ölünce Vezir Süleyman Paşa cenâzesini buraya naklettirip gömdürmüştür.

Kale dışında varoşta da bir çok cami ve mescid vardır. 11 tekkenin 5'i Bektâşî tekkesidir. Gazi Süleyman Paşa, Baba Bektâşî Tekkesi'nde gömülüdür. 3 medrese, 7 mekteb, 11 sebil, bir çifte hamam, 3 han, 200 dükkân, her konakta hamam, 200 kuyu, mükellef konaklar vardır. Karakaş Paşa, Dizdâr Ağa, Hacı Paşa, Yeniçeri Ağası Sebilleri, Hacı Paşa, Alaybeyi, Dizdâr Ağa, Çeribaşı, Sorotlu Ahmed Sipahi Konakları, çok mükelleftir. Cadde ve sokaklar kaldırımlıdır. Varoş, iki büyük semte ayrılır: Sorot ve Beşli. Sorot, 1.180 ahşâb evdir. Sorot ve Polata Câmileri, 5 mescid, bir tekke, 80 dükkân, 3 kilise vardır. 2 Müslüman, 6 Hıristiyan mahallesidir. Sorot, şehrin güneyinde, Polata tarafında, Begân kalesine gi-

den köprü tarafındadır. Beşli ise kuzeyde 100 hanedir. Bir cami, bir mescid, bir tekkedir. Fakat çevrede çok bağ ve bağ evi vardır. Bağlar arasında Vezir Karakaş Paşa Kulesi ile simdiki sancak beyinin yaptırdığı Hacı Mustafa Paşa Kulesi vardır. Her birinde 50'şer muhâfız bekler.

İstolni Belgrad, mühim şehirdir. Müslüman halk Türk veya Boşnak'tır, çok iyi Macarca da konuşur, bir çoğu Almanca da bilir. Hıristiyanlar'ı ise Macar, Hırvat, Sırp ve Alman (Sakson)'dır. Bir okka has francala bir akça, bir okka sığır eti bir akça, bir okka koyun eti 2 akça, bir araba yükü kavun veya karpuz 5 akçadır.

İstolni Belgrad'ın Batısındaki Bazı Kaleler

Güneyde bir saat Begân, batıya 4 saat Polata kaleleridir. Polata'yı 1593'te Sinan Paşa, yakınlarındaki Vesprim (Vesprém)'le beraber fethetmiştir. Balaton gölünün kuzeyindedir. İstolni Belgrad merkez kazâsına bağlı nahiye ve subaşılıktır. Kalesini 400 muhâfız bekler. Murad Han Camii, 300 evi vardır Eriği ve armudu güzeldir.

Vesprim, şimdi Almanlar'ın elindedir. Balaton gölünün kuzeydoğu ucuna yakındır. Batısında Bakony Ormanları uzanır ve burada 713 metre yüksekliğinde bir tepe vardır ki, Macaristan'ın ikinci yüksek dağıdır. Yakındaki Çavka kalesi de Sinan Paşa fethidir. Bu tepeye yakındır. İstolni Belgrad'a bağlı nahiyedir. 9 saat ötede Çobaniçe kalesi de Sinan Paşa fethidir. III. Mehmed zamanından beri Almanlar'ın elindedir. Biz önünden geçerken 40-50 top atıp zarar vermeye çalıstılar. Kücük Varoş ve Marçiyel kaleleri de Süleyman Han fethidir ama, şimdi Almanlar'dadır. Sonra Şimek kalesine geldik Almanlar'da iken şimdi Türk ordusu yerle bir etmiş. Yakınlarda Orduy-ı Hümâyûn bulunuyordu. Fâzıl Ahmed Paşa at üzerindeydi. Yaklaşıp İstolni Belgrad sancak beyi Hacı Mustafa Paşa ile beraber dizlerini öptüm.

Sen Gotar Meydan Muharebesi (1 Ağustos 1664)

Buradan Ordu ile Raba (Almanca: Raab) ırmağının güney kıyısına geldik. Karşı kıyı Avusturya idi ve Graz şehri yakınlarımızda bulunuyordu (St. Gotthard). Bu yürüyüş son derecede mihnetli oldu. Raba ırmağı çok geniş değildi ama, cok derindi. Geçmek pek müşkildi. Ağırlıklar çoktu. Cephane pek bol, fakat yiyecek azdı. 2.000 top güllesi toprağa gömüldü. Fazla barut çamurlara döküldü. 200.000 ok ve 2.000 yay yakıldı. Cebecibaşı Ali Ağa, ağırlığımız azaldı diye sevindi. Kanije, Sigetvar ve İstolni Belgrad'dan 1.000 küsur araba yiyecek gelince Ordu ferahladı. Her yer çamur deryâsı idi. Dallar kırılıp yapraklar kesilerek yollar döşendi de nisbeten az çamura batarak yürümek mümkün oldu. Budin vezîri İsmail ve Gürcü Mehmed Paşalar, yolları temizleyip meşakkati azaltmak için büyük gayret gösterdiler. Ama gökün dibi delinmişti. Yağmur çok rahatsızlık veriyordu. Zakanvar kalesine geldik. Sadrâzam kaleyi yaktı. 3 hafta yağmur altında yürüyüşten sonra yağmur kesildi ve güneş açtı. Asker çok sevindi. Karşıda Nemetuyvar kalesi göründü. Alman imparatorluk ordusu nehrin karşı kıyısında Orduy-ı Hümâyûn'un harekâtını gözlüyor ve en

azından Graz'ın işgalini önlemek için bizi nehri geçirtmemeye çalışıyordu. Nehri bizim tarafa doğru geçmeye hiç niyeti yoktu. Bizim geçmemizi bekliyordu. İmparatorluk ordusunun başında Mareşal Montecuccoli bulunuyordu. Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, 300 kadar topu nehrin sahiline dizdirip Kâfir ordusu menzile girdiği an ateş edilmesini emretti. Ama Kâfir top menziline kadar yaklaşmıyordu. Sadece uzaktan bando muzıka çalıp alay alay geçiyordu. Çok büyük ordu idi. Bir kısım askerimiz nehri geçti. 760 şehit verdi, fakat 9.000 Kâfir askeri öldürdü. Şehidler, askerimizin gözü korkmasın diye bir hendeğe acele gömüldü. Nihayet Köprülüzâde, bütün ordunun nehri geçmesini emretti. Geçen yeniçeriler siperler kazıp sindiler, fakat siperden çıkıp düşmanı karşılamadılar. En kötüsü, 40 şâhi top, karşıya geçirilmedi. Sadrâzam da henüz büyük birliklerle geçmemişti ki, bütün Türk ordusu geçerse mahvolacağını anlayan Alman Mareşali, geçen Türk birliklerini imhâ etmek için taarruza başladı. Bizimkiler «Allah Allah», Kâfirler «Sankt Jorj» diye bağırarak birbirine girdi. Almanlar bozulup firara başlayınca bizimkilere gaflet geldi. Almanları takibe başladılar. Halbuki Fransız birlikleri ormana gizlenmişti. Bu durumda ortaya çıkıp İslâm askerini arkadan çevirdi. Sağdan da İsveç ve Çek birlikleri dehşetli bir tüfek ateşi açtılar. Sekbân ve sarıca birliklerinin yarısı şehid olmuştu ki, Alman birliklerini takipten dönen kuvvetlerimiz geri döndü. Meydana düşmanın hâkim olduğunu görünce, aldığı esirleri muhafaza edemiyeceğini anlayıp katletti. 10.000 kişi kadardılar, çoğu şehîd oldu. Köprü yıkıldığı için Sadrâzam karşı kıyıda, ordunun asıl büyük birlikleriyle bu muharebeyi sadece seyretti. Benim de atıma bir tüfek kurşunu girip yaralandı. Başka bir at buldum. Çok zor nehri gerisin geriye geçip Sadrâzam'a durumu anlattım. Köprülü-zâde, bir müddet karşıya asker geçirmeye gayret etti Fakat karşıya geçenlerin bu tarafa can attıklarını görünce bundan vaz geçti. Bu defa karşıya geçen birliklerini geri almaya çalıştı. Çok şehit verdik. Fakat düşman da çok ağır zâyiat verdi. En büyük zâyiâtımız, köprü yıkılınca ve askerimiz geri dönmeye çalışırken oldu. Çok askerimiz suda boğuldu. Düşman, suyu geçmeye çalışan askerimizin üzerine top ve tüfek dâneleri yağdırmaya başlayınca Köprülü-zâde 300 topla ateş açtırdı. Kâfir kırıldı, nehrin kıyısından çekilerek top menzili dışına çıktı.

Çok büyük meydan muharebesi idi. Avrupa'nın bütün müttefik kuvvetleri karşımızda toplanmıştı. Köprünün yıkılması, Avusturya'yı Türk istilâsından kurtardı. İki taraf da ağır zâyiat verdi ve zafer ortada kaldı. Gerçekte Orduy-ı Hümâyûn'un en büyük kısmı nehri geçemediği için, karşıya geçen birliklerimizle düşmanın muharebesini sadece seyretti. 3 vezir, 6 beylerbeyi, 6 sancak beyi, 11 alay beyi, 1.800 tımarlı sipahisi, 4.000 diğer sınıflardan askerimiz şehîd oldu. Karşıya geçen birliklerin yapılabilecek her şeyi yaptıktan sonra bu tarafa can atmaları sahnesi büyük bozgundu ve nehrin bu tarafında cengi seyreden askerin mâneviyâtını da bozdu. Ancak düşman da çok zâyiat verdiği için, nehri bizim tarafa doğru geçmeyi aklından bile geçirmedi. Bu durum Köprülü-zâde'ye, Avusturya'yı fethetmenin kolay olmadığını öğretti. Almanya'dan çok büyük fütuhat yapılmıştı. Bu fütuhatın tanınması şartıyle sulha razı oldu. Gözü korkan Kâfir de, bu şartları kabûl etti. Muharebeden 9 gün sonra geldiğimiz Vaşvar'da Alman murahhasları görüldü. Köprülü-zâde hemen muâhedeyi imzalayıp Almanya ile harbe nihayet verdi. Şimik, Marçiyel, Tab-

yese kalelerinden, Büyük Varoş palangasından, Çobaniçe kalesinden, Vije suyundan geçip Vaşvar'a geldik. Buraları hep Süleyman Han fethi olup sonradan Almanlar almışlardı. Vaşvar, muharebenin geçtiği Sen Gotar'ın kuzeydoğusunda, Raba ırmağının güneyinde ve Szombathely'nin güneydoğusundadır. Burada sulh yapıldı. Almanlar, bu harbde yaptığımız bütün fetihleri tanıdılar ve harb tazminatı vermeye razı oldular.

Orduy-ı Hümâyûn ile doğuya doğru yol alarak Vesprim'e geldik (Veszprém). 1551'de Hâdim Ali Paşa'nın fethi olup sancak merkezi idi. 1566'da Almanlar geri almışlardır. 1593'te Sinan Paşa gene fethetti. 1597'de gene düşman aldı. Hâlen Almanlar'dadır. Buradan geçerken şehir yakıldı. Çavka, Polata, Begân kalelerine uğradık, İstolni Belgrad sancağında Türk kaleleridir. Burada Sadrâzam'ın kardeşi Köprülü-zâde Ali Bey'in sıhhati bozuldu. Budin'e gönderildi. Orada öldü ve Paşa Sarayı Camii avlusundaki türbesine gömüldü.

İstolni Belgrad'da 70-80.000 askerle karşılaştık. Bunlar Sen Gotar'a yetişemiyen, çeşitli eyâlet ve sancaklardan gelmiş askerdi. Başlarında 2 beylerbeyi, 20 sancak beyi, 70 alay beyi vardı. Gerçi devletin pek uzak köşelerinden gelen birlikler vardı. Fakat Köprülü-zâde gene de kumandanlarını ibret-i âlem olsun diye ağır şekilde azarladı, fakat ceza vermedi. 3 vezîr, 7 beylerbeyi, 87.000 askerle Uyvar'a gitmek emrini aldı. İstolni Belgrad'da Sadrâzam, 10 gün kaldı.

İstolni Belgrad'dan kuzeye doğru gidenlere ben de katıldım. Patka (Ördek) gölünden geçerek Estergon'a, Estergon'un nahiyesi olan Vişgrad'a geldim. Vişgrad'da Süleyman Han Camii, daha birer cami, mescid, medrese, 3 mekteb, 2 tekke, birer han ve hamam, 50 dükkân vardır. Voyvodalıktır. 3 Türk, 2 Macar mahallesinde 520 ahşab evi olan kasabadır. Bu sırada Alman kâfirinin 12 gemisi Estergon'a yaklaşmışlardı. Hepsi, içindeki 1.600 askerle beraber ele geçirilip Estergon zindanlarına gönderildi.

Babye gölü yoluyle Uyvar'a gittim ve aynı yoldan Estergon'a döndüm. Kızılhisar, Budin, Hamzabey, Ercin, Pentili, Cankurtaran, Yeni Palanga, Seksar, Batoşek, Seçuy, Mohaç, Pernovaz, Darda, Ösek, Dal, Vokvar, Sotin, Travnik, Mitroviçe, Voyka yoluyle Belgrad'a geldim. Ramazan bayramını orada geçirip bayramın 4. günü hareket ettim. Voyka, Sirem'den geçerek İrek'e geldim.

İrek, Garkoviçe ve Fruşka

Sirem sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalıktır. 6 mahalle, 2.000 kadar ahşab evdir. Camileri, mescidleri, bir medrese, 3 mekteb, 2 tekke, birer han ve hamam, 70 dükkânı, çevrede bol bağ ve bahçeleri vardır. Vâiz Abdi Efendi Hanı, güzel binadır.

Garkoviçe, Budin eyaletinin Sirem sancağında kazâ ve voyvodalıktır. 7 Türk, 3 Sırp mahallesi, 2.000 ev, bir cami, mescidler, 2 medrese, 3 mekteb, bir handır.

Bu iki şehirden sonra Fruşka kasabasına geldik. Sirem sancağında kazâ ve voyvodalıktır. Çevrede 24.000 bağ mevcuttur. Türk mahallelerinden başka 4 hıristiyan mahallesi, bir cami, mescidler, 2 medrese, mektebler, 2 tekke, birer han ve hamam, bir çarşı vardır.

Salankamin ve Karlofça

Salankamin (Slankamen), Fruşka'nın doğusunda, Tuna'nın batı kıyısındadır. 1521'de Yahyâ Paşa-zâde Küçük Balı Bey (Paşa) tarafından fethedilmiştir. Sirem sancağında nahiyedir. Kalesi dört köşedir. Camileri, mescidleri, medrese, mekteb, tekke, han ve hamamı vardır. Kuzeyinde Titel kalesi yer alır.

Karlofça (Karlowitz), Petervaradin'in hemen güneyinde ve Tuna'nın batı kıyısındadır. Aynı yılda Balı Paşa fethetmiştir. Burası da nahiyedir. Varadin'e bağlıdır. Türk ve Boşnaklar'ın yaşadığı Müslüman mahallelerinden başka 3 Hıristiyan (Sırp, Hırvat, Macar) mahallesi, câmii, mescidleri, medrese, mekteb, tekke, hamam ve hanı vardır. 3 saat kuzeyde Petervaradin bulunur.

Petervaradin

Kısaca «Varadin» de denir. 1526'da Mohaç seferine giderken Makbûl İbrahim Paşa fethetmiştir. Tuna'nın güney kıyısındadır ve karşı tarafında kuzey kıyısında Novi Sad vardır. Türkler'den başka Hırvat, Macar ve Almanlar (Saksonlar), 5 mahallede yaşarlar. Budin eyaletinin Sirem sancağında kazâdır. Büyük kalesi içinde Süleyman Han Camii ve 200 ev mevcuttur. Evler ahşabdır. Camiler, mescidler, 3 medrese, 4 mekteb, tekkeler, han ve hamam mevcuttur.

Kiviz kalesi, Baboştra palangası, Kopnik, Verbi, Yemzoce, Gorgofça Baye, Lokay kalelerinden geçtik.

Oyluk ve Vokin

1526'da Süleyman Han fethetmiştir. Budin eyaletinin Sirem sancağında 150 akça kazâdır. 900 arşın çevresi olan Tuna kıyısında dört köşeli kaledir. 2 kapısı, Süleyman Han ve Sakabaşı Mehmed Ağa Camileri, bunun yanında aynı zâtın bir hamamı vardır. Varoş ise Mehmed Bey ve Arslan Bey Camileri ile Küçük Mehmed Bey Camii, Hacı İslâm, Mustafa Bey, Karabelâ Ömer Bey Mescidleri'ni, 2 medrese, 6 mekteb, bir tekke, 2 han, 260 dükkân, 150 mahzen (depo) ihtivâ eder. 12 Türk ve Boşnak, 5 Macar mahallesinde 1.160 çift katlı kâgir ev ve konaktır. Büyük kasabadır.

Vokin kalesi, dört köşeli, derin hendekli, Süleyman Han Camili, Türk mahalleleri dışında 3 Macar mahallesi, camileri, mescidleri, mektebleri, tekkeleri, imâreti, han ve hamamı olan bir kazâ merkezidir.

Sotin palangası, Volkovad kalesi, Dal palangasından geçtik. Bu sonuncusu nahiye merkezidir, Ösek'e bağlıdır ve voyvodalıktır; birer cami, mescid, han, hamam, 80 ev, 50 dükkândır; 50 muhâfızı vardır. Oradan Ösek, Ösek Köprüsü, Darda, Erdot, Leşmart kaleleri, Mohaç palangası, Seçuy kalesi, Batösek, Seksar, Yeni Palanga, Tuna Palangası, Pahşa kalesi, Koşvar, Pentili, Cankurtaran, Ercin, Hamzabey palangası, Budin, Peşte, Keçkemet, Sen Gotar, Tarçay, Kristoş, Çapa, Pyecel, Değirmenderesi, Toray yoluyle Hatvan'a geldik.

Hatvan

Budin'in kuzeydoğusunda, Budin'le Eğri (Eger) arasında, Zagyva ırmağının doğu kıyısında, Macaristan'ın en yüksek tepesi olan Matra dağının (1.015 metre) batı yamacındadır. Eğri eyaletinde sancak beyi tahtıdır. 1593'te Almanlar 7 ay muhasara etmeleri ve Novigrad'ı almalarına rağmen Hatvan'ı düşüremediler. 1595'te Hatvan'ı aldılar, bütün erkekleri kılıçtan geçirip kadınları esir ettiler. 1596'da III. Mehmed, Eğri seferine giderken Sonluk'la berâber Hatvan'ı da ertesi yıl geri aldı. Sancak beyi hassı 400.000 akçadır. Sancakta 12 zeâmet, 353 tımar, 6.000 asker vardır. Kalede 300 muhâfız bulunmaktadır. Hatvan'a Istanbul'dan 150 akça pâyeli kadı gönderilir. Çevresi 1.000 arşın olan kalesi 8 büyük tabya ile takviye edilmiştir. Kalede 21 uzun menzilli balyemez'le 86 parça diğer çeşitten top vardır. İki kapısı da köprü ile varoşa bağlanır. Büyük Kapı üzerinde yüksek bir saat kulesi mevcuttur. 700 ahşab evdir. Paşa ve Alaybeyi Sarayları mükelleftir. Süleyman Han Camii'ni düşman yakmış, ertesi yıl yerine III. Mehmed Camii yapılmıştır. Budinli Hacı İbrahim Camii, mescidler, bir medrese, 2 mekteb, bir tekke, bir hamam, bir han vardır. Sokakları tahta döşelidir. Hatvan'dan doğuya doğru Çandır, Nakot, Kapona, Yazına köylerini geçip Eğri'ye geldim.

Eğri

Macarca «Eğer» ve Almanca «Erlau»dır. Hatvan'la Miskolc arasında, Budin'in kuzeydoğusundadır. Süleyman Han zamanında Tameşvar Fâtihi 2. Vezir (Vezîr-i âzam) Dâmâd Kara Ahmed Paşa muhasara etmiş, fakat düşürememiştir. III. Mehmed, 1596'da Almanlar'dan almış ve «Eğri Fâtihi» unvânını kazanmıştır. O zamandan beri eyalet merkezi olmuş ve Budin eyaletinden ayrılan bazı topraklar bu yeni beylerbeyiliğe verilmiştir. 1640'lardan itibaren daha çok vezir payesinde beylerbeyiler tayin edilmektedir. 7 sancaktır: Eğri, Hatvan, Sonluk, Seçan, Baçka, Segedin ve Keçkemet. Bu suretle Tuna ile Tisa arasında kalan Büyük Alföld Ovası'nın mühim kısmı, bu eyalette kalmaktadır. Üstelik Tisa'nın doğusunda kalan hemen bütün Doğu Macaristan da bu eyalettedir. Bu eyaletteki Macarlar'ın sayısı, Budin ve Kanije eyaletlerindeki Macarlar'dan fazladır. Beylerbeyi hassı 650.000 akçadır. Eyalette 20.000 asker vardır. Merkez sancağı 9 zeâmet ve 357 tımardır. Eğri kalesinde 1.500 yeniçeri ve 3.000 diğer sınıftan asker bulunur. Buraya Istanbul'dan 500 akça pâyeli mollalar kadı olarak gönderilir. Eyâlette 40 şehir ve 111 kale ve palanga bulunmaktadır. Eyaletin en mühim şehirlerinden biri Debrecin'dir (Debrecen); 121 metre irtifaında ve Macaristan'ın en doğusunda, kalesiz, 4.000 çuha tezgâhlı, 12.000 hâne büyük şehirdir, halk Macar ve Türk'tür.

Eğri sûrları 47 arşın yüksekliğinde ve 50 arşın enindedir. Çok derin ve geniş bir hendekle çevrilmiştir. Alem-i Şerif Camii kalededir. Camie bu adın verilmesine sebep, ilk cuma hutbesi okunurken Eğri Fâtihi III. Mehmed Han'ın elinde tuttuğu Peygamber Sancağı'nın püskülünden bir parça koparıp minbere asmasıdır. Kaleyi Macar, Ali Paşa, Zurnazen Mustafa Paşa, Frenk ve Hunkâr Tabyaları korur. Ali Paşa Tabyası'nda 12 balyemez top vardır, birine «Şâhin Topu» denir ki, bütün bu serhadlerde eşi

görülmemiş büyüklüktedir. Frenk ve Macar Tabyaları 3.000 arşın ve 11 köşelidir. İki esir zindanının her birine 50 ayak merdivenle inilir. Paşa Sarayı ve 200 x 100 arşın olan Paşa Camii, kale içindedir. Küçük Paşa Camii, büyük cebehâne, Saray Meydanı'ndadır. Büyük Kapı'nın üzerinde bir saat kulesi görülür. Köprülü Mehmed Paşa, şehrin varoşunu da sağlam bir sûr ve kale ile çevirtmiştir. Beş köşeli olan bu sûrun çevresi 12.000 arşındır. 5 kapısı vardır. Meselâ Ilıca Kapısı, 10 kat sûrdan geçildikten sonra dışarıya açılır. Üç yerde [illegible] mevcuttur. Hatvan Kapısı sadece iki kattır. Bu kapı ile Martaloz Kapısı arasında 500 arşın uzunluğunda enli ve tahta döşeli mükellef bir cadde vardır. Çevresi 500 arşın olan Baruthâne kalesini de Köprülü Mehmed Paşa 1658'de yaptırmıştır. Çevresi 500 arşındır.

Şehir 17 mahalle ve 3.060 bağlı bahçeli bakımlı ev ve konaktır. Mühim ve kalabalık şehirdir. Şehirde 46 cami, 31 mescid, 4 medrese, 17 mektez, 7 tekke, 20 sebil, 2 çarşı hamamı, 800'den fazla konak hamamı, 600 dükkân, 5 han, şehrin çe[illegible]de ve sûrlar dışında 9.600 ev vardır. Tekkelerden biri Bektâşi tarikatine aittir. Eğri, Budin'den sonra Macar illerinde Türkler'in en çok bulunduğu şehirdir. Hatvan Kapısı'na yakın Fethiye Camii, III. Mehmed tarafından kiliseden çevriltilmiştir. Çarşı, Sâlih Efendi, Beyli, Memi Ağa, Alaybeyi, Yeni, Zaim, Kasım Paşa, Pazaryeri Camileri, Ağa, Alaybeyi ve Kasım Paşa Sebilleri, köprü başında Vâlide Sultan Hamamı, güzel eserlerdir. Türk ve Boşnaklar'dan başka bir mıkdar Macar ve Alman da vardır. Müslümanlar da güzel Macarca ve Almanca konuşurlar. Kışı şiddetlidir. Eğri şehri, eyâletin kuzeyinde yer alır. Daha kuzeyine «Orta Macar» denir. Burasını Alman ve Osmanlı arasında çekişir. Osmanlı buraya Macar prenslerinden birini tayin eder ve bazan ona —Almanya hükümdarını tahkir etmek ve kızdırmak için— «kral» unvânını verir. Eğri'ye geldiğim zaman beylerbeyi, Vezir Mehmed Paşa idi. Kendisiyle görüştüm. 3 kese para, 3 at, 3 köle, bir samur kürk hediye etti. Adamlarıma da para ve elbise dağıttı. Zira sadâret kethudâsı (iç işleri bakanı) İbrahim Ağa'dan kendisine beni himaye etmesi ve seyahatlerimi kolaylaştırması için bir mektup getirmiştim.

Haçova

Eğri'den kuzeye 7 saat gidip Haçova'ya geldim. III. Sultan Mehmed, burada Alman imparatorluk ordusunu yok edip «Eğri Fâtihi» unvânına hak kazanmıştır. Kâfir kemikleri —aradan 70 yıl geçmesine rağmen— yetmiş seksen yerde yığın hâlinde göze çarpıyordu ki, bir görülecek manzaradır. Bu çok büyük meydan muharebesinde bizden de 30.000 asker şehid olmuştur ama, onları hemen gömmüşler. Ziyaret için bu şehitlerin yattığı şehidliğe gittim. Haçova sahrâsının bir köşesindedir. Ruhlarına *Yâ—Sin* okudum. Saloka, Verpilid, Domuslu, Viştona köylerinden geçip Kenkuş'a geldim.

Kenkuş (Miskolc)

Eğri'nin kuzeydoğusunda, Stajo ırmağının güney kıyısına yakın, 130 metre irtifâda büyük bir şehirdir. Burası Eğri eyaletinde olmakla beraber serbest şehirdir. Mukim Türk yoktur. Sadece Macarlar yaşar. Türkler ge-

lip geçer ama yerleşmez. Eğri Türk şehri olmasına rağmen burası Macar şehridir. 8.000'e yakın ahşab ev, 200 kadar kilise, büyük manastırlar, 1.060 dükkân vardır. Şehrin uzunluğu 8.000 arşındır. Dükkânlarında Macar kadınları ve kızları mal satarlar, asla ayıp değildir. Eğri beylerbeyisine verdikleri vergi maktûdur. Şehrin Macar belediye reisleri bu maktû vergiyi kendi istedikleri tarzda toplayıp Eğri beylerbeyisine gönderirler. Şehrin kalesi vardır ama, müstahkem değildir ve sûrları yoktur. Çevrede 28.000 bağ mevcuttur.

Fülek

Slovakya'nın orta güneyinde, Mâden Dağları'nın güney eteğindedir. Budin eyaletinde sancak beyi tahtıdır. 1564 başında fethedilmiş, 1594'te Almanlar almış, 1596'da III. Mehmed'in Eğri sefer-i hümâyûnunda geri alınmış, 1604'te gene Almanlar'ın eline düşmüş, 1662'de Fâzıl Ahmed Paşa, Uyvar seferi sırasında üçüncü defa fetheylemiştir. 7 kuleli bir kalesi, 1.000 küsur ahşab evi, Sultan (IV. Mehmed) Camii, 300 dükkânı, 10 kilisesi vardır. Henüz imar hâlindedir ve sancak beyi gelmemiştir. Kaleyi Dizdâr Yûsuf Ağa idare etmektedir. Halk Macar'dır.

Helok kalesi III. Murad devrinde fethedilmiş, sonra düşman eline geçmiş, Uyvar seferinde geri alınmıştır. Beş köşe kalesinde şimdi 110 muhâfız vardır.

Seçen

Seçen veya Seçan (Szechin, Szechény), Eğri ile Neograd arasında, Fülek'in güneyindedir. Budin eyaletinde sancak beyi tahtıdır. 1592'de fethedilmiş, 1594'te Almanlar geri almış, 1662'de yeniden fetholunmuştur. Fâzıl Ahmed Paşa, Estergon sancak beyi Çerkes İskender Bey'i, buraya 400.000 akça hasla sancak beyi yaptı. Sancakta 12 zeâmet, 316 tımar, 3.000 asker vardır. IV. Mehmed Câmii, geçtiğim sırada inşâ hâlinde idi.

Germat

Macarca'da Balassa—Gyarmat'tır. Ipoly'nin güney kıyısında olup karşı kıyı Slovakya'dır. Peşte'nin kuzeydoğusundadır. Budin eyaletinde 400.000 akça ile sancak beyi tahtıdır. Bu da Seçen gibi 1592'de alınmış, 1594'te kaybedilmiş, 1662'de yeniden fethedilmiştir. Fâzıl Ahmed Paşa buraya sancak beyi olarak Budin alay beyi Ömer Bey'i gönderdi. Sancakta 9 zeâmet ve 216 tımar vardır. Kalesini 300 muhâfızdan başka birer bölük yeniçeri, topçu ve cebeci beklemektedir. Kadısı, 150 akça pâyelidir.

Semendire ve Kelvar kalelerinden Boyak kalesine geldim. 1662'de fethedilmiştir. Şimdi içinde 300 muhâfız vardır. Hatvan merkez kazâsının nahiyesi ve subaşılıktır. 800 hâne kasabadır. Hunkâr Camii vardır. Peşte, Budin, Kızılhisar, Estergon, Uyfalobe, Şaktoy, Mesmel, Almoş yoluyle Tata'ya geldik.

Tata ve Türk—Alman Sınırı

Tata kalesi, Komarno'nun az güneydoğusunda, Tuna'nın güney kıyısı yakınında, Estergon'la Yanık (Györ) arasındadır. Burada Budin eyaleti bitmekte, Alman toprakları başlamaktadır. Tata şimdi Almanlar'dadır. Viyana'ya Vaşvar Sulhu münasebetiyle giden fevkalâde Türk sefâret hey'etinde ben de bulunduğum için, bu suretle geçeri defalardaki gibi akıncı sıfatıyle değil, Alman hükûmetinin izniyle ve âlây-ı vâlâ ile Alman topraklarında ilerliyordum.

Tata kalesini, Sultan Süleyman zamanında İstolni Belgrad sancak beyi Cündi Hamza Bey ansızın basarak fethetmiştir. Budin eyaletinde sancak merkezi olmuştur. 1565'te Almanlar geri almışlar, 1593'te ikinci defa fethedilmiş, 1597'de Almanlar, Yanıkkale'yle beraber burayı da ele geçirmişler, fakat bir kaç ay sonra Satırcı Mehmed Paşa istirdâd etmiş, 1601'de gene Almanlar'a geçmiştir. Hâlâ kâfir elindedir. 2.000 kadar evdir. Tisal ve Vilan kalelerinden Papa kalesine geldik. 1599'dan beri Almanlar'ın elindedir, daha önce bizdeydi. Dört köşeli ve üç katlı bir kaledir. Küçük Tersal'dan Tata sahrasına geldik. Tuna boyunca bizim hey'etimizi bir kaç küçük gemimiz de takib ediyor ve ağırlıklarımızı taşıyordu. Bu sahrâda Sultan Süleyman milleri göründü. Türk—Alman sınırını tesbit eden taşlardır ve hâlâ sökülmemiştir. Buraya gelince Tuna'nın batısından da Kâfir gemileri göründü. Elçi Paşa'yı karşılamıya gelmişlerdi. Bu sırada Paşa, kahvaltı bahanesiyle muhteşem ve altın toplar, sırmalarla süslü otağını Tuna yalısına (sahiline) kurdurdu. 2.000 arşın ötede hudud milleri görülüyordu. Bir yandan da Mehter-hâne çalıyordu. Sonra Paşa, mehter çaldırıp top ve tüfek attırarak hudud millerinin bulunduğu yerde kendisini karşılamıya gelen İmparator'un mihmandârına doğru yürüdü. Kâfir hey'eti, teeddüben hudud millerinin bizden tarafına geçmiyordu. Karşı kıyıda Komorn (Komarno) kalesi yükseliyordu. Sultan Süleyman, şimdi bulunduğumuz yerde otağ-ı hümâyûnunu kurdurmuş ve burada hudud taşları dikilmiştir. Sınırın bizim tarafındaki 5 adam boyu çam direklerini Türkler, onun karşısındaki direkleri ise Almanlar çakmışlardır. Her karşılıklı iki direğin ortasında uzun bir çam direği daha vardır. İşte «hudud mili» dedikleri budur. Bazı sınırlarda kazık çakılmaz, taş dikilir. Bu hudud milleri yalnız buraya mahsus değildir. Bosna eyaletinin Almanya ile olan sınırında da vardır. Doğuda İran ile olan sınırımızın bâzı yerlerinde ve daha bir çok sınırda mevcuttur.

Komran ve Yanık

1.000 hâne Sun kasabasından Tuna'nın kuzey kıyısına geçerek yarım saatte Komran'a geldik ki «Komorn» ve «Komarno» da denir. Uyvar'ın güneyinde, Vah ırmağının Tuna'ya döküldüğü yerin batısındadır (Slovakya). 2.000 ahşab evdir. 7 kilise, 300 dükkân vardır. Şimdi Almanlar'dadır. Kalesini 15.000 kâfir askeri bekler. Estergon'dan 12 saattir.

Yanık veya Yanıkkale (Yanıkkal'a), Macarlar'ın «Györ», Almanlar'ın «Raab» dedikleri şehirdir. Burası da şimdi Almanlar'dadır. Raba (Almanca: Raab) ırmağının batı kıyısındadır. Burası Budin'le Beç (Viyana) arasındaki yarı yoldur. Kaleye 1529'da Sultan Süleyman bu adı vermiştir.

Zira Viyana muhasarasına giden Türk ordusu, bu kaleyi yakmıştır. Kaanûnî devrinde fethedilmiş, Almanlar geri almış, III. Murad devrinde gene fethedilerek beylerbeyilik merkezi olmuş, 20.000 asker konmuştur. *Adüvv-î din sınıp feth oldu Yânık* (1003) mısraı, ikinci fethine tarihtir. Burası Viyana'nın kapısı sayılmaktadır ve Yanık'ın Türkler'in elinde bulunması, Viyana için çok büyük bir tehdit teşkil eder. 3 yıl sonra hile ve ihmal yüzünden kolayca Alman eline geçmiştir (siyâsî tarih kısmında anlatıldı). O zamandan beri Almanlar'dadır. 2.000 arşın boyunca uzanan, 2.000 kadar ahşab evli şehirdir. Yedi köşeli kalesini 7 tabya muhafaza eder. Çevresinde hendek ve hendek dışında da ayrıca 7 tabya mevcuttur. Muhasarada 30.000 asker tarafından müdafaa edilir. Ama imdat gelmezse 3 haftadan fazla dayanamaz. Zira 3 haftadan fazla bir zaman için mühimmat ve yiyecek saklanamaz. Muhasara için, ırmak tarafından da yollarını kesmek icab eder. Nitekim Türkler iki defa, bu suretle fethetmişlerdir. Elçi Paşa ile beraber Yanık'a geldiğimiz zaman, kaleden top atarak karşıladılar. Alman atları top sesinden ürküp süvarilerini üzerlerinden attılar. Bizim süvarilerimiz içinde atından düşen olmadı. Yanıkkale'nin şehidliğini de ziyaret ettik. İkinci fethindeki şehitleri Sinan Paşa varoş dışında gömmüş. Almanlar geri alınca, bu sırada şehit düşen Türkler'i de buraya defnetmişler.

Samorin (Şamoryn) veya Samartin yahut Sen Marten kalesi, Yanık'la Bratislava arasında, Tuna'nın kuzey kıyısında, Bratislava'nın az güneydoğusundadır. Yanık'la beraber burası da Sinan Paşa ve Gazi Giray Han tarafından fethedilmiş, 3 yıl sonra Almanlar geri almışlardır (Güneybatı Slovakya). Buradan Yanık'a döndüm. Kastel, Majonvar, May Frav, Rodolfoş, Dolfoş, Ovar'dan geçtik. 1529'da Süleyman Han bu Ovar'ı (Mayaronvar) yakmıştır. Leitha suyu üzerinde ve Yanık'la Viyana arasındadır. Buradan az ötede Alman idaresindeki Macar toprakları biter ve Nemçe (Avusturya) başlar. Done Ban, Zareş Frav, İmpermotore, Anporok kalelerinden geçtik. Bu sonuncusunu Malkoçoğlu Kasım Bey, 1529'da yakmıştır. Pronkopurak, Çasar, Peşpehel kalelerinden Süleyman Han Otağı kalesine geldik. 1529'da Sultan Süleymân'ın otağ-ı hümâyûnunu kurduğu yerdir. Ötede Beç (Viyana) şehri görülür.

Beç (Viyana)

Kendisine «çasar» (kayzer= imparator) diyen Nemçe kralı burada oturur. İsveç ve Fransa'ya kadar bütün Almanya'ya hâkimdir. 171 metre irtifaındaki şehir, Tuna üzerinde kurulmuştur. Sultan Süleyman kalesini alamamıştır ama Osmanlı'nın Beç'i alması her zaman için muhtemeldir. Zira Osmanlı sınırına çok yakındır. Fakat Beç'teki kâfir müneccimleri «Türk askeri gelir ama, Tatar bize imdâd edip Türk'ü bozar, Türk vezirlerini kırıp esir ederiz» derler.

Çok büyük şehirdir. Istanbul ve Edirne hariç, Osmanlı devletinin Avrupa topraklarında bu kadar kalabalık şehir yoktur (Evliyâ, Viyana'yı çok uzun anlatır, bir kaç satırını alıyorum). 500 dükkânlı ve içinde her türlü değerli mal satılan çarşısı vardır. Şehir ahşab ve kâgirdir. Bir kaç katlı konakları, mükellef sarayları coktur. 70 hanı ve 5 çarşı hamamı

mevcuttur. Bir meydanda atı üzerinde bir yeniçeri heykeli seyredilir. 1529 Türk muhasarasında bu yeniçeri, kâfirleri kıra kıra buraya kadar gelip şehit düşmüş. Almanlar heykelini dikmişlerdir. Şerefini yüceltmek için değil. Şehrin böyle ortasına kadar yeniçeri cebren gelebildiği halde, Türkler'in def edilebildiğini göstermek için. Bütün Avrupa'da olduğu gibi Viyana'da da yemek işi, bizdeki derecede ilerlemiş değildir. Yemek, Osmanlı devletindedir. Hind ve Acem'de bile yoktur, nerede ki Avrupa'da ola (Hindistan ve İran o asırda, Avrupa'dan çok zengin ülkelerdir). İran ve Hind'in pilav gibi bir kaç yemeği meşhurdur. Osmanlı'da olduğu gibi her yemek en yüksek san'at hâline getirilememiştir. Viyana'da yemekle mutlaka şarap içilir. Öyle ki, 50 dirhem yemek yiyen şahıs, 50 dirhem de şarap içer. Bec'de (Viyana'da) 2 ay, 17 gün kaldık. Çok yer görüp zevk-u safâ eyledik. Viyana'dan çıkıp Eski Bec, Yeni Kale, Ak Yayla, Peran Suyu, Anpran kalelerinden geçip Kasım Bey Şehidliği'ne vardık. Bir ibret alınacak yerdir. Viyana yakınlarında Türk akıncılarının büyük mezarlığıdır. 40 yerde tümsekler içinde hendekler dolusu, silâhlarıyle gömülmüş Türk akıncılarıdır. Bunlar 1529 Viyana muhasarasında şehit düşmüşlerdir. Orduy-ı Hümâyûn bunların yaptığı Osmanlı tarihinin en büyük akını sayesinde tek zâyiat vermeden, amansız kış içinde Viyana'dan çekilebilmiş, Istanbul'a kadar gelmiştir.

Nemçe'de (Avusturya) dolaştıktan sonra Slovakya'ya geldik. Tatra dağlarının güneyindeki Slovakya, Macar ülkesidir. Bir kısmı Osmanlı'da, bir kısmı Alman'dadır. Güneydoğusu ise Orta Macar'dır. Burada Osmanlı'ya tâbi bir Macar beyi hükmeder. Çevrenin en kalabalık şehri Kaşevar'dır.

Kaşevar ve Pojon

Almanca'da Kaschau, Slovakca'da Koşice, Macarca'da Kassa'dır. Hernad çayının batı kıyısındadır. Kalesiz. 8.000 çift katlı kâgir evlidir.

Slovakya'nın en büyük şehri Pojon'dur (Macarca: Pozsony. Almanca: Pressburg, Slovakca: Bratislava). Slovak şehridir. Viyana'nın az batısında, Morava'nın Tuna'ya döküldüğü yerin doğu kıyısında ve Tuna'nın kuzey kıyısındadır. Almanya İmparatoru sık sık burada oturur. Çevresini akıncılar çok yağmalamışlarsa da bu şehir hiç bir zaman Osmanlı tarafından alınamamıştır. İmparator Sarayı 366 pencereli, 4 kuleli, mükellef binâdır. Kalesi yuvarlaktır. 3.000 evli şehirdir.

Jebel, Geçituyvar, Golgofca, bizim Nitra kalemize geldik. Bu sonuncu kalede fetih ezânımızı ben hakıyr okumuştum. Güneyinde Uyvar, bunun güneydoğusunda Ciğerdelen kalelerimizden geçtik. Tuna'yı geçip Estergon'a, oradan İstolni Belgrad'ın nâhiyesi ve subaşılık olan Canbey kalesine geldik; burasını geçenlerde İsmail Paşa fevkalâde imar etmiştir. İstolni Belgrad'dan Dal ve Hamzabey palangalarına uğrıyarak Budin'e, oradan Küçük Keçkemet ve Hatvan yoluyle Sonlok'a geldim.

Sonlok

Macarca'da Szolnok'tur. 89 metre irtifâda, Tisa'nın batı kıyısında, Budin'in güneydoğusundadır. Eğri eyaletinde sancak merkezidir. Beyinin hassı 400.000 akçadır. Sancakta 9 zeâmet, 300 tımar, 3.500 asker vardır.

1526'da Süleyman Han fethetmiş, bir ara Almanlar almış, 1552'de Süleyman Han fermânıyle Budin veziri Hâdim Ali Paşa yeniden fethetmiş, bir ara gene Almanlar'ın eline düşmüş, 1596'da III. Mehmed'in sefer-i hümâyûnunda vire ile Osmanlı'ya geçmiş, Budin eyaletinden alınarak o yıl kurulan Eğri eyaletine verilmiştir.

Dört tabyalı, üç kapılı kalesinde Hunkâr Camii, varoşta ayrıca 5 tabya, camiler, mescidler, medreseler, mektebler, tekkeler vardır.

Güneybatıya yol aldım. Yol üzerindeki Çokerad kalesi 5 tabyalı, 2 kapılı, 200 muhâfızlı, dört köşeli palangadır. Süleyman Han Camii, mescidleri, birer medrese, mekteb, tekke ve hanı vardır. Sonluk'un 4 saat güneyinde ve onun nahiyesidir. 21 saat güneybatıdaki Keçkemet'e geldim.

Keçkemet (Kecskemét), Baya ve Sombor

Keçkemet, Budin vezirinin hassıdır. Fakat Macar şehridir, mukim Türk yoktur. 1.000 küsur kamış damlı ev, 3 kilisedir. Sonra Bankoyca palangası vardır. 1545'te Süleyman Han yaptırmıştır. 200 muhâfız palangayı bekler. Nahiyedir. Batısında Kaloca (Kalocsa) palangası, Tuna'nın doğu kıyısına bir saat mesfededir. Süleyman Han fethidir.

Baya palangası (Baja), daha güneyde, Tuna'nın doğu kıyısındadır. Eğri eyaletinin Segedin sancağında 150 akça kazâdır. Makbûl İbrahim Paşa fethidir. Dört köşe palangadır. Tuna üzerinde işlek limandır. Palangayı 80 muhâfız bekler. 350 ahşab evli küçük kasabadır. Kiliseden çevirme Sinan Paşa Camii, birer mescid, medrese, mekteb, tekke, han, hamamı, 165 dükkânı vardır. Yolları tahta döşelidir.

Sombor (Macarca: Zombor), Baya'ya 8 saattir. Dört köşe palanganın içinde kâgir kaledir. 1552'de Pertev Paşa fethetmiştir. Segedin sancağında kazâ merkezidir. Tuna'nın doğu kıyısına yakındır (şimdi Yugoslavya'nın Macaristan hududuna yakın yerinde, Voyvodina eyaletinde). Bu kazâdan 2.000 atlı çıkar. Kalesinde yalnız 2 şâhi top vardır. Kale Kapısı önünde Süleyman Han Camii ve Hamamı, 200 kuyumcu dükkânı mevcuttur. Varoşta 5 camı, 9 mescid, 2 medrese, 6 mekteb, 2 han, bir hamam, 2.000 ev, 2 tekke vardır. Halk ticaretle uğraşır. Türk, Macar ve Sırp şehridir. Şâban Dede ve Hüsam Dede Türbeleri ziyaret yeridir.

Bac

Macarca'da Bacsalmas'dır. Baya ile Segedin arasındadır. Segedin sancak beyi, daha çok burada oturur. 1526'da Süleyman Han fethetmiştir. Dört köşe, köprülü kalesinde 80 muhâfız vardır. Buraları huduttan çok uzak olduğu için fazlasına lüzum yoktur. 150 akça pâyeli kadı oturur. Kalede Süleyman Han Camii görülür. Varoşu palanga çit sûr ile çevrilidir. Çevresi 3.060 arşındır. 400 kadar ahşab ve kâgir evdir. Varoşta başka bir Süleyman Han Camii vardır, kiliseden çevirmedir. Daha bir cami, 7 mescid, 140 dükkânlı Yeni Çarşı, mahkeme ve sair binalar mevcuttur. Bey Sarayı, şehir dışındadır.

6 saat kıblede Votok palangası vardır. 1526'da Vezir Ahmed Paşa fethetmiştir. Segedin sancağında nahiye ve voyvodalıktır. 80 muhâfızı, Süleyman Han Camii, 3 mescidi, 180 hânesi vardır.

Bunun 7 saat doğusunda Kobelc palangasını Süleyman Han fermânıyle 2. Vezîr Ahmed Paşa almıştır. Segedin sancağında nâhiyedir. Tuna yalısında beş köşeli palangadır. 200 kâgir ev, Süleyman Han Camii, 3 mescid, birer tekke, han, hamam, mekteb mevcuttur.

Titel ve Subotica

Kobelc'den 5 saattir. Tisa'nın batı kıyısında, Novi Sad ve Petervaradin'in doğusundadır (şimdi Yugoslavya'da). Halk Türk, Sırp ve Macar'dır. 1526'da Makbûl İbrahim Paşa almıştır. Segedin sancağında kazâ ve voyvodalık merkezidir. Bir ara Almanlar'ın eline düşmüş, Ulama Paşa geri almıştır. 1.000 arşın çevresi olan dört köşeli kaledir. Süleyman Han Camii, 2 mescid, 3 medrese, 4 mekteb, bir han, 2 hamam, 2 tekke, 80 dükkân, 300 tuz mahzeni mevcuttur.

Sente (Senta) kalesi, 6 saat ötesindedir. Süleyman Han fethidir. Tisa yalısında 20 muhâfızlı bir küçük kaledir. Bir cami, bir kilise ve başka binaları vardır.

8 saat batıda Sobocka (Sırpca: Subotica, Almanca: Mariatheresiopel), Tisa ile Tuna arasında, Segedin'in güneybatısında, 114 metre irtifaındadır (şimdi Yugoslavya'da ve Macaristan sınırına çok yakın). 1526'da Süleyman Han fethetmiştir. Bir kaç ay için Almanlar'ın eline düşmüşse de, Yanık gazâsı sırasında Sinan Paşa istirdâd etmiştir. Segedin'in nahiyesi ve Macar şehridir. Kalesinde 150 muhâfız, Süleyman Han Camii, 140 ahşab ev, çevresinde pek çok bağ ve bağ evi vardır. Doğusunda bir küçük göl mevcuttur.

6 saat ötede Martinos kalesi, Tisa yalısında ve Süleyman Han fethidir. 150 hânedir. Dört köşe kalesi küçüktür.

Segedin

Macarca'da Szeged, Almanca'da Szegedin'dir. 88 metre irtifaında, aynı addaki küçük gölün güneydoğusunda, Tisa nehrinin batı kıyısındadır. Maroş ırmağı Tisa nehrine Segedin'de dökülür. Halk Macar ve Türk'tür (Segedin bugün Macaristan'ın Peşte'den sonra 2. şehri olup güneydoğusundadır, Yugoslavya ve Romanya sınırlarına çok yakındır). Süleyman Han fethidir. Kalesinin çevresi 4.000 arşındır ve 7 kulelidir. Her kulede 40-50 top vardır. Segedin, Tisa üzerinde işlek limandır. Süleyman Han Câmii, mescidler, bir medrese, 2 mekteb, 2 tekke, bir han, bir hamam, 10 kilise, 200 dükkândır. Kalede 300 hâne ve 300 muhâfız vardır. Varoşta Macarlar oturur. Segedin, Eğri eyaletinin sancağıdır ama sancak beyi şimdi Bac şehrinde oturmaktadır. Şehri dizdâr idare etmektedir. Bana 2 köle, 2 at, 2 tüfek hediye etti. Sancak beyi hassı 500.000 akçadır ve büyük sancaklardandır. Sancakta 9 zeâmet ve 300 tımar, 4.000 akça vardır. Burada 150 akça pâyeli bir kadı oturur. Segedin'den gemiyle Maroş'u geçip 6 saatte Çanad'a geldik.

Çanad

Tameşvar eyaletinde sancak merkezidir. Tisa'nın doğusunda kalan ülkeler, Tameşvar eyaletidir. Ama Köröş ve Berettyó ırmaklarının kuzeyi gene Eğri eyaletidir. Çanad (Csanad), Tameşvar'la Arad arasında, Maroş ırmağının güneyindedir. 1551'de Dâmâd Kara Ahmed Paşa fethetmiştir. Bir ara Almanlar'ın eline düşmüş, 1598'de Satırcı Mehmed Paşa geri almıştır. Sancak beyi hassı 400.000 akçadır. Sancakta 10 zeâmet, 600 tımar, 6.000 asker vardır. Merkez kazâsına 7 nahiye ve 240 köy bağlıdır. Kadısı 150 akça pâyelidir. İç kalesinde şâhâne balyemez topları ve Hunkâr Camii vardır. 535 kâgir ev ve konak, Hacı Osman Ağa'nın yeni yapılmış Câmii, Küçük Balı Paşa Camii, 10 mescid, 3 medrese, 4 mekteb, 3 tekke, 3 han, bir hamam, 300 dükkândır. Palanga sûr ile çevrilmiştir.

3 saat kıbledeki Beşova, Çanad'ın nahiyesi ve voyvodalıktır. 1551'de Sokollu Mehmed Paşa fethetmiştir. 1.000 arşın çevresi olan kalesi, kiliseden çevrilmiş camii, 2 mescid, bir medrese, 2 mekteb, bir tekke, bir han, bir hamamı vardır. Müslüman halk Türk ve Boşnak'tır.

8 saat ötede Tisa yalısında Beci kalesini de aynı yıl Sokollu almıştır. Kalesinin çevresi 500 arşındır ve hendeğinden Tisa suyu akar. Kiliseden bozma bir camii, bir medrese, 3 mekteb, bir hamam, 50 mahzen, 40 dükkân, 100 evi vardır. Çanad'ın nahiyesidir. Halk balıkçılık ve tuzculukla geçinir.

Beşkelek

Çanad sancağında 150 akça kazâ merkezi bir palangadır. Aynı yıl Sokollu fethetmiştir. Halkı Türk, Sırp ve Romen'dir. 8 saat sonra Fenlak, sonra Arad, sonra Lipve kaleleleri, sonra Radna palangasına geldim ki, evvelce yazılmıştı. Solmos, Lugoş, Yanova kalelerini, Çekola, Sarando, Sedergin köylerini geçtik.

Göle (Gyula) ve Salanta

Süleyman Han fermânıyle Vezir Pertev Paşa fethetmiştir. Ak Köröş çayının üzerinde, Békéscsaba'nın az doğusundadır (şimdi Romanya sınırına çok yakın). Sancak merkezidir. Sancak beyi hassı 340.000 akçadır. Sancakta 13 zeâmet, 500 tımar, 8.800 asker, 12 kale vardır. Göle'ye Istanbul'dan 300 akça pâyeli kadılar tayin edilir. Süleyman Han ve Ali Bey Camileri, 2 mescid, 3 medrese, 3 mekteb, 2 tekke, 11 han, 200 dükkân, 3 kilise, 4 mahalledir. Ali Bey Hanı mükelleftir. Halk Türk ve Macar'dır. Az Romen vardır. 6 tabyalı kalesinin her tabyasına 10 balyemez topu konmuştur. 1.160 bağlı bahçeli ahşab ev ve konağı mevcuttur.

Salanta, tamamen Macar ve kısmen Romen şehridir. Ev sahibi Türk yoktur. Pertev Paşa fethidir. Palangası ve 2.000 hânesi, 3 kilisesi vardır. 5 saat ötede Fektebatur palangasında Sultan Mehmed Camii bulunur.

Varadin

2 yıl önce, 1661'de Serdar Vezir Köse Ali Paşa fethetmiştir. Bu fetihte Seydi Ahmed, Çavuş-zâde Mehmed, Çatalbaş, Hısım Mehmed, Cerrah Kasım, Abaza Sarı Hüseyin, Yenter Hasan Paşalar gibi vezirler de bulundular. *Varad'ı aldı adüvden, Ali Pâşây-ı dilir* mısraı tarihtir (1071). Diğer bir tarih mısraı: *Varad, âlındı Erdel, erzel oldu.* Almanca'da Grosswardein, Romence'de Oradea, Macarca'da Varad'dır. Köröş ırmağı üzerinde, 126 metre irtifaında, Debrecen'in güneydoğusundadır (şimdi Romanya'da ve Macaristan sınırına çok yakın). Fetihten sonra Varadin eyaleti kurulmuş ve bu eyalete 800.000 akça hass ile vezir pâyesinde beylerbeyi tayin edilmiştir. Merkez Sancağında 15 zeâmet, 800 tımar, 8.000 asker, 12 kale, bu kalelerde 3.000 muhâfız vardır. Varadin'e 300 akça pâyeli kadı gönderilir. Beylerbeyinin ayrıca yılda 24.000 altın ve kadının 6 kese tahsisatı vardır. Merkez sancağında 10 nahiye ve 340 köy mevcuttur. Eyalet 5 sancaktır.

Varadin şehri geliri yılda 12.000 altın ve Haremeyn vakfıdır. Kalesi beş köşelidir ve ırmak ortasından akar. Çok müstahkemdir. Hendeğinin eni 120 arşın, derinliği 47 arşındır, ırmak suyu ile doludur. 17 arşın derinliğinde ikinci bir hendek daha vardır. Kalenin çevresi 2.500 arşındır. Beş büyük tabyanın her birine 12 balyemez top konmuştur. Her tabyanın ayrı kapısı ve cebehânesi mevcuttur. Tabyalar üç köşelidir. Sûrlar 40 arşın yüksekliğinde ve cilâlı taştandır. Rakoçi Kral. bu Varadin şehrinde otururdu. Erdel isyanında cebren asi Erdelliler ve müttefikleri Almanlar'dan fethedilmiştir. Satırcı Mehmed Paşa 1598'de 5 ay muhasara etmişse de düşürememişti. Felâket bir kış içinde Varadin'den Tameşvar'a sığınıp kışı orada geçirmiştir. Kalede bir saat kulesi, 250 ahşab ev, 3 değirmen, bir zindan, IV. Mehmed Camii göze çarpar. Ayrıca 1.000 arşın çevresi olan 5 kuleli bir iç kalesi mevcuttur. Ben vaktiyle Erdel elindeyken de iki defa Varadin'i gezmiştim.

Varoşta 5 hamam, Köse Ali Paşa, Köprülü Mehmed Paşa, Küçük Mehmed Paşa Camileri. 14 mescid, 3 medrese, 4 mekteb, 2 tekke, 3 han, Köprülü İmâreti, 7 sebil, 300 dükkân. Dışarı Varoş'ta 1.000 kâgir ev ve konak vardır. Varoştan dışarısı bağ ve bahçeden görünmemektedir. Büyük Varoş ise dört köşe, 10.050 arşın boyunca uzanan, daha çok askeri tesisler bulunan kısımdır. Burada 12 tabya, her tabyada 5 veya 6 şâhî, kolomborne ve darbzen topu vardır. 4 kapısının her birinde 250 muhâfız mevcuttur. Kadı, Ali Paşa, Küçük Mehmed Paşa, Yeniçeri Ağası, Hısım Mehmed Paşa, Sinan Paşa Tabyaları, şehri kuşatır. Daha dışarısı panayır yeridir. Haftada bir gün pazar olur ve çevreden 40-50.000 insan alış verişe gelir. 4.000 dükkândır. Yılda bir defa da 40 gün süren büyük panayır olur. Bu mevsimde 40 gün içinde yüz binlerce insanın gelip geçtiğini görmek mümkündür. Hindistan'dan bile mal satmak için tacirler gelir. Ösek, Yanya, Dolyan, Alasonya panayırları kadar meşhurdur. Olesi semti, şehrin diğer köşesinde kalır. 300 muhâfızı vardır. Bu semtin çevresi 1.080 arşındır. Bu semtte 7 tabya ve 2 kapı, 300 ahşab ev, Panço Hüseyin Ağa'nın mükellef konağı, 2 kahvehâne, 2 mekteb, bir han, bir cami, 3 mescid vardır.

Senkoy

Kral Değirmeni'nden buraya geldik. Varadin eyaletinde sancak merkezidir. 1661'de Sinan Paşa, Erdel'den alarak ilhâk etti. Sancak beyi hassı 300.000 akçadır. Sancakta 7 zeâmet, 600 tımar, 6.000 asker, 5 kale ve 3.000 kale muhâfızı vardır. Kadısı 150 pâyelidir. 1.700 adım çevresi olan kale beş köşelidir. Sinan Paşa Camii, bir mescid, sair yapılar vardır. Henüz imar hâlindedir.

5 saat ötede Sikelhit, 3 saat ötede 79 köyün bağlı olduğu Poymezo ve bundan da 4 saat ötede Planoş kaleleri, Türk, Macar ve Romenler'in yaşadığı nahiyelerdir. Hepsi Erdel sınırındadır. 5 saat ötede Henot nahiyesine 500 köy bağlıdır. 6 saat ötede Kozansonlok ve az ötede Hadatovar kaleleri var. Bu sonuncu kale Erdel'de kalmakta, Varadin beylerbeyisine vergi ödemekte, fakat kalenin 17.000 vergi mükellefi erkek yaşıyan 300 Macar ve Romen köyü, Varadin eyaletinde kalmaktadır. Çehivar kalesinden sonra gelen Beşosonlok kalesi de Erdel'de kalmıştır. Fakat 7.000 mükellefli 200 köyü Varadin eyaletindedir. Bu köyler bir nahiye hâlinde teşkilâtlandırılmıştır. 5 saat sonra gelen Sokmar nâhiyesi, 1661'de İsmail Paşa fethidir. Tisa yalısını takibe devâm ederek Aranyoş Mekeşvar, İştovar, Karol, Kolo, Saboş, Ebram, Bulgar, Hasvar, Şarbatak, Kaşe, Adorban, Eski Tatar, Keşkaraki kalelerinden Debrecin'e geldim.

Debrecin evvelce anlatılmıştı. Macar ilidir. 12.800 ahşab ev, 40 manastır ve kilise, 300 çuha dokuma dükkânı, 500 dükkânı, 300 sokağı, çevresinde 77.000 bağ, çevresinde hendek vardır. Poçay, Küçük Adorban kaleleri, Merfat ve Sevaç köyleri, üç köşeli Erdelli elinde Halmaş kalesi geçildi.

Bohar

Someş ırmağı üzerindedir (Kuzeybatı Romanya). Varadin eyaletinde henüz teşkilâtlanmakta olan yeni bir sancaktır. Kalabalık Macar şehridir, bir mıkdar Romen vardır. Köyleri ile beraber bu şehirde cem'an 23.000 ahşab ev, 70.000 bağ, 2.000 dükkân, 350 değirmen, 70 manastır ve kilise mevcuttur. Buradan 5 saatte Sonlok Bele nahiyesine, Frav köyüne, Kövar kalesine geldik. Samoş'un az kuzeyindedir. «Çatalkale» ve «Taskale» de denir. Samoş kalesi ve Dejvaroş şehrinden Kolojvar'a (Cluj) 7. defa ayak bastım. Ali Paşa'nın yaktığı Kalo kalesi, Şamoc, Torde şehirleri, Dejle köy, Entvar kalesi, Zenvar şehri, Jedek köyü, Şebeşvar kalesi, Kalben ve Yonoç Romen köyleri geçilip Erdel Belgradı'na (Alba Julia) indik. Devamlı güneye iniyorduk. Bu şehri 1659'da Mehmed Giray Han, 1661'de Seydi Ahmed Paşa, 1662'de Ali Paşa yağmalamıştır.

1658'de İsmail Paşa'nın yaktığı Viçan, Ali Paşa'nın yaktığı Sazvar, Devevar kalelerinden geçtik. Buraları tamamen Erdel eyaletidir. Barçay Kral köyünden sonra Demirkapı'dan geçtik. Şebeş, Lugoş, Tameşvar'dan geçtik. Erdel Belgradı'ndan sonra batıya dönmüştük.

Verse

Tameşvar eyaletinde 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. Fâtih devrinde Gazi Balı Bey, sonra Süleyman Han devrinde Dâmâd Kara Ahmed Paşa fethetmiştir. Süleyman Han Camii, 2 mescid, bir medrese, 2 mekteb, bir tekke, bir hamam, 2 han, 3 sebil, 110 dükkân, 300 hâne küçük kasabadır. Dört köşeli çevresi 400 arşın olan palangası vardır.

Yeni Palanga

Tameşvar eyaletinde Medova sancağının merkezidir. Bey hassı 260.080 akça, kadısının pâyesi 150 akçadır. Sancakta 13 zeâmet, 123 tımar, 5.000 asker vardır. Yeni Palanga'yı 20 muhâfız bekler. Fâtih devrinde alınmıştır. Dört köşelidir. Palanga içinde Hunkâr (Fâtih) Camii vardır. Kasabada 350 ev, 2'si Türk, 2'si Hıristiyan 4 mahalle, bir cami, 2 mescid, bir hamam, bir han, 50 dükkân vardır.

İhram ve Medova

İhram, Semendire (Belgrad) sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. Kalesini II. Bâyezid yaptırmıştır, 50 muhâfız bekler, mimar ağası vardır. Beş köşeli, çevresi 500 arşın, 5 kulelidir. 2 cami, 200 ev vardır. Küçücük kasabadır. Türkçe, Boşnakça, Sırpça, Bulgarca konuşulur. Tuna üzerindedir.

Bir saat mesafede Köylöc kalesi, Fâtih devrinde alınmıştır. Semendire sancağında nâhiye ve voyvodalıktır. Tuna yalısında beş köşeli, çevresi 1.600 arşın kalesi vardır. Yüksek üç kalesi, 17 kulesi, 25 şâhi topu mevcuttur. 2 mahalle, 2 cami, 2 mescid, bir medrese, 2 mekteb vardır. Hendeğinden Tuna suyu akar. Türk, Boşnak ve Sırp yaşar.

5 saat mesafedeki Medova'yı Fâtih zamanında Büyük Balı Bey fethetmiştir. Tuna yalısında dört köşeli, 2 kapılı, 50 muhâfızlı palangadır. 200 ev, 2 cami, bir han, bir hamam, bir mekteb vardır. Medova sancak beyi burada değil, şimdi Yeni Palanga'da oturmaktadır.

Güvercinlik

Sırpça'da Golumbaç'tır. Fâtih devrinde Vezîr-i âzam Mahmud Paşa almıştır, ama Yıldırım Bâyezid devrinden beri Osmanlı himayesindedir. Semendire (Belgrad) sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. Kazâya 140 köy bağlıdır. Tuna yalısında altı köşeli, 7 kuleli kalesi vardır. Mahmud Paşa ve Hacı Ali Camileri, 2 mescid, 2 medrese, 2 mekteb, 2 tekke, bir hamam, 50 dükkânlıdır. Türkler ve Sırplar yaşar. Karşıda akan Tuna'nın içindeki adada Baba Sultan Türbesi, ziyaret yeri bir mübârek mahaldir. Tuna'dan aşağı yüksek kayalar, güvercin yuvalarıyle dolu olduğu için Türkler kasabaya bu adı vermişlerdir. Yüz binlerce güvercini bir arada görmek mümkündür. Tuna bu ada çevresinde yıldırım gibi akar. Tuna burada Budin ve Tameşvar eyaletlerini ayırır. Karşı yakası Tameşvar eyaletidir. Mahmud Paşa'nın fethettiği Tuna Varatı kalesi gö-

rülür. Oradan Medova kalesi, Gazi Ali Bey Derbendi, sonra Labakova palangasına geldim. Medova beyinin hassı, 200 evli, yarısı Türk, yarısı Sırp, bir camili, 5 toplu, iki kat hendekli, dört köşeli palangadır. Karşı kıyıdaki Dobrinova, Semendire sancağında nahiye ve voyvodalıktır, 200 hânedir. Tahtalı Girdab, Üçkale'den sonra gene nehrin karşı kıyısına Fethülislâm tarafına geçtim. Poraça, Fethülislâm kazâsında nahiye ve subaşılıktır. Tuna yalısında bir cami, 3 mescid, birer medrese, mekteb, tekke, han, hamam, 10 dükkândır. 5 saat ötesi İnlik kalesidir. 4 saat Tuna üzerinde doğuya gidildikte Orşova görülür.

Orşova ve Demirkapı

İrşeve ve İrşova da denir. Tuna'nın bir dirseğinin kuzey kıyısındadır (bugün Romanya'da ve Yugoslavya sınırında). Fâtih devrinde Büyük Balı Bey fethidir. Süleyman Han zamanında Dâmâd Kara Ahmed Paşa kalesini ihyâ ederek sancak merkezi yapmıştır. Tameşvar eyaletidir ve burası eyaletin en güneyidir. Orşova'nın doğusu artık Eflâk'tır. Bey hassı 310.000 akçadır. Sancakta 13 zeâmet, 556 tımar, 3.000 asker vardır. Sancak kadısı 150 akça pâyelidir. Kaleyi 150 hisâr eri bekler. Tuna yalısında dört köşeli, 2 kapılı, hendekli olan kalenin bir de dört köşeli iç kalesi, mehter-hânesi, saat kulesi ve zindanı vardır. 350 hâne, 2 cami, bir mescid, bir medrese, bir mekteb, 100 dükkân, bir kilise ve başka binalar vardır. Halk Türk ve Romen'dir.

Demirkapı, Orşova'nın az güneydoğusunda, Tuna üzerinde korkunç bir girdabdır. Burada nehir, hamam kubbesi gibi iri taşlarla doludur. Temmuzda nehrin suyu azalınca bu taşlar üzerinden atlıyarak bir yakadan diğerine (bugün Romanya'dan Yugoslavya'ya) geçmek mümkündür. Nehir taşınca bu taşlar görünmez olur ve gemiler vurup parçalanır, gemidekiler boğulur. Onun için buradan geçerken evhamlı tâcirler, gemiden inip karadan gider, boğazı geçince gene gemiye binerler. Akıntının şiddetinden gemiler buradan yıldırım gibi geçip gider. Kılavuzlar her taşın yerini çok iyi bilir ve tekneleri maharetle geçirirler. Her gemi için —büyüklüğüne göre— 100 ilâ 250 altın alırlar. Ama gemi zarar görürse, gördüğü zararı derhal öderler. Böyle teşkilâttır. Çok defa gemilerin yüklerini boşaltıp bin, bin beş yüz adamla palamarla çekerler. Çevrede mağaralar vardır. Vaktiyle Fatma Sultân'ın oğlu merhum Süleyman Bey'le beraber bu mağaraları gezmiştim.

Fethülislâm

Sırpça da Gladova'dır. Burası Orşova'nın Tuna'nın güney yakasında kalan komşusudur. Burası Rumeli eyaletinin Vidin sancağıdır. 150 akça kazâ merkezidir ve kazânın 170 köyü vardır. Fâtih zamanında Büyük Balı Bey fethetmiştir ama, buraları Yıldırım Bâyezid zamanından beri Osmanlı himayesindedir. İşlek balıkçılık yapılır. Kalesini 300 hisâr eri bekler. Tuna yalısında üç kat sürlu, demir kapılı, 12 kuleli, dört köşeli mükemmel kaledir. Çevresi 1.100 arşındır. Süleyman Han Camii kalededir. Varoşta 2 cami, 2 mescid, 400 bahçeli ahşab ev, 50 dükkânlı çarşı, han, hamam, 2 tekke, 2 medrese, 5 mekteb, 50 balık mahzeni (deposu), 50 cep-

hane dükkânı vardır. Çalık Mehmed Ağa, Çalık Csman Paşa Konakları mükelleftir. Kasabada Türkçe, Boşnakça, Sırpça, Romence konuşulur.

Tekrar Tuna'yı Eflâk'a doğru geçtim. Çirnas kasabacığına geldim. Eflâk idaresindedir. 200 ev, 2 kilise, 2 manastır, 500 Eflâk askeri vardır. Halka ve köylüye çok şiddetli muamele ediyorlardı. Bütün Hıristiyan memleketlerinde asker, halka ve köylüye zalimce hareket eder. Halkın ve köylünün durumu Osmanlı devletinde olduğu gibi değildir. Hele köylüye, hayvan muâmelesi yaparlar.

Severin ve Rahova

Severin (Turnu—Severin) kalesine geldim. Demirkapı'nın az güneydoğusunda, Orşova'ya yakındır. Tuna dirseğinin kuzey kıyısındadır. Fâtih devrinde Gazi Büyük Bali Bay fetnetmiştir ama, Yıldırım Bâyezid zamanından beri Osmanlı himayesindedir. Şimdi kale Eflâk vilâyetindedir. 5 saat doğuda Flordin, 4 saat doğuda Porosk, 3 saat ötede Kalafat, Tuna üzerinde, kuzeyde Eflâk kıyısında iskelelerdir. Kalafat, Vidin'in karşısındadır. Tuna'yı tekrar geçip Vidin'e, doğuya doğru 500—600 evli Boyana, Poyşti, Pesenkole, Orç kasabalarına, Berka, Komoştiz köylerine, Sadoka, Fokolna köylerine, Jil iskelesine, Yıldırım Bâyezid fethi Rahova kalesine geldim. Bir camii ve bir hamamı vardır. Kale dışında varoşta da 400 ev, bir cami, bir mescid, bir medrese, bir mekteb, bir tekke, bir han, 15 dükkân görülür. Niğbolu merkez sancağında kazâ ve voyvodalıktır. 70 köyü vardır.

Doğuda 4 saat ötede Dobolen, Batka, 5 saat daha doğuda Ejlen ve Karla köylerinden sonra nehri geçip 5 yarım saat doğuda Çul kalesine geldim. Çevresi 300 arşındır. 300 evli küçük kasabadır. Kaleyi 1396'da Yıldırım Bâyezid yaptırmıştır. Ayşe Sultan hassıdır. Hassın yıllık geliri bir milyon akçadır. Varoşu, Çelebi Mehmed yaptırmıştır. Doğu tarafındaki demir kapı, köprü ile kaleyi varoşa bağlar. Bu kale, Tuna'nın kuzey kıyısında, Eflâk içinde olmakla beraber, Niğbolu sancağına bağlıdır.

Evliyâ, eski Budin, Eğri, Kanije, Varadin, Tameşvar, Uyvar, Erdel, Orta Macar eyaletlerinde her şehri gezmiş değildir. Fakat şehirlerin, hattâ kasabaların çoğunu görmüştür. O zamanki Macar illeri, bugünki Macaristan dışında, Yugoslavya, Romanya, Çekoslovakya'dan, hattâ Ukrayna'dan geniş ülkeleri içine almaktadır ve biz de tasvirimizi bu tarihî duruma göre yaptık.

XV

ROMANYA

Osmanlı İdâresinde Romanya'nın Durumu

Osmanlı devrinde Macar illerinin sınırları bugüne nisbetle ne kadar genişse, Romen illerininki de o derecede dardır. Romenler de Macarlar gibi Slav değildir. Ama Macarlar, Tûran ırklarından olduğu halde Romenler, Latin ırklarındandır. Fakat Macarlar, Katolik oldukları halde Romenler, Ortodoks'tur. Katolik Romen azdır.

Osmanlı devrinde Romanya, «Memleketeyn = İki Memleket» denen 2 ülkeye ayrılmıştır: Eflâk ve Boğdan. Bunlar iç işlerinde muhtar eyaletlerdi. Bazan sancak derecesinde de düşünülmüştür. Bu iki prensliğe Dîvân, Hıristiyan prensler tayin eder, bunlara «voyvoda» ve «bey» denirdi. Dereceleri beylerbeyi (2 tuğlu paşa = orgeneral) derecesindeydi (halbuki Erdel prenslerinin ve Fener Patriki'nin derecesi vezir = mareşaldir). Eflâk, Yıldırım Bâyezid, Boğdan ise Fâtih devrinde Türkiye'nin himayesine geçmiş iki Romen devleti olup, daha önce de müstakil değillerdi. Eflâk daha çok Macaristan krallığının, Boğdan ise daha çok Polonya krallığının himayesinde idiler. Fâtih devrinde Eflâk'ın, Kaanûni devrinde Boğdan'ın tâbiiyet statüleri, bu iki padişahın bu ülkelere yaptıkları birer sefer-i hümâyûn neticesinde, çok ağırlaştırılmıştır. Eflâk ve Boğdan beylerinin iç muhtariyetleri biraz gösterişteydi, aslında bir sancak beyi derecesinde devlete bağlı idiler. Erdel'in (Transilvanya) iç muhtariyeti ise bir gerçekti. Erdel, bir Macar devleti idi ve Macar istiklâl fikrini Osmanlılar, bu ülkeye çekerek yaşattılar. Romen prenslikleri için böyle bir şey yapmadılar. Zira dediğim gibi bu prenslikler Osmanlı devletine alınmadan önce de müstakil değillerdi, başka devletlerin himayesinde idiler, onlara asker ve vergi veriyorlar, krallarını metbûları sayıyorlardı. 1878'den önce müstakil bir Romen devleti olmamıştır. 1711'e kadar Dîvân, bu iki prensliğe, büyük Romen

boyar ailelerinden prensler tayin etmiştir. Bu tarihten sonra Romen prens tayininden vaz geçilmiş, Istanbul'daki «Fener Beyleri = Phanariote» denen Rum asillerinden prensler seçilmiş, bunlar yabancı, dilini bilmedikleri, ancak aynı mezhepten (Ortodoks) bulundukları ülkeye prens gittikleri için, Bâb-ı Âlî'ye daha da bağlanmışlardır. Prenslerin değiştirilmesi hiç bir muamele ve formaliteye tâbî değildi. Sadrâzamın, bu iki prensliğe sancak beyleri muâmelesi yapan Rumeli ve —bu eyâlet Rumeli'nden ayrılıp kurulunca— Özü beylerbeyilerinin keyiflerine tâbî idi. Halbuki Erdel Macar prenslerinin değiştirilmeleri, Dîvân-ı Hümâyûn'un gerekçeli kararına bağlı idi ve sağlam gerekçe olmazsa Erdel'de Macar ısyanı başlar ve Erdel'deki her Macar ısyanını —bu ülkede gözü olan— Almanya İmparatorluğu mutlaka ordu göndererek destekler, Osmanlı devleti Erdel'e büyük kuvvetler sevkine mecbur kalırdı.

Erdel prensliği gibi Eflâk ve Boğdan prensliklerinin sınırları da, Osmanlı'ya tâbî oldukları gibi bırakılmadı, zaman zaman büyük parçalar bu prensliklerden koparılarak, doğrudan doğruya Türk beylerbeyiliklerine katıldı. Meselâ Prut'la Turla (Dnyestr) arasında «Besarabya» denen büyük ülke, Boğdan'dan koparılarak Özü beylerbeyiliğine alınmıştır.

Boğdan, Eflâk'dan az daha mühim ve zengin sayılırdı. Boğdan (Moldavya), Doğu Karpatlar'la Prut arasındaki dikine uzun ülke idi. Eflâk (Ulahya = Valachie) ise, Transilvanya Alpleri ile Tuna arasındaki uzunlamasına uzanan ülke. Besarabya gibi Dobruca da Özü beylerbeyiliğine bağlı idi. Tuna'nın Romanya yakasında da bazı kaleler Osmanlı idaresinde bulunuyordu. Doğrudan doğruya Eflâk ve Boğdan'da hiç bir kale yoktu. Hepsi Osmanlılar tarafından yıktırılmıştı ve bu iki prenslikte kale ve müstahkem mevkı inşâ etmek kesin şekilde yasaktı. Binâenaleyh bu durumda da Memleketeyn, pek çok kalesi olan Erdel prensliği gibi mahfuz değildi. Bu tasvirden, şimdi incelemiye başlıyacağımız Eflâk ve Boğdan prensliklerinin, nüfus bakımından değilse bile toprak bakımından, bugünki Romanya devletinin ancak yarısı olduğu, haritaya bakarak anlaşılabilir. Bu iki prenslikte Türkler yerleşik değillerdi. Ancak ticaret kasdiyle ve geçici olarak Eflâk ve Boğdan'da bulunan Türkler vardı. Bugünki Romanya'nın geri kalan toprakları, Rumeli ve Macaristan bahislerimizde görülmüştür.

Boğdan (Moldavya) Romen prensliği 1420'den beri Osmanlı akınlarına mâruz kaldı ve Fâtih devrinde 1455'te Osmanlı im-

paratorluğuna tâbî olarak Türk devletinin bir parçası hâline geldi. Nakden Istanbul'a yılda 2.000 duka (52,5 milyon TL.) ödüyordu. Fakat, kısa müddet sonra vergi 4.000 dukaya (105 milyon TL.) 1527'de ise 10.000 dukaya (210 milyon TL.), 1619'da 40.000 dukaya (700 milyon TL.) çıkarıldı. XVIII. asırda 32.500 dukaya indirildi. Bu, Istanbul'a ödenen vergi idi. Ödediği vergi kadar bir değerde de aynî vergi öderdi. Boğdan'da çıkan başlıca maddeler, bu aynî vergiyi teşkîl ederdi. Bunlardan başka sadrâzama ve vezirlere belirli hediyeler verirdi. Nihâyet Kırım Hanlığı'na da yılda 7.000 duka vergi öderdi (131,3 milyon TL.). Bu sûretle prensliğin metbû devlete ödediği maktû verginin toplamı bugünki değerle 1.750 milyon TL. kadar olduğu anlaşılır. Eflâk (Ulahya) Romen prensliğinde de durum aşağı yukarı böyle idi. Demek devlet, bu 2 Romen prensliğinden yılda bugünki parayla aşağı yukarı 3,5 milyar TL. kadar bir gelir elde ediyordu. Ama buna, savaş zamânında bu iki prensliğin orduya birer tümen göndermeleri mecbûriyetini de ilâve etmek lâzımdır. Bu tümenleri her zaman savaşa hazır tutmak, prenslerin görevi idi ve masrafları, prenslere âiddi. Buna karşılık prensler, ülkelerinde Osmanlı düzeni içinde belirli vergileri toplayıp ülke ihtiyaçlarını karşılarlardı. Osmanlı devleti prensliklere herhangi bir bayındırlık eseri yapmazdı. Her iki ülkede bir tek kale bile yoktu. Kale yapılması yasaktı. Osmanlılar, bu iki ülkede buldukları bütün kaleleri yerle bir etmişlerdi. Bu sûretle prenslikler (Osmanlı terminolojisinde: Memleketeyn), Osmanlı istîlâsına açıktı. Zâten çepeçevre ve Tuna üzerinden, Osmanlı kaleleri ile kuşatılmıştı. Buna rağmen Prenslikler'in, Osmanlı, Almanya ile savaşta iken, zaman zaman devlete baş kaldırdığı görülür.

Divân'ın tâyin ettiği ve «voyvoda» denen prens, salâhiyetlerini pâdişahtan alır ve diğer beylerbeyiler gibi, pâdişah nâmına hükmederdi. Bir pâdişah yâveri, Boğdan'ın merkezi Suçava (sonraları Yaş) ve Eflâk'ın merkezi Targovişte (sonradan Bükreş) şehirlerine gelip, yeni voyvoda'yı tahtına oturtur, sırtına hıl'at (kafdan), başına kızıl börk giydirir, kılıç kuşatır, toplanan bütün boyar'lara ve büyük râhiblere, pâdişâhın tâyin berât'ını okurdu. Yukarıda özetlenen düzene aykırı hareket eden voyvoda geri alınır, azledilir, îdâm edilir, sürülür, bu cezâlardan biri verilirdi. Suç çok ağırsa, Osmanlı ordusu ülkeye girer ve suçluları cezâlandırırdı. Voyvodaların birer hassa bölüğü mâhiyetinde birer yeniçeri birlikleri ile Türk mehter-hâneleri vardı. Bunlar Istanbul'dan tâyîn edilen Türk birlikleri idi. Voyvodaların saray hayâtını dikkatle tâkıyb edip şifreli mektuplarla Dîvân'a ve Tuna üzerindeki

sancak beylerine bildirirlerdi. Romen prensliklerine Türkler yerleşemezlerdi. Yalnız tüccâr olarak ülkelerde epey Türk vardı. Fakat toprak edinemezlerdi. Tâbîlik-metbûluk statüsü bu idi.

Dîvân, evvelce voyvodalık etmiş âilelerden birini voyvoda seçerdi. Voyvoda, azli gerekmezse, hayâtının sonuna kadar makamında kalırdı. Hepsi Ortodoks mezhebindendi. 1711'de Dimitri Kantemir'in devlete ihâneti üzerine artık Romen voyvodalar tâyininden vaz geçildi. Boğaziçi'ndeki Rum soylularından seçilenler, voyvoda olarak Boğdan ve Eflâk'a gönderildi. Bunlar, ülkeyi sömürmüşlerdir. Romen voyvodalar kadar zâlim ve kıyıcı olmamakla berâber, mal ve para toplamakta onlardan hırslı çıkmışlardı. Romanya'da bu idâre altında, bütün Avrupa'da olduğu gibi «serf» denen toprağa bağlı köle köylü toplulukları vardı. Bunlar 1740'ta —Almanya'dan 50 ve Rusya'dan 125 yıl önce— âzâd edilmişlerdir. «Boyar» denen ve çoğu eski Türk ve Moğol âilelerden inen Ortodoks soylular, topraklarını ve imtiyazlarını muhâfaza ederek, voyvoda'ya itâat ederlerdi. Boyar'ları itâat altında tutamıyan voyvoda, azledilirdi. Rum voyvodalar, bu boyar'ların topraklarını ele geçirmek için imtiyazlarını kısmışlar, bunun üzerine boyarlar, Rusya ile yakınlık aramışlardır.

Voyvodalar bazan Müslüman olurlardı. II. Elia (Boğdan: 1546 — 1551) gibi ki, Beylerbeyi İlyas Paşa olmuştur (Iorga, *Hist. des Romains*, 111b). Dîvân'a sadakatlerini belirtmeye dikkat ederlerdi. 1764 şubatında Eflâk voyvodası olan Mihal-zâde Konstantin Bey Rakoviça'nın mührü (Uzunçarşılı, IV-II, 56) : *Çâker-i Pâdşâh-i Rûy-i Zemin — Mihâl-zâde Konstantıyn.* XVII. asır voyvodalarından Lupol'ün 2 mührü *(Aynı Eser,* 113 karşısındaki planş) : *Muhibb-i Hânedân-i Âl-i Osmân — Lupol Voyvoda-i Serḥadd-i Boğdân; Bende-i hâk-i pây-i Âl-i Osmân — Lupol Voyvoda-i Serhadd-i Boğdân.* XVIII. asra ait diğer bir mühür: *Mir-i Boğdân Mihâl-zâde Konstantıyn — Çâker-i Pâdşâh-i Rûy-i Zemin.* Aynı tarihte Boğdan voyvodasının mührü: *Mihâl-zâde İstefan — Çâker-i Şâh-i Cihân.*

Boğdan'ın merkezi 1568'e kadar Suçava (Suceava, Suczava) olup, bu tarihte, Osmanlı'ya daha yakın olması için güneydoğudaki Yaş'a nakledildi. Erdel'in merkezi XVII. asrın başlarına kadar Alba Julia (Erdel Belgradı) idi. Eflâk'ın merkezi Targovişte (Targovina) iken, gene Osmanlı'ya daha yakın olması için güneydoğudaki Bükreş'e alındı. İki beyliğin biribiriyle, aynı ülkenin parçaları olduklarını gösterecek hiç bir münasebeti yoktu. Sâdece Osmanlı'ya karşı statüleri aynı idi. Bir kaç beyi Dîvân, ay-

rı ayrı zamanlarda Eflâk ve Boğdan beyi olarak iki eyâlete de tayin etmiştir. Fakat iki eyalet birden aynı beye asla verilmemiştir. Zîrâ Osmanlılar'ın Romanya'da kendilerinden önce buldukları statü de bu idi. Evvelce de iki ülke birleşik değildi.

İlk zamanlardan XIX. asra kadar protokolde Boğdan beyi, Eflâk beyinden önce gelirdi (Cevdet, I, 300). Fakat eş rütbede idiler. 1521'de Kaanûnî'nin emriyle Boğdan voyvodasına beyaz tüylü yeniçeri üniforması giydirilmesi, Eflâk voyvodasının ise siyah tüylü üniforma ile kalması, bu protokol meselesini bârizleştirmiştir. Beylerin büyük ekseriyeti Türkçe bildikleri gibi, bazıları Türk kültürünün derinliğine girmişlerdir. Boğdan beyi Kantemiroğlu bunlardandır. Eflâk beyi Mihnea da Türkçe'den başka Arabca ve Farsca kitaplar da okurdu. 20 yıl Vezir Koca Ken'an Paşa'nın hizmetinde bulunmuş, paşasıyle imparatorluğun her yerini gezdikten sonra Eflâk'a tayin edilmişti (Naîmâ, VI, 434).

Evliyâ Çelebi, Özü (Silistre) eyaletinin sancaklarını sayarken, Eflâk'la Boğdan'ın, bu beylerbeyiliğin iki sancağı olduğunu, yalnız statülerinin değişik bulunduğunu anlatır. Bu değişiklikler Çelebî'ye göre şöyledir: Buraları «kâfiristân olmak cihetiyle» Müslümanlar'ın hiç yerleşip yaşamadığı ülkelerdir. Tımar-zeâmet teşkilâtı da kurulmamıştır. Vergilerini beylerine öder, beyler her yıl maktû bir vergiyi Istanbul'a gönderirler. Seferde iki voyvoda, 3.000'er askerle, Özü beylerbeyisinin maiyetinde, bu eyaletin diğer sancak beyleri gibi yer alırlar. Asker sayısı icabında arttırılabilir. Özü beylerbeyisi isterse kale tamiri, hendek temizlenmesi gibi eyaletindeki askerî işler için de iki voyvodadan asker istiyebilir.

XVIII. asrın sonları için Baron de Tott, şu bilgileri verir. (1785 baskısı, I, 175): Voyvodaların sarayında, merasimlerde kullanılmak üzere birer küçük yeniçeri birliği bulunurdu. Bu birlik tabiî Istanbul için başka bakımlardan da çok faydalı idi. Kezâ voyvodaların, askerî mızıka olarak gene Türkler'den müteşekkil birer mehter takımları da vardı. Mehterleri 6 kattı (her musiki âletinden 6 aded) (Evliyâ, V, 349; Thornton, II, 485). Voyvodalar altın ve gümüş sikke kestiremezlerdi. Bakır para (mangır) kestirebilirlerdi (Evliyâ, VII, 481).

XVI. ve XVII. asırlarda Eflâk'ın merkezinde 150 akça yevmiyeli bir kadı bulunurdu. Sadece Türkler'le yerli Hıristiyanlar arasındaki —ekseriya ticârî olan— dâvâlara bakardı. Voyvodalar, «iskemle ağası» denilen çavuş (hassa emir subayı) tarafından Bükreş ve Yaş'ta tahtlarına oturtulur ve bu merasimde padişa-

hın hatt-ı hümâyûnu okunurdu. Voyvodalık açık olursa Özü beylerbeyisi, Eflâk veya Boğdan'ın işlerine vekâleten bakardı. Romanya'da bulunan ve voyvodalık verilen kimse önce yerine vekil bırakarak Istanbul'a gelir, tâlimât alır, sonra yanına verilen hassa çavuşu ile taht şehrine gidip tahta oturtulurdu. Voyvodalara beylerbeyi pâyelilere uygulanan protokolün aynısı uygulanırdı. Diğer beylerbeyiler gibi sadrâzamın eteğini öper, onun karşısında oturamaz, ayakta konuşurdu. Sadâret kethudâsı tarafından kabûl edildiği zaman onun da eteğini öper, fakat karşısında otururak konuşurdu. Sadâret kethudâsını ziyaretinde kendisine diğer beylerbeyi pâyeliler gibi tatlı ve kahve ikrâm edilmesi kanundu. Voyvoda, Dîvân-ı Hümâyûn'a (bakanlar kurulu) geldiği zaman, Kubbealtı'nın eşiği önündeki binek taşını yeri öpercesine eğilerek selâmlar, bu suretle Dîvân'a bîat etmiş olurdu. Bu ziyaretler ve bütün bu merâsim, her voyvoda için kanundu. Voyvoda bizzât padişah tarafından kabul edilmez ve onunla görüşemezdi. Ancak Arz Odası'nın kapısına kadar getirilir, uzaktan pâdişah kendisine gösterilir ve kapı arasında yere kapanarak zemîni öperdi. Maamâfih Dîvân'a göre voyvodalar, iç işlerinde yarı müstakil hükümdar sayılırlardı. Yalnız tahtlarına taht değil, «iskemle» denirdi. Kırım hanları ile «kral» pâyesi verilen Erdel ve Orta Macar hükümdarlarınınkine «taht» denirdi. Kral pâyesi taşımıyan Erdel voyvodalarınınkine de «iskemle» tabir olunurdu. Voyvodaların hassa askerlerinin Ortodoks mezhebinden Hıristiyan Arnavut olmaları kanundu. Voyvodaların maiyetinde bir de kalabalık Türk memurlar bulunurdu. Gerçekte bunlar, voyvodanın ve ülkenin en mahrem işlerini Dîvân'a rapor etmekle görevli idiler. Bu Türk memurlar şunlardı: Voyvodanın Türkçe yazışmalarını idare eden «kalem efendisi» veya «dîvân efendisi», «kapıcıbaşı ağalar» denen 24 emir subayı ki, bunların 12'sinin Istanbullu, 12'sinin Kırımlı Türk subayları arasından seçilmesi kanundu. Sayısı 100'den fazla olan Türk hassa askeri, mehter. Voyvoda, Türkçe'den başka Rumca ve Romence de yazışmada bulunurdu. Bu dillerdeki yazişmayı «üçüncü logofet» denilen başkâtip idâre ederdi. Dîvân Efendisi, voyvodanın yanındaki en yüksek rütbeli Türk memuru idi. Kalemiyye sınıfındandı. Voyvodalar onlara saygı gösterirlerdi. Çünki padişah fermanları bile efendi tarafından okunurdu. Hattâ dîvân efendisinin gizli şifresi olur ve bu şifre ile Istanbul'la muhâbere ederdi. Ülkede yaşıyan görevli Türkler'den ve gelip geçen Türk tacir ve yolcularından efendi sorumlu idi. İhtilâflı mevzularda kadı ile danışırdı. Her dîvân efendisi değişince, Istanbul

tarafından verilen şifre de değiştirilirdi (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV—II, 86—7, 90—2, 95, 113—4).

XIX. asırda Rusya, bu prensliklere göz dikti ve savaşlarda bir kaç defa işgal ettiyse de ele geçiremedi. Voyvodaların nüfuzu ve iç bağımsızlığı da bu asırda arttı. 1846'da I. Abdülmecîd, Rumeli seyahatinde Dobruca'da Karasu kasabasına kadar geldi ve bu münâsebetle kasabanın adı Mecîdiye'ye çevrildi. Eflâk ve Boğdan voyvodaları, padişah, Ruscuk'ta iken huzûra kabûl edilip etek öptüler (tafsilât: *Seyâhat—Nâme-i Hümâyûn,* Istanbul, 1262 = 1846). 1859'da iki prenslik birleştirilerek voyvodalık tek prense verildi. Bu suretle 1878'e kadar bu durum devâm etti. Bu tarihte prenslik, Türkiye'den ayrılarak müstakil devlet oldu ve prens, 1881' de «kral» unvânını aldı.

Zamanımızın bir komünist Romen tarihçisi, Mihai Maxim, Romen prensliklerinin Osmanlı devrindeki statüsünü şu şekilde anlamaktadır (VIII. T.T.K., II, 557, 559): Romen Beylikleri ile diğer Osmanlı eyaletleri arasındaki fark şudur: Beyliklerde mükellef fert değil, prensliklerdir, vergilerin sorumlusu da kadı değil, prenslerdir. Prensliklerin Osmanlı devletine karşı başlıca mükellefiyetleri şunlardır: Yıllık vergi, fevkalâde vergi, hediye vasıtaları, silâh, işçi, yiyecek vs. gönderilmesi, yabancı devletlerle münasebette bulunma yasağı, prensliklerin yiyecek maddeleri başta olmak üzere her türlü mahsul ve iktisadî faaliyetlerinin Osmanlı imparatorluğunun ihtiyaçları ve isteklerine göre düzenlenmesi. Bu suretle Eflâk, Boğdan ve bir nisbette Erdel (Transilvanya) prenslikleri, iktisadî, askerî ve siyasî bakımlardan, Osmanlı İmparatorluğu ile entegre olmuşlardır. Bu entegrasyon sayesinde Osmanlı devleti, Istanbul iâşesi için büyük kaynak sağlamış, maliyesi için altın ve gümüş girmesini temin etmiştir. Askerî bakımdan, Tuna bölgesinde oldukça mühim bir asker gücünü yalnız tarafsız kılmakla kalmamış, müttefik ve tâbî hâle getirip sınırlamıştır. Aynı zamanda Hıristiyan devletleri ile arasına, bu 3 prensliği tampon bölge hâlinde koymuştur.

Şimdi Evliyâ Çelebî'nin, Romanya'nın Eflâk ve Boğdan ülkelerine yaptığı seyahatlerden bazı parçalar nakledeceğim. İlk Boğdan seyahatine Çelebî, Özü eyaletine yaptığı bir geziden, İsmâil şehrinden prensliğe girerek başlamıştır. V. cildin sonlarındayız:

Evliyâ Çelebî ile Romanya Gezisi

1659 yılının sonunda kışın Tabak köyünden İskerlet kalesine geldim. Buradan Prut'u geçip Boğdan toprağına girdim. Becene, Kekeş Balkanı, Tebeçen köyünden Sultan Süleyman Tepesi'ne geldim. Süleyman Han'ın

Boğdan seferinde otağ-ı hümâyûnunu kurduğu tepedir. Felçen köyü, İstefan Kilisesi, Yaş sahrâsından kuzeybatıya çıkarak Suçava'ya geldim. Boğdan beylerinin eski taht şehridir ve Boğdan diyârındaki tek kaledir. Seret'in batı kıyısına yakın, Yaş'la Hotin arasındadır. Iskıntı, Slovdi, Berlad, Tikveç kasabaları yoluyle devamlı güneye inerek Fokşani'ye geldim. Seret'le Doğu Karpatlar arasında, İbrâil ve Kalas'ın kuzeybatısında. Boğdan'ın güneyindedir. Güneye inmeye devâm ettim. Remlik (Ramnicu Sarat) ve Buzav (Buzau) şehirlerine geldim. Bu sonuncusu, aynı adı taşıyan ırmağın güney kıyısındadır. Güneybatıya ilerleyip Eflâk topraklarına geçtim. Kerkeçse'ye uğrayıp Tergovişte (Targovina) şehrine geldim ki, Eflâk beylerinin eski taht şehridir. Yalomiça ırmağının güney kıyısında. Bükreş'in kuzeybatısındadır. Oradan Bükreş'e indim. Eflâk'ın merkezidir. 87 metre irtifaında, Argeşo ırmağının doğu yakasına yakındır. Güneye inip bu ırmağı da geçip Yerköyü'ne geldim. Eflâk toprağı içinde Osmanlı kalesidir, evvelce yazılmıştı. Körtini, Yeseçe, Çarpa, Serapnayi, Gökçese köy ve kasabalarından kuzeye çıkıp gene Boğdan'a, Fokşani şehrine geldim. Kuzeye çıkarak Tikveç, Prladi, Selvi, Iskıntı şehirlerinden Yaş'a vardım.

Yaş

Türkler «Yaş Pazarı» ve kısaca «Yaş» derler, «Papaz Yaşka» da denir (Romence: Iassi). 149 metre irtifâda, Prut'un batı yalısına yakın şehirdir. Hâlen Boğdan beyinin taht şehridir. Prut'un karşı yakası Özü beylerbeyiliğidir. Boğdan beyinin durumu şöyledir: Sığır başı bulunan sancağı vardır. Seferde orduya 3.000 tüfekli ve istenen sayıda atlı ile katılır. Bey olunca devlete 1.500 kese (60 milyon akça = 9.345.000.000 TL.) öder. Yıllık vergisi de 150 kesedir. Ayrıca Istanbul'a yılda 40.000 koyun, 1.000 fıçı kadırga yağlamak için don yağı, 100 fıçı bal, 100 kantar balmumu, 1.000 sığır gönü gönderirler. Istanbul, diğer maddeleri parayla satın alır. Bey, bu malları başkasına satamaz. Ancak Istanbul'un ihtiyaç fazlasını satabilir. Bunları her yılın ilk günü Özü vezirine teslim eder. Maiyetleri, vezir olmıyan diğer beylerbeyiler gibidir. Maiyetlerinde Türk mataracılar, tüfekciler, şâtırlar, 24 ağa, 6 kat çalıcı mehter ve hepsinin üzerinde divân efendisi vardır. Boğdan voyvodası, Kırım Hanı'na da yılda 50 fıçı bal ve 100 baş beygir hediye gönderir, Süleyman Han kanunudur. Ayrıca her yıl Istanbul'da vezirlere ve ileri gelenlere gönlünden ne koparsa gönderir. Zira voyvodanın yıllık geliri 84.000 kesedir (332.000.000 akça = 51,8 milyar TL.). Istanbul'a gönderdikleri dışındaki parayı ülkeye, askerine, sarayına harcar, kendisine de epey şey kalır. Binâenaleyh verdiği haraç hiç ağır değildir.

Yaş büyük şehirdir. 20.000'e yakın saz veya tahta şendire damlı kâgir evdir. Kiremit ve kurşun damlı bina yoktur. Saray, manastır ve kilise çoktur. Boğdan'ın en kalabalık şehridir. Voyvoda Sarayı mükelleftir. Hâlen Yedikule'de hapiste olan Leopol Bey, bu sarayın ihtişâmına çok para harcamıştır. Türk usulü köşkler, hamamlar, şadırvanlar, dîvân-hâneler, pencereler, balkonlar yaparak Istanbul saraylarını taklid etmiş. Saray sûr ve sûr, hendekle çevrilmiştir. Büyük divân-hânesi ayakta durmak şartıyle 5.000 adam alır. 100 odası, çok salonu vardır. Saraydan fazla kaleye benzer. Önünde göl büyüklüğünde havuz yapılmıştır.

Şehrin bazı caddeleri tahta döşeli ve kaldırımlıdır. 11 kilise vardır. 700 sokaktır. Bazı manastırlarında 500 keşiş bulunur. 2.060 dükkân mevcuttur.

Yaş'tan Kapudan, Raboya, Borten, Moyteş, Gözmeşt, Matebeş, Taşturun, İliçsa köylerinden İshakçı'ya geldim ve bu suretle Boğdan topraklarından çıktım.

Evliyâ Çelebi, Eflâk seyahatini. Macaristan bahsinin en sonunda naklettiğim Romanya'nın Tameşvar eyaletine ait bazı yerlerden sonra yapmıştır. Fethülislâm—Severin—Vidin—Rahova—Çul—Niğbolu yoluyle Çul kalesine gelmiş, Moyli, Uluc, Komşan, Palosin köylerinden geçmiş, Tuna'nın kuzey açığından Eflâk içinde doğuya doğru yol almıştır. Bu kısa Eflâk seyahatini VI. cildin sonlarına doğru anlatır. 1.000 ev, 300 dükkân, 7 kiliseli Varşan'dan Bükreş'e gelir:

Bükreş

87 metre irtifaındadır. Argeşo ırmağının doğu kıyısına yakındır. Eflâk beyinin taht şehridir. Yıldırım Bâyezid Han fethedip kalesini yıktırmıştır. Süleyman Han kanunu mücibince Eflâk beyinin salâhiyet, mükellefiyet ve protokolü, Boğdan beyininki gibidir. Eflâk merkezinde, Yaş'takinden çok Türk memuru vardır. Bunların imamları, müezzinleri de bulunur. Eflâk'ta hiç kale yoktur. Türkler hepsini yıktırmışlardır. Eyalette «boyar» denilen 670 Romen asılzâdesi hükmeder (bunların mühimce kısmı Romen'leşmiş Türk'tür, Şaman dininden kolayca Ortodoks olmuşlardır). 120 şehir ve kasaba, 3.600 köy mevcuttur. Boyarlardan 70'i, eyaletin idaresinde fiilen görev alırlar. Seret ırmağı, Eflâk'la Boğdan arasında sınırdır. Eflâk, Boğdan'dan toprakca büyüktür. Transilvanya Alpleri de Eflâk'ı Erdel prensliğinden ayırır. Bakır, gümüş, altın, tuz, güherçile, zift neft, katran, zümrüd madenleri vardır. Bu vilâyette olan koyun, sığır, manda, domuzun hesabı yoktur, keçi de vardır. Eflâklılar çoban bir kavimdir. Hayvancılıkla ve başta buğday olmak üzere ekin yetiştirmekle uğraşırlar. Sanayi geridir.

Bükreş şehrinde 21 ağaç köprü, 4 manastır, çok kilise vardır. Koca Mihal Kilisesi 100 odalıdır. Bey Sarayı şehrin ortasındadır. Yeniçeri bölüğü, bu sarayda oturur ve 200 odası vardır. Sarayda Türk usulü hamamlar, divân-hâneler, bahçeler yapılmıştır. Eflâk beyi, 3.000 tüfekli piyade ve 9.000 atlı olmak üzere 12.000 asker beslemiye ve sefer için her zaman hazır tutmaya mecburdur. Süleyman Han kanunudur. Bükreş 12.000 ahşab evli büyük şehirdir. 7 han, dere başında tüccar Türkler için bir kervansaray vardır. Kışı şiddetlidir. Dükkân ve çarşıları azdır.

Kadınları daha çok siyah saçlıdır, çoğu fâhişeciklerdir. Eflâk'ta Yahudi vardır ama hiç sevilmezler. Kadını, kızı, balı, yağı, balmumu, rakısı, francalası meşhurdur. Eflâk devlete yılda 300 kese vergi verir. Her voyvoda tayininde de 1.400 kese ödemesi kanundur. Saray-ı Hümâyûn'un bal, tuz, yağ ihtiyacının çoğunu Eflâk karşılar. Vergisi dışında kanun üzere haraçtır. Her yıl Tatar Hanı'na 50 baş yorga beygir, 20 kese akça, Özü beylerbeyisine 10 kese akça, top top kumaşlar gönderir. Bu da kanundur. Tersâne-i Hümâyûn için bazı malzeme de Eflâk harâcından gelir. Istanbul'a en çok Eflâk'tan koyun gönderilir.

Eflâk bayrağı, kanatlarını açmış şahin kuşudur. Voyvodanın en büyük memuruna «baş logofet» derler. İkinci ve üçüncü logofetler de vardır. Eflâk'ın ordu işleriyle, askerle baş hatman uğraşır. Istanbul'dan gönderilen divân efendisi'nin mevkii çok yüksektir (burada Evliyâ Çelebi, Eflâk'taki memurların bir listesini verir).

Bükreş'ten ayrılırken bey (voyvoda) ile görüştüm ve bir çok mektup aldım. Mektuplar Kırım hanı Mehmed Giray'a, oğlu Ahmed Giray'a, Kalgay'a, Nûreddin'e, Boğdan voyvodasına, Özü sancak beyine ve Akkerman dizdârına idi. Voyvoda beni uğurlarken bir kese altın, bir samur kürk, 2 yorga at, 2 beygir, hizmetkârlarıma 20'şer altın ve çuha kumaşlar hediye etti. Kuzeydoğuya 5 saat çıkarak Targovişte'ye geldik.

Targovişte

Romence'de Targovina'dır. Yalomiça ırmağının güney kıyısında, Transilvanya Alpleri'nin güney yamacındadır. Eflâk beylerinin eski taht şehridir. 1661'de voyvodanın isyanı üzerine Konakcı Ali Paşa bu şehri yakmış, bunun üzerine yeni voyvoda taht şehri olarak Bükreş'i seçmiştir. Şimdi 500 ahşab ev kalmıştır. 9 manastır, 2 han, 50 dükkândır. Biz burada iken Istanbul'dan gelen bir ulak, şimdiki Eflâk voyvodasının da azledildiğini halka duyurdu. Çok şaşırdım. Daha dün, voyvodadan dünya kadar hediye almıştım. Yeni voyvoda, Targovişte'de idi. Ulak, kendisini iskemlesine oturtup bey ilân etti. Ben de tebrik ettim. Bir hafta sarayında misafir kaldım. Kırım Hanı, Boğdan Voyvodası ve han-zâdeler için mektup alıp ayrıldım.

Çırpa köyü, Prahova suyu, Serine köyü, Yalomiça ırmağı. Kerkeçse kasabası, tekrar Prahova suyunu geçip Buzo (Buzau) kasabasına geldim. 500 hâne, 2 manastır, 100 dükkândır. Aynı adı taşıyan ırmağın güney kıyısındadır. Bu ırmağı geçip 5 saatte Remlik'e (Ramnicu Sarat) geldik. 6 manastır, 500 kadar dükkân vardır. 6 saat sonra Güherçile Mâdeni'ne geldik. 4 saat sonra Fokşan'dır.

Fokşan (Fokşani)

Seret ırmağının batı kıyısına yakın ve bu ırmakla Doğu Karpatlar arasındadır. Seret ırmağının doğu yakası Boğdan'dır. 2.500 hâne, 7 kilise, bir manastır, bir imâret vardır. Temmuzda burada panayır yapılır. Çin'den, Türan (Türkistan)'dan insanlar gelir. Binlerce Romen ve Çingene fâhişesi dolup sazlı sözlü, rakslı âlemler yaparlar. 3 saat Pokna suyunu atladık. 5 saat sonra Seret ırmağını gemilerle geçtik. Tikveç, Berlad şehirleri, Vesloy suyu ve kasabası, Iskıntı deresi ve kasabası, Galata kasabası yoluyle devamlı kuzeye çıkarak Yaş'a geldim. Prut kıyısına vardım. Prut'un doğu kıyısı Özü beylerbeyiliğidir (Besarabya) ve Boğdan'ın sınırını bu nehir çizer. Yaş'ta Boğdan voyvodasına mektupları verince bana çok iltifât etti. Sosore köyünden Prut sahilinde Çoçore kasabasına, Tesrevan suyundan Peklap köyüne, geldim. Buraları Özü beylerbeyiliğidir (Besarabya). Kişno (Kişinev) şehrine geldim. 44 metre irtifaında, 17 kiliseli Romen ve Ukran şehridir. 5 saat doğuda Perboj köyü, Beşnoc suyu kıyısında Sahona köyü, Sirte kenarında Loçi ve Bonarş köylerini geçip yoluma devâm ettim.

Evliyâ buradan Özü eyaletinin Kuzeybatı Karadeniz kıyılarındaki topraklarını gezer ve oradan Kırım'a geçer.

PODOLYA

Evliyâ seyahatini yaptığı yıllarda Podolya'nın güney kısmı Türkiye'ye aitti. Bir kaç yıl sonra kuzey kısmını da Kaplan Mustafa Paşa fethetmiştir. Podolya'da uzun zaman ve ehemmiyetle Türk idaresinde kalan büyük üsler, Hotin'le Kamaniçe'dir. Hotin, Dnyestr nehrinin güney kıyısında, Kamaniçe şehri (Ukranca: Kamenets—Podolski) ise Hotin'in kuzeydoğusunda ve Dnyestr'in kuzey kıyısı ötesindedir. Hotin'le Kamaniçe bugün Sovyetler Birliği'nin Ukrayna Cumhuriyeti'nde kalmaktadır. İkinci Cihan Harbi'nden önce Dnyestr, Romanya ile Rusya arasında sınırdı ve Besarabya da, Bukovina da Romanya'da kalıyordu, Hotin de Romanya'da idi ve karşı kıyıda Rusya başlıyordu. Kamaniçe, Harb'den önce de Rusya'da idi ve az batıda Polonya sınırı başlıyordu. Kamaniçe'nin şimdiki adı Khmelnitsky'dir. Buralarda Ukranlar, Lehler ve Romenler karışıktır. Hotin daha çok Romen, Kamaniçe ise Ukran şehridir. Kamaniçe 1793'te Rusya'ya geçmiştir. Türk devrinden kalan tek göze çarpan hâtıra, katedralin yanındaki minaredir.

Hotin, Boğdan'a aitken Voyvoda Gaspar Gratiani zamanında Polonya'ya kaptırılmıştı (Peçevî, II, 379; Naîmâ, II, 206). II. Osmân'ın Polonya sefer-i hümâyûnu neticesinde Türkiye'ye geçti ve hem Polonya, hem Rusya'ya karşı serhadd olduğu, Ukrayna'nın güneybatı kilidi sayıldığı için gittikçe ehemmiyet kazandı. Bu ehemmiyet, XVIII. asırda Rusya, istilâ siyasetine ağırlık verince arttı. Hotin'de «muhâfız» unvânıyle bir askerî kumandan bulunduruldu. Bu zâtın rütbesi beylerbeyi iken, serhaddin Rusya'ya karşı gittikçe nazik durumu yüzünden çok defa vezir rütbesindekiler gönderildi. Zira XVIII. asırda Rusya, Polonya ve Almanya gibi üç büyük devletin iltisak noktasında kalmıştı. Üstelik Boğdan beyliği üzerinde de kuzeyden en iyi kontrol noktası idi. Hotin muhâfızı paşanın subayları, sık sık Boğdan'a girip teftişler yapıyorlardı. Zira Rusya'nın Boğdan'a göz diktiği anlaşılmıştı (Tott, I, 171).

Kamaniçe ise, fethedilince, Podolya eyaletinin merkezi yapıldı ve buraya bir beylerbeyi tayin edildi (Galland, II, 12.II.1673 tarihli günlük). 1683 Viyana muhasarası sırasında Abdurrahman Paşa, Kamaniçe beylerbeyisi idi. Viyana muhasarasından sonraki

büyük harbde Lehliler, Kamaniçe'yi bir türlü alamadılar *(Nusret-Nâme,* II, 26): 1699 Karlofça Muâhedesi ile Podolya eyâleti, Kamaniçe ile beraber, Polonya'ya bırakıldı. Kamaniçe muhâfızı Vezir Kahraman Paşa, padişah emriyle kaleyi boşaltıp anahtarlarını Lehliler'e gönderdi. Kamaniçe'deki mühimmat pek çoktu. Akkirman, Bender, Hotin, Hotin'den önce gelen İzvançe (Shwecne St. Uschiza palangası) ve Kırım açığında yeni yapılan bir kale arasında bölüşüldü. Kamaniçe'yi cebren değil, devlet emriyle bırakan binlerce Türk, kadın ve çocuklarıyle beraber Hotin'e giderken, başlarında Kahraman Paşa, ağlayıp feryâd ettiler. Bu sırada Ay'ın tutulması, teessürlerini arttırdı (23 eylûl 1699). Bu suretle 30 ağustos 1672'de Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın fethettiği Kamaniçe, 27 yıl, 24 gün Türkiye'de kaldı. 1699'da gene Polonya'ya, 1793'te Rusya'ya geçti.

Kamaniçe elden çıkınca, Hotin'in ehemmiyeti arttı. Podolya'nın Türkiye'nin elinde kalabilen güney şeridi bu suretle bu kale ile Rusya'ya karşı savunulabilecekti. Fâtih zamanından beri devlete dahil olan ve 1711'de Boğdan beyliğinden ayrılıp doğrudan doğruya Türk kalesi hâline getirilen, ilk beylerbeyi Mustafa Paşa tarafından kalesi yeniden yapılan Hotin, 26 kasım 1806'da Ruslar tarafından alındı ve Türkiye, 1812 Bükreş Muâhedesi ile Hotin'in Rusya'ya geçmesini kabûl etti (Iorga, V, 159). Hotin, 1918'de Rusya'dan Romanya'ya, 1945'te gene Rusya'ya geçti.

Türkiye imparatorluğunun bugün bütün toprakları Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti'nde kalan Podolya eyaletinin kısa tarihçesi böyledir.

XVI

KIRIM

Kırım Hanlığı Üzerinde Birkaç Hatırlatma

Siyasî tarih kısmında Kırım hanlığı, hanları ve hânedânı hakkında —tarihi ile beraber— lâzım gelen bütün tafsilât verilmiştir. Burada bir kaç noktayı hatırlatmakla iktifâ edeceğim. «Kırım» bir yarımadanın, çok ince bir berzahla bağlı olduğu için hattâ bir «ada»nın adıdır. Burası 15 asırlık bir Türk yurdudur. Cuci Ulusu'ndan bir hânedânın Altınordu Doğu Avrupa Türk Hâkanlığı'nın büyük parçası üzerinde kurduğu devlete, Kırım Hanlığı denmektedir. Devlet, bu adaya dayanmaktadır. Ama devletin sınırları bilhassa XVI. asırda Doğu Avrupa'nın büyük bir kısmını içine almakta, Ukrayna'ya, daha kuzeyde Rusya'ya, Kuzey Kafkasya'ya, Volga'ya doğru alabildiğine yayılmaktadır. Rusya, hattâ o zamanlar daha mühim bir devlet olan Polonya, bu hanlığa yıllık haraç vermektedir. 1475'te Kırım Hanlığı, Osmanlı devletine tâbî olmuş ve Osmanlı toplumuna katılmış, bu suretle Fâtih devrinde Türkiye sınırları birden Volga boylarına dayanmıştır. Kırım hanlığının yarımada dışındaki toprakları, geniş arazili, fakat nüfusca zayıf, şehirleşmenin çok seyrek olduğu ülkelerdir. Bu ülkelerde göçebeler çoğunluktadır. Rusya büyüyüp serpildikçe bu topraklara doğru yayılacak ve Kırım sınırlarını devamlı olarak güneye itecektir.

XV. asrın sonlarında ve XVI. asrın başlarında Kazan, Astırhan, Kasîm gibi gene Cengizliler'in Cuci kolundan gelen hânedanların Altınordu imparatorluğunun enkazından ortaya çıkardıkları Türk devletleri, Osmanlı tâbiiyyet, nüfuz ve dâiresine düşmüştür.Bunların Kırım'dan sonra en mühimmi olan Kazan Türk krallığı da bu duruma gelmiş ve Osmanlı nüfuzu Ural Dağları'na, yani Sibirya'ya dayanmış, kuzeyde 60° arzını bulmuştur. Kazan Hanlığı ile Dîvân-ı Hümâyûn arasındaki anlaşmaya göre hanlık, Kırım'ın statüsü ile Türkiye'ye tâbî ve dahil olmayı, hanla-

rının Osmanlı hükûmetince seçilmesini ve tayinini kabûl etmiştir. Kaanûnî, 1524'te Moskova'ya yolladığı elçisi İskender Çavuş'la Çar'a, Kazan hanlığının Türkiye'nin bir parçası (padişahın tâbiriyle «yurdu») olduğunu resmen bildirmiştir. Bu devirde Rusya zâten, Türkiye'nin tâbii olan Kırım'ın tâbii durumundadır (R.R. Arat, *İslâm Ans.*, VI, 510b).

Cevdet Paşa şu hususları kaydetmektedir (I, 264 v. dd.): Kaanûnî devrinde —Kırım hanlarından— Kazan hanı olan Sâhib Giray, Istanbul'a gelmiş, padişaha arz-ı ubûdiyyet etmiş, talimat almıştır. Sonraki Kazan hanları da Kaanûnî'nin muvafakatıyle Kazan tahtına oturmuşlardır. XVII. asırda Polonya ile Rusya'nın Kırım üzerinde baskısı artmışsa da Kırım, her defasında, Osmanlı desteği ile, bu iki büyük devlete baş eğdirmiştir. Nûreddîn Âdil Giray Sultan, Moskova'ya kadar Rus topraklarını yağma, Ruslar'ı mağlûb etmiş, Rusya'dan her yıl Kırım'a ödediği yıllık vergi dışında, harb tazminatı olarak 100.000 altın almıştır. II. İslâm Giray da gene aynı asırda Polonya ordusunu yenmiş, harb tazminatı olarak bu devletten, her yıl Kırım'a ödediği vergi dışında, 240.000 altın almıştır.

Uzun yıllar Kırım'da bulunan ve hanlığın XVIII. asrın sonlarındaki son yıllarını bize tasvîr eden Baron de Tott'da da şu bilgiler vardır (I, 178-9, 197, 225-6, 261): Besarabya'nın doğusunda Kırım prenslerinden biri bulunmakta ve bu bölgedeki Kırımlı Türkleri kontrol etmektedir. Baron, böyle bir Kırım prensi ile tanışmıştır, şöyle tavsîr eder: «18 ilâ 20 yaşlarında genç bir prensti. Kâfi derecede uzun boylu, mütenâsib, zevk verici olmaktan fazla soylu bir çehre sahibi idi. Mütevazı tavırlarında biraz mahcubiyet seziliyordu. Bu mahcubiyeti izâle etmek için ihtimam gösterdim ve bu prensin, barbar saydığımız bu sarayı teşkîl eden mirzaların, sonsuz derecede nezaket ve iyi niyete sahip bulunduklarını müşahede ettim. Bu iyi niyet ve nezakete, medenî olduklarını iddia eden milletlerde ekseriya tesadüf edilmediğini biliyorum». Kırım yarımadasında, Kefe'de, daima Osmanlı kuvvetleri vardı. Fakat 1736-39 harbinde ilk defa olarak bir Rus ordusunun yarımadaya girebilmesinden sonra, yarımadayı kapayan Orkapı'ya da Istanbul'dan Osmanlı topçu ve piyadesi gönderildi. O zamandan beri Orkapı'daki Osmanlı merkezî kuvveti, hiç eksiltilmedi. Akıncılar gibi Kırım süvarileri de sefere herbiri 3, hiç olmazsa 2 atla gidiyordu. Böylece 100.000 kişilik seferî bir Kırım süvari ordusunda, 300.000 at bulunuyordu. Yedek atlar, ganîmet yüklemek için olduğu kadar, atlar vurulup yaralandığı zaman da lâzımdı. XVIII. asrın ortalarında bile Kırım, 200.000 atlı çıkara-

biliyordu. Bunların 100.000'i Han, 60.000'i Kalgay (veliahd), 40. 000'i Nûreddin (2. veliahd)'in emrinde harbe giderdi. Fakat hemen hiç bir zaman bu kuvvetin hepsi Kırım'dan çıkmaz, Kırım boş bırakılmazdı. XVIII. asırda Kırım askeri, eski vasıflarından hem çok şeyler kaybetmiş, dejenere olmuş, disiplini bozulmuş, hem de Avrupa'nın yeni harb usul, silâh ve tekniklerini elde edememiştir. Bu asırda Kırım süvarisi, Osmanlı topçusu olmaksızın hemen hiç bir harekete cesaret edemiyecek hâle gelmişti. Zira bilhassa Rusya'nın muntazam ordusu çok güçlenmişti. Nûreddin, Han'la beraber taht şehri olan Bağçesarayı'nda, Kalgay ise, en büyük şehir olan Akmescid'de otururdu.

1475 anlaşması ile Kırım Hanı, vezîr-i âzam gibi 5 tuğ, dolayısıyle sadâret pâyesi taşıyordu. Fakat sonraki asırlarda 4 tuğlu serdâr vezirlerin ve 3 tuğlu vezirlerin durumuna düştü. XIX. asır ortalarında Mısır valilerine gelinceye kadar da bir daha kimseye sadâret pâyesi verilmedi.

Kefe sancağı, önce 1475'te (5 haziran), Rumeli beylerbeyiliğine bağlandı. 1580'de eyâlet hâline getirildi. Kefe veya Azak, eyâlet merkezi olabiliyordu. Bu sancak, Sivastopol'dan Kerç'e kadar Kırım'ın bütün güney-güneydoğu kıyısını, karşıdaki Taman yarımadasını, Azak'ı (Don = Ten nehri deltası) ve civar toprakları içine alıyor, Kerç Bağazı'nı kapıyor, Azak Denizi'ne hâkim bulunuyordu. Stratejik ehemmiyeti Osmanlı için büyüktü. Kırım Hanlığı kadar, Ukrayna Kazakları'nı ve Ruslar'ı da kontrol ediyordu.

Kefe sancağı kurulmadan önce Osmanlı'nın Sohumkal'ası kazâsı yani Abhazistan, 1451-61 arasında Rûm (Sıvas) eyâletine bağlandı. Bu tarihte (1461) Trabzon fethedilip sancak olunca, buraya rabtedildi. Trabzon, 1511'ye kadar müstakil sancak şeklinde idare edilip hiç bir eyâlete bağlanmadı. Çünki valisi Şehzâde Yavuz Sultan Selîm idi. 1511'de Trabzon sancağı, Şehzâde Selîm'in ayrılması ile, tekrar Rûm (Sıvas) eyâletine bağlandı. 1514'te Yavuz, Erzincan eyâletini kurunca Trabzon, bu eyâlete sancak olarak verildi ve 1535'te Kaanûnî Erzincan eyâletinin merkezini Erzurum'a alınca, Trabzon, Erzurum beylerbeyisine bağlandı. Kefe sancak beyliğine ise II. Bâyezid, önce oğullarından Şehzâde Sultan Mehmed'i, sonra torunu (Yavuz'un oğlu) Şehzâde Süleymân'ı (Kaanûnî) getirdi. Şehzâde Süleyman, 1511-12 arasında Kefe sancak beyliği yaptı; babası Yavuz padişah olunca ayrıldı. Kırım hanı Mengli Giray, Yavuz'un kayınpederi idi ve Kırım'ı Fâtih devrinde Osmanlı'ya bağlıyan han'dı.

Kefe sancağı'na kuruldurktan 4 yıl sonra 1479'da Kırım karşısında Kuzey Kafkasya'daki Taman kazâsı eklendi (Anapa ve Koba, Taman'ın nâhiyeleri idi). Gene 1479'da Azak, bir kazâ olarak Kefe sancağına bağlandı ki bu yeni kazâ Rusya'da (Rostov ve çevresi) kalıyordu. Bu suretle sancak, Kefe merkez, Soğdak, Menküp, Kerç (bunlar Kırım yarımadasında), Taman, Azak kazâlarından ibâret 6 kazâlı bir sancak hâline geldi. Sonra Azak, yeni bir sancağın merkezi yapıldı.

1671'de Kefe'de 40.000 nüfus vardı (8.000'i Rum ve Ermeni, gerisi Osmanlı ve Kırım Türkü). Cenevizliler'den kalma 8 Katolik kilisenin terk edilmiş durumu görülüyordu. 10 Rum, 7 Ermeni kilisesi vardı. Çok ucuzluk şehirde (Chardin, I, 104, 107-8): bir libre koyun eti 4 akça idi. Günde 400 gemi yüklü olarak limandan ayrılıyor, bilhassa Istanbul'a gidiyor, başlıca buğday, tuz, balık, tereyağı ve havyar götürüyordu.

Evliyâ Çelebi Kırım'da

Evliyâ Çelebi, Kırım'ı, VII. cildinin sonunda anlatır:

Boğdan'dan çıkıp Karadeniz kuzeyinden Bender kalesine, Paşa köyüne, gene Bender'e, Yeniköy, Kuban, Lovenţa, Levaza, Pazar, Çöplüce, Sultansavatı, Korkmaz, Hacıhasan Kışlası köylerinden ve köprüsünden geçip Han Kışlası konağında Kırım Hanı'nın huzûruna çıkıp elini öptüm. 2 at, 500 altın, bir samur kürk hediye aldım. Yanık kalesi (Macaristan'daki değil), Meyak geçiti, Turla nehri, Bükebulağı, Brezeni suyu, Çankerman (Özücan) ve Kılburun kaleleri, Kupkuyu, Sarıkamış, Çorga, Bağceli, Baytipi, Kıgaç gölü yoluyle Kırım'a vardık.

Kırım diyârında 21.000 cami, mescid, tekke vardır. 40.000 müntesibi olan Halveti ve Celveti tarikatleri çok yaygındır. Tatar'ın sofusu, iyice sofu olur.

Kırım adası, Sinop'un hemen karşısına düşer. Güneyde kıyı kısmının iklimi çok mutedil ve nefistir. Doğuda Kerç Boğazı ile Taman yarımadasından ayrılır ve bu boğaz, Azak Denizi ile Karadeniz'i birleştirir. Kuzeyde Kırım'ı Deşt-i Kıpçak'a (Ukrayna) son derece dar bir geçit bağlar. Yalnız bu geçitle Kırım'a girmek mümkündür ve bu geçit olmasa Kırım, tamamen adadır. Çok büyük değildir. Sicilya veya Sardunya adaları kadar, yahut çok az daha büyüktür. 3 Kıbrıs yahut 3 Girit büyüklüğündedir. Veya Mora'dan büyükçedir. Kırım'ı Deşt-i Kıpçak'a, büyük karaya, Doğu Avrupa'ya bağlıyan geçite «Or Kapı» derler, «or» Türkçe'de «büyük» demektir (Rusca: Perekop). Burada bir kale olduğu için Orkale yahut Ferahkirman kalesi de denir. Bu kaleyi düşürmeden Kırım'a girmek mümkün değildir. Bugüne kadar da (XVII. asrın sonları) bu kaleyi değil düşürmek, böyle bir şeye teşebbüs eden çıkmamıştır. Rusya ve Polonya, Kırım'a çok düşmandır ama, Orkale'ye yaklaşamamışlardır bile. Zira Kırım'ın kuzeyindeki Karadeniz bölgesi (Ukrayna), ya Osmanlı'nın doğrudan doğruya, yahut Kırım Hanı'nın idaresindedir. Kırım ordusu da Rusya'nın,

hattâ Polonya'nın ordusundan çok üstündür. Daima Rus ve Leh ordularını yenmiştir. Rus ve Leh'in Kırım ordusunu yenmesi hemen hemen vâkî değildir. Kırım ordusu istediği zaman Moskova'ya kadar gelir ve Polonya'ya girer. Polonya ve Rusya, Kırım hanına yıllık vergi verirler. Kırım Hanı'nı batıdan Özü (Silistre) beylerbeyisi, doğudan Kefe ve Azak sancak beyleri kontrol eder. Bunlar hem Kırım ordusuna topçu birlikleri falan verip destekler, bir yandan da Kırım'da Osmanlı'nın emirlerinin tatbikini gözlerler, isyan olursa tepelerler.

Orkapı

Sâhib Giray Han'ın yaptırdığı bir muhkem kaledir. İki kattır. Çevresi 3.000 arşın, yüksekliği 23 arşındır. Beş köşeli olup 20 tane dört köşeli kulesi vardır. Gerçi Kırım kalesidir ve Kırım hanının emrindedir, fakat muhâfız ve kumandanları kâmilen İstanbul'dan gelir. Osmanlı askerleridir. Zira Kırımlılar kale, top ve tüfek işlerini bilmezler. Yalnız çok iyi ata binip, çok iyi kılıç savurup ok atarlar. Kalede 15 Osmanlı subayı ile 500 Osmanlı hisâr eri vardır. Erlerin hepsi tüfeklidir. Dizdâr'dan başka topçu başı ve cebecibaşı vardır. Kalenin hendeği derindir ve üç kapısı vardır. Varoş, küçük bir şehir hâlindedir. Or'da 1.680 yoksulca Tatar evi, 14 cami ve mescid, 500 dükkân, bir han, Mehmed Giray Han Hamamı, medrese ve mektebler, tekkeler vardır. 150 x 100 arşın olan Sâhib Giray Han Camii güzeldir Or, Kırım'da 150 akça kazâ merkezidir. Ama kadı, diğer kadılar gibi Istanbul'dan gitmez. Han tarafından, Kırım ulemâsı içinden seçilir, yani Tatar'dır (Kuzey Türkü). Or kazâsına 300 köy bağlıdır ve bu kazâdan 3.000 muntazam, 9.000 gönüllü Kırım atlısı çıkar. Şimdiki Or alay beyi Karakaş Bey, son Osmanlı seferine 12.000 atlı ile katılmıştır, bir yiğit adamdır. II. Selim zamanında Mehmed Giray Han, Or Kapısı'na baştan başa hendek kazdırarak, Azak Denizi ile Karadeniz'i birleştirmiş ve Kırım'ı ada şeklinde karadan ayırmıştır. Ama Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa, Kırım'a gelmiş, hendeği görmüş, münasip bulmamış ve Mehmed Giray Han'ı Kefe'nin Uzunçarşı'sı başında astırmıştır. Onun için sonraki Kırım hanları hendeği hâliyle bırakmışlar, hendek toprakla dolmuştur. Ama Kırım'da bazı esirler bu yolla kaçtıkları, Kazak ve Kalmuk (Moğol) eşkıyâsı da bâzan bu yolla Kırım'a girdiği için hendek yeniden temizlenip su ile doldurulmuştur. Şimdi böyledir ve Kırım, tamamen adadır. Geçit şâhi ve darbzen toplarla tahkim edildiği için şimdi Kırım'dan esir kaçması ve dışarıdan Kırım'a izinsiz adam girmesi çok müşkil, hattâ imkânsızdır.

Şâhinkirman ve Gazikirman

Or'dan güneye inip Kırım'a girmedik. Cirikli'den Özü sahilinde Kamışlı adaya, Cirikli adasına, Şâhinkirman kalesine geldik. Şâhin Giray IV. Murâd'ın emriyle yapmıştır. Kırım dışında 1.102 arşın çevresi olan dört köşeli, 5 kule ve 2 kapılı, derin hendekli, bir camili kaledir. İçinde 500 Osmanlı ve Kırımlı muhâfız vardır.

Doğan Geçidi veya Gazikirman kalesi, daha kuzeydedir. Timur bu kaleyi yıkmış, II. Bâyezid'in emriyle yeniden yapılmış, bir ara Ukrayna

Kazakları yıkmış, Köprülü Mehmed Paşa emriyle gene yapılmıştır. Kaleyi Köprülü emriyle eski vezîr-i âzamlardan Süleyman Paşa 100.000 asker ve işçiyle kısa zamanda yapmıştır (1661). Ben de 3 ayrı tarih mısraı düşürdüm. Bu suretle 1661'de Özü eyaletinde sancak beyi tahtı olmuştur. Sâlyâne ile idare edilen sancaklardandır. Nehir yalısında dört köşeli, iki katlı, 1.200 arşın çevresi olan kaledir. 2 kapısı, Hünkâr (IV. Mehmed) Camii, mehter-hânesi, 27 arşın yükseklik ve 20 arşın eninde sûrları, 86 topu vardır. Kalede 1.800 Osmanlı, 800 Kırım askeri, kale dışında 400 Kırım askeri vardır. Kale yakınında Aksu, Özü nehrine karışır.

Ukrayna Vilâyetleri

Bu kaleden Ukrayna Kazakları ülkesine doğru kuzeye yol aldık. Aksu'da Koyun geçidinden 12 saat kuzeyde Droşenko Kazağı vilâyetinden geçip kuzeyde Sirke Kazağı vilâyetine geldik. Rus ve Lehler'le işbirliği yaptıkları için bu vilâyet yağma edilip 1.060 esir alındı ve nehir üzerindeki 50 Kazak gemisi yakıldı. Sonra Kardeş Kazak vilâyetine gelindi. Bu vilâyet evvelce Leh kralına tâbî idi. Şimdi Kırım'a tâbîdir, Osmanlı ordusuna son seferlerde asker vermiştir. Gayet edepsiz Kazaklar'dır (Ortodoks Ukraynalı). Osmanlı emriyle Polonya'ya yaptıkları son akında pek çok esir almış, bilhassa Polonya Yahûdileri'ni sürmüşler, bir Yahûdi'yi bir lüle tütüne satmışlardır.

Sonra Körlo kalesine geldik. Evvelce Leh kralının olan bu kale şimdi Kırım Hanı'na bağlı Kardeş Kazaklar'ındır. Kaleye gelince kaledeki Kazaklar dışarı çıkıp Kırım Hanı'nın (IV. Mehmed Giray Han) ayaklarını öpüp bize büyük ziyâfet verdiler. Kuzeye ilerleyip Brabaş Kazakları vilâyetine geldik. Bu Kazaklar son yıllarda Moskof kralına tâbî olmuş 50.000 atlıdır. Özü nehrini geçen İslâm Giray Han, Moskova'ya tâbî oldukları için bu vilâyetin altını üstüne getirdi. Sonra Kirmancık kalesine geldik. Carkazi kalesinden sonra tekrar Özü'yü geçip Kardeş Kazak vilâyetine döndük. Nijen ve Kanik kalelerinden Potkal vilâyetine geldik. Potkal Ukrayna Kazakları, kâh Leh, kâh Moskof kralına tâbî geçinir bir alay Cehennemlik kâfirlerdir. Özü yalısında Praziçse kalesine geldik ama içini göremedim. Sud suyunu geçtik. Bu suyun kenarında Moskof Çarı'nın oğlu, 100.000 Rus askeriyle İslâm Giray Han'ın karşısına çıktı.

Sud Meydan Muharebesi ve Krakovi'nin Yakılması

Sabahtan ikindiye kadar, büyük Rus ordusu ile aramızda korkunç bir meydan muharebesi oldu. Ama Mehmed Giray Han, ordusunu ikiye ayırıp Rus'u ortaya alınca, Moskof kâfiri perişan oldu. Hemen hemen tamamı ya Türk kılıcı altında, ya suda boğularak helâk edildi. Gerisi esir edildi ve pek azı kaçabildi. Bu suretle 200 Rus ve 200 Ukran asılzâdesi, bir Ukran ve 3 Rus prensi esir düştü. Bütün çevreye akın yapıldı. 66.000 Rus ve Ukran erkek ve kadını, 26.000 genç kızı köle olarak götürüldü. Moskof çarının başveziri Sarı Şeremet Ban, karısıyle ve hazinesiyle esir edilip Mehmed Giray Han'ın huzuruna getirildi. Hazinesindeki 300 parça elmas, 70 inci ve

40 lâl, Kırım Hanı'na verildi. Gaziler 43.000 arabayı akın malıyle doldurdular: Samur, beyaz samur (ziblin), beyaz kutub tilkisi, siyah tilki, kızıl tilki kürkleri, 100 araba balık dişi, 3.000.000 altın, 800 kese esedî kuruş, 800 kese akça (gümüş para), ganîmetler arasında idi. Osmanlı ve Kırım akıncıları, akına giderken korkmazlar. Zira yakalanmaları ihtimali çok azdır. Fakat dönüş pek tehlikelidir. Zira asker, ağzına kadar ganîmet doludur ve bu kadar ganimetle savaşmak ve hızla yol almak zordur. Rus ordusu imhâ edildiği için ondan korku yoktu. Fakat Hazar Denizi'nin kuzeyinde Moğollar'ın Budist Kalmuk kavmi büyük atlı ordular hâlinde dolaşıyordu. Onlardan korkuluyordu. Onların bölgesinden uzaklaşmak için Volga Sırtları'ndan batıya yol aldık. Kiev yakınlarına kadar batıya geldik. Burada Özü (Dnyepr) nehrine Tasma (Desna) ırmağının döküldüğü yerde Droşenko Kazakları'nın Braslav kalesi vardı: Evvelce de gelmiş ve yazmıştım. Kalede 3.000 asker ve 5.000 kadar ahşab ev mevcuttur Buradan da batıya gidip Polonya'ya girdik. Krakovi şehri varosunda bir hafta kalıp ateşe verdik.

Krakovi, muazzam bir şehirdi. Rüzgâr da estiği için bir gecede kül oldu. Yalnız kalesi ve kaledeki 105 manastır, kilise ve büyük kâgir bina kaldı. Ahmelinc vilâyetinden çıktık. Kyor, Ladçen, Oman, Braslav kalelerine geldik. Droşenko Kazağı vilâyetidir. Tasma ve Doline sularından geçip Kapoşne, Zabotin, Tasma üzerinde Vermedok, ırmağı geçip Çehrin kalelerine geldik. Lomovod köyü, Kiev'in güneydoğusunda Çerkasi palangası, Kani ve Kirmancık kaleleri, Bobro palangası, Krilo ve Koblak kaleleri yoluyle Aksu sahilinden Anderya Kazağı vilâyetine girdik. Doğanhisârı'nda top şenlikleriyle karşılandık. Özü'yü geçtik. Şâhinkirman ve Kanlıcak kalelerine geldik. 1657 yılı Kasım günü idi. Kalmuklar, Kanlıcak'a kadar sarkmışlardı. Kırım Hanı ordusuyle Kırım'dan çıkmıştır, yarımada boştur diye ümitlenip 10.000 Ukrayna Kazağı ile 2.000 Kalmuk birleşip Kanlıcak'ı almak istemişler. Meydan muharebesi oldu. Bütün düşman tamamen ya öldürüldü, ya esir edildi. Serge, Brabaş, Anderya, Zaporoşka Kazak hatmanları esir alındı.

Or kalesinde Kırım'a ayak bastık. Burada ganimet taksimi yapıldı. Hisseme 17 esir ve 40 at düştü. Han Hazretleri de Osmanlı temsilcisi olduğum için ayrıca 5 köle, 5 yorga at, bir samur. hizmetkârlarıma birer at ve onar altın ihsân etti. Mehmed Giray Han'a: «Han'ım» dedim, «nice kere Kırım vilâyetine geldim, akına katılmak yüzünden hoşca temâşâ edemedim. Bu def'a izin verirseniz iyice gezeyim». IV. Mehmed Giray, elime bir yarlığ (han fermânı) verdi. Kırım'ın neresinde olursa olsun ağırlanmam için emirdi. Koynuma koyup hizmetkârlarımla yola çıktım. Tuzla, Keşkara, Kenekes, Celâyirli, Beşevli, Elkesen, Kocalak, Butaş, Soğanlı, Yayşılı, Senike, Bozyayşı, İbrahimefendi köylerini geçip Gözleve'ye geldim.

Gözleve

Gözleve (Rusca: Yevpatorya) kalesi, Karadeniz üzerinde limandır. Or kalesinin güneyinde, Kırım'ın batısındadır. 24 adet dört köşe kuleli kalesini Sâhib Giray Han yaptırmıştır. Her kule arası 24 arşın, kale çevresi 3.400 arşındır. Büyük kaledir. Çevresi denizle ihâta edilmiş bir burun üzerindedir. Beş demir kapısı vardır ki biri iskeleye açılır. Denizle çevrildiği için

hendeğe ihtiyacı yoktur. Liman kapısı dışında esir pazarı bulunur. 3 Türk, 2 Çingene, bir Ermeni mahallesidir, Çingene'si Müslüman'dır. 13 cami, 12 mescid, bir Ermeni kilisesi, bozahâneler, yel değirmenleri, 2 medrese, 5 mekteb, 5 hamam, 8 han, 3 kervansaray, 6 yolcu hanı, 7 çeşme 795 dükkândır. 25'i bozahânedir. Bozası fevkalâde lezzetlidir ve okkası bir akçadır. Üstâd Mimar Sinan yapısı Bahâdır Giray Câmii şâhâne âbidedir. İslâm Giray Kervansarayı, Nûreddin Sultan Camii, İslâm Giray Çeşmesi, çok güzeldir. Çeşmenin kitâbesindeki tarih mısraı, meşhur şair Cevrî'nindir: *Can-fezâ çeşme zehî ayn-ı hayât* (1061). Gözleve, 150 akça kazâ merkezidir ve 110 köy, bu kazâya bağlıdır.

Tuzla gölü, Mustafa Atalık ve Alma suyunun geçtiği Elmalı, Kaçı suyunun geçtiği Kaçı, Gazi Sefer Ağa Köprüsü'nden İnkerman kalesine geldik.

İnkerman

Kırım adasında, fakat Osmanlı idaresindedir. Zira Kabarta suyundan Kefe limanına kadar bütün güney kıyıları, Kefe eyaletidir ve Osmanlı idaresindedir. Bu kıyılarda Kırım hanının zerre kadar hükmü geçmez. İnkerman, Kefe eyaletinin Balıkova kazâsının nahiyesidir, voyvodası da vardır. Bâyezid Veli Camii, kiliseden çevrilmiştir. 2 Türk, bir Rum mahallesi, 750 ahşab evdir, 200 ev Rum'dur. Kasabada 2 cami, 2 mescid, bir Rum kilisesi, Nûreddin Sultan Sarayı, bir hamam, bir Halveti tekkesi, bir medrese, 2 mektebdir. Bağ, bahçe, havuz ve fıskıyeler içindeki saray muhteşemdir. İnkerman limanı 3 mildir. 8 ayrı koyu olan çok büyük limandır. Çevrede karaca, dağ keçisi, yaban kazı ve ördeği, kuğu, balıkçıl, karabatak, saka gibi çok av hayvanı vardır. İnkerman açığından çok ve çeşitli balık çıkarılır. Dağlara doğru keklik, çil, turaç, toy, sülün pek çoktur. Avlota, Hamamlı, Suluca, Ulu, Bahçeli, Çurgona limanları, yalı boyunca dizilir. Gemiler demir atmadan yatarlar, deniz o derecede sâkindir. Çok güzel yerlerdir. 6 saat ötede Sarkerman, karşısında Salonya kaleleri vardır. Balıkova kazâsının nahiyeleridir ve Osmanlı idaresindedir, Kırım Hanı karışmaz.

Balıkova

Adanın güneyinde liman ve kaledir. Kuzeyinde Akyar limanı (Sivastopol) vardır. Salonya ile Balıkova arası 3 saattir. Balıkova, Fâtih devrinde Gedik Ahmed Paşa tarafından Cenevizliler'den alınmıştır. Kefe eyaletinde 150 akça kazâ ve voyvodalıktır. Kalesini 180 Osmanlı muhâfızı bekler. Balıkova'nın ardındaki Abana dağlarını, Sinop berisindeki dağlardan görmek mümkündür. Kalede, liman ağzına bakan 50 top vardır. 250 hâne, 2 mahalle, bir câmi, bir mescid, bir han, bir hamam, bir gümrük hanı, 80 dükkân, ayrıca 70 hâne bir Rum mahallesi vardır. Limanı 500 gemi alır. Balığı boldur. 3.000 arşın ötede Kadıköyü ve bir saat sonra Çorgana köyüdür. 200 ve 150 hâne, hamamlı köylerdir. 4 saat sonra Menkup'tur.

Menkup ve Gevherkirman

Burası da Ceneviz üssü iken, Fâtih'in emriyle Vezir-i âzam Gedik Ahmed Paşa fethetmiştir. Kalesi Ceneviz yapısıdır. 150 akça kazâ merkezidir. 70 köy, bu kazâya bağlıdır. Bâyezid Han Camii'ni geçenlerde (1056) Cizyedâr Mehmed Ağa tamir ettirmiştir. 100 hâne Türk, bir mescid, bir hamam, 2 çeşmeden başka 7 mahallede 1.000 Yahudi evi mevcuttur. 80 de debbağhâne vardır. Bu Yahudiler, Karayim'dir (Hazar Türkü). Yalnız Tatarca (Kırım Türkçesi) bilirler, ama Mûsevi'dirler. Koca Salâhi ve Mehmed Giray Han'ın bir sarayı bulunan Süren köylerinden diğer bir büyük Mûsevi Karaim (Hazar Türkü) kasabası olan Gevherkirman kalesine geldik. 1.150 Mûsevi Karaim evi vardır. Kale muhâfızları ve dizdârı bile Mûsevi'dir ki, böyle bir şeyin bütün Osmanlı ülkesinde emsali yoktur (o zamanki dünyada da yok). Onun için «Cüfûd = Çıfıt Kalesi» de derler. Sâhib Giray Han Camii vardır ama, buraya pek Müslüman uğramaz. Kalede esirler için korkunç bir zindan vardır.

Salacık

Aynı adlı dere üzerinde kaledir. Derenin iki tarafında bağlı bahçeli 3.000 hâne şehirdir. 5 mahalle, 5 câmi, Mingli Giray Han Sarayı, onun yanında Sâhib Giray Han Medresesi, bir mekteb, bir hamam vardır. Cuci Giray Sarayı, 4 kuleli ve demir kapılıdır; içinde de bir cami vardır. Yolu üzerinde bir Kasr-ı Adl mevcuttur. Fakat bu saray şimdi cebehâne olarak kullanılıyor. Bu şehrin asıl Aşlama Bahçesi görülecek yerdir. Mehmed Giray Han'ın yaptırdığı bir has bahçedir, içinde çok güzel köşkler vardır. Meselâ Bahâdır Giray Han Köşkü'nün tarihi 1049, Mehmed Giray'ınkinin 1052, diğer bir köşkünki 1056'dır. Has bahçede enfes elma, armut, kiraz, vişne ve başka meyve ağaçları, havuzlar, şadırvanlar, fıskıyeler, maksûreler, altın yaldızlı divân-hâneler, çeşit çeşit çiçek tarhları vardır. Salâ şehrinden geçip Bağçesarayı'na vardık.

Taht Şehri Bağçesarayı ve Kırım'ın İdâri Teşkilâtı

Kırım'ın güneyindedir, ama sahilde değildir. 8.000 arşın veya bir fersah uzunluğunda, 5.000'e yakın kâgir ve çok bakımlı ev ve konaklı büyük şehirdir. Şehri imar eden Sâhib Giray Han'dır ve sarayını 7 yılda yaptırmıştır. Bu sarayın çevresinde çok güzel, Cennet'ten nümûne bahçeler olduğu için «Bağçesarayı» denmiş, şehir büyüyüp serpilince, beldeye de sarayın adı verilmiştir. Sarayın çevresi 5.000 arşın sûr ile çevrilidir. 4 demir kapısı ve 3 divân-hânesi vardır. Divân-hâneye Tatarlar «görünüş» derler. 3 görünüş'ü Sâhib Giray, Bahâdır Giray ve İslâm Giray Hanlar yaptırmışlardır. Çok büyük resm-i kabûl salonlarıdır ve nice han, buralarda tahta oturmuştur. Han'ın tahtının sağında Kalgay Sultan, ayakta durur. Ama Kalgay (Kırım veliahdi) Bağçesarayı'nda değil, Akmescid'de oturur. Bağçesarayı, Kırım hanlığının taht şehridir ve hanlar burada, bu muhteşem sarayda ikamet ederler. Nûreddin Sultan (2. veliahd) ise törenlerde hanın tahtının solunda ayakta durur. Kalgay 350 ve Nûreddin 250 parça köye hükmeder. Törenlerde Kalgay'ın sağında Kırım Müftüsü Efendi,

onun sağında da Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî müftüleri dururlar. Kırım Müftüsü, mutlaka Hanefî mezhebindendir. Nûreddîn'in yanında ise ordu kadısı (şimdi bu görevdekî zât Murtazâ Efendi'dir), onun yanında Bağçesarayı Kadısı, daha sonra Kırım'ın 24 kazâsının kadıları yer alır. Bütün Kırım adası 25 kazâdır. Han'ın vezîri (şimdi bu görevde Gazi Sefer Ağa vardır), törende, tahtın karşısında ayakta durur.

Kırım adası 25 kazâdır ama, bunların 4'ü Kefe beylerbeyisinin elindedir ve Han'ın hükmü geçmez. Han'ın hükmü 21 kazâ üzerindedir. Kazâlar, nahiyelere ayrılır ve her nahiyede «nâib» adıyle bir küçük kadı bulunur.

Kırım'da 40 bey vardır. Bunlar Osmanlı teşkilâtındaki sancak ve alay beyleri gibidir. Askerî kumandanlardır. Hepsi Tatar asılzâdeleridir ve belirli beylikler, belirli ailelerin elindedir. Bu ailelerin bir kısmı, Giraylar'la şu veya bu şekilde akrabâdır. Meselâ 20.000 atlı çıkaran Şirin Beyi, daima han kızları ile evlenir ve bunlar ana tarafından Giraylar'a (Kırım (Hânedânı) mensûb olmuş olur. Or beyi 25.000 atlı, Mansûr beyi (şimdi Gazi Kaya Bey'dir) 20.000, Şeyhun ve Dayır beyleri 10.000'er atlı çıkarırlar. Beylerden küçük kumandanlara «mirza» (mîr-zâ) denir, bunlar küçük Tatar asılzâdeleridir. Osmanlı'daki bölükbaşı ve başbölükbaşılar (yüzbaşı ve binbaşı) gibidir. Meselâ Şirin beyinin emrinde 300, Mansûr beyinin elinde 140 mirza vardır.

Kırım'da 1.600 köy ve 6.000 çiftlik, 126.000 süvari, 3.000 kapıkulu askeri vardır. Kapıkulu askeri Tatar'dan olmaz, Abaza, Çerkes ve Gürcü kölelerdendir, II. Bâyezîd'in emriyle Mengli Giray tarafından kurulmuştur. Kırım'da 20.000 azınlık yaşar. Bunlar Mûsevî, Rum ve Ermeni'dir. Müseviler, diğer dünya Yahudiler'ine benzemezler, zira yalnız Türkçe bilirler (bunlar asılda Mûsevî dinine girmiş Hazar Türkleri = Karayimler'dir, Yahudilik ve Sâmîlik'le ırkan hiç bir ilgileri yoktur). Çocuk nüfus 300.000 kadardır. Bunlar dışında Kırım'da her zaman çok büyük sayıda harb esiri, köle ve cariye vardır. Bazı yıllar sayıları yüz binleri bulur. Kırım'ın ihtiyacından çok fazladır ve bir çok Osmanlı ülkesine, Arab ülkelerine, Kırım'dan köle ve cariye sevk edilir. Bunların büyük çoğunluğu Slav ve Kafkas ırklarındandır. Almanlar, Macarlar ve İskandinavyalılar azdır.

Sefer vukuunda Istanbul'dan Kapıkulları için 12.000 altın «çizme bahâsı» gönderilir. Hanların mehter-hâneleri 7 kattır ve her ne kadar beylerbeyiler gibi 2 tuğ taşırlarsa da, aslında kendilerine hükümdar muamelesi yapılır ve vezirlerle eşit, hattâ bir çok halde onlardan bile üstün muamele görürler.

Han Sarayı'nın avlusunda Kırım Hanları'nın türbeleri sıralanır. Şehirde 24 cami ve mescid, bir kaç mederese, 17 mekteb, 9 tekke, 47 sebil, 70 çeşme, 7 han, 7 yolcu hanı, 4 hamam,3 imâret, Kırım büyüklerine ait pek mükellef saray ve konaklar vardır. Bağçesarayı, bir yeşillikler, sular ve çeşmeler şehridir. Her taraf yeşildir ve her köşede su sesi çağlar.

En büyük mâbedi, 110 x 70 arşın olan Sâhib Giray Han Camii'dir ve 70 hademesi vardır. Çarşı'daki Kocababa Camii de büyüktür. Aslında Salacık ve Salâ şehirleri ile Bağçesarayı arasında bahçeler vardır ve bu 3 şehir bitişik gibidir. Üçü birden 8.000 küsur ev, konak ve saray eder ki, Avrupa'nın en kalabalık şehirlerinden sayılır.

Ahmed Ağa, Gazi Sefer Ağa, Mehmed Giray Çeşmeleri, Gazi Sefer Ağa, Kaytas Ağa, Defterdâr İslâm Ağa, Yalı Ağası Ahmed Ağa, Ebû-Ah-

med Ağa, Emekdeş Ahmed Ağa, Şâhpulad Ağa Sarayları, gerçekten muhteşem yapılardır. Çarşı içinde Gazi Sefer Ağa'nın 177 odalı hanı da, büyük bir kervansaraydır, 1071'de yapılmıştır. Şehirde çok işlek, hepsi kâgir, çoğu kubbeli 1.100 dükkân ve her türlü sanayi ve ticaret erbabı vardır. 4 hamamdan Mehmed Giray Han Hamamı kubbeli, altın ve lâciverd yaldızlıdır, 1071'de (1661) yapılmıştır. Baştan başa beyaz mermerden yapılmıştır. 6 halvet-hânesi vardır ve kurnalarının lüleleri altın kaplamadır. Tasları da altın yaldızlıdır. Sekiz köşeli orta sofasının ortasında fıskıye yükselir. Dellâkler, ibrişim (ipek) futalara bürünürler; hepsi Çerkes, Abaza, Gürcü, Rus, Leh, Ukran delikanlılarıdır. Hamama devamlı şekilde güzel koku verilir. Doğrusu böyle bir hamamı Istanbul'da gördüm desem yalandır. Zira Osmanlı âdetinde bu çeşit gösteriş günahtır. Cânistan Han Sarayı yakınında Sâhib Giray Han Hamamı, Küçük Hamam ve Tabhâne Hamamı da güzel binalardır. Sonuncusu —adından anlaşılacağı üzere— nekahat devrindeki hastalar içindir ve gerçekte bir kaplıcadır. 600 kadar saray ve konakta hususi hamam mevcuttur. Kaytas Ağa Sarayı yolunun sonunda Hacı Osman Ağa Köprüsü, dere üzerinde bir letâfetli yapıdır.

Bağçesarayı ve çevresinden refah, zenginlik ve güzellik akar. Her taraf mâmurdur. Yoksul yoktur. Her türlü san'at ve ilim ehli, hekimler, şairler, musikişinaslar, hattatlar, âlimler pek çoktur. Dede Mâsum, Tarkan Köle, Alp Akay, şehrin meşhur cerrahlarıdır. Tatarlar, zevk ve safâ içinde yaşarlar. Doğu Avrupa'nın serveti buraya akar. En mütevazı Tatar'ın bile bir kaç Çerkes, Abaza, Leh ve Rus cariye ve kölesi vardır. Şehirde bir hastahane, bir Rum ve bir Ermeni kilisesi vardır. Burada Müsevî yoktur. Şehirde en üstün kalitede eğer, kamçı, ok, nakışlı gömlek, pamuklu dokuma yapılır ki, dünyaca meşhurdur. Çevrede 9.000 bağ vardır.

Bağçesaraylılar sıkıldıkça, güneye Karadeniz yalısına inerler. Buraya «Tat İli» denir. Kırım'ın en güneyindeki sahil parçasıdır. Ahali çok karışıktır. Anadolu'nun Karadeniz bölgesinden gelme Rumlar ve Lazlar çoktur. Bir mıkdar Osmanlı da buraya yerleşmiştir. Iklim harikulâdedir. Her taraf incir, limon, turunç, zeytin, nar, şeftali, dut, muşmula, ayva, kestane, erik, kayısı, zerdâli, karanfil bahçesidir. Bahçesarayı'na buradan çok meyve gelir. Yalta, bu sahildedir. Tat İli'ne Han'ın bir ağası bakar (Tat İli, «Türk'e yabancı kavimlerin yaşadığı yer» demektir. Şimdi bu sâhil Rusya'da Komünist Partisi'nin ve üst derecedeki kodamanlarının dinlenme ve zevk yeridir).

Selim Giray (sonradan han olmuştur), beni sarayına davet etti. Çok sohbetler ettik. Edirneli Neyzen Derviş Receb Çelebî, Nefirzen Osman Çelebî, Tanbûrî Ramazan Ağa gibi meşhur musikişinaslar vardı.

Bağçesarayı'nın aşağı tarafında bahçeler içinde 300 hâne bir mâmur köy vardır. Orada üç kurşun örtülü türbede eski hanlardan bazıları yatar. Ziyaret ettim.

Akmescid

Akmescid (Rusca: Simferopol), Bağçesarayı'nın az kuzeydoğusunda, Kırım'ın güneyinde, fakat orta yere doğrudur. Kalgay'ın (Kırım veliahdi) taht şehridir, burada oturur. 300 akça pâyeli büyük kazâ merkezidir ve 360 köy bu kazâya bağlıdır. Üç saat uzaktaki Çadır Dağı'nın tepesinde her mevsim kar görülür. Bağçesarayı kadar büyük değildir (bugün Kırım'ın en

büyük şehri). 2.370 ev ve konak ve saray, 200 dükkân, 5 cami, 4 mescid, 2 medrese, 3 tekke, 3 mekteb, 4 çeşme, 2 han, bir hamam ve sair binalar vardır. Kalgay Sultan ve Gazi Sefer Ağa Sarayları, Mingli Giray (1508) ve Abdurrahman Bey Camileri muhteşemdir. Bağ ve bahçeler içinde zengin şehirdir. Kalgay Sultan, şehrin az kuzeyinde muhteşem bir sarayda oturur. Binalar kâgir ve kiremit damlıdır.

Akmescid'le Karasupazarı arasındaki Azizler köyünde Mehmed Giray Han'ın 1652'de yaptırdığı muazzam bir kervansaray vardır ki 100 tavla at almaktadır. Kapısındaki tarih mısraını bizzat Han Hazretleri düşürmüştür.

Karasupazarı

Akmescid'le Kefe arasındadır. Akmescid'in kuzeydoğusundadır. 300 akçe paye'i büyük kazâ merkezidir. 12 nahiyesi vardır. Burada bir küçük Yeniçeri birliği vardır, Kefe beylerbeyisi gönderir. Ziyaretim sırasında şehrin ve kazânın âmiri Şeytan Bâkî Çelebi idi. Şehrin içinden Karasu çayı akar. Kazânın yıllık vergi geliri 27 yük'tür (2,7 milyon akça = 420 milyon TL.). Kıble tarafında bir Ermeni mahallesi vardır. Batı tarafındaki 500 hâne kiremit damlı ev, Anadolu Türkü'dür. Rûm eyaletinden (Amasya, Sıvas, Tokat tarafları) buraya göçmüşlerdir. Karasu üzerinde 100'den fazla değirmen ve 8 ahşab köprü vardır. Çayın suyu temmuzda çok azalır. Lâkin diğer aylarda deli gibi akar. Çadır dağından kaynayıp Azak Denizi'ne dökülür. 5 cami, 23 mescid, 5 medrese, 8 mekteb, 4 tekke, 27 sebil, 8 han, 4 hamam, 1.140 dükkân, 105 bozahâne, 40 meyhâne, 10 kahvehâne vardır. Kalabalık şehirdir. Şâfiî mezhebi yaygındır. Gazi Sefer Ağa'nın 120 odalı, 4 kuleli, 2 demir kapılı 1655 tarihli hanı, kale gibidir. Şirin Beyi ve Tayman Mirza Hamamları ferahtır. Şehirde 2.000 Ermeni, 500 Rum, 300 Mûsevî Karayim Türkü yaşar. Diğerleri Anadolu ve Kırım Türkü'dür. Bahçesiz ev azdır. 7 de yolcu hanı bulunur. Zira ticaretle geçinen işlek şehirdir. Bir okka sığır eti bir akçaya satılır. Bir okka koyun eti 2 akçadır. Tatarlar, koyun eti sevmez, at eti için deli olurlar. Koyun az olduğundan pahalıdır. Kirazı, vişnesi, eriği, elması meşhurdur.

Karasu'yu geçtik. Küçük Karasu, 200 hâne, birer mescid, han ve hamamlı kasabacıktır. Sonra 100 hâne Toylu Ermeni köyü gelir, bayır üzerinde kilisesi vardır. 3 saat sonra 100 hâne, bir camili Çerkes köyü, 3 saat sonra da Soğuksu Tatar köyü mevcuttur. Bundan sonrası Osmanlı toprağıdır. Kırım Hanı Hazretleri'nin hükmü geçmez, Kefe beylerbeyiliğidir. Soğuksu, Kefe'ye bağlıdır, beylerbeyinin bir voyvodası vardır. Kurbağa Kayası ve Balık Kayası derelerini geçip Karadeniz yalısına indik.

Sudak ve Eski Kırım

Liman ve kaledir. Kefe'nin az güneybatısındadır. Karasupazarı'nın güneydoğusunda kalır. Kefe eyaletinde 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. Ceneviz yapısı olan ve Osmanlı tarafından tamir edilen kalesinde 50 muhâfız hisâr eri bekler. Kalenin bir tarafı deniz ve 300 arşın yalçın kaledir. Sudak'ı Fâtih'in emriyle Gedik Ahmed Paşa, Ceneviz kâfiri elinden fethetmiştir. 3.000 arşın çevresi olan kalenin 24 kulesi mevcuttur.

Bâyezid Veli Camii, bir cami daha, 300 hâne, bir mescid, bir çeşme vardır. Ceneviz yapısı binalar harâb olmuştur. Limanı 50 gemi alır. Kiraz, elma ve ayvası dünyaca meşhurdur, pamuklara sararak Istanbul'da padişaha, vezirlere, Kırım Hanı'na gönderirler. Doğu tarafındaki üçgen şeklindeki yarımada Tat İli'nin bir kısmıdır, ahalisi Rum'dur.

«Eski Kırım» denilen şehir, Sudak'ın kuzeydoğu ve Kefe'nin kuzeybatısındadır. 150 akça kazâ merkezidir. Mengli Giray'ın 1512 tarihli camii, Hacı Mehmed'in Ocak 1405 tarihli camii, 3 mescid, 2 medrese, bir mekteb, 2 tekke, bir hamam, 40 dükkân vardır. 4 Türk, bir Mûsevî Türk (Karaim), 5 Rum ve Ermeni mahallesinde geniş bağ ve bahçeler içinde 500 seyrek düzenli ev görülür. Eskiden büyük şehirmiş. Bağçesarayı gelişince gerilemiş. Altınordu hâkanları zamânından kalma çok âbidenin harabesi vardır.

Kefe

Kefe (Rusca: Feodosiya), adanın güneydoğusunda liman ve kaledir. Gedik Ahmed Paşa, Fâtih'in emriyle, Donanmay-ı Hümâyûn ile gelerek Ceneviz elinden fethetmiştir. Şehzâdelikleri zamanında Yavuz Sultan Selim ve Kaanûni Sultan Süleyman'la II. Bâyezid'in diğer bir oğlu, burada bir ara sancak beyliği yapmışlardır. Zira 1475'te Kırım Hanlığı, padişaha tâbi olunca, adanın güneybatısındaki sahil baştan başa Osmanlı devletine geçmiş, Kırım Hanlığı'ndan ayrılarak doğrudan doğruya ilhâk olunmuştur. Eskiden sancaktı. Şimdi —sevkulceyşi ehemmiyetine binâen— eyalettir. Bazan vezir pâyesinde beylerbeyiler gönderildiği de olur. Beylerbeyi hassı 507.766 akçadır. Tımar teşkilâtı yoktur. Kalesinde her zaman bir oda (bölük) yeniçeri ile birer takım cebeci ve topçu bulunur. Bunlar Istanbul'dan gelir ve muntazaman değiştirilirler. Bu kapıkulu askeri dışında dizdârın emrinde 300 hisâr eri (kale muhâfızı) vardır. Eyalette 8 kale mevcuttur. «Kefe Kapdânı» denilen tümamiral veya bahriye albayı da burada oturur ve Kırım çevresindeki denizlere dolaşır.

Kefe'ye Istanbul'dan 500 akça pâyeli mollalardan kadı gönderilir ve kadı'nın ayrıca yılda 1.500 altın tahsisatı vardır. Beylerbeyinin de hassı dışında yıllık tahsisatı 19.500 altındır, bazan 25.000 altına kadar çıkar. Molla Gani, Ak Mehmed, Sarhoş İbrahim Paşalar gibi Kefe beylerbeyileri, eyaleti çok iyi idare etmişlerdir. Kırım'ın içinde bu Kefe beylerbeyisi, Azak Denizi ucunda Azak sancak beyi ve batıdan Özü beylerbeyisi, Kırım Hanlığı'nı çepçevre kontrol altına almışlardır. Ama Kırım ordusu çok büyüktür. Istanbul'a karşı ciddî bir başkaldırmada bunlar yetişmez, Istanbul'dan Kapdân-ı Deryâ gelerek Kırım'a çıkar. Bir iki defa, —azledilmelerine karşı koyan hanlar yüzünden— böyle olmuştur. En meşhurları Özdemiroğlu Osman Paşa ile Kılıç—Ali Paşa'nın gelerek bastırdıkları XVI. asrın sonlarına ait ihtilâllerdir.

Kefe eyaleti, 8 sancaktır: Kefe merkez, Tat İli, Kerç sancakları, Kırım adasındadır. Eyaletin diğer 5 sancağı ise Kırım dışındadır: Bolva, Adahun, Azak, Balasıra ve Taman. Taman, Kerç Boğazı'nın Kırım karşısındaki yakasındaki yarımadanın ve bu yarımada üzerinde Kerç Boğazı'na bakan bir limanın adıdır. Azak (Rostov'un banliyösü), Azak Denizi'nin kuzeydoğudaki ucunda, Don nehrinin denize döküldüğü yerde limandır. Bolva sancağı, Azak Denizi üzerinde bir limandan adını alır, başka top-

rağı yoktur. Bahriye sancağıdır. Bu sancağın deryâ beyi, 20 parça firkate ile bütün Azak Denizi'ne hâkimdir. Kefe gümrüğünden 10 kese (400. 000 akça) sâlyâne alır. Gene 10 kese sâlyâne alan Adahun da bahriye sancağıdır ve 10 firkatesi vardır. Bu sancağın deryâ beyi, Kuban nehrini, ağzını ve çevresini kontrol eder. Azak sancağı 20 kese sâlyânedir, yani sancak beyinin yıllık tahsisatı 800.000 akçadır. En mühim sancaklardandır ve daima beylerbeyi payesinde paşalar sancak beyi olarak gönderilir. Zira bu sancak, Osmanlı idaresinin Rusya'nın bağrına girmiş son idarî parçasıdır. Bu sancağı çiğnemeden Rus'un Kafkasya'yı uzaktan bile görmesi mümkün değildir. 1657'ye kadar Kefe eyaletinin merkezi Kırım'da Kefe şehri iken, bu tarihte, Köprülü Mehmed Paşa'nın emriyle, Azak şehrine nakledilmiştir. Şimdi Kefe beylerbeyisi, Azak'ta oturmaktadır ki, Azak, kuşuçuşu, Kefe'nin 400 kilometre kuzeydoğusunda, Moskof illerinin âdetâ içindedir.

Aslında Kefe eyaleti, bu 8 sancaktan ibaret değildir. Bir de eyalete bağlı kabileler vardır. Bunlar iç işlerinde muhtar, ilkel kavimlerdir, başlıcaları Çerkesler'dir. Kuban nehrinden güneye Gürcistan'a kadar bütün Doğu Karadeniz sahilleri ve ardında kalan Kafkas Dağları, Çerkesistan'dır. Bütün bu büyük ülkeyi Kefe beylerbeyisi kontrol eder, ne Rusya'nın, ne İran'ın gücü bu dağlara erişemez. Çerkesistan, Fâtih devrinde Osmanlı nüfuzuna girmiştir ama, asıl XVI. asrın sonlarında Özdemiroğlu Osman Paşa, buraları devlete bağlamıştır. Kırım Hanı'nın da Çerkesistan ve Kuzey Kafkasya ülkelerinde nüfuzu vardır. Bu nüfuzu, Kefe beylerbeyisi olan paşanın müsamaha ve izni derecesindedir. Taman yarımadasında Çerkes yokken, bir çok kabileyi buraya yerleştiren Osman Paşa'dır. Bu suretle Taman'la Elbruz Dağı arasındaki 40 Çerkes kabilesinin beyi, Osmanlı devletine sadakat yemini etti. Bu beylerin azil ve tayinleri şimdi Kefe paşasının elindedir. Bu beylere sancak verilmez ama, seferde münasip sayıda süvari asker istenir. Bu Çerkesler, ne Müslüman, ne Hıristiyan, hiç bir dinde değildir. Ama iyi kavimdirler. Osmanlı illerine gelenler hemen Müslüman olur. Ama dağlarda yaşıyanlar din nedir bilmezler (XVIII. asrın sonlarında Vezir Ferah Ali Paşa hepsini Müslüman yapacaktır).

Kefe eyaletinde 3.000 Osmanlı askeri vardır. Seferde Çerkes beyleri de 17.000 atlı ile gelirler.

Kefe kalesi, 8.000 arşın çevresi olan, gördüğüm en muhteşem ve büyük kalelerden biridir. 2.000 arşını, denize bakar. Kara sûrları iki kat ve 30 arşın yüksekliğindedir. Önünde 50 arşın eninde ve 20 arşın derinliğinde hendek vardır. Kale 117 burç ve 2.600 mazgaldır. 117 yüksek kulesi vardır. Kefe, işlek limandır. Limanda üç adam bazusu kalınlığında demirler vardır. Gemiler, bunlara bağlanır.

Kefe, çok büyük ve kalabalık şehirdir. 10 câmi, 50 mescid, 5 medrese, 9 tekke, 45 mekteb, 10 hamam, 600 konak hamamı, 43 han, 9 yolcu hanı, 1.010 dükkân, 20 çeşme, 105 sebil, 960 konak, 160 değirmen, 4.060 ev kuyusu, bozahâneler, meyhâneler, 23 aded hânendeli, sâzendeli, meddahlı, şairli mükellef kahvehâne ve sair binalar vardır. Şehzâde (Kaanûni) Süleyman Han Camii, 150 x 100 ayak, 6 sütun üzerine 5 kubbelidir ve 10.000 adam alır, ama avlusu küçüktür. Sultan Süleyman Han, şehzâdeli-

ğinde Kefe sancak beyi iken yaptırmıştır. Müftü, Yeni, Gölbaşı, Tâcir Hacı Nebî, Kulekapısı Camileri, büyük bir cami gibi olan Hacı İdris Mescidi, Hacı Ferhad Medresesi, Ahmed Efendi Tekkesi, Hacı Murad Camii, Şehzâde Süleyman Han'ın yaptırdığı Tatlı Hamam, 981 hicrî tarihli Koca Kasım Paşa, Vezir ve 1069 tarihli Sefer Gazi Ağa Hanları, güzel yapılardır. 600 konak hamamı vardır. Halveti, Celveti, Gülşeni, Kaadirî tekkeleri mevcuttur, nedense Mevlevî-hâne yoktur

Kefe 80 Türk, 40 Karaim (Müsevî Türk), Ermeni, Rum, Çingene mahallesidir. Çok büyük ve kalabalık şehirdir. Yasemini, Kefe lâlesi, levrek, tekir, uskumru, hamsi balıkları meşhurdur. Büyük balıkçılık merkezidir. Kimse izinsiz avlıyamaz. Bir emânete bağlanmıştır. Yüzlerce kayığı tuzlanmış balıkla doldurup her yere sevk ederler. Bir okka ekmek, bir okka koyun eti bir akça, bir buçuk okka sığır eti bir akça olduğu halde, Tatarlar'ın çok yemesi yüzünden at ve eşek etinin okkası 2 akçadır. Müslümanlar'ı Kırım ve Osmanlı Türkü'dür. Ama Müslümanlar içinde köle ve cariyeler büyük nüfus tutar. Her Türk'ün köle ve cariyeleri vardır. Kavaflar Pazarı yanındaki Esir Pazarı çok işlektir. Esirlerin çoğu Çerkes, Abaza, Gürcü, Leh, Ukran ve Rus'tur, ama her milletten vardır.

Yukarı iç kalede ve aşağıda büyük kaledeki Süleyman Han Camii avlusunda, mermer sandukalar içinde Osmanlı Hânedânı'na mensûb olanların mezarları vardır. Zira 3 Osmanlı şehzâdesi Kefe'de sancak beyliği yapmışlardır. Aynı câmî avlusunda 1070'te ölen Mustafa Paşa'nın kabri görülür.

Kerç

Kefe eyaletinde sancaktır. Kerç kale ve limanı, Azak Denizi ile Karadeniz'i birleştiren Kerç Boğazı'nın Kırım tarafının üzerinde, fakat asıl boğazın biraz güneyinde, bir yarımadanın güney yalısındadır. Burası Kırım'ın en doğusudur. Karşıda Taman yarımadası görülür ki, Kefe (Azak) eyaletinin diğer bir sancağıdır. Azak Denizi çok sığdır (14 metre). Bu boğazdan geçilmeden Karadeniz'e çıkılamaz. Azak Denizi de Osmanlı ve kısmen Kırım kontrolünde bir iç denizdir.

Tatarlar «Kerç» derler. Cenevizliler devrinde «Caffa» idi. Gedik Ahmed Paşa fethidir. 300 pâyeli kadısı ve voyvodası vardır. Deniz kenarında dört köşeli kalesinin doğu kapısında, Ceneviz yapısı olan kalenin II. Bâyezid tarafından baştan başa tamir edildiği okunur. Kale önündeki II. Bâyezid Han Câmii'dir ve bir kitâbesinde de 1599'da III. Murâd'ın kızı Hadîce Sultân'ın tamir ettirdiği okunur. Kale içinde 200 ahşab ev, 10 dükkân, bir hamam, 50 kâgir mahzen (depo), bir kilise, iç hisarda 20 ev, bir mescid, anbar ve cebehâne, 150 hisâr eri, şâhî toplar, Büyük Kapı dışında Mayıs 1587 tarihli Mustafa Çelebî Camii, camie bitişik 100 dükkânlı çarşı, 300 ev, cami avlusunda beş yerde kol kalınlığında akan soğuk su, ileride kayalar dibinde bir cami, daha ötede varoşta ve hendek dibinde bir mescid, bir mekteb, bir tekke, bir han, bir hamam, bir medrese vardır. Kerç kasabasında bağ ve bahçe yoktur. Kırım'ın vahşî bir tarafıdır ki, karşı yakada başlıyan Çerkesistan, bu vahşeti arttırır. Bozası ve kalkan balığı çok meşhurdur.

İleride 4 saatte Çerkes köyü, bir saat ileride ve Kerç Boğazı'nın en dar yerinde Kilisecik Kalesi, Azak Denizi boyunca kuzeye doğru 8 saat me-

safede 300 hâne, bir mescidli Danabay Kalesi adlı Tatar kasabacığı, 9 saat ötede Şeyh İpli, sonra Karaalp köyleri, Azak Denizi içinde Mehmed Giray Han'ın Arbat kalesi vardır. Bu sonuncusunun çevresi 150 arşındır, şâhî topları ve 150 askeri vardır. Aynı Han az ötede Çekşeke kalesini yaptırmıştır. Bunun 4 saat ötesinde Kara Yâkub Ata köyü 100 ev ve bir camilidir. 4 saat ötede Nakşivan köy, 9 saatte Saskı) Geçidi ve Dip köyü vardır. Buradan Or kalesine gelip Kırım'ı bitirdik. Bu suretle 2,5 ay içinde Kırım'ın ne kadar yerini görmek mümkünse gördüm. Or'da bir gece kalıp Bağçesarayı'na döndük. Beşbaylı köyünden itibaren 9 saat içinde 105 Tatar köyünü geçip Bolganak'a gelip Bağçesarayı'na vardık. 1664 yılı martına tesâdüf eden 20 şevvâldi. Ramazân için Selim Giray Sultan, beni sarayında misafir etti.

XVII

AKDENİZ ADALARI

Cezâir-i Bahr-i Sefîd = Akdeniz Adaları

«Cezâir» Arabca'da «cezîre = ada» kelimesinin çoğuludur, «adalar» demektir. «Bahr-i Sefîd» de Farsca terkiple «Akdeniz» demek. «Cezâir-i Bahr-i Sefîd = Akdeniz Adaları» demek oluyor. Osmanlı teşkilâtında önce kapdân-ı deryâ'nın ek görev olarak beylerbeyisi olduğu, Tanzimat'tan sonra da daha dar sınırlar içinde bir eyalete bu ad verilmiş, «Cezâir-i Bahr-i Sefîd = Akdeniz Adaları» denmiştir.

Burada bir şeyi daha hatırlatmaya mecburum: Osmanlı terminolojisinde «Akdeniz», bugünki mânâsında değildir. Istanbul Boğazı'ndan sonra, hemen Sarayburnu ile Üsküdar arasında Akdeniz başlamaktadır. Yani Marmara Denizi ile —o zaman «Adalar Denizi» denen— Ege Denizi de «Akdeniz»dir. Bu mânâda, geniş mânâda «Akdeniz», cumhuriyet yıllarına kadar kullanılmıştır. Osmanlı'da iki deniz mefhumu vardır: Akdeniz ve Karadeniz. İkisi de iç deniz gibi itibar edilir. Diğer denizler, okyanuslara bağlı denizler, Osmanlı zihniyetinde, Türk idaresinde olsalar bile, âdetâ müstemleke denizleridir. Osmanlı Cihan Devleti'nin zihniyeti, Akdeniz'e «Mare Nostrum = Bizim Deniz» diye ad takan Roma Cihan Devleti'nden farklı değildir. Roma zihniyetinde «barbar» nasıl, «yabancı, Romalı'dan gayrı», Emevî Arab Cihan Devleti'nde «acem» nasıl, «yabancı, Arab'dan gayrı» demekse, Osmanlı Cihan Devleti'nde de «kâfir» (çoğulu: kefere) aynı mânâdadır. Bir aşağılayıcı mânâsı yoktur. Sadece «Osmanlı'dan gayrı, Osmanlı'ya yabancı (şahıs veya millet)» demektir.

Pax Ottomana devrinde Akdeniz ve Karadeniz, Türk iç denizleridir. Akdeniz'in ancak kuzeybatı kıyılarında hâlâ Osmanlı Cihan Devleti'nin her dine ve ırka açık nimetlerinden faydalanmasını bilmeyen, ona direnen yabancılar (kefere, küffâr, kâfirler) vardır. Bunlar Osmanlı medeniyetinin üstünlüğünden gaflet eden

fakir ve geri toplumlardır. Zihniyet budur. Karadeniz tamamen kapalı Türk gölüdür. Akdeniz'i Roma da tamamen kapatamamıştı. Ancak Cebelitârık'tan başlayıp Akdeniz'in bütün Afrika kıyıları, bütün Asya kıyıları, istisnâsız Osmanlı'da olduğu gibi, Dalmaçya'ya kadar bütün Avrupa kıyıları da ondadır. İspanya, Fransa ve İtalya, Akdeniz'in ancak Cebelitârık'tan Dalmaçya'ya kadar olan bir kısım Avrupa kıyılarına hâkimdirler.

Bütün bu kıyıların bir tek eyalete bağlanması bahis mevzuu değildir. Roma ve Bizans devrinde de olmamıştır. Akdeniz'in ve Karadeniz'in hâkim-i mutlakı kapdan paşa'dır ama, bu denizlerin kıyılarında bir çok eyalet yerleşmiştir. Bu eyaletlerin üçü, Cezâyir, Tûnus ve Trâblusgarb (Libya), bahriye eyaletleridir, oramirallere mahsustur. Bahriye eyaleti olmıyan bazı eyaletlerin bazı sancakları da bahriye sancağıdır, tümamirallere mahsustur. Meselâ Mısır, bahriye eyâleti değil, kara eyâletidir ama, oradaki sancakların ikisi (İskenderiyye ve Dümyat), bahriye sancağıdır. Rumeli eyaletinin Selânik sancağı, Anadolu eyaletinin merkezi İzmir olan Sığla sancağı, bahriye sancakları için diğer örneklerdir. Buralara bahriye (veya: deryâ) sancak beyleri (tümamiraller) vali olarak gönderilmektedirler. Bunların, kara sancak beyleri gibi tımarlı sipahileri yoktur, kadırgaları ve levendleri vardır. Kapdân-ı deryâ emriyle deryâ seferine eşerler (Osmanlı terminolojisinde sefere eşmek = resmî sıfatla sefere katılmak).

İşte bu bahriye veya deryâ sancaklarının bir kısmı, doğrudan doğruya kapdân-ı deryâ'nın emrine verilmiş ve kapdân-ı deryâ, bu sancaklardan meydana gelen eyaletin beylerbeyisi sayılmıştır. Bu eyalete de «Cezâir-i Bahr-i Sefîd = Akdeniz Adaları» Eyaleti denmiştir. Bu eyaletin umumî valiliği, kapdân-ı deryâ'nın sıfat, görev ve salâhiyetlerinden ancak biridir. Zira kapdân-ı deryâ, bahriye nâzırı olarak Dîvân-ı Hümâyûn (bakanlar kurulu) üyesidir. Bugün millî savunma bakanı ile genel kurmay başkanının donanma ve denizle ilgili bütün yetkileri kapdân-ı deryâ'dadır. Üstelik bir eyaletin umumî valisidir. Ve üstelik deniz kuvvetleri kumandanıdır. Yalnız bu son sıfatı, bütün Osmanlı donanmasına şâmil değil, donanmanın yalnız en büyük parçasına şâmildir, şöyle: Kapdân-ı Deryâ, iç deniz sayılan Akdeniz'le Karadeniz ve bunlara bağlı bütün denizlerdeki donanma ve deniz kuvvetlerinin başıdır. Ama bu denizlerin dışında kalan deniz ve nehirlerdeki Türk donanmasına hükmü geçmemektedir. Kızıldeniz, Basra Körfezi, Hind Okyanusu, Tuna, Fırat, Hazar Denizi gibi deniz ve nehirlerde ayrı donanma ve filolar vardır ve bunlar kapdân-ı deryâdan emir almazlar, doğrudan doğruya Dîvân'ın

emrindedirler. Başlarındaki amiral ve deniz subayları, kapdân-ı deryâlık teşkilâtına bağlı değillerdir. Hattâ ayrı tersaneleri vardır ve bu tersaneler de kapdân-ı deryâya bağlı değildir.

Tanzimat'tan sonra kapdân-ı deryâ'dan Cezâir-i Bahr-i Sefîd eyaleti alınır ve diğer vilâyetler gibi başka valilere verilir. Yalnız eyalet, adını muhafaza eder. 1913 başında bu eyalet ortadan kalkar ve zaten eskisine nisbetle küçük olan eyaletin hemen bütün adaları (İmroz ve Bozcaada hariç) Yunanistan'a kaptırılır.

Bu eyalete «Cezâir-i Şark» da denilir. Bildiğimiz Kuzey Afrika'daki ülkeye de bundan ayırmak için «Cezâir-i Garb» denilmiştir. Bu tâbirler Osmanlı tarihlerinde ve vesikalarında geçer ve imparatorluk coğrafyasını bilmiyen tarihçilerimiz bu tâbirleri anlıyamamışlar ve Cezâir-i Bahr-i Sefîd olan Cezâir-i Şark'ı bugünki Afrika Cezâyir'i, «Cezâir-i Garb»i de Cezâyir'in Vahrân (Oran) bölgesi sanmışlardır. Tarih derecesinde coğrafya ve tarihî coğrafya bilmeden kompozisyon tarihçiliği mümkün değildir. Bizde de böyle tarihçiler çok az yetişmiştir: Zeki Velidî Togan ve İsmail Hâmi Dânişmend gibi.

«Kapdân-ı Deryâ Eyaleti», «Kapdan Paşa Eyaleti» (bilhassa Batı eserlerinde böyle denir) denen bu eyaletin sınırları çok değişmiştir. Bugünki Çanakkale ve Kocaeli illeri de bu eyalete dahilken, Tanzimat'tan sonra bu iki bölge «müstakil sancak» olarak Cezâir-i Bahr-i Sefîd'den ayrılmıştır. Kıbrıs bazan —bugünki Antalya ve İçel illerinden bazı parçalarla beraber— ayrı beylerbeyilik olmuş, bazan bu eyalete bağlı bir sancak olarak idare edilmiştir. Mora, Rumeli eyaletine dahilken, sonradan ayrı eyalet olmuş, bazan da bir çok sancağı ile Kapdân-ı Deryâ idaresinde kalmıştır. Eyaletin beylerbeyisi olan Kapdân-ı Deryâ 1453'e kadar Gelibolu'da otururken, bu tarihten sonra Gelibolu'ya başka bir deryâ sancak beyi tayin edilmiş, Kapdân-ı Deryâ, Istanbul'da oturmaya başlamıştır. Kasımpaşa şehri, Kapdân-ı Deryâ'nın emrine verilmiş ve eyaletin merkezi olmuştur. En dağınık Osmanlı eyâleti budur. Avrupa ve Asya kıt'alarında parça parça ve çok geniş sahalara yayılan sancaklardan kurulmuş, ancak Tanzimat'tan sonra derli toplu bir hâle getirilmiştir.

Kıbrıs, şu kazâlara ayrılmıştır: Girne, Mağusa, Karpas, Pendayia (Lefke), Lefkoşe, Mazoto, Leymosun, Piskopi, Avdim, Kolos, Baf, Hrisoho (bunların ilk 4'ü ve 5.'nin bir kısmı şimdi Türk bölgesindedir).

Sultân Azîz devrinde (1861 - 1876), Kıbrıs, Akdeniz Adaları eyaletinin bir sancağı idi ve 1878'e kadar böyle kaldı. Bu devirde eyaletin merkezi bir aralık Sakız, bir aralık Kal'a-i Sultâ-

niyye (Çanakkale) oldu. II. Abdülhamîd devrinde eyalet merkezi Rodos'a alındı ve uzun müddet orada kaldı.

Eyalet Adriyatik'e kadar uzanıyordu. Meselâ İyonya (Yunan) adalarından Aya Mavri (Mavra) (Leukas), eyaletin bir sancağı idi. 1611'de burada Mehmed Bey, deryâ sancak beyi idi (Naîmâ, II, 91). 1645'te Girit harbinin başında Venedik'in Kefalonya ve Zanta adalarındaki korsanlar, Aya Mavri'ye tasallut etmişlerse de, netice alamamışlardı (Naîmâ, IV, 154).

1453'ten sonra Gelibolu eski kapital ehemmiyetini kaybetmekle beraber, XIX. asrın başlarına kadar hâlâ çok mühim şehirdi. 80.000 nüfusu varken bu nüfus 1830'lara doğru 17.000'e düştü, fakat hâlâ 2 güzel limanı, maroken fabrikaları ile gelişmiş bir şehirdi (Hellert, *Atlas*, 61b). Karşı yakadaki Çanakkale'nin gittikçe gelişmesi, Gelibolu'yu söndüren sebeplerden biridir.

Mareşal von Moltke 13 nisan 1836'da Çanakkale'yi şöyle anlatır (s. 42): «Çanakkale'nin müdafaası için 580 top mevcuttur... Bu silâhlara muazzam bir para yatırılmış». Aynı yıllarda Amiral Sir Adolphus Slade ise şöyle der (s. 46-7): «Çanakkale Boğazı'nın girişi, her seyredene büyük heyecan verir. Sol taraf kıyıları kayalıktır ve dik tepelerle çevrilanırken, Anadolu sahillerinde başlangıç, kumluklar ve düzlüklerden ibarettir. Türkler, Çanakkale Boğazı ağzına ve her iki yakaya kaleler inşâ etmişlerdir. Bunlardan Avrupa sahilindekine «denizi önleyen» mânâsında «Seddülbahir kalesi» derler... Kale içinde bir de cami var. Sanırım ki bu mâbedin dünyada benzeri yoktur. Cami, Türkler'in ibâdet ve görev anlayışını bir arada gösteren nâdîde bir örnektir. Pencereleri yok, tüfek mazgalları vardır. Cami duvarlarında tüfekler asılıdır. Asker, silâhını duvara asarak namaz kılar. İbâdet hâlinde baskına uğrarsa, kendini câmîden savunacaktır. Boğaz, Çanakkale önünde darlaşır ve Kilidülbahir ile Çemenlik kaleleri, elele verir gibi biribirine bakışır. Boğazın bu kesiminde akıntılar şiddetlenir. Marmara'ya seyreden yelkenli gemilerin boğazı aşabilmeleri için müsait rüzgâr lâzımdır. Türkler her iki yakayı da toplar ve askerî birliklerle tahkim etmişlerdir. Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nı tabiat güzelliği bakımından mukayese etmek kolay değildir. Sanırım Tanrı, Istanbul Boğazı'na aşırı derecede iltimâs etmiştir. Ama Çanakkale Boğazı'nın görünüşü daha heybetlidir ve mağrur bir askeri hatırlatır».

Türk Akdeniz Adaları

Osmanlı Türkü, elindeki 4 büyük adaya çok ehemmiyet vermiştir (verdiği ehemmiyet sırasıyle): Kırım (26.000 km2), Mora (21.643 km2), Girit (8.379 km2) ve Kıbrıs (9.251 km2). Rodos (1.341 km2) ve Malta'yı (316 km2), bu dördüne nisbetle ikinci derecede tutmuştur. Sonra Ağrıboz (4.297 km2), Midilli (1.696 km2), Sakız (902 km2), Cerbe (540 km2) gelmiştir.

Daha çok yarımada olan Kırım'la Mora'yı, Osmanlı Türkü, ada saymıştır. Kenzî adlı bir saz şâirinin 1833'te söylediği *Kıbrıs Destânı,* hemen o yıllarda elden çıkan Mora ile yarım asır önce elden çıkan Kırım'a teessür gösterir ve Girit'le Kıbrıs'ı muhâfaza etmesi için Tanrı'ya yakarır. Kıbrıs'ta, Medîne'deki kutsal yerler ve Ravza-i Mutahhara için zengin vakıflar te'sîs edildiğini de söyler. *Destân*'ın ilk 3 kıt'ası şöyledir (Hâlid Bayrı, *Yeni Târih Dünyâsı,* II/9):

Sene bin iki yüz kırk dokuz içre
Nakledem dinleyin bir hoş hikâyet
Kıbrıs bir meşhûr yer Akdeniz içre
Söylenir dillerde bulmuşdur şöhret

Bunlar dörd adadır âlemde nâm-dâr
Mora Girit Kırım Kıbrıs âşikâr
İkisin zabt etdi hîle-kâr küffâr
İkisi İslâm'da bu dem bu sâ'at

Girit de uğradı bu temâşâya
Bahş oldu Mehemmed Ali Paşa'ya
Medîne vakfıdır Kıbrıs yaşıya
Rodos'la Kıbrıs'ı verir mi devlet

1718'de Kıbrıs sancağı, sadrâzama hass olarak verilmiye başladı. Sancakta sadrâzamı bir muhassıl temsîl ediyordu. 1746'da bu hâle son verildi. Kıbrıs, eskisi gibi eyâlet oldu ve emîr-i âhûr-i kebîr Eğriboyun Abdullah Paşa'ya vezâret'le beylerbeyiliği verildi. Buna mukabil sadrâzamlara Azez, Rişvân ve Kilis sancaklarında 420 kese (12 milyon akça) yıllık gelirli haslar tahsis kılındı *(Mür'i't-Tevârîh,* 391a). Ama Kıbrıs'ın bu durumu ancak 2 yıl devâm etti, 1748'de gene sadâret hassı oldu ve muhassıl'larca (sancak beyi vekîli) idâresine geçildi *(Aynı Eser,* 401a).

Evliyâ Çelebi ile Akdeniz Adaları'nda

Evliyâ Çelebi, Kıbrıs hariç, bu eyaletin mühim parçalarını gezmiştir. Onun tasvirlerinden bazı kısımlar alıyorum. 1658'deki Batı Anadolu gezisinde, Bursa ve Balıkesir'den Çanakkale bölgesine geçer. V. cilddeyiz:

Karabiga

Marmara'nın güneybatı kıyısında, Erdek Körfezi'nin batısında, Biga'nın kuzeyindedir. Denizden biraz içerdedir ama, sahile çok yakındır.

Kapdan Paşa eyaletinde sancak merkezidir. Beyinin hassı 312.088 akçadır. Sancakta 6 zeâmet, 14 tımar, 500 asker vardır. Ahâli Türk ve Türkmen (Yörük)'dir. Çarşı Camii, Leysi-zâde Efendi Hamamı, 6 mektep, bekkeler ve başka binalar vardır. Çavuş Camii köyü, Çınarlı dere, Akyer'den geçtik.

Çardak

Lâpseki'nin az kuzeyinde, Çanakkale Boğazı üzerinde limandır. 150 akça kazâ merkezidir. Gelibolu'nun tam karşısındadır. Bağ ve bahçe içinde 1.000 hâne, 17 cami ve mescid, 300 dükkân, bir hamamdır. Fâtih Sultan Mehmed Hanı, Ece Yâkub Bey Camii, güzeldir. Bu camiin mütevellisi hâl-i hâzırda benim. Ece Yâkub Bey, Rumeli'ni fethetmek için Gazi Süleyman Paşa ile beraber Çanakkale Boğazı'nı geçen beylerdendir. Aslen Karası emirlerinden iken, bu beylik Osmanlı'ya katılınca, o da emsali (Evrenos Bey vs.) gibi Süleyman Paşa'nın kumandanlarından olmuştur. Yâkub Bey'in İznik'te de bir camii vardır, onun mütevellisi de benim. Son zamanlarda yıldırım düşüp minaresini yıktı, inş'Allah bu yakınlarda yeniden yaptıracağım. Bursa'da da bir cami vardır ve orada gömülüdür.

Lâpseki

Çardak'ın çok az güneyinde, Çanakkale Boğazı üzerinde limandır. 150 akça kazâ merkezidir. 1.300 bağlı bahçeli, çoğu kiremit damlı ve iki katlı evdir. Bu büyük kasabada ahali daha çok Rum ve Ermeni'dir. Üzüm turşusu, bulaması, müsellesi, şirası pek meşhurdur. Bir câmii, bir hamamı, bir kaç hanı ve mescidi vardır.

Lâpseki'nin güneyinde ve denizden bir top atımı uzak Bergos, 700 hâne kasabadır. Evleri bağlı bahçeli ve kiremit damlıdır. Halk Türk ve Rum'dur. Karacaören köyünden geçerek, Boğaz'ı Avrupa yakasına doğru geçtik.

Kilîdü'l-Bahreyn

Halk «Kilitbahir» der. Çanakkale şehrinin tam karşısında, Avrupa yakasındadır. Bu iki mevkı' arası, boğazın en dar yeridir. Kilîdü'l-Bahreyn ve Kal'a-i Sultâniye (Çanakkale) kalelerinden iki taraftan atılacak toplar, kötü niyetli her geminin boğazdan geçmesini engeller. Buradan ceb-

ren geçmek mümkün değildir. Istanbul Boğazı'ndaki iki Hisar arası gibidir. «Kilîdü'l-Bahreyn» esâsen Arabca'da «iki denizin kilidi» demektir (iki deniz Marmara ile Ege Denizi, hattâ Akdeniz'le Karadeniz'dir). Farsca «kilîd-i bahr = denizin kilidi» de denir. Bu büyük kaleyi Fâtih Sultan Mehmed yapmış ve her iki boğazı da ancak bu padişah kapatabilmiştir. Ondan önce her iki boğazdan da dost, düşman isteyen gemi geçebilirdi; Osmanlı'nın bunu engelliyebilecek kaleleri ve topları yoktu; esasen top denen silâha bugünki ehemmiyetini veren Fâtih'tir. Kale 24 parça topla tahkim edilmiştir. Hayatımda yedi düvelde gördüğüm en büyük çaplı toplardır. Birinin içine girip rahatça çömelerek oturdum. Burmalı bir toptu. Çapları 50 karış ve attıkları demir gülle 50 okkadır. Bu kadar tedbir yersiz değildir. Zira bu boğazı geçebilen gemi ve donanma, soluğu Istanbul önünde alır, işten bile değildir. Istanbul'a bir şey yapması mümkün değildir ama, çok kargaşalık ve heyecan yaratır. Demir gülle atan 24 toptan başka hamam kubbesi kadar taş gülle atan 10 aded de şayka topu vardır. Üstelik bu toplar, kalede olmalarına rağmen çakılı değil, kundaklı ve arabalıdır, istendiği yere çevrilebilir ve götürülebilir. Her topun bakımına bir veya yarım takım topçu askeri memurdur. Kalede 1.539 kadar topçu askeri vardır. Zira burada iş top iledir, başka askerin lüzumu yoktur. Toplar başında 24 saat nöbet tutulur ve 24 saat fitil yakılır. İzinsiz bir sandal geçemez, bir kuş uçamaz. Görüldüğünden bir dakika geçmeden fitillere ateş verilir. Boğazın iki tarafındaki kalelerden (Çanakkale ve Kilitbahir) Avrupa'dan Asya'ya ve Asya'dan Avrupa'ya doğru her gece nöbetçiler biribirlerine «yekdir Allah yek» diye bağırırlar ki, gece karanlığında insanın yüreği ağzına gelir ve deniz bu heybetli sesle dalgalanır.

Kilîdü'l-Bahr'e, IV. Sultan Mehmed Han Hazretleri ile beraber geldim. Padişah şerefine topçu manevrası yapıldı. Otağ-ı hümâyûn, kalenin eteğinde kurulmuştu. İki taraftaki kalelerden cehennemi top ateşi açılarak Cihan Padişahı Hazretleri selâmlandı. Barut dumanından göz gözü görmez oldu ve sanki gece karanlığı çöktü. Gülleler, çok mâhirâne atılıyor, kimi deniz aşırtılarak belirli bir tepeye, kimi denizin ortasına konmuş boş bir küçücük sandalın tam ortasına isabet ettiriliyor, iki taraftan atılan gülleler aynı anda aynı yere düşürülüyor yahut biribiriyle havada çarpıştırılıyor, üstad nişancılar hiç yanlış hedefe düşürmüyorlardı. Kaleler baştan başa sancak ve bayraklarla donatılmıştı. Sonra tüfek ateşiyle şenlik yapıldı. Padişah, topçuların nişancılıklarını çok beğendi, biraz da şaşırdı. Bu derecede tam isabetler beklemediği anlaşılıyordu. Atışa devâm edilmesini söyleyince, yanındaki Köprülü Mehmed Paşa:

— Hunkârım, şimdiye kadar 600 kantar barut gitti, ve bu iş keyfimiz için oldu. Bu barut, Allah'ın vakfıdır, düşman için atılır. Şenlik için fazlası israftır, dedi. Padişah vaz geçti. 24 topçu subayını hıl'at giydirerek taltîf etti. Yüzlerce topçu erine de birer kese akça gönderdi. Sonra Boğaz'ın karşı Asya yakasına, Çanakkale'ye geçtik.

Kal'a-i Sultâniye = Çanakkale

Kilîdü'l-Bahr'in karşısında, Asya yakasında, kale, liman ve şehirdir ve boğazın en dar yerindedir. Bir derenin kuzey kıyısındadır. Fâtih Sultan Mehmed Camii, mükellef selâtîyn camiidir. 1645'te yapılan Yeni Cami,

çarşı içinde Rüstem Paşa Camii, bir çok mescid, 7 mekteb, 3 tekke, hanlar ve hamamlar, çeşmeler, 800 dükkânlı çarşı vardır. Sultân Ahmed Han Çeşmesi, Fâtih ve Rüstem Paşa Hamamları, güzel binalardır.

Gerek Çanakkale, gerek karşısındaki Kilitbahir kalelerini Fâtih yaptırmış, fakat sonradan ihmâl edilmişti. Çünki düşman için boğaza yaklaşmak bile mümkin değildi. Ama Girit harbinde Venedik donanması boğazın ağzına kadar gelince, her iki kalenin de yeniden yapılması lüzumu belirdi. «Kal'a-i Sultâniye» denen Çanakkale'yi Tarhan Hadice Vâlide-Sultan, «Kal'a-i Hâkaaniye» denen Kilitbahir kalesini de oğlu IV. Mehmed, kendi paralarından, hayır eseri olarak, mükemmel şekilde yaptırdılar. İşte bu Kal'a-i Sultâniye'ye IV. Mehmed, kadırga ile geçti. Geçerken top ateşiyle selâmlandı. Kaleyi teftiş etti. Topçubaşı Ali Balı Ağa ile başmimar ağaya ve 40 subaya hıl'at giydirdi. Kaleye geldiğimizde, henüz bazı inşaatın tamamlanmadığını, devâm edildiğini gördük. Padişah teftiş etti ve tez bitirilmesini buyurdu. Yapım hâlinde olan kısımlardan biri, gizli su yolları idi. Sahilde büyük bir balyeye balyemez topları yerleştirilmişti. Çanakkale burnu, 10 çürük kadırga dolusu taşla ve kadırgalar da batırılarak, denizden ileriye doğru çok yer kazanılmış ve boğazın bu kesimi büsbütün darlaştırılmıştı. Dört köşeli olan kalenin çevresi 1.100 arşındır. Bir çok burcu henüz inşâ hâlindeydi. Pâdişah, çevrede avla eğlenmeye başladı. Arada bir gelip kale inşaatının ne kadar ilerlediğini görüyordu. Bu arada beni de bir ferman vermek için Bozcaada'ya muhâfız Sohrâb Mehmed Paşa'ya gönderdi.

Bozcaada

İmroz ve Midilli adaları arasında bir küçük adadır. Boğazın güney tarafında ve Asya kıt'asındadır. Çanakkale yarımadasının kıyısına çok yakındır. Karşı kıyıya yakın, Ezine'ye bağlı Geyikli kasabası vardır. Aynı adı taşıyan kale, liman ve kasaba, adanın güneydoğusundadır. Varoşunda 19 kilise, hanlar ve yolcu hanları vardır. Ahalinin çoğu Rum'dur. Gittiğim zaman limanda patrona paşa'nın (deniz kuvvetleri kumandan muavini, kapdân-ı deryâ yardımcısı) emrinde 60 parça harb gemisi yatıyordu. Kalede 2.000 asker vardır. Bunlar her yıl Bursa ve Biga sancaklarından gelen ve her yıl değiştirilen birliklerdir. Kalede mehter takımı da vardı. Istanbul'dan da her yıl bir oda (bölük) yeniçeri, bir oda topçu gönderilir. 150 akça kazâ merkezidir. Ama kalede «muhâfız» pâyesiyle bir beylerbeyi bulundurulmaktadır. Muhâfız Sohrâb Mehmed Paşa'ya padişahın fermânını verip (içinde ne yazıldığını bilmiyorum) Çanakkale'ye döndüm. Padişah tekrar Rumeli kıyısına geçmek istedi. Kapdân-ı Deryâ Köse Ali Paşa'nın kadırgası ile geçti. Ben de beraber geçtim. Buradaki kale de Çanakkale gibi yeniden inşâ ediliyor, pek çok mimar ve mühendisin idaresinde 10.000 kadar işçi çalışıyordu. Çoğu Hıristiyan forsalardı. Bir Hunkâr Camii de inşâ hâlindeydi.

Padişah kadırga ile Gelibolu'ya gitti. Ben de 30 mil kuzeyde Burceyn kalesine gittim. Fâtih yapısıdır. Yanyana iki kale olduğu için böyle denmiş, sonra Süleyman Han tamir ettirmiştir.

Kilîdülbahreyn (Kilitbahir), Kapdan Paşa eyaletinin Gelibolu sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Kale içindeki toplardan başka sahilde

de 62 top vardır. Kale içindeki pek çok askerî bina dışında varoş 750 kadar çift katlı, kiremit örtülü evdir.

Killik Burnu'ndan Maydos'a (Eceâbâd) geldik. Kilitbahir'in az kuzeyinde Boğaz üzerinde liman ve Kilitbahr'in nahiyesidir. Birden fazla katlı 800 ev ve konak vardır. Çoğu Rum'dur. Kovanlı köyüne uğrayıp Gelibolu'ya geldik.

Gelibolu

Boğaz'ın Marmara'ya yakın bitiş noktasında, boğazın Rumeli yakasında, aynı adı taşıyan yarımadanın kuzeydoğusuna doğru bir limandır. Kapdan Paşa eyaletinde sancak merkezidir. Aslında eyaletin merkezidir ama, Kapdan Paşa burada oturmaz. Makamı Istanbul'dadır yahut dervâları dolaşır. Gelibolu'da muhteşem sarayı vardır. Bu eyaletin beylerbeyisi sıfatıyle hassı 885.000 akçadır. Eyaletin 13 sancağı vardır: Gelibolu merkez, Ağrıboz, Karlıili, İnebahtı, Rodos, Midilli, Karabiga, Kocaeli, Sığla, Mizistre, Sakız, Mehdiyye ve Nakşa. Son üçü sâlyâne ile idare edilir yani tımar teşkilâtı yoktur. Karabiga sancağı, Gelibolu yarımadası hariç Çanakkale'dir. Kocaeli sancağının merkezi İzmit, Sığla sancağının merkezi İzmir'dir. Mehdiyye sancağı, Tûnus'tadır. Nakşa sancağı, Kiklad Adaları'dır. Mizistre sancağı Mora'da, Karlıili ve İnebahtı sancakları Batı Yunanistan'da, Mora ile Arnavutluk (Epir) arasındaki sahildir. Diğerleri malûm adalardır. Kıbrıs, İçel'le beraber ayrı eyalet olduğu gibi Girit ve Mora da şimdi ayrı eyaletlerdendir (Mora ve Girit'i biz bu bahsimizde Akdeniz Adaları içinde inceliyeceğiz).

Gelibolu'da çok büyük bir tersane vardır. Sancakta 6 zeâmet ve 122 tımar mevcuttur. Sancakta 3.000 levend vardır. Gelibolu'ya 300 akça pâyeli kadılar gönderilmektedir. Kapdân-ı Deryâ'nın hassından ve ganîmet hissesinden başka bu eyaletten ayrıca yılda 32.500 altın tahsisatı vardır. Ganîmet hissesi ise bazı yılda o derecede büyük olur ki, kapdan paşaya 1.000 keseye kadar düşebilir (40 milyon akça = 6,3 milyar TL. kadar). Kalede 11 bölük levend vardır, her birinin bölükbaşıları mevcuttur. Dalgıç teşkilâtı da mevcuttur. Usta dalgıçlar, 50, hattâ 60 kulaca kadar dalabilirler. Kaya üzerince, uzunca altı köşeli kalesi 70 kuleli, 1.200 mazgallıdır. Ama kalede büyük toplar yoktur. Zira düşman, boğazın güneyindeki kaleleri aşıp Gelibolu'ya kadar gelemez, imkân haricindedir. 70 parça küçük çaplı top mevcuttur.

Şehir 1.200'e yakın birden fazla katlı, bağlı bahçeli, kiremit örtülü, şehnişinli, billûr camlar takılmış pencereli zengin ve müreffeh hâne ve konaktır. Caddeler temiz ve muntazamdır. Cami, mescid ve tekkelerin toplamı 164'tür. Kalede Hunkâr Camii, gene kalede Sultan ve 1535 tarihli Ahmed Paşa Camileri, II. Selim devrinden kalma Mesih Paşa Camii, mükellef binalardır. 16 medreseden büyüğü 1478 tarihli Sarıca Paşa Medresesi'dir. Mevlevî-hâne'si çok büyük ve kalabalıktır. Yazıcı-zâde ve Sinan Paşa Tekkeleri, Ahmed Paşa Çeşmesi meşhurdur. 8 çarşı ve 200 konak hamamı, 11 yolcu hanı, 900 dükkânlı çarşısı vardır. Fevkalâde üstün ok ve yay imal edilir. Limanı ve tersanesi muhteşemdir. Tersanesinde nice bin kişi çalışır. Limanda yatan kadırgalar, levend doludur. Kuzeyinde büyük bir deniz feneri vardır, geceleri gemilere yol gösterir. Rum azınlığı-

nın 2 kilisesi mevcuttur. Sinan Paşa ve Ahmed Paşa imâretleri, zengin vakıflıdır. Köftesi, kokulu reçelleri, lâl renkli pekmezi, beyaz ekmeği, hemen bütün meyveleri, müsellesi, bulaması, ayva ezmesi meşhurdur. Sancakta 31.000 bağ vardır.

Yazıcıoğlu Tekke ve Türbesi, bütün Osmanlı ülkelerinin en büyük kutsal ziyaret yerlerindendir. Yazıcı-zâde Şeyh Mehmed Efendi, Hacı Bayram Veli'nin terbiye ettiği bir incidir, II. Murad ve Fâtih devrinde yaşamıştır, *Muhammediyye*'sini Gelibolu'da yazmıştı. Burası büyük Bayrâmî dergâhıdır. Şeyh'in kardeşi Yazıcı-zâde Ahmed Bîcân da burada yatar, *Envârü'l-Â'şıkıyn* müellifidir. Babaları Şücâeddin oğlu Kâtib Salâhaddin de burada gömülüdür. Şeyh Ağa-zâde Dede—Efendi, geçenlerde ölüp buraya gömülmüştür. Evliyâ Sinan Paşa'nın türbesi de buradadır.

Bolayır

Gelibolu'nun kuzeyinde, yarımadanın Rumeli'ne doğru ucuna yakın yerdedir. Kalesi haraptır. Çevre lâle bahçeleridir. 7 mahalle, 1.000 kadar kiremit örtülü ev, Kurşunlu Cami, 6 mescid, bir tekke, 2 han, bir hamam, 100 dükkân, Süleyman Paşa İmâreti ve sair yapılar vardır.

Bolayır'da Rumeli Fâtihi Veliahd-Şehzâde Gazi Süleyman Paşa Hazretleri yatar ki, Orhan Gazi ile Nilûfer Hâtun'un büyük oğlu ve I. Sultan Murad Han Hudâvendigâr'ın 2 yaş büyük ağabeyidir. Türbesini padişahlar ziyaret edip sanduka örtüsünün saçaklarını öperler. Böylesine mübârek bir ziyaret yeridir. Zira Türk'e Avrupa kıt'asını açan, ilk defa Çanakkale Boğazı'nı geçip Rumeli fütuhatına başlıyan, bütün Gelibolu yarımadasını ve çevresini fetheden Süleyman Paşa'dır. Attan düşüp başı kayaya gelmekle vefât etmiş, padişah olamamış, babası Orhan Gazi teessüründen ölmüş, kardeşi Murad Han tahta geçmiş, ağabeyinin Rumeli fütuhatını Marmara kıyısında devralıp Tuna ve Adriyatik'e kadar götürmüştür. Sandukası üzerinde kılıçlar asılıdır.

Evliyâ Çelebi bundan sonra Rumeli eyaletine geçer, Trakya ve Rumeli'ni anlatır ki, Rumeli bahsinde iktibâs edildi. VIII. cildin başında Rumeli'nden, Tesalya'dan, Attika'ya iner. Buradan itibaren anlattıklarının bazı kısımlarını alıyorum. Tırhala—Fener—Kardiçe—Cuma—Dimoko yoluyle Ezdin'e gelir. Yalnız daha önce bir yerde Semâdirek adasından bahseder:

Semâdirek

«Semendirek» de denir (Yunanca: Samothraki). Adanın ortasında 1.600 metreye yükselen Fengar tepesi vardır. İmroz'la Taşoz arasındadır. Mekri'nin güneyinde 20 mil açıkta, çevresi 35 mildir. Kalesi ve limanı büyüktür. Halk Rum'dur. Ada, Kapdan Paşa hükmündedir.

Ezdin

Kapdan Paşa eyaletinin Ağrıboz sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Fâtih, Venedik keferesi elinden fethetmiştir. Voyvodası da vardır. Yıllık vergisi 25.000 altındır. 1.000 adım çevresi olan kalesi çok sağlamdır. Ağrıboz sancağında, fakat adada değil, Attika yarımadasındadır. 13 Türk,

8 Hıristiyan mahallesi, 2.550 hâne, 4 cami, 4 mescid, 200 dükkân, 5 köprü, 40 konak hamamı, bir çok tekke, medrese, mekteb, han, bir hamam vardır. Sokakları kaldırım döşeli, evleri kiremit damlıdır. Halk Türk ve Rum'dur. Az Ermeni, Bulgar ve Katolik Levanten vardır. Bin gemi alır büyük limanı vardır.

Bardacık ve Modonuç

Büyük Ağrıboz adası ile büyük Attika yarımadasını içine alan Ağrıboz sancağında 150 akça pâyeli 2 ayrı kazâ ve voyvodalık merkezidir. Bardacık kiremit damlı 800 hâne, 5 mahalle, 100 dükkân, bir medrese, bir hamam, bir han ve sair yapılardan ibaret kasabadır. En ilgi çekici yapısı, Badra suyu üzerinde Kösem Sultân'ın 7 gözlü köprüsüdür. Çevrede kükürt ocakları vardır. Ilıcaları ve tütünü meşhurdur.

Modonuç, Fâtih devrinde Turahanoğlu Gazi Ömer Bey tarafından Venedik'ten fethedilmiştir. Sahilden 2 saat içeride tepe üzerinde 4.000 adım çevresi olan büyük kalesinde sadece 100 muhâfız vardır. Zira düşmandan uzak, iç ildir. Yalnız 5 şâhi top konmuştur. 150 Türk ve 140 Rum hâneli küçük kasabadır. Bir cami, bir han, bir hamam, 10 dükkândır. Camii tamire muhtaçtır.

Esedli veya Esedâbâd, nahiye merkezidir. 100 hâne, bir cami, bir medrese, bir mekteb, bir tekke, 2 han, 5 dükkândır.

Livadye (Levadia)

Ağrıboz'da 150 akça kazâ merkezidir. Eskiden sancak merkezi idi. Medine vakfıdır. Fâtih zamanında Venedik elinden Turahanoğlu Gazi Ömer Bey fethetmiştir. Dârüssaâde ağasının tayin ettiği voyvodanın 200 memuru vardır. Gümrük eminliği vardır. Kazânın yıllık vergi geliri 20-25.000 altındır ve Medîne için harcanır. Attika yarımadasındadır. Az batısında 2.457 metre yüksekliğinde Parnassos Dağı vardır. Olimpos'tan sonra Yunanistan'ın en yüksek dağıdır. 7 Türk, 6 Hıristiyan mahallesidir. Hıristiyanlar'ın çoğu Rum'dur, bir az Katolik Levanten ve Ermeni vardır. 2.000 hâne küçük şehirdir. 7 cami, 3 mescid, 2 medrese, 3 mekteb, 3 tekke, 3 köprü ve diğer binalar vardır. Voyvoda Sarayı muhteşemdir, eskiden sancak beyleri otururmuş. Rumlar'ın çoğu Türkçe de bilir. Çevrede bin kadar bağ vardır. Balı ve kirazı meşhurdur. Aşağı Çarşı'da Gazi Ömer Bey Camii, 1525 tarihli Yahyâ Paşa-zâde Balı Bey Camii, Süleymâniye veya Tabahâne Câmii, Mustafa Voyvoda ve Muslihuddin Efendi Câmileri güzeldir.

İstife

Aynı sancakta 150 akça pâyeli kazâ ve voyvodalık merkezidir. Voyvodanın emrinde 200 memur vardır. 7.000 adım çevresi olan çok büyük kalesi şimdi bakımsızdır, zira askerî ehemmiyeti kalmamıştır, buraları düşman tasallutundan masûndur. Gazi Ömer Bey, Venedik elinden fethetmiştir. Şimdi bu kazâ, Ayşe Sultan hassıdır. Gelir yılda 1.000.000 akça-

dır (157,5 milyon TL.). 6 Türk, 17 Rum, bir Yahudi mahallesi, 2.500 hâne ve konaklı şehirdir. 4 cami, 3 mescid, 4 medrese, bir kaç mekteb ve tekkesi, 2 hanı, bir hamamı, Türkler'e ait 100 kadar dükkân vardır. Hasan Ağa Konağı, saray ihtişâmındadır. Cezâyir kesimi libas ve fes giyilir. Türk kadınları sokağa çıkmazlar, ayıptır. Yâkub, Kasım Bey, Derviş Yazıcı, Çarşı içinde yeni yapılmış Ahmed Paşa Câmileri güzeldir. Ahmed Paşa, Ağrıbozlu Köse Ali Paşa'nın kardeşidir. 1666'da ölen İbrahim Bey, bu câmi hazîresinde gömülüdür ki, İbrâhim Han-zâdeler'dendir (Sokollu Mehmed Paşa ile Esmâhan Sultân'ın torunu).

Ağrıboz

«Eğriboz» da denilir. Yunanlılar «Euripos» ve «Halkis» derler. Aynı adı taşıyan adanın tam ortasında, batı sahilindedir. Ağrıboz liman ve kalesinin bulunduğu yer, adanın, Attika yarımadasına en yaklaştığı, fevkalâde yaklaştığı yerdir. Burada deniz, bir ırmak genişliğinde çok dar bir boğaz hâlindedir. Boğazın kuzeyindeki denize Atalanti Kanalı ve güneyindeki denize de Ağrıboz Kanalı denilmektedir. Ağrıboz Kanalı'nın güneyi Petalo Körfezi'dir. Adanın batı sahillerini bu denizler yalar. Adâ, bu şekilde Attika yarımadasına yapışık gibidir. Kuzeybatıdan güneydoğuya doğru ince uzun şekilde uzanır. Adanın kuzeyinde Trikeri Kanalı, adayı Tesalya'dan ayırır. Güney ucundan itibarense Kiklad Adaları başlar. Adanın tam ortasında Delfi tepesi 1.745 metreye, en güneyindeki Hagios Ilias tepesi de 1.475 metreye yükselir. Dağlık bir adadır. Ege Denizi'nin en büyük adasıdır. Adayı Fâtih Sultan Mehmed, ordu ve donanma ile, çok çetin ve büyük muhârebeler netîcesinde Venedik'ten bizzat fethetmiştir. Kapdan Paşa eyaletinde sancak tahtıdır. Bu sancak hem bu adayı, hem de Attika yarımadası ve Atina'yı içine alır. Deryâ sancağıdır (tümamiraller tayin edilir). Hassı 440.000 akçadır. Büyük sancaklardandır. 48 zeâmet, 205 tımar, 3 kadırga, 3.000 asker vardır. Kadısı 300 akça pâyelidir. Sancak beyinin ayrıca yılda 3.200.000 ve kadı'nın 400.000 akça tahsisatı vardır.

Ağrıboz kalesini 300 muhâfız bekler. Sahilde, beş köşeli, 7 kat sûrlu, 40-50 arşın eninde, 40 arşın yüksekliğinde son derecede güçlü kaledir. Venedik kalesidir, Osmanlılar tamir etmiştir. Kara tarafında 800 arşın eninde, kesme kayayla çevrilir hendeği vardır. Kale çevresi 6.000 arşındır. 111 kulesi mevcuttur. Her kulede 40-50 mazgal vardır. Her kuleye 10 ilâ 15 top konmuştur. Çok az kalede bu kadar top bulunur. Bu tedbirler, Venedik donanması içindir. Köprü başındaki Köprü Kalesi'nde ayrıca 200 muhâfız bulunur. Bu kaleden büyük kaleye köprü ile geçilir. Köprünün başında arslan heykeli vardır. Eski köprüyü yıktırarak bugünkini 7 ağustos 1657'de Vezir Ken'an Paşa —Köprülü emriyle— tamamlatmıştır. O sırada Venedik harbi çok kızışmıştı. Köprü açılabilir. Köprünün başındaki kule, kitâbesinden anlaşılacağı üzere, Süleyman Han eseridir. Kaledeki Tophâne, ayrı küçük bir hisar şeklindedir. Burada toplar dökülür ve tâmir edilir. Kimseyi sokmazlar.

Kale içinde 11 Türk mahallesi, 11 cami vardır. Fâtih Camii 130 X 90 arşındır ve bir Venedik Katolik kilisesinden çevrilmiştir. Cami içinde 48 arşın boyunda bir sütun mevcuttur. 1507 tarihli Dâvud Bey, Emîr-zâde, Fil-zâde, Karlı-zâde Câmileri güzeldir. 6 da mescid mevcuttur. Osman

Ağa, Turahan Bey, Hasan Baba, Mûsâ Ağa, Küçük İlyas Mescidleri güzeldir. Pek çok medrese, mekteb, tekke, 19 çeşme, bir hamam, 80 dükkân, 800 kuyu mevcuttur. Kale içinde ayrıca 5 Rum ve bir Yahudi mahallesinde 1.900 kiremit damlı ev bulunur. 5 kilise, bir havra vardır.

Varoşla beraber Ağrıboz şehri, çok büyüktür. Rumeli'nin en kalabalık bir kaç şehrinden biridir. Varoşta 2.000 ev, konak ve saray sıralanır. Bahçeli, kâgir, kurşun veya kiremit damlı meskenlerdir. Burada Köse Ali Paşa, kardeşi Ahmed Paşa Sarayları, Mustafa Bey ve Koca Memi Paşa Camileri, 9 mescid (bunlardan Hasib Çelebî Mescidi güzeldir), 2 medrese, 5 mekteb, 4 tekke, 2 hamam, 2 han, 426 dükkân, 600 kuyu vardır. Memi Paşa ve Kapdân-ı Deryâ Ali Paşa Mektebleri çok güzeldir. Şehre suyu, dağları sahraları aşan kat kat kemerlerle Kapdân-ı Deryâ Halil Paşa getirmiştir. Varoşla kale arası Şehitlik'tir. Ağrıboz fethinde şehîd olan binlerce kişi yatar. Burada halk Cezâyir kesimi ve fes giyer. Delikanlılar levend usulü baldırı çıplak cepken giyer, pala kuşanırlar. Kirazı şırası cevizi, bademi çok meşhurdur ve sandıklarla İstanbul'a, Arab ve Acem ülkelerine gönderilir. Sahil, mâmur Rum köyleriyle doludur. Adanın orta kısmı dağlık olduğu için burada nüfus seyrektir. Adanın ortasındaki Delfi dağına Türkler «Ağrıboz Dağı» derler. Limanı 400 gemi alır. Liman ağzında Paşa Adası bulunur. Fâtih Sultan Mehmed, otağ-ı hümâyûnunu bu adacıkta kurdurmuş, kalenin fethine buradan kumanda etmiştir. Ada ile kale, köprü ile bağlıdır.

Ada içinde Kalaboz köyü, Vâlide Sultan hassıdır. Fela kalesi, 5 saat sonra Padra Rum köyü, Kızılhisar'a geldik. Burası Mahmud Paşa fethidir. Bir camii, 80 hisâr eri vardır. Varoşta bir cami, bir medrese, bir mekteb, bir tekke, bir han, bir hamam, 20 dükkân mevcuttur. Nahiyedir. Kızılhisar'dan bir günde Poynoz köyüne, 5 saatte gene Ağrıboz kalesine, Değirmenler Boğazı Köprüsü'nden geçerek İskamonozi köyüne, ordan 2 saatte Dopoz'a geldik. Bu suretle Ağrıboz adasını iyi gezemedim ve Attika'ya geçtim.

Dopoz ve Kese

Bu ikisi, iki ayrı küçük kazâ merkezidir. Eskiden Atina kazâsının nahiyeleri idi, şimdi kazâ olmuşlardır. İlki sahilden bir mil içeride 200 hâne bir Rum kasabacığıdır. Defterdâr-zâde Mehmed Paşa'nın oğlu Ahmed Bey'in zeâmetidir. Çok san'atlı bir kilisesi vardır. 2 saat sonra Mahonye Rum köyü ve oradan 4 saat sonra Kese'dir. 80 akça kazâ ve voyvodalıktır. 300 hâne kasabacıktır. Yarısı Türk, yarısı Rum'dur. Birer cami, mescid, medrese, mekteb, tekke, han, hamam, 10 dükkân, bir kilisedir. Beyaz kirazı meşhurdur. Kıbleye doğru 6 saat sonra Atina'dır.

Atina

Kapdan Paşa eyaletinde Ağrıboz sancağında kazâ merkezidir. 300 akçalık büyük kazâlardandır. Attika yarımadasının güneydoğu ucuna doğru, Egina Körfezi'nin kuzey kıyısına çok yakın ve yüksekliği yer yer 1.000 metreyi geçen dağların güney eteğindedir. «Agora» denen kalesi 100 arşın yüksektedir. Burada kiremit damlı, bahçesiz 300 ev vardır. 250 x 80 arşın ve 60

beyaz mermer sütunlu Partenon mâbedi, şimdi câmi olarak kullanılmaktadır. Her taraf beyaz cilâlı mermerdir. Ayna gibi namaz kılanların aksi görünür. Dış avlusunda 60 aded 25 arşın yüksekliğinde sütunlar üzerinde her türlü ve çoğu hayâli mahlûkaatın heykelleri vardır. Atina, Yıldırım Bâyezid devrinde devlete tâbi olmuş, Fâtih devrinde doğrudan doğruya ilhâk edilmiştir. Kazânın vergisi, Haremeyn vakfıdır. Fâtih Camii yani Partenon'un yanında 1615'te yapılmış Hüseyin Efendi Halvetî Tekkesi görülür. Varoş, Rumeli'nin en büyük şehirlerindendir. Halk çoğunlukla Rum'dur. Türkler azdır. Bütün şehir 7.000 kadar kâgir ve kiremit damlı evdir. 3 mahalle Türk'tür. 3 cami, 7 mescid, bir medrese, 3 mekteb, 2 tekke, 3 hamam, 2 han, 500 dükkân Türk'tür. Hacı Ali Camii ve Hamamı, Âbid Efendi Hamamı güzeldir. Rum evleri sarnıçlıdır. 300 kadar kilisede 3.000 kadar râhib ve keşiş yaşar. 4.000 kuyu ve 118 çeşme vardır ama, çeşmelerin çoğu harabdır. Atina'nın limanına Terzi Limanı (Pire) derler. Temâşâlı köyü ve Büyük Tuzla'da görülecek çok eski eser vardır.

Atina'nın limanı önünde Salamis adası ve Mora ile Attika yarımadaları arasında Egine adası vardır. Burası Egine Körfezi'dir. Adanın kalesi beş köşelidir. 100 hâne Türk, 400 hâne Rum, bir câmi olan Egine limanı, adanın Mora'nın doğusuna bakan batı kıyısındadır. Kelür adası, kapdan paşa hassıdır. Tekrar Atina'ya döndüm. Haşa köyünden Megara'ya geldim.

Megara

Fâtih, Venedik'ten fethetmiştir. Kördös sancağının 150 akça kazâ merkezi ve voyvodalıktır. Mora ile Attika'yı bağlıyan yarımada üzerinde, Atina'nın batısında, Egine Körfezi'ne az mesafededir. Yani Attika üzerindedir. Az ötede Kotdori kalesi, 100 hâne, 2 manastır Ortodoks Arnavut köyüdür. 7 saat sonra Kördös'tür.

Gördös (Korinthos)

Attika ile Mora'yı bağlıyan berzahın güneybatı ucunda, Gördös Körfezi'nin en güneydoğusunda liman ve kaledir. Yıldırım Bâyezid devrinde itaat etmiş, Fâtih devrinde doğrudan doğruya ilhâk edilmiştir. Kapdan Paşa eyaletinde sancak merkezidir. Bey hassı 219.000 akçadır. Sancakta 16 zeâmet, 911 tımar, 3.000 asker, 306 köy vardır. Gördös'e 300 akça pâyesinde kadılar gönderilmektedir. 8 köşeli kalesi 14.000 arşın sûr ile çevrilmiştir. Kalede 7.770 mazgal vardır. Çok büyük kaledir. Buradan geçmeden Mora'ya inmek mümkin değildir. Ama Yıldırım Bâyezid zamânından beri Turahanoğulları'nın idaresindeki akıncılar, bu berzahı yüzlerce defa geçip Mora'ya girmişlerdir. Fâtih devrinde kesin şekilde ilhâk edilmiştir. Gördös kalesini bizzat Fâtih Sultan Mehmed Han düşürmüştür. Kalede 4 cami, 2 mescid, bir kahvehâne, 200 ev, 360 kuyu, 2 çeşme vardır. Fâtih, Bey-zâde, Ahmed Paşa, kiliseden bozma Fethiye Camileri, 30 ağustos 1539 tarihli Hacı Ağa Çeşmeleri, güzeldir. İç hisârın doğusunda, ufukta 23 aded ada seçilir. Kalenin tepesinde Gazi İbrahim Baba yatmaktadır. Çevresi bomboştur, tilki, çakal ve tavşanlar dolaşır. Fakat içine adam sığar toplar mevcuttur, buraya nasıl çıkarıldıklarına hayret edilir. Varoşta 5 mahallede bağlı bahçeli, kiremit damlı, 500'den fazla ev ve konak vardır. 3 cami

2 mescid, 7 mekteb, 3 tekke, 100 dükkân, 2 han, bir çarşı ve 70 konak hamamı mevcuttur. Çarşı içinde Mehmed Çavuş, Zorba ve Tekke Camileri güzeldir. Türk'ten gayrı olanlar, Ortodoks Rum ve Arnavut'tur. Gördös âyânından Zekeriyyâ Efendi bana Manyalı bir kız ve bir delikanlı ihsân etti.

Mora

Mora adasını karaya bu Gördös berzahı bağlar. Adanın çevresi 170 mildir. Mora fethi Yıldırım devrinde başlamış, Fâtih devrinde ilhâk edilmiştir. Fakat kıyılarda Venedik'e ait kaleleri II. Bâyezid, hattâ bir kaçını Süleyman Han fethetmiştir. Adanın kuzeybatısında Patras (Ballıbadra) Körfezi, kuzeyinde Korinthos (Gördös) Körfezi vardır. İki körfezin birleştiği en dar yerin kuzeyinde İnebahtı limanı olduğu için, iki körfeze birden «İnebahtı Körfezi» denilir. Adanın kuzeydoğusu Egine Körfezi, doğusu Ege Denizi, güneyi ve batısı Akdeniz'dir. Kuruküp, Ceriloz, Diminoz suları, İnebahtı Körfezi'ne dökülür. Gördös'ten itibaren Mora'nın kuzey kıyısını batıya doğru takib ettik. Diminoz Rum köyünden, Ağaçhisârı deresinde Fileroz köyünden, Akrata suyundan geçtik. Kalavrata'ya geldik.

Mora, yeni eyalet (beylerbeyilik) olmuştur. 7 sancaktır: Gördös (Korinthos), Ballıbadra (Patras), İnebahtı (Lepanto), Ayamavra (Leukas), Karlıili (Preveze), Manya ve Mizistre. Manya, Mizistre, Ballıbadra sancakları, Mora adasındadır. Gördös sancağının mühim kısmı adada olmakla beraber, Megara kazâsı Attika'dadır. Ayamavra sancağı, Mora'nın kuzeydoğusunda ve Preveze'nin güneyinde adadır. Karlıili sancağı, Arta Körfezi ile Patras Körfezi arasındaki Yunan sahilidir. İnebahtı sancağı ise, Mora'nın kuzey yakasındaki körfezin sahilleridir. Mora'ya ekseriya vezir pâyesinde beylerbeyi gönderilmektedir. Mora adasında 24 şehir ve kasaba vardır. gerisi köydür. Mora umumiyetle dağlıktır. 2.400 metreye kadar yükselen tepeler vardır. Türkler, sahil şehirlerinde yaşar. İçerisi ve sahilin bir kısmı Rum'dur. Ortodoks Arnavut da vardır.

Kalavrata ve Vosticse

Kalavrata, Gördös (Korinthos) ile Ballıbadra (Patras) arasında, denizden uzakça, Mora'nın kuzeyindedir. Fâtih devrinde Mahmud Paşa fethetmiştir. 300 akçalık büyük kazâ ve voyvodalık merkezidir. Küçük yuvarlak kalesinde 25 hisâr eri vardır. 7 mahalle, kiremit damlı 420 ev, birer cami, medrese, mekteb, hamam, 2 handır. Çoğu Rum'dur, Türk azdır. Bu kazâya bağlı 70 köy vardır.

Vosticse, 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. Beylerbeyi hassıdır. 200 kiremitli evli kasabacıktır. Çevre baştan başa zeytinliktir, 2.000 yıllık zeytin ağaçları vardır. 40 dükkân, bir han, bir hamam, Ali Baba Bektâşî Tekkesi vardır.

Ballıbadra yakınındaki Mora Kasteli, Ballıbadra merkez kazâsının nahiyesidir. 600 adam çevresindeki şimdiki kale, Süleyman Han emriyle dört köşe olarak Barbaros Hayreddin Paşa tarafından yaptırılmıştır. Karşı yakada İnebahtı (Lepanto) görülür. Her iki kaleye yerleştirilen toplar, boğazı, körfezin tam ortasından keser ve izinsiz gemi geçmesi mümkün

değildir. Kalede 12 balyemez, 200 hisâr eri, birer cami, hamam, çeşme, kale içinde 50 ev vardır.

Ballıbadra (Patras)

Mora'nın kuzey kıyısında, aynı adı taşıyan körfezin güney sahilinde, Mora'nın en büyük şehridir. Güneyinde 2.224 metrelik Erimantos dağı yükselir. Mora beylerbeyisi burada oturur, eyalet tahtıdır. Yalnız beylerbeyini bazan Gördös'te (Korinthos) oturduğu olur. Bütün Mora eyaleti, deryâ seferine memurdur, deryâ eyaletidir (oramiral veya büyükamiral beylerbeyiler gönderilen eyalet). Kadısının pâyesi 300 akçadır. Mimarbaşısı, 200 hisâr eri, gümrük emini, bâcdârı, muhtesibi, şehir kedhudâsı, yeniçeri serdârı, sipahi kethudâ-yeri, harâc emîni, liman kapdanı, dizdârı ve her türlü görevlisi vardır. Bu şehirde 6 Avrupa devletinin konsolosu bulunmaktadır (3'ü İtalyan devletlerine ait). İç hisarda çeşmeli II. Bâyezid Camii vardır. 1.054 arşın çevresi olan kalesi hendeklidir. Kiremit örtülü 3.400 evdir, 200'ü kale içindedir. Çarşı başında Fâtih Mehmed Han Camii, kiliseden çevirmedir. Kedhudâ, Şeyh Efendi, İbrahim Çavuş, Debbağhâne Camileri, 4 mescid, 4 medrese, 5 mekteb, 4 tekke, 3 hamam, 40 konak hamamı, 2 han, 300 dükkân vardır. Mühim şehirdir. Bâyezid Veli, Kedhudâ, Debbağhâne (Ahmed Efendi) Hamamları güzeldir. Çarşısının sokakları iki taraftan asma örtülüdür, güneş görünmez. Balı çok meşhurdur. 7 adamın ancak kucaklıyabileceği dev servisi vardır. Bu meşhur ağaca ben de «seyyâh-ı â'lem Evliyâ rûhu içün *Fâtiha*» yazısını kazıdım. Limon, nârenciye, meyve boldur. Türkler dışında Rumlar, Ortodoks Arnavutlar, Yahudiler vardır.

Kamaniçse suyunu, Taklavrata dağlarını geçip, 3 saatte Mustafa Paşa köyüne geldik. Gebze'de Mustafa Paşa Külliyesi'nin vakfıdır. Ortodoks Arnavut köyüdür. Mertere köyü, alay beyinin zeâmetidir. Rum köyüdür. Larniçe kalesi, II. Bâyezid fethidir. Kalesi fetihten sonra yıkılmıştır. Limana Cezâyir korsanları gizlenip av beklerler. Dürbünle Kefalonya adası seyredilir. 8 Cezâyir firkatesi, ganimet maliyle limana girdi. 5 Avrupalı köle, yarım kese altın aldım.

Heloniç

300 akça büyük kazâ ve voyvodalık merkezi, beylerbeyi hassı, Venedik yapısı kaledir. Kadısı, Gastun (Gastuni) kasabasında oturur, burada bir nâibi vardır. Yedi köşeli kalesi, denizden 2 mil içeride, Zanta adasına karşıdır. Kalede 80 kiremit damlı Türk evi, Bâyezid Han Camii, varoşta 200 Rum evi vardır. Gemiyle denize açıldık.

Zanta (Zakyntohos) Adası

Yunan (İyonya) adalarının en güneyindekidir. Mora'nın en batısındaki burnun karşısındadır. 758 metreye yükselen tepesi vardır. Aynı adı taşıyan liman, kale ve merkezi, doğu kıyısında, Venedik'e karşıdır. Adayı II. Bâyezid fethetmiş, III. Murad devrinde Aya Mavri (Leukas) adası ile de-

ğiştirilmiştir. Şimdi Venedik elindedir. Onun için uzaktan seyredip kuzeyindeki Kefalonya adasına, Durak Kapdan'ın hocası Kara Hasan Hoca'yı Venedik elinden fidye ile kurtarmıya gittik.

Kefalonya (Kefallenia) Adası

Şimdi Venedik elindedir. Güneyinde Zanta, kuzeyinde bitişik gibi —şimdi Osmanlı'da olan— Aya Mavri adası vardır. Merkezi olan Argostolion limanı, adanın güney kıyısında bir kaledir. Güneyde bir tepe, 1.620 metreye yükselir. II. Bâyezid devrinde fethedilmiş, Venedik, 200 parça donanma ile gelip vireyle almıştır. Fakat sözünde durmayıp Türkler'i kılıçtan geçirmiştir. Kaanûnî devrinde Piyâle Paşa tekrar fethetmiş ve Venedikliler'i kılıçtan geçirerek intikam almıştır. Fakat III. Murad devrinde Kılıç—Ali Paşa, Aya Mavra adasını almış, Kefalonya'yı Venedik'e vermiştir. Kâfir elinde olduğu için istediğim gibi gezemedim. Kara Hasan Hoca'yı, 250 altın verip Kâfir elinde esaretten kurtardık.

Bir de Türkler'in «Küçük Kefalonya» dedikleri Ithaka adası vardır. Kefalonya adasının kuzeydoğusunda, ona yapışık gibi, Aya Mavra'nın güneyinde, ince uzun bir adadır. Merkezi Vathy limanı, güneydoğu kıyısındadır. 100 Venedik askeri bu adayı bekler. Buraya uğrayıp Helomiç'e döndük. Bu sırada İnebahtılı Durak Bey'in kapdanlarından Gazi Mısırlıoğlu, 4 firkatesi ile gözlerimizin önünde bir Venedik filosuna taarruz etti. Mısırlıoğlu, 4 Venedik harb gemisini zabt edip İnebahtı'na getirdi. Yara alan diğer kâfir gemileri barut dumanları arasında kaçtılar (sonradan kapdân-ı deryâ olan Mısırlıoğlu İbrâhim Paşa).

Gastun ve Fener

Gastun (Gastuni), Mora'da, Zanta adasının karşısındaki en batıda kalan küçük yarımadada, fakat sahilden içeride, 300 akçalık büyük kazâ ve voyvodalık merkezidir. Patras'ın güneybatısında ve Patras merkez sancağındadır. Denizden 2 saattir. 4 mahalle, 2 cami ve 2 mescid, bir medrese, 2 mekteb, 4 tekke, bir han, bir hamam, 100 dükkân, 200 hâne kasabacıktır. Şeyh Mehmed Kaadirî Dergâhı büyüktür. Halk Türk ve Rum'dur. Çevrede çok manda vardır. Bağ ve bahçesi, kirazı, nar, yağı, balı hesapsızdır. 3 saat sonra Yargam kalesi üç köşeli, fakat harabdır. Yine kıbleye doğru 3 saat sonra Bey Çiftliği, Rum köyüdür. Gene kıbleye doğru Pondiko kalesi Venedik yapısıdır. II. Bâyezîd alıp yıktırmıştır. Rufye nehrini geçtikten 5 saat sonra Fener kalesidir.

Fener'i 1500'de Koca Mustafa Paşa fethetmiştir ki, Istanbul'da bir semte adını veren vezîr-i âzamdır. 80 akçalık küçük kazâdır. Kalesi harabdır. «Mora Feneri» diye diğer Fener'lerden ayrılır. 200 ev, bir cami, bir tekke, bir medrese, bir mekteb, bir han, bir hamam, 10 dükkân vardır. Rufya suyunu takib ederek Siçaka ve 2 saat kıbleye giderek Ardasica veya Arıca köyünü geçtik. 6 saat sonra Zorsa kalesidir. Hezâr-pâre Ahmed Paşa'nın oğlu Bâki Bey'in zeâmetidir. Arkadya kazâsının nahiyesidir. Büyük bir havuz vardır ki, Rum erkek ve kızları karışık girip âlem yaparlar. Doğrusu acayip manzaradır. 150 hâne büyük köydür. Boz suyunu geçip 3 saat kıbleye gittik.

Arkadya (Arkadia = Kyparissia)

1500'de II. Bâyezid fethetmiştir. Patras merkez sancağında 300 akça büyük kazâ ve voyvodalık merkezi ve beylerbeyi hassıdır. Kalesinde 90 hisâr eri vardır. Mora'nın batı kıyısında, aynı adı taşıyan körfezin güneyindedir. Kalede 80 ev ve Süleyman Han Camii, varoşta 300 ev, 50 dükkân, bir cami, bir mescid, bir medrese, 2 mekteb, bir tekke, bir hamam, 1016 tarihli bir çeşme vardır. Küçük kasabadır ama çevre bağ ve bahçedir. Limon, turunç, nar, incir, pamuk ekilir. Pamuğundan yapılan dokuma, hediye gider, çok makbuldür. Zeytini acı değildir, hurma gibi taze iken yenebilir (sarı Kalamata zeytini). Güneye doğru Mora'nın batı sahiline inilince Prodanon adası vardır. 3 saat güney Navarin'dir.

Navarin

«Anavarin» de derler. Yunanca «Pylos», İtalyanca «Navarino»dur. Mora'nın güneyindeki üç küçük yarımadanın en batıdakinin batı kıyısı üzerinde, Mora'nın güneybatısında liman ve kaledir. Bir koyun güney sahilindedir ve bu koy bir adacıkla kapalıdır, adacığın ancak iki ucundan limana girilebilir.

II. Bâyezid, Mora sefer-i hümâyûnunda Venedik'ten fethetmiştir. Modon kazâsında nahiye merkezidir. Yalçın sarı kaya üzerindedir. Dört tarafını deniz döğer. Suyu ve yiyeceği tükenmese, 7 yıl muhasaraya dayanması mümkündür. Doğudan incecik bir yolla ve demir bir kapı ile karaya bitişiktir. Burada Bâyezid Han Camii, 80 ev, 5 dükkân vardır. Susuz bir adacıktır. Dizdâr, orta kalede oturur. Orta kalenin içinde iç hisar vardır. Doğu tarafı sûrsuzdur. Sûrun lüzumu yoktur, zira 10 minare boyu yalçın kayadır. Güney ve batısından Akdeniz, bir göl gibi görünür. 23 balyemez, Yeni Navarin kalesine doğru çevrilmiştir. Bu kale, eski, Venedik yapısı kaledir ve şimdi biraz bakımsızdır. Limanı 500 gemi alır. Yeni Navarin Kalesini Venedik'ten Kılıç—Ali Paşa fethetmiştir. Burada bir voyvoda oturur. 6 köşeli, 12 kapılı, 6 tabyalı, 12 balyemez toplu, yüzlerce şâhi toplu, muazzam kaledir. Burada 33 ev vardır. Aşağı dış kalenin çevresi 3.800 arşındır. 600 kiremit damlı ev ve konak, III. Murad ve Ferhâd Ağa Camileri, 2 mescid, Sultan Murad Medresesi ve Mektebi, Cağaloğlu Hamamı, bir tekke, bir han, 85 dükkân, kahvehâneler vardır. Her sokakta bir çeşme mevcuttur ve her sokak asmalarla örtülüdür, güneş geçmez. Halk Cezâyir elbisesi ve fes giyer. Limanda her zaman Cezâyir, Tûnus, Trablus'tan gelme Türk gemileri görülür. Her çeşit mal, bilhassa siyah köle getirip satarlar. Buraya IV. Murâd'ın kapdân-ı deryâsı Çelebi Hasan Paşa, 50.000 altın sarfederek, bir konak yerden, kayaları delerek su getirtmiştir. Çok acayip olmakla beraber burada kahve ağacı yetiştirilir. Kısa boylu bir ağaçtır. Nazar değmesin diye kışın ağacı keçelerle örter ve kimseye göstermezler. Limon, turunç, nar, incir, zeytin, servi boldur. Pamuğu ve pamuklu dokuması, tüfek, tabanca ve çakmağı meşhurdur. Varoşta 200 kiremitli ev, bir mescid, bir hamam, bir han, 15 dükkân vardır. Varoşta ekseriyet Rumlar'dadır. Ama kalede az Rum vardır. Bağlar ve zeytinlikler içinde 3 saat sahili takiben güneye inilirse Moton'dur.

Moton

Navarin'in az güneyinde, Mora'nın güneybatısında, Yunanlılar'ın «Methoni» dedikleri kale ve limandır. Güneyde az açıkta Sapienza adası vardır ki, Türkler «Barak Reis Adası» derler. Barak Reis, II. Bâyezid devrinde burada şehîd olmuş ve arkadaşı Kemal Reis, Venedik donanmasını burada mahvetmiştir. Osmanlılar'ın kazandığı ilk büyük açık deniz muharebesidir. Bu adanın az güneydoğusunda Şiza adacığı vardır. Modon'u, Mora sefer-i hümâyûnunda 1500'de II. Bâyezid, Venedik'ten fethetmiştir. Lâmiî şu tarih mısraını düşürmüştür: *Dil dedî târihinî: Feth-î Bilâdü'l-Freng* (906). Camilerinde cuma günü hatîb efendiler, kılıçla minbere çıkıp hutbe okurlar. 300 akça pâyeli büyük kazâ merkezidir. Kalesinde 700 hisâr eri vardır. Biribirine yakın Navarin, Modon ve Koron deniz kaleleri, çok büyük deniz üssüdürler. Türk donanmasından filolar, devamlı buralarda yatar. İç hisârının içeriden çevresi 700 arşındır. Burada III. Murad Camii ve 50 ev vardır. Asıl kalenin çevresi 1.500 arşındır ve deniz sûrları yalın kattır. Sûrların yüksekliği ve eni 20'şer arşındır. Liman ağzında Sultan Süleyman Mendireği ve 12 köşeli, 9 katlı, 12 büyük toplu bir kule vardır. Kalenin büyük kapısında II. Bâyezîd'in bir topuzu asılıdır. Kale Venedik yapısı olmakla beraber, şimdiki kale Mimar Sinan yapısıdır. Büyük kalede III. Murad Camii vardır. İç kaledeki Bâyezid Camii kiliseden çevrilmiştir, fakat minaresi çok güzeldir. Ayrıca 5 mescid, 2 tekke, Bâyezid Medresesi, 4 mekteb, Bâyezid ve Şeyh Azîz Efendi İmâretleri, bir hamam, 40 dükkân vardır. Kale içinde 700 ev ve 190 top bulunmaktadır. Barak Reis adası ile Modon arasında II. Bâyezîd'in yaptırıp Sultan Süleymân'ın mükemmel hâle koyduğu mendirek yüzünden, istenmiyen gemiler geçirilmez. Bu suretle Modon, son derece mahfuz bir deniz üssüdür. Modon'un varoşunda 200 Rum evi, bir hamam, 50 meyhâne vardır. Çevrede limon, turunç, incir, üzüm boldur. Zeytini dünyaca meşhurdur. Sabun ve pamuklu sanâyii gelişmiştir. Dut ağaçları çoktur. Buraya kar yağmaz. Temmuz ve ağustos fevkalâde sıcak geçer. Zira Cezâyir ve Tûnus'la aynı arz dairesinde gibidir. Şehidliğinde, Sultan Bâyezid fethinde şehîd olanlar yatar. İbret verici bir mezarlıktır. Gazi Silâhdâr Ağa, ayrı yere gömülmüştür. Fetih sırasında bir top güllesiyle başı uçunca Bâyezid çok müteessir olmuş: «behey âteşe yanası kal'a, daha açılmayıp, şeh-bâz silâhdârımı şehîd ettim» diye yürekten bedduâ etmiş, o velî padişahın duası yerine gelmiş, o an iç kaledeki barut mahzeni ateş alıp patlayınca kale fethedilmiştir. 3 saat doğuda Koknapoli Rum köyü vardır ki «Kırmızı Kuş» demektir. Modon kalesi dizdârının zeâmetidir.

Koron

Modon'un doğusunda ve karşısındadır. Mora'nın güneyindeki 3 yarımadanın en batıdakinin doğu kıyısında. Koron (Messini) Körfezi'nin batı kıyısında, bir burun üzerindedir. Az güneyde bu yarımadanın en güneyindeki Sallo Burnu ve bunun karşısında Venetikon adacığı vardır. 1500'de II. Bâyezid tarafından Venedik'ten fethedilmiş büyük kale, liman ve Osmanlı deniz üssüdür. 1533'te Venedik geri alınca, Süleyman Han, Yahyâ Paşa-zâde Mehmed Bey'i (Paşa) —ki halası sultânın oğludur— he-

men Mora sancak beyi yapıp buraya göndermiş, Mehmed Bey, denizden Barbaros Hayreddin Paşa'nın da yardımıyle Venedik elinden ikinci defa fethetmiştir. Mora merkez sancağında 150 akça pâyeli kazâ merkezidir. Halkı Türk, Rum ve Ortodoks Arnavut'tur. Minare yüksekliğinde iki kaledir. Birine Koron, birine Livadye kalesi denir. İkincisi şimdi kullanılmamaktadır, harab olmıya bırakılmıştır. Koron kalesi üç köşeli, 1.600 arşındır. İç hisarda 11 tabya, 47 burc, 1.900 mazgal vardır. Yahyâ Paşa-zâde Mehmed Paşa ile Süleyman Han'ın adlarını taşıyan tabyalar çok müstahkemdir. Varoşta 600 kâgir ve kiremit damlı, bağlı bahçeli ev ve konak, bir cami, bir medrese, 2 mekteb, 2 tekke, bir hamam, bir han, 200 dükkân, çarşı içinde 1067 tarihli bir sebil, daha dışarıda ayrıca zenginlere mahsus 600 ev ve konak, 20 dükkân, çeşmeler, kiliseden bozma Bâyezîd Han Camii, liman kenarında Kastel kalesinde ise 100 ev vardır. Koron'dan körfezi kuzeye doğru çıkarak Lonka, Yonalida, Velika, Çiçor derelerini geçip Nisi'ye (Messini) geldim, Koron Körfezi'nin tam kuzeyinde, fakat sahilden az içeride, Kalamata'nın az batısındadır. Kiremit örtülü 300 hâne Türk kasabacığıdır. Bir camii ve hamamı vardır. İdris Ağa Konağı mükelleftir. Büyük aile konağıdır, bin atlı gelse yüksünmeyip misafir ederler. Bu aileden 2 asra yakın hep deryâ beyleri yetişir. Câfer Emin, Marya, Galata, İspiraloma derelerini geçip, az doğudaki Kalamata (Kalamatya)'ya geldik. Koron Körfezi'nin kuzeydoğu ucunda, sahile çok yakındır.

Kalamata

Kalesi Venedik yapısıdır. Fâtih Sultan Mehmed fethedip kaleyi yıkmıştır. Görülen lüzûm üzerine kale, Köprülü Mehmed Paşa'nın emriyle yeniden yapılmıştır. Mizistre sancağında 150 akça kazâ merkezi, kapdan paşa hassıdır. 600 arşın çevresi olan kalesinde 24 ev, IV. Mehmed Camii, 15 kolomborne ve şâhî topu vardır. Varoşta 800 kâgir, kiremit damlı, bağlı bahçeli ev vardır. Kapdan Paşa'nın burada 100 adamı olan bir kaymakamı oturur. Bir câmi, 9 kilisedir. Türk'lü azdır, halk Rum'dur. Sâf ipekten «bürümcük» denen ince gömleklik dokumaları meşhurdur. Bir gömlek 7—8 dirhem gelir. Kazâda 9.000 dut ve zeytin bağı vardır. Zeytinleri dünyaca meşhurdur.

Andorose ve Kritna

Andorose, Kalamata'dan 4 saattir. Geri dönüp buraya geldik. Mizistre sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezi, Bâyezid Han fethidir. Bâyezid Han Camii, dört köşe kalesi, 125 Rum evi vardır. Varoşta kiliseden çevirme bir cami, 20 dükkân, birer medrese, mekteb ve tekke mevcuttur. Doğuya Lakoz sahrâsına girip 4 saat yol aldık.

Burda Petretna kazâsının merkezi Kritna kalesi vardır. Mizistre sancağında 180 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. Venedik'ten Bâyezid Han fethetmiştir. Kalesi 400 arşındır, Bâyezid Han Camii, iç hisarda da Bâyezid Han Mescidi vardır. Varoşta 800 ev kâgir ve çoğu Rum'dur. Burada bir cami, bir mescid, birer medrese, mekteb, tekke, 6 gözlü köprü, bir çeş-

me, 20 Türk dükkânı mevcuttur. Câfer Ağa köyünden sonra Londar kalesidir. Venedik'ten Fâtih vire ile fethetmiştir. Gene Venedik eline geçmiş, II. Bâyezid fethederek kalesini yıktırmıştır. Mora merkez sancağında voyvodalık ve nâhiyedir. Bâyezid Han Câmii, birer medrese, mekteb, tekke, han, hamam, 200 kuyu, Türkler'e ait 8 dükkân vardır. Halk daha çok Rum'dur. Sonra Lonkanik kalesi gelir, Fâtih vire ile almıştır. Kalesi terkedilmiştir. Varoşta 5 mahallede 500 kadar Rum evi vardır, çok az Türk yaşar. Türkler'e ait 7 dükkân ve bir cami mevcuttur. 11 kilise vardır. Burası da Mora merkez sancağına bağlı voyvodalık ve nahiyedir. Manya dağları eteklerinde Ayavaş, Kokiçse, Agoryan, Alarozi köylerini geçip 4 saat gittik.

Mizistre (Isparta)

Mora'nın güneyine doğru ortasındadır. İri (Eurotas) çayı kıyısında, Taygetos (Manya) dağlarının doğu yamacındadır. Yunanlılar «Sparta» derler. Çok eski tarihi şehirdir. Eski Sparta krallarının taht şehridir. Türkler «Isparta, Misehor, Misistre, Mizistre, Mistra» demişlerdir. Mora eyaletinde sancak merkezidir. Fâtih Sultan Mehmed, Bizans prenslerinden fethetmiştir. Bey hassı 219.000 akça ve tahsisatı yılda 30 kesedir (1.200.000 akça). Sancakta 11 zeâmet, 95 tımar, 3.000 asker, 3 kadırga vardır.

Kadısının gündeliği 300 akça ve yıllık tahsisatı 8 kesedir (320.000 akça).

İç kalenin batıya bakan kapısı önünde Fâtih Sultan Mehmed Han Makamı vardır. Cilâlı bir çukur kayacıktır. Fetihten sonra Fâtih, burada namaz kılmıştır. Yağmur suyu birikir. Hasta olanlar içerse şifâ bulurlar, mübârek yerdir. 3 kat kalesi 800 arşın ve çevre yalçın kaya uçurumdur. Burada Fâtih Câmii ve 80 ev vardır. Kale kapısı dışında bir büyük taş da Ak Şemseddin Makamı'dır. Velinin gözyaşları mermeri delik deşik etmiş, duâsı berekâtıyle kale açılmıştır. 5 köşeli olan sûrların çevresi 9.020 arşındır. 8 kapısı vardır. Sûr içinde 1.100 ev vardır. Bir kısmı Türk, çoğu Rum'dur. Burada Fâtih'in Fethiye, Çarşı ve Zâl Camileri, 4 mescid, bir medrese, 2 mekteb, bir tekke, bir hamam, bir han, bir kervansaray, 7 kilise, 200 dükkân, 29 manastır, bir Yahudi havrası vardır. Sûr dışında Kurd Çelebî Camii, inşa hâlindedir. Manastırlar, mağaralardır. Yazın en sıcak günlerinde içinde kürksüz oturulmaz. Rumlar yazın içine girip içki içer, zevk ederler. Sûr dışında (varoş) ayrıca 500 kadar bağlı bahçeli, kiremit damlı ev mevcuttur. Bütün şehir 10 Türk, 11 Rum, 5 Yahudi mahallesidir. Varoşta ayrıca bir medrese, 2 mekteb, 2 tekke, 2 namazgâh, 4 han, bir hamam, bir kervansaray, 180 dükkân, ipekçiler ve debbağlar çarşısı, Paşa, Vako Bey, Ağa, Mahkeme Konakları, 70 değirmen vardır. Çevrede 3.000 bağ ve bahçede limon, turunç, incir, üzüm, tütün, dut yetiştirilir. Kışı hoş, yazı ağırca, suları bol ve lezzetlidir.

Ayios Niko kalesine —ki Fâtih yıkmıştır—, Zerpiçse manastırı, Goranos, Korçovun, Yelpiçe, Zelina köylerini geçip 4 saatte güneye doğru Bardonya kalesine geldik.

Bardonya

Fâtih tarafından Bizans'tan vire ile alınmıştır. Mizistre sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. Manya dağı eteğindeki kalesini 114 hisâr eri bekler. Kalede Sultan Fâtih Camii, bir mescid vardır. Çevrede Eski Ispartalılar'ın torunları olan Manya Rumları eşkıyâlık eder, daima devlete baş kaldırırlar.

Pasova, Bardonya'nın nahiyesi ve voyvodalıktır. Kalesini 100 hisâr eri bekler. Manya dağları içinde dört köşeli kaledir. Kuzeyi 10 minare boyu uçurumdur. Bir camii vardır.

Çakonya veya Çakone. Benefşe'nin nahiyesidir. Kaledir. Nahiye halkı tamamen Rum'dur. Kırmızı kaya üzerinde Hafonya kalesinden Çeşmebaşı menziline geldik. Burada binlerce asker, Girit'e gitmek için sıra bekliyordu. Yarım saat ötesi Benefşe'dir.

Benefşe (Monemvasia)

Mora'nın güneyindeki üç küçük yarımadanın en doğusundakinin doğu sahili, Ege üzerinde liman kaledir. Girit'in Hanya limanına en yakın yerdir. Osmanlı deniz üssüdür. Mora merkez sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. Süleyman Han zamanında Vezir Kasım Paşa fethetmiştir. Mora deryâ beylerbeyisi Hasan Paşa, burada idi ve Girit için askerin gemilere bindirilmesine nezâret ediyordu. Süleyman Han zamanında burası deryâ sancak beyliği imiş ve beyin 5 kadırgası olurmuş. Bir sivri burun üzerinde Van kalesinden üç kat yüksek Venedik yapısı iki kısımlı kalesinde 500 ev, Fethiye ve Sultan Süleyman Camileri, kale kapısının iç tarafında Derviş Mehmed Ağa Camii vardır. Kaleye Hıristiyan girmesi yasaktır. Doğuda ayrı kale gibi olan kuleye Kasım Paşa Kalesi derler. Türk yapısıdır ve cephane doludur. Buradan Girit'in Hanya limanı 80 mildir (150 kilometre). İçinde bulunduğumuz Girit harbinde, bir kaç yıl önce Venedik, Benefşe varoşunu basmış, fakat kırılarak çekilmiştir. Onun üzerine IV. Sultan Mehmed Han varoşu yeniden inşâ ettirmiştir. 70.000 işçi, bu varoşu imar ederek sûr ile çevirmişlerdir. Sûrların uzunluğu 2.100 arşındır, 9 kulesi, 3 tabyası, 4 kapısı vardır. Burada kiremit örtülü 1.600 Türk ve Rum evi vardır. Benefşe, mühim şehirdir. Bol cemaatli 2 cami, 2 mescid, bir medrese, 2 mekteb, 50 Türk dükkânı, bu varoştadır. Yalnız su kıttır. Vezîr-i âzam ve Serdâr-ı Muazzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, bir müddet önce buradan Girit'e geçmişti. Ben Beylerbeyi Hasan Paşa ile görüşüp mektuplar ve ihsanlar, Girit'e geçmek için izin aldım. 8 saat batıya gidip Alos sahrâsında Menzil Bey çiftliğine, tekrar Mizistre (Isparta) kalesine, kuzeyde Tana sahrâsına yol aldık.

Tana ve Trapoliçe

Tana, Mora merkez sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. 500 hâne, bir camidir. Halkın çoğu Rum'dur.

Trapoliçe (Tripolis), Mora'nın tam ortasında, Isparta'nın kuzeyindedir. Mora merkez sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. Fâtih fethetmiş, bir ara Venedik müstevli olmuş, Süleyman Han vezirlerin-

den Kasım Paşa geri almıştır. Kalesi şimdi boştur, zira içeride, düşmandan masûndur. Kasabada 11 mahalle, 1.000 ev, 2 cami vardır. 1067 tarihli Çarşı içindeki İbrâhim Câmii'nin avlusunda çok güzel 6 beyaz mermer sütun arasında havuz vardır. Ahmed Ağa Camii de güzeldir. Ayrıca 6 mescid, 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke vardır, biri Şeyh Hüseyin Efendi'nin Halveti tekkesidir. 1035 tarihli türbesinde yatar. Birer han, hamam, imâret. 14 çeşme, 160 dükkân, 2 mükellef kahvehane mevcuttur. Havası çok güzeldir. Kıbleye doğru 6 saat sonra Arhoz'dur.

Arhoz ve Anapoli

Arhoz (Argos), Trapoliçe'nin kuzeydoğusunda, Anapoli'nin kuzeybatısında, Anapoli Körfezi'ne çok yakın bir dere üzerindedir. Kasım Paşa fethi ve vezîr-i âzam hassıdır. 150 akça kazâ merkezidir. Dört köşe kalesi, sahilden bir top menzilidir. Yalçın tepe üzerindedir ve iç hisârı da vardır. İç hisarda 5 şâhi top ve külliyetli cephâne bulunur. Fâtih Mehmed Câmii buradadır. Kalede 165 ev, varoşta 880 ev vardır. Varoş 11 mahalle, 2 cami, 10 mescid, bir medrese, 2 mekteb, 2 tekke, bir han, bir hamam, 500 kuyudur. Halk Türk ve Rum'dur. Koçiya köyünden Anapoli'ye geldim.

Anapoli'ye Kâfirler «Nauplion, Nauplia, Napoli, Mora Napolisi» de derler. Anapoli (Nauplia) Körfezi'nin kuzey ucunda liman, kale ve Türk deniz üssüdür. Mora merkez sancağında 300 akça büyük kazâ ve voyvodalık merkezi, beylerbeyi hassıdır. Fâtih ve II. Bâyezid alamamış, Süleyman Han veziri Güzelce Kasım Paşa, Venedik'ten fethetmiştir. Kadısının ayrıca yılda 10 kese tahsisatı vardır. Her türlü yüksek dereceli memur mevcuttur (voyvoda, kadı, müftü, mimarbaşı, sipahi kedhudâsı, yeniçeri serdârı, anbâr emîni, anbar nâzırı, muhtesib, bâcdâr, nüzûl emîni, iştirâ emîni, sırsat emîni, harâc emîni, gümrük emîni, dizdâr, liman ağası, liman kapdanı, sağ kol ağası, sol kol ağası, mendirek ağası, azab ağası, gönüllü ağası, cebeci ağası, topçu, beşli ağası...). Akdeniz'e velvele veren ve hâlen hayatta bulunan Abdi Paşa, Mustafa Paşa, Hasan Paşa gibi deryâ beylerbeyileri (oramiraller), Anapolili'dirler ve bu aileler, Süleyman Han zamanından beri denizci yetiştirir. Bu üç deryâ paşasının şehirde tamamen saray görünüşünde muhteşem konakları vardır. Şeyhî Efendi Konağı da saray gibidir.

Anapoli kalesi, deryâ üzerinde, üç katlı iç hisârı olan, çetin, son derecede müstahkemdir. Venedik yapısıdır. Süleyman Han bugünki şekline koymuştur. İç hisarda kiliseden çevrilme Süleyman Han Camii'nin 65 ayak merdivenli minaresinin şerefesine çıkıp şehrin başlıca binalarının resmini çizdim. Deniz ortasında olan kalede bir mescid ve 205 ev vardır. Sûr, 4.000 arşın ve 42 kuleli, 5 kapılıdır. Varoş 1.600 müreffeh ev ve konaktır. Çarşı içinde 2 cami, 3 han, bir kaç çeşme, 250 dükkân vardır. Kasım Paşa suyu nefistir. Medrese, mekteb, tekke gibi her türlü binaları vardır. Halk Türk ve Rum'dur. Türkler'in Avrupa asıllı çok köle ve cariyesi vardır. Şehirde 7 kilise mevcuttur. Güllaçı, keklik böbreği, kırmızı şarabı, şırası, inciri, zeytini, narı, marulu meşhurdur. Kazâda 18.000 bağ vardır. Denizden çok kefal çıkar. Limanın ortasında bir ada ve adada Kastel kalesi vardır, 50 hisâr eri bekler. Buradaki büyük toplar, limana izinsiz kuş uçurtmazlar. Selim Baba Türbesi, mübârek yerdir.

Doğuya doğru 2 saat sonra Volimiro köyü, Şeyhî Efendi'nin mâlikânesi, büyük çiftliktir. Eyri köyü ise, Turgut Paşa'nın mâlikânesidir. Doğuya doğru gene 3 saat gidip Avgoz manastırına, doğuya 4 saat gidip Ersöles köyüne, sahilden 3 saat gidip Pasya köyüne geldim. Rum köyleridir. Buraları Gördös (Korinthos) sancağı topraklarıdır. Poroz (Poros) kalesine geldim. Aynı adı taşıyan küçük adanın güney kıyısındadır. Mora karasına bakar ve çok dar bir boğazla Mora'dan ayrılır. Burası Mora'nın en doğu noktasıdır. Poroz adasının az kuzeydoğusunda Egina adası, onun kuzeyinde Salamis adası vardır. Burası Egina Körfezi'dir. Poroz, kapdân-ı deryâ hazretlerinin hassıdır. Kalesinde hisâr erleri vardır. 500 evli varoşu, tamamen Rum'dur. Dokuz adasının karşısındaki Balaban köyü de Şeyhî Efendi'nin malikânesidir. Buraya güneye inerek geldim. Dokuz (Dokos) adacığı, İdra (Hydra) adası ile Mora arasındaki adadır. Sonra Tirmiş kalesine geldim. Anapoli kazâsında nâhiye merkezidir. Venedik'ten Süleyman Han vezîri Güzelce Kasım Paşa fethetmiştir ki, Istanbul'da kapdân-ı deryâların oturduğu meşhur semt, bu paşanın adını taşır.

Tirmiş'in dört köşe kalesinde 18 hisâr eri ve bir voyvoda vardır. Doğudaki Yıldırım Kulesi'nde de 18 muhâfız bekler. Bu kuleden deniz ayaklar altındadır ve ufukta 70 kadar ada saymak kabildir. Kıble tarafındaki Çamlıca (Hydra) adası, Anapoli kazâsında ayrı bir nahiye merkezidir. Kalesi tam ortasındadır. Mora ile arasındaki Hydra Kanalı'na bakar. Bu adaya gidip gezemedim. Sonra Kasaro ve Orsoles kalelerine geldim. Hep Anapoli kazâsı toprağıdır. Anapoli'ye döndüm. Koçya çiftliğini geçtim. Kuzeye çıkıp Gördös'e (Korinthos) vardım.

Bu suretle 3 aylık Mora seyahatim bitti ve Mora adasının ekseri yerlerini gördüm. Mora adasında 23 kazâ vardır. Çok güzel, latif iklimli, toprağı bereketli adadır. Çok koyun ve keçi vardır. Kış ve yaz sebze ve meyvesi boldur. Mora'da kızlar 9 yaşında bülûğa erip 10 yaşında doğurabilirler. Oğlanlar 10 ilâ 12 yaş arasında bâliğ olurlar.

Gördös'ten güneye inip gene Anapoli'ye geldim. Bu sırada Kapdân-ı Deryâ Hazretleri, Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'yı Girit'e bırakıp Anapoli'ye dönmüştü. Beni çağırttı: «Bre Evliyâ'm, seni Sadrâzam'ın kedhudâsı İbrahim Ağa dostum Girit'e ister, ben de yine Girit'e gidiyorum. Gir baştardaya, seni de götüreyim» dedi. 18 at yükü eşyam ile 3 uşağımı Zekeriyâ Efendi'nin Koça çiftliğinde emanet bıraktım. 3 kölemle Kapdân-ı Deryâ Hazretleri'nin baştardasına bindim. Teknenin adı «Karaca», geminin süvarisi Abdi Paşa-zâde Hasan Bey'di. 4 ekim 1667'de Mora'nın Anapoli deryâ üssünden demir aldık. Kapdân-ı Deryâ'ya, yüzlerce ufak büyük harb ve nakliye gemisi refakat ediyor, Girit'e asker ve mühimmat, bilhassa yiyecek götürüyordu.

30 mil güneyde Somun adası, Sulucalar adası, Kulum adası, 4 mil doğuda Çamlıca (Hydra) adası, Kasaro Mora'dan Dokos adası geçildi. Tirmis limanında büyük bir filo bekliyordu. O da donanmaya katıldı. Donanmay-ı Hümâyûn, 67 baştarda ve kadırga idi, 5'i öncü olarak ileriden gidiyordu. 30 mil güneye indik. Benefşe (Monemvasia) limanına girdik. 30 mil dana güneye inerek, Mora'nın doğu sahilini bitirdik. Kaba Burun'a geldik ki Malia veya Kavmaloya Burnu'dur ve Mora'nın güneydoğusundaki yarımadacığın en güneyidir. Oradan güneye inerek, Çuka (İtalyanca: Cerigo, Yunanca: Kythêra) adasının doğu kıyılarından geçtik. Mora ile Girit arasında, Mora'nın güneydoğu ucuna çok yakın olan bu ada şimdi Venedik

elindedir. Çuka adası ile Girit arasında da Çukacık (Küçük Çuka) (İtalyanca: Cerigotto, Yunanca: Antikythêra) adacığı vardır. Çuka adasının çevresi 60 mildir. Asıl limanı güney kıyısında da Çuka (Kythêra = Kapsali) limanıdır. Çuka'dan Girit 80 mildir. Girit'in Kapospata (K. Spatha) Burnu göründü ki, en kuzey noktasıdır ve adanın kuzeybatısıdır. Hanya limanına girdik. 23 yıl önce fethinde bulunmuştum. O zamandan beri çok imar edilmiş.

GİRİT : Hanya

Hanya (Kanea, Hania) liman, kale ve deniz üssü, Girit adasının kuzeybatı sahilindedir, Ege Denizi'ne bakar. Girit, Kıbrıs büyüklüğünde bir adadır. Adalar Denizi (Ege Denizi) ile Akdeniz'i ayırır. Kuzey tarafı Ege Denizi, güney kıyıları Akdeniz'dir. İnce uzundur. Mora'nın güneydoğusu ile Rodos ve Karpatos adalarının güneybatısı arasında uzanır. Kuzey kıyısı dışında çok dağlıktır. 2.470 metreye yükselen tepeler vardır.

Hanya, Girit eyaletinin merkezidir. Ekseri vezir pâyesinde olan beylerbeyi, burada oturur. Sultân İbrahim devrinde Kapdân-ı Deryâ Yûsuf Paşa fethetmiştir. Fethine düşürülen tarihlerden biri şudur: *Kuvvet-i bâzûy-i Sultân ile alındı Girid* (1055). Beylerbeyinin emrinde 9.000 tımarlı sipahisi ile diğer sınıflardan 6.000 asker vardır. Diğer sınıflar içinde 6 oda (bölük) yeniçeri, bir oda lâğımcı (istihkâm), bir oda kunbaracı (el bombacı), 6 oda cebeci (ordu donatım), 6 oda topçu, ayrıca mimar ağanın emrinde mimar ve mühendisler, dizdârın emrinde azablar (kale muhâfızı), kapdânın emrinde liman muhâfızları, gemi tâmîri için tersâne teşkilâtı mevcuttur. Her türlü sivil görevli de vardır. Kadısı, 500 akça gündelik ve 3.500 altın yıllık tahsisat alır, mollalar içinden seçilip Istanbul'dan gönderilen eyalet tahtı kadılarındandır. Beylerbeyinin yıllık tahsisatı 25. 000 altındır.

Hanya kalesi ve limanı muntazamdır. Şehirdeki büyük yapılar şunlardır: Mûsâ Paşa, Yûsuf Paşa, Paşa, Şâbân Alaybeyi Sarayları, 6 cami, 7 medrese, mektebler, tekkeler, 500 kadar dükkân, 20 kahvehâne, 6 hamam, hanlar, sebiller, çeşmeler... Hanya Fâtihi Yûsuf Paşa Camii, kiliseden çevrilmiştir. Küçük Hasan Paşa ve Yeniçeri Ağası Camileri ise yeni inşâ edilmiştir. Havuzlu büyük meydandaki 1662 tarihli Sekbanbaşı Mahmûd Ağa Çeşmesi, aynı yıl yapılan Hunkâr Camii yanındaki çeşme, çok güzeldir. Şehrin dışına doğru Kansu Paşa, Siyâvuş Paşa, Bıyıklı Mustafa Paşa, Küçük Hasan Paşa, Kör Hasan Paşa türbeleri ve binlerce şehîdin mezarı vardır. Bu paşalar ve bütün yatanlar, Girit fethinde şehîd olmuşlardır.

Suda koyu, Hanya'nın doğusuna kadar sokulur ve bu koyun ucunda Suda kalesi vardır ki, Hanya'nın banliyösüdür. Suda koyuna 3.000 gemi girebilir. Bu koyda bir okka gelir tekir, kalkan, kefal, sazan, levrek, uskumru, palamut, lüfer, kolyoz, gırladır. Çevrenin 27 tür sulu üzümü nefistir. 15 okka çeken salkımlar yalnız burada görülür. Kokulu balı, narı, zeytini, servi ağaçları da meşhurdur.

Hanya'dan Girit'in kuzey sahili takib ederek doğuya doğru yol aldık. Kedhudâ Bey Çeşmesi, Kanlı Çeşme, Askiloz Rum köyünü geçerek Apokron kalesine geldik.

Apokron

Deli Hüseyin Paşa, Sultân İbrahim devrinde fethetmiştir. Sancak merkezi ve sancak beyi hassıdır. Sancakta 5.000 asker vardır. Kadısı 150 akça pâyelidir. Apokron kalesi beş köşeli ve Suda koyunun dışındadır. Bir cami, bir mescid, bir han, bir hamam, 50 dükkân ve 3.000 asker vardır.

Apokron'dan doğuya doğru 4 saat mesafede Acısu kalesini Deli Hüseyin Paşa yaptırmıştır. Çevresi 500 arşındır. Bir cami, bir mekteb, bir han, bir imâret, bir hamam, bir kahvehâne, 10 dükkân vardır.

Zibartma

Yunanca «Armyro»dur. Aynı adı taşıyan açık ve geniş koyun güney ucuna yakın ve Voca deresinin güney sahilindedir. Deli Hüseyin Paşa fethidir. Sancak beyi tahtıdır. Bey hassı 229.000 akça, kadısının pâyesi 150 akçadır. Sancakta 39 zeâmet, 355 tımar, 5.000 asker vardır. 3.000 asker, kalededir. Şimdi harb olduğu için bu sancak beyinin emrinde 12.000 asker birikmiştir. Beş köşeli kalesinin sûrlarının çevresi 3.400 arşındır. Sultân İbrahim Camii, bir mescid, 40 balyemez topu, çok büyük mıkdarda cephane ve mühimmat vardır. Şeyh Mehmed Efendi ve Dizdar Konakları çok büyüktür.

Retme (Resmo)

Ege'ye bakan kuzey sahilinde liman ve kaledir. Hanya ve Kandiye'den sonra adanın en mühim beldesidir. Dört köşeli kalesi vardır. Sûr uzunluğu 6.400 arşındır. 3.700 ev ve 70 konak, mühim şehirdir. Şâbân Alaybeyi, Ankebût Ahmed Paşa, Deli Kedhudâ, Paşa Konakları, saray büyüklüğündedir. 6 camii de kiliseden çevrilmiştir. İbrahim Han, Vâlide — Sultan, Çarşı içinde Deli Hüseyin Paşa, Ankebût Ahmed Paşa, Veli Paşa Camileri'dir, bir cami daha vardır. Ayrıca 9 mescid, 2 medrese, 3 mekteb, 3 tekke, 2 hamam, 10 imâret, 3 han, 10 çeşme, 150 dükkân vardır. Şehrin fâtihi Deli Hüseyin Paşa'nın imâreti büyüktür. Limanı dolma ve sun'idir, ancak 50 gemi alır. Limana yakın iç kaleye 50 balyemez topu yerleştirilmiştir. Çevrede bol üzüm, incir, zeytin, şeftali, limon, turunç yetişir.

Resmo'dan doğuya doğru, Ege kıyısını takiben yol aldık. Bostanlı köyü, Deliklitaş'ı, Kaynarca Hanı'nı, Hüseyin Paşa Çiftliği'ni, Papas Çeşmesi'ni, 2 saat sonra Küpler köyünü, 2 saat sonra Yeni Kahve'yi geçtik. 150 hâne Tamas Rum köyünü, Serey kahvesini, Kolahor deresini, Katırcıoğlu Paşa Çiftliği'ni, Finike deresini geçtik.

İnâdiye

Kandiye'nin az batısındadır. Deli Hüseyin Paşa, Kandiye'yi alamayınca, yakınlarında bu kaleyi yaptırmıştır. Kalede 300 hisâr eri vardır ama, şu anda çevreye 100.000 asker yığılmıştır, Kandiye muhasara edilmektedir. 6 camiden Sultân İbrahim Camii hâlen kubbesine kadar barut doldurulmuştur. Zira gazâ, ibâdetten evvel gelir. Kalede 3 de çeşme vardır.

Varoşta 7 cami, 40 mescid, 3 medrese, 5 mekteb, 2 tekke, 6 çarşı hamamı, 7 han, 2.000 dükkân mevcuttur. Dağlara bayırlara kadar 7.000 ahşab ev yapılmıştır. Burası derme çatma bir şehir olmuştur ki, bu kadar asker Kandiye fethedilip gidince böyle bir şehir yaşamaz, küçülür, yahut, Kandiye ile birleşir. Kalenin kuzeyine Ankebût Ahmed Paşa muazzam bir tophâne yaptırmıştır. Burada 3.000 işçi çalışır. Dünyanın sayılı top fabrikalarından biridir. Kandiye yolunda Kemer suyu ve Deli Hüseyin Paşa'nın hayır eseri Horasanoğlu Tekkesi vardır. Kale içinde 500 ev, 4 kale kapısı vardır. Kale çevresi 3.050 arşındır. Sûrunun eni 20 arşındır.

Kandiye

12 kasım 1667 günü Kandiye önüne geldim. Girit'in en büyük şehri ve kalesidir. Adanın tam ortalarına doğru, kuzey sahilinde, Ege Denizi üzerinde, aynı adı taşıyan çanak şeklinde açık koyun kıyısında, iki tarafını derelere vermiştir. Açıklarında Dia adacığı, az güneydoğusunda Makrytihos (Knossos) mevkii vardır. Yunanca «Heraklion», İtalyanca «Candia» dır, «Megalokastron» da denir. İtalyanca'da «Candia» aynı zamanda Girit adasının adıdır. Girit adasına Yunanlılar «Kreta», Arablar «Ikritiş» derler.

Kandiye Önünde Cehennem

Kandiye, Köprülü-zâde'nin serdarlığındaki Orduy-ı Hümâyûn tarafından muhasara altındaydı. Venedikliler'in elinde Girit'te fethedilmemiş başlıca burası kalmıştı. Ordu, muazzam, fakat muvakkat bir şehir kurmuştu. Sahilden içeriye «sıçan yolu» denilen tüneller kazıldı. Bu yeraltı tünellerinde 3.000 dükkânlık dünyanın en büyük çarşılarından biri kuruldu. Istanbul kapalı çarşısında olduğu gibi iki taraflı olan dükkânlarda yok yoktu. Dibâdan samur kürke kadar her şey mevcuttu. Yer üstünde de korkunç bir şehir 6 ayda kuruldu. Osmanlı ordusu bu iş için çok çalıştı. Muhasara altındaki şehrin yanıbaşında böyle Kandiye'den çok büyük bir şehrin kurulmasını Kandiye kalesindeki kâfirler hayret ve dehşetle seyrediyorlardı. Kandiye çevresine çepçevre mükellef tabyalar, metrisler, siperler inşâ edildi. Daha beride ordunun yaptığı 160 mescidli, 40 hamamlı, 7 hanlı, 7 kahvehâne ve bozahâneli, 3.000 akar su musluklu şehir yükseliyordu. Burada şehit yıkamaya mahsus 40 çadır, 70 cerrah (operatör) otağı ve 40 hekim otağından müteşekkil muazzam bir seyyar hastahane, 40 zahire pazarı, 20 koyun pazarı, 50 balık pazarı, 7 at teçhizat pazarı, 40 eşek pazarı vardı. At kıtlı ve gemilerle getiriliyordu. Bir mıkdar beygir (yük atı), katır, çok bol eşek vardı. Zira bu ada eşekler cennetidir. Girit'in yerli Rumlar'ı, 70.000 eşeklik bir nakliye kolordusu teşkil etmişlerdi. Ordu şehrine mal ve yiyecek taşıyorlardı. Bu iş adaya büyük refah getirdi. Fazla eşeği olan Rumlar, zengin oldular. Kandiye'deki Venedik başkumandanı, «eşeklerin Türkler'e bu kadar faydalı olacaklarını bilseydim hepsini kırardım» demiştir.

Siperler gittikçe Kandiye kalesinin hendeğine yaklaştırılıyordu. Siper kazanlardan 3.000 kişi şehid oldu. Zira kaleden Türkler'in üzerine bir saniye kesilmeksizin ateş yağıyordu. Sadrâzam, her askere birer kazma,

kürek, küskü ve külünk dağıttırmıştı. Bir ara donanmayla getirilen erzak azaldı. Her şeyin fiatı bir kaç misline çıktı. Bu arada gazilerin kurşun yarasına koydukları bir yumurta sarısı yarım altına yükseldi. Ama sonra donanma geldi ve kıtlık sona erdi. Kapdân-ı Deryâ Kaplan Mustafa Paşa, 80 kadırga, 80 kalyonla gelmiş, yüz binlerce ton un, buğday, pirinc, pastırma, koyun, cephaneyi Girit sahillerine döküp gene adadan ayrılmıştı. Her şehîdi arkadaşları, gazilerden biri taşıyıp geriye, şehit çadırlarına getirirdi. Çok şerefli bir vazife sayılırdı. Şehit asla siperde bırakılmıyordu. Bir ara, siperlere çok yakın kurulan Serdâr-ı Ekrem otağı da düşmanın top ateşinden isabet aldı. Köprülüzâde'nin otağı, top menzili dışına çekildi. Mâaz'Allah böyle vazıyetlerde başkumandanın ölmesi, hattâ yaralanması, felâket getirir. Çok misali vardır. Kâfi derecede binek atı getirilemediği için, atı vurulan sipahi, mecburen yaya muharebe ediyor ve toplu sipahi taarruzu yapılamıyordu. Atı vurulan bir sipahi beyi, altımdaki atı elime 250 altın vererek aldı, vermemezlik edemedim, mecburen bir eşeğe bindirm. Ama artık Türk askeri kaleye, bir tüfek kurşunu menzili yaklaşmıştı. Bu sırada Kapdân-ı Deryâ Kaplan Mustafa Paşa gene yel götürmez donanmasıyle geldi. Resmo limanına yüz binlerce ton cephane, mühimmat, yiyecek döktü, 10.000 de yeniçeri çıkardı. Gene denize açılıp gitti. Bunca yıllık fedakârlığa karşılık daha kalenin sûrlarına değil, sûrları koruyan hendeklere değil, hendekleri koruyan tabyalara bile girememiştir. Başımızda Cehennem ateşi yanıyordu. Bütün Avrupa devletleri, Osmanlı ile sulh hâlinde olanlar dahil, Kandiye'ye imdat yağdırıyorlardı. Kalenin işi Istanbul'dan kâfi imdat alınamadığından Sultân İbrâhim devrinde Deli Hüseyin Paşa tarafından bitirilemediği için, iş inâda binmiş, bütün Hıristiyan âleminin şerefi sayılmaya başlamış, Kandiye, İngiltere ve Fransa krallarının yeğenleri prenslere varıncaya kadar dolmuş, gerçek bir Haçlı seferi hâlini almıştı. Artık Avrupa için Kandiye kalesi mühim değildi. Bütün Hıristiyan âleminin Osmanlı devletine karşı şerefinin münakaşası yapılıyordu. Şehri, derin hendeklerin önündeki 12 tabya koruyordu. Sekbanbaşı'nın bir tek taarruzu 700 yeniçerinin şehâdetine mâl oldu. Sakat kalanlara Sadrâzam, çok yüksek emekli maaşı tahsis ederek memleketlerine gönderiyordu. Yaralı gazilerin başlarına kendi eliyle çelengler taktığını da kaç defa gördüm. Ordumuz kaleyi 14 koldan kuşatmıştı. 14 Osmanlı tümeni, siperde idi. Sekbanbaşı Bekir Ağa, yeraltında bir şehir yaratmıştı ki, bütün tarihimizde benzeri yoktur. Rumeli beylerbeyisi Pehlivan Paşa, 18 sancak beyi ile, 13.000 askerini 185 birliğe ayırarak bu yeraltı şehrine girdi. Kandiye'nin altına doğru devamlı tünel kazılıyordu. Şam Beylerbeyisi Defterdâr İbrahim Paşa 8.000 askerle, 44 balyemez ve 10 havan topuyle, kuzeyde metrise girdi. Yeniçeri ağası Arnavut İbrahim Paşa, kul kedhudâsı Abdi Ağa, zağarcıbaşı Burunsuz Ahmed Ağa, 3.000 yeniçeri, 10 bölük cebeci, 10 bölük topçu, 5 bölük kumbaracı, 5.000 sipahi ile kendi bölgesinde 470 ayrı tünel açmıştı. Gûyâ Mahşer meydanı idi. Yalnız asker değil, silâhlar da gazi idi. Her topun adı vardı. Köse Topçubaşı kolundaki Karakatır, Sarıbalı, Çultutmaz, Dingilkıran, Karacum'a, Dalıbalı, Kızakkıran, Delisersem adlı toplar, yararlıkları ile meşhûr oldular. Venedik'in Kızıl Tabya'sını bu toplar berbâd etti.

İkinci kethudâ Türk Ahmed Ağa, tünellerde en ileri giderek ve düşman tünellerine rastlayıp yeraltı muharebesinde Venedikli'yi, kardeşi Kaplan Paşa ile beraber Kuşaklı, Hindi Baba ve Manastır Türk tabyala-

rını tutuyor ve Kandiye'nin güneydeki büyük tabyasını vuruyordu. Seydî Ahmed Paşa arkada karakol bekliyordu. Çorum sancak beyi olan paşa Küllük tarafında ince karakola memurdu. Bu kesimde Bursalı Katırcıoğlu Mehmed Paşa'nın ipten kazıktan kurtulmuş, Celâlî eşkıyâlığından yetişip Girit'te savaşmak şartıyle afva mazhar olmuş 4.000 Batı Anadolulu askeri, hârikalar yaratıyordu. Tire, Manisa, Aydın, Saruhan, Ankara, Çankırı, İzmit, Bursa, Alâiye, Kastamoni, Antalya ve Isparta sancaklarından gelme 20.000 tımarlı sipahisi, bu kesimde metrise girdi. Bu kesimde en büyük amir Haleb beylerbeyisi Kethudâ İbrahim Paşa, muâvini Vanlı Mehmed Paşa idi. Haleb eyaletinden 8.000 sipahi vardı. Zağarcıbaşı Zulfekar Ağa 20 bölük yeniçeri, 5 bölük cebeci, 5 bölük topçu, 5 bölük kumbaracı, 6.000 sipahi ile geride idi. Sonra 3.000 Mısırlı Memlûk askeri yer alıyordu. Başlarında Mısır sancak beylerinden Köse Kaysun Bey vardı, yanında 10 Çerkes beyi vardı. 7.000 Karamanlı askeri, Mısır askerinin çevresindeydi. Başlarında Kundakçı Mustafa Ağa vardı. Mısır'dan da adaya devamlı zahire geliyordu. Yalnız Küllük kolunda 31.000 asker vardı. Burada kayalar oyulup yer altında oyma kayalar içinde mükellef kahvehâneler, odalar, dükkânlar yapılmıştı.

Kandiye üçgen şeklindedir. İki köşesi kara, bir tarafı denizdir. Kara tarafının ancak yarısı muhasaraya alınabilmişti. Bu sırada Sadrâzam emriyle Kandiye önündeki asker sayıldı. 96.000 asker olduğu anlaşıldı. Ama 54.000 esnaf, işçi, esir de orduya yardım ediyordu. Gene Kandiye önünde 87.000 at, katır ve eşek bulunduğu, Köprülü-zâde'ye arz edildi.

Bir buçuk yıl geçince 17 koldan 10.000 istihkâm askeri, kaleye doğru tünel açmaya başladılar. Artık kalenin temellerine giriliyordu. 4 düşman tabyası (Haçlı, Cufûd, Vire, Kuşaklı), yerle bir edilmiş, savunma değerleri kalmamıştı. Fakat bizden ve düşmandan karşılıklı 60 tünel açılan Kanlı Tabya düşmüyordu. Bu tünellerde bilhassa Türkler'le Venedikliler karşılıklı el bombaları atarak savaşıyorlardı 1078 ramazânının mübârek ilk günü Kapdân-ı Deryâ Kaplan Mustafa Paşa gene büyük donanma ile Girit'e geldi. Gazilerin tezâhürâtı içinde Kandiye koyuna 3.000 yeniçeri, 10.000 Anadolu sipahisi, binlerce kantar barut, sayısız cephane ve silâh, yüz binlerce ton yiyeceği bir gece içinde döktü. Devlet-i Aliyye'nin gücü ve serveti yel götürmez, cihanşümûldür. Bu servetten bir katrecik Kandiye koyuna dökülmüştü. Askerin yüzü güldü. Düşman çanlar çalarak matemini belirtti. Şimdiye kadar Donanmay-ı Hümâyûn, büyük ölçüde çıkartmayı Resmo'ya yapar, oradan on binlerce eşekle Kandiye önüne getirilirdi. Şimdi artık doğrudan doğruya Kandiye limanına, Venedikli'nin ve bütün Avrupa'nın gözleri önünde çıkartma yapılıyordu.

Gece gündüz gülbank çekip *Kur'ân* okuyarak gazi saflarını dolaşıyordum. Kaç gaziye çorba ekmek yedirip yarasını sardım, sonra hasta çadırına taşıdım. Zira büyük sevaptır. Küçük arabamla su taşıyarak da çok gazinin duasını aldım. 2,5 yıl Kandiye önünde 3.000'den fazla ok ve sayısız kurşun attım. Yüzlerce torba toprak taşıdım. Her cuma gecesi bir hatim indirdim. Allah kabûl eyliye!

Azak (Rostov) gazâsı bir büyük ceng idi, bizzat bulundum. Rabe (Sen Gotar) meydan muharebesi de öyleydi, orada da vardım. Nice meydan muharebesi, akın ve gazâ gördüm. Meğer bunlar, Kandiye cengi yanında Konya'nın Meram bağı gezintisi imiş. Gözle görmiyen, içine girmiyen, bu Kandiye cengini anlıyamaz.

Kandiye'den bir kaç asker bize iltica edince, çözülme olduğunu anladık. Zira bu Venedikli, gayetle mel'un bir kâfir olup, askeri çok düzenlidir. Her orduda firar olur, Venedikli'de nadirdir. Her türlü tecrübe geçirmemiş adamı asker etmezler. Üstelik Avrupa'nın yiğitlik satmaya gelmiş en cesur şövalyeleri Kandiye'de idi. Onun için kaleden firar, Venedikli için kötü alâmetti. Niçin kaçtıkları sorulunca, ölümden korkmadıklarını, ancak aç kaldıklarını söylediler. Bu, kâfir için büsbütün kötü şeydi. Sadrâzam onları doyurdu, Orduy-ı Hümâyûn'u gezdirip salıverdi. Bunlar kaleye dönüp Türk ordusundaki akıl almaz bolluğu anlatmaya başlayınca Venedikli bunları kale sûru üzerinde kazığa oturttu.

1079 muharreminin ilk günü gene Donanmay-ı Hümâyûn ile Kapdân-ı Deryâ Vezir Kaplan Mustafa Paşa Hazretleri geldi ki, Köprülü-zâde Vezir-i âzam'ın kızkardeşini almakla eniştesi idi. 150 Türk gemisi Hanya'ya 20.000 asker, yüz binlerce kantar barut, un, buğday, pastırma ve silâh döktü. Konakçı-Ali ve Seydi-zâde Mehmed Paşalar, bu tâze askerle mühimmâtı, Hanya'dan Kandiye'ye getirdiler. Kandiye muharebesi kızışmıştı. Bilhassa kayalar üzerinde olduğu için tünel açılamıyan Kızıl Tabya bizi çok uğraştırıyordu. Fakat burada da tünel açılması şarttı. Sadrâzam'ın emriyle Zağarcıbaşı Zulfekar Ağa, kayaları delerek yer altından Kızıl Tabya altına yüzlerce sıçan yolu (tünel) kazmaya başladı. İlk safhada 1.800 arşın tünel açıldı.

Bazı tüneller çok mükellef hâle getirilmiş, hattâ yer altında bağlar ve bahçeler yapılmıştı. Asker yer altında yaşıyordu ama, Osmanlı, yeşilliği çok sever, görmeden edemez. Yer altında hamamlar, şadırvanlar, hattâ büyük kumandanlar için mükellef daireler inşâ edildi. Köprülü-zâde'nin kurdurduğu muazzam tophânede çok iyi balyemez topları dökülüyordu. 50'-ye yakın yerde ileri siperlere büyük çaplı balyemez bataryaları yerleştirildi. Düşman da kezzapla, barutla kayaları parçalıyor, tünel kazıyor, Türk tüneline rastlayınca ateşe veriyor, barutla atıp dolduruyordu. 79. yeniçeri taburunun bulunduğu tüneli düşman bu şekilde tahrib etti ve çok şehit verildi. 1.015 şehit tünelden çıkarılıp gömüldü. Bütün kış Kızıl Tabya önünde bu can alıp can verici muharebeler oldu. Gece ve gündüz bir an iki tarafın ateşi kesilmedi. Kışın sonuna doğru iki taraf günde 40 ilâ 50'şer lâğım atmaya, yani tünel tahrib etmeye başladılar. Zâyiat fazlalaştı. Venedikli, bir haftada Kızıl Tabya'yı yeni bir sûr ile takviye etti. Kış içinde Kızıl Tabya önüne yaptıkları üçüncü kat sûr idi. Her sûrun eni 10 arşındı, top mermisi fazla kâr etmiyordu. Ancak yüz binlerce kese barut ve binlerce kumbara bir araya getirilip patlatılıyor ve Venedik sûrları yıkılabiliyordu.

1079 kurban bayramının 3. günü, sancak beyleri: «Bre gaziler, işte Kurban Bayramı'dır, ne durursuz? Gün, bu gündür!» diye taarruza başlattılar. Büyük taarruz oldu. Çok kâfir öldü ve esir düştü. Ama Manisa ve Bursa sancaklarının alay beyleri, sipahilerinin büyük kısmıyle şehid oldular. Katırcı-zâde Mehmed Paşa 300 yiğidiyle, Vanlı Mehmed Paşa 500 askerle, Köse Topçubaşı 60 topçu neferiyle şehit düştüler. Haleb beylerbeyisi Boşnak İbrahim Paşa yaralandı. Son 2 yılın en kanlı günüydü. Düşman 7.700 ölü ve 1.000 kadar esir bıraktı, esirler arasında bir Venedik albayı vardı. Sadrâzam, önünden geçirilen esirleri seyretti. Muharebenin şiddetinden çıldıran Venedikliler'in, kendilerini sûrlardan hendeğe attıkları

görüldü. Bu şekilde 5 düşman albayı çıldırarak intihâr etti. Böylesine görüp işitilmedik bir cehennem muharebesi idi.

Benli Ahmed Ağa, Başçavuş, Küçük Çavuş gibi yüksek rütbeli yeniçeri subayları da daha sonraki günlerde şehit düştü. Kızıl Tabya'nın iç tarafında düşmanın patlattığı bir lâğım, Defterdâr Ahmed Paşa'nın bütün ağalarını Cennet'e havâle etti. Bu sırada Donanmay-ı Hümâyûn, Hanya'da demir atmıştı. Kapdân-ı Deryâ Vezir Kaplan Mustafa Paşa, Hanya'da Ankebût Ahmed Paşa'yı bırakıp donanma ile Kandiye koyuna girdi. Türk kadırgalarının güverteleri, 10.000 ayağı zencirli kâfir askeriyle doldurulmuştu. Bunları gören Venedik, Kandiye kalesinden Türk donanmasına tek mermi atamadı. Kapdân-ı Deryâ, esirleri karaya çıkardı. Bunlar, Türk muhâfızların nezaretinde Kanlı Mağaralar yakınında siper kazmaya başladılar. Kapdân-ı Deryâ bizzat, bir kısım levendleriyle Küllük tarafında sipere girdi. Deniz kenarında bir gecede çok büyük bir siper kazdırdı. Siper, tabya hâline getirildi ve Kandiye kalesi âdetâ bu tabyanın altında kaldı. Tabyadan kalenin içi tamamen görünüyordu. Bir gecede ortaya çıkan bu tabya, bilhassa kaleyi gözetliyebilmesi bakımından, kâfirin bütün şevkini kırdı. Günde 2.000 gülle ile bu tabyayı dövmiye başladı. Kapdân-ı Deryâ, tabyaya büyük toplar getirerek kalenin içinde, bilhassa mâneviyât bozması için büyük saray ve manastırları dövmiye başladı. Bundan sonra Kaplan Mustafa Paşa, gemi ve hurda top batırarak Kandiye limanını kapattı. Böylece kalenin Avrupa'dan yardım almasını, imkânsıza yakın bir şekilde zorlaştırdı. Zaten bir çok Avrupa hükümdarı, bu Kandiye harbinden bıkmışlardı. Kandiye'nin maliyelerini iflâsa sürükliyeceğinden bahsediyorlardı. Son bir hamle ile Kandiye'ye büyük çıkartma yapıp Osmanlı'yı bıktırmak ve Kandiye, Venedik'te kalmak şartıyle sulha razı etmek istediler. Gerçekten padişah da bu işten bıkmıştı. Sadrâzam 3 yıldır Girit'te idi. Gerçekte sadâreti 3. Vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa idare ediyordu. IV. Sultan Mehmed, Girit'e yakın olmak için Tesalya'ya geldi. Girit'te Sadrâzam'a haber gönderdi: Bir kale için bu kadar fedakârlığın çok olduğunu, bu uğursuz kaleyi bırakıp gelmesini istiyordu.

Bu sırada Kandiye'ye 120 parça Fransa, Papa, Malta, Venedik ve saire harb gemisi girdi. Karadan da iki tarafın cehennemi ateşiyle desteklenen korkunç bir deniz muharebesi oldu. Haçlı donanmanın baştardası (başkumandan amiral gemisi) seren direğine isabet alıp ortasından biçildi. Baştardanın içindeki 2.000 kâfir deryâya döküldü. Teknenin kıçındaki 4 altın fanus, Türk siperlerinin içine düştü. Baştarda, Fransız teknesi idi. 2.000 mürettebâtı, 26 kapdanı, 4 kat anbarı, 40 salonu, su sarnıcı, un değirmeni, bahhçeli kıç kısmı, ağzına kadar dolu cephaneliği ile mahvoldu. İçinde Fransa'nın büyük asılzâdeleri vardı. Düşman donanması kırık dökük Kandiye kalesine can attı ama, artık Venedikli'nin sonu gelmişti. Siperlerden baş uzatan Venedikli askerler: «Memet Beşe, Ehmed Beşe ekmek var mı?» diye dilenciliğe başlamışlardı. Bizimkiler, onlara has beyaz ekmek ve kebap atıyorlardı.

Kandiye'nin Fethi

Türk tünelleri, kalenin altına varmıştı. Yeraltı şehrinde işe yeni hamamlar, şadırvanlar, havuzlar, mutfaklar inşâ ediliyordu. Düşman bir hafta müddetle bir an kesmeksizin çok kesîf ateşe başladı. Fakat artık yer

altında lâğım atacak gücü kalmamıştı. 10 Venedik generali kaleden çıkarak Sadrâzam'la görüşmek istediler. General murahhaslar için renkli muhteşem otağ kuruldu. Kendilerine 50'şer aded mertebânî (Çin porseleni) tabağı ile yemekler taşındı. Kara şapkaları başlarında, aç itler gibi yemeye başladılar. Bir kaçı mide fesâdına uğrayıp kalesine gitti. Sulh ve Kandiye'yi teslim müzakereleri böyle başladı. Yalnız Kandiye'nin teslim şartları değil, umumî bir Türk-Venedik sulhunun esasları da konuşuluyordu. Venedik'in Osmanlı devletinin İskenderiyye, Kahire, Akkâ, Sayda, Beyrut, Haleb, Trâblusşam, İskenderun, Alâiye (Alanya), İzmir şehirlerinde birer konsolosu vardı. 25 yıllık Türk-Venedik harbinde kapatılmıştı. Türkiye'nin de Şibenik, Split. Kamin, Mandaline. Rinçse, Manye gibi Venedik iskelelerinde «gümrük emîni» adıyle Türk konsolosları vardı. Bunların iki taraflı yeniden açılmaları, Türk-Venedik ticaretinin ihyâsı kararlaştırıldı. Bu hususları Defterdâr İbrahim Paşa müzakere ediyordu. Daha sonra Dalmaçya kaleleri hakkında görüşme yapıldı: Bosna eyaletinde Türkiye'nin 194 kalesi vardı. Bunların bir kısmı Hırvatistan ve Dalmaçya'da Venedik sınırı üzerinde serhad kaleleri idi. Bir kaçı bu son çeyrek asırlık savaşta fethedilmişti. Venedik, bunların üzerinde hiç bir talebde bulunmıyacaktı. Kuzey Dalmaçya'da Zadar ve Karadağ'da Kotor (Cattaro) kaleleri, Venedik'te kalıyordu. 6 haftalık müzakerelerden sonra Kâfirler, Türk tekliflerine «bâş üstüne!» dediler. 366 madde üzerinde anlaşmaya varıldı. Yanyalı Arslan Paşa-zâde Bâbur Paşa ile yeniçeri zâbitlerinden Ellidokuz Mehmed Ağa, Kandiye kalesine gittiler. Bu sırada ben Küllük tarafındaki Yassıtabya üzerine çıkıp kılıcımı çektim ve kılıç elimde (dalkılıç) ilk defa olarak Kandiye'nin fetih ezânını okudum. el-Hamdü li'llaahi Rabbi'l-Â'lemîn! Bu uğursuz kale idi ki, 25 yıl Osmanlı kanı akıtmıştı ve bu bakımdan Osmanlı tarihinde benzeri yoktu. Cihan Padişâhı bile fethinden ümit kesmişti. Köprülü-zâde kadar azimli bir serdâr olmasa, gene alınamazdı.

Top ve tüfek sesleri kesildi. Venedik, kaleyi boşaltmak için bir ay müddet istedi. Köprülü-zâde, 25 gün müddet verdi. Vezirler «kanuna aykırıdır, 3 günden fazla veremezsiniz» dedilerse de Sadrâzam istenen müddeti verdi. Venedikliler, kadırgalar dolusu eşyalarını Kandiye Koyu açığındaki İstandiye (Dia) adasına, oradan Venedik'e naklettiler. 25. gün limana 10 kâfir kadırgası girerek kalenin altına demir attı. Kandiye kalesine ve Kızıl Tabya'ya beyaz teslim bayrakları indirilip Papa'nın bayrağı çekildi. Türk ordusuna büyük heyecan oldu. Subaylar: «bre gaziler, sulh bozuldu, herkes metrislerine girsin» diye siperleri doldurmaya başladılar. Fakat ordugâhımızdaki Venedik generalleri, sulha aykırı bir şey olmadığını, Papa'nın 10 kadırga dolusu imdat gönderdiğini, kendilerinin de Venedik bayrağını indirip Türk bayrağı çekmektense, Papa'nın bayrağını çekip, sonra indirip kaleyi teslim etmeyi tercih ettiklerini söylediler. Böyle bir şey Venedik'in askerî namusunu kurtarmaz, yalnız Papa'nın namusunu lekelemekle kalırdı, amma kâfir aklı bu kadardır. Bu Venedikli de mağrur bir mel'undur.

1080 cumâdelûlâsının ilk günü olan cuma sabahı, Kandiye kalesi, sarayları, mâbedleri, mahzenleri ve her türlü binalarının 7.000'e yakın anahtarı getirilip Sadrâzam'ın otağı önüne kondu. Venedikliler, muntazam süriiler hâlinde, ağlıyarak kaleden çıkıp Dia adasına defoldular. Daha önceki 25 yıllık muhasara ve muharebeler sayılmasa bile, bu netice, son 31

aylık siper harbinin meyvesi idi. Türk ordusu şehre girmeye başladı. Çit Kapısı'nda fetih ezânı okudum. Kale içinde 100.000 gazi birden fetih namazı kıldı.

Bir haftada Hunkâr Camii'nin mihrâbı ve minberi tamamlandı. Bu sırada 80 parçadan müteşekkil Donanmay-ı Hümâyûn, Ankebût Ahmed Paşa kumandasında Hanya'dan Kandiye'ye girdi. 1.060 topla selâmlandı. Bu şenlikleri Dia adasında seyreden Kâfirler, matemlere garkoldular. Vezir-i âzam otağı ile Hunkâr Camii yapılan katedral arasındaki çok uzun yol, selâma duran sıkışık asker saflarıyle dolduğu halde, Vezir-i âzam ve Serdâr-ı Muazzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa Hazretleri, otağından çıkıp at üzerinde Kandiye kalesine girdi. Anahtarları teslim almasının üzerinde bir hafta geçmişti. Her birliği selâmlıyordu. Cuma namazında başmüezzinlik ettim. Şam Müftüsü, Mehmed bin İbrahim bin Ahmed bin Mehmed bin Murad bin Selim bin Süleyman bin Selim bin Bâyezid bin Mehmed bin Murad bin Mehmed bin Bâyezid bin Murad bin Orhan bin Osman adına hutbe okudu. Ben duâ ettim. «Âmin» denirken yer gök inledi. Donanmay-i Hümâyûn merasim sancakları çekmişti ve Sadrâzam camiden çıkarken top ve tüfek ateşleriyle selâmlandı. Asker, 3 defa gülbank çekti. Top gülleleri deniz üzerinden sekerek giderken, 7 gün, 7 gece şenlik başladı. Kandiye'nin içi ve dışı, en mütevazı ev ve dükkâna kadar gelin odası gibi süslenip gündüz gibi aydınlatıldı. Yüz binlerce meş'ale, fânus, neft, katran, yağ ve bal mumları, kandiller yakılıp gün doğuncaya kadar rengârenk fişekler atıldı. Mehter takımları yeri gökü inletti. Bu esnada son muharebede Kandiye önünde batan Fransız baştardasının bütün topları çıkarıldı. Sadrâzam ağalarından her biri bir eyalet beylerbeyine gönderilip Kandiye'nin fethi ve Venedik ile 25 yıl sonra sulh yapıldığı bildirildi. Kapıcılar kedhudâsı Siyâvuş Ağa, müjde için Hadice Tarhan Vâlide-Sultân'a gitti.

Kandiye'de devlet nâmına ele geçen ganimet ve malzemenin sayılıp defterlenmesine başlandı (bu muazzam listeyi daha önceki bir bahsimize aktarmıştım). Sonra Kandiye kalesinin, liman ve şehrin tanzim, tamir ve temizlenmesine başlandı. Bu işe binlerce mimar, mühendis, usta, işçi, esir katıldı. Her görev vezirler, beylerbeyiler arasında bölüşüldü. Kapdân-ı Deryâ Kaplan Mustafa Paşa ile Kedhudâ İbrahim Paşa, Küllük tarafına memur edildi. Kanlı ve Kızıl Tabyalar yerine iki muazzam kale yapıldı. İnâdiye kalesi yıkılıp taşları bu inşaatta kullanıldı. Metrisler, siperler doldurulup düzlendi. Hendekler, dümdüz sahrâ hâline geldi. Bu işler bir haftada oldu. On binlerce Türk şehidi, bu topraklar altında kaldı. Kaleye 3 yıldır atılan kurşunlar toplandı, bin kantar kurşun hâsıl oldu. Sadrâzam, vezirlerden erlere kadar herkese derecesiyle mütenasip ihsanda bulundu. Herkesin eyâlet eyâlet, sancak sancak, alay alay, yurduna gitmesine izin çıktı. Yalnız Sadrâzam, Dîvân erbâbı ve Kapıkulları ile kaldı. Kiliselerden bazıları cami hâline kondu. Hanya kadısı, Kandiye mollası oldu. Güneyde İsfakya Dağları Rumları'nın vergileri, Haremeyn vakfı için yazıldı. Çeyrek asır süren bu bitip tükenmek bilmez Türk-Venedik harbi böylece sona erdi. 3.760 aded kale gezdim. Bu Kandiye kadar müstahkem olanı bir ikiden fazla değildir. Büyük fedakârlıkla alındı. Akıl almaz insan ve servet harcandı (burada Girit fethinde harcananlar ve şehitler için verilen listeyi daha önce nakletmiştim).

Kandiye Şehri

Kandiye limanı 100 gemi ancak alır. Limanda 14 gözlü bir tersane vardır (yani bir arada en çok 14 kadırga kızağa konup inşa edilebilir). Sûrların uzunluğu 12.000 arşındır. Hendeklerin eni 50 arşındır. Kara tarafı 6.500, Fethiye Burnu'ndan Küllük'e kadar deniz tarafı 6.000 arşındır. Yüksek Tabya Burnu'ndan Su Kulesi'ne kadar şehrin eni 4.000 arşın kadardır. Kaleyi 14 büyük tabya korur: Sarnıç, Küllük, Pangrad, Kızıl, Fethiye, Büyük Kum, Yassı ve diğer Yüksek Tabyalar. Kalede 12.770 mazgal vardır.

Sultan Mehmed Han Camii olan büyük kilise, Bizans eseridir. Arab hâkimiyetinde cami, Bizans geri alınca tekrar kilise, Venedik hâkimiyetinde Katolik kilisesi olmuştur. Şimdi Cenâb-ı Hakk'ın inâyetiyle selâtıyn camiidir. Protokolü, selâtıyn camileri protokolüdür. 250 x 100 arşın ve yüksekliği 40 arşındır. Çatısı servi ağacı, üzeri kiremit örtülüdür. Içı ve dışı nakışlıdır. 20 penceresinde renkli camlar mevcuttur. Vâlide (Hadice Tartan) — Sultan Camii, bunun güneyinde, 200 x 80 arşın, kiliseden çevirmedir. Yanında imâret yapıldı. Sultan İbrahim Han Camii, kaleyi ilk defa muhasara edip düşürtemiyen padişahımızın babasının adına fetihten hemen sonra inşa edildi, kiliseden çevirme değildir. Fâzıl Ahmed Paşa Camii de bunun gibi yeni inşa edildi, 80 arşın eninde, iki kapılı, 4 sütunlu çarşı içinde, cemaati çoktur. Sadrâzamın kedhudâsı Mahmûd Ağa Camii, daha küçüktür. O da bu 1080 yılında yapıldı. Yeniçeri ağası Abdurrahman Paşa Camii de henüz yapıldı. Defterdâr Ahmed Paşa Camii ise çarşıda Havuz Meydanı önündedir, Arab devri yapısı cami iken kilise yapılmıştı, tekrar camie çevrildi. Kedhudâ İbrahim Paşa Camii, Liman Kapısı'nın iç tarafında ve küçüktür. Ankebût Ahmed Paşa Camii, imâreti, medresesi ve bahçesiyle çok güzeldir, bir de sarnıcı vardır. Defterdar Melek İbrahim Paşa Camii, İnâdiye'de idi. İnâdiye yıkılınca, bu camie merhumun adı verildi. Kul kedhudâsı Zulfekar Ağa Camii, medrese ve mektebli yapıldı. Kaplan Mustafa Paşa Camii'ne 14 ayrı tarih düşürülmüştür (Evliyâ tarih manzumelerini teker teker yazıyor). Biri benim, biri de IV. Mehmed'indir. Padişahın düşürdüğü tarih şudur:

Dêdi çün Sultân Mehmed gûş edip târihini:
«Aldı düşmenden vezirim yümn ilê Kandiyye'yi» (1080)

Kandiye'de bu camilerden başka 71 mescid, 70 çeşme yapıldı. Sadrâzam kedhudâsı Mahmûd Ağa ve Defterdâr Ahmed Paşa Hamamları ile bu sonuncusunun çeşmesi, Fâzıl Ahmed Paşa, Vâlide-Sultan, Abdurrahman Paşa, Zulfekar Ağa, Melek İbrahim Paşa, Sultân İbrahim, Kedhudâ İbrahim Paşa, Ankebût Ahmed Paşa, Kaplan Mustafa Paşa Çeşmeleri güzeldir. 9 medrese, 9 mekteb, 17 tekke yapıldı. Tekkelerin 3'ü Bektâşî dergâhıdır. Diğerleri Halveti, Celvetî, Uşşâkî, Bayrâmî tarîkatlerine ve başkalarına aittir. Biri de okçular tekkesidir ki, ok atıcılığı talim edilir.

Fetihte şehirde 1.700 dükkân sayılıp deftere yazıldı. Zulfekar Ağa, camiinin yanında bir caddenin iki tarafına 150 dükkânlık bir çarşı yaptırdı. Abdurrahman Paşa da camii yanında süslü bir çarşı inşa ettirdi. Bu şekilde her cami sahibi camilerine vakıf olmak üzere 30 ilâ 50 dükkânlık çarşılar yaptırdılar. 68 kâgir mahzen (depo), 10 kahvehâne, 20 bozahâne, 17 han yapıldı. Bir kaç han da inşa hâlindedir. Şehir içinde meyhaneye izin çıkmadı. Sayımda, şehirde 9.060 su kuyusu, 7.000 sarnıç olduğu an-

laşıldı. 4.000 bir kaç katlı kâgir ev ve konak vardı. Mühim, kalabalık şehirdi. İtalyanlar çıkıp gittiler. Rumlar kaldı. Bir mahalle de Yahudi bulunuyordu. Venedik beylerinin saray ve konakları, Türk zevkine göre tadil edilip döşendi. Fetihte hizmet eden kumandanlara dağıtıldı. Bu suretle Kapdan Paşa, Defterdar Paşa, Sadrâzam, Yeniçeri Ağası, Sarı Hüseyin Paşa, Melek İbrahim Paşa, Kedhudâ İbrahim Paşa gibi vezirler saraylar, Zulfekar Ağa, yeniçeri ve topçu ağalarının hepsi mükellef konaklar edindiler. Bunlar İtalyan malları idi. Yerli Rumlar'dan bir şey alınmadı. 172 kilise ve manastırdan Katolikler'e ait olanlar cami, mescid, medrese, mahzen oldu. Ortodoks kiliseleri bırakıldı. Şehir içinde 170 bahçe, 41 mahalle vardı. 20 mahalle İtalyan, 20 mahalle Rum, bir mahalle Yahudi idi. İtalyanlar gittikleri için 20 mahallelerine, Türkler yerleşti, bir kısmını Rumlar aldılar.

İç kalede 150 muhâfız odası. 4 kat, yüz binlerce kantar buğday, arpa, peksimet vs. dolusu mahzen düzenlendi ve ağzına kadar dolduruldu. Yiyecekler hava alsın diye bu mahzenin 360 penceresi vardı. Mahzenin altında 100 kadar kâgir dükkân vardır.

Fâzıl Ahmed Paşa'nın emriyle Kandiye, Girit eyaletine merkez oldu. Bu suretle eyaletin çeyrek asırlık merkezi Hanya, bu şehre alındı. Vezir pâyesindeki beylerbeyine yılda 1.270.000 akça has verildi. Eyâlet 5 sancağa ayrıldı. Kandiye merkez sancağında 300 köy vardı. Kandiye kalesine 26 oda (bölük) yeniçeri kondu. Diğer sınıflardan da buna göre asker yerleştirildi. Girit eyaletinin tahririne, Vezir-i âzam fermânı ile, Sarı Efendi-zâde ile beraber memur edildim. Ada 5 sancak, 20 kazâ, 900 köydü. 200.000 halk teker teker yazıldı (çocuklar hariç). Adanın en kalın yeri, Kandiye ile güneyde Lithinon Burnu'dur. Ege'den Akdeniz'e bu kalın yerde mesafe 3 saattir. Diğer taraflar daha incedir. Girit kızları 8-9 yaşında adet görürler, 10 yaşında anne olanları vardır.

Mersin suyu ve Acısu'dan Küçükkale'ye geldik. Rumca Potamo'dur. Sultân İbrahim çağında Voynuk Ahmed Paşa fethidir. Batıya bir saat Fereşkiye (Stavros) Burnu'dur. Bir saat sonra Çanak limanı ve kalesidir. 400 arşın çevresi vardır. İçinde 43 balyemez topu, birer bölük yeniçeri, topçu, cebeci, 1.000 sipahi mevcuttur. 5 saat sonra Deli Hüseyin Paşa'nın yaptığı Korola kalesi gelir. Sonra Resmo'ya geldik. Apokron'dan Suda kalesine vardık. Suda kalesi hâlâ Venedik elindedir. Karşısında Hanya vardır. Oradan, Küçükkale'den, Todoriler kalesi ve Kaposapata Burnu'ndan (Spatha) Kisamo'ya vardık.

Kisamo (Kisamos Kasteli)

Aynı adı taşıyan koyun güneyinde liman ve kaledir. Girit'in en kuzeybatısındadır. Sancak merkezidir. Deli Hüseyin Paşa fethetmiştir. Şimdi Karaca Paşa, sancak beyidir. 84 köyü vardır. Beş köşeli kalesinde 300 hisâr eri vardır, çevresi 2.700 arşındır. 7 kilise, Hunkâr Camii, Fâzıl Ahmed Paşa Camii vardır, sonuncusunun inşası bitmemiştir. Çok güzel, meyveleri enfes bir yerdir. Rum kızları gazilere demet demet gül ve karanfil verir, ihsân alırlar. Mahcup Türk gazileri, bir demet çiçeğe yüz misli baha verirler.

Pondiko (Sıçan) limanından Ayios Nikola manastırına geldik, 100'den fazla keşiş vardı. Krambusa adasına geldik. Venedik elindedir. Girit'in en kuzeybatı ucunda pek ufak adacıktır, hepsi 80 evdir. Livadye limanından bizim Torli adasına geçtik, Girit'in kuzeybatı ucunda biraz açıkta adacıktır. Salta limanından sonra Kisamo sancağı biter, İsfakya sancağı başlar.

İsfakya (Sphakia)

Girit'in güneybatısında liman ve kale ve sancak merkezidir. Deli Hüseyin Paşa fethidir. Şimdiye kadar Girit'in hep kuzey (Ege Denizi) sahilini tasvîr ettim. Bu liman güneyde, Akdeniz üzerindedir. Az kuzeybatısında Theodoros Dağı, 2.470 metre ve Girit'in en yüksek zirvesidir.

Büyük Girit Turu

Kardoloz Burnu'na ve karşısındaki adacıklara geldik, İsfakya'dan 9 saattir. Burada hurma ve şeker kamışı yetişir. Iklim Mısır ıklimi gibidir. Nar, zeytin, incir ve limon da boldur. Burundan 6 saat sonra Kale limanı, Akdeniz sahili boyunca doğuya doğru 7 saat sonra Kibreki limanı, 5 saat doğuda Kavkı Burnu, sonra Kaleyoroz Manastırı Burnu'na geldik. Bu sonuncu yer, Resmo'daki Vâlide-Sultan Camii vakfıdır. Amiso ve Mesalo (Messara) kalelerini geçtik, bu sonuncusunun açığında adalar (Paximidia) vardır. Kavfeneri ve Palokasrı Burunları'ndan 7 saatte Kavsider Burnu'na, 3 saatte Ayakdoro Burnu'na, 3 saat batıda Kirmas limanına geldik. Akdeniz sahilini geçmiş, kısa doğu sahilinden gene kuzeyde Ege Denizi sahiline başlamıştık. Ayainon manastırından İstiye (Sitia) kalesine geldik. Adanın kuzeydoğusunda limandır. Deli Hüseyin Paşa fethidir. Köprülü-zâde emriyle Ankebût Ahmed Paşa, adanın 260 kale ve hisârı ile beraber burasını da imar etmiştir. Çarıkçı Mustafa Paşa fethi Balıpetre kalesinden Spinalonga kalesine geldik. Burası çevresi 6 mil olan bir ada gibidir ki, ince bir dille karaya bağlıdır. Mirabella Körfezi'nin batı kıyısındadır. Venedik elindedir. Geniş limandır. Dört köşe, 2 kapılı kalesi, 100 evi, 3 kilisesi vardır. Bir kaç yüz nüfuslu böyle basit bir iskelenin Venedik elinde kalması iyi olmamıştır (bir müddet sonra Suda ile beraber Osmanlı'ya geçecektir). Küçük Hüseyin Paşa fethi Kermani kalesine geldik. Limanı 100 parça gemi alır. Üç köşeli kalesi fetihten sonra yıkılmıştır. 2 saat batıda Kolekisa, 5 saat batıda Palonte Burunları'na, 7 saat batıda Tuzla limanına geldik. Yüz binlerce yük tuz çıkarılır. 9 saat batıda Ayios Yani Burnu, Mirabella Körfezi'nin küzeybatıda ucudur. 6 saat sonra Takali, 4 saat batıda Ayakoden limanı vardır. Burası Kandiye'de Hunkâr Camii vakfıdır. Manastır vardır. Manastırdaki keşişler üstad cerrah, hekim ve hastabakıcıdırlar. Türk gazilerini Kandiye muharebelerinde gönüllü gelip çok tedavi etmişlerdir. Kandiye'deki pek çok Venedik tünelini de bu teşkilât Türkler'e haber vermiştir. Zira bu Ortodoks Rumlar, kendilerine köpek muamelesi yapan Katolik Latinler'den nefret ederler. Batıya 3 saat Arkonoz dağı, batıya gene 3 saat Odacık sahrâsıdır. Burası Girit beylerbeyisine has yapıldı. Batıya 7 saat Çınarlıdere, hamamlı, camili Türk köyüdür. Batıya bir saat Nazarte limanı, batıya 5.000 arşın da Kandiye'dir.

Böylece 3 ayda Girit turu yapıp, Kandiye'den Kandiye'ye bütün sahili tahrîr ederek dolaştık. 861 köy, 200 kasaba, içinde asker bulunan 25 kale olduğu anlaşıldı. 25.000 nüfusun vergisi, Haremeyn vakfı için yazıldı. Beylerbeyine, sancak beylerine haslar, zeâmetler ve tımarlar teşkîl edildi. 11.060 nüfusun vergisi has, zeâmet ve tımarlara ayrıldı. 150 köy, serbest zeâmetler için ayrıldı. Padişah için has bölgeleri ayrıldı. Belirli hizmet karşılığında vergiden muaf Rum köyleri tesbit edildi. Adada 3 yerde bakır, 2 yerde gümüş, 7 yerde tuz, 40 yerde güherçile, 3 yerde şap, 7 yerde alçı taşı veya kireç taşı, birer yerde altın, kurşun ve demir madeni işletildiği anlaşıldı. Zırnık, zift, kükürt, kitre gibi küçük madenler de vardı. Hepsi 170 madendi. Bunların hepsi hazine'ye yazılıp iltizâma verildi (belirli vergi karşılığında işletmeye).

Amibori ve Apolonya kalelerinden geçtik. Bu ikincisini 20.000 askerle Küçük Hasan Paşa almış ve kalesini yıktırmıştır. Sonra gelen Semâne kalesi, Arab hâkimiyetinden kalmıştır; 8 kuleli olduğu için böyle denmiştir. Amyanoz kalesini de Deli Hüseyin Paşa alıp yıktırmıştır.

Girit'te vaktiyle 600.000 nüfus yaşarmış. Bugün çocuklar hariç 324.000 nüfus vardır. Bunun 97.000'i erkek, 70.000'i kadın Rum, 150.000'i 25 yıldır adaya yerleşen —ve çoğu asker olan— Türk, 7.000'i son 25 yıl içinde Rum'dan Müslüman olan mühtedilerdir. Bugün Girit'te 2.800 at, 70.000 katır, 400.000 eşek, 263.000 sığır ve manda, 280 deve, 6.000.000 koyun ve keçi; 200.000 bağ ve bahçe ve bostan, 160.000 tarla, 41.000 ağıl, 71.000 bal kovanı, 6.000 su değirmeni, 2.000 zeytinyağı değirmeni vardır.

Girit'in tahrîrindeki hizmetim için Sadrâzam, 200 altın ihsân etti. 1080 ramazanında artık Ordu, tamamen Girit'ten ayrılmış, büyük bolluk olmuş, her şey ucuzlamıştı. Bu arada Kandiye kalesinin yenilenmesi de bitti. Her taş ayrı ayrı tamir edilip cilâlandı. Sanki henüz inşa edilmişti. 7 muharrem 1081'de Donanmay-ı Hümâyûn ile beraber Kandiye'den ayrıldım. Donanmada 40 kadırga ve 40 kalyonla sair gemiler vardı. Bizzat Kapdân-ı Deryâ Kaplan Mustafa Paşa kumanda ediyordu. Kandiye'de 846 top vardı. Hepsi birden ateş ederek Donanma'yı uğurladılar. Her top, 3 pâre ateş açtı; demek ki 2.538 el ateş edildi.

Kiklad Adaları

Kandiye'den kuzeye doğru Ege Denizi'nde ilerledik. Buradaki takımadalara Kiklad Adaları derler. Bunlar Ağrıboz ve Attika'nın güneydoğusuna doğru, Oniki Ada'ya (Sporad Adaları) kadar uzanan adalardır. Ekserisi dağlıktır. En yüksek tepe Naksos adasındaki 1.003 râkımlı tepedir. Önce Donanmay-ı Hümâyûn ile İstandiye (Dia) adasına geldik. Santorinler adasına vardık. Ada grubunun güneye doğru ilk iri adasıdır. İtalyanca «Santorini» ve Yunanca «Thera»dır. Phira adlı limanı batı kıyısındadır. Limanın karşısında minik Kemene (Vulkan) adacığı, onun az batısında da daha irice Therasia adası vardır. Üçüne birden «Santorin Adaları» denir. Büyüğünün çevresi 20 mildir. 700 arşın çevresi olan kalesi Ceneviz yapısıdır. Süleyman Han zamanında Piyâle Paşa fethetmiştir. Bu adada Donanma, Sadrâzam'ı alarak Istanbul'a gitti (10 muharrem çarşamba). 12 kadırga ve 30 firkatelik bir filo ile biz güneybatıya 20 mil gittik. Burada Hıristiyanlar Menzili (Christiana) adalarına geldik. İki minicik adadır. Birinin çevresi 7, diğerininki 5 mildir. Bunlar, Kikladlar'ın en güneye

düşen adalarıdır. Oradan 9 millik İnyor adası, 3 mildir. Sonra Değirmenlik adasına vardık.

Değirmenlik (Milos) Adası

Kikladlar'ın en güneybatıdakidir. Kapdan Paşa hassı ve 150 akça kazâ merkezidir. Süleyman Han zamanında Piyâle Paşa, Venedikten almıştır. Limanı, bir koy içinde Adamas'tır. Kuzeydoğusundaki Kimolos ve onun doğusundaki Polinos adaları biribirlerine çok yakındır. Milos'a Türkler «Büyük Değirmenlik», Kimolos'a «Küçük Değirmenlik», Polinos'a da «Liminoz» derler.

Değirmenlik limanı kalesinde top ve tüfek yoktur. Liman 200 gemi alır. Adada 770 metreye yükselen bir tepe vardır. Ada çevresi 80 mildir. Yeldeğirmenleri çok olduğu için Türkler bu adı vermişlerdir. Suyu iyidir. Halk tamamen Rum'dur. Türkler sadece memurlardır.

Şefenoz ve Serkoz adalarından, Kapdan Paşa eyaletinde 150 akça kazâ merkezi İrimye'ye geldik. Adayı Süleyman Han zamanında Kasım Paşa, Venedik'ten fethetmiştir.

Karkacık, evvelce yazdığım Çamlıca, Suluca adalarından Anapoli (Anabolu) Körfezi içinde Tulum adalarına geldik. 12 muharrem cuma günü Anapoli (Nauplion) limanına demir attık.

Tekrar Mora

Bu suretle tekrar Mora'ya ayak bastım. Anapoli'den kuzeye, Kördös (Korinthos) kalesine, Vece çiftliğine, Cehriz limanına, Ayayorgi kalesine, Koçye köyüne, Arhoz kalesine, Askafiza suyuna, Partani boğazına, Moholi köyüne uğrayıp Mora'nın ortasındaki Tripolice'ye (Tripolis) vardım. 8 saat sonra Ahırlar köyüne, güneye 6 saatte Rahova Rum köyüne, 2 saat güneyde Vorliya dağı boğazına ve aynı adlı Rum köyüne, İri suyuna uğrayıp Mizistre (Sparta) kalesine vardık. Londar kasabasına, Lankada boğazına, Koçova, Seçova, Zerbica, Anastasova kasabalarına uğradık. Buraları Londar kazâsı topraklarıdır. Güneybatıya yol alıyorduk. Zeâmet olan Dorah, Avavoz, Yolanoz, Doromaroş köylerini geçtik. Mizistre'den Kalamata'ya geldik. 1081 yılı safer ayı idi. Kalamata'nın az güneyi Zaranta limanıdır.

Zaranta

Zaranta limanını Fâtih'in vezir-i âzamı Mahmud Paşa almış ve kalesini yıkmıştır. Mizistre (Sparta) sancağında 300 akça büyük kazâ merkezidir. Burada 12.000 işçi kullanılarak yeni bir kale yapıldı, 3 ayrı tarih düşürdüm. Dört yanı yalçın kaya ve uçurum olan kalenin hendeğe ihtiyacı yoktu. Çevresi 1.070 arşın oldu. Kaleyi imar için hayır eseri olarak ben bir Halvetî Tekkesi, Zaranta kadısı Zekeriyyâ Efendi bir mescid yaptırdık. Sonra Vâlide Tarhan Sultân adına bir medrese, 2 mekteb, bir hamam, Ali Paşa Sarayı ve Tekkesi, Zekeriyyâ Efendi ile Hacı Ahmed Ağa için birer mükellef konak ve dükkânlar yapıldı. Böylece Zaranta kalesinin Türk'leşmesi için adım atıldı. Zira varoş, tamamen Rum'du. Mandi-

ya varoşunda 3 kilise, 3.000 Rum erkeği, Kanbosi varoşunda 7 kilise, 300 ev, 2 manastır, 70 kuyu vardı. Buralarda Manya Kâfirleri yaşar ki, Eski Ispartalılar'ın torunları geçinen âsî Rum keferesidir. Sâir Rumlar'a benzemez, çok inatçı ve hain adamlardır. Her fırsatta devlete baş kaldırırlar.

Manya Bölgesi

Kaçiça, Biga, Pandalonya köylerini gezip Zaranta'ya döndük. Bu köylerde erkekler, boğazlarına kadar silâhlı Rum keferesi idi ve çoğunun tüfeği vardı. Kadınları çok açık saçık ve lâubâlî idi. Buraları Manya bölgesidir. Venedik, bu Manyalılar'ı kışkırtıp silâhlandırır ve bizim başımıza belâ eder. Zaranta'dan Mila limanına, bir saatte Lisinova ovasına, Laktenî 100 hâne, 300 erkek nüfuslu Manya kâfiri köyüne, Prestoz adasına geldik. Çevresi 5 mil adacıktır. İçinde 1.500 silâhlı Manyalı erkek ve 100 papaz vardır. Papazlar hariç, erkekler bizi görünce dağa kaçtılar. Bir saat doğuda Ardoşta kasabasıdır. 5 mahalle, 1.000 hâne Manya kasabasıdır. Gemileri de vardır, korsanlık yaparlar. Bunlar Manyalılar'ın en vahşileridir. 2.500 erkek nüfusu vardır. Kastanya, 300 hâne, 400 erkek nüfuslu, Palaça 500 erkek nüfuslu, Termiçin, Oyvarvara 100 hâne, 100 erkek nüfuslu, Mila 200 hâne, 300 erkek nüfuslu, Demirhisar 100 hâne, Karyapoli, Nero 150 hâne, 200 erkek nüfuslu, Vertiloz 150 hâne, Kelafa 100 hâne, Kalya 50 hâne, Cibova 80 hâne Manya kasaba ve köylerini dolaştık. Vergilerini topladık. Manya köy ve kasabaları biribirlerine düşmandı ve biribirleriyle vuruşuyor, biribirlerine baskın yapıp esir alıyorlardı. Böylesine vahşî bir kavimdir. Vertilozlular'ın 12 gemileri vardı, korsanlık yapıyorlardı. Ele geçirdikleri Avrupalılar'ı bize satarlar. Tenhâda yakaladıkları bâzı zavallı Türkler'i de Avrupalılar'a satarlar. Yakalanınca asılırlar, gene vaz geçmezler. Kendi öz kızlarını, rica ile zengin Türk konaklarına câriyelik verirler. Böylesine mel'un kâfirlerdir. Devlet, düzen, vergi nedir bilmezler. Yaklaştığımızı öğrenenlerden bazıları, vergi vermemek ve silâhları alınmasın diye dağlara kaçıyorlardı. Dilleri Rumca'nın bir acayip lehçesidir ki, çok Rum konuştuklarını anlamaz. Ben çok az anlıyordum.

Pasova köyüne, 6 mahalle, 2.200 erkek nüfuslu Kalokitolar kasabasına, 8 saatte Yarakari köyüne, 2 saatte Güllü kaleye geldik. Burasını II. Bâyezid zamanında Ali Paşa, Venedik'ten almıştır. Bir top atımı yerde Kayabaşı limanı, 3 saat kuzeyde 5.000 erkek nüfuslu Kalorya büyük kasabasına geldik. Burası Manya bölgesinin sonudur. Bütün bu bölge Mizistre (Isparta) sancağına bağlıdır. Hiç ikamet eden Türk yoktur. Kalorya kasabasından Lambraki Kapdan adlı haydut, 7 yıl önce Kapdan Demir Hasan'ın kızı Sâime'yi kaçırmıştı. Bu hâtunu buldum ve babasına götürmek istedim. Mel'ûne karı, Hıristiyan olduğunu, Lambraki ile evlendiğini, bir çocuğu bulunduğunu, her pazar kocasıyle kiliseye gittiğini, göğsündeki haçı göstererek söyledi ve gelmek istemedi. Kılıcımı çekip aşağılık karının kafasını keseyim dedim, kanunî hakkımdı. Sonra Allah'ın büyüklüğüne havale edip elimi kana bulaştırmadan atımı sürüp gittim.

1081 rebiülâhırının ilk cuması Zaranta'ya döndüm. Ali Paşa'ya Manya'dan topladığım vergileri teslim ettim. Bir hıl'at, bir Manyalı köle, 2 Manyalı cariye, bir at ihsân etti. Zaranta'da Hunkâr Camii yeni bitmişti, 3 ayrı tarih düşürdüm. Yeni inşa edilen Zaranta kalesinin de etrafı

ve renkli resmini çizdim. İnş'Allah bu kale, Manya kazâsını tamamen düzen altına alacaktır.

Sonra vergi toplamak için Zaranta'dan çıktım. 6 saat kuzeyde Kalamata, Koçova köyü, Mizistre (Isparta)'ye geldim. Şehir dışında ağustos panayırı için 80.000 insan toplanmıştı. Zekeriyyâ Efendi bana bir bâkire Manya cariyesi, 100 altın, 5 top çuha verdi. 8 saat kuzeyde Trapoliçe, kuzeydoğuya 2 saatte Arhoz (Argos), kuzeydoğuya 8 saatte Kördös (Korinthos) yoluyle Mora'dan çıktım. Attika yarımadasına girdim. Ağrıboz sancağında Salone iskelesine geldim.

Salone ve Kerbeneş

Salone, 150 akça kazâ merkezidir. Ayşe Sultan hassıdır. Kördös (Korinthos) Körfezi üzerindedir. Az ötede Ağrıboz sancağı biter, İnebahtı sancağı başlar. Kerbeneş, İnebahtı sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Bir medrese, 3 mekteb, 2 tekke, 2 hamam, bir cami, bir mesciddir. Üzümü, ayvası meşhurdur. Halk ticaretle geçinir. Her iki kazâ merkezi Türk-Rum karışık küçük yerlerdir. Korinthos Körfezi'nin kuzey sahilini takib ederek batıya gidiyorduk. Durakbey Çiftliği köyünde kahvaltı ettikten sonra bir saat batı, İnebahtı'dır.

İnebahtı

İtalyanca «Lepanto», Yunanca «Navpaktos»tur. Liman ve kaledir. Doğusu Korinthos, batısı Patras Körfezi sayılır. Aslında iki körfez, aynı körfezdir. Fakat bu İnebahtı şehrinin bulunduğu yerde çok dar bir boğaz hâline gelir. İnebahtı'nın karşı yakası Mora'dır ve burada Rion kalesi bulunur. İki kaleden atılan toplarla, bu boğazdan izinsiz geçmek mümkün olmaz. II. Bâyezid, Venedik'ten fethetmiştir. Türk deniz üssüdür. Kapdan Paşa eyaletinde sancak beyi tahtıdır. Deryâ sancak beyleri gönderilir. Beyin 5 kadırgası vardır. Şimdiki deryâ sancak beyinin babası Durak Bey de aynı görevde idi, şehit düşünce oğlu tayin edilmiştir. Hassı 300.000 akçadır. Sancakta 12 zeâmet, 278 tımar, 6.000 asker vardır. Kadısı 300 akça pâyelidir. Beyin ayrıca yılda 3.500 ve kadının 1.500 altın tahsisatı vardır.

Tepe üzerinde üç köşeli kalesinin çevresi 3.000 arşındır ve 1.000 arşını sahil tarafındadır. Büyük kaledir. 70 kulesi, 5 kapısı vardır. 8 cami, 3 medrese, mektebler, 11 mescid, 6 tekke, 3 hamam, 200 dükkân, 45 çeşmedir. Fethiye (II. Bâyezid), Durak Paşa, Baba Çavuş, Yukarı Hisar'da Bâyezid Veli Camileri, Müftü Mes'ûd Efendi Mektebi, Karakaş Mehmed Efendi Halveti Dergâhı, Bölmehisar'da Aziz Mehmed Efendi, Şeyh Ömer Efendi, Şeyh Küçük Mehmed Efendi Tekkeleri, Parmaksız Hacı Ebussuûd Efendi Mescidleri, Durak Bey Sarayı, Ömer Efendi Camii, güzel binalardır. 3.000 ev ve konaklı mühim ve kalabalık şehirdir. Halk Türk ve az Rum'dur. Arnavut da vardır. Türkler'in içinde iyi Rumca ve Arnavutça konuşanlar çoktur. Merkez kazâsında 27.000 kadar bağ olduğunu muhtesib ve bâcdâr bana söyledi. Zeytini, dutu, servi ağaçları bol, keklik ve bıldırcın böreği, beyaz ekmeği, çöreği, üzümü, kırmızı şarabı, levrek ve kefali meşhurdur. Çevrede 245 kaynak vardır.

İnebahtı'nın yanında az batıda ve boğazın en dar yerinde Rumeli Kasteli (Rion) vardır. Muhkem kaledir. II. Bâyezid, bu boğazı düşman gemilerine kapatmak için 18 günde yaptırmış, Süleyman Han, Korfu seferinde bir kat daha tahkim etmiştir. Dört köşeli, 18 burçlu, 700 arşın çevreli kaledir. 300 hisâr eri, 70 topu, 80 evi, bir hamamı, Bâyezid Han Camii, Süleyman Han Mescidi vardır. Topları, karşıda Mora sahilinde Rion kalesine çevrilmiştir. Buradan atılan top, Mora'yı düğebilmektedir. Rion'un az batısında Ballıbadra (Patras) kalesi yükselir. Balıklağa ve Beytimur'dan Zeban'a geldik.

Zeban

Kapdan Paşa eyaletinin Karlıili sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezi ve hass-ı hümâyûn'dur (padişah hassı) 4 cami, 11 mescid, 2 medrese, 3 mekteb, 3 han, 2 hamam, 57 dükkân, bir pazardır. Çarşı Camii, Küçük Çarşı ve Büyük Çarşı Hamamları güzeldir. Halk Türk ve Rum'dur. İspir, Yılanlı, Aksu çaylarını, Miloz ve 5 saat sonra Ermerke Rum köylerini geçip 7 saatte Voniçse'ye geldik.

Voniçse (Vonitsa)

Arta Körfezi'nin güney kıyısındadır. Preveze ile karşı karşıya gibidir (az doğuda). Ayamavra sancağında 150 akça kazâdır. 1500'de Fâik Paşa, Venedik'ten almıştır. Sahilde 1.000 arşın çevresi olan beş köşeli kalesinde 60 hisâr eri ve Sultan Bâyezid Camii vardır. Halk daha çok Rum'dur, Türk'ü azdır. Buradan yaylaya çıkınca İnebahtı sancak beyini buldum. Vezir Ali Paşa'nın nâmesini verince bir at, bir Manya kızı, bir kese akça ihsân etti.

Şehit Durak Paşa öyle güzel yollar yapmış ki, bu sarp arazide, iki araba yanyana sarsılmaksızın yol alabiliyordu. Yol kenarı devamlı şekilde korkulukla kapatılmıştı. Zira uçurumdur. Kara yolu, tamamen kaldırım döşenmişti. Yılan Çayı, İnebahtı sancağı sınırıdır. Galata köyü, bu sancaktadır. Ötesi Karlıili sancağıdır.

Behor

Karlıili sancağında, Yılan çayı sahilinde, 150 akça kazâ merkezi ve sadrâzam hassıdır. 200 hâne, bir cami, 10 dükkânlı kasabacıktır. Batı tarafından Durak Paşa, Ali Paşa, Ali Efendi, Ebussuûd Ağa Çiftlikleri vardır.

Meselonka (Mesolongion), Patras Körfezi'nin kuzey kıyısındadır. Angelikasrı merkez kazâsının nahiyesidir. 300 Türk ve Rum evi, birer cami, medrese, mekteb, tekke, han, hamam, 10 dükkân ve sadrâzam hassıdır. Yüzden fazla beylik dalyan mevcuttur.

Anatolgoz adası, Meselonka koyunu Patras Körfezi'ne doğru kapatır. Angelikasrı merkez kazâsına bağlı sadrâzam hassıdır. 100 nefer bekler. Halk Rum'dur. Balık yumurtası meşhurdur, şarap mezesi olarak Avrupa'ya miskali bir altına ihrâc edilir. Anatolgoz Körfezi sığ ve çevresi

25 mildir. Meşhur Sıngın Donanma (İnebahtı = Lepanto) muharebesi burada olmuştur.

Angeli Kasrı

Kapdan Paşa eyaletinin Karlıili sancağının merkezi şimdi burasıdır. Deryâ sancak beylerine verilir. Fâik Paşa, Venedik'ten fethetmiştir. Bey hassı 400.000 akça olan büyük sancaklardandır. Sancakta 11 zeâmet, 119 tımar, 4.000 asker, 3 kadırga vardır. Meşhur denizci Turgut Paşa, Trâblus (Libya) beylerbeyisi olmadan evvel burada sancak beyliği yapmıştır. Kalesini 70 hisâr eri bekler. Kadısının pâyesi 150 akçadır. 46 köy, merkez kazâsına bağlıdır. Sancak 5 kazâdır: Angeli Kasrı merkez, Ekseromoz, Valtoz, Voliçe ve Lahor. Eskiden Aya Mavra adası da, Kefalonya, Preveze de bu sancağa bağlı ve çok daha genişti.

Kalesi dört köşeli ve hendeksizdir. Bâyezid Veli Camii vardır. Varoşta bağlı bahçeli 300 ev, bir mescid, bir medrese, bir mekteb, 2 tekke, bir han, bir hamam vardır. Halk Rum ve Türk'tür. Kale aynı adı taşıyan köyün kuzey batı yakasındadır ve bu gölün az batısında bir gölcük daha vardır. Kalenin batısındaki dereden 7 gözlü bir köprü ile geçilip Verehor (Vrahori = Agrinion) kasabasına geçilir. Burası Angeli Kasrı'nın bir diğer varoşu gibidir. 300 ev ve konak, 3 cami, 11 mescid, 2 medrese, 3 mekteb, 2 tekke, bir hamam, 40 dükkân vardır. Halk daha çok Türk'tür. Burada bir çok mâruf paşa-zâde ve bey-zâde, mükellef konaklarda otururlar. Serbest zeâmettir. Göl ise, sadrâzam hassıdır. Batısında Aheloos (Aspropotamos) çayı akar. Kasaba çok mâmur ve müreffehtir. Burnazoğulları çok meşhurdur. Bunlardan Abdi Paşa ve 7 kardeşi, beylerbeyi pâyesi almış paşadır. Her birinin konaklarının avlusunda 100 atlı at sürüp cirit oynar. İleri gelenler biribiriyle akrabâdır. Her âyân'ın konağında 200-300 silâhlı adam vardır. Çok iyi Rumca bilirler. Hava ılık, çevrede pirinç, limon, turunç, zeytin boldur. Tekrar Zeban kasabasına, batıda bir camili, sancak beyi hassı Kalive köyüne geldim. 4 saat batıda aynı adı taşıyan gölün kenarında Emerke köyü vardır. Bir saat sonraki Vasil köyü gibi zeâmettir. Kuzeydoğuya 3 saat daha gidip tekrar Voniçse'ye geldik. Oradan az güneybatıya inip Dizdar Hasan Celveti Dergâhı'na vardık. Aya Mavra kalesinin tam karşısındadır.

Aya Mavra Adası

Evvelce gelmiştim. Yunanca «Levkas», İtalyanca «Santa Maura»dır. Preveze'nin güneyinde büyük adadır. Güneyinde Kefalonya adası vardır. Aya Mavra'nın kuzeydoğusu, Karlıili toprağına yapışık gibidir, ince bir su ile ayrılır. Adanın ortasında bir tepe 1.180 metreye yükselir. Burası Yunan veya İyonya Denizi'dir ki İtalya ile Yunanistan ve Akdeniz'le Adriya Denizi arasında, Otranto Boğazı'nın güneyindeki denizdir.

Aya Mavra liman ve kalesi, adanın en kuzeydoğusunda ve karaya hemen karşıdır. Kara ile mesafesi bir dere ile ayrılmış gibidir. Aya Mavra, Karlıili'nden ayrılarak ayrı sancak olmuştur ve karadan bir kısım arazi de adaya verilerek sancak teşkil edilmiştir. II. Selim devrinde Kefalonya ve yanındaki İthaki adalarını Venedik'e verip bu Aya Mavra adasını al-

mak suretiyle değiş dokuş yapılmıştır. Kılıç-Ali Paşa bunu, Aya Mavra, Türk sahiline çok yakın olduğu için kabûl etmiştir ama, iyi etmemiştir. Zira Kefalonya daha büyükce ve daha mühimdi. Kılıç-Ali Paşa, adayı fevkalâde tahkim etmiştir. Sancak beyinin hassı 400.000 akçadır. Sancakta 15 zeâmet, 354 tımar, 2.000 asker, 4 kalyon vardır. Burası da deryâ beylerine mahsus bahriye sancağıdır. 150 akça dereceli kadısı vardır. Beyin ayrıca yılda 1.880.000 (47 kese) ve kadının 120.000 akça (3 kese) tahsisatı vardır. Kalede 1.085 asker ve 12 büyük zâbit vardır.

Kalesinin çevresi 1.500 arşındır. Sûrların yüksekliği 20 ve eni 7 arşındır. 10 kapısı, 9 tabyası, 196 topu, sarnıçları, ağzına kadar cephane ve malzeme dolu mahzenleri vardır. İç Mahalle, Paşa ve Hunkâr mahalleleri olmak üzere 3 mahalledir. Hunkâr Camii, kiliseden bozmadır. Ayrıca 4 cami, 7 mescid, bir köprü, bir medrese, 2 mekteb, bir tekke, bir pis hamam, bir han, 6 çeşme vardır. Suyu, adanın güneydoğusuna bitişik gibi olan Lefkada adasından denizaltı tünelleriyle gelir, büyük hünerdir. 1026 tarihli Ahmed Ağa Çeşmesi güzeldir. Halkın çoğu Rum, azı Türk'tür. 500 hâne kasabadır. Varoşta ayrıca 100 dükkân, bir mescid, bir tekke, bir mekteb, 2 han, 4 çeşme, 7 kilise, pek çok Rum meyhânesi vardır. Adanın güneyinde de bir liman kasabacık bulunur (Vassilik) ve Kefalonya adasının kuzeyine bakar.

Aya Mavra adasının yanındaki Lefkada (Megarasi) adasında 700 kiremitli Rum evi, bir kaç yüksek Türk memurunun mükellef konağı vardır. Bu adada 20 köy ve 20 kilise bulunur. Keşişleme tarafında bulunan limanına Portofiko denir. «İncir Limanı» demektir. Buz gibi su kaynar ve Aya Mavra'ya, deniz içinden muazzam kemerlerle içme suyu olarak bu su sevk edilir. Bu büyük hayır eserini, II. Selim yaptırmıştır. Yıldız tarafında Demate limanı bulunur.

Preveze

Aya Mavra'dan uygun rüzgârla 9 mildir. Arta Körfezi'nin ağzında, kuzey sahilinde liman ve kaledir. Karşı yakadaki Aktion kalesi ile karşılıklı top ateşi altında bu körfeze hiç bir geminin girmesi mümkin değildir. Preveze, Aya Mavra limanının az kuzeyine isabet eder. Batı tarafı Yunan (İyonya) Denizi'dir. Kalesini Süleyman Han yaptırmıştır. 250 hisâr eri, 7 yüksek rütbeli zâbiti, Preveze kapdanı vardır. 150 akça kazâ merkezidir. Halk, Cezâyir kesimi giyinir. 1.100 arşın olan kalede 7 tabya vardır. 40 topu, mükellef mehter takımı bulunur. 400 bağlı bahçeli ev ve konak, bir cami, 3 mescid, birer medrese, mekteb, han, hamam, 100 dükkân ve çevrede hesapsız bağ ve bahçe vardır. Halk Türk ve Rum'dur. Limanı 200 gemi alır. Türkler'in çoğu Rumca da bilir. Halkın çoğu denizcidir. Eski Preveze kalesi, çok büyüktür ve terkedilmiştir. Karşısındaki Küçük Preveze kalesi de bırakılmıştır. Oktavyanus (Avgustus), Antonyus'la Kleopatra'nın donanmasını ve Barbaros Hayreddin Paşa, Andrea Dorya'nın Haçlı donanmasını, burada yenmişlerdir. XVII. asra kadar tarihte bu ikisinden büyük deniz muharebesi olmamıştır.

Yanyalı Pir Paşa'nın Loroz çiftliği, yarım saat kuzeydedir. Şâhin Bey'in Kanare çiftliğinden Rogoz kalesine geldik. Fâtih zamanında Venedik'ten alınmış ve terkedilmiştir. 50 arşın yüksekliğindeki köprüsünün altından

Revadi suyu geçer. Fâik Paşa vakfı 40 evli, bağlı bahçeli İmâret Müslüman köyüne geldik. Fâik Paşa'nın burada 800 arşın uzunluğunda 13 gözlü köprüsü, Narda (Arta, Arahtoz) ırmağından 50 arşın yüksektir ve iki araba yanyana geçebilir. Cami, medrese, han, imâret, hep Fâik Paşa'nın II. Bâyezid zamanında yaptırdığı hayır eserleridir. Buradan Narda'ya geldik. Sonra Yanya'ya geçtik.

Bundan sonra Evliyâ Çelebi, VIII. cildine Rumeli seyahatini anlatmakla devâm eder ki, Rumeli bahsinde hulâsa etmiştim. IX. cildin başında da, Ege adalarının bazılarını tasvîr eder:

Menemen Güzelhisârı

Kapdan Paşa eyaletinin Sığla (İzmir) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Kalesi harabcadır. 8 mahalle, 800 ev, 2 câmi, 11 mescid, birer mekteb, han, hamam ve çarşıdır.

Kara Foçâ

Kapdan Paşa eyaletinin Sığla (İzmir) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. İzmir Körfezi'nin kuzeybatı kıyısındadır. Kalesi daire şeklindedir. Halkı Cezâyir kesimi giyinirler. Kale içinde 200 ev vardır. Varoşu geniş, bağlı bahçelidir.

Foça'nın güneyinde, İzmir Körfezi'nin batı kıyısında Menemen (Çamaltı) Tuzlası, hass-ı hümâyûn ve 500 akça eminliktir. 24 sancak yere yılda bir kaç yüz bin deve yükü tuz buradan gider. Emîn'in 70-80 adamı ve yılda 10 kese (400.000 akça) hissesi vardır.

Menemen

Aslı «Melemen»dir. Sığla (İzmir) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. İzmir'in kuzeyinde, Foça ile Manisa arasındadır. Vâlide-Sultan hassıdır. Yılda buradan Vâlide-Sultân'a 40 yük (4 milyon akça = 630 milyon TL.) gelir gider. Mültezimin 200 adamı vardır. 25 mahalle, 3.000 kiremit damlı ahşab ev ve konak, 29 câmi ve mesciddir. Mühim ve kalabalık şehirdir. Mahkeme, Gazzâz Mustafa (987 tarihli), Ulu, Kasımpaşa Camileri, Pazaryeri, Eski, Çifte Hamamlar güzeldir. Bir medrese, 3 mekteb, çeşmeler, sebiller, 300 dükkân, bir bedesten vardır. Sokaklarının ekserisi kaldırımsızdır.

Menemen-İzmir yolunda Geçit kalesini Fâtih yaptırmıştır. İzmir Körfezi üzerinde yuvarlak mükemmel kaledir. Halkalıpınar'dan İzmir'e geldik (1671).

İzmir

Kapdan Paşa eyaletinde Sığla sancağının merkezidir. İzmir Körfezi'nin en batısındaki koyun ucundadır. Bölge adını Selçukoğlu Sultân Alâeddin'in vezirlerinden Sığlaoğlu Ali Bey'den almıştır. Sığla, deryâ sancaklarındandır, deryâ sancak beylerine verilir. Sancak beyi ekseriya İzmir'de

değildir. İzmir'de 300 adamıyle bir kaymakamı (vekili) vardır. Sancak beyinin emrinde daima 2 kadırga vardır. Sancak beyinin hassından başka yılda 50.000 altın tahsisatı vardır. İzmir kadısı, 500 akça gündelikli mollalardan tayin edilir, yılda ayrıca 50 ilâ 150.000 altın tahsisatı vardır. İzmir merkez kazâsı İzmir, Urla, Sancakburnu, Karaburun, Cum'aâbâd, Terindeâbâd, nahiyelerine ayrılır. Liman gümrüğünden devlete yılda 200.000 altın gelir gelir. Denizde ve dağda şehrin iki kalesi, her kalenin ayrı dizdârı vardır. Şehirde 7 Avrupa devletinin konsolosu mevcuttur.

İzmir'de çok zengin tacirler vardır. Babadan oğula servetlerini çoğaltan Mahmûd Efendi, Hasan Ağa, Küçük Hüseyin Ağa, bilhassa Uzun Ahmed Ağa servetleri 1.000 ilâ 2.000 kese arasında büyük zenginlerdendir (40-80 milyon akça = 6,3 — 12,6 milyar TL.).

Deniz tarafındaki bugünki kaleyi, eskisinin üzerine Fâtih Sultan Mehmed yaptırmıştır. 2.700 arşın çevresi vardır ve beş köşelidir. Kaya üzerinde olduğu için hendeğe ihtiyacı yoktur. Eskiden şehri çeviren sûrlara ise şimdi ihtiyaç kalmamıştır. Fâtih'in yeniden yaptırdığı kalenin yerinde eskiden sadece iç hisar varmış. Şimdi burada dört köşe 800 arşın bir iç hisar vardır. İçine merasim yerine gelsin diye 20 hisâr eri ile bir dizdar konmuştur. Hacı İlyas Camii ve II. Murad Çeşmesi buradadır. İç hisârın duvarları 50 arşın yüksekliğindedir ve demir kapısı çok muhkemdir. Bazı zenginler, çok değerli sandıklarını buraya emanet bırakırlar. Yani bir çeşit bedestendir.

İzmir 12.300 ev ve konaktan müteşekkil dünyanın büyük şehirlerinden biridir. Evlerin 2.000'i, bayırlara yayılmış ve asıl şehirden taşmıştır. Son defa 1658'de İsmail Paşa sayım yaptırmıştır. 10 mahalle Türk, 10 mahalle Rum, 2 mahalle Ermeni, bir mahalle Çingene Müslüman, 10 mahalle Avrupalı, Levanten ve Yahudi'dir. Evler kâgir, kiremit damlı, müreffeh yapılardır.

Bıyıklıoğlu, 1652 tarihli Hacı Hüseyin, 1668'de tamamlanan Ahmed Ağa (minaresi yeşil mermerdir), Aşağı Kale Kapısı'nda Molla Yâkub Efendi. 1673 tarihli Kasab Hazır mahallesinde Bölükbaşı-zâde Hacı Mehmed, Yukarı Pazar'da henüz yapılan Gümrük Emini Hüseyin Ağa, Hacı Yûsuf, İsâ Hocaoğlu Hacı, Mustafa, Yukarı Pazar'da Hacı İbrahim, Fâik Paşa, Şeyh Mustafa Efendi, Tilkilik mahallesinde Abdülfettah Çavuş, Ahmed Ağa'nın annesinin yeni yaptırdığı Hâtuniye, Hasan Hoca mahallesinde Karadağlı-zâde Müftü Mustafa Efendi Camileri'nden başka 77 mescid. 43 medrese mevcuttur. Güneyde sahildeki namazgâhta, 100.000 kişi namaz kılabilir. Medreseler içinde Sultan Selim'in Kurşunlu, Mahkeme yakınında Kapdan Paşa ve Ahmed Ağa Medreseleri'nde yüksek tedrisat yapılır.

11 çarşı hamamı, 600 kadar konak hamamı, 82 kale gibi iş hanı vardır. Kara Kadı, Mûsâ Kadı, Bostancı, Çukur, Bölükbaşı, Mumcu, Hacı Süleyman, Abdi Ağa, Topal Kapdan Paşa, Hüseyin Ağa, Yorgancı-zâde Hamamları, Malkoç-zâde, Kurşunlu, Çavuş-zâde, Altıparmak, Terceman, Beyler, Mehmed Efendi, Vezir Kedhudâ İbrahim Paşa, Muhtesib, 2 aded İmam-zâde, Bölükbaşı, Tavşanlı, Çukur, Hacı Hüseyin, Hacı Ömer, Fazlullah Ağa, Sulu, Bostancı Hanları, güzel binalardır.

40 mekteb (ilkokul), bir imâret, 70 çeşme, 17 sebil, 3.000 kadar dükkân, 300 mahzenden (depo) müteşekkil Mısır Çarşısı, 40 kahvehâne, 200 kadar meyhâne, 20 bozahâne, 70 sabun ve 20 boya imalâthânesi, bir saraçlar çarşısı, bir şem'-hâne (mum fabrikası), muazzam bir gümrük bi-

nâsı vardır. Böyle zengin ticaret şehrinde bedesten (mücevher gibi en değerli şeylerin satıldığı kapalı çarşı) yoktur, acayiptir. Fakat istenen her ülkenin her türlü malını satın almak kolay ve mümkindir. Bir hayır sahibi çıkıp bedesten yaptırmamış. Çarşılarında her ırktan insan öyle bir kaynaşır ki, omuz omuza alış veriş yapılır. Dalgalanan insan deryâsıdır. Bazı caddeleri de bu şekilde kalabalıktır, omuz omuza ancak yürünebilir. Şehre giren ve çıkanın pek çok olması insan kalabalığını, dalgasını ve kargaşalığını arttırır. Her gün belki yüz bin deve, at, katır şehre girer ve çıkar. Denizden gemiyle gidip gelen seyrüsefer, aynı derecede yoğundur. Çok ucuzluk şehirdir. Her mal gırla gider. Narı, bademi, sabunu, balı, ekmeği çok güzeldir. İçme suyunu Baltacı Mahmûd Ağa, 6 saatlik yerden, muazzam bir servet harcıyarak getirmiştir, büyük hayır eseridir.

Gümrükhâne önündeki liman, sadece 200 gemi alır. Bir kazâ ve yolsuzluk olmasın diye 2 beylik kalyon, devamlı limanı ve liman açığını gezer. Limanın aşağısındaki sahilde Kapdân-ı Deryâ Kaplan Mustafa Paşa denizi yarı yarıya doldurup edindiği arsa üzerinde büyük çarşı yaptırmıştır. 300 arşın uzunluğundaki bu çarşıya 150 kâgir ve kepenkli dükkân inşa ettirmiştir. İskele başına kadar uzanır ve orada meyve hali bulunur. Bu hal, görülecek yerdir. Meyveler, hunkâr bahçesi gibi zevkle dizilmiştir. Hal binası, muazzam bir yapıdır. Burayı külâhlı bostancılar bekler. Üstad bahçıvanlar, meyveleri korumak için bütün hünerlerini gösterirler. Zira bunların çoğu, çok uzak ülkelere ihrâc edilir.

Şehrin her milletten halkı, ufak veya büyük, mutlaka bezirgândır. Eli açık adamlardır. Şehirde fakir bırakmaz, mutlaka bir iş sahibi ederler. İskerlet çuha ve yazın ipekli giyerler. Yüzleri penbeye çalar. Eğlenceye düşkündürler.

Sancakburnu (Alsancak), Köprülü Mehmed Paşa'nın yaptırdığı bir kale ile göze çarpar. İçinde ve çevresinde asker vardır. İzmir'in garnizonudur. Bu asker her zaman Sığla sancak beyinin, dolayısıyle Kapdan Paşa'nın emrindedir. Kaleyi Geveze-zâde Ağa, Köprülü hesabına inşa etmiştir. Kaledeki toplar limana çevrilmiştir. Bir kâfir gemisi yaramazlık etse hemen batırılır. Ama topların heybetinden, şimdiye kadar böyle bir şeye cesaret eden gemi çıkmamıştır. Zira bu İzmir limanında Avrupa'nın —devletle sulh hâlinde olan— ufak büyük her türlü devletinin sancağı görülür. Mal yükler, bir mıkdar da mal bırakırlar. Türk sahil ve limanları arasında mal taşımak ve ticaret yapmak hakları yoktur. Yalnız kendi devletleri ile İzmir arasında işlerler. Selânik, Istanbul, Trâblusşam limanları da böyledir. Türk limanları arasında yalnız Osmanlı sancağı taşıyan gemi gelip gider. Meselâ Mısır'a mal götürüp getiren gemilerin hepsi Türk'tür. Bu Avrupa gemilerinin hepsi gümrük verirler. Gümrük nisbetlerini Divân-ı Hümâyûn, her Avrupa devleti ile ayrı ayrı tanzim etmiştir. Himaye etmek istediği devletin gümrük resmini düşürür. Zaten umumiyetle gümrük resimleri düşüktür. Fakat ecnebi gemiler gümrükten başka, yüksek Osmanlı me'murlarına kanunla tanzim edilmiş belirli ücretler verirler, bunlar pek düşük değildir. İzmir'e Cezâyir, Tûnus, Trâblusgarb (Libya) eyaletlerinden çokça Türk gemisi gelir. Bunlar mal bırakır ve daha çok Aydın bölgesinden bu eyaletler için levend ve yeniçeri yazarlar. İsteyen gönüllüleri alıp götürürler.

Gümrük geliri her yıl biraz daha artmaktadır. Sancakburnu kalesinin çevresi 1.100 arşındır. 7 kuleli, şayka toplu, 200 muhâfızlıdır. İçinde Hun-

kâr (IV. Mehmed) Camii mevcuttur. Sancakburnu, 280 evli, birer cami, han, hamam, 10 dükkânlı ayrı kasabacık gibidir. Fakat şehirle birleşmiştir.

Urla

Sığla (İzmir) sancağında 150 akça kazâdır. İzmir'den 5 saattir, İzmir'in güneybatısında, İzmir Körfezi'nin güney kıyısına yakındır. 40 köy bu kazâya bağlıdır. Kazâ geliri 118 kesedir (4.720.000 akça). Bu büyük gelir, Manisa'da (Süleyman Han vâlidesi) Hafsa Vâlide-Sultan Külliyesi vakfıdır. 11 mahalle, 40 cami ve mesciddir. Çarşı içinde Kılıç-Ali Paşa, çarşının başında Hacı Duran (961 tarihlidir), uçurum başında Fâtih İbrahim Bey (yahut: Eski Cami), dış mahallelerde Rüstem Paşa ve Kumanlı Camileri vardır, diğerleri mesciddir. İbrahim Bey Camii, üç kubbesi ve uzun minaresi ile çok güzeldir ve Osmanlı devrinden önce yapılmıştır. Hersekoğlu Ahmed Paşa ve Fâtih İbrahim Bey Hamamları, Hanefi Efendi ve Hulûsi Efendi Medreseleri, ikisi kurşun kubbeli 7 mekteb, Hacı İvaz Hanı başta olmak üzere 7 hanı, 200 dükkânı vardır. 70 sabun kârhânesi (fabrikası) ve 240 zeytinyağı değirmeni mevcuttur. Çevre dağ taş zeytinliktir ki, Edremit'ten çoktur. Herkes zeytinle zengin olmuştur. Büyük ölçüde sabun ve zeytin yağı ihrâc eder.

Karaburun

Sığla sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir. Urla'dan 7 saattir. Urla yarımadasının en kuzeyinde ve İzmir Körfezi'nin en kuzeybatı sahilindedir. Zeytinle geçinir. Dağ taş zeytin ağacıdır.

Çeşme

Karaburun'dan 6 saattir. Bir saat ötesinde 6 kubbeli Çarpan ılıcası vardır. Çeşme, Sakız Boğazı üzerindedir. Karşısında Sakız adasının Sakız limana vardır ve yarımadanın en batı kıyısındadır. Kalesini 914'te II. Bâyezid yaptırmıştır. Sahilde, kaya üzerinde dört köşeli, 185 muhâfızlı, 700 arşın, hendekli ve asma köprülü kaledir. İkinci kapısının önünde Bâyezid Velî Camii yükselir. 20 balyemez toplu iki tabyası vardır. Çeşme, Sığla sancağında 150 akça kazâdır, 40 köyü vardır. Voyvodası da vardır. Yeniçeri ve sipahisi yoktur. Esasen 200 evli kasabacıktır. 200 hurma ağacı vardır ama meyve vermez, bir meraklısı süs olsun diye dikmiştir. Sahilde kurşun kubbeli minicik, minyatür gibi güzel bir cami ve yanında kale gibi bir tüccar hanı vardır. 70 odalı handır. Bir imâret, bir hamam, 3 mescid, 40 dükkân, Mühürdar Paşa Sâhilsarayı, bir kaç mekteb vardır. İmâret, Makbûl İbrahim Paşa'nın hayır eseridir. Mühürdar Paşa Sarayı'nın bahçesi, bir nadir ağaç, bitki ve çiçekler meşheridir. Görülecek yerdir. Bu Mühürdar Paşa, Vezir-i âzam Dâmâd Receb Paşa'nın kızkardeşinin oğlu ve deryâ beylerindendir (oramiral); dayısının mühürdarlığında bulunduğu için böyle meşhûr olmuştur. Sonra iki defa Tûnus beylerbeyisi olmuş-

tur. Şimdi yaşlı ve emeklidir. Beni sarayına davet edip sohbet etti. Sakız'da Nero veya Soğuksu'da bir çiftliği de vardır.

Sakız

Çeşme'nin karşısındaki büyük adadır. Aynı adı taşıyan liman, kale ve merkezi, Çeşme limanına bakar. Sakız Boğazı ile Anadolu'dan ayrılır. Güneye doğru Anadolu karasına 6 kilometreye kadar yaklaşır. Rumlar «Hios», İtalyanlar «Kastron» derler. Merkezine de aynı adı verirler. Kuzeyde İlyas Tepesi 1.260 metredir. Güney burnuna Mastika (Mastiko) (Sakız) Burnu denilir. Kuzeybatı ucuna Agnusi adası bitişik gibidir. Kapdan Paşa'nın Cezâyir-i Şark (Akdeniz Adaları) eyaletinde sancak beyliğidir ve Sığla (İzmir) sancağı gibi deryâ beylerine mahsustur. Bir Ceneviz beyliği olarak Osmanlı himayesinde uzun müddet yaşadıktan sonra, 1565'te, Cerbe zaferinden dönen Kapdân-ı Deryâ Piyâle Paşa, bir sancak olarak eyaletine ilhâk etmiştir. Sancak beyinin yılda 700.000 akça sâlyânesi ve 10.000 altın tahsisatı vardır. Bir mükellef deryâ beyliğidir. Her zaman 2 kadırgayı sefere hazır bulundurur. Sakız kadısı, 500 akça gündelikli mollalardandır. Adada 50 köy ve bir kaç kasaba vardır. Halk Cezâyir kesimi ve Cezâyirliler gibi kırmızı fes giyer. Halk Rum ve Türk'tür. Kıyafet ve fesleri aynı olduğu için Sakızlı Rum ve Türk, Sakızlı erkeklerin saçlarını uzatmalarından ancak tefrik edilebilir. 50 köyün 25'i dağ köyü, 25'i sakız işleyen sahil köyüdür. Dünyanın her yerine bu adadan sakız ihrâc edilir. Sakız ağacı başka yerde yetişmez. Adanın her yerinde kokusu duyulur ve insanı sarhoş eder. Adada nüfus çok kesiftir, vergi veren 82.000 Rum erkeği yaşar. Her türlü görevlisi vardır.

Sakız kalesinde birer bölük yeniçeri, topçu ve cebeci ile hisâr erleri vardır. Hepsi 1.200 askerdir. Kumandanları dizdâr ağadır. Gümrük emini, yılda Istanbul'a 40 yük (4 milyon akça = 630 milyon TL.) gelir yollar. Kalesi Ceneviz yapısı ve dikdörtgen şeklindedir. Kara tarafı çok sarptır. Burada 63 kule vardır. Kaleye 400 balyemez, kolomborne ve şayka topu ile binlerce tüfek yerleştirilmiştir. Çok kudretli kaledir. Bu kale düşerse, Çeşme ve İzmir tehlikeye girer.

Limanı bin kadar gemi alır. Uzunluğu 1.800 arşındır. Limanın kıble tarafına Fazlı Paşa, bir küçük kale yaptırmıştır. 14 uzun top konmuştur. Bu kalenin önünde Arnavut Memi Dede Baba'nın, Hüsâmbeyoğlu Kapdan Ali Paşa'nın türbeleri ve Ali Paşa'nın oğlu Kapdan Abdülkaadir Paşa'nın babasının tekkesine vakıf 50 kâgir odası vardır.

Kalede 2.100 aded 5-6 katlı kâgir ev vardır ve hepsi Türk'tür. Sûr içinde Hıristiyan'ın oturması yasaktır. Kalede 120 x 80 arşın Sultan Süleyman Camii, Dâmâd Öküz Mehmed Paşa'nın Yeni Cami'i (140 x 120 arşın), kiliseden çevrilmedir, sonuncusunda 16 sütun vardır. Zeytinli Cami, Şeyhulislâm Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi hayrâtıdır. Kapdân-ı Deryâ Koca Abdurrahman Paşa Camii 1012 tarihli, havuzlu ve şadırvanlıdır. Kapdân-ı Deryâ Halil Paşa, Cağaloğlu Camileri'nin ikincisi, kiliseden bozmadır. Bunlardan başka kalede bir mescid, Halveti Dergâhı, Abdurrahman Paşa, Piyâle Paşa ve Veli Bey-zâde Hamamları zikre değer.

Sakız, çok büyük şehirdir. Istanbul hariç, hiç bir şehirde, ne Atina'da, ne Selânik'te, ne başka yerde bu kadar Rum nüfus var. 20.000 kadar kiremit

damlı 5-6 katlı ev vardır. Sakız varoşu (kale dışı) 40 mahalle Rum, 5 mahalle Katolik Levanten, 3 mahalle Yahudi, 2 mahalle Türk'tür. Sokaklar tamamen kaldırım döşelidir. Rumlar'ın 2, Levantenler'in 2, Yahudiler'in bir haham temsilcisi, vergi meseleleri başta olmak üzere, bu cemâatlerin her türlü meselesinden Sakız sancak beyine karşı mes'uldür. Şehirdeki evlerde 70.000 oda, 500.000 pencere vardır. Şehirde 4.000 kadar cadde, sokak vardır. Şehirde 2.000 kadar dükkân vardır. Şehir çepçevre sûr ile çevrilmiştir. Varoştaki başlıca Türk eserleri şunlardır: Büyük Kapı önünde Piyâle Paşa Camii, Kılıç-Ali Paşa Camii, 7 kadar çeşme. Çeşmelerden 12'si Müdürdar Paşa'nındır. 1670'de 20.000 altın harcayıp 3 saatlik yoldan su getirtip bu çeşmelerle akıtmıştır. Câfer Paşa'nın 1627'de yaptırdığı çeşme ile bilhassa Öküz Mehmed Paşa'nın 1633'te yaptırdığı sebil, çok güzeldir. Piyâle Paşa Hanı, 60 odalıdır.

Bu cezire-i Sakız bir küçük ceziredir (adadır) ammâ, âdem deryâsıdır (insan denizidir). Hıristiyan Sakızlılar'ın devlete verdikleri yıllık verginin toplamı 1.960 kesedir (28.400.000 akça = 12.348.000.000 TL.). Adanın vergi veren veya memur bulunan Türk ve Hıristiyan nüfusu —çocuklar hariç— 200.000 kadardır. Ermeni ve Çingene yoktur. Ama Kefere (Hıristiyan) deryâsıdır. Yahudiler bir köşede otururlar. Rum mahallelerine girseler, Rumlar onları katlediverirler. Ceneviz zamanında Yahudi yokmuş. Fetihten sonra gelip yerleşmişlerdir.

Sakızlı Rum kızları ve delikanlıları çok güzeldir. Son derece işveli ve âşık olurlar.

50 köyden 25'i Sakız işler. Bütün sakız ağaçları devlet malıdır. Her yıl bütün mahsulü, belirli bir para ödiyerek hazine emîni köylünün elinden alır. Ondan sonra köylünün elinde bir dirhem sakız bulunsa katledilir. Sakızı devlet, bütün dünyaya ve Osmanlı ülkelerine satar. Kârı, padişah hazinesine gönderilir.

Sivrihisar, Cum'aâbâd ve Kızılhisar

Kapdan Paşa eyaletinin Sığla (İzmir) sancağında herbiri 150 akça pâyeli 3 ayrı kazâ merkezidir. Sivrihisar (Seferihisar), Urla yarımadasında, 30 metre irtifâda, İzmir'in güneybatısındadır. Limanı Sığacık'tır. Vâlide-Sultan hassıdır. Voyvodası vardır. 4 mahalle, Müftü Efendi, Tepecik, Ulu, Topraklık Camileri, Kadı ve Mahkeme Hamamları, bir hamam daha, 7 çeşme, mescidler, tekkeler, medrese ve mektebler, 1.200 kiremit damlı evdir. Büyük kasabadır.

Cum'aâbâd, 70 köylü, kazâ merkezi küçük kasabadır. İzmir mollasının arpalığıdır. 8 mahalle, kiremit damlı 400 ev, 5 camidir. 1543 tarihli Kasım Paşa-zâde Hamza Bey, 1562 tarihli Orta Camii, 1505 tarihli Kasım Paşa Camii vardır.

Kızılhisar, 40 köyü olan bir kazânın merkezidir. Voyvodası, bir kaleciği vardır. Küçük kasabadır.

Ayasuluk

Sığla sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Kuşadası Körfezi'nin kuzeydoğusuna doğrudur. Burada Aydınoğlu İsâ Bey'in hârikulâde bir camii

yardır. Böyle virân şehr içinde cemâatsiz kalmış bir câmi-i garibdir. Yalnız cuma namazlarında kalabalık olur. Burası, Sığla (İzmir) sancağı ile Aydın sancağı sınırıdır. Şehr-i Bodrum (Efes) yoluyle Kuşadası'na geldik.

Kuşadası

Aynı adı taşıyan körfezin doğu kıyısında liman ve kaledir. Kalesini IV. Murad, Kapdân-ı Deryâ Receb Paşa'ya yaptırmıştır. Öküz Mehmed Paşa vakfıdır. Sığla (İzmir) sancağında 150 akça kazâ, voyvodalık ve iltizamdır. Gümrük emini, 100 ihsâr eri ve dizdârı vardır. 80 odalı Öküz Mehmed Paşa Hanı meşhurdur. 3 mahalle, 180 kiremit damlı ahşab ev, 200 dükkân, bir han, bir hamam, 7 çeşme, 7 mekteb, Kapdân-ı Deryâ Receb Paşa Camii ve Medresesi, kale içindedir. Varoş 9 mahalle, 4 cami, 5 mescid, 4 medrese, mektebler, bir han, bir hamamdır. 1068 tarihli Hanımiyye (Hadîce Hanım) ve Kadı Camileri güzeldir. Limanı 500 parça gemi alır ve iyi demir tutar. Liman içinde bir adacık vardır. Yalçın kayası üzerinde bir kale bulunur. Bu yüzden buraya «Kuşadası» denmiştir. 100 arşın adacıktır. Adada 40 hisâr eri ve 10 balyemez topu mevcuttur. Her yıl bu adacığa yüz binlerce kuş gelip bir müddet kalır.

Balat ve Mandaliyat

Menderes üzerinde Balat, bir eski şehirdir. Şimdi 200 hâne kasabacıktır. Metin olduğu görülen kalesi terkedilmiştir. Aydınoğulları'nın burada pek büyük olmıyan, fakat fevkalâde san'atlı bir camileri vardır, görülecek eserdir. Balat, Sığla sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. 70 köy bu kazâya bağlıdır.

Mandaliyat, Sığla sancağında 150 akça diğer bir kazâ merkezidir. Bir camili, bir kaç mescidli, han, hamam ve mektebli kasabacıktır. Milâs'a 4 saattir. Tekrar geriye dönüp Söke'ye geldim.

Söke

Sığla sancağında kazâ merkezidir. Sığla sancak beyi İzmir'de değil, şimdi burada oturmaktadır. Kuşadası'nın güneydoğusundadır. İrtifaı 38 metredir. Sığla sancak beyi, İzmir'de bir kaymakamı tarafından temsil edilmektedir. Paşalara mahsus beylik sarayı vardır. Sığla (İzmir) sancak beyi 800.000 akça hassı olan en büyük sancak beylerindendir ve buraya beylerbeyi (oramiral) rütbesinde deryâ paşaları tayin edilmektedir. Kapdan Paşa eyaletinde sancaktır ama, eyalet gibidir. 2 kadırga, her zaman sancak beyinin emrinde alestadır. Sığla (İzmir) sancağında 26 serbest zeâmet ve 600 tımar vardır. Sancakta 2.000 asker vardır. Söke'de 150 akça pâyeli bir kadı oturur ve 40 köy, bu kadıya bağlıdır. Sığla sancak beyinin sarayı Söke'dedir ama, hayâtı daha çok deniz üzerinde geçer. Sancak çok geniştir. Deniz üzerindedir. Devamlı denizi teftiş eder. Yılda ayrıca 20.000 altın tahsisatı vardır. İzmir, Karaburun, Söke, Urla, Çeşme, Sığacık, Sivrihisar, İneâbâd, Cum'aâbâd, Kızılhisar, Ayasuluk, Kuşadası, Balat, Man-

daliyat, Foça, Menemen, Menemen Güzelhisârı, Sığla sancağının 17 kazâsıdır. Nahiyeler pek çoktur.

Söke, 9 mahalle, 1.100 ahşab evli büyük kasabadır. 6 cami, 3 mescid, bir han, bir hamam, 17 dükkânı vardır.

İneâbâd

Söke ile Aydın arasındadır. «Kürdler» de denir. Sığla sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Sığla sancak beyinin hassıdır. 250 bağlı bahçeli ahşab evli küçük kasabadır. Bir cami, 20 dükkân vardır. Halk Doğu Anadolu'dan buraya yerleştirilmiş Kürdler'dir. Henüz Türkçe bilmez, Kürdce konuşurlar.

İstanköy (Kos) Adası

İstanköy (Kerme) Körfezi'nin ağzında, Bodrum'un güneybatısında, ince uzun, büyükçe adadır. Aynı adı taşıyan şehri, adanın kuzeyindedir. En batısında da Kefalos kasabası vardır. 1522'de Ceneviz'den Palak Mustafa Paşa fethetmiştir. Kapdan Paşa eyâletinin Rodos sancağında 300 akça büyük kazâdır. Süleymâniye vakfıdır. Mütevellisi adayı, kadı ile beraber idare eder. İstanköy kazâsı, 6 nahiyeye ayrılmıştır: İstanköy merkez, Kefalos, Pili, Andimahi, Paşa ve Kalimnos. İlk 4'ü İstanköy adasındadır. Paşa ve ondan iri olan Kalimnos, ayrı adalardır; Bodrum yarımadasının batısında ve İstanköy'ün kuzeyindedir. Adada bir de Rodos sancak beyinin kaymakamı vardır. Adada 4 kale ve 4 dizdar bulunmaktadır. Rodos sancak beyinin İstanköy kaymakamı, bir deniz albayıdır. Emrinde bir kadırga bulunur. Yılda ada mahsûlünden bir milyon akça (157,5 milyon TL.) tahsisatı vardır. Bu tahsisatla kadırgasını her an sefere hazır tutmaya mecburdur. Adada 500 kadar asker vardır, çoğu hisâr eridir. Bunlar ihtiyaca yetmediği için ada Rumlar'ından da 300 gönüllü ücretle askere yazılmıştır. Yalnız İstanköy kalesinde 380 asker bulunur. Anadolu kıyısı ile İstanköy kalesi arasında sabahları karşılıklı horoz sesi işitilir. Kalesi dörtgen şeklinde Ceneviz yapısıdır. Kale içinde 26 satrançvârî sokak, 300 daracık ev, Süleyman Han Camii, kiliseden bozma daha bir cami vardır; fakat bütün sokakları kaldırımlıdır. Kalede 8 tabya, 50'si balyemez olmak üzere 205 top bulunmaktadır. 50 arşın uzunluğunda makaralı bir asma köprü, kaleyi varoşa bağlar ve geceleri kaldırılır. Kaleden hemen çıkınca Lonca Meydanı'ndaki çınar, hayatımda gördüğüm en büyük ağaçlardan biridir. Kale içinde yalnız Türkler ikamet edebilir.

İstanköy varoşu (kale dışı) mühim ve kalabalık şehirdir. İki ayrı varoş hâlindedir. 3.200 ev, 26 Rum, 8 Türk, bir Yahûdî mahallesi, 310 dükkân, 26 kilise, bir havra vardır. Evler dar ve avlusuzdur. Rum kadınları evlerinde rakı ve şarap yapıp satarlar. Başlıca Türk eserleri şunlardır: Eski Cami, Yeni Cami, Tabakhâne Camii, 60 x 60 arşın Çınaraltı Camii, Dede ve Meydan Mescidleri, Abdullah Belhî Halveti Dergâhı, 7 mekteb, Medrese yoktur. Şu sıralarda bir çarşı hamamı yapılmıştır. Mekteblerde çocuklara her yıl yeni elbise verilir. Varoşu çeviren hendeği Cân Arslan Paşa, 5 kulaç derinleştirerek temizletmiştir.

Pili kalesi, İstanköy adası içinde nahiye merkezidir. Güzel kalesi, bir Süleyman Han Mescidi vardır, amma minaresi yoktur. Pili varoşunda Güzelce Ali Paşa Camii bulunur. Güzelce Ali Paşa, babası ve dedesi, bu Pili kasabasında doğmuşlardır. Bunlardan başka Pili'de Ali Paşa'nın hayır eseri 20 dükkân, bir büyük havuz, bir çeşme, bir çarşı hamamı, 2 mekteb vardır. Pili, 800 küçük evden müteşekkil bir kasabadır. Ahmed Ağa Konağı, bağlı bahçeli ve şâhânedir ki, ben orada misafir edildim.

Andimahi kalesi de İstanköy adası içinde nahiye merkezidir. Bütün ada gibi Süleymâniye vakfıdır. Dizdârı, hisâr erleri, çok bol cephanesi vardır. Yüksek bir kulesi, büyük topları vardır. 380 hâne, 3 Rum, bir Türk mahallesi, 8 kilise, kiliseden bozma Süleyman Han Camii vardır; 100 adam namaz kılabilir bir küçük camidir.

Adanın güneyindeki Kefaloz kalesi de nahiye merkezidir. Bütün ada gibi Rodos sefer-i hümâyûnunda Rodos'la beraber Süleyman Han tarafından fethedilmiştir. Kalede eskice 40 topla bir Süleyman Han Camii vardır. Kasabada halkın çoğunluğu Rum'dur.

Rodos Adası

İstanköy'den Datça yarımadasını gezip Sömbeki (Simi) adasına geldim. Rodos'un nahiyesidir. Rodos'la beraber 1522'de Süleyman Han fethetmiştir. Sonra Rodos'a geldim.

Rodos adası, Anadolu'nun güneybatı ucunda ve Anadolu sahiline çok yakındır. 1.215 metreye kadar yükselen bir tepesi vardır. Kapdan Paşa eyaletinde sancaktır. Buraya daima deryâ sancak beyleri (amiraller) gönderilir, kanundur. Süleyman Han, 2. sefer-i hümâyûnunda bizzat fethetmiştir. Daha önce 3 defa teşebbüs edilmişse de fethedilememiştir. Zira son derecede müstahkem kalesi vardır. Üstelik burada bir Latin (Katolik) devleti bulunuyordu. Şövalyeler, fetihten sonra Malta'ya gitmiş; devletlerini orada devâm ettirmişlerdir.

Sancakta zeâmet ve tımar teşkilâtı yoktur, sâlyâne ile idare edilen sancaklardandır. Sancak beyi sefere 4 kadırga ile eşer. Sancak beyi hassı 870.000 akça olmakla, en mühim bir kaç sancaktan biridir. Rodos kadısının gündeliği 300 akçadır (47.250 TL.). Rodos'ta 44 köy ve kasaba vardır.

Rodos kalesi, en büyük kalelerdendir. Çevresi 5.700 arşındır. 10 tabya, 55 kulesi vardır. Sûrların çevresi 9.700 arşındır. Kale küfeki taşındandır. Bazı yerlerde Süleyman Han'ın 40-50 okka güllelerinin açtığı rahneler, hâtıra olarak saklanmış, tamir edilmemiştir. Fakat bu deliklerin koca kaleye nisbetle ehemmiyetsizliği, başka bir hayret edilecek şeydir. Kale altındaki kutulu zindanlar, ibret eseridir. Şövalyeler devrinde buraya 12.000'e kadar Müslüman esirler doldurulurdu. Böyle bir zulüm yuvası idi. Zindan duvarları, Türk esirlerinin duvarlara yazdığı yazılarla doludur. Bir buçuk asırdan fazla geçmiştir, hâlâ okunmaktadır. Bir yazıda bir ihtiyar Türk, 40 yıldır esir olduğunu, bu müddet içinde bir tek vakit namazını ihmal etmediğini, Cenâb-ı Hakk'ın öbür dünyada saadet nasîb etmesini yazmıştır (içinden duâ okuyarak kılınan namazdır). Bir yazıda, bir Türk'ün üçüncü defa Rodoslular'a esir düştüğü okunur. Bir diğerinde esir, 2 kal-

yon dolusu malının Kâfir eline geçtiğini, kendisinin de 30 yıldır kale forsası olduğunu, bu müddet içinde 3.000 deynek yediğini yazmıştır. Bir diğeri, kaçmak istediği için bir gözünün çıkarıldığını, bütün dişlerinin söküldüğünü, 3 gün 3 gece kollarından asıldığını yazmış. Bir diğer yazı, Mısır Memlûk sultânı İnal'ın kazaskerine aitti, esir kaldığı müddetçe Müslüman esirlere imamlık ettiğini yazmış. Velhâsıl her biri ser-güzeşt ve serencâmın tahrîr etmişler kim, okuyan âdemin aklı perişân olur.

Kalede Süleymâniye Camii, 20 burç, 70 dirsek, 7 hisârbeçe, 3.000 mazgal vardır. Liman 300 gemi alır. Limanın girişindeki Arab Kulesi, 80 arşın yüksekliğinde korkunç bir yapıdır. Açık kadeh gibi olan üst tarafında dört kule vardır. Her birinin içine 40-50 asker sığar. Arab hâkimiyeti devrinde Arablar yaptırmışlar, Şövalyeler tamir etmişlerdir. Kale, 40 arşın uzunluğunda sayısız balyemez ve şayka topları ile donatılmıştır. Zira büyük deniz üssüdür. Limanda her zaman büyük bir Osmanlı filosu yatar. İskenderiyye-Istanbul yolu üzerinde deniz ticaretinde de mühim uğrak yerlerinden biridir. Sömbeki adasına doğru çevrilmiş 40 okka gülle atar 40 balyemez, Rodos'la Anadolu arasındaki boğazdan kuş uçurtmaz. Şâhî toplarla beraber büyüklü küçüklü top sayısı 700'ü bulur. Arab Kulesi ile Mendirek kalesi üzerinde daima Osmanlı sancağı dalgalanır. Limanın ağzında tahkim edilmiş 5 yeldeğirmeni, daha altta Paşa Sarayı vardır, Rodos deryâ sancak beyi (oramiral) oturur. Kadırga limanınının çevresi 3.400 arşındır. Kadırga Limanı 500, dış liman ise 1.000 parça gemi alır. Paşa Sarayı çok mükelleftir.

Kadırga limanında tersane vardır. Tersanenin müze kısmı da mevcuttur. Burada Kaanûnî Sultan Süleyman Han'ın Anadolu'da Rodos'a geçerken bindiği «Yeşil Melek» adlı yeşile boyanmış kadırga karaya çekilmiş olarak bir buçuk asırdan beri durur, büyük tarihî hâtıradır. Tersane mahzenleri, ağzına kadar denizcilik malzemesiyle doludur. Burada Liman Camii ve Kapdan Bekir Paşa'nın 1032 (1623) tarihli çeşmesi vardır.

Devletçe beğenilmiyen bir iş yapan Kırım hanlarını Rodos'a sürmek âdettir. İç kalede çok yüksekte sürgün Kırım hanlarına mahsus bir köşk yapılmıştır, burada oturup safâ ve devlete dua ederler.

Kale kumandanına «büyük dizdar» denir. 24 yüksek rütbeli subayı vardır. Büyük dizdar, kale dışına çıkamaz, görevi müddetince kale içinde yaşar, kaleden çıkması idamına sebep büyük cürümdür.

Kale içinde 20 Türk ve 4 Rum mahallesi vardır. Hepsi 4.200 müreffeh ev ve konaktır. Mühim ve kalabalık şehirdir. 2 mahalle de Yahudi vardır. Ermeni ve Çingene çok azdır, ayrı mahalleleri yoktur. Rumlar'ın yalnız 500'ü vergi öder. Diğerleri vergiden muaftır. Karşılığında kalenin tamiri ve bakımı işlerinde kullanılırlar. Sokaklar asmalar, gül ve ceviz, limon ve turunç ve hurma (palmiye) ağaçları ile süslenmiştir. Bunlar sayısız denecek kadar çoktur. 10 cami, 30 mesciddir. En büyükleri Câmi-i Kebîr (Ulu Cami) denen kiliseden bozma Sencivan Camii'dir, muazzam bir binadır. İç hisardaki Süleymâniye (Süleyman Han) Camii 80 x 80 arşındır, Istanbul camilerinin aynıdır. Makbûl İbrahim Paşa Camii de bu iki cami gibi Kaanûnî devrinin başlarına aittir. Receb Paşa Camii 1582 tarihlidir. Enderûn Camii, Süleyman Han tarafından kiliseden çevrilmiştir. Memi Paşa, Bekir Paşa, Mendirek Camileri ile Demirli Cami de vardır. Özkur

Camii, kale dışındadır. Ak Mihrab, Tekke Kapısı, Gazi, Bedesten, Frenk Hisârı Mescidleri cümle Süleyman Han'ındır. Hepsi Süleyman Han vakfına bağlıdır. Buk'a (1543) Mescidi de Kaanûni devrinde yapılmıştır, deniz üzerinde fevkalâde letâfetli bir eserdir. Yeniçeri, Kavaklı, Lendin, Liman Mescidleri de güzel yapılardır.

4 medrese, 17 mekteb, 4 tekke vardır. Hurmalı, Demirli, Makbûl İbrahim Paşa Medreseleri ve Süleymâniye Dârülhadisi, Kadırga limanı burnunda Murad Reis Tekkesi çok güzeldir. 4 çarşı hamamı mevcuttur. Süleyman Han'ın Çarşı ve Eski Hamamları'nın ikisi de çiftedir (erkek ve kadınlar için iki ayrı hamamdan müteşekkil hamam). Sünbüllü ve Saray Hamamları ise çifte değildir (belirli saatlerde kadın ve erkekler tarafından bölüşülen tek hamam). Bir Süleyman Han İmâreti, 700 dükkân vardır. Dükkânların 300'ü Süleyman Han vakfına bağlıdır. Bedesten binası, Kâfirler'den kalmadır. Çok süslü yapıdır. 18 fırın, 8 kahvehâne, 3 han, bir gümrük hanı vardır. Şehre 3 su gelir: Hunkâr, Sünbüllü ve Bekir Paşa Suları. 70 çeşme, çarşı içinde 6 sütûn arasında şadırvanlı havuz, 70 kadar saray gibi konak mevcuttur. Ali Paşa Sarayı muhteşemdir ve salonları Avrupalı esir ressamlar tarafından tablolarla bezenmiştir. 740 sokaktır. 70 kadar meyve vermiyen hurma ağacı (palmiye) vardır. Caddeler tamamen safra taşı döşelidir. Herkes evinin ve dükkânının önünü temiz tutmaya mecburdur. Sokaklar bu şekilde çok temizdir.

Kadırga limanının yıldız tarafı ucunda bir kumsal burunda bir türbe içinde Murad Reis gömülüdür. Hiç bir denizci ziyâret edip *Fâtiha* okumadan geçmez. Zirâ denizcilerin ünlü pîrlerindendir, yedi denizde gezmiştir. Cemî' deryâ gaazilerinin ser-çeşmesidir. Her deryâ beyi türbesine bir değerli şey koymuş, türbe saraya dönmüştür. Gemiler önünden geçerken top ateşiyle selâmlarlar. Çok yaşlı ölmüştür. Yeşil çuha örtülü sandukasının baş ucuna —zafer alâmeti olarak— turna telleri asılmıştır. Her taraf en değerli seccade, post, sancak ve kandillerle doludur. Murad Reis'in türbesinin yanında Canbey Giray ve Şâhin Giray Hanlar'ın iki ayrı türbesi vardır. Canbey Giray Gazi'nin türbe kapısına şu beyit kazılmıştır:

Şu serverler ki dağlar gibi bâş eğmezdi eflâke
Yatarlar yerde best olmuş ne tîğ-û nê kemer peydâ

Şâhin Giray'a yakın deryâ beylerinden Câfer Bey'in 1558 tarihli türbesi vardır. Büyük deryâ beylerinden Memi Paşa, üstâdı Murad Reis'e saygısından kendine türbe yaptırmamış, Murad Reis'in türbesinin bahçesine gömülmesini vasıyet etmiş, öyle yapılmıştır.

Rodos adasının —üzeriden Rodos şehrinin bulunduğu— kuzeydoğu burnu, bir denizden bir denize tamamen bağ ve bahçedir. 1.900 bağdır. Hepsi Süleyman Han vakfı olan 36 değirmen şehir dışındadır. Varoş (kale dışı), dağınık evlerden müteşekkildir ve kalabalık değildir. Yalnız epey uzakta olan Özkur varoşu, 200 toplu büyük bir kalenin himayesindedir. Rodos'un Eğrikapı'sında 3 saat ötede deniz üzerinde Eski Rodos kalesi, bunun yakınlarında Ali Paşa-zâde Abdülkadir Paşa Çiftliği olan bir köy, bunun yakınında da denize yakın Uluova köyü vardır. 70 Rum ve bir kaç Türk evi vardır. Bu köy, Cem Sultan, Rodos'a geldiği zaman, Rodos Şövalyeleri'nce ona has olarak verilmiştir. Köşkenoz, Klikes, Afondoz, Tahtalı, 3 saat sonra Kolanoz köylerinden geçip 2 saat sonra Lindos kalesine geldik.

Lindos, adanın ikinci mühim mevkiidir. Doğu tarafındaki bir yarımadacığın üzerinde, hemen hemen Akdeniz sâhilindedir. Zirâ bu Rodos adasının batı kıyıları Adalar (Ege) Denizi, baştanbaşa doğu kıyıları ise Akdeniz'dir. Lindos, Rodos kalesi teslim olunca kendiliğinden anahtarlarını Süleyman Han'a göndermiştir. Yoksa epey uğraşılacak kaledir. Şövalyeler'le vire şartı, bütün Rodos ve Oniki Ada ile Bodrum kalesinin Osmanlı'ya bırakılması ve tamamen boşaltılması idi. Onun için Lindos, Süleyman Han'ın lutfuna uğramıştır. Her Rum evi yılda sadece Süleymâniye vakfına bir altın verir, başka vergi ödemez. Bu şekilde 528 ev vardır. 5.000 kadar Rum yaşıyan kasabadır. Aşağı varoşunda ayrıca 200 ev ve 2.000'e yakın Rum vardır. Türkler çok azdır, sadece bir mescid mevcuttur. Balık, havyar, peynir, soğan, sarımsak, et, şarap beldesidir. Çok meyhanesi vardır. Her türlü eşya bulunur. Zira limanına çok gemi uğrar. Kalesi yuvarlak ve 20 kulelidir. İçinde bir dizdar ve 20 muhâfız, denize çevrilmiş topları vardır. Çevresi 800 arşındır. Çok büyük değildir ama, çok yüksek ve sağlamdır. Kalede Süleyman Han'ın minaresiz camii ve mahzenler bulunur. Çevrede 3.700 bağ vardır. Bağlar, Süleyman Han vakfına mahsullerinin onda birini verirler. Limanda tekir, levrek ve kalkan avlanır.

Lindos'tan 9 saat sonra Hanholoz Rum köyü, Süleyman Han vakfıdır. 8 saat sonra Palamya Çiftliği'dir. Bu şekilde Lindos'tan Rodos'a dönüp adanın güney ve batısını görmedim.

Oniki Ada

Rodos adasının batısına çok yakın Helke (Herke = Harki) ve bunun kuzeydoğusunda Alimniya adaları vardır. Bunlar Rodos sancağına bağlı Oniki Ada'ya dâhildir. İkincisi İliki (İlyaki = Tilos) adası, bunların kuzeybatısındadır. Rodos fethi sırasında Palak Mustafa Paşa, ikincisini de Mahmud Reis fethetmiştir. Fetihte Mahmud Reis tüfek ateşiyle şehid olmuştur. 20 ve 35 mil çevreleri olan bu adaların kale ve limanları vardır.

İliki (Tilos) ile İstanköy arasında İncirli (Nisyros) adası, 20 mil çevresi, limanı, kalesi olan, Süleyman Han'a Rodos fethinde anahtar gönderen adalardandır.

20 mil cürmü olan Sönbeki (Sym), Süleyman Han fethi, bir kaleli, 2 limanlıdır.

Yamorgi (Amorgi, Amorgos) adası 80 mildir. Kalesi ve limanı vardır. Nakşa (Naksos) adasının güneydoğusundadır. Bu adanın güneydoğusundaki Kocapapas (Astropalya) adası 60 mildir. Limanı ve iki kalesi vardır.

Rodos sancağına bağlı Oniki Ada'nın başlıcaları bunlardır. Bunların önünden gemiyle geçtim. Adalara çıkamadım.

Diğer Akdeniz Adaları

Oniki Ada ile Ağrıboz arasında Kiklad adaları da, Kapdan Paşa eyâletindedir. Kikladlar'ın başlıcaları şunlardır:

40 mil, bir liman, bir kale İne (Nios), onun kuzeyinde takımadanın en irisi olan 90 mil, bir kale, bir liman Nakşa (Naksos), 50 mil, kale ve liman

Bara (Paros) Nakşa'nın batısında, onun kuzeybatısında 30 mil, liman ve kaleli Sira (Syra) (merkezi: Hermupolis), onun doğusunda 35 mil, limanlı, Kılıç-Ali Paşa'nın kalesini yıktığı Mikono (Mykonos), bunun hemen kuzeybatısında 70 mil, bir kaç liman ve bir kaç kaleli İstendil (Tinos), onun hemen kuzeybatısı ile Ağrıboz arasında büyük 90 mil, liman ve kaleli Andire (Andros), 40 mil, kale ve limanlı Sığırcıklar (Raned). Bunların arasında bir çok küçük ada vardır. Naksos'ta 1.008, Paros'ta 770, Andros'ta 944, Milos'ta 770, Santorin'de 566 metreye yükselen tepeler vardır. Bu adalarda az Türk yaşar. Halk Rum ve Levanten'dir.

360 mil olan Ağrıboz, 750 mil çevresi ve 18 kalesi olan Mora, 40 mil Büyük Çamlıca, Küçük Çamlıca, Atina ile Mora arasındaki 40 mil Sulucalar, 40 mil Keçi, 15 mil İşkâdos (Sikyatos), 27 mil İşkepolos (Skopelos), 80 mil İskeri (Skyros), 50 mil Murtad (Zea), 80 mil Değirmenlik (Milos), 30 mil Koyunluca, 40 mil Yavuzca, 50 mil Terme (Sigano), 70 mil Santoron (Santorin), 30 mil Anafiye, 40 mil İstanbulye (Astropalya), 770 mil ve 25 kaleli Girit, 60 mil Çuhalar (Cerigo, Cerigotto), 6 mil İsperlonga, 3 mil Krambosa adalarının çoğunu evvelce tasvir ettim. Bunların hepsi Adalar (Ege) Denizi'nde ve Kapdan Paşa eyaletindedir. Yalnız Girit ayrı eyalettir.

30 mil Misne (Meis), 40 mil Vaşka, 700 mil Kıbrıs adaları, Doğu Akdeniz'dedir ve Kapdan Paşa eyaletinden hariçtir.

Yunan (İyonya) Adaları, aynı adı taşıyan denizin doğusunda ve Yunan kıyılarına çok yakındır. Aya Mavra hariç diğerleri şimdi Venedik'indir. Bunların en güneyindeki Zaklise (Zanta, Zakynthos), Mora'ya çok yakındır. Evvelce bizde idi. 80 mildir. Limanları, Mora'ya bakan kalesi, 80.000 Rum ve İtalyan nüfûsu vardır. Kefalonya, bunun kuzeyinde, Patras Körfezi'nin ağzında ve 50 mildir. Evvelce bizimdi. Kılıç-Ali Paşa, Aya Mavra ile mübâdele etmiştir. Bunun kuzeydoğu ucunda Bahşılar (İthaki) 30 mildir. Bir de 20 mil Lefkode adası vardır. Kefalonya ile Preveze arasındaki Aya Mavra adası bizdedir. 17 mil bir de Aymavra adası vardır. Korfu 90 mil ve en kuzeydedir. Türk karasına 2 mil mesafededir. Süleyman Han bu adaya çıkmış, kalesini düşürememiştir. Şimdi Girit fetholundu. Sıra bu adaya gelmiştir. Büyük limanı ve kalesi var. Bir gece bu limanda yattım. Türkler, «Korfoş» derler. Aynı adı taşıyan merkezi adanın ortasında ve doğu kıyısındadır. Korfu'da 910, Kefalonya'da 1.628 metreye yükselen tepeler vardır. Korfu'ya Rumlar «Kerkyra» da derler.

Akdeniz'in en büyük adası Çicilye'dir, «Misine» de derler (Sicilya). 700 mil, 600.000 nüfus, 150 kale, 70 limandır. Güneyinde 100 mil Malta adası, kuzeybatı ucunda Gozo adası vardır. Sardunya adası 700 mildir. 450 mil Korsika adası onun kuzeyindedir. Bu adaların hiç birini görmedim. Hepsine Türk korsanları çıkmış, şurasını, burasını işgal etmişlerdir. Fakat Osmanlı idaresi kurulmamıştır. Çoğu İspanya'ya aittir. İspanya'ya yakın 120 mil Minorka adasını Kılıç-Ali Paşa fethetmiş, sonra bırakmıştır, bunun güneybatısında 210 mil Mayorka ve bunun da güneybatısında 90 mil Yavise (Ibiza) adaları vardır.

60 mil Kerpe (Pantelleria) adası Türkler'in elinde bir müddet kalmıştır. Tûnus'un güneyindeki Cerbe adası 60 mildir. Halk Arab'dır. Kapdan Paşa eyaletinde sancak beyliğidir. Görmedim.

Gene Adalar Denizi'nde şu adaların hepsi Kapdan Paşa eyaletindedir: Limanı ve kaleleri olan Gülmez, 33 mil, liman ve kaleli Lesbos, 20 mil ve limanlı Patnos, 30 mil, liman ve kaleli Sinfinos, 70 mil ve kaleli Ahigeri, 25 mil, kale ve limanlı İpsala, 120 mil Sakız (sancak merkezi), 120 mil, liman ve kaleleri olan Limni, 20 mil, kale ve limanları olan Kavala karşısında Taşoz, 35 mil, liman ve kaleli Semâdirek (Semendirek, Samothraki) Limni ile Taşoz arasındadır.

Susam (Sisam, Samos) adası, Kuşadası Körfezi'nin güneyini kapatır. Anadolu sahiline çok yakındır. 80 mildir. Aynı adı taşıyan limanı güneydoğu kıyısında, Anadolu'ya karşıdır. Kuzeydoğu kıyısında Vathy kasabası, batıda 1.440 metreye yükselen bir tepe vardır. Kazâ merkezidir.

Midilli (Midillü, Lesbos), Kapdan Paşa eyaletinde sancaktır. Deryâ sancağıdır. Kıbrıs gibi bu mühim adayı da görmediğim için anlatamıyorum. 180 mildir. Edremit Körfezi'ni kapatır. Anadolu karasına çok yakındır, hem doğusundan, hem de bilhassa kuzeyinden çok yaklaşır. Aynı adı taşıyan kudretli, mühim, kalabalık merkez, kale ve limanı batı kıyısında, Yero Körfezi üzerindedir. Güneyde Potamos limanı vardır. Kuzeyde Korekas Dağı, 838 metreye yükselir.

İmroz 40 mil ve 2 kalelidir. Bozcaada 6 mildir. Marmara Denizi içindeki başlıca adalar şunlardır: 40 mil Marmara adası, en büyükleridir. Ortasında İlyas dağı 607 metredir. Aynı adı taşıyan limanı güneybatıdadır. Daha çok Rumlar oturur. Orhan Gazi fethedip kalesini yıktırmıştır. Emir Ali (İmralı) adası 20 mildir. Halk daha çok Rum'dur. Osman Gazi fethidir. Fetheden beyin adını taşır. Istanbul Adaları malûmdur. Marmara adasının güneyinde Avşa ve Paşalimanı adaları vardır, hepsine birden «Marmara Adaları» denir.

Karadeniz'de zikre değer ada yoktur. Ancak Kırım, Or Kapısı su dolu hendekle denize birleştirildiği için, gerçekte adadır. 832 mil sahili vardır, 62 mili Taman adasıdır.

Eski İzmir Hakkında

Eski İzmir hakkında bir kaç kaydı daha nakledip bu bahsi bitirmek istiyorum.

XVIII. asrın sonlarında Baron de Tott (II, 244) şöyle der: «Bu iskele, Yakın Doğu ticaretinin başşehri olarak telâkki edilmelidir. Aynı zamanda hem ithalât, hem ihracat limanı olan İzmir, bütün Asya'nın antreposudur». Aynı devirde General Miranda (s. 20) şehrin nüfusunun 150-160.000 olduğunu söyler. 4 ağustos 1836'da Mareşal von Moltke'nin intıbâları şöyledir. (s. 57):

«Solda İzmir şehir ve kalesi, liman ve tâ Karaburun'a kadar deniz, sağda dünyada görülebilecek en güzel ve en iyi işlenmiş vâdîlerden biri var. Vâdînin geniş tabanı, yüksek ve sarp dağların arasında tamamiyle dümdüz yayıldığı için, açık yeşil tarlalar ve bağlar arasındaki koyu yeşil ceviz ve gümüşî zeytin ağaçları sı-

ralarından meydana gelme bir çok yatay çizgilerin, kahverengi dağların diş diş konturları ile karşılıklı son derece güzel görünüşleri var. Burada bitki örtüsü gayet zengin. Portakal ve limon ağaçları kalın gövdeler meydana getiriyor...».

Eski Anadolu beylerbeyiliğinin en büyük parçası üzerinde Tanzimat'tan sonra kurulan Aydın vilâyetinin (eyalet) merkezi 1849'a kadar Aydın iken, bu tarihte İzmir'e nakledilmiş, fakat eyalet imparatorluğun sonuna kadar —İzmir merkez olduğu halde— «Aydın Vilâyeti» diye anılmıştır. Zira Aydın, bugünkinden çok geniş mânâda idi ve Aydınoğulları beyliğinin sınırlarını da taşıyordu.

Evliyâ Çelebî'nin 1670'lerde bize tavsîf ettiği İzmir'de, sonraki devirlerde de pek çok Türk eseri yapılmış, şehir genişlemiş, Birinci Cihan Harbi'nden önce nüfus 400.000'i geçmiştir ki, o zaman için çok büyük bir nüfustur.

Yalnız Kızlarağası Hanı'nı zikretmek kâfidir. İzmir'de Osmanlı klasik devrinde yapılan 76 hanın en mühimlerindendir. 1744'te I. Mahmûd'un meşhur dârüssaâde ağası Hacı Beşîr Ağa'nın hayır eseridir. Sahilde inşa edilmiş, sahil doldurulunca şimdi karada kalmıştır. Arka duvarı Hisar Camii'nin avlusuna bakmaktadır. Halîm Ağa Çarşısı ile Hisârönü arasındadır. 2 kat, 4 kapı, 258 odalıdır. İzmir'de Osmanlı mimarisinin belli başlı eserlerindendir. Hayır sahibi Beşîr Ağa'nın daha bir çok eseri vardır: Istanbul'da defterdarlığın arkasında Beşîr Ağa Külliyesi (cami, medrese, mekteb, kütübhâne, tekke, çeşme), Eyüb'de Baba Haydar'da dârülhadîs, mekteb, kütübhâne, çeşme, Kaariye Camii yakınında imâret ve mekteb, Beşiktaş, Üsküdar, Fındıklı, Fâtih, Kocamustafapaşa, İzmir ve Medîne'de 7 çeşme. Eyüb'deki türbesinde gömülüdür *(Tarih Dergisi,* XXV, 133-5).

XVIII

BATI ANADOLU

Anadolu Beylerbeyiliği

Bu bahsimizde klasik Osmanlı devrinin Anadolu eyaletini tasvîre çalışacağım. Merkezi 1451'e kadar Ankara, bu tarihten sonra Kütahya olan Anadolu beylerbeyiliği, Osmanlı eyaletleri arasında, Mısır, Budin ve Rûmeli eyaletlerinden sonra protokolde 4. gelmektedir. En eski eyalettir. Önce Anadolu eyaleti vardı, sonra Rumeli eyaleti kurulmuştur.

Kaanûnî'nin ilk yıllarında Anadolu eyâleti sancakları ise 17 idi: Kütahya merkez, Hudâvendigâr (merkezi Bursa), Kocaeli (İzmit), Karası (Balıkesir), Biga (Çanakkale), Saruhan (Manisa), Sultânönü (Eskişehir), Ankara (Engürü), Bolu, Kastamoni, Aydın, Teke (Antalya), Menteşe (Milâs), Hamîd (Isparta), Karahisâr-ı Sâhib (Afyon), Çankırı (Kângırı), Alâiye (Alanya). Bu bölgede bulunan ve bugün il olan Sakarya, Zonguldak, Sinop, Nevşehir, Kırşehir, Bilecik, Uşak, Denizli, Burdur, kazâlar hâlinde civar sancaklara bağlı idi. Sonradan bunların bir kaçı ayrı sancaklara merkez oldu (Denizli, Bilecik, Sinop, Uşak gibi).

Bursa, Anadolu eyaletinde bir sancaktı. Fakat taht şehirlerinden olduğu için ayrı hususiyet ve imtiyazları vardı. Bursa şehrini ayrı bir bahiste anlattığım için, bu bahiste, Bursa sancağının Bursa şehrinden gayrı kısımlarını Evliyâ Çelebî'den iktibâs edeceğim.

Diğer bir imtiyazlı ve hususiyeti olan Anadolu eyaleti sancağı, merkezi Manisa (Mağnîsâ) olan Saruhan sancağı idi. Hususiyeti, 1595'e kadar velîahd-şehzâdelerin burada sancak beyliği yapmaları idi. XVII. asırda bu hususiyetini kaybetmişse de, Osmanoğulları'nın sayısız hâtıraları ile meşbû hâli devâm eylemiştir.

Anadolu çekirdek eyaleti, Osmanlı cihan devletinin nüvesidir. Bu eyalet iki şekilde teşkîl edilmiştir: Bizans'tan fethedilen top-

raklar ve Türkmen Beylikleri'nin ilhâkı yoluyle sağlanan topraklar.

Eyaletin Marmara'ya yakın bölgelerinin çoğu Bizans'tan fethedilmiştir. Diğer parçalar ise ilk defa Karası olmak üzere, Aydın, Germiyan, Saruhan, Teke gibi Türkmen Beylikleri'nin ilhâkı neticesinde elde edilmiştir. Osmanoğulları, bu Türkmen Beylikleri'nin biri idiler. Hepsini çevrelerinde toplamayı başarmışlardır.

Bütün eyaletler gibi Anadolu eyaletinin de sınırları ve sancak sayısı, Osmanlı klasik (yani Tanzimat öncesi) çağının uzun asırlarında daralıp genişlemiş, azalıp çoğalmıştır. Bu bahiste Evliyâ Çelebî'den iktibâs edilen parçalar, XVII. asrın 3. çeyreğindeki durumu aksettirmektedir.

Anadolu eyaleti, imparatorluğun can noktalarından ve insan kaynaklarından, çok gelişmiş bir beylerbeyiliktir. Bol nüfuslu, mâmur topraklardır. Tanzimat'tan sonra Anadolu eyaleti topraklarında başlıca 4 eyalet kurulmuştur: Hudâvendigâr (Bursa) Aydın (İzmir), Ankara ve Kastamoni.

Karadeniz, Akdeniz, Marmara ve Ege'de geniş sahilleri olan bu büyük eyaletin, o çağ dünyasının en gelişmiş parçalarından biri olduğu, bu durumun Antik Çağlar'dan ve Selçuklular'dan beri böyle bulunduğu muhakkaktır. Bu bölge, medeniyetin beşiklerinden biridir. Daima büyük nüfus barındırmış, çok imar edilmiş bir bölgedir. İşte Osmanlı çağına ait bir kaç misâl:

Gebze gibi küçük bir kasabada Vezir Dâmâd Çoban Mustafa Paşa Külliyesi 1522'de tamamlanmıştı ve şu parçalardan müteşekkildi: Cami, medrese (orta okul), mekteb (ilkokul), imâret, misafir-hâne, hânkah, 2 ahır, 2 kütübhâne, anbar, fırın, erzak deposu, talebe yurdu vs.

XVII. asırda Vezirköprüsü'nde 60.000 nüfus yaşıyordu. 13 câmii, sarayları, hamamları, tekkeleri, her şeyi olan bir şehirdi. Bu nüfus XIX. asır başlarında bile 30.000'e yaklaşıyordu (Hammer, XI, 6-7).

1648'de Ankara'da 180 mekteb, 1.000'den fazla hâfız vardı (Evliyâ, II, 431). 200 sebil, 170 çeşme, 3.000 kuyu bulunuyordu (II, 430). 1839'da bile şehirde ev çeşmeleriyle 3.000 çeşme ve 170 su kaynağı bulunuyordu (Texier, II, 474-5). 1852'de 12.000 hâne şehirde su durumu eski parlaklığını kaybetmiş ve şehir sönmeye başlamıştı (A.D.Mordtmann, 377-8).

Aydınoğulları'nın taht şehri ve bugün mütevazı bir yer olan Birgi'de XVII. asırda bile 12.000 kadar nüfus vardı (Evliyâ, IX, 173). Gelişme muntazamdı. XV. asrın son yarısında 7 mahalle

olan Aydın, XVII. asırda 26 mahalleye çıkmıştı (Evliyâ, IX, 152). Aynı zaman içinde Tire, 26 mahalleden 68 mahalleye yükselmişti (Evliyâ, XIX, 163). Bu sûretle XVII. asırda devlet işlerinin gevşemesine ve XVI. asırdaki parlaklığını kaybetmesine rağmen, bilhassa şehirleşme çok ileri seviyeye erişmişti (H. Akın, *Aydınoğulları*, 87).

Bursa ovasında Yıldırım Bâyezid devrinde (1389 — 1402) mevcut köylerin birkısmı, bugün mevcut değildir, ortadan kalkmıştır *(Vakıflar Dergisi,* VIII, 39b).

XIX. asrın başlarında bile durum çok kötü değildi. 8 mart 1838'de Mareşal von Moltke (s. 154) Sinop için şöyle der: «Çok güzel gemi inşâ tezgâhları var... Zeytin ve servi ağaçları, güzel bir güney manzarası veriyor»; Samsun için şunları söylüyor: «Görünüşü çok hoş. Eski Ceneviz kalesi, bir çok Türk konağı, bir kaç taş cami ve han, tâ uzaktan göze çarpıyor».

Ama XIX. asrın ortalarında bu durum geniş ölçüde değişir. Batı'nın sanayi inkılâbı, Türk geleneksel sanayiini yıkar. Şehirleşme durur, imar azdır. Eski bayındırlık eserlerinin bakımı değil, muhafazası bile bir mesele hâline gelir. Devlet —bugün olduğu gibi— çok defa bunun altından kalkamaz. Zira vakıflar ya harâb olmuş, yahut büsbütün elden çıkmıştır. Meselâ Anadolu'daki bir cami yahut imâretin bir kısım vakıfları, Macaristan'ın bilmem hangi köylerinin gelirdir. O topraklar elden çıkınca, o vakıflarla beslenen bütün bayındırlık eserleri de müşkil durumda kalmıştır.

Gerek Antik Çağ'da, gerek Selçuklular ve Osmanlılar devrinde Batı Anadolu, dünyanın en kesif nüfuslu bölgelerinden birîdir. O devirlerdeki nüfus, ancak 1950'den sonraki büyük nüfus patlamasıyle aşılabilmiştir.

Amasya Sancak Beyi Olan Osmanoğulları

1 — Çelebî I. Sultan Mehmed Han (1393 — 1403)
2 — Şehzâde Kasım Çelebî (1406)
3 — Şehzâde Ahmed Çelebî (1413)
4 — Şehzâde Mahmud Çelebî (1415 — 1417)
5 — II. Sultan Murad Han (1417 — 1421)
6 — Şehzâde Büyük Ahmed Çelebî (1434 — 1437)
7 — Fâtih II. Sultan Mehmed Han (1437 — 1439)
8 — II. Sultan Bâyezid Han (1457 — 1481)

9 — Şehzâde Sultân Ahmed Han (1482 — 1513)
10 — Şehzâde Sultan Mustafa Han (1541 — 1553)
11 — Şehzâde Bâyezid Han (1558 — 1559)

XIV. Asırda Anadolu:

İbnü Battûta Anadolu'yu Anlatıyor (1335)

İbnü Battûta (1304-1369), Tancalı (Kuzey Fas) büyük bir Arab bilgin, seyyah ve coğrafyacısıdır. *Rihle* adlı büyük seyahatnâmesi bize, XIV. asır dünyâsını, 3 asır sonra Evliyâ Çelebî'nin eriştiği başarı derecesine yakın bir şekilde, tanıtır. Bu arada 1335'lerde Anadolu'yu da gezer ve bize anlatır. Osmanoğlu Orhan Gazi (1324 - 1362) ile bizzât görüşür. Orhan Bey'in ilk devirleridir ve Osmanlılar, henüz Bursa'yı Bizans'tan fethedebilmiş mütevazı bir krallık hâlindedir. Bütün Türkmen Beylikleri, canlı devirlerini yaşamaktadırlar. Selçuklu Türkiyesi, parça parçadır ama, zengin ve mâmurdur. Moğol istilâsının büyük darbelerinden kalkınmaya çalışmaktadır. Fakat henüz iki düzine Anadolu Türk devleti arasında siyasî birlik ümidi yoktur. Bu işi Osmanoğulları'nın yapabileceği, en hayalperest muhayyileden bile geçmemektedir. İbnü Battûta'nın seyahat-nâmesini Arabca'dan Türkçe'ye Dâmâd Şerif (Çavdaroğlu) Paşa tercüme etmiştir ve bir çok Batı diline de çevrilmiştir. Şerif Paşa tercümesini sadeleştirerek bazı kısımları aşağıya nakletmek istiyorum. Bakalım 1330'larda Anadolu nasılmış? İbnü Battûta konuşuyor:

Alâiye (Alanya), bir limandır. Halk Türkmen'dir. Kahire, İskenderiyye ve Suriye tacirleri bu limana çokca gelir, alış veriş ederler. Alâiye, gerisindeki bölgelerden topladığı pek bol keresteyi gemilerle İskenderiyye, Dümyât ve diğer Mısır limanlarına ihrâc eder. Zira Mısır'da kereste yoktur, ihtiyacını başlıca Anadolu'dan temin eder.

Antalya, dünyanın en güzel şehirlerinden biridir. Büyük ve geniştir. Şehircilik bakımından çok iyi planlanmıştır. Halk, ırk ve dinine göre ayrı mahallelerde oturur. Bir mahallede Avrupalı tacirler yerleşmiştir, Antalya'dan mal alıp Avrupa'ya götürürler. Yahûdî mahallesi de vardır. Diğer mahalleler Rum ve Türkmen'dir. Şehrin asıl ahalisi Rumlar olmakla beraber, Türkmenler'in sayısı şimdi daha fazladır. Mahalleler, ayrı sûrlarla çevrilmiştir. Büyük çarşılar ve diğer bayındırlık eserleri vardır. Şehir bir de

bütün mahalleleri içine alacak şekilde büyük bir sûr ile korunmaktadır. Şehirde «kamereddin» adı verilen çok lezzetli, çekirdeği de tatlı fevkalâde makbûl kayısı yetişir. Taze ve pestil hâlinde Mısır'a ihrâç edilir.

Burdur, bağ ve bahçeler içinde küçük bir şehirdir. Kalesi yüksek bir tepededir.

Isparta, bol sulu, bağ ve bahçeler içinde, yemyeşil bir şehirdir. Çarşıları zengindir. Kalesi tepe üzerindedir.

Eğridir kalabalık, bakımlı, güzel çarşıları olan, bağ ve bahçesi ve suyu bol bir şehirdir. Ulu Cami karşısındaki medresenin müderrisi Muslihuddin, Mısır ve Suriye'de tahsil etmiş, Irâk'ı da görmüş bir bilgindi.

Gölhisârı, her tarafı su ile çevrilmiş küçük bir kasabadır. Gölünde bol kamış yetişir. Kamışlıkla göl arasında tek atlının geçebileceği köprü gibi bir yol vardır. Eğridir Türkmen beyinin kardeşi Mehmed Çelebî burada oturmaktadır.

Denizli, bağ ve bahçeler içindedir. Büyük şehirdir. Bahçeleri sulayan sular, muntazam cedveller hâlinde kanal şeklinde akıtılmıştır. Parlak çarşıları vardır. Altın işlemeli elbiselik lüks pamuklu kumaşlar bu şehirde dokunur ki, eşsiz dokumalardır. Çevrede çok üstün vasıflı pamuk yetiştirilir ve bu pamuk fevkalâde bir teknikle en iyi cinsi iplik hâline getirildikten sonra dokunur. Şehir nüfusu Türkmen ve Rûm'dur.

Tavas kalesinin dizdârı İlyas Bey'le görüştüm. *Milâs*'a geldim. Çok güzel bir şehir. Menteşeoğlu Orhan Bey'le burada görüştüm. Yakışıklı, akıllı ve ahlâklı bir Türkmen beyi idi. Milâs'a 2 mil uzaklıkta Becin şehrini kurmakla uğraşıyordu. Burada pek çok bina yaptırmıştı. Büyük bir câmî henüz inşâ hâlindeydi.

Konya çok büyük bir şehir. Bağ ve bahçeleri çok bol ve çok iyi sulanmış. Sular, büyük emekle kanallar hâlinde tevzî edilmiş. «Kamereddin» adlı kayısı pestili büyük bir sanayi hâline gelmiş ki Mısır'da çok makbûldür. Konya'da pek çok büyük mimari eser var. Caddeler geniş, çarşılar zengin ve muntazam. Her san'at ve sanayi erbâbı mevcut. Karamanoğlu Bedreddin Bey, Türkmen beylerinin en büyüklerindendir. Ancak Konya'da değil, *Karaman*'da oturur. Çok nazik adamdı. Ben atımdan inip kendisine yaklaşınca, hükümdar olduğu halde o da atından indi ve benimle at üzerinde konuşmadı. Üstelik kucakladı. Sonra atına bindi, benim de binmemi söyledi. Yanıbaşımda at sürerek konuşmaya başladı. Şehre birlikte girdik. Çok iyi ağırlandım. Gümüş tabaklar içinde

mükellef yemekler gönderdi. Para, atlar ve elbiseler ihsân etti. İyi seyahatler temennisinde bulundu.

Aksaray'a geldim. Burası da çok iyi ve bol sulanan bahçeler içinde bir belde. Şehri 3 kanal bölüyor ve bu kanallardan ayrılan sular, her eve ayrı ayrı tevzî ediliyordu. Meyve pek boldu ve şehrin sokakları bile meyve ağaçlarıyle doluydu. Burada dokunan yün halı ve kilimler dünyaca meşhurdur. Aksaray halı ve kilimleri Suriye, Irak, Mısır, Hindistan, Türkistan ve Çin'e ihrâc edilmektedir. Şehir Eretnaoğulları'nındı. Hüseyin Bey vâlî idi. Hududsuz ikramlarda bulundu. Zaten bütün Türkmen ileri gelenlerinden aynı muameleyi gördüm. Çok konuksever insanlar, üstelik âlimlere istisnâî muamele yapıyorlar. Türkmen hükümdarları bile, bildiğimiz hükümdarca davranışlardan uzak, çok tabiî ve külfetsiz şekilde muamele ediyorlar.

Niğde, büyük ve kalabalıktı. Bazı kısımlarının harâba yüz tutması, eskiden (Selçuklu devrinde) daha kalabalık olduğunu gösteriyor. Burası da Eretnaoğulları'nın. Karasu, şehri ikiye bölüyor. Üzerinde 3 köprü var. Şehir dışında ve içinde bir çok dolap, suyu bağ, bostan ve evlere tevzî ediyor.

Kayseri (Kaysariyye) de Eretnaoğulları'nın. Çok büyük bir şehir ve büyük Türk askerî birlikleri var. Sıvas'ta oturan Eretnaoğlu'nun zevcelerinden Taga Hâtun burada idi. Benimle görüşmek istedi. Beni ayakta karşıladı. Çok nazik sözler söyledi, yemek yedirdi. Ayrılırken mükemmel koşumlu bir at, bir hıl'at ve para gönderdi, bana lâyık olmadığı için özür dilemek nezâketinde bile bulundu.

Sıvas da çok büyük şehir ve Eretna hükümdârı burada oturuyor: Geniş caddeler çok bakımlı ve muntazam. Çarşıları dolup taşıyor. Binaları güzel.

Erzincan, bakımlı ve büyük bir şehir. Aynı hükümdâra ait. Ermeniler, Türkler'den fazla. Çarşılar zengin. Şehrin adıyle anılan lüks kumaşları ve çevredeki bakır madenlerinin mahsulünü işliyen bakır işleri fevkalâde.

Erzurum, geniş bir şehir. Yalnız çevrede Akkoyunlular'la Karakoyunlular'ın bitip tükenmek bilmez mücadelesi zarar vermiş.

Tire, bağlık bahçelik, pınarları bol bir şehir. Aydınoğlu'na ait. *Ayasuluğ* eski ve büyük bir şehir. Rumlar kutsal sayıyorlar. Buradaki Ulu Cami, fevkalâde büyük bir san'at eseri. Şehirde Aydınoğlu Mehmed Bey'in oğlu Hızır Bey'le görüştüm. *İzmir,* sa-

hilde bir şehir. *Aydınoğlu*'nun diğer oğlu *Umur Bey* burada oturuyor. Bana bir köle ihsân etti. Çok cömert bir prens (meşhur Aydınoğlu Gazi Şehid Umur Bey ki, en büyük Türk denizlerinden biridir). Benim gibi bir seyyah olan Şeyh İzzeddîn'e mükemmel donatılmış 3 at, içi gümüş akça dolu bir gümüş maşraba, bir câriye, iki köle, çok lüks kumaşlardan dikilmiş elbiseler hediye etti. Umur Bey cömertliği derecesinde dindar, dindarlığı derecesinde büyük bir asker ve denizci. Büyük donanması ile Istanbul kapılarına kadar deniz gazâları yapar. Topladığı ganîmeti tamamen gazilere dağıtıp yeni bir deniz seferine çıkar.

Mağnîsâ (Manisa), Saruhanoğlu'na ait. Ben geldiğim zaman bir erkek oğlu ölmüştü. Çocuğu tahnît ederek kalaylı demir kaplı tahta tabut içine mumyalayıp koymuşlar, bir acayip iştir. Manisa pek güzel, büyük, bol sulu, verimli bir şehir.

Balıkesri (Balıkesir), kalabalık, zengin, renkli çarşıları olan bir belde. Karasıoğlu'nun.

Bursa'ya geldim. Osmanoğlu Orhan Bey'in taht şehri. Her taraf akarsu, bağ ve bostan. Güzel çarşılar. Erkeklere ve kadınlara mahsus ayrı kaplıcalar. Bu kaplıcalara çok uzak diyarlardan gelen hastalar var. Her yolcunun 3 gün müddetle yiyip içtiği, yatıp kalktığı bedava bir kervansaray mevcut. Osmancıkoğlu Sultan Orhan Bey, Türkmen hükümdarlarının ulusudur. Toprak, asker ve varlık bakımlarından hepsinden üstündür. 100 kadar kalesi var. Vaktini bunları teker teker dolaşmakla geçirir. Durumlarını anlar ve noksanlarını tamamlar. Hiç bir şehirde bir aydan fazla oturmaz. Bizans'la devamlı gazâ hâlindedir. Onların kalelerini teker teker muhasara edip ellerinden alır. Babası, Bursa'da gömülmüştür. Bursa'dan Gürle köyünde geceliyerek *İznik*'e gittim. Burası 32 yıl süren gayretler neticesinde Bizans'tan fethedilmiştir. Orhan Bey'le burada görüştüm ve pek çok ihsânına nâil oldum. Eskişehirli Hoca Hacı Alâeddîn'in evine misafir oldum. Onunla beraber Orhan Bey'in zevcelerinden Bayalun Hâtûn'u ziyarete gittik, Hâtun, bize iltifat ve ikrâm etti. İznik'te 40 gün kaldıktan sonra 3 arkadaşım, bir cariyem ve 2 kölemle gene yola koyuldum. Arkadaşlarım benim gibi Arab'dı. Az Türkçe biliyorduk. Tercümanımızı İznik'te bıraktığımız için bundan sonra yolculukta zahmet çektik. İznik'ten çıkınca Mekece köyünde geceyi geçirdik. Ertesi gün Sakarya denilen korkunç ırmağı geçtik. *Yenice*'ye geldik. Büyücek, şirin bir kasaba. Bir Ahî tekkesi var mı diye aradık, varmış, orada misafir olduk. Fakat dervişler, tek kelime Arabca bilmiyorlardı. Ama çok konukseverdiler. *Göynük*'e

geldik. Küçük bir kasaba. Halk tamamen Rum'du, tek Türk ailesi vardı ki, o da kasabanın hâkimi idi. Orhan Bey'in toprağı idi. Yaşlı bir Hıristiyan kadının evine indik. Ücret karşılığında geceyi geçirdik. Kış gelmiş, kar başlamıştı.

Mudurnu'daki Ahî tekkesinde o kadar misafir ve yolcu vardı ki, hayvanlarımızı bağlıyacak yer bulamadık. *Bolu*'da da bir Ahî tekkesine indik. Dergâhın her odasında ocak vardı ve 24 saat yanıyordu. Derhal çeşitli yemekler ve meyveler çıkardılar. Sanki akrabâları idik. Cenâb-ı Hak bu hayırsever Türk dervişlerini gönülleri kadar mükâfatlandırıp zengin kılsın. Sabah hareket edip *Gerede*'ye geldik. Geniş cadde ve çarşıları olan kalabalık bir şehirdi. Fakat çok soğuktu. Her mahalle, kendi ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde teşkilâtlanmıştı. Bir mahallenin diğerine hiç bir ihtiyacı yoktu. Gerede beyi Şâh Bey, küçük Türkmen beylerindendi. Yakışıklı ve boylu boslu, iyi huylu idi. Fakat diğer Türkmen beyleri kadar cömert değildi. *Safranbolu*'dan *Kastamoni*'ye geldik. Çok ucuz, müreffeh bir şehirdi.

Sinop, kalabalık bir şehir. Tabiat bakımından çok güzel. Çok da iyi tahkim edilmiş. Doğu tarafı hariç üç tarafı denizle çevrili. Doğuda tek kapıdan şehre girilebiliyordu. Şehrin hâkimi, Kastamoni Türkmen beyi Candaroğlu Süleyman Bey'in oğlu İbrahim Bey idi. Ulu Câmi'in ayağını iki mermer sütun tutuyordu. Camii Mücâhiddin Süleyman Pervâne yaptırmış ki, ondan sonra oğlu Gazi Çelebî, Sinop'ta hükümdâr olmuş.

İbnü Battûta'dan naklettiklerim burada bitiyor. Şimdi Batı Anadolu'yu, Evliyâ Çelebî'den dinliyelim:

Evliyâ Çelebî Batı Anadolu'yu Anlatıyor

27 nisan 1640'ta hayatımda ilk defa olarak Istanbul'dan ayrıldım. IV. Murâd'ın az önce vefatı üzerine Saray-ı Hümâyûn'dan, padişah hizmetinden ayrılmıştım. 29 yaşımda idim. Gemiyle Heybeli Ada'ya uğrıyarak Mudanya'ya çıktım.

Mudanya

Gemlik Körfezi'nin güney sahilinde, Bursa'nın kuzeybatısındadır. Bursa'nın başlıca limanıdır. Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. Orhan Gazi, babasının zamanında veliâhd iken fethedip kalesini yıktırmıştır. Kadısının ayrıca yılda 1.000 altın tahsisatı vardır. 3 cami, 7 mescid, 3 han, bir hamam, 200 dükkân, 2 mekteb-

dir. Rumlar, Türkler'den fazladır. İnciri, üzümü, şırası meşhurdur. Bursa 2 saattir. Nilüfer Hâtun (I. Murâd'ın annesi) Köprüsü'nden geçip şehre girdik.

Bursa, Hudâvendigâr sancağının merkezidir. Anadolu eyaleti sancaklarındandır. I. Sultan Murâd'a (1362—1389) izâfetle bu sancağa «Hudâvendigâr» denmiştir. Sancakta 420 zeâmet ve 1.005 tımar vardır. Sancak beyi hassı yılda 618.079 akçadır. Bursa taht kadısı günde 500 akça ve yılda 20.000 altın tahsisat alır. Çok yüksek makamdır, buradan Edirne, hattâ doğrudan doğruya Istanbul kadısı olur. Hudâvendigâr sancağı, devletin en mühim sancaklarındandır. Bursa merkez kazâsı 7 nahiyedir (bundan sonra Bursa şehri anlatılıyor ki, daha önce ayrı bir bahiste nakletmiştim).

28 mayıs 1640 günü Bursa'dan hareket ettim. Mudanya'dan Bozburun iskelesine gelip oradan Gemlik Körfezi'ni kuzeye doğru geçip Armutlu'ya geldim. Mudanya kazâsının nahiyesidir. Kiremit damlı 300 ev, bir cami, 3 mescid, bir han, bir hamam, 10 dükkânlı küçük kasabadır. Armutlu'dan gemiyle Ayios Stefanos'a (Ayastefanos = Yeşilköy) çıktım. Istanbul şehrine dahildir. Eyüb mollasına ve bostancıbaşına bağlıdır. 500 hâne, 2 kilise, bir çarşı, bir tekkeli Rum kasabasıdır. Havası çok güzeldir. İleride Kaanûnî'nin meşhur defterdârı İskender Çelebi'nin bahçesi vardır ki, şimdi 200 külâhlı bostancı bekler bir has bahçedir. Istanbul'a döndüm.

Fazla durmayıp 21 haziran 1640'ta Istanbul'dan ayrıldım. Gebze'nin nahiyesi olan Darıca'ya geldim. Kalesi vardır, fakat boştur. İzmit Körfezi üzerinde limandır. Voyvodalıktır. Orhan Gazi, 1402'de Bizans'a geçmesi üzerine yeniden Çelebi Mehmed fethetmiştir. Büyük kireç yatakları vardır. Kiremit damlı 320 ev, bir cami, bir han, bir hamam, bir küçük çarşılı küçük kasabadır. Gebze'den bir saattir ve Gebze'nin iskelesidir. 20 mil sonra Dil İskelesi, İnehacı Türk köyü, 8 saat sonra Zeytinburnu köyü, 8 saat sonra İzmit'e geldim.Geçtiğim yollarda dağ köyleri pek çoktu.

İznikmid (İzmit)

Aynı adı taşıyan körfezin ve Marmara'nın kuzeydoğu ucunda limandır. Kocaeli sancağının merkezidir. Bu sancak Anadolu eyaletinde iken bir müddet Kapdan Paşa eyaletine bağlanmıştır. Şimdi sancak olmakla beraber, Istanbul'dan uzak tutulmak istenen vezirlere verilmektedir. Sancakta 35 zeâmet ve 187 tımar vardır. Kadısı 300 akça pâyelidir. 3.500 bir kaç katlı, bağlı bahçeli, kiremit damlı hâne ve konaktır. Mühim ve kalabalık şehirdir. IV. Murad Han Sarayı, büyük bahçe içinde muazzam bir saraydır. Şimdi de padişaha mahsustur. 200 bostancı nöbet bekler. 19 mahalle Türk, 3 mahalle Hıristiyan, bir mahalle Yahûdî'dir. 23 câmi, ayrıca mescidler, medreseler, mektebler, hanlar, hamamlar, 200 mahzen (antrepo), 1.100 dükkân, 40 kahvehâne ve başka eserler vardır. Pertev Paşa'nın Mahkeme Camii, Hamamı, Kervansaray'ı ve diğer parçalardan ibaret Külliyesi, Mimar Sinân eseridir. Rüstem Paşa Hamamı da Sinân'ındır. Mehmed Bey, Alâeddin Bey, Abdüsselâm Bey Camileri de Sinân'ındır.

Yalova

İzmit Körfezi'nin güney kıyısındadır. Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Kaplıcaları çok meşhurdur. 700 hâne kasabadır. 7 cami ve mescid, bir hamam, 3 han, 50'ye yakın dükkân vs. vardır. Yoğurdu ve meyveleri güzeldir.

Samanlı kalesi 150 hâne, bir cami, 3 mescid, bir kaç dükkânlı, bağlı bahçeli kasabacıktır. Yalova'nın nahiyesidir.

İstanbul Adaları

Denize açıldım. 20 milde Heybeli adaya geldim. Çevresi 10 mildir. 7 milde Tavşanlı adaya geldim. Çevresi 10 mildir, insan yaşamaz. 8 mil sonra Burgaz adasına çıktım. Dörtgen kalesi vardır. Bütün İstanbul Adaları gibi İstanbul'la beraber Fâtih Sultan Mehmed tarafından Bizans'tan fethedilmiştir. Burgaz'da 300 bağlı bahçeli ev vardır. Halk Rum'dur. Bir bostancı subayı burada hükûmeti temsil eder. 16 milde Kınalı adaya çıktım. Çevresi 8 mildir. 100 hâne, bir manastırlı büyük köydür. 10 milde Büyükada'ya geldim. Çevresi 20 mildir. «Kızıl Ada» da denir. 200 kadar Rum evi vardır. Balıkçılıkla uğraşırlar. Bunların hepsi 7 ada olup İstanbul'a bağlıdır ve bostancıbaşı'nın hükmündedir. Adalar, İstanbul'a 18 mildir.

İstanbul'da az kaldım. 19 ağustos 1640'ta hareket ettim. Boğaz'da Yeniköy'den Boğaz'ın Asya yakasına geçtim. İrva'ya geldim. İstanbul Boğazı'nın Asya tarafında ağız tarafına yakın, Karadeniz üzerindedir. İstanbul'a bağlı nahiye merkezi, 100 hâne, bir cami, bir han, 50'ye yakın mahzen vardır. Çevre ormandır. Evler bağlı bahçeli, kiremit damlıdır. Büyük köydür.

Şile

Karadeniz üzerindedir. Kocaeli sancağında 150 akça kazâ merkezi ve sancak beyi hassıdır. 600 kiremit damlı güzel evi olan kasabadır. İskele başında güzel bir cami vardır. Oradan Kefken iskelesine geldim. Bir çarşı hamamı ve hanı vardır, fakat Şile kadar müreffeh değildir. Kerpe limanından Kandıra'ya geldim. Kerpe limanının 4 saat güneyinde nahiyedir. Camii, hanı, çarşı hamamı, küçük çarşısı vardır. Sakarya'yı geçtim.

Akçakoca ve Amasra

Akçakoca, Karadeniz üzerindedir. Kocaeli fâtihi olan Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin kumandanlarından Akça Koca'nın adını taşımaktadır. Esasen «Kocaeli» sancağı da bu kumandanın ismini taşır. Bolu sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. 600 bağlı bahçeli evli kasabadır, halk tamamen Türk'tür. Cami ve mescidleri, mekteb ve tekkeleri, 40 dükkânı, 3 hanı, bir çarşı hamamı, 70 mahzeni vardır. Bolu'nun başlıca iskelesidir.

Karadeniz kıyısını takib ederek Karadeniz Ereğlisi limanına, Çoban Kulesi'ne geldik. Filyos ve Bartın çaylarını geçtik. Bartın kalesi. Ceneviz

yapısıdır. Çayın üzerinde ve Karadeniz'e yakındır. 18 mil kuzeyde Amasra limanı ve kalesi vardır. Bolu sancağında voyvodalık ve 150 akça kazâ merkezidir. Çarşısı mükelleftir. Kalesi ve görünüşü çok güzeldir.

İnebolu

Karadeniz üzerinde limandır. Kalesi Ceneviz yapısıdır. Kastamoni sancağında 150 akça kazâ merkezi ve Kastamoni'nin başlıca iskelesidir. Civarda büyük kereste sanâyii vardır. İnebolu'da tersâne vardır ve büyük gemiler yapılır. Büyük bir köy olan İstifan'a da uğrayıp gemiyle Sinop'a çıktım.

Sinop

Bir burun üzerinde Karadeniz limanıdır. Burası Anadolu'nun en kuzeyidir ve Kırım'la karşı karşıyadır. Anadolu eyaletinin Kastamoni sancağında 300 akça pâyeli büyük kazâ merkezidir. Muhteşem kalesi, dizdârı, hisâr erleri ve her türlü görevlisi vardır. Büyük liman ve Karadeniz'de Osmanlı donanması üssü ve tersanesidir. Halk daha çok deniz ticaretiyle uğraşır. Üç kat sağlam rıhtımı vardır. Kalesinin Yenice, Tersâne ve Tâbehânı Kapıları mevcuttur. Düzlükte olan kale, güney ve kuzeyden denizi dövecek şekildedir. Kâfir yapısıdır, Selçuklular ve Osmanlılar tamir etmişlerdir. Önce Yıldırım Bâyezid, sonra Fâtih Sultan Mehmed, İsfendiyâroğulları'ndan fethetmiştir. Fâtih'e karşı hiç direnmeden teslim olunca padişah, İsfendiyâroğlu İsmail Bey'e çok iltifât etmiş, hattâ «sen benim kardeşimsin» diyerek elini öptürmeden kucaklamıştır. Fâtih, Trabzon'u Kâfir elinden fethe giderken Sinop ile Batum arasındaki bütün Doğu Karadeniz'i bir anda fethetmiştir, Osmanlı tarihinin büyük fütuhatındandır. Kale, dörtgenden fazla dikdörtgendir.

24 mahalledir. Vergi ödiyen Rum azınlıktaki erkeklerin sayısı 1.200'dür. Evleri denize bakar ve ikiden fazla katlıdır. Sinop Ulu Camii, enfes bir Selçuklu eseridir. Süleymâniye, Yeni, Ayasofya, Kefeli, Mehmed Ağa Camileri, Kapan, Arasta, Şeyh, Demirlioğlu, Debbağhâne, Kadı, Arslan Bey, Yenimahalle, Meydan Kapısı, Saray, Kubâd Efendi, Tayboğa, İskele, Maksûd Efendi, Mustafa Efendi Mescidleri, Yukarı Pazar'da Yalı çifte çarşı hamamı, Sultân Alâeddin Keykubâd Medresesi, 60 kadar mekteb, 4 medrese daha, bir imâret, 1.080 dükkân vardır. Belki başka cami, mescid ve diğer binalar da vardır, ben ancak yukarıdakileri görebildim. Karadeniz'de liman, Akdeniz'deki kadar bol değildir. Sinop, Karadeniz'in nadir geniş ve rahat limanlarındandır. Üstelik Karadeniz, bilhassa kışın, Akdeniz'den çok hırçındır. Onun için «Karadeniz» denmiştir.

Bundan sonra Evliyâ Çelebi, Bafra'ya geçer. Batum'a kadar Karadeniz kıyılarını gezer. Buraları Anadolu eyaleti değil, Rûm (Sıvas) ve Trabzon eyaletleridir. Bu bahisleri, Orta Anadolu, Doğu Anadolu ve Kafkasya kısımlarında nakledeceğim. Kafkasya ve Kırım'da uzun gezinti yapan Evliyâ, Rumeli'nden Istanbul'a döner. Karadeniz'den Dobruca'dan Terkos kalesine çıkar. Oradan Uskumru çayırı, Karataşlar yoluyle Kavak'a ve Istanbul'a gelir. Sonra Donanmay-ı Hümâyûn ile beraber 30 nisan 1645'te Istanbul'dan hareket eder. Bu, ilk Girit seyahatidir. Sultân İbrahim devridir. 34 yaşındadır. Donanma ile 27 haziranda Girit'e çıkar. 22 ağustos

1645'te Hanya fethinde bulunur. Sözü Evliyâ'ya terk ederek bazı satırlarını naklediyorum:

Girit'te 400.000 Rum yaşar, Venedikliler hariçtir. 76 kale vardır. Ben, Kapdân-ı Deryâ ve Serdâr-ı Ekrem Vezir Yûsuf Paşa'nın (Hanya Fâtihi), müezzinbaşısı olarak sefere katıldım. Kapdan Paşa baştardası ile Girit'e çıktım. İstendi, Değirmenlik adaları, Atina, Anapoli, Benefşe, Çukalar (Cerigo ve Cerigotto), Koron, Modon, Barak adası, Navarin, tekrar Çukalar yoluyle, Todori kalesi yakınlarında Orduy-ı Hümâyûn'un büyük çıkartmasına katılarak Girit'e çıktım. Hanya'ya bitişik Nazarte limanında demir atıldı. Hanya'nın muhasara ve fethinde bulundum, fetih ezânını okudum. Donanma ile geri dönerken Çuka adaları, Many'a'nın Güllü kalesi, Kaposita Burnu, Menekşe, Anapoli limanları, İstendil adası, Sakız, Limni, Midilli, Bozcaada, Istanbul Adaları yoluyle Sarayburnu'na geldim. Sâlih Paşa, vezîr-i âzam oldu (17 aralık 1645). Vezir Defterdar-zâde Çelebî Mehmed Paşa'yı Erzurum beylerbeyisi yaptı. Mehmed Paşa da Istanbul'dan tayin edildiği Erzurum'a giderken, ben de yanına müezzinbaşı ve musâhib olarak katıldım. Daha iyi gelir edinmem için Erzurum gümrüğü kâtipliğini de bana vereceğini vaad etmiş, beni diplomatik görevlerle İran ve Kafkasya'ya göndereceğini de söyleyip seyahat merakımı kamçılamıştı. Mehmed Paşa'nın kalabalık maiyetiyle bir ay Üsküdar'da kaldıktan sonra hareket ettik.

Pendik'e geldik. Kartal yakınında ve Marmara üzerindedir. Rum köyüdür. Çevreden kireç çıkar. Bağ ve bostanları ile Istanbul'u besliyen yerlerdendir. 6 saat sonra Gebze'dir.

Gekbûze (Gebze)

Kocaeli sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Marmara sahilinde değildir, iskelesi Darıca'dır. Denizden bir saat uzakta 1.000 kadar bağlı bahçeli evi olan büyük kasabadır. 3 camii vardır. Edirne yakınlarında «Cisr-i Mustafa Paşa» denen azametli köprüyü yaptıran Vezir Mustafa Paşa'nın Gebze'de bir külliyesi vardır. Külliyenin camii, Istanbul'un büyük vezir camilerinden aşağı kalmaz. Yanında 2.000 at ve 3.000 insan alan muazzam bir kervansaray vardır. Azîm hayır eseri, çok zengin vakıftır. Kervansarayın ayrı develiği (deve ahırı) de vardır. Kadın ve erkek, gece ve gündüz her yolcu burada yer içer, yatıp kalkar. İmâreti yoksullara günde iki öğün açıktır. Her at ve katıra günde bir torba yem, her odaya gecede bir yağmumu ve bir sini yemek verilir. Yemek servisi, hizmetkârlar tarafından, misafirlerin odasına yapılır. Vâkıfın şartı böyledir. Cenâb-ı Hak rahmet eylesin! Zira yolcuların imârete inip yemek yiyemiyecek kadar yorgun olabileceğini düşünmüştür. Külliyenin hamamı da yolculara mahsustur, bedava yıkanırlar. Külliyenin bütün binaları kurşun kubbelidir. Mimar Sinân eseri bir şehircilik âbidesidir. Planını Sinan çizmiş, fakat inşaatı talebesi Hüsam Kalfa yapmıştır. Camii 7 yarım kubbelidir. Gebze'de ayrıca 41 han ve 180 dükkânla sair bulunması icab eden bayındırlık eserleri vardır. Ticâretle geçinen işlek yerdir. Üsküdar — İzmit yolunun tam ortasında, Istanbul — Bağdad caddesinin ilk büyük durağıdır. Gece gündüz kervan ve yolcu geçer.

Hereke, Gebze — İzmit yolunun ortalarında, İzmit Körfezi'nin kuzey sahilindedir. Önce Orhan Gazi, sonra 1402'de Bizans eline geçirince tekrar Çelebi Mehmed Han fethetmiştir. Küçük, fakat azametli bir kaleciği vardır. Kocaeli sancağında İzmit kazâsının nahiyesidir. Gebze — Hereke 5 saat, Hereke — İzmit 8 saattir. İzmit — Sapanca 6 saattir. Sapanca da nahiyedir. Aynı adı taşıyan gölün güney kıyısına yakındır. Beyaz kirazı meşhurdur. Basit bir köyken, Süleyman Han devrinde vezirlerden Rüstem ve Pertev Paşalar birer azametli kervansaray yaptırarak sâir binâlar da inşa ettirerek kasaba hâline getirmişlerdir. Zira İzmit — Bolu yolu üzerindedir. Kervansarayların mimarı Sinan'dır. Rüstem Paşa'nınki 170 odalı, hamamlı, çarşılıdır. Hepsi kurşun kubbelidir. 1.000 evli büyük kasabadır. Sakarya'yı geçtikten sonra Hendek'e kadar 6 saat sık ormandır.

Hendek

Anadolu eyaletinin Bolu sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Sapanca ile Düzce arasındadır. 12 saat orman yollarından geçtikten sonra Düzce veya Düzce Pazarı (Hendek'e de «Hendek Pazarı» denir) gelir. Hendek'le Bolu arasında, Bolu'nun kuzeybatısında, Bolu merkez kazâsının nahiyesidir. Camii ve 2 hanı, İsfendiyâroğlu Vezir Şemsi Paşa'nın hayır eseridir ki, Üsküdar'da deniz içindeki cami de bu paşanındır. 2 saat sonra Melen deresi geçilir, bir de aynı adda gölcük vardır. Üskübi kasabasına geldik ki, Bolu merkez kazâsının diğer bir nahiyesidir.

Bolu

Bolu Dağları'nın güney yamacında, 710 râkımlı şehirdir. Anadolu eyâletinde sancak tahtıdır. 1326'da, Bursa ile aynı yılda, henüz tahta geçen Orhan Gazi tarafından fethedilmiş, bir ara elden çıkmış, 1354'te kesin şekilde devlete katılmıştır. Sancak beyinin hassı yılda 300.122 akça ve tahsisatı yılda 5.000 altındır. Sancak kadısının yevmiyesi 300 akça ve tahsisatı yılda 2.500 altındır. Sancakta 14 zeâmet, 55 tımar, 3.600 asker vardır. Bolu halkı çok sakin görünen Türkler'dir. Fakat en küçük haklarını yedirmezler. Bir akça hakları yense hiç üşenmeden Istanbul'a gider, kadı'yı azlettiriverirler. Onun için taht kadısı, merkez kazâsına bağlı 6 nahiyenin nâibine çok dikkat eder, onların âdil ve adaletsiz davranışları ondan sorulur. Koyu Türk memleketidir. Azınlık barındırmazlar.

34 mahalle, 34 cami ve mescid, 7 han, bedesten, bir kaç hamam, 70 mekteb, 7 çeşme, 400 kadar dükkân, 3.000 ahşap zarif evdir. Mühim ve kalabalık şehirdir. Medrese göremedim, herhalde vardır. Şehirde 200 hâfız vardır. Fakat Sinop şehrinde 2.000 hâfız bulunur *(Kur'ân'ı* ezberleyip icâzet alan kimse, kadın ve çocuk da olabilir). Paşa, Şemsi Paşa, Zulfekar Ağa Sarayları, ikisi de Sinân'ın eseri olan Mustafa ve Ferhad Paşa Camileri, Şemsi Paşa Hamamı çok güzeldir. Hayır eserlerin çoğu İsfendiyâroğlu Vezir Şemsi Paşa'nındır. Zira bu topraklar, İsfendiyâroğulları'ndan Osmanoğulları'na geçmiştir. Güneyde yarım saat mesafede bağlar içinde ılıcalar vardır. Her taraftan çoluk çocuk arabalarla gelip istifade ederler. Ilıca yanında Yozgat Baba Dergâhı mevcuttur.

Gerede

Bolu'nun kuzeydoğusunda, Bolu sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 9 mahalle, 10 cami ve mescid, 1.000 kadar ahşab ve kiremit damlı ev, 3 tekke, bir hamam, 3 han, 7 kahvehâne, 200 dükkân büyük kasabadır. Bıçak ve debâğat sanayii vardır. Bolu'dan 12 saattir. Kazânın 11 nahiyesi vardır. Koyu Türk muhitidir. Bolu ile Çankırı arasında azınlık yoktur.

Çerkeş

Anadolu eyaletinin Kengırı (Çankırı) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Gerede ile Çankırı arasında, Çankırı'nın kuzeybatısında, Gerede çayının kuzey kıyısındadır. 300 hâne, 45 dükkân, bir cami, bir çarşı hamamı kasabacıkken geçenlerde idam edilen 2. Vezir Musâhib Silâhdâr Mustafa Paşa, 150 odalı bir kervansaray ve vakıf olarak 100 dükkân yaptırmıştır. Zira yol üzeridir. Fakat idam edilince inşaatın son kısımları yapılmamış, kurşun kubbeler yapılacakken binalar kiremit damla örtülüvermiştir. Haftada bir defa çevreden gelenlerle büyük pazar olur.

Çerkeş'ten kuzeydoğuya doğru 7 saat, mâmur, tamamen Türk olan köylerden geçtik. Karacalar, zeâmet, camili, hanlı, 300 hâne bir köy azmanıdır. Burada dokuma sanayii vardır. Bilhassa çok zarif şal kuşaklar dokunur. Buradan Koçhisar 9 saattir. Çankırı sancağında nahiyedir. Kalesi yıkılmıştır. 9 saat sonra Nahye kalesidir. Burada Çankırı sancağı biter, Kastamoni sancağı başlar.

Tosya

Kastamoni sancağında 150 akça kazâ merkezidir. I. Murad, sonra Çelebi Mehmed almıştır. Kastamonu'nun güneydoğusunda, Çankırı'nın kuzeydoğusunda, Ilgaz Dağları'nın güney eteğindedir. Daha doğuda Çorum sancağı toprakları başlar ki bu sancak artık Anadolu eyaletinde değil, Rûm (Sıvas) eyaletindedir. Tosya, 3.000 ahşab ve kiremit damlı evli mühim ve kalabalık şehirdir. 340 dükkân, 7 han, 11 mahalle, 21 cami ve mescid, bedesten ve her türlü bayındırlık eseri vardır.

Hacıhamza köyünden sonra Kızılırmak görünür. Nehrin kıyıları bağ ve bahçedir. Nehir boyu 9 saat yürüyüp Osmancık'a geldik. Burası artık Anadolu eyaleti değil, Rûm eyaletidir.

Bundan sonra Çelebi, Rûm (Sıvas) ve Erzurum eyaletlerini, Kafkasya'yı gezer. Doğu ve Orta Anadolu'ya, Çıldır (Kars), Erzurum, Rûm (Sıvas) eyaletlerine geçer. Tekrar Anadolu eyaletine intikal eder. II. cildin sonlarındayız:

Kal'acık (Kalecik)

Kızılırmak'ın batı kıyısına çok yakın, İdris Dağı'nın (1.988 metre) kuzey yamacında, Çankırı sancağında 150 akça kazâdır. Ankara'nın kuzeydoğusundadır. Sancak beyi hassıdır. Kadı'nın yılda ayrıca 4 kese (160.000 akça) tahsisatı vardır. Kalesinde dizdar ve 20 hisâr eri mevcuttur. «Ka-

lecik» denmesine rağmen pek küçük kale değildir. 1.220 evli büyük kasabadır. Şehsüvar Paşa Konağı, sarayımsı ihtişamdadır. 18 cami ve mescid, 3 han, 6 kahvehâne, bir çarşı hamamı ve sair yapılar vardır. Kalesine 6 şâhî top konmuştur.

Güneybatıya doğru yol aldık. Kurbağalı, 200 hâne köy azmanıdır. Nenekler köyünde kar içinde kaldık. Karahaydaroğlu ve Katırcıoğlu adlı meşhur Celâlî reislerine burada tesadüf ettim. Eşkıyâ olmalarına rağmen ikrâm ettiler. Hüseyin Gazi köyünden Çubuk ovasına geldik ve 26 mart 1648'de aynı köye döndük. Kuzeyde mâmur köylerden geçerek Ankara'ya ulaştık.

Engürü (Ankara)

Çubuk çayının güneyindedir. 2 asır önce (1451'den önce) Anadolu eyâletinin merkezi idi. Şimdi Anadolu eyaletinde sancak merkezidir. Orta ehemmiyette sancaklardandır. Sancak beyi hassı 263.400 akçadır. Sancakta 14 zeâmet, 257 tımar,. 3.000 asker vardır. Sancak beyinin ayrıca yılda 20.000 altın tahsisatı vardır. Kadısının günde 500 akça ve yılda 20 kese (800.000 akça) tahsisâtı vardır.

Kalesi tepe üzerinde, 4 katlı, kat sûrları 60 arşın, sûr eni 10 arşındır. Doğudan batıya uzuncadır. Batı tarafında 4 kat demir kapı vardır ve her kapı demir kafeslerle biribirine bağlıdır. Kafes demirleri bazu kalınlığındadır. Dış Kapı, Atpazarı'na bakar ve batıya açılır. Bu kapının kubbesi altına gürz şampiyonlarının gürzleri asılmıştır. Kale içi 360 sokaktır. İç kalede 86 top vardır, balyemez topu yoktur. Kalede kiliseden çevrilme bir cami, 600 ev bulunmaktadır. Sûr çevresi 6.000 arşındır.

Şehirde 3.000 kadar kuyu, 170 çeşme, 76 câmî ve mescid mevcuttur. Hacı Bayrâm-ı Velî, Mimar Sinan yapısı Cenâbî Ahmed Paşa Camileri en meşhurlarıdır. 18 tekkedir. Hacı Bayram Dergâhı'nda 300'den fazla derviş yaşar. Şeyhi Hacı Bayram'ın türbelerinden Koca Abdurrahmân Efendi'dir. Mevlevî-hâne, Cenâbî Ahmed Paşa'nın hayır eseridir. Üç tarafı gül bahçesidir. 180 kadar mekteb ve hayli medrese vardır, meşhurları Mustafa Paşa, Taşköprülü-zâde, Seyfeddin, Kethudâ Medreseleri'dir. Kalealtı, Sungur, Cenâbî Ahmed Paşa Hamamları gibi çarşı hamamlarından başka 200 kadar konak hamamı mevcuttur. 6.000'den fazla bir kaç katlı ev ve konak vardır. Büyük şehirdir. Paşa, Molla, Keder-zâde Efendi, Çavuş-zâde, Ahmed Paşa Konakları, sarayımsıdır. 200 kadar sebîl içinde Hacı Şârâvî ve Hacı Mansur Sebilleri güzeldir. 2.000 dükkânı ve bir bedesteni mevcuttur. Bedesteninin 4 zencirli kapısı vardır. Uzun Çarşı'sı, Sipâhî Pazarı. Kalealtı Pazarı, çok kalabalık olur. Sultan Çarşısı da meşhurdur. Caddeleri temiz ve beyaz taş döşelidir. Şehirde 1.000'den fazla hâfız vardır.

Ankara paşası, Anadolu beylerbeyinin sağında durur. Biber tohumu ile terbiye edilmiş pastırması, kireci, meyvesi boldur. Ankara halkı sof sanayii ve ticaretle uğraşır. Şehirde Karadenizli Türkler çoktur. 12 mahalle Yahûdi, Ermenî vardır. Rumlar daha azcadır. Bir mıkdar Ortodoks Çingene de vardır (Rum Kıptisi). Şehir ve çevresinde bağ ve bahçe çoktur.

Tiftik Keçisi ve Ankara Sofu

Ankara tiftik keçisi ve tüyünden yapılan «sof» denen kumaş, dünyâca meşhurdur, hükümdarlara hediye gider. Tiftik keçisi yeryüzünde yalnız burada yetişir. Zira pırnar yaprağı buraya mahsustur. Bu yaprağı yemiyen tiftik keçisinin tüyü keçeleşir ve âdi keçininkine dönüşür. Ankaralılar bu hususiyeti, Hacı Bayram Hazretleri'nin kerameti sayarlar. Keçi tüyü makasla kesilmez, iplik sertçe olur. Onun için ipek gibi yumuşak olmasını temin maksadıyle yolarlar. Keçileri bir çeşit kireçli ve küllü su ile yıkadıktan sonra yolarlar, tüyler kolayca çıkıp keçi çırılçıplak kalır. Bu madde sürülmeden yolunan keçinin canı çok yanar, feryâdı ayyûka çıkar, büyük zulümdür. Bu tüyler, kazanlarda istenen renge, kök boya ile boyanır. Renk renk tüylerden iplik ve onlardan sof dokunur. Sofun incesi ve kalını, yazlığı ve kışlığı vardır. Büyük sanâyidir. Bu iş için dünyânın her ülkesinden Ankara'ya para akar. Bilhassa bizde ilmiye mensupları sof giyerler. Avrupalılar, tiftik keçisi çıkarmanın cezası idam olduğu halde kaç defa yüksek parayla keçi satın alıp çıkarmanın yolunu bulmuşlar, fakat götürdükleri keçi bir yıl içinde bildiğimiz âdi tüylü keçiye dönüşmüştür. Avrupalılar keçilere çeşitli yiyecekler vermek, çeşitli —Ankara'ya benzer— iklimlerde yaşatmak suretiyle çok gayret göstermişler, fakat çaresini bulamamışlardır. Zira bu yüzden Avrupa'dan büyük ölçüde altın Türkiye'ye akar. Daha akıllı Avrupalılar hiç olmazsa yarı yarıya kâr etmek için iplik hâlinde tiftik alıp sof dokumak istemiş, buna da muvaffak olamamışlardır. Türk tiftik ipliği ile papasların giydiği siyah dalgasız kumaş dokuyabilmişlerse de, Ankara sofu ile alâkası yoktur.

Ankara'dan Kalecik'e, oradan Amasya yakınlarında Kerkerez köyüne gittim. Vezir Vardar Ali Paşa oradaydı. Beni görünce:

— Bre sen, dedi; Hâfız Evliyâ Çelebi değil misin ki, Ayasofya Camii'nde Kadir Gecesi'nde sekiz sâatte ezbere Kur'ân-ı Kerim'i hatm eyledin, Cennet-Mekân Dördüncü Sultan Murad Han, seni Enderûn'un Kilâr Dâiresi'ne aldı?

— Beli sultânım, Sultan Murad Han çırağıyım.

— Şimdi sen Defter-dâr-zâde Vezir Mehmed Paşa oğlumun ne hıdmetindesin?

— V'Allaahi paşam, Erzurum'a giderken müezzinbaşısı idim. Erzurum'da gümrük kâtibliği verdi. Üç kere de Acem diyârına elçilikle gönderdi. Şimdi imâmeti hıdmetindeyim. Hem musâhibiyim. Pederlerini de tanıdığım için sırdaşıyım. Anın-çün hakıyrı sultânıma gönderdi, dedim. İkrâm etti, Mehmed Paşa'nın nâmesini alıp okudu.

Köprülü Mehmed Paşa, Kızılırmak üzerine Osmancık Köprüsü'nde idi. Beraber köprüyü geçip Ayrık köyüne geldik. Çankırı sancağında 100 hâne büyükce köydür. Aziz Mehmed Dede Dergâhı, Kızılırmak sahilinde 2 saat gidip Doruk köyüne geldik. 200 hâne köy azmamdır. 3 saat giderek Kumbaba Tekkesi'ne geldik. Çankırı sancağında 200 hâne büyük köydür. Ankara sancağında Kurşunlu Dağı eteğine vardık. Ankara'yı sağda bırakıp Mürted ovasına, kuzeye çıkıp Çerkeş yakınlarına, Çerkeş'ten 8 saatte Mestibey köyü denen zeâmete, gene 8 saat gidip Çankırı sancağında 150 hâne, bağlı bahçeli, camili, hafta pazarlı Döleşce büyük köyüne, 9 saat gidip Ali Zaim köyüne geldik. Ankara sancağında 150 hâne zeâmettir. Kalecik, Kes-

kin yoluyle Beypazarı Kazâsının 100 hâne Merce köyüne, Ayaş kazâsında Şinikci Ahmed Ağa köyüne, Erkeksu köyüne, oradan Ankara şehrine geldik. Ankara'dan 8 saatte Ayaş'ı aldık.

Ayaş ve Beypazarı

Ayaş, Ankara'nın kuzeybatısındadır. Ankara sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 1.000 kadar hâneli büyükce kasabadır. 10 cami ve mescid, hanlar, çarşı hamamları ve diğer binalar vardır. Hunkâr Hamamı, Çarşı Camii güzeldir. Geliri Haremeyn vakfıdır, Dârüssaâde Ağası'nın mütevellisi vardır.

Beypazarı, Ayaş'ın kuzeybatısındadır. Ankara sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Haftada bir gün büyük pazar olur. Kazancı tiftik ve softur. Burada yılda 1.000 kantar tiftik ipliği satılır. Sof dokunmaz, yalnız ipliği dokunur. Pazarına haftada bir çevreden 10.000 kişi gelir. Kadının ayrıca yılda 7 kese (280.000 akça) tahsisatı vardır. Kalesi mevcuttur. 20 mahalle, 41 cami ve mescid, 3.060 ahşab çift katlı evdir. Kalabalık ve mühim şehirdir. 3 medrese, 70 kadar mekteb, 7 han, 600 dükkân, bir kaç hamamdır. Şehirde 700'den fazla hâfız vardır. Halk tamamen Türk'tür. Orhan Gazi fethidir. Ankara'yı da son yıllarında Orhan Gazi almıştır. Bağ ve bahçe çoktur. Yeşil yuvarlak armudunun dördü beşi bir okka gelir. Hoş ve suludur, binlerce kutu içinde pamuklara sarılarak Istanbul'a hediye gider. Dünyanın en iyi armut cinslerindendir. Burada iken Istanbul'dan bir mektup aldım ve babamın vefat ettiğini öğrendim. Cihan başıma dar oldu. Paşa gelip tâziyette bulundu.

1648 temmuzunda Beypazarı'ndan hareket ettim. 9 saatte Sarılar köyüne (100 hâne), 7 saatte Kösebey Hanı köyüne (100 hâne) geldim (Nallıhan). Burası yol üzeri olduğu için Nazif Paşa muazzam bir kervansaray ve külliye yaptırmış. Kale gibi, 2.000 atlık ahırlı, ayrıca deve ahırlı, camili, hanlı, imâretli, hamamlı, çarşılı kervansaraydır. Kuzeye doğru 6 saatte Nazlıhan, 100 hânedir. Buraya da Nazif Paşa 150 ocaklı bir kervansaray yaptırmış. Mükellef imâreti vardır. Buralarda oturan halk Türk'tür.

Göynük ve Taraklı

«Torbalı Göynük, Torbalı Gölyük, Türbeli Köylük» de derler. Bolu'nun güneybatısında, Mudurnu çayı üzerindedir. Osman Gazi fethidir. Bolu sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Halk tamamen Türk'tür. 2.200 çam tahtası damlı güzel evli, 18 cami ve mescidli, 8 mahalleli şehirdir. Medrese yoktur. 20 kadar mekteb vardır. Çay üzerinde su değirmenleri, 75 dükkân mevcuttur. Burada Fâtih Sultan Mehmed'in hocası ve mürşîdi, Istanbul'un mânevî fâtihi Şeyh Hamzaoğlu Mehmed Akşemseddin Hazretleri yatar. Türbesi çok büyük ziyaret yeridir. Küçük oğlu büyük şair Mehmed Hamdullah Hamdî Çelebî de burada gömülüdür.

Taraklı, Göynük'le Geyve arasında, Mudurnu çayı üzerinde, 150 akça kazâ merkezidir. Kalesi harabdır. Osman Gazi fethidir. Bağlı bahçeli 500

kadar ahşab evdir. Kasaba 7 mahalle, 11 cami ve mescid, bir çarşı hamamı, 5 han, 6 mekteb, 200 dükkândır. Kaşık ve tarak yapılıp her tarafa satıldığı için «Taraklı» demişler. 7 saat sonra Geyve'dir.

Geyve

Göynük'le Sapanca arasında, Sakarya ırmağının doğu kıyısında, 150 akça kazâ merkezi ve Osman Gazi fethidir. Yakınlarda Sakarya üzerinde II. Bâyezîd'in büyük köprüsü vardır. Kasabayı IV. Murad devrinde su basmış, imar edilmiştir. 300 hâne küçük kasabadır. Birer cami, çarşı hamamı, 3 han, 7 mekteb, büyük bir han, 20 dükkân vardır. Evleri ahşab ve kiremit damlıdır. Üzümü, üzüm turşusu, kavunu meşhurdur.

«Ağaç Denizi» denilen güneş görmez ormandan 3 saat geçtikten sonra Çobankalesi gözüktü, metrûkdür. Bu ormanın bir tarafı Hudâvendigâr (Bursa), bir tarafı Kocaeli (İzmit), bir tarafı Bolu sancağıdır. Sapanca—İzmit—Hereke—Gebze—Pendik—Kartal—Bostancıbaşı Köprüsü — Kadıköyü yoluyle, 21 temmuz 1648'de Istanbul'a vardım. Annemi ve kızkardeşlerimi gördüm. Ben Istanbul'da iken İbrahim Han önce hal', sonra katl edildi (8 ve 18 ağustos 1648). Çocuk oğlu IV. Mehmed, padişah oldu. Gördüğüm 6. padişahtır (bu sırada Çelebî 37 yaşındadır). Bu sırada efendim Vezir Defterdar-zâde Mehmed Paşa gözden düşüp Malatya sancak beyliği ile uzaklaştırılmıştı. Beni de götürmek istedi. Hacca gideceğimi söyleyip özürler dilediim. 100 altın, bir top atlas, bu top çuha ihsân etti, helâllaşıp vedâlaştık. O kayıkla Yalova'ya geçerken ben, Şam beylerbeyisi tayin edilen Vezir Murtazâ Paşa'nın mahmil-i şerîf imâmı oldum. Vezîr-i âzam Mevlevî Koca Mehmed Paşa'ya da vedâ edip 100 altın ihsânını aldım. Murtazâ Paşa'nın çok kalabalık maiyetiyle Üsküdar'da son hareket hazırlıkları için çadır kurduk.

Burada Çelebi'nin II. cildi biter ve III. cildi şöyle başlar:

18 eylül 1648'de, ramazandan bir gün evvel, Üsküdar'dan hareket ettik. Kartal—Pendik—Gebze—İçmesuyu İskelesi—Dil Hanı yoluyle Hersek'e geldik. Kocaeli sancağında nahiyedir. Buraları Orhan Gazi fethidir ama, kasabayı Fâtih'in emriyle Hersekoğlu Ahmed Paşa kurmuştur. 700 hânedir. Ahmed Paşa vakfıdır ve bütün yapılar onundur. İki kubbeli camii, mescidi, medresesi, mektebi, tekkesi, çarşı hamamı, 7 hanı, imâreti, 75 dükkânı vardır. Yol üzeri uğrak ve işlek yerdir. Kurşun kubbeli ve damlı güzel binalardır. 100 hâne Derbend köyü, İzmit'le Sapanca arasındadır. Bir camii, 2 hanı vardır.

İznik

Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 300 akçalık büyük kazâ merkezi ve Orhan Gazi fethidir. Aynı adı taşıyan 80 metre irtifaındaki uzunca gölün doğu kıyısında, Bursa'nın kuzeydoğusundadır. Kadının ayrıca yılda 7 kese (280.000 akça) tahsisatı vardır. Kalesi göl kıyısında, dörtgen, sûr yüksekliği 40 ve eni 7 arşındır. 366 burcu vardır. Her taşı 10 okka gelir. Çevresi 6.000 arşın büyük kaledir.

18 mahalle, bağlı bahçeli, kiremit damlı, ikişer katlı 1.000 hânedir. Şimdi büyük kasabadır, vaktiyle büyük şehirmiş. Bursa büyüdükçe küçülmüş, İzmit'in büyümesi de aleyhine olmuştur. Kalenin doğusundaki terkedilmiş mahalleler, meydanlar, harabeler ve çevrenin bağ bahçe içinde olması, şehrin Bizans ve ilk Osmanlı devrindeki büyüklüğünü gösterir. Nitekim ilk Osmanlı devri âbideleri de bunu isbât eder.

26 cami ve mescid, 9 medrese, 46 mekteb, 7 tekke, 7 imâret, 2 çifte çarşı hamamı, bir kervansaray, 7 çeşme, 600 dükkân, 9 çini imalâthânesi vardır. Âbidelerinin çokluğu, eski mâmurluğundan kalmadır. İznik'in bir çöküş sebebi de, çini sanâyiinin yok olacak hâle gelmesidir. Zirâ çini sanâyii şimdi Istanbul, Kütahya gibi yerlere kaymıştır. Daha yarım asır önce, I. Ahmed zamanında (1603 — 1617) İznik'te 300 çini imalâthânesi ve büyük çini san'atkârları vardı, bugün yalnız 9 imalâthâne kalmıştır (1648).

En güzel âbideleri şunlardır: Çarşı içinde kiliseden bozma Orhan Gazi selâtıyn Camii, Sultan Süleyman devrinde yanmış, Mimar Sinan tamir etmiştir. Çini kaplı Eşrefoğlu Rûmî Camii'nin köşesinde bu büyük mutasavvıf yatar. (Rûmeli Fâtihi Gazi) Süleyman Paşa, (Vezir-i âzam Çandarlızâde) Hayreddin Paşa, Şeyh Kutbülayn Camileri, Yenikapı dışında Orhan Gazi, Çandarlı-zâde Mahmud Çelebi Mescidleri (bu sonuncusunun tevliyyeti = mütevelliliği benim üzerimdedir), Gazi Süleyman Paşa, Orhan Gazi, Tekioğlu, Aziz Mektebleri, Eşrefoğlu Dergâhı, her ikisi de Çandarlı-zâde Hayreddin Paşa'ya ait Eski ve Yeni İmâretler, Orhan Gazi ve Eşrefoğlu İmâretleri, Sinan yapısı Rüstem Paşa Kervansarayı.

İznik'in çini kâseleri, tabakları, ibrikleri, dünyaca meşhurdur ve antika olarak alınıp verilir, çok değerlidir.

İznik Gölü'nün batı ile Gemlik Körfezi'nin ucundaki Gemlik, dere ile biribirine bağlıdır. Göl çevresinde 45 çok müreffeh köy vardır. Bu köylerin hemen hepsinde çarşı hamamı ve bir küçük çarşı mevcuttur. İznik Gölü derindir. 30 balıkçı gemisi, gölde balık avlar.

Yenişehir ve Lefke ile Söğüt

Bursa Yenişehri, İznik'le Bursa arasındadır. Sakarya'nın kolu bir çayın üzerindedir. Osman Gazi fethidir. En meşhurları Tesalya'daki (Larissa) olmak üzere başka Yenişehir'lerden ayırmak için «Bursa Yenişehri» de denir. Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Yenişehir'den Lefke 9 saattir.

Lefke (Osmaneli), Osman Gazi fethidir, «Levke» de denir. Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Sakarya'nın güney kıyısında, İznik'in güneydoğusundadır. 70 köy, bu kazâya bağlıdır. Kadının ayrıca yılda 3 kese (120.000 akça) tahsisatı vardır. 600 bağlı bahçeli hâne, 5 cami ve mescid, 4 han, birer mekteb ve çarşı, bir küçük çarşılı kasabadır. Şirin yerdir. Bir buçuk okka gelir sulu ayvası, ayva perverdesi ve reçeli, dünyaca meşhurdur. Kasabada Sakarya üzerinde uzun, büyük bir köprü vardır.

Söğüt, Bilecik kazâsının nahiyesidir 700 kiremit damlı kasabadır. Halk tamamen Türk'tür. Bir kaç cami, bir kaç mescid, bir kaç mekteb, birer han ve çarşı hamamı, çarşı ve pazarı vardır. Burada Osman Gazi'nin babası ve Osmanoğulları'nın bulunduğu Kayı aşiretini Doğu Anadolu'dan

buraya getiren Ertuğrul Gazi'nin türbesi vardır ki, çok büyük millî ziyaret yeridir. Ertuğrul Gazi, 1231'de Doğu Anadolu'dan aşiretiyle buraya gelmeseydi, değil bu devletin, bütün dünyanın mukadderâtı, kim bilir nasıl olurdu? Söğüt, Bilecik'in az güneydoğusunda, Ertuğrul Gazi fethidir. Sakarya'dan ayrılan bir küçük çayın güney kıyısında, asıl Sakarya'nın güney kıyısına da çok yakındır. Güneydoğusunda Eskişehir vardır.

Eskişehir

Porsuk çayının güney kıyısında, 792 metre irtifâındadır. Sultânönü (Bilecik) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 1280 yıllarında Osmanlı devletine katılmıştır. Kalesi harabdır. Kadısının yılda ayrıca 6 kese (240. 000 akça) tahsisatı vardır. Sipahi kethudâyeri, yeniçeri zâbiti ve diğer askerî görevlileri mevcuttur. Kalesi olmadığı için dizdârı yoktur. 17 mahalle, 800 kadar dükkân, epey cami ve mescid, bir kaç medrese, 7 mekteb, 7 tekke, 7 tüccar hanı vardır. Şehrin yakınlarında ılıcalar mevcuttur. Buradan Seyyidgazi 8 saattir.

Seyyidgazi

Eskişehir'in güneydoğusunda, 1.130 metre irtifâda, Sakarya'nın güney kıyısındadır. I. Murad fethidir. Sultânönü (Bilecik) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Bizans'la nice gazâ yapan Malatyalı büyük mücâhid Seyyid Battal Gazi burada muhteşem bir türbede yatar, büyük ziyaret yeridir. Türbenin yanında Bektâşî dergâhı vardır. Dergâh şeyhi ölünce yerine türbedar, şeyh olur. Türbenin bir çok yeri gümüşle kaplanmıştır. Her tarafta gümüş kakma güller vardır (gül, Anadolu'da, Hazreti Peygamber'i senbolize eder). 10 arşın muazzam bir sandûka yapılmıştır. Her tarafı buhurdanlar, çerağanlar, şamdanlar, gülâbdanlarla süslüdür. Türbede güzel hatla yazılmış 70 *Kur'ân-ı Kerim*, ileri gelenlerin asırlar boyu yaptıkları bağışlardır. Battal Gazi'nin baş ucunda sancaklar, bir davul, yaylar ve oklar asılır. Duvarlarda baltalar ve çeşitli silâhlar görülür, hepsi antikadır. Duvarlara herkes bir şey yazmıştır. Ben bile «Şefâ'at yâ Muhammed. Evliyâ'ya» diye yazmak küstahlığında bulundum. Türbeyi Vezir Murtazâ Paşa ile beraber ziyaret ettik. Paşa, fakirlere 100 altın sadaka dağıtıp 3 kurban kestirdi. Battal Gazi'nin aziz rûhu için bir *Yâsîn-i Şerîf* okudum.

Kalesi terkedilmiştir. 150 hâne, bağlı bahçeli, cami, han, hamam, çarşılı kasabacıktır. IV. Murâd'ın musâhibi Silâhdâr Mustafa Paşa'nın 70 odalı kervansarayı vardır. 76 köy, bu kazâya bağlıdır. Kale dibinde, Battal Gazi'ye âşık olan kral kızı gömülüdür. Seyyidgazi'den Bolvadin, güneydoğuya doğru 13 saattir, arada bir konak vardır.

Bolvadin

Karahisâr-ı Sâhib (Afyon) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Karahisar şehrinin güneydoğusundadır. Eber gölünün kuzeybatısındadır. I. Murad fethidir. Sipâhi kedhudâyeri, yeniçeri zâbiti ve her türlü görevlisi vardır. Fazla kalamadığım için kasabayı inceliyemedim. Sinan yapısı Rüs-

tem Paşa Camii çok güzeldi. Bolvadin'den Akşehir 8 saattir ve Bolvadin—Akşehir arası Anadolu eyaleti ile Karaman eyaletinin sınırıdır.

Bundan sonra Evliyâ bize Karaman (Konya), Ramazan (Adana), Suriye (Şam), Trablusşam (Lübnan), Haleb, Rakka (Urfa) eyaletlerini anlatır. Tekrar Anadolu'ya döner. Çankırı'ya gelir:

Kengırı (Çankırı)

Ankara ile Kastamoni arasında, Kızılırmak'ın bir çayının batı kıyısına yakın, Köroğlu Dağları'nın güney yamacındadır. Anadolu eyâletinde sancak merkezidir. Beyinin hassı 350.781 akçadır. Orta ehemmiyette sancaklardandır. Sancakta 7 zeâmet ve 331 tımar, 1.500 asker vardır. Kadısı 300 akça pâyelidir. Sancak beyinin ayrıca yılda 5.000 ve kadının 1.500 altın tahsisatı vardır. Merkez kazâsı 13 nahiyedir. Yıldırım Bâyezid fethidir. Kalesi dörtgendir. 4.000 kadar bağlı bahçeli evli mühim ve kalabalık şehirdir. Sultan Süleyman Han selâtıyn câmii ve her türlü bayındırlık eseri vardır. Yol üstü uğradığım için fazla anlatamadım. Beyaz pirinç bozası meşhurdur.

Çankırı—Tosya—Koçhisar—Karacalar—Çerkeş—Bayındır—Gerede yoluyle Çaga'ya geldim.

Çaga

Gerede—Bolu yolu üzerinde, Bolu sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Subaşısı, yeniçeri zâbiti, sipahi kedhudâ-yeri ve her türlü görevlisi vardır. Bu çevrede hiç azınlık olmaz, halk tamamen Türk'tür. Kazâya 47 köy bağlıdır. Camii, mescidleri, hanı, hamamı, mektebi, çarşısı olan küçük kasabadır. Acarlı halısı, yer otu, yay imalâtı meşhurdur. Yakında çevresi 11 mil Çaga gölünde beşer on er okkalık turna, yılan ala, kayazan balıkları çıkar ki, zerrece balık kokusu yoktur.

Çaga—Kastamoni—Bakır Küresi—Devrekâni—Taşköprü'ye uğrayıp Mudurnu'ya geldim.

Mudurnu

Bolu—Göynük yolunda, Bolu'nun güneybatısında, Bolu sancağının 150 akça pâyeli diğer bir kazâ merkezidir. Osman Gazi fethidir. İhtiyaç olmamakla beraber kalesine bir kaç şâhî top ve cephane konmuştur. Büyük ve kalabalık şehirdir. Yüksek rütbeli bir yeniçeri zâbiti vardır. Şehre su, yükselten kale tarafından çam oluklar içinde akar. Dereli, tepeli, bağlı bahçeli, şirin yerdir. 17 mahalle, 3.000'den az fazla ahşab evdir. Bazı konakları kâgir ve bir kaç katlıdır. Aşağı Çarşı'da Yıldırım Han Câmii ve Medresesi, Kale Camii, daha başka camileri, mescidleri, bir başka medresesi, 13 mektebi, 3 hanı, bir çarşı hamamı, büyük çarşıları vardır. İğne sanayiinin büyük merkezlerindendir. Halkın çoğu bu işle geçinir. «İğne Şehri» de denir. Binlerce yük iğne, Osmanlı ülkelerine ve bütün Avrupa'ya ihrâc edilir. 1.100 iğne tezgâhı ve dolabı vardır. Daha çok kadınlar bu işte çalışır. «Kız iğnesi» denilen ince iğnesi dünyaca meşhurdur. Çam bardakları,

cevizi, çam destisi de çok meşhurdur. Çam bardak ve testilerinin ikisi bir eşeğe yüklenir ve Hindistan'a kadar ihrâc edilir. Bu sanâyiler yüzünden kalabalık şehir olmuştur. Çam ve iğne mamulâtı, büyük balyalar hâlinde Akçakoca iskelesinden Karadeniz yoluyle ve İzmit iskelesinden Akdeniz yoluyle ihrâc edilir.

Mudurnu—Türbe—Göynük — Taraklı—Geyve—Sapanca—İzmit—Gebze—Üsküdar yoluyle 14 temmuz 1650'de Istanbul'a geldim. İzmit'te akrabâm Kuloğlu Mehmed Çelebî ile görüştüm. Ertesi gün dayım Dâmâd Melek Ahmed Paşa, 2. vezir (başbakan yardımcısı) sıfatıyle Kubbealtı'na girdi. Şeyhulislâm Karaçelebî-zâde Abdülazîz Efendi, yeniçeri ağası Kara Çavuş, Bahâî Efendi, Bektaş Ağa, Kul Kedhudâsı, Ebû-Saîd Efendi gibi eski dostluğum olan ricâli ziyaret edip seyahatlerimi anlattım. Melek Ahmed Paşa'ya Bağdad beylerbeyiliği verilince ben de seyahat etmek için müezzinbaşısı ve musâhibi oldum. Rumkale nahiyesinin geliri bana tahsîs edildi. Fakat Melek Paşa, Bağdâd'a gidemedi. Zira Hâsodabaşı Hasan Ağa, bostancıbaşının sandalıyle Kaya Sultân'ın Üsküdar'daki sâhil-sarayına gelip paşayı pâdişâha gönderdi ve Melek Ahmed Paşa, sadrâzam oldu.

Paşa, Tophâne'de 1.060 top döktürdü. 180 parça donanmaya Girit'e göndermek için 43.000 asker, 300 şayka topu yükledi. Bu arada ben de Üsküdar—Gebze—Dil İskelesi—Derbend—İznik—Lefke (Osmaneli) —Gebze--Üsküdar seyahati yaptım. Melek Paşa'nın sadâretten azlinden 12 gün önce Istanbul'a döndüm. Paşa, Özü beylerbeyisi olunca, onunla Rumeli seyahatine çıktım.

Bundan sonra Çelebî, Asya ve Avrupa'da çok çeşitli ülkelerde gezer. V. ciltte gene Anadolu eyaletinden geçer:

1658 martında IV. Sultan Mehmed Han'ın Celâliler üzerine Anadolu seferine katılmak üzere bir hafta Üsküdar ordugâhında kaldım. Pendik—Gebze—Hereke yoluyle Orduy-ı Hümâyûn ile berâber Kireç İskelesi'ne geldim. Burada dağ taş kireç taşıdır ve Istanbul'un kireç ihtiyâcının çoğu buradan temin edilir. İzmit yoluyle İznik'e geldik. İznik'te padişahı halkın başında Eşrefoğlu Dergâhı Şeyhi Efendi karşıladı ki, Eşrefoğlu torunlarındandı. Caddelere atlaslar serilmişti. Her yanda kurbanlar kesildi. Ordunun geçmesi 2 saat sürdü. Sonra pâdişah gizlice Eşrefoğlu Dergâhı'nı ziyâret edip Şeyh ile görüştü (bu sırada IV. Mehmed, 16 yaşındadır). Âyîni dinleyip dervişlere bir kese altın dağıttıktan sonra âdeti üzere İznik Gölü çevresinde ava çıktı. Bu sırada 70 Celâlî eşkıyâsı ele geçirilmişti, İznik'e getirilip idam edildiler.

Pazarköyü, Engürücük ve Gemlik

Pazarköyü, Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. İznik Gölü'nün az batısındadır (bugünki adı: Orhangazi). 11 mahalle, 1.300 iki katlı, kiremit damlı, Istanbul tarzı evdir. Büyük kasabadır. Gemlik Körfezi ile İznik Gölü arasındadır. Çarşı Câmii, Şeyh Câmii, mescidleri, tekkeleri, hanları, mektebleri, 4 hamamı, 100 dükkânı, kahvehâneleri vardır. Halk tamamen Türk'tür, azınlık yoktur. Orhan Gazi fethidir. Bağcılıkla uğraşan halk zengindir. Istanbul'a Gemlik ve Yalova yoluyle büyük mıkdarda üzüm sevkeder. Kırkçeşme Hanı, Çorbacı, Odabaşı, Şeyh, Küçük Ha-

mamları güzeldir. Çelebi ve Çardak Kahvehâneleri meşhurdur. Zeytin, elma ve armut da boldur.

Kıble tarafında ormanlık dağlar geçilince Engürücük gelir, «Küçük Ankara» demektir. Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Kalesini Osman Gazi alıp yıkmıştır. Dereli tepeli bir yerde 11 mahalle ve iki katlı, kiremit damlı 1.000 kadar evdir. Büyükçe kasabadır. Camileri, mescidleri, mektebleri, tekkeleri, hamamları, 5 hanı, 200 kadar dükkânı vardır. Bursa yolunda işlek kasabadır.

Doğuya doğru mâmur köylerden geçilerek Gemlik'e geldim. Aynı adı taşıyan körfezin tam ucunda, Samanlı dağlarının güney yamacında, Marmara'nın güneydoğu ucunda liman ve kaledir. 1334'te Bizans'tan Orhan Gazi almıştır. Dörtgen şeklinde güzel kaledir, ihtiyaç olmadığı için terkedilmiştir. Gemlik, Bursa sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Kazâda 26.000 vergi verir bağ ve bahçe vardır.Bağlarının kapladığı saha 77.000 dönümdür. Narı meşhurdur ve Istanbul'a yılda kelle kadar 100.000 nar ihrâc eder. Ayrıca nar suyu sıkılıp fıçılarla ihrâc edilir. Çok müreffeh bölgedir. Gemlik, İznik Gölü'ne bir dere ile bağlıdır.

Sadrâzam Köprülü Mehmed Paşa ile beraber Bursa'ya geldim. Padişah civarda avlanıyordu. Ertesi gün padişah küçük bir maiyetle şehre girdi. Bir gece evvelinden padişahın geçeceği caddeler, insan yığını ile dolmuştu. Herkes sabır edip saatlerce yerinden kımıldamadan bekledi. Cadde üzerinde bazı dükkânları padişahı seyretmek için 5 altına kiralıyan meraklılar çoktu. Pâdişahtan sonra büyük askeri birlikler de şehre girdi ve halk bunları seyretmekle çok eğlendi ve memnun kaldı. Kimse saatlerce beklediğine pişman olmadı. Padişah, Bursa'da iken, Köprülü Sadrâzam'ın büyük oğlu Fâzıl Ahmed Bey'e vezirlik pâyesiyle Erzurum eyaleti beylerbeyiliğini verdi.

Apolyond

Aynı adı taşıyan sığ (10 metre) bir göl kenarında, Osman Gazi'nin Bizans'tan son fethettiği yerlerdendir. Büyük kasabadır. Beşgen bir kalesi vardır. Rumlar, Türkler'den fazladır. Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Yılda bir defa 100.000 kişi toplanarak panayır yapılır. Gölden turna ve sazan balığı çıkar. Bursa şehrinin batısıdır. İki katlı, kiremit damlı 1.600 evdir. Kiliseleri, camileri, çarşıları, pazarları, meyhâneleri çoktur. Lâl renginde şırası meşhurdur. 1.000 hâne büyükçe kasaba olan Karaağaç, nahiyesidir. Çevre hep müreffeh köylerdir.

Ulubad

Padişahla beraber buraya geldik. Burası da Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 150 akça pâyeli kazâ merkezidir. Orhan Gazi 1334'te Bizans'tan almıştır. Gölün diğer tarafındadır. Kışın göl üzerinde binlerce yaban kaz ve ördeği avlanır. Kalesi vardır, fakat terkedilmiştir. Bahçeli, kiremit damlı 2000 hâne şehirdir. Halk Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi olup çok karışıktır, Türkler fazladır. Camileri, mescidleri, 7 mektebi, 10 hanı, bir çarşı hamamı, 300 kadar dükkânı, kahvehâneleri vardır. Çarşı Camii güzeldir.

Kirmastı (Mustafakemalpaşa)

Apolyond gölünün güneybatısındadır. Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 1342'de Orhan Gazi, Bizans elinden fethetmiştir. Manyas köyü, Kirmastı'nın batısındadır, büyük köydür. Yakınında Bolcaağaç denen yerde iki kubbeli ılıca vardır. Çevre, çok zengin köylerdir.

Mihaliç (Karacabey)

1342'de Bizans elinden Orhan Gazi fethetmiştir. Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Apolyond gölünün kuzeybatısında, Susurlu çayının doğu kıyısına yakındır. Gazi Mihal Bey, Orhan Gazi emriyle fethettiği için «Mihaliç» denmiştir. Fakat kasabayı imar edip şehir hâline getiren, Karaca Bey'dir. Burada külliye yaptırmıştır. Kervansaray, cami, tekke, mescid, bir kaç han, medrese, mekteb ve benzeri binalardan müteşekkil, zengin vakıflı, büyük hayır eseridir. Allah rahmet eylesin! Bu şehir tamamen koyu Türk'tür. Halk çok dindardır. Şiveleri göçebe Türkmenler'inkine çalar. Apolyond ve Manyas gölleri arasında bulunan Mihaliç'in kavunu çok meşhurdur, bal kadar tatlıdır. Gazi Karaca Bey, buradaki türbesinde gömülüdür. Ulubad kasabasına çok yakındır, yazın sakin havalarda birinde okunan ezan, diğerinden duyulur. İskelesi, 40 mil olan Bandırma'dır.

Bandırma

1342'ye doğru Orhan Gazi fethedip, Bizans'ı Marmara'nın güneyinden tamamen söküp atmıştır. Aynı adı taşıyan küçük körfezin güney ucunda limandır. Manyas gölünün kuzeyidir. Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Çok işlek iskeledir. 12 mahalle, 17 cami ve mescidli küçük şehirdir. Evlerinin ekserisi sahilde, iki katlı ve kiremit damlıdır. Gümrük hanı vardır. Buradan hazine'ye yılda 70 yük (7 milyon akça = 160 milyon TL.) gelir girer. Pek çok tüccar hanı ve mahzen (antrepo) vardır. Halk Türk'tür. Her türlü bayındırlık eseri mevcuttur. Ticaret dışında bağ ve bahçeleri zengin, üzümü ve kavunu meşhurdur. Sahilden 14 mil gidilip Kapıdağı Burnu'na gelinir.

Kapıdağı (Erdek)

Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 150 akça pâyeli diğer bir kazâ merkezidir. Yarımadanın kuzeybatısındaki Marmara Adaları, bu kazânın nahiyesidir. Kazânın merkezi Erdek limanı, yarımadanın güneybatısında, aynı adı taşıyan körfezin doğu kıyısındadır. Kapıdağı yarımadasının ortası dağlıktır ve 803 metreye yükselen bir tepe vardır. Yarımadada Arnavutköyü, Perme, Orhâniye kasabaları, 500-600 hânedir. Bağcılık, bahçevanlık, pirinç ziraati yapılır. Bu kasabalar, Istanbul'daki Şehzâde Camii'nin vakfıdır. Mütevellisi, Istanbul'da Galata mollasıdır. Yarımadayı Orhan

Gazi'nin büyük oğlu Gazi Süleyman Paşa, Bizans'tan fethetmiştir. Erdek, Bursa'da Çelebi Sultan Mehmed'in hayır eserlerine vakıftır. Kazâda 27. 000 dönüm bağ ve bahçe vardır. Üzümü, şarabı, balığı meşhurdur. Kolyoz balığı en çok Erdek'te çıkar. Körfezin karşı kıyısında Edincik limanı görülür.

Erdek, 8 mahalle, kiremit damlı 1.000 kadar iki katlı evdir. Büyükçe kasabadır. Çarşı Camii, 3 mescidi, 2 mektebi, bir çarşı hamamı, bir kaç tüccar hanı, çarşı pazarı, 9 türlü şarap satan 1.000 kadar meyhane dükkânı vardır. Halkın çoğu Rum'dur, Türk azdır.

Edincik

Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 150 akça pâyeli diğer bir kazâ merkezidir. Erdek Körfezi'nin güneydoğu kıyısında limandır. Erdek'le Bandırma arasındadır. Civarda renkli mermer madenleri vardır. Bizans ve Osmanlı devrinde Istanbul'da yapılan büyük mimari eserlerde bu mermer çok kullanılmıştır. Marmara adalarından da renkli mermer çıkar. Fevkalâde somaki taşıdır. Orhan Gazi, Bizans'tan fethetmiştir. Kalesi, dizdârı ve topları olan işlek iskeledir. 2.000 hâne kiremit damlı, iki katlı kâgir binadan müteşekkil küçük şehirdir. Bir mahalle Rum, 3 mahalle Ermeni, gerisi Türk'tür. Âzınlık, unculukla geçinir. Hayli cami ve mescidi, 7 mektebi, 2 hamamı, çarşısı, pazarı, büyük mahzenleri ve diğer bayındırlık eserleri vardır. Buğdayı çok güzeldir. Yılda Istanbul'a 40-50.000 çuval gönderilir.

Edincik'ten, padişahın bulunduğu Ulubad'a döndüm. 9 saat doğuda Örenci köyünde, sonra Sarıcabey köyünde, sonra Manyas'ta konakladık.

Manyas Gölü Av Sahası

Manyas Gölü, 20 metre derinliğinde, Bandırma'nın güneyindedir. Suyu güzeldir, çevre orman ve yemyeşildir. Onun için kuşu fevkalâde boldur. Türkmenler «Manyas» demişlerdir. Burada kuş ve balık avlanır ama, çok sıkı nizâma alınmıştır. Herkes keyif için avlanamaz. Hem resim vermeye, hem mahdut şekilde avlanmaya mecburdur. Mevsimi de vardır. Burası büyük av sahası olduğu için hayvanlar bu şekilde korunur. Alabalık, turna ve yılan balıkları ve başka nefis tatlı su balıkları çıkar. Fakat asıl büyük hususiyeti, kışın yapılan kuş avıdır. Kuşun bolluğundan geçilmez. Kanat şakırtısından bütün sahrâ titrer. Kaz, ördek, kuğu, karabatak, bozbakkal, yeşilbaş, martı, saka, serhab ve başka vahşî kuşlar kaynar. Gölün saz'ı da meşhurdur. Yakınlarda Bolcaağaç denen 1.000 hâne büyükçe kasaba vardır. Burada büyük pazar olur. Bursa, Balıkesir, Manisa, İzmir'den alış veriş için gelirler.

Dimetoka (Biga)

Gönen, Manyas gölünün güneybatısında nahiyedir. Orhan Gazi, Bizans'tan almıştır. Halk Türkmen'dir, Rum ve Ermeni'si de vardır. Güvercin Köprüsü'nden Dimetoka'ya geldik. Orhan Gazi, Bizans'tan fethet-

miştir.Bursa sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Halk Türkmen'dir, bir mıkdar Ermeni vardır. Kocabaş çayına yakındır. Sipahi kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti gibi her türlü görevlisi bulunan mâmur kasabadır. Burada Hudâvendigâr sancağı da, bağlı bulunduğu Anadolu eyaleti de biter. Kapdan Paşa eyaleti başlar. Güneye doğru ise, Anadolu eyaletinin Karası (Balıkesir) sancağıdır.

Bundan sonra Evliyâ, çeşitli ülkeleri dolaşır. IX. cildinde (s. 6-82, 150—214, 226—30, 267—92), gene Anadolu eyaletinin evvelce anlatmadığı kısımlarını, bilhassa Ege ve Akdeniz bölgesinde kalan kısımları anlatır:

İstanbul'dan Bursa'ya

21 mayıs 1671'de (tam 60 yaşındadır), hacc etmek niyetiyle, Istanbul'dan Üsküdar'a geçtim. 3 gün Üsküdar'da kaldım. Kadıköyü, Bostancı, oradan 2 saatte Kartal, 2 saatte Pendik, 6 saatte Gebze, 2 saatte İçme, Dil Herseği, Yalak-Âbâd, Derbend, Çığalı, İznik yoluyle Yenişehir'e geldim.

Bursa'nın kazâsı olan Yenişehir'e 150 köy bağlıdır. 9 mahalle, 12 cami, 7 mescid, 1.300 kiremit damlı evdir. Büyük kasabadır. 1507 tarihli Paşa Camii, İmâreti, Medresesi, Mektebi, Hanı vardır. 3 hamamından ikisi Lala Hüseyin Paşa'nındır. 100 dükkânı, 50 dükkânlı bedesteni, daha birer medrese ve mektebi vardır.

Yenişehir evvelce anlatılmıştı. Burada bu tamamlayıcı bilgiler verildi. Oradan Dimboz, 4 saattir. Bursa merkez kazâsında nahiye merkezidir. 150 hâne, bir cami ve kiraz bahçeleri içindedir. 1 saat sonra gelen Kestel, merkez kazâsının diğer bir nahiye merkezidir. Bursa'nın az doğusunda, Uludağ'ın kuzey yamacında, Osman Gazi devrinde Orhan Gazi'nin fethettiği harab kaledir. Hass-ı hümâyûn iken hâce-i sultânî Vânî Mehmed Efendi'ye arpalık verilmiş, Efendi de şimdi burada saray, cami, medrese, mekteb, tekke, çarşı yaptırıp kasabayı imar etmiştir. Kestel'den 3 saat batıya Bursa, oradan 4 saat güneydoğuya Aksu, oradan 4 saat daha güneydoğuya İnegöl'dür. Aksu, İnegöl kazâsında bir nahiye merkezidir. 100 kiremit damlı bağlı bahçeli hâne, bir cami, 3 mescid, bir çarşı hamamı, 10 dükkândır. Aksu, bu mevkiin üstünde bulunduğu derenin de adıdır ki, Nilüfer çayına dökülür.

İnegöl ve Çukurca

Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 150 akça pâyeli kazâ merkezi ve voyvodalık ve sancak beyi hassıdır. 60 köy, bu kazâya bağlıdır ve halk tamamen Türk'tür. Bursa'nın güneydoğusunda, Bursa ile Bilecik arasındadır. 1299'da Osman Gazi, Bizans'tan fethetmiştir. 3 mahalle, 1.000 kadar kiremit damlı evdir. Büyücek kasabadır. Yıldırım Han ve İshak Paşa Camileri, 3 mescid, İshak Paşa Medresesi ve Hanı ve Hamamı, daha 2 medrese, 3 mekteb, 7 çeşme, bir çarşı hamamı, 150 dükkânlı çok canlı ve işlek çarşısı, haftada bir pek kalabalık pazarı vardır. İshak Paşa Külliyesi'ne ait binalar, mükellef ve çok güzeldir. Paşa'nın türbesi de buradadır, sanki hayır eserlerini bekler. 6 saat güneyde Zâl Derbendi, 100 hâne nahiye merkezidir, İnegöl'e bağlıdır, bütün çevre gibi halk tamamen Türktür. 9 saat güneyinde Çukurca Hanı, Domaniç Dağı eteğindedir. Yarım saat ilerisin-

de Selim Baba, Çukurca kazâsının nahiyesi, küçük bir Türk köyüdür. Çukurca, Bursa sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Tavşanlı'ya 6,5 saattir.

Tavşanlı'ya —Farsca'ya çevirip— «Hargûş» da denilir. Kütahya'nın kuzeybatısında, Atranos çayının doğu sahilindedir. I. Murad devrinde Germiyanoğlu'ndan Osmanoğlu'na geçmiştir. Kalesi terkedilmiştir. Hass-ı hümâyûndur (padişah hassı). Zira Germiyanoğlu tarafından, kızını alan Veliahd-Şehzâde Yıldırım Bâyezid'e çeyiz olarak bağışlanmıştır. Kütahya sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 6 mahalle, 8 cami ve mescid, mektebleri, hanları, hamamları, çarşısı vardır, medrese yoktur. 8 saat güneydoğuda Şeyh Ömer köyü, 70 hânedir. 2 saat sonra Kütahya'dır.

Kütahya

Porsuk çayının az batısında, 1.016 metre irtifâdadır. 1378'de Germiyanoğlu'nun taht şehri iken, Osmanoğlu I. Murâd'a geçmiştir. Anadolu eyaletinin merkezidir. Anadolu beylerbeyisi olan vezir, bu şehirde oturur. Merkez sancağına «Kütahya Sancağı» da, «Germiyan Sancağı» da denir.

Kanun üzere Anadolu beylerbeyisi olan vezirin hassı yılda on kerre yüz bin (1.000.000) akçadır ve beylerbeyi olan paşa, bütün Devlet-i Aliyye'de Mısır ve Budin ve Rûmeli vezirlerinden mâadâ cümle vüzerâ üzerine tasaddur eder (yani imparatorluk protokolünde eyaletler arasında 4.'dür). Daima vezir pâyesinde (mareşal) beylerbeyi (umumî vali) gönderilir. Zira Karadeniz'den Akdeniz'e, Adalar (Ege) Denizi'nden Kızılırmak'a uzanan, çok zengin ve mâmur eyalettir ve devletin çekirdeği ve can damarıdır. Şimdi 14 sancaktır (vilâyet = il): Vezir tahtı olan Germiyan (Kütahya), Hudâvendigâr (Bursa), Saruhan (Manisa), Aydın, Kastamon, Bolu, Menteşe (Muğla), Sultânönü (Bilecik, Eskişehir), Engürü (Ankara Karahisâr-ı Sâhib (Afyon), Teke (Antalya), Kengırı (Çankırı), Hamid (Isparta), Karası (Balıkesir) sancaklarıdır. Eskiden daha genişti. Sığla (İzmir), Kal'a-i Sultâniyye (Çanakkale), Kocaeli (İzmit) sancakları şimdi Kapdan Paşa (Cezâir-i Bahr-i Sefid) eyaletine bağlanmıştır. Denizli eskiden sancaktı, şimdi kazâ olarak Kütahya Sancağına bağlanmıştır. Sinop da şimdi Kastamoni sancağında kazâdır, sancak değildir. Cânik (Samsun) Sancağı ise şimdi Rûm (Sıvas) beylerbeyisi hükmündedir. Bu sancaklar dışında eyalette 4 de müsellem beyliği vardır ve her biri sancak beyi (tümgeneral) pâyesindedir, bunlar göçebe Türkmenler üzerine hükmederler. Bu Türkmenler daha Türk (yerleşik, göçebe olmıyan Türkmen Oğuz) olmamışlardır. Eyâlette 11 yayabeyi (yeniçeri yarbayı), beylerbeyinin emrindedir. 220 köy, bu yayabeylerinin idâresindedir, Mudurnu bunlardan biridir. Müsellem beylerinin emrinde 40-50'şer köy vardır. 170 köy, defter kedhudâsı, tımar defterdârı, defter emîni ve çavuşlar kethudâsının hükmündedir. 300 köy, vakıftır. Bütün eyalette 294 zeâmet, 4.584 tımar vardır ve buralardan 13.800 tımarlı sipahisi hâsıl olur. Beylerbeyinin maiyet askeri 3.000'dir. Sancak beylerinin maiyet birlikleri ve Kapıkulu askerinin toplamı 20.000'dir. Bu suretle eyalet askeri 36.800'dür ve her an harbe hazır muvazzaf (maaşlı) askerdir. Ama ihtiyaç hâlinde eyalet, gönüllü toplıyarak 50.000 süvari ve 40.000 piyade çıkarabilir. Devlet gibi eyalettir. Eyaletin doğu sınırı üzerinde Karadeniz'den Akdeniz'e doğru Rûm (Sıvas). Karaman ve Ramazan (Adana) eyaletleri vardır. Batı ta-

rafı Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Kapdan Paşa) eyaleti yahut denizdir. Kuzey ve güney Karadeniz ve Akdeniz'dir.

Kütahya eyâlet kadısı, günde 500 ve ayrıca yılda 10 kese (400.000 akça) tahsisat alan mollalardandır. 10 nahiye, Kütahya merkez kazâsına bağlı ve bu mollanın emrindedir (Kütahya kadısı, yalnız Kütahya sancağının merkez kazâsına hükmeder, ne eyalet, ne de merkez sancağının diğer kazâları ile ilgisi yoktur). Kütahya (Germiyan) merkez sancağı, 25 kazâdır.

Kütahya kalesinin çevresi 3.000 arşın olmakla büyük kaledir. Hendeksiz ve yalçın kaya üzerine inşa edilmiştir. 70 kulesi vardır. Her kule arasındaki mesâfe 2 kulaçtır. 3 kapısı mevcuttur. Çarşı (Şark) Kapısı üç kat demir kapıdır, önünde beyaz mermerden heybetli arslan heykelleri görülür. İç kalesi de mevcuttur. Osmanlılar kaleyi tamir etmişlerdir. Kalede Germiyanoğlu Camii, bir mescid, 70 kadar asker evi bulunmaktadır.

Kütahya şehri 34 mahalledir. 3 mahalle Rum, 3 mahalle Ermeni, 28 mahalle Türk'tür. Yahudi yoktur. 7.000 hâneli büyük şehirdir. 80'e yakın büyük konak vardır. Vezirin oturduğu Paşa Sarayı, Germiyanoğulları'nın eski sarayıdır. 360 oda, bir kaç divân-hâne, hamam ve bahçeleriyle, Istanbul saraylarından aşağı kalmaz, ama o kadar zengin döşenmiş ve tekellüflü değildir. 40 hademesi devamlı temiz tutar. Sultanbağı deresi kenarında Osman Paşa, Saçlı-zâde Hasan Ağa, Üttadlıoğlu Sarayları da çok büyüktür. Eskiden daha kalabalık ve zengin şehirmiş. Celâli Karayazıcı isyanından zarar görmüştür. 11 cami, 37 mesciddir. Ulu Cami'i Yıldırım Bâyezid başlatmış Mûsâ Çelebi tamamlatmıştır. Süleyman Han, Sinân eliyle tamir ettirmiştir. 180 x 90 arşındır. 20.000 kişi alır büyük selâtıyn camiidir. Balıklı Hamamı yanındaki Sultan Keyhusrev Camii, Selçuklu eseridir, 1642'de tamir edilmiştir. Kara Mustafa Bey Camii'nin mütevellisi benim, bazı yerlerini tamir ettirdim. Mustafa Bey, atalarımdandır; Aydın ve Saruhan sancak beyliklerinde bulunmuştur, Yıldırım Bâyezid devrinde idam edilmiştir. Karagöz Paşa Camii de 1651'de tamir edilmiştir. Germiyanoğlu ve Süleyman-Şâh Camileri, Germiyan eserleridir. Bey ve Emir Şeyh Camileri de vardır. Mescidlerinin 13'ü kurşun örtülüdür.

8 medresedir. Germiyanoğlu Medresesi müderrisinin gündeliği bir altındır. Mûsâ Çelebi bu medreseyi tamir ettirmiştir. Rüstem Paşa, Molla, Ahmed Paşa, İshak Fakih, Karagöz Paşa, Şeyh Paşa, Haliliye Medreseleri de vardır. 6 tekkedir. Kapan Hanı civarında Mevlevi-hâne, büyük dergâhtır; mükellef semâ-hânesi, mutrıb-hânesi, pek çok derviş hücresi (odası) mevcuttur. Nalınlı, Şeyh, Şeyh Yâsin, Hızırlık, Bektâşi, Kaadiri Tekkeleri, diğerleridir. 1530 tarihli Balıklı Hamamı, fevkalâde tekellüflüdür. Anadolu beylerbeyisi iken Dâmâd Rüstem Paşa yaptırmıştır. Germiyan, Kazasker, Şengül, Kemer, Hüseyin Paşa, Aktimur çarşı Hamamları, daha 3 hamam, ayrıca 23 saray ve konak hamamı vardır. 70 mekteb ve 2 imâretle 17 tüccar hanı mevcuttur. Bazı hanlar çok büyüktür. Meselâ Kapan Hanı, kale gibi, demir kapılı, avlusu havuzlu, havuzundan insan gerdanı kalınlığında fıskıye fışkırır binadır. 12 sütûn üzerine inşâ edilmiş ve 200 odalıdır. Her odada ocak (şömine) vardır. 1506'da yapılmıştır. Çâşnigirbaşı, Boldovanlı, Bostân Efendi, Osman Paşa, Rüstem Paşa, Serdar, Acem Hanları da büyüktür. 40 sebil, 30 çeşme, 8 kaynak suyu mevcuttur. Câfer Paşa (1587), Yeni Mahalle (1582), babam Zıllî Efendi'nin kitâbesindeki 1566 tarihli manzumesi bulunan bir diğer çeşme, güzeldir. 860 dükkânlı

çarşısı (Sûk-ı Sultânî), Gedik Ahmed Paşa'nın Büyük Bedesten'i, Küçük Bedesten mevcuttur. Şehirde 3 Ermeni ve 2 Rum kilisesi vardır. Şehrin yolları yokuşlu, eciş bücüş ve kaldırımsızdır.

7 çeşit kiraz, 24 çeşit armudu vardır. Çini kâse, fincan, maşraba, testi, çanak ve tabakları, dünyaca meşhurdur. Fakat eski İznik çinileri üstündür.

Kütahya (Germiyan) merkez sancağına bağlı kazâlar şunlardır: Kütahya merkez, Anid, Eğrigöz, Simav, Sirke, Çakırca, Gököyük, Denizli, Şeyhli, Baklan, Dazkırı, Soma, Kenger, Uşak, Banaz, Honaz, Ezine, Çarşanba, Dağardı, Çal, Altıntaş, Gergiviran, Evrencik, Tavşanlı, Gümüş, Armutlu (Emrudlu).

Kütahya'da pek çok meşhur gömülüdür. Lugatçi Ahterî, Mevlânâ torunlarından Argun Çelebi, büyük şâir Şeyhî, bunlardan bâzılarıdır.

Altıntaş

Kütahya'nın güneydoğusunda, Kütahya ile Karahisar (Afyon) arasındadır. Kütahya sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Selçuklular devrinde altın madeni varmış. 200 bağlı bahçeli evi bulunan kasabacıktır. Camii, hamamı, küçük çarşısı vardır. Kütahya'dan 10 saat, Altıntaş'tan 50 hâne Ömerbey köyüne 6 saat, bu köyden Karahisâr'a 3 saattir.

Karahisâr-ı Sâhib (Afyon)

1.020 metre irtifâdadır. Anadolu eyaletinde sancak merkezidir. Şehrin asıl adı «Karahisar»dır, çünki kalesi siyaha çalar. Başka Karahisar'lardan ayırmak için «Karahisâr-ı Sâhib» demişlerdir. Zira Selçuklu vezirlerinden Sâhib Ata, burayı imar etmiştir. Çevrede çok afyon çıktığından «Afyon Karahisârı» da denir. 240.299 akça haslı orta derecede sancak beyliklerindendir. Sancakta 612 zeâmet ve tımar, 4.200 asker vardır. Şehrin kalesinde 200 hisâr eri buna dahildir. Kadısının pâyesi 300 akçadır. 120 köy, merkez kazâsına bağlıdır. Sancak beyinin ayrıca yılda 100 kese ve kadı'nın yılda 10 kese (4 milyon ve 400.000 akça) tahsisatı vardır. Karahisar merkez, Sandıklı, Sincanlı, Şühud, Cüle, Barcınlar (2 kazâ), Kıramık, Çay kazâları (9 kazâ), bu sancağa bağlıdır.

Kalesi Bizans eseridir, Selçuklular tamir etmişlerdir. II. Selim devrinde sancak beyi olan Mahmud Bey de esaslı tamirler yaptırmıştır. Ulu Cami önündeki aşağı kale kapısından zirvedeki Hunkâr Camii'ne 2 saatte çıktım ve dermansız kaldım. Zirvedeki Alâeddin Keykubâd Camii, küçük, fakat fevkalâde güzel, lâciverd halkârî çinili mihrâblı, nefis minberli bir camidir. Bölme kalesi de vardır (iç hisar). Kalede 90 kadar ev mevcuttur. I. Murad devrinde Osmanlılar'a geçmiştir.

5.600 bağlı bahçeli, geniş avlulu ev ve konağın 1.000 kadarı Hıristiyan'dır. Büyük şehirdir. 42 mahalle, 12 cami, 30 mesciddir. 150 x 80 arşın İmâret Camii, Gedik Ahmed Paşa'nındır. Minberi enfestir. Fileoğlu, Kara, Atpazarı, Abdurrahim Efendi, Ulu, Keçepazarı Câmileri, varoştaki câmilerdir. İmâret Camii'nin 70 hücreli (odalı) medresesi vardır. Esen, Ak, Çavuşlar, Kapalı, Yeni, Abdullah Efendi Mescidleri, en güzelleridir. 7 tekkenin en mükellefi Mevlevî-hâne'sidir. 5 çarşı hamamı Gedik Ahmed Pa-

şa, Paşa Sarayı dibinde Alaca, Kadı, Tabakhâne, Eski Hamamlar'dır. Sonuncusunu şu anda Dârüssaâde ağası Abbâs Ağa (Beşiktaş'ta mahallesi olan) tamir ettirmektedir. Cemâleddin Hamamı hâlen işlemiyor, tamire muhtaçtır. 2 bedesteni vardır. Üçüncü bedesteni şimdi Abbâs Ağa, camie çevirtiyor. 2.048 dükkânı mevcuttur. Saraçhânesi çok meşhurdur. Karahisar kösele, sahtiyan ve gönleri en yüksek kalitedir. Burada yapılan saraç işleri, Istanbul'da bile aranmaktadır. 100 dükkânda 3.000 işçi, bu san'atla uğraşırlar. Köselesi, pamuk gibi yumuşaktır. 100 yağ imalât-hânesi de şehrin mühim gelir kaynağıdır. 19 tüccar hanından Çiftelerli Osman Paşa, Kapan, Abdullah Efendi, Hacı Üveys, Çatalbaş Paşa, Acem Hanları, çok büyüktür. 200'den fazla çeşme, 3 medrese, pek çok mekteb, kahvehâne vardır. Ve bu şehir, âdem deryâsıdır. Çârşûy-ü bâzârında âdem, âdemin omzun sökemez, öyle izdihâmdır. Zirâ bender şehrdir. Dört tarafı gayet mâmur köylerdir. Afyon'dan Şuhud, 3 saattir.

Şuhud

Afyon'un güneyinde, bu sancağın 150 akça pâyeli bir kazâ merkezidir. Sancak beyi hassıdır. 40 köy, bu kazâya bağlıdır. 9 mahalle, 9 cami ve mesciddir. Germiyan Camii büyüktür. 1.200 hâne büyük kasabadır. 2 saat sonra 100 hâne Boyalı köyü, buradan 7 saatte Sinanpaşa'dır. Boyalı köyü, Uşak halılarının kök boyasının çıktığı yerdir. Osman Paşa-zâde'nin zeâmetidir.

Sinanpaşa

Sübhanlı kazâsının merkezidir. Afyon sancağında 150 akça kazâdır. 200 Türk hânesi kasabacıktır. Sinan Paşa Camii, Medresesi, Mektebi, İmâreti, Hanı, Hamamı vardır. Velhâsıl külliyesiyle Sinan Paşa burayı mâmûr etmiştir. Kazânın asıl adı «Sıçanlı» iken sonra «Sübhanlı» ve «Sincanlı» olmuştur. Afyon'la Uşak arasında, Afyon'un güneybatısındadır. Sandıklı, 5 saat güneyindedir.

Sandıklı

970 râkımlıdır. Afyon sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 70 köy, bu kazâya bağlıdır. Bağlar içinde 350 hâne küçük kasabadır. 3 mahalle, Çarşı Câmii, 3 mescid, mektebler vardır. 40 leblebici dükkânında nefis leblebi yapılıp ihrâc edilir. Tekkesi, hanı, çarşı hamamı mevcuttur. Kuzeybatıya 6 saat sonra Banaz'dır.

Banaz

Kütahya merkez sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Uşak'ın kuzeydoğusundadır. Murad dağının (2.312 metre) güney yamacında, Banaz çayının batı kıyısına yakındır. 40 köy, bu kazâya bağlıdır. 100 hâne, bir camili köy azmanıdır. Uşak'ın nahiyesi idi, yeni kazâ merkezi oldu. Onun

için daha gelişememiş, kasaba hâlini alamamıştır. Kıbleye (güneybatı) doğru 4 saat sonra Uşak'tır.

Uşak

907 râkımlıdır. Germiyan (Kütahya) merkez sancağında 300 akçalık büyük kazâlardandır. Şimdi Gevherhan Sultan hassıdır. Kalesi Germiyanoğulları yapısıdır. 80 köy, bu kazâya bağlıdır. Banaz kazâsı, Uşak kazâsından yeni ayrılıp kazâ olmuştur. Kadı'nın ayrıca yılda 10 kese (400.000 akça) tahsisatı vardır. 3.600 hâne mühim ve kalabalık şehirdir. 4 cami, 14 mesciddir. Ulu Cami, 1572 tarihli Hacı Mustafa Camii, büyüktür. Eski ve Yeni Hamamlar, 7 tüccar hanı, 370 dükkân, 7 kahvehâne, bir çok çeşme, medrese ve mektebler ve tekkeler vardır. Sultân Alâeddin Keykubâd ve Lonca Hanları büyüktür. Rum ve Ermeni azınlıkları mevcuttur.

Uşak'tan 9 saat sonraki konak, bir çok köyü geçtikten sonra, bağlı bahçeli Murâd Ağa köyüdür. Oradan kuzeye 2 saatte Gediz (Gedüs)'dir.

Gediz

Uşak'la Kütahya arasındadır. Şaphâne dağının (2.121 metre) kuzeydoğu yamacındadır. Germiyan (Kütahya) merkez sancağında 300 akça pâyeli büyük kazâlardan ve dârüssaâde ağası hassıdır. 2.000 hâne şehirdir. 13 mahalle, 20 cami ve mesciddir. Eski Cami, Mahkeme yakınında 1550 tarihli Hacı Mustafa Camii, Çarşı içinde 1590 tarihli Gazanfer Ağa Camii, Dârüssaâde ağası Gazanfer Ağa'nın medrese, mekteb, çeşme, hamam, 95 kâgir dükkânlı çarşıdan müteşekkil külliyesi güzeldir. Mektebler, tekkeler ve sair binalar vardır.

Gediz'den 100 hâne Görlük, oradan 100 hâne Uçbaş köylerinde konaklayıp Şaphâne'ye geldik. Aynı adlı dağın güney yamacında nahiyedir. Bütün Anadolu için şap, buradan elde edilir. 500 hâne kasabadır. Bu şap mâdeninden hazine'ye giren vergi yılda 5 yük'tür (500.000 akça = 78.750.000 TL.). 7 saatte Kara Derbend'e, 8 saatte Sarı Çay'a (45 hâne zeâmet), 11 saatte 60 hâne Kalkanlı'ya, bir saat sonra Simav'a geldik.

Simav

750 râkımlıdır. Germiyan (Kütahya) merkez sancağında bazan 150, bazan 300 akça ile verilen büyük kazâ merkezidir. Kalesi terkedilmiştir, zira lüzumu yoktur. 4 mahalle, 1.200 bağlı bahçeli hâne, 4 cami ve 13 mescidli büyük kasabadır. Ulu Cami, Abık Bey'den kalma Selçuklu eseridir. 1588'de tamir edilmiştir. Tabakhâne'de Eski Cami, 1670 tarihli Yeni Cami, Çarşı'nın yukarı başında Hacı Pir Ahmed Ağa Camii vardır. Karaca Ahmed Bey, Abık Bey Hamamları, gene bu iki zâtın birer hanları, 255 dükkânı, medrese, mekteb ve tekkeleri mevcuttur. Simav Dağı (1.801 metre), Simav'ın güneybatısındadır. Burada bir boğaz vardır. Bu boğazdan güneybatıya doğru 4 saatte Demirci've varılır.

Demirci

Simav'la Gördes arasındadır. Saruhan (Manisa) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Voyvodası vardır. Ayşe Sultan hassıdır. 18 mahalle, 3.060 hâne, 42 cami ve mescidli mühim ve kalabalık şehirdir. Saruhanoğlu, Hacı Hasan, Sülemiş, Kıran, Sinân Efendi, Hacı Ağa, Arab Efendi Camileri'nden gayrısı mesciddir. Yeni ve Eski Hamamlar, 2 tekke, 7 han, 4 medrese, 10 mekteb, 17 çeşme, 200 dükkân, haftalık pazar mevcuttur. Halk tamamen Türkmen'dir.

Kula

Demirci'nin 12 saat güneyindedir. Germiyan (Kütahya) merkez sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Uşak'ın 8 saat güneybatısındadır. 8 mahalle, 1.200 hâne, 24 cami ve mescidli büyük kasabadır. Hoca Seyfeddin ve Hacı Abdurrahman Camileri güzeldir. Kutbeddin ve Sungur Bey çarşı hamamları, daha bir hamam, 6 han, 200 dükkân, 11 mekteb mevcuttur, medresesi yoktur. Uşak'ınki gibi Kula'nın da halı ve kilimleri çok makbuldür. Halk tamamen Türk'tür. 6 saat güneyde 200 hâne Cığanoğlu köy azmanı konağı, Yıldırım Han vakfıdır. 5 saat güneyde Alaşehir vardır.

Alaşehir ve Sart

189 râkımlıdır. Aydın sancağında 300 akça pâyeli büyük kazâ merkezidir. Kalesi vardır. Yıldırım Han, Bizans'tan fethetmiştir ve burası Bizans'ın elinde kalmış son Anadolu kalesi idi, adı «Filadelfiya» olmakla mühim şehirdi. 78 köy, bu kazâya bağlıdır. Sûr uzunluğunun 8.880 arşın olması, vaktiyle şehrin büyüklüğünü gösterir. Şimdi burada kaleye ihtiyaç olmadığından terkedilmiş durumdadır. 24 mahalle, 2.070 ev ve konaklı küçük şehirdir. 24 camii ve mescidi vardır. Yıldırım Bâyezid selâtıyn Camii ve Medresesi eski tarz (kâr-ı kadim) olmakla berâber güzeldir. Bu medrese, makbûl medreselerdendir, bitiren softa, istediği en yüksek dereceli medresede okumaya hak kazanır. Sülün Mustafa Paşa, Şeyh Sultan Puşlulu, Kadı Şeyh Camileri'nin ilk ikisi çok güzeldir. Daha bir medrese, bir tekke, 16 mekteb, 2 hamam (biri Sülün Mustafa Paşa'nın), 9 han vardır. Yıldırım Han Hanı çok büyüktür ve içinde çok değerli eşya vardır. Yıldırım Han İmâreti, harab haldedir, himmete muhtaçtır. 800 dükkândır. 70 kök boya dükkânı meşhurdur. Nefti boyayı daha iyi yapan yer yoktur. Tabakhânesi, deri sanayii de çok gelişmiştir. Alaşehir'in ılıcası da çok meşhurdur. Bu çevre, pek müreffeh Türk köyleriyle doludur.

Boz Dağlar'ın kuzeydoğu yamaçlarından 4 saat giderek Sart'a (Sardes) geldim. Marmara gölünün hemen güneyinde ve Manisa'nın doğusundadır. 3 mahalle, 700 hâne kasabadır. Saruhan (Manisa) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Kuzeydoğuya 9 saat sonra Gördes'tir. Yol, mâmur köylerle doludur. Sart yakınlarında eski devirden kalma büyük harabeler vardır. Kasabada cami, mescid, mekteb, han, hamam, çarşı gibi her türlü bina mevcuttur.

Gördes

Akhisar'la Demirci arasında, Saruhan (Manisa) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 2.200 hâne küçük şehirdir. Halk tamamen Türkmen'dir. Kalesi terkedilmiştir. 6 mahalle, 3 cami, 8 mesciddir. Ulu Cami ve Hacı Ramazan Camii, bilhassa ilki güzeldir. Gediz üzerindeki Gördes Köprüsü ahşab ve eski olmakla beraber, görülecek eserdir. Kalyonların seren direkleri kalınlığında zamanla âbanozlaşmış çam direklerinden yapılmıştır. Yapan eski mimarın zevkine hayrân olmamak mümkün değildir. 500 arşın uzunluğunda çok büyük köprüdür. Gökkuşağından nişan verir. Şehirde 50 dükkân, bir han ve bir hamam, bu köprünün vakfıdır. Buradan sağlanan gelirle köprü daima bakımlı tutulur. Bunlardan başka Gördes'te daha bir hamam, bir medrese, 9 mekteb, 3 han, 6 çeşme, 2 tekke vardır. Üzüm ve kuru üzüm buradan her yere ihrâc edilir. Halkın Türkistan'dan gelmesi ve yerleşik hâle geçmesi üzerinden fazla zaman geçmediği için, şiveleri koyu Türkçe'dir. Meselâ ekmeğe «azık», buğdaya «tahıl», şeftaliye «yumru», koyun bekliyen köpeğe «çomar», finoya «mastı», delikanlıya «kızan», incire «ballıdarı», arabaya «kağnı», kıza «ketme», kadına «rahatlık», havuça «kızılağaç» derler, velhâsıl böyle garip kelimeler kullanırlar. Gerçi atalarımızın ve ecdâdımızın lisanlarıdır. Amma yerleşik hâle gelen Türkler, bu kelimeleri bırakmışlardır.

Kayacık

Saruhan (Manisa) sancağında 150 akça kazâ merkezi ve sancak beyi hassıdır. 7 köy azmanı kasaba, bu kazâya bağlıdır. Kalesi terkedilmiştir. 300 Türk evidir. Küçük kasabadır. Bir mahalle, bir cami, 2 mescid, bir hamam vardır. Çok iyi kırmızı deri işlerler, «Kayacık sahtiyanı» diye meşhurdur. 2 saat uzağında Şâhinkayası kalesi, bir görülecek yerdir. 3.050 merdivenle çıkılan çok eski, terkedilmiş bir kaledir. 32 senedir 18 padişahlık yer gezdim, böylesini görmedim. Buradan 3 saat ötede Yayakızladığı, 40 hâne zeâmettir. 6 saat ötede Berkle'de konakladım. 20 hane, bir camili zeâmettir. Buradan batıya 3 saat Akhisar'dır.

Akhisar

106 râkımlıdır. Saruhan (Manisa) sancağında 150 akça kazâ merkezi ve Ayşe Sultan hassıdır. Sultân'ın bu hastan yıllık geliri 20 kese'dir (800.000 akça = 126 milyon TL.). 2.600 kiremit damlı, bağlı bahçeli şehirdir. 24 mahalle, 10 cami, 37 mesciddir. Halk tamamen Türk'tür. 1597 tarihli Sarı Ahmed Paşa Camii, kiliseden çevirme Fethiye yahut Sultân Alem-Şâh (II. Bâyezid'in oğludur) Camii, Sinan Kadı Efendi, Istanbullu Hasan Efendi, Emetli, Sarı İbrahim Efendi, Hacı Süleyman, Hacı Mustafa, Eski Camiler, Paşa Hamamı, Gülruh Haseki Hamamı, Sasa Bey Hamamı, 1.000 kadar dükkân, 3 kubbeli bedesten vardır ve hepsi kurşun örtülüdür. 9 medrese, 23 mekteb, pek çok çeşme mevcuttur. Mühim ve kalabalık şehirdir. Paşa Câmii ve Hamamı önündeki çınar, hayatımda gördüğüm en muhteşem ağaçlardan biridir. Sayesinde 500 adam dinlenip kahve nûş eder.

Altına güneş tesir etmez. Satranç ve tavla oynayıp sohbet etmek isteyen ârifler ve zarifler gelirler.

Marmara (Gölmarmara)

Saruhan (Manisa) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Aynı adı taşıyan gölün kuzeybatısında, Manisa'nın kuzeydoğusundadır. Lala Paşa vakfıdır. 11 köy, bu kazâya bağlıdır. 1.200 kiremit damlı ahşab evli büyük kasabadır. Eskiden daha kalabalıkmış ve 1.000 hâne fazla imiş. 10 mahalle, 22 cami ve mesciddir. Eski Cami, Lala Paşa'nın ve muhteşemdir. Lala Paşa'nın külliyesi bu camiden başka medrese, mekteb, han, imâret, çeşme, dârülhadis (hadis medresesi), dârülkurâ *(Kur'ân* medresesi)'dan ibarettir. Hanefi Sultan Camii'nin de cemaati çoktur. Bir saat kıbleye 100 hâne Fraşk zeâmet köyü, gene bir saat gidip Marmara Ilıcası, Gediz'i geçip 300 hâne Karaitli küçük kasabası, sonra Yayla köyü, buradan bir saat batıda Turgutlu'dur.

Turgutlu

Manisa'nın güneydoğusundadır. 69 râkımlıdır. Gediz'in güney kıyısına yakındır. Saruhan (Manisa) sancağında 150 akça kazâ merkezi ve Vâlide-Sultan Hazretleri'nin hassıdır. Hassın geliri yılda 40 yük'tür (4 milyon akça = 630 milyon TL). Bunun dörtte üçü doğrudan doğruya Vâlide-Sultân'a gider. Dörtte biri ise has memurlarının maaşlarıdır. Yeni bir büyük kasabadır. Bura halkı, Trabzonlular gibi, delikanlı yaşa gelince ocağa yazılıp yeniçeri olurlar. Trabzonlu ve Turgutlulu Türkler'in bu yeniçerilik merakı başka yerde yoktur. Sanki anadan doğma yeniçerilerdir ve babadan oğula yeniçeri olurlar. Eskiden sönük bir yerdi. Vâlide—Sultanlar hassı olunca çok gelişmiştir. Kiremit örtülü 1.500 kadar ev ve konak vardır. 5 cami, 16 mesciddir. Çarşı içinde Manisalı Piyâleoğlu Mustafa Efendi Camii 1655'te yapılmıştır. 16 yıllık yeni yapıdır. 3 han, 11 hamam üzerine inşâ edilmiş Tahıl Pazarı büyüktür. Bu sonuncusunun avlusu 5.000 insan alır. 7 mükellef kahvehâne, rakkas, hânende, sâzende, sazşairi ve meddahlarla dolar. 300 kadar dükkân vardır. Turgutlu'dan 4 saat güneybatı, Nif'tir(bugünki adı: Kemalpaşa).

Nif

İzmir'le Turgutlu'nun ortasındadır. Anadolu eyaletinin Saruhan (Manisa) merkez sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezi ve sancak beyi hassıdır. Daha batısı artık Anadolu eyaleti değil, Kapdan Paşa eyaletinde Sığla (İzmir) sancağıdır. 70 köy, bu kazâya bağlıdır. 1.200 kiremit damlı evdir, büyük kasabadır. Bağ ve bahçeler içindedir. Eskiden daha büyük ve kalabalık yermiş. 8 mahalle, 9 cami ve mescid, 2 hamam, 40 dükkân, mektebler, tekkeler, hanlar vardır. Emet Bey (Osmânoğlu Hacı Emet Bey) Camii, Osmanlı öncesine aittir. Tam mânâsıyle bir şâheserdir.

Nif'ten bir buçuk saat ötede Ulucaklı, Sabuncu Beli'nden sonradır. 80 bağlı bahçeli evli, 1646 tarihli Derviş Ağa Camili, hamamlı, köydür. Karakoca, 40 hânedir. Buralarda konaklıyarak Manisa'ya geldik.

Mağnisâ (Manisa)

50 râkımlı ve Gediz ırmağının güney kıyısına yakındır. İzmir'in kuzeydoğusunda, Menemen'le Turgutlu arasındadır. Anadolu eyaletinde Saruhan sancağının merkezidir ki, eskiden bu sancak, veliahd-şehzâdeye mahsustu. Devletin en mühim sancaklarından biridir. Bu sancağın beyliğinde bulunan bey veya paşa, buradan alınınca, artık başka sancağa verilmez, bir eyalete beylerbeyi olarak gönderilir. Hassı 600.000 akçadır. Sancakta 41 zeâmet ve 674 tımar, 4.000 asker vardır. Sancakta 500 kadar köy mevcuttur. Kadısı, 500 akça yevmiyeli mollalardandır. Merkez kazâsına bağlı 6 nahiye vardır. Manisa, Saruhanoğulları'nın taht şehri idi. 2.200 arşın çevresinde kalesi, müstahkem, fakat hendeksizdir. Kalede dizdar, hisâr erleri, 80 ev, II. Murad Camii, mehter takımı vardır. Sûr uzunluğu 6.000 arşındır, 7 kapısı mevcuttur. Kale içi bağlı bahçeli ve çok şirindir. Manisa, önce Yıldırım Bâyezid, sonra I. Mehmed devrinde Osmanlı topraklarına dâhil olmuştur.

60 mahalle ve 6.700'e yakın hânedir. Büyük şehirdir. Büyük konakları, muhteşem sarayları vardır. 105 cami ve mesciddir. Saruhan Bey Camii, Dâmâd Zâl Mahmud Paşa Camii, Hafsa Vâlide—Sultan Camii, muhteşem eserlerdir. Sonuncusu, 2 minareli selâtıyn camiidir, Kaanûni'nin annesi yaptırmıştır. Fakat şehrin en büyük âbidesi Murâdiye Camii'dir. 1586'da III. Murad yaptırmıştır, zira bu şehirde 9 yıla yakın valilikte bulunmuştur. Istanbul'un büyük selâtıyn camileri ayarındadır. 2 minarelidir. Caminin alemleri ve sair yaldızlı yerleri için 40.000 altın harcanmıştır. Bütün inşaatın neye mâl olduğunu bundan kıyâs ediniz. Billûr, necef, mor camları, emsalsizdir. 6 mermer sütûnu, emsalsiz mihrâbı, celi hatla yazılmış kısımları, büyük kubbesi, velhâsıl her tarafı kusursuzdur. III. Murâd'ın böyle bir eseri Istanbul'da değil, Manisa'da yaptırması, Manisa'yı ne kadar sevdiğini gösterir. Zira bir mimari şâheserdir ki, masrafını karşılamak ancak padişah harcıdır, başkasının kesesi elvermez. Murâdiye, çepçevre tamamlayıcı mimari eserlerle çevrilmiştir. 1491 tarihli Küçük Vâlide Camii'ni. II. Bâyezid'in zevcesi ve Şehzâde Şehenşâh'ın annesi yaptırmıştır. Timurtaşoğlu Ali Bey Camii, 1570 tarihlidir. Hadice Dilküşâ Hanım Camii'nin tarihi 1579'dur. Husrev Ağa, Küçük Taşlı, Serâbâd, İbrahim Çelebi, Hamza Efendi, Ayn-ı Ali, Hacı Hasan, İki Levleli, Ece, Lala Paşa, Velioğlu, Tahtakale, Bedesten, Çâşnigirbaşı, Hâki Baba Camileri'nin de ekserisi güzeldir. Manisa, XVI. asrın son çeyreğinde en muhteşem devrini yaşamış, sonra az da olsa gerilemiştir. Zira burada valilik eden son şehzâde, 1595'te şehirden ayrılmıştır. Mescidleri içinde de çok güzel olanlar vardır. 1579 tarihli Alaybeyi Mescidi, bunlardan biridir.

1579 tarihli Ferhâd Ağa, Hunkâr Bahçesi'ne yakın 1651 tarihli Vezir Süleyman Paşa, 1539 tarihli —Süleyman Han zevcesi— Gülfem Hâtun Çeşmeleri, en güzelleridir. Konak ve ev çeşmeleriyle şehirde 3.040 çeşme ve musluk vardır.

Murâdiye, Sultâniye, diğer Sultâniye, Ulu, Sinan Bey Medreseleri, yüksek öğrenim verir (üniversite). Diğer medreseler orta derecelidir. Bunların arasında İbrahim Bey, Ayn-ı Ali Medreseleri, en mühimleridir. Sultâniye Medresesi'nin tıb kısmı (fakültesi) ve talebenin tatbikat yapabilmesi için bir dârüşşifâsı (hastahane) vardır. Burada çok üstad hekimler ders

gösterirler. Saruhan Medresesi'nde de yüksek din ilimleri okutulmaktadır. Aşağı derecedeki (orta okul) medreselerin sayısı çoktur. 9 dârülkurâ'da *Kur'ân* okutulur ve hâfız yetişir, her birinin 100 — 150'şer talebelik kadrosu vardır. *Kur'ân*'ın mânâsı ve diğer dinî ilimler de gösterilen medreselerdir, basit hâfız mektebleri değildir. Şehirde kadın ve çocuklar dahil, 3.000 kadar hâfız vardır. Şehir ve çevresinde 600 mekteb (ilkokul) mevcuttur. 7 dârülhadis'te yüksek hadis öğretimi yapılır.

Şehirde 760 kurşun kubbeli bina mevcuttur, diğerleri kiremit damlıdır. Ticaret hanları çoktur. Tahılpazarı Hanı, 40 ocaklı ve 40 kubbeciklidir, «Hâtûniye Hanı» da derler. Ali Ağa Hanı da kale gibidir. Bütün hanların sayısı 100'den fazladır.

6 imâret vardır. Murâdiye (III. Murad), Sultâniye, Hâtûniye, Ali Bey, Timurtaş Paşa İmâretleri, gece gündüz halka açık ve zengin vakıflı müesseselerdir. Hepsi kurşun örtülüdür.

Tekkelerinin en büyüğü Mevlevi-hâne'sidir. Şehrin şark tarafında, bir mürtefî mesire-gâh yerde bir âstânedir. Bütün şehir ayak altındadır. Eskiden kilise imiş. Sonradan çok ilâveler yapılmıştır. Saruhanoğulları zamanda Mevlevî dergâhı olmuş, Osmanlı devrinde tamir edilmiştir. Mevlevî-hâne dışında 70 kadar tekke vardır.

Hamamlarının en parlağı Sultan (Hafsa Vâlide—Sultan) Hamamı'dır, muhteşem bir eserdir. 8 kemer üzerine oturtulmuş kubbesi, Istanbul'daki Sultanselim Camii'nin meşhur büyük tek kubbesi azametindedir. Dört köşesinde dört ayrı halvet vardır. Çok berrak beyaz mermerle döşenmiştir, insan aynaya bakar gibi yüzünü seyreder. Kubbesinin iç tarafında 300 billûr ve necef camlı pencerelerle, çok iyi ışık almaktadır. Her cam, çok büyük ve fevkalâde iyi yontulmuş kristaldir. Hamamı nûra gark eder.

3.360 dükkân, 2 bedesten vardır. Birinin içinde Bedesten Câmii mevcuttur. İpek dokumacılığı gelişmiştir. Havuzlu, şadırvanlı, fıskıyeli çok kahvehânesi vardır. İleri gelenlerin buluşma ve sohbet yerleridir. Hânende, sâzende, rakkas, meddah, şair ve başka san'atkârlarla dolu mecmâ'ü'l-irfân (akademik klüb) kahvehânelerdir. Çoğu Tahtakele'de toplanmıştır. Ama şehrin Karaköy tarafındakilerde çok nefis kahve içilir. Bağlar, bahçeler, bülbüller içindedir. Haleb'de Arslan Dede, Şam'da Sinâniye, Kahire'de Harâbâbâd kahvehânelerinden daha süslü, lüks döşeli yerlerdir. Her zaman doludur. Günde bir kantar kahve içilir. Kahvehânelerde 500 kadar hizmetkâr vardır. Gül ve reyhan bahçeleri içinde kahvehâneye girilir ve her taraf ötücü kuşlarla şenlenmiştir. Üstadlar, musiki fasılları icrâ ederler.

Şehir çok temizdir. Herkes sokağı, beyaz taşlı kaldırımları tertemiz tutar, yıkar. Halkı gayet nazik çelebilerdir. Istanbullu'lardan hiç bir hususta geri değillerdir. Zevkleri çok incelmiştir. Dükkânlar, en lüks mallarla doludur. Dükkân sahipleri, Çin porseleni bardaklarla müşterisine şıra ikrâm eder. Her dükkânda vazolara gül, sünbül, zerrin, reyhan, ergavan, zanbak yerleştirilmiştir ve çiçekler her gün değiştirilir. Giren âdemin dimâğı muattar olur. Çarşıları «sûk-ı sultânî»dir, büyük şehir çarşılarıdır. Çarşı sokaklarına çınar, kavak, engür, bid-i ser-nigûn ağaçları dikilmiştir. Her yer gölgelenmiştir. Halk tamamen Türk ve çok güzel insanlardır. Her san'attan üstadları vardır. Büyük şöhret kazananlar, nimetler vâdedilerek Istanbul'a çağırılır. Manisa Müftüsü Mahmûd Efendi, en bü-

yük musiki üstadlarındandır. Hâlen şehirde 17 dîvân sahibi şair yaşamaktadır ve dîvânı olmıyan şairler mazbûtumuz değildir. Mevlevî tarîkati çok yaygındır ve herkes Mevlânâ muhibbidir. Beyaz nohutlu çöreği, baharlı mekik böreği, arab gevreği, beyaz tennûr gerdesi, buzlu vişne hoşafı, üzüm şerbeti, üstü bâdemli pâlûdesi, has ve beyaz ve anasonlu ve çörek otlu ekmeği, yağlı çöreği ve daha çok şeyi meşhurdur. Bolluk, ucuzluk, zengin Türk diyârıdır. Şehirde çok meşhurların türbesi vardır. Manisa Fâtihi Saruhan Bey Türbesi, millî ziyaret yeridir. Manisa Saray-ı Hümâyûnu'nda nice Osmanlı padişahı oturmuştur. Muhteşem bir saraydır. Burada Osmanoğulları'ndan çok şahsın gömüldüğü bir hazîre vardır.

Manisa'dan kuzey—kuzeybatıya doğru giderken her yer zengin bahçeler ve köylerdir. Höros'ta konakladık. 200 hâne, bir cami, zeâmet, Türk kasabacığıdır. Buradan Bergama, 8 saattir.

Bergama

Bakır çayının kuzey kıyısına yakındır. Adalar Denizi'nin Midilli'ye bakan tarafına da uzak değildir. Orhan Gazi, Karasıoğulları'ndan fethetmiştir. Anadolu eyaletinin Hudâvendigâr (Bursa) sancağında 150 akça kazâ merkezidir ve bazan Karası (Balıkesir) sancağına bağlanmıştır. Sancak beyi hassıdır. Bergama'yı fazla gezemedim. Sırf ablamın mezarını ziyaret için gelmiştim. Ailemizin Bergama ile ilgisi şudur:

Ablam İnal Hâtun, Saruhan (Manisa) sancak beyi İlyas Paşa ile nişanlı idi ve bu sırada babamla beraber Kütahya'daki evimizde oturuyordu. İlyas Paşa, Celâlî olunca, babam, kızını nikâhlamaktan vaz geçti. Paşa, Manisa'dan Kütahya'ya gelip, zorla ablamı nikâhladı. Sandıklı'daki çiftliğimizden 7.000 baş koyun, 300 at ve ablamın mücevherlerini de, «çeyizidir» diyerek gasbetti. Bundan sonra Vezir Küçük Ahmed Paşa, eniştem İlyas Paşa'nın üzerine yürüyüp zorla Manisa'dan çıkarttı. Saruhan sancak beyliğinden azledilen Paşa, ablamı alıp Bergama'ya yerleşti. Babam da Kütahya'daki evimizi akrabâmızdan olan şair Firâkî Efendi'ye verip Bursa'da İnebey mahallesindeki evimize geldi. Burada da kalmayıp Istanbul'a gittim. Babamın yanında ben ve Mahmud adındaki kardeşim vardı. Babam, IV. Murâd'ın huzûruna çıkıp, İlyas Paşa'nın ablamı zorla nikâhladığından bahsetti. Zâten Paşa'yı hoş görmiyen IV. Murâd'ın hiddetten kanı başına sıçrayıp, İlyas Paşa'nın tevkifini emretti. Küçük Ahmed Paşa, Bergama'ya gelip İlyas Paşa'yı tevkif ettirdi ve Istanbul'a yolladı. İlyas Paşa, Üsküdar'da İstavroz bahçesinde padişahın huzûruna çıkarıldı. Paşa'nın işini bitirmek için bahane arıyan IV. Murad, babamı da çağırmıştı, İlyas Paşa'ya: «Bre ınel'ûn, bu koca (ihtiyar) ağanın kızın zor ile niçün aldın?» deyü hitâb ettikde İlyas Paşa: «hâşâ pâdişâhım, ale'z-zor almış olam, nâmzedim (nişanlım) idi, aldım, işde hüccet-i şer'iyyem (nikâh kâğıdım)» deyü senet ibrâz etti. Pâdişah, babama sorunca babam, nişanlı bulunduklarının doğru olduğunu, fakat Paşa'nın padişaha yaramaz iş ettiğini öğrenince nişanı bozduğunu söyledi ve damadı paşaya dönüp: «Sana katl îcâb etdikde kızım vermedim, ale'l-gasb bu kadar mâlim ile ırzım harâb etdin» dedi. Sonra padişaha dönüp, damadının kendisine zulm ettiğini, fakat afvettiğini, pâdişâhın da afvedip Revan seferine götürüp hizmetinden faydalanmasını söyledi. İlyas Paşa'yı harcamaya karar veren IV. Mu-

rad: «Ya böyle âsînin hıdmeti ne olsa gerek, kaht-ı ricâl (adam kıtlığı) değildir» deyip kapıcılar kethudâsına verdi. İstavroz Köşkü önünde sahildeki mavi taşın üzerinde İlyas Paşa'nın kellesi kesildi. Malı hazineye alındı ve malından 10.000 altın, tazminat olarak padişah emriyle babama verildi. Ablama ait servete de dokunulmadı. Bir yıl sonra babamla Bursa'da iken, ablamın öldüğünü işittik. Mirasını babam yedi. Şimdi aradan 34 yıl geçti. Ablamın mezarını görmek istedim, tamir ettirdim. Bergama'dan hareketimden 5 saat sonra Menemen Güzelhisâr'na ve Kara Foça'ya geldim.

Söke ve Kürdler köyünden Aydın'a geldim. Güzelhisâr-ı Aydın = Aydın Güzelhisârı derler. Diğer Güzelhisar'lardan ayırırlar. Ama bu çevrede yalnız «Güzelhisar» derler (giderek şehrin adı sadece «Aydın» olmuştur, halbuki «Aydın», aslında şehrin değil, bütün bölgenin adıdır).

Aydın Güzelhisârı

65 râkımlı, Büyük Menderes'in kuzey sahiline yakın, Aydın Dağları'nın güney yamacındadır. Aydın sancağında 150 akça kazâ merkezi, voyvodalık ve sancak beyi hassıdır. Aydın sancak beyi, Tire'de oturur. Büyük şehirdir. 6.770 ev, konak ve saray vardır. Evler bağlı bahçeli ve kiremit damlıdır. 26 mahalle, 56 câmi ve mesciddir. Ulu, Ramazân Efendi, Üveys Paşa, Yeni (Hüseyin Efendi), Ahmed-i Kürdî Camileri güzeldir. Bilhassa Yeni Cami çok latiftir ve çevresi turunç ağaçları içindedir. 800 arşın çevresi olan kalenin iç hisârı vardır, hendeksizdir. Sûr uzunluğu 4.800 arşındır. Fakat şehir, sûrların çok dışına taşmıştır.

18 medrese içinde Ramazân Efendi, Üveys Paşa, Ulu, Yeni, Kubbe, Yarbaşı, Tekke, Göllüce, Alihan Baba Medreseleri sayılabilir. Yeni, Orta, Hamza Beşe Hamamları ve bir çarşı hamamı daha vardır. İlki çok güzeldir, camları kristaldir. 9 handır. Kurşunlu Hanı, 60 odalı ve kale gibidir. Şemsipaşa-zâde'nin 2 hanı, büyükbabası Mustafa Paşa Hanı, Çukur Han, İplikci-zâde, Kadıncık, Semerciler, Şeyb-zâde Hanları meşhurdur. 40 mekteb, 600 dükkân, bir bedesten mevcuttur.

Güzelhisar (Aydın)'dan kuzeye doğru Aydın Dağları'nı aşıp 6 saat sonra Tire Yaylası'nda ve Balpınarı yaylağında, sonra 200 hâne, bir cami, bir mescidli bir köyde konaklayıp kuzeye doğru bir saat gidince Tire'ye geldim.

Tire

100 râkımlı ve Küçük Menderes'in az güneyinde, Boz Dağlar'la Aydın Dağları arasındaki Küçük Menderes vâdisinin ortasında, Aydın—Bayındır yolundadır. Anadolu eyaletinin Aydın sancağının merkezidir. Kalesi yoktur. Sancak beyinin tahsisatı yılda 847.000 akça has ve 25.000 altındır. Devletin en büyük sancaklarındandır. Şimdi yalnız beylerbeyi pâyesinde paşalar tayin edilmektedir. 23 zeâmet, 846 tımar, 3.500 asker vardır. Kadısının tahsisatı günde 500 akça + yılda 10.000 altındır. Aydın sancağı 19 kazâdır: Tire, Fevana, Büyük Bergasu, Küçük Bergasu, Mâden, Bayındır, Birgi, Sart, Balyambolu, Kilis, Güzelhisar (Aydın), Köşk, Sultanhisârı, Nazilli, Arpaz, Amasya, İnegöl, Alaşehir, Vakıf. Sancakta 1.000 kadar köy

vardır. Bir mükellef sancaktır ki, çok eyalete değişilmez. Anadolu eyaletinin en kalabalık sancağıdır.

Tire şehri 68 mahalle, 1.000 kadar konak ve saray ve pek çok evdir. Çok kalabalık, zengin ve mâmurdur. 36 cami, 8 mescid vardır. Yeni, Ulu, Kara Kadı, Kadı, evvelce Mevlevî-hâne olan Yeşil İmâret, Lutfi Paşa, Tahtelkal'a, Yahyâ Bey, Kara Hasan Bey, Hüseyin Çavuş-zâde, Şeyh Halil, Şeyh Nasreddin, Yoğurtlu-zâde, Mehmed Bey, Molla Bey, Sûretli, Gazâzzâde, Kadı-zâde, Bâdemiyye, Molla Arab, Reis Çelebî, Hacı Sofu, Sarı Ali, Şeyh Muslihuddin, Kara Hayreddin, Börekci, Eşref-zâde, Tabbağ Sinan, Palatazan, İbrahim Efendi, Arab Pınarı, Yayladeresi, Yaylapınarı Camileri'nin çoğu güzel, bazıları mükelleftir, sonuncusu Süleyman Han'ındır. Hâce-i Mîr Mescidi de çok güzeldir.

Pek çok tekke içinde en büyükleri, Üftâde'nin halifesi olan Şeyh İbrahim Efendi'nin Arabpınarı Dergâhı'dır.

Bu büyük şehirde pek çok medrese vardır. Hacı Efendi, Muslihuddin Efendi, Derviş Çelebî, Kara Kadı, Molla Arab, Mehmed Ağa, Ferişteoğlu, Kânzar, Ali Can, Şeyh Halil Medreseleri başlıcalarıdır ve bir kısmı Aydınoğulları'ndan kalmadır. Selim Han Dârülkurâsı, büyük kurşun kubbeli, çevresine odalar dizilmiş, cadde üzerinde 6 basamak mermer merdivenle çıkılır azametli bir binadır. 60 mekteb, 8 kaynaktan su alan 270 çeşme, çoğu havuzlu 13 çarşı hamamı, 27 han vardır. Lutfi Paşa, Rüstem Paşa Hanları Süleyman Han devrine ait büyük mimari eserlerdir. Frenk, Esir, Destmâl, Abdüsselâm, Kutu, Kütahya, Çöplüce, Pâsbân, Mardinli, Kara Kadı Hanları da iyi ve sağlam yapılardır. 8 imâret mevcuttur. Tahtalkal'a, Yenice, Hasan Çavuş, Lutfi Paşa, Eski Bey, Nâzır, Hekim, Sûretli, Kadı, Bâdemiyye, Mehmed Ağa, Pîrî, Yalınayak Hamamları da iyidir. Osman Ağa, Hüseyin Ağa, Paşa Hanı, Alaca Çeşmeleri, en güzelleridir. 2.800 kadar dükkân, çok alımlı çarşılar hâlindedir. Çarşıların çoğu kurşun damlıdır. Bedesteni de mevcuttur. Sanayi ve ticaret çok ileridir. Pamuklu dokuma sanâyiinin her çeşidi başta gelir. Meyve ticâreti de mühimdir. Şehrin Kara Kadı ve Yenice denen iki büyük banliyösü vardır. İlki 3.000, ikincisi 2.000 kadar kiremit damlı ev ve konaktır. Bu suretle Tire şimdi, Manisa'dan bile kalabalık ve Batı Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biridir, İzmir'den aşağı kalmaz. Küçük Menderes geçilip 2 saatte Bayındır'a varılır.

Bayındır

60 râkımlı, Tire'nin kuzeybatısında, Boz Dağlar'ın güneybatı yamacında, Küçük Menderes vâdisinin kuzeyindedir. Tire gibi burası da Yıldırım Bâyezid Han zamanında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Aydın sancağında 80 akça küçük kazâ merkezidir. Voyvodası vardır ve sancak beyi hassıdır. Bağ ve bahçeler içinde 200 hane, bir cami, 3 tekke, birer mekteb, han, çarşı hamamı ve 7 dükkânlı şirin kasabacıktır. Doğu—kuzeydoğuya doğru 2 saat sonra Birgi'dir.

Birgi

Boz Dağlar'ın (2.157 metre) güney yamacında, Küçük Menderes vâdisinin en kuzeyindedir. Aydın sancağında 300 akça pâyeli büyük kazâlardandır. Burası, Aydınoğulları'nın taht şehridir. Yıldırım Han, Aydınoğulları'ndan almıştır. Kalesi vardır, fakat içinde asker yoktur. 400'ü kale içinde olmak üzere 3.000 kadar müreffeh ev, konak ve saraydır. Kalabalık ve mühim şehirdir. Eskiden daha da kalabalıkmış. 18 mahalle, 24 cami ve mesciddir. Eski Cami, Aydınoğlu Mehmed Bey'in ve çok san'atlıdır. Mehmed Bey ve hânedânının türbesi ile Sultan Hanım Gülüm Medresesi, bu camie bitişiktir. Büyük bilgin Birgili Mehmed Efendi, bu medresede tahsil etmiştir, geçen asırda yüksek tahsil verirmiş. Şehir bağ ve bahçeler içindedir. 1664 tarihli Derviş Ağa Camii yenidir. Yanında kurşun damlı 70 odalı medresesi vardır. 7 mekteb, 47 değirmen, 200 dükkânlı çarşı, Derviş Ağa Köprüsü ve sair binalar vardır. İnciri, narı, armudu, limonu, turuncu, servisi, karı, bilhassa kirazı meşhurdur. 2 saat dağlar içinde gidilirse Bozdağ yaylağına varılır. Birgi'nin sayfiyesidir ve her taraftan yazın gelirler, kalabalık şehir olur. 3.000 kadar her tarafı tahta kulübeye benzer dağ evleri yapmışlar. Bir kaçı mükellef ahşab konaklar hâlinde. Havuzlar, fıskıyeler, hamamlar, dükkânlar, camiler, mescidler, namazgâhlar, hanlar da var. Kışın burada az nüfus yaşıyor. Kuzeyde bir saat ötede Erbain Dağı var.

Gülşen ve Balyambolu

Gülşen (Gökçen). Aydın sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 20 köy, bu kazâya bağlıdır. Birgi'nin 5 saat güneybatısında ve Tire—Birgi yolu üzerinde. Küçük Menderes'in az güneyindedir. Bir cami. mescidleri, birer han ve çarşı hamamı. küçük çarşısı ve haftalık pazarı vardır.

Balyambolu. Aydın sancağının 150 akça diğer bir kazâ merkezdir. 7 köy bu kazâya bağlıdır. Sancak beyi hassı ve voyvodalıktır. 300 hâne, cami, han, hamam, pazar ve bir kaç dükkânlı küçük kasabadır. Bütün bu çevre koyu Türk muhitidir. azınlık yaşamaz.

Tasahorya, Balyambolu'nun nahiyesidir. Yüksek dağ eteğinde, 500 kiremit damlı hânedir. Kasabada bir cami, 3 mescid, bir han, bir hamam, 7 dükkân vardır. Her taraf asmadır. Aynı yayla üzerinde 200 hâne Bey kasabacığı. sonra Bey yaylağı, kıblesi tarafında Cansitan yaylası vardır.

Köşk ve Donduran

Aydın'la Sultanhisârı arasında, Büyük Menderes vâdisinin kuzeyinde, Aydın Dağları'nın güney yamacındadır. Aydın sancağında 150 akça kazâ merkezi ve sancak beyi hassıdır. 40 köy, bu kazâya bağlıdır. 200 hâne kasabacıktır. Bir camii, 2 mescidi, bir hanı, 10 kadar dükkânı vardır. Her taraf asmadır.

Köşk'ten, az güneye inerek Donduran'a geldim. Aydın sancağında 150 akça diğer bir kazâ merkezidir. 100 hânesi, bir kaç mescidi vardır. Gerçekte büyükçe bir köydür. Yeniçeri zâbiti de mevcuttur.

Amasya, Bozdoğan ve Arpan

Donduran'dan 2 saat yamaç boyunca gidip Amasya'ya geldim. Aydın sancağında 150 akça kazâ merkezi ve serbest zeâmettir. Küçük kasabadır.

Bozdoğan, 6 saat ötededir. Aydın sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 100 akça iken yeni 150 akça olmuştur. 200 râkımlıdır. Büyük Menderes'in güneyindedir. 200 hâne, 7 dükkân, bir han, bir camili kasabacıktır. Çevre hep bağ ve bahçeler içinde mâmur Türk köyleridir.

4 saat sonra Arpan, Aydın sancağında 150 akça pâyeli diğer bir kazâ merkezidir. Küçük kasabadır ama, üzüm ve incirden geçilmez.

Sultanhisârı

Köşk'le Nâzilli arasında, Büyük Menderes vâdisinin kuzeyinde, Aydın sancağının 150 akça bir kazâ merkezidir. Güzel kalesine nisbetle adlandırılmıştır. Kalesinde dizdar vardır. 300 hâne küçük kasabadır. Bir cami, bir mescid, bir han, bir kaç dükkândan ibarettir. Çevredeki sayısız bahçe, daha çok Nâzilli zenginlerinindir ve çoğu yazın bu bahçelere gelip otururlar. Nâzilli, bir buçuk saat doğusundadır.

Nâzilli

79 metre irtifaında, Büyük Menderes vâdisinin kuzey yakasında, Aydın Dağları'nın güney eteklerinde, Sultanhisârı ile Kuyucak arasındadır. Aydın sancağında büyük kazâ merkezidir. 150 akça pâyesi şimdi 300 akçaya çıkarılmıştır. Ayşe Sultan hassıdır. Voyvodasının emrinde 200 süvâri ve 100 tüfekli piyade vardır. Kalesi mevcuttur. Sûr uzunluğu 6.000 arşındır. Yıldırım Bâyezid Han devrinde 1390'da bütün Aydın Beyliği ile beraber Osmanlı mülküne dahil olmuş, Aydınoğlu, savaşmaya kaadir olamadan bütün beyliğini teslim etmiştir. 12 mahalle, 3.070 hânedir. Mühim ve kalabalık şehirdir. 6 çok büyük âyan konağı vardır. 12 cami ve mescidd ir. Eski ve Yeni Camiler güzeldir. 150 dükkânlı iyi çarşısı, bedesteni, çeşmeleri, kahvehâneleri, medrese ve mektebleri, tekkeleri vardır. Her taraf çarşı, pazardır. Herkes ticaretle uğraşır Cuma pazarına çevreden 40-50.000 adam gelir. Çevre tamamen Türk'tür Yalnız bu pazarda 500'ü kâgir olmak üzere 2.000 kadar dükkân vardır. Pazar yeri şehrin dışında, kuzeye doğru 8.000 arşın uzaktadır. Cuma gününden başka günler dükkânlar kapalıdır, yalnız 300'ü her gün işler. Pazar yerinde 2 büyük ticaret ve 5 yolcu hanı, bir büyük cami (180 x 180 arşın), bir mahkeme, yeniçeri zâbiti, 300 de kiremit damlı ev ve 7 kahvehane vardır «Nazilli Pazarı» denir, gerçekte Nâzilli şehrinden ayrı, onun nahiyesidir Nâzilli inciri çok meşhurdur. Her yıl her diyara yüz binlerce yük kuru incir ihrâc olunur. Çevrenin başlıca zenginliğidir Öyle iyi maldır ki, kurudukça şerbetlenir.

Kuyucak

Nâzilli'nin 3 saat güneydoğusunda, Büyük Menderes'in kuzey sahilindedir. Aydın sancağında 150 akça pâyeli kazâ merkezi ve zeâmettir. Bir çukur yerde 1.200 hâne büyük kasabadır. Bir cami, 5 mescid, 20 dükkân ve sair binalar vardır. Haftada bir burada da pazar olur ama, Nâzilli Pazarı kadar büyük değildir.

Saray ve Honaz

Saray veya Sarayköyü, Denizli sancağında 150 akça kazâ merkezi ve sancak beyi hassıdır. 169 metre irtifaında, Büyük Menderes'in güney kıyısında, Denizli'nin kuzeybatısındadır. Diğer adı «Ezine-âbâd»dır. Bir cami, 2 mescid, bir hamam, bir han, 5 dükkân, 200 toprak damlı evli kasabacıktır. Gedik Ahmed Paşa'nın Afyon'daki hayır eserlerinin vakfıdır.

Honaz, 5 saat güneydoğuda, Denizli'nin güneydoğusunda, aynı adı taşıyan dağın (2.571 metre) kuzey yamacında, Denizli--Çardak yolundadır. Denizli sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Kalesi vardır. 400 toprak örtülü eski tarz evi mevcut, küçük kasabadır. 2 mahalle Türk, 2 mahalle Rum'dur. Birer cami, mescid, han, hamam, mekteb ve bir kaç Türk dükkânı vardır. Batıya doğru 5 saat sonra Denizli'dir.

Denizli

450 metre irtifâdadır. Evvelce sancak merkezi iken şimdi Anadolu eyaletinin merkez (Germiyan = Kütahya) sancağına kazâ olarak bağlanmış ve evvelce Denizli sancağının kazâları olan Saray, Honaz, Çarşanba, Gököyük de şimdi Kütahya sancağına geçmiştir. «Denizli» denir ama, gerçekte denizden 4 merhale uzaktır. Kaya Sultan hassı iken şimdi pâdişah hasları arasına girmiştir. Kaya Sultan hassı iken ben de bir müddet has hâkimliğinde bulunmuştum. Hassın geliri yılda 40 yük'tür (4 milyon akça = 630 milyon TL.). Hassı 300 görevli idare eder. 300 akça pâyeli büyük kazâdır. Kalesi vardır. 440 dükkân, bağ, bostan ve gülistanlar içinde 3.600 ev, 57 cami ve mescid vardır. Mühim ve kalabalık şehirdir. Kale, Yeni, Saray Cum'ası, Kurşunlu, Ulu, Tabaklar, Çömlekciler Camileri'nin cemâatleri kalabalıktır. Cami sayısı 20'dir, 37'si mesciddir. 8 medrese, 7 mekteb, 11 tekke, 6 çarşı hamamı, 100 kadar konak hamamından şunlar zikre değer: Saray Cum'ası Medresesi yüksek öğretim vermektedir, bir de dârülhadîs (yüksek hadîs enstitüsü) vardır. Ahî Duman Baba, Ak Sinan, Karaoğlan Baba, Cem Baba Tekkeleri, Hoca Ömer, Alaca, Kücüğenoğlu, Yeni, Tabakhâne, Şengül Hamamları. Merkez kazâsında 7.000 dönüm (7 km2) yer kaplıyan bağ ve bunun dışında 10.070 bahçe vardır. Çevrede 20.000 kadar pınar bulunmaktadır. Bundan dolayı «Denizli» derler, her yerden su fışkırır. Halk tamâmen Türk'tür. Halk ticâret, büyük çapta pamuklu dokumacılığı ve bunun ihrâcı, bağ ve bahçe ürünleri ile geçinir. Aydın ve Saruhan ve Hudâvendigâr (Bursa) sancakları derecesinde olmamakla beraber, zengin ve müreffeh sancaktır.

Âşıklı

Denizli'den gene Honaz'a geldim. Oradan 6 saat sonra Âşıklar, Denizli sancağında 150 akça kazâ merkezi, 450 toprak damlı evli kasabadır. Burada, bütün çevrede ve aşağıda zikredilen yerlerde halk tamamen Türk'tür, azınlık yoktur. 600 hâne Âşıklı'nın nahiyesi bir kasabadan ve daha bir çok yerlerden geçtim.

Kızılcabörklü (Kızılcabölük), Telekli ve Tavas

Kızılcabörklü, Denizli'nin güneyinde, Ak Dağ'ın (2.198 metre) güney yamacında 150 akça kâza merkezidir. Aydın sancağına bağlıdır. Fakat eskiden Menteşe sancağına bağlı idi. Bağlı bahçeli 150 hâne köy azmanı kasabacıktır.

Telekli, Menteşe sancağında 150 akça kazâ merkezi ve sancak beyi hassıdır. 300 hâne küçük kasabadır. Birer cami, mescid, mekteb, han, hamam, bir kaç dükkân vardır. Tavas'tan 3 saattir.

Tavas, Kızılcabörklü'nün az güneydoğusunda, 950 metre irtifaında, Ak çayın doğu kıyısında, Menteşe sancağına bağlı 150 akça kazâ merkezi ve sancak beyi hassıdır. Kalesi vardır. Kalede dizdâr, cami, 300 arşın iç hisar vardır. 350 hâne küçük kasabadır. 5 mahalle, 5 cami ve mescid, bir han, bir hamam, 3 mekteb, 2 tekke, 3 sebil, 6 zâviye (küçük tekke)'dir. 10 küçük çarşısının her biri bir kaç dükkândan ibaret muhtasar şeylerdir. Kazâda 3.000 kadar bağ mevcuttur. Buradan 4 saat sonra İskele Hanı, Alâeddin Keykubâd yapısı kervansaraydır. Dağ başında yapılmış bir taş binadır. 3 saat sonra Yelen Hanı. 3 saat daha güneyde Menteşe Hanı, 2 saat sonra Yumurta Hanı, 3 saat daha güneyde Yemiş Hanı, hep Selçuklu kervansaraylarıdır. 3 saat daha güneyde Yılancık Beli, 3 saat daha denize doğru inerek 350 hâne Dümrük küçük kasabası, güneye doğru 8.000 arşın sonra da Muğla'dır.

Muğla

660 râkımlı ve kaleli şehirdir. Yatağan'la Ula arasındadır. Menteşeoğulları bazan taht şehri olarak kullanmışlardır. Şimdi Menteşe sancağının merkezidir. 1390'da Yıldırım Han tarafından muharebesiz, bütün Menteşe beyliği ile beraber Osmanlı eline geçmiştir. Büyük sancaklardan sayılır. Sancak beyi hassı 400.800 akçadır. Anadolu eyaletindedir. Sancakta 52 zeâmet, 381 tımar, 3.000 asker, 105 köy, vardır. Kadısı 300 akça pâyelidir. 2.170 ahşab evli küçük şehirdir. 11 mahalle, 70 cami ve mesciddir. Menteşeoğulları'ndan kalan Eski Câmi yanındaki Şâhidî Mektebi, benim gördüğüm en kalabalık mekteb-i sıbyânlardan (çocuk mektebi = ilkokul) biridir, 1.000'den fazla kız ve erkek çocuk okur. Bu rağbetin sebebi, burada Şeyh Şâhidî'nin eğitim metodunun tatbikidir.En akılsız çocuğa bile çok kısa zamanda okuyup yazma ve diğer ibtidâî bilgiler öğretilmektedir. Ulu, Kurşunlu, Şeyh, Pazaryeri, Şeyh Osmân Efendi, Abdülgaffâr Efendi, Hacı Dede, Mustafa Efendi Câmileri'nden başkaları mesciddir. Elvan Bey ve Menteşeoğlu Ahmed Gazi Hamamları, güzel mimari eserlerdir. 200 kadar dükkân var. Şehir civarından geçen Büyük Menderes'e karışan bir ça-

yın üzerine sık aralarla 6 kâgir ve 7 ağaç köprü yapılmış. Mezbaha da bu çayın üzerindedir. 7 medrese, 11 mekteb, 2 imâret, Kurşunlu Cami yanında kâgir Paşa Sarayı vardır. Çocuk ve gençlerden herkes okur, okumamak ayıptır. Onun için mekteb ve medreselerine talebe sığmaz. Halk kültürlü ve tamamına yakını Türk'tür, çok az Rum vardır. Merkez kazâsında 11.000 kadar bağ vardır. Çoğunda bağ evleri bulunur ki, Muğla şehri halkı yazın bir kaç ayı buralarda geçirir. «Kara Bağlar» denir. 8 aya kadar bağ evlerinde oturmayı sevenler vardır. Bağ araları çok yüksek ağaçlarla dolu olduğu için güneş asla tesir etmez. Yer yer büyük çemenzârlar vardır. Hâsılı çok bakımlı ve verimli yerlerdir. Bu Kara Bağlar, Konya'nın Meram ve Malatya'nın Aspuzi bağlarından geri kalmaz. 2 saat güneydoğudaki Ula'ya kadar bütün yol bağdır.

Ula

Kalesi Bizans eseridir. Menteşeoğulları, fetihten sonra yıkmışlar. Menteşe (Muğla) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 12 mahallede 2.000 kadar evden müteşekkil küçük bir şehirdir. Evlerin hepsi bakımlı bağlı bahçeli ve ahşabdır. 19 cami ve mesciddir. 1391 tarihli Hacı Mustafa, 1580 tarihli Hüsam Reis, Çarşı Camileri güzeldir. 2 medrese, 2 mekteb, 2 tekke, Şûcâ ve Yeni Hamamlar, 300 kadar dükkân, haftada bir 10.000 kişinin geldiği pazar yeri vardır. Meşhûr amirallerden Hüsam Reis, câmiinin yanındaki türbesinde gömülüdür. Güneybatıya doğru 3 saat mesafede Gökâbâd Kalesi İskelesi (İskele), Ula'nın limanıdır. Bu kaleyi Süleyman Han yaptırmıştır. Buradan 9 saat sonra Marmaris'tir. İskele, İstanköy (Kerme) Körfezi'nin en batısındadır. Ula'dan bir saat sonra Kazancı Câmii Namazgâhı, buradan 3 saat mâmur köyler geçilerek Yerkesiği'dir.

Yerkesiği, Bozöyük ve Eskihisar

Yerkesiği. Menteşe sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezi ve sancak beyi hassıdır. Ula'nın kuzeybatı ve Muğla'nın güneybatısındadır. 150 hâne. bir cami, 2 mescidli köy azmanıdır.

Bozöyük de Menteşe sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezi ve sancak beyi hassıdır. Milâs'ın doğusunda, Kurukümes dağının (1.373 metre) güneydoğu yamacındadır. 150 hâne, bir camidir. Kuzeyde bir ok atımı yerde Süleyman Han, Rodos sefer-i hümâyûnunda otağ-ı hümâyûnunu kurmuştur. Burası büyük meydandır. Süleyman Han, Rodos'a giderken, bütün Menteşe halkını 1522'de burada kabûl etmiştir. Burada bu hâdiseyi anmak için bir cami ve ona vakıf 100 kadar kâgir dükkân yapılmıştır. Her hafta büyük pazar olur. Pazar Kaanûnî Sultan Süleymân'a duâ edilerek, askerî ve dinî merasimle açılır.

Yerkesiği ile Bozoyük arası 6 saat, Bozöyük ile Eskihisar arası ise sadece bir saattir. Burası da Menteşe (Muğla) sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezi ve sancak beyi hassıdır. Menteşeoğlu Gazi Ahmed Bey, Bizans'tan fethedip kalesini yıktırmıştır. Yeniçeri zâbiti vardır, fakat sipahi kethudâ-yeri yoktur. 3 mahalle, 280 hâne, 10 dükkân, 45 tabakhâne, 2 cami ve sair binalar vardır. Küçük kasabadır. Camilerden biri Kuru Ca-

mi'dir, Menteşeoğlu Ahmed Bey'indir. Diğeri Sultan veya Tabakhâne Camii'dir. Tuzla ovacığında 6 saat öteye gidilince Milâs gelir.

Milâs

50 râkımlıdır. Anadolu eyaletinin Menteşe (Muğla) sancağında 150 akça kazâ merkezidir ve 75 köy, bu kazâya bağlıdır. Menteşeoğlu Gazi Ahmed Bey, Bizans'tan fethetmiştir. 1391'de Yıldırım Bâyezid, bütün Menteşe beyliğini, Aydın beyliğini, Saruhan beyliğini, bir anda ve muharebesiz Osmanlı toprağına katmıştır. Milâs, Menteşeoğlu Ahmed Bey vakfıdır. Kalesi yıkılmıştır. Bağ, bahçe, limon, turunç, nar, incir ağaçları arasında 12 mahalle, 1.000 kâgir evli büyükce kasabadır. 3 cami, 2 mescid, 2 hamam, 2 han, 50 kadar dükkân, medrese, mekteb, tekke, türbe olmak üzere hayli müessesesi vardır. Ulu Cami veya Gök Cami ile Gazi Ahmed Bey Camii ve Salâhaddin Camii ile Balık Camii, hep Menteşeoğulları'ndan kalmadır ve ilk ikisi muhteşem mimari eserlerdir. Kurşunlu Camii ve Hanı, Osmanlı eseridir. Eskiden Milâs'ın büyük şehir olduğu, çevredeki harabelerden anlaşılır. Çevrede büyük ölçüde tütün ekilir ve ihrâc edilir.

Beçin ve Kemer

Beçin, Menteşeoğulları'nın taht şehridir, şimdi sönükleşmiştir. Menteşeoğulları'nın bazıları da Balat'ta oturmuşlardır. Beçin şimdi Milâs kazâsına bağlı nahiye merkezidir. Kalesinde dizdar ve 20 hisâr eri vardır. Şimdi 120 hânedir. Osmanlı devrinde nedense herkes Beçin'den Milâs'a ve başka yerlere gitmiştir. Menteşeoğlu Gazi Ahmed Bey'in camii, medresesi, türbesi, ailesinin türbesi, gene Menteşeoğulları'ndan kalma bir cami, bir mescid, harâbe hâlinde de çok eser vardır. Beçin, sahile yakındır. Sahilde Varvul tuzlasından devlet yılda 7 yük gelir elde eder (700.000 akça = 112 milyon TL.). Bu tuz çok lezzetlidir ve Menteşe, Aydın, Saruhan sancaklarında bu tuz kullanılır. Avrupa'ya da ihrâç edilir. Buradan 3 saat ötede Kemer vardır.

Kemer, Menteşe sancağında 150 akça kazâ merkezidir. «Karaova kazâsı» da denir. 11 köylü bir kazâdır. Kemer, yarı yarıya Türk ve Rum 100 hânedir. Haftada bir pazarı olur. Mıhdöken belinden geçerek buradan 8 saatte Bodrum'a varılır.

Bodrum

İstanköy (Kerme) Körfezi üzerinde liman ve kaledir. İstanköy adasının İstanköy limanına karşıdır. Bodrum, Menteşeoğulları ve sonra Osmanlı'da iken Çelebi Mehmed devrinde Rodos Şövalyeleri'nin eline geçmiş, 1522'de Süleyman Han'ın Rodos sefer-i hümâyûnu sırasında Kapdan Palak Mustafa Paşa eliyle Şövalyeler'den alınmıştır. Bütün Anadolu'da Hıristiyanlar'dan alınan son yerdir. Karaova kazâsında nâhiye merkezidir. Nedense kadı, burada değil, bir köy olan Kemer'de oturur. Belki şundandır: Bodrum varoşu (kale dışı), Anadolu eyaletinin Menteşe sancağı toprağıdır. Fakat Bodrum kalesi, Kapdân-ı Deryâ (Cezâir-i Bahr-i Sefid)

eyaletinin Rodos sancağının İstanköy kazâsına bağlıdır. Kalesinde dizdâr, 80 hisâr eri, 100 ev, kiliseden bozma Süleyman Han Camii vardır. Kale, denizden 25 arşın yüksek olmakla heybetlidir. Zindan ve sarnıçlarla dolu, Hıristiyan yapısı, korkunç bir yapıdır. Çevresi, 15 arşın derinliğinde hendekle çevrilmiştir. Hendeğin genişliği de 25 arşındır. Kalenin 11 kat demir kapısı vardır. Sûrların eni ve yüksekliği 40'ar arşındır. 50 basamak taş merdivenle hendeğe çıkılır. Hendek geçilir. Sûra varılır. Sûrda 200 arşın yürünüp orta hisârın asma köprülerinden geçilip kaleye varılır. 5 asma köprü ve kapı vardır. Hangisinden aşağı bakılsa insanın başı döner. Her gece köprüler makaralarla kaldırılıp kapısına siper edilir. Liman ve varoş, bağ ve bahçeler içindedir. Kuru incir, kuru üzüm ve şıra ihrâc edilir. Kapdan Memi Paşa'nın su kemerlerinden şehre su gelir. Lonca Mescidi dibinde Paşa'nın büyük çeşmesi vardır. Liman 200 parça gemi alabilir. Girit Harbi sırasında Venedik Donanması, Bodrum limanında yatan Cezâyir beylerbeyiliğine bağlı 17 Türk kalyonunu kıstırmıştı. 7 gün, 7 gece büyük muharebe oldu. Venedik Donanması, hem Türk filosuna, hem Bodrum kalesine çok gülle attı. Kalenin balyemez topları 2 Venedik patrona kalyonunu batırınca, kâfir çekilip gitti. Cezâyir gemilerine bir şey olmadı, ancak birinin kapdanı şehit düştü. Batan Venedik kalyonlarından biri, bütün içindekilerle beraber sonra denizden çıkarılıp Türk donanmasına ganimet kaydedildi.

Sonra 50 hâne Vitiz Türk köyüne geldim. Sonra İsbat kalesine gelip oradan İstanköy adasına geçtim. Adayı gezip Menteşe toprağına döndüm.

Kiliseli, Gereme ve Gökova

Kiliseli, «Datça», «Penice» ve «Zarahiye» diye de anılır. Çok ince ve uzun bir yarımadanın ortasında, iki taraftan denize pek yakındır. Kuzey, İstanköy (Kerme) körfezidir. Az ötede viran kalesi ve iskelesi vardır. Menteşe sancağında 80 akça pâyeli küçük bir kazâdır. Bu kazâya 47 Türk köyü bağlıdır. Sancak beyi hassı ve voyvodalıktır.

Gereme, 47 köylü ve 150 akça pâyeli diğer bir Menteşe kazâsıdır. Gereme kalesi, sahilden bir top menzili içeride ve terkedilmiştir.

Gökova, Menteşe'nin 150 akça pâyeli diğer bir kazâsıdır. 70 köyü vardır. Aynı adı taşıyan körfezin nihayetinde bir yalçın kaya üzerinde bir terkedilmiş küçük kaledir. Limanı da işlektir. Güneye doğru 3 saat sonra Kuruhisar, küçük bir viran kaledir. Burada Cezâyirli Mustafa Kapdan Hanı vardır. Yokuş aşağı bir saat sonra Marmaris'tir ki bu yola «Süleyman Han Yolu» denir, zira Marmaris'e gelirken 1522'de bu yolu takib etmiştir.

Marmaris

Aynı adı taşıyan körfezciğin üzerinde çok mahfuz bir liman ve kaledir. Rodos limanına yakındır. 400 arşın çevresinde dörtgen kale, Süleyman Han yapısıdır. Kaleden başka kale içi ve varoştaki hayır eserlerinin hemen hepsi, Süleyman Han'ın annesi Hafsa Vâlide-Sultân'ındır. Liman 1.000 parça gemi alır. 5-6 okka gelen levrek çıkarılır. Marmaris, Gökova'nın nahiyesidir. Hisâr erlerinin yıllık maaşı Rodos kalesinden gelir. Ya-

kınlarda Serçecik limanı ve terkedilmiş kalesi vardır. Buradan Sönbeki, sonra Rodos adasına geçtim.

Rodos'tan dönünce Kurdoğlu Burnu'ndan Menteşe toprağına çıktım. Bu burunun karşısındaki burna da «Elbes Burnu» derler. Deryâ'ya nâzır terkedilmiş Seçen kalesinden 5 mil gidip Mekri'ye geldim.

Mekri ve Ağırdos

Mekri, Menteşe sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 70 köy, bu kazâya bağlıdır. Kalesi şimdi kullanılmıyor. İskelesinde gümrük emini vardır. Bu gümrükten devlete yılda 7 yük (700.000 akça) gelir hâsıl olur. Mekri'de 50 ev, 40 tüccar mahzeni (antrepo), bir gümrük hanı, bir hamam, bir cami, 10 dükkân vardır. Çok işlek iskeledir. Gerçekte bir ikamet yeri değil, ticaretle uğraşanların oturduğu yerdir. Doğuya doğru bir saat sonra Kerş, Mekri'nin nahiyesi ve alay beyi zeâmetidir.

Ağırdos, Menteşe sancağında diğer bir 150 akça kazâ merkezidir. Buradan Ulu Su'yu 7 göz köprüden geçtik. Tekyenişinler köyüne geldik. Bu çevre de tamâmen Türkmen'dir. Gök Bel'den Akıncılar köyüne vardık. 100 hâne büyücek köydür. Menteşe toprağında alay beyi zeâmetidir. Bağ ve bahçeler içinde mâmur köydür. Gök Bel'den 2 saattir.

Böylece Menteşe sancağını bitirdim. Sığla (İzmir), Aydın, Denizli ve Teke (Antalya) sancakları ve güneyde Akdeniz, batıda Adalar Denizi ile çevrilmiş sancaktır. Teke sancağında önce 100 hâne Yuvalı köyüne ayak bastım. Yeksi yaylasından 5 saat ve Sibeg dağı dibindedir. Buradan 6 saat sonra Abdal Mûsâ Baba Bektâşi Dergâhı, çok büyük ziyaret yeridir. 6 saat taşlık yerden giderek Sevindik Dede köyüne, oradan Finike'ye geldim.

Finike ve Eğirdir

Finike, aynı adı taşıyan körfezin batı kıyısında ve bir dere üzerinde liman ve kaledir. Teke (Antalya) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Dizdârı ve 70 hisâr eri vardır. Sancak beyi hassıdır. 1391'de bütün Teke beyliği ile beraber Osmanoğlu Yıldırım Han'a geçmiştir. 300 hânedir.

Eğirdir, Teke sancağında 150 akça diğer bir kazâ merkezi olup Finike'nin doğusundadır (Isparta'daki Eğridir değil). Azresan kalesi, bu kazânın nahiyesidir. 8 saat ötede 60 hâne Gerenler köyü vardır. Elmalı suyundan geçip Elmalı'ya geldim.

Elmalı

1.150 metre yüksekliğinde, Kara gölün kuzeydoğusuna yakın, Elmalı dağın (2.505 metre) güney yamacındadır. Teke (Antalya) sancak beyi şimdi Antalya'da değil, Elmalı'da oturmaktadır. Teke sancağı, orta ehemmiyette sancaklardandır. Bey hassı 328.000 akçadır. Sancakta 8 zeâmet, 392 tımar. Kadısının gündelik tahsisatı 150 akça ve ayrıca yıllık tahsisatı 1.500 altındır. Sancak beyinin yıllık tahsisatı ise 55 kese'dir (2.200.000 akça = 346,5 milyon TL). Sancak, Elmalı, Kaş, Kalkanlı, Finike, Eğirdir, Adresan, Antalya, İstanos, Kızılkaya, Teke Karahisârı olmak üzere 10 kazâdır. Fa-

kat eskiden Kaş ve Kalkanlı kazâları, Menteşe sancağına bağlı idi. Kalkanlı (Kalkan), Kaş'ın batısında limandır; Koca suyunun doğusunda ve bir gölcüğün güneybatısındadır.

Elmalı, Istanbul'un Cihangir yokuşu gibi dereli tepeli, bağlı bahçeli 32 mahalle ve 8.900'a yakın ahşab evdir. 32 cami ve mescidi vardır. Büyük şehirdir. 1607 tarihli Ketenci Ömer Paşa Camii mükellef, hattâ muhteşemdir. Eski, Şeyh Yûsuf Efendi, Ümmi Sinân Efendi, Yeni (Hanım Kadın) Camileri vardır, diğerleri mesciddir. 7 mekteb, yılda talebesine iki kat elbise ve yemek verir. Bunun dışında 70 kadar daha mekteb vardır. 4 medrese, bir imâret, 7 hamam, pek çok tekke, 300 kadar dükkân, 70 kadar değirmen, 3 han vardır. Tabakhâne, Mahkeme önünde Tabaklı, Karkalı, Eski, Demirciler önünde Bey, Şeyhpaşa'da Çavuş Hamamları letâfetlidir. Üzümü, çınarı, kavağı, karaağacı çok boldur.

İstanos (Korkuteli)

Elmalı ile Isparta arasında, Antalya'nın kuzeybatısında, 1.020 metre yükseklikte, bir çay üzerindedir. Tekeoğulları burada oturmuşlardır. Tekeoğulları, Isparta'da hükûmet eden Hamidoğulları'nın Antalya'ya hükmeden dalıdır, aynı hânedandır. Teke sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Burası aslında bir yayladır. Antalya'dan ve çevreden yazın buraya gelip dinlenirler. Onun için dağınık dağ evlerinden yapılmış ahşab şehirdir ve kışın çok az nüfus kalır. Bu şekilde 202 mescid yapmışlardır. Yalnız 3 cami vardır. Sultân Alâeddin Keykubâd Camii büyüktür. Kuyucu Murad Paşa tamir ettirmiştir. 200 x 120 arşındır. Medrese, han, hamam, imâret, hepsi Sultân Alâeddin'indir. 300 kadar dükkân vardır. Kalesi kullanılmamaktadır. Şehrin bir başından bir başına 2 saatte gitmek kaabildir. Her taraf ağaç ve bağ bahçedir. Çok güzel yazlık yerdir. Kiraz, elma, armut boldur. Fındık da yetiştirilir. Haftada bir çok büyük pazar olur. Bir kaç büyük mükellef konak da vardır. Biri, Galata Mevlevi-hânesi şeyhi Âdem Efendi'ye atalarından kalan konaktır. 4 saat mâmur köylerden geçilerek Teke toprağında İncirli köyünde konakladım.

Isparta

Korkuteli'nden kuzeye çıkarak Isparta'ya geldim. 800 metre yükseklikte kurulmuş şehirdir. Ak dağın (2.276 metre) kuzeybatı yamacındadır. Anadolu eyaletinde Hamid sancağının merkezidir. Küçükle orta arası bir sancaktır. Bey hassı 200.000 akçadır. Sancakta 9 zeâmet, 585 tımar, 5.000 tımarlı sipahisi ve 400 sancak beyi maiyet askeri vardır. Gönüllülerle sancak 8.000 asker çıkarır. Kadı tahsisatı günde 150 akça + yılda 7.000 altındır. Sancak beyine yılda ayrıca 15.000 altın tahsisat vardır. Şehre «Hamidâbâd» da denilir. Zira burası Hamîdoğulları'nın taht şehri idi. I. Murad devrinde Osmanlı devletine dâhil olmuştur. Firdevs Bey Camii, Sinân'ın eseridir.

Sarı Ali Bey köyü, Isparta'dan 8 saat ve zeâmettir. Bütün çevre Türk'tür, azınlık yoktur. Karakaldırım ve Yenice Han köylerinde konaklıyarak, bu sonuncusundan hareketten 5 saat sonra, kayalar, dereler, ormanlar ve mâmur köylerden geçip Antalya'ya indim.

Adalya (Antalya)

Antalya Körfezi'nin en kuzeyinde liman, kale ve şehirdir. 1391'de Yıldırım Han, bütün Teke beyliği ile beraber Osmanlı toprağı eylemiştir. Eskiden Teke sancağının merkezi idi. Şimdi Teke sancak beyi olan paşa, Antalya yerine Elmalı'da oturmaktadır. Şimdi Teke sancağında 300 akça pâyeli büyük kazâ merkezidir. Kadının ayrıca yılda 4.000 altın tahsisatı daha vardır. Kalesinde dizdârı, 150 Türk ve 150 Hıristiyan hisâr eri vardır. 4.400 arşın çevresi olan bir kaledir. Bizans'tan Selçuklular almış, tamir etmiş, Osmanlı devrinde de pek çok onarılmıştır. Batıda Paşa Sarayı köşesinden Nârin Kale'ye ve Varoş Kapısı üzerindeki Mehter Kulesi'ni dolaşarak doğuda Lala Kulesi'ne varıncaya kadar kale, iki kat sûrludur. 30 arşın yükseklikte ve 7-8 arşın eninde sûrlardır. Bu taraf 40 kule ve 1.300 arşındır. Buradan güneye doğru 1.000 arşındır ve bu kısımda 18 kule vardır. Buradan batıya Kız Kulesi burnuna kadar da 15 kule ve 1.000 arşındır. Bu taraflar, kara cihetidir. Onun için iki kat sûr, 10 arşın derinliğinde ve 20 arşın genişliğinde geniş kesme kaya hendekle çevrilmiştir. Kız Kulesi, biribiri içine sâf beyaz mermerden âhenkli bir yapıdır. Bu kuleden limanı dolaşınca 1.100 arşındır. Ve bu taraf deniz olmakla yalın (tek) kat sûrdur. Fakat burada yükseklik 40 arşındır. Bunlardan başka taraflarda 15-20 arşın yüksekliğinde daha alçak sûrlar da vardır. Liman tarafında 12 kule mevcuttur. Bütün kale 80 kule, her kule arası 20 beden, bütün sûrların bedeni 2.060 bedendir.

Antalya gümrüğü devlete yılda 70 yük gelir bırakır (7 milyon akça). Bilhassa Mısır—Anadolu arasında işleyen Türk gemileri için büyük iskeledir. Kalede Eski Cami, Mevlevî-hâne, Paşa Sarayı, 4 mahalle, 70 sokak, bir kaç katlı ve kiremit damlı 3.000 kadar ev vardır. Kaledeki balyemez toplar, altı ayrı istikamete çevrilmiştir. Büyük şehirdir. 11 cami ve pek çok mescid vardır. Hunkâr Câmii, 1570 târihli Kuyucu Murad Paşa Camii, Tekeli Paşa Camii güzeldir. Eski Cami'i Alâeddin Keykubâd, kiliseden çevirtmiştir. Yanında medresesi ve ileride Sultan Keyhusrev Medresesi ve onun yanında Selçuklular'dan kalma Hâtûniye Medresesi, daha ileride çok güzel bir mimari eser olan Nakş-ı Cihan Medresesi vardır. Hunkar Camii kiliseden çevrilme ve 200 x 120 arşındır. Yeni Cami'i, II. Bâyezid'in oğlu Sultan Korkut yaptırmıştır. Karadayı, Bakcı-zâde, Balı Paşa, Yassı Minâre, Sofular, Şeyh, Kâzergâh Camileri de vardır. Diğerleri mesciddir.

Şehirde 9 medrese, 17 mekteb, 7 tekke vardır. Mevlevî-hânesi muhteşemdir. Koyun Baba Bektâşî Dergâhı şeyhi, Boşnak Zulfekar Baba'dır. Limon, turunç, gül ağaçları içindedir. Ahî Sultan Kızı Tekkesi de Bektâşî'dir. Bir Gülşenî tekkesi de vardır. Çarşı hamamlarının sayısı 8'dir. Çukur Hamam, Büyük Hamam, Nâzır, Paşa ve Mevlevî-hâne Hamamları, kale içinde, Çavuş, Balı Bey, Şeyh Hamamları varoştadır. 11 büyük konakta da hususî hamam vardır. Hayli tüccar hanı vardır. En büyükleri varoşta Dizdar Câfer Ağa Hanı'dır, 600 odalıdır. Bezir, Kapan, Dorvalı, Pirinç, Murad Paşa, Çavuş, Rûm Ali, Serçe Hanları da kale içindeki büyük hanlardır. 200'den fazla çeşme, 500 kadar dükkân vardır.

Kalenin kuzeyinde kalan varoş 20 Türk ve 4 Rum mahallesidir, kale içi tamamen Türk'tür. Hepsi 190 hâne olan Rumlar, Rumca bilmezler, Karaman (Konya) şivesiyle Türkçe konuşan kâfirlerdir. Liman 200 gemi alır. Antalyalılar yazın Korkuteli (İstanos) yaylasına çıkarlar.

Antalyalı delikanlılar Cezâyir kesimi giyinirler. Çevre incir, zeytin, şekerkamışı, nar, hurma, turunç, servi, limon, portakal ağaçlarıyle doludur. Çevre tamamen Türk'tür. Çok güzel tanzim edilmiş büyük hususî bahçeler vardır. Tekeli Paşa Bahçesi, bunlardan biridir.

Antalya'dan kıbleye doğru 3 saat sonraki konak Kondi Türkmen köyüdür. Bir saat uzakta Serik dağı eteğinde Teke Hisârı vardır.

Teke Hisârı

Teke sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 70 köy, bu kazâya bağlıdır. Bütün bu Teke (Antalya) çevresini Selçuklular, Bizans'tan fethetmişlerdir. Dört köşeli küçük kalesi 7 kuleli ve hendeksizdir, şimdi kullanılmıyor.

Aksu'dan geçip Görüş konağına geldik. 200 hâne kasabacıktır. 2 saat sonra Ulu'dan geçip Güvercinlik kalesine geldik ki, Teke Karahisârı kazâsında nahiye merkezidir. 800 arşın çevresinde kalesi şimdi kullanılmıyor, içinde 40-50 Türkmen ailesi saz damlı evcikler yapmış. Bir saat sonra Fil deresini ve ormanlı dağları geçtik. Bu dağlarda kaplan çoktur. Zira gayet sarp taşlı ve ormanlı dağlardır. Bir mandayı tek başına gezerken yakalayıp parçalıyan ve ciğerini çıkarıp yiyen bir kaplanı gözlerimle gördüm. Bu sırada 3 Türkmen gelip 2 kaplan vurdular. Derileri satın aldım. Bu hâdise, Manavgat kuzeyindeki dağların eteklerinde oldu.

Bundan sonra Evliyâ Çelebî, Anadolu eyaletinden çıkıp Adana eyaletinin Alâiye (Alanya) sancağına girer. Orta Anadolu'yu, Suriye ve Filistin'i gezip Hicâz'a gidecek, hacc edecek, Mısır'a gidip çok uzun müddet oturduktan sonra Istanbul'a dönüp az sonra ölecektir. *Seyâhat-Nâme*'sinin bütün müsveddelerini Mısır'da yeniden gözden geçirip düzeltmiştir. Tabiatıyle Çelebi, hiç bir eyaleti tam gezip anlatamamıştır. Hele o zamanın ulaştırma imkânlarıyle bu, bir kişinin üstesinden gelmesine asla imkân olmıyan bir şeydir. Meselâ Anadolu eyaletinde Kastamoni, Bilecik ve Balıkesri gibi 3 sancak merkezini hiç görmemiş ve anlatmamıştır. Sancak merkezlerinden Isparta'yı ya hiç görmeden çok yetersiz şekilde yazmış veya kalıp incelemeden geçivermiştir. Görmediği kazâ merkezleri ise pek çoktur. Maksat, bir devirdeki (XVII. asrın 3. çeyreği) imparatorluğun çeşitli ülkeleri hakkında fikir edinmektir.

XIX

ORTA ANADOLU

Orta Anadolu Eyâletleri

Burada «Orta Anadolu»dan maksadım, Anadolu eyaletinin doğusunda ve —kuzeyden güneye— Trabzon, Erzurum, Diyâr-ı Bekr eyaletlerinin batısında kalan Anadolu kesimidir ki, gene Karadeniz'le Akdeniz arasında uzanmaktadır. Bu kesimde XVII. asırda 4 eyalet vardır: Merkezi Konya olan Karaman eyaleti, merkezi Sıvas olan Rûm eyaleti, merkezi Maraş olan Dulkadır eyaleti, ve merkezi Adana olan Ramazan eyaleti. Bu sonuncusu, bir zamanlar mevcut merkezi Mar'aş olan Dulkadır ve Kıbrıs eyaletlerinin topraklarını da içine almaktadır. Rûm ve Ramazan eyaletlerine bu asrın sonlarında daha çok «Sıvas Eyaleti» ve «Adana Eyaleti» ve Dulkadir eyaletine «Mar'aş Eyaleti» denmeye başlanmıştır. Fakat Karaman eyaletine «Konya Eyaleti» denmemektedir. Bu 4 eyalet dışında, Anadolu'nun bu kesiminde, Haleb eyaletine bağlı parçalar da vardır, onları da bu bahsimizde göreceğiz. Bu bahsimizin çerçevesi budur.

1534'te Erzurum eyâleti kurulunca, Rûm eyâleti (Eyâlet-i Rûmiyye-i Sugrâ) 8 sancaktan ibâret kaldı: Sıvas merkez, Amasya, Çorum, Canik (Samsun), Tokat, Malatya, Divriği, Gerger (bazan Gerger sancağı beyi Kâhta'da ve Divriği sancağı beyi kezâ kazası olan Dârende'de oturmaktadır). (son sancak sonradan Hısn-ı Mansûr = Adıyaman sancağı olmuştur).

Yavuz gene «Dulkadır Eyâleti» adıyle bir beylerbeyilik kurmuştu. 6 sancağı vardı: Mar'aş merkez, Elbistan, Ayntab (Gaziantep), Üzeyr, Tarsus, Adana (Ramazânoğulları'nda ocaklık). Bugünki 3 il'i ve Tarsus'u içine alan bu eyâletin güneyinde Haleb eyâleti uzanıyordu.

Dulkadır Eyâleti'nin batısında 2 Anadolu eyâleti (Karaman ve Anadolu beylerbeyilikleri) uzanıyordu. En eski eyâlet olan

Anadolu eyâletinden sonra Fâtih, 6 sancaklı Karaman eyâletini kurmuştu: Konya merkez, Kayseri, İçel (Silifke), Niğde, Aksaray, Beyşehri (Mersin—Tarsus bölgesi, Dulkadır eyâletinde idi).

Kaanûnî, babasının kurduğu Erzincan eyâletini ilga ederek sancaklarını gene Rûm eyâletine bağladı; fakat 1534'te Erzurum'u îmar ve ihyâ ederek yeni bir eyâletin merkezi yaptı ve Rûm eyâletinden aldığı Trabzon, Karahisâr-ı Şarkî (Şebinkarahisar), Kemah (Erzincan buraya kazâ olarak bağlandı), Bayburd sancaklarını, Erzurum merkez sancağına bağladı. Sonra Trabzon sancağı da ayrı bir eyâlet hâline getirilecektir (Samsun'la Batum arası).

Rûm eyaletinin merkezi Tokat iken, 1520'de Sıvas'a alınmıştır. Orta Anadolu'nun en büyük ünitesi bu eyalettir. Orta Anadolu, Osmanlı Türkiyesi'nin Rûmeli ve Batı Anadolu derecesinde fevkalâde gelişmiş, o zamanki dünyanın en gelişmiş bir bölgesi değildir. Bilakis, Selçuklu Türkiyesi'ndeki umrânını hayli kaybetmiştir. Fakat XIX. asırdaki «geri kalmış bölge» durumu da XVII. asırda henüz yoktur. Bunun sebebi, Selçuklu Türkiyesi'nde nüvenin Orta Anadolu, Osmanlı Türkiyesi'nde ise Rûmeli ve Batı Anadolu olmasıdır. Başka tarihî sebepler de vardır.

Batı Anadolu, Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılar devrinde fethedildiği halde Orta Anadolu'nun tamamı, Selçuklular devrinde fethedildikten başka, bu bölgenin bazı yöreleri, Selçuklular gelmeden önce de bir vakıtler İslâm hâkimiyetinde yaşamıştır. Meselâ Adana—Ayntab—İskenderun—Malatya bölgesi, Hılâfet devrinde, uzun müddet Arab hâkimiyetinde yaşamıştır. Meselâ Adana, Ortaçağ Arab Hılâfeti'nde de çok gelişmiş bir şehirdi (Huart, *Hist. des Arabes,* II, 121).

Şüphesiz bu bölgeye de Osmanlı katkısı pek büyük olmuştur. Bir kaç misal: Vezirköprü, çok basit bir köyken, Köprülü Mehmed Paşa, gelişmiş bir kasaba hâline getirmiştir. Muşkara, bakımsız bir köyden, Nevşehirli İbrahim Paşa, —ismini de «Nevşehir = Yeni Şehir» olarak değiştirmek sûretiyle— büyük kasaba hâline koymuştur. İbrâhim Paşa olmasaydı Nevşehir'in bugün il merkezi değil, kazâ merkezi olması mümkün değildi. İncesu diye bir yer ise, XVII. asrın sonlarına kadar hiç mevcut değildi. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, burada câmî, medrese, mekteb, çarşı, muazzam bir kervansaraydan müteşekkil bir külliye yaptırarak, Anadolu coğrafyasında hiç mevcûd olmıyan bir mevkı' yaratmıştır. Bu suretle İncesu, bugün kazâ merkezidir. Bu misalleri pek çoğaltmak mümkündür. Yalnız bazı Orta Anadolu şehirlerinin Osmanlı devrinde Selçuklu devrine nisbetle parlaklıklarını kay-

bettikleri de bir vâkıadır. Fakat tarih zaten budur. Milletler ve devletler gibi ülkeler ve şehirlerin de tarih mâcerâları vardır. Parlamakta, sönmekte, batmakta çıkmaktadırlar.

Evliyâ Çelebîmiz, meselâ Niksar'ı, 3.000 ev, 500 dükkân, 43 mahalle olarak tasvîr eder (II, 194, V, 14). Niksar'ın bugün böyle bir durumu yoktur. Bir çok yer, XIX. asrın sonlarındaki durumlarına bile henüz gelmiş değildir. Bir çok yer de, Osmanlı devrinde hatırdan geçmiyecek şekilde büyüyüp gelişmiştir (Eskişehir, Adapazarı, Zonguldak, Mersin gibi). XIX. asrın sonlarında meselâ Şebinkarahisâr'ın durumunu, *Kaamûsü'l-Â'lâm*'dan hulâsa edelim, şöyledir:

Sancak (vilâyet = il) merkezidir. Nüfusu 11.700'dür. 15 camii, 5 mescidi, 3 medresesi, 4 kilisesi, bir rüşdiyyesi (ortaokul), 4 hamamı, 8 hanı, 15 mektebi (ilkokul), 753 dükkânı, haftada bir kurulan zengin pazarı, un fabrikası, iplik, havlu ve çarşaf tezgâhları vardır. Giresun—Sıvas şosesi üzerindedir. Merkez kazâsında 2 sîmli (gümüşlü) kurşun, 2 kömür ve bir şap madeni ve ormanları işletiliyordu. Meyve ve hububat anbarı idi. Devlete yılda 90.000 altın vergi sağlıyordu. 1.000.000'dan fazla koyun ve keçi, 34.000 sığır, 17.000 at, 8.000 eşek mevcuttu. Yılda 80.000 altın değerinde mal ihrâc ettiği halde ancak 22.000 altınlık mal idhâl ediyordu. Cumhuriyet devrinde de 10 yıl kadar il olan Şebinkarahisar, sonra kazâ hâline getirildi.

Ermeni kaynaklarına göre 1601'de Sıvas nüfusu 15.000 hâne idi; XVIII. asrın sonlarında 10.000 hâneye düşmüştü ve bunun 2.000'i Ermeni idi (Simeon. 87, n.15; İnciciyan, 285). Bu son tarihte Sıvas'ta ancak 9-10 hâne Rum vardı.

Mareşal von Moltke'nin 1838 yılına ait bir kaç Orta Anadolu intıbaı şöyledir (s. 171, 246, 252) :

«Toroslar'ı geçerken, katırlara binmek zorunda kaldık. Bu hayvanlar mükemmel yol alıyor. Uçurumların tam kenarından yürümelerine müsaade edildiği ve ne dizgin, ne mahmuzla rahatları bozulmadığı takdirde, hiç bir tehlike yok. Gayet dik bir dağ yamacından Toros'un zirvesine tırmandık ve oradan çakıl yığınları üzerinden aşağı indik ki, iniş, çıkıştan daha da belâlı idi...

«Kayseri, Türkiye'nin en güzel şehirlerinden biri... Ulukışla'da, her iki yandaki dağ yamaçları bir araya geliyor. Burada, Osmanlı İmparatorluğu'nun en güzel hanı var. Bu hana bir süvari alayını rahatça yerleştirmek mümkün. Her ne kadar asırlardan beri bir tek tuğlası bile tamir edilmemişse de, yine bütünü sağlam bir halde kalmış. Bu geniş binanın, bir hamamı ile bir

camii var. 100 ayak genişliğinde açıklıklı tonoz, binanın ne kadar itinâlı yapılmış olduğunun ve bir zamanlar bu yolun ticâret için ne kadar ehemmiyeti bulunduğunun şâhidi. Şimdi ise bu yol terk edilmiş, ancak üzüm veya kömür yüklü bir kaç katırın geçtiği görülebiliyor».

Şimdi Anadolu'nun bu bölgelerini Evliyâ Çelebî'den nakledeceğim pasajlarla görelim. Bu bölgeye Çelebî ilk defa 1640 yılında gelir. Sinop'tan Bafra'ya varmıştır. Gemiyle Karadeniz turu yapmaktadır:

Evliyâ Çelebî Devrinde Orta Anadolu

Bafra

Rûm (Sıvas) eyaletinin Cânik (Samsun) sancağında 150 akça pâyeli kazâ merkezidir. Kızılırmak'ın doğu kıyısında ve 15 metre irtifaındadır. Samsun'un kuzeybatısındadır. Karadeniz'le arası 2 fersahtır. Kızılırmak'ın batı yakasına çam direklerinden yapılmış büyük bir köprüden geçilebilmektedir. Evleri ahşabdır. 2 camii, 2 çarşı hamamı, bir küçük çarşısı, mescidleri, mektebleri, tekkeleri vardır. Oradan gemiyle Samsun'a geldim.

Samsun

Karadeniz üzerinde limandır. Bafra ile Çarşanba arasındadır. Murad çayının kuzey kıyısına yakındır. Yıldırım Bâyezid Han, Osmanlı topraklarına katmıştır. Cânik sancak beyi, çok defa burada oturur. Kadısı 150 akça pâyelidir. Halk başlıca gemicilik, kendircilik ve deniz ticâreti ile uğraşır. Limanı yoktur. Camiler, mescidler, tekkeler, 7 mekteb ve sair binalar var, medresesi yoktur. Kendir ipi burada yapılır ve Osmanlı ülkeleri dışına da ihrâc edilir. Armut turşusu fıçılarla Istanbul'a gönderilir. 70 kuleli. 2.000 bedenli kalesi vardır.

Ünye

Gemiyle Samsun'dan Ünye'ye çıktım. Karadeniz üzerindedir. Cânik sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. Sahilde dörtgen şeklinde kalesi vardır.

Ünye'den Faça'ya (Fatsa) çıktım. Sahile yakın Cânik sancağında nahiye merkezidir. 300 hâne, birer cami, han, hamam, küçük çarşılı küçük kasabadır. Zeâmettir. Bir çayın batı kıyısındadır. İstefani (Yasun) Burnu'ndan geçtik. Sahilde ve içeride Rum köyleri vardır.

Vona (Ordu)

Karadeniz sahilinde, Cânik sancağının 150 akça pâyeli bir kazâ merkezidir. Kalesi Ceneviz yapısıdır. Kalede asker vardır. Camileri, mescidleri, mektebleri, tekkeleri, hanı, hamamı, küçük çarşısı, demir tutan güzel limanı vardır. Halk Türk ve Rum'dur. Buradan sonra Sıvas eyaleti biter, Trabzon eyaletine ait Giresun kazâsı toprakları başlar.

Bundan sonra Evliyâ, Trabzon eyaletini ve Kafkasya'yı gezer. Istanbul'a döner. Gene seyahate çıkarak Anadolu eyaletinde Tosya kazâsından, Sıvas eyâleti topraklarına girer:

Osmancık ve Kerkevaz

Osmancık, Rûm (Sıvas) eyaletinin Çorum sancağında 150 akçâ kazâ ve voyvodalık merkezidir. Çorum'un kuzeyinde, Kızılırmak üzerindedir. Dörtgen kalesinin çevresi 800 arşındır. 7 mahalle, 7 cami ve mescid, 10 han, bir çarşı hamamı, bir imâret, mektebler, tekkeler ve sair müesseseler vardır. II. Bâyezid külliyesi vardır. Cami, imâret, tekke ve başka binalardan müteşekkildir.

Osmancık'ta bir gün kaldım. Direkli Bel'den Hacı köyünde konakladım. Burası Çorum ve Amasya sancaklarının sınırıdır. 6 saat sonra Kerkevaz'a geldim. Amasya sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 60 köy, bu kazâya bağlıdır. 8 saat sonra Amasya'dır.

Amaşya

Yeşilırmak üzerinde, denizden 400 metre yüksekte kurulmuştur. Rûm (Sıvas) eyâletinde sancak merkezidir. Bu sancakta bazı şehzâdeler beylik yaptıkları için, mümtaz bir yerdir. Küçükle orta arası bir sancaktır. Sancak beyi hassı 200.000 akçadır. Sancakta 19 zeâmet ve 42 tımar vardır. Kadısının tahsisatı günde 300 akça + yılda 3.500 altındır. Sancak beyinin de yılda ayrıca 35.000 altın tahsisatı mevcuttur. Bazı kadılar, 500 akça ile tayin edilmişlerdir. Baçpazarı, Veray, İnepazarı, Akta, Suluova subaşılıkları, sancak beyi hassıdır. Amasya sancağının kazâları şunlardır: Amasya, Vezirköprüsü, Semere, Zeytin, Gümüş, Bulak, Merzifon. Kerkevaz, Lâdik, Veray, Senunâbâd ve Elvançelebi, hepsi 12 kazâ.

Amasya kalesi, 9.060 arşın bir sûr ile çevrilmiştir. Beşgendir. 41 kule, 800 beden, doğuya bakan 4 demir kapı, 70 kadar top mevcuttur. Çok sağlam kaledir. Kalede Yıldırım Han Camii vardır. Irmak üzerinde köprü mevcuttur. 48 Türk, 5 Hıristiyan (Ermeni ve Rum) mahallesi, 5.600 ev, konak ve saraylı büyük şehirdir. 2 saray-ı hümâyûn mevcuttur ve bu iki sarayda padişah ve şehzâdeler oturmuştur, bugün de başkası oturamaz. Kaanûni, uzun müddet Amasya'da oturmuştu. Bir de has bahçe vardır (padişah bahçesi) ve içinde hâlâ 50 bahçıvan çalışmaktadır. İç kalede II. Bâyezid Sarayı. Mehmed Paşa Camii yanında Paşa Sarayı. Şemsipaşa-zâde Ahmed Paşa Sarayı, Ali Paşa Sarayı mükelleftir. Saray haşmetinde çok konak da vardır.

240 cami ve mescid mevcuttur. 100 x 100 arşın olan Bâyezid Veli selâtıyn Camii, bu padişah burada veliahd-şehzâde iken çok uzun müddet oturduğu zaman yaptırdığı muazzam külliyenin bir parçasıdır. Yekpâre mavi kubbelidir. O kadar büyük değildir ama, çok san'atlıdır. 1488'de —padişah olduktan sonra— tamamlanmıştır. Camları şâhânedir. 2 minarelidir. Büyük vakıfları mevcuttur. Mehmed Paşa, Hızır İlyas, Mahkeme, Yörgüç Paşa, Gök Medrese Camileri de güzeldir. Mescidlerin içinde cami büyüklüğünde ve çok güzel olanları şunlardır: Saraçlar, Büyük Ağa, Kılıcı, Kadı Köprüsü, Deyre, Yukarı Pazar, Sefer Ağa, Bedesten, Çöplüce, Mustafa Bey, Kanlı Ali Ağa, Aşağı Pazar, Garibler, Çukurlar, Hoca-zâde, At Meydanı, Kanlı Pazar, Yakacık, Yukarı Meydan, Aşağı Meydan Mescidleri.

11 medrese, 200 kadar mekteb vardır. Sultan Bâyezid Medresesi'nde yüksek ilimler gösterilir. Mehmed Paşa, Gök, Kadı, Büyük Ağa, Küçük Ağa, Bâyezid Paşa Medreseleri, ayrıca 9 dârülkurâ vardır. Yalnız Sultan Bâyezid Dârülkurâsı'nda 300 kişi, hâfız olmıya çalışmakta ve *Kur'ân* öğrenmektedir.

Tekke sayısı 40 kadardır. Mevlevî-hâne çok büyüktür. Diğerleri arasında Hızır İlyas, Gök Medrese, Pirler, Şamlar, Gülâbî-zâde, Müftü-zâde, Ahmed Efendi, Kanlı Pazar Kaadiri, Miskinler Tekkeleri zikredilebilir. 10 imârettir. Sultan Bâyezid İmâreti, en büyükleridir, büyük hayır eseridir. Diğerleri Mevlevî-hâne, Pir İlyas Dede, Mehmed Paşa, Yörgüç Paşa, Gök, Hâtûniye, Çöplü İmâretleridir. 5 kervansaray vardır. Sultan Bâyezid, Dâmâd Bayram Paşa, Çöplüce, Bâyezid Paşa ve Gök Medrese Kervansarayları ki, sonuncusu Yörgüç Paşa'nındır. Pek çok tüccar ve yolcu hanı vardır. Tüccar hanları arasında şunlar pek büyüktür: Sarı Mehmed Ağa, Sultan Bâyezid, Bâyezid Paşa, Yörgüç Paşa, Koca Mehmed, Kapan, Rıdvân Ağa, Mehmed Paşa Hanları. Sultan Bâyezid Dârüşşifâsı (Hastahanesi) mevcuttur. Çoğu çifte olmak üzere mükellef hamamları şunlardır: Sazlıoğlu, Komaçık, Mustafa Bey, Sırrı, Alaca, Çardaklı, Fethiye Câmii yanında Kadı, Sultan Bâyezid, Yörgüç Paşa, Kanlı Pazar Hamamları. Meydan mahallesinin — biri çifte— 2 hamamı, Karşı Kale içinde —ikisi çifte— 4 hamam, 1.060 kadar dükkân, çok işlek ve zengin çarşılara dağılmıştır. Bedesteni, Bâyezid Han Külliyesi yakınında ve dört demir kapılıdır.

Devedişi buğdayından has ve beyaz livaşa, gerde, çakıl ekmeği, 40 çeşit armudu, lâl renkli kirazı, 7 türlü sulu üzümü, dudu, 7 türlü ayvası, ayva perverdesi, şırası, dut şarabı ve hardâliyesi çok meşhurdur. Şarap ve perverdesi dış ülkelere ihrâc edilir. Çevrede 70 kadar mesire yeri vardır. En meşhurları, Şirin'in Ferhâd'ının öldüğü Kanlı Pınar'dır. Kıble tarafında serviler içinde Osmanoğulları'nın hânedan türbesi vardır.

3 gün Amasya'da kaldım. Doğuya doğru 7 saat sonraki konak İzel, Amasya merkez kazâsında nahiye merkezidir. Cami, mescid, han, hamam, mekteb, çarşı, bağ ve bahçeleri vardır; 300 hâne küçük kasabadır. Buradan Niksar, 8 saattir.

Niksâr (Niksar)

Kelkit'in kuzey kıyısında, denizden 350 metre irtifâda, Canik dağlarının güney yamacında, Tokat'ın kuzeydoğusundadır. «Nik Hisâr = İyi Kale»nin halk ağzında hafifletilmiş şeklidir. 560 arşın çevresi olan kale,

altıgendir. Sıvas eyaletinin merkez sancağında 150 akça kazâ merkezi ve beylerbeyi hassıdır. 12 nâhiye, Niksar kazâsına bağlıdır. Kadının ayrıca yılda 4 ve subaşının 7 kese tahsisâtı vardır (bir kese = 40.000 akça, bir yük = 100.000 akça). Kalede 300 kadar ev, mahzen ve anbarlar, cebhâne, kiliseden bozma bir cami vardır, «Kale Camii» derler, Dânişmendliler'den kalmadır. Niksar, Dânişmendoğulları'nın taht şehirlerinden idi ve Selçuklu devrinde çok parlaktı. Gene mühim ve kalabalık şehirdir. 43 mahalle, —kale ile— 3.000 ev, 500 dükkân, 9 cami, 51 mesciddir. Dânişmendoğlu Melik Gazi Camii, eski üslûbun büyük şâheserlerindendir. Çilehâne ve Çöreği büyük Camileri de üslûp bakımından Selçuklu devrine benzer. Müftü ve Halil Efendi Camileri de güzeldir ve Osmanlı devrine aittir. Buraları Yıldırım Bâyezid devrinde Osmanlı toprağı olmuştur. Müftü, Çilehâne ve Kefere Hamamları, 45 kadar da konak hamamı vardır. Konakların en mükellefi Vardar Ali Paşa Vezir'in divân kâtibi Niksarlı Halil Efendi'ninkidir, saraya benzer. Kaplıcaları çok meşhurdur. Kale Kapısı yanında Dânişmendoğlu Melik Gazi Türbesi vardır, Anadolu'yu Bizans'tan fethedenlerden biridir, büyük millî ziyaret yeridir. Allah rahmet eyleye...

Doğuya doğru ormanlar içinde 6 saat sonra Başçiftlik, 200 hâne Ermeni köyüdür. Buradan doğusu Erzurum eyaletidir, Sıvas eyaleti sona erer. Bu köy, zeâmettir.

Bundan sonra Çelebi, Erzurum eyaletini, Kafkasya'yı gezer, gene Erzurum eyaletine gelir. Erzurum'dan Şebinkarahisar yoluyle tekrar Niksar'a gelir. II. cildin sonlarındayız:

Köylülerle Yemek Yiyen Vezir

Niksar'dan kuzeybatıya yol aldık Niksar kazâsında nahiye merkezi olan Kazan'da konakladık. Boğazkesen'i geçip Niksar'a bağlı Kumanova köyünde konakladık. Batıya gidip Suntasa küçük kasabasına vardık. Niksar'ın nahiyesi, 300 evli, cami, mescid, mekteb, hamam, bağ ve bahçeli yerdir. Gene batıda Dâvûdi Tekkesi, Lâdik kazâsının 200 evli bir dağ köyü azmanıdır. Defterdar-zâde Vezir Mehmed Paşa ile Kurban Bayramı namâzını burada kılıp kurbanlar kestik, köy çok sevindi, bir vezirle namaz kılıp yemek yememişlerdi (6 ocak 1648). Artık bu olayı babadan oğula nesillerce anlatırlar. Buradan Setlibeli dağını geçip Hamid köyü menzili, 5 saattir. Lâdik'in nahiye merkezidir. 5 saat sonra Lâdik'tir.

Lâdik

Sıvas eyaletinin Amasya sancağında 300 akça pâyeli büyük kazâ merkezidir. Amasya'nın kuzeyinde, Merzifon'un doğusundadır. Bütün bu bölgeyi, Anadolu Fâtihi Selçukoğlu Süleyman-Şâh emriyle Melik Ahmed Dânişmend Gazi ve Artuk Bey, Bizans'tan fethetmiştir. Kadısının yılda ayrıca 6 kese tahsisatı vardır. Dörtgen kalesi şimdi askerî maksatla kullanılmamaktadır, içinde in cin top oynar. 17 mahalle, 3 selâtıyn camii, 3 cami, 41 mesciddir. Sultân Ahmed Camii, II. Bâyezid'in büyük oğlunundur. Dâvud Paşa, Tekke Camileri de güzeldir. 3.020 kiremit damlı, bağlı bahçeli

evi olan mühim ve kalabalık şehirdir. Çarşı içinde Eski Hamam, Yeni Cami mahallesinde Yeni Hamam, 7 tekke, 7 han vardır. Seyyid Ahmed-i Kebîr Dergâhı, Kapan, Halîm Bey, Emin Hasanoğlu, Seyyid Ahmed Efendi-zâde Ali Çelebî, Buğday Pazarı'nda Teng Hanları büyüktür. Bedesten, Dâvûd Paşa Camii vakfıdır. Çevresinde 400 dükkânlı büyük çarşı mevcuttur. 40 kadar sarayımsı konaklar içinde Osman Paşa, İbrahim Bey, Hacı Bey, Hüseyin Bey, Alaybeyi, Mustafa Bey Konakları, mükellef yapılardır. Camilerin 6'sında da birer medrese ve 19 mektep, 2 imaret vardır. Göksuyu armudu, Karaman armudu, Menecik ekmeği, üzümü, kavunu, karpuzu, inciri, zeytini, narı, Akdağ balı, pamuklu dokumaları çok meşhurdur. Balına anber katılıp kutular içinde Istanbul büyüklerine gönderilir.

Lâdik'in bir buçuk saat kuzeybatısında, Tersakan çayın batı yakasında Lâdik Ilıcası (Havza) vardır. Köydür ama, ılıcalardan şifâ kazanmak için binlerce araba ile Anadolu'nun her yerinden gelirler.

Merzifon

Amasya'nın kuzeybatısında, deniz seviyesinden 750 metredir. Kalesi şimdi askerî maksatla kullanılmıyor, Dânişmendli eseridir. Amasya sancağında 300 akça büyük kazâ merkezidir. 40 mahalle, 4.000 hâne, 74 cami ve mescidli mühim ve kalabalık şehirdir. Çevre tamamen Türk'tür, hiç azınlık yoktur. Halk kendi hâlinde, ağırbaşlı, müreffeh insanlardır. Eski Cami, Çarşı içinde II. Murad Camii, II. Murad Medresesi, mükellef eserlerdir. Daha bir kaç medrese, 70 kadar mekteb, 7 tekke, hanlar, çarşılar mevcuttur. Çifte Hamam, Eski Hamam, Kaadirî, Halvetî, Pîr Dede, Hırka Sultan Dergâhları güzeldir. Taşan Yaylası, hâlâ Taşanoğulları denen çok eski Türkmen bey ailesinin elinde ve Merzifon'un sayfiyesidir. Çok kalamadığım için şehri iyi gezemedim. Pir Dede Dergâhı çevresindeki 600 dükkânlı çarşı çok zengindi. Pekmezi, sulu üzümü, mâvi boyası, pamuklu dokuması ve pamuk ipliği (ki bütün dünyâya ihrâc edilir), çarşaflık ve perdelik fevkalâde dokumaları meşhurdur.

Muharrem'in 10. aşûre günü Merzifon'dan hareket ettik. Taşan dağını aşıp Beyören köyünü geçtik ve 6 saatte Koca kalesine geldik. «Kocakaya» da denir. Kalede 200 hisâr eri, 8 top, cami ve başka binalar vardır. Yol boyu Türk köyleri idi, bu çevrede azınlık oturmaz.

Köprü (Vezirköprüsü)

Merzifon'un kuzeyinde, Kızılırmak güneyindedir. Köprülü Mehmed Paşa ihyâ ettiği için 1660'lardan itibaren «Vezirköprüsü» denmiştir. Ben ziyaret ettiğim sırada henüz Köprülü, sadrâzam olmamış ve burayı imar etmemişti. Taşan dağının eteğindedir. Bir saat uzaktaki büyük ağaç köprü sebebiyle «Köprü» denmiştir. Kalesi vardır. Amasya sancağında 300 akça pâyeli büyük kazâ merkezi olmuştur. Köprülüler devrinde çok büyümüş, nüfus 6.000 ahşab ve meşe damlı hâneye erişmiş, büyük şehir olmuştur. 140 köy ve bir çok nahiye, bu kazâya bağlıdır. Buraları Dânişmendoğulları'nın Süleyman-Şâh emriyle Bizans'tan fethettiği yerlerdir Yıldı-

rım Han zamanında Osmanlı mülkü olmuştur. Kalesi şimdi kullanılmıyor. Kadısının yılda ayrıca 3.500 altın tahsisatı vardır. Çevrede 1.000 hâne büyükçe Boğazköy kasabası, nahiyesidir. Akören köyü de Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Amca Hasan Ağa'nındır (Sadrâzam Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın babası). Burayı Köprülü'den önce, kayınpederi Yûsuf Ağa imar etmiştir. Köprülü, onun kızı Ayşe Hâtûn'u aldığı zaman Yûsuf Ağa, Merzifon voyvodası idi. Taş Kale'de bu Elmacı Yûsuf Ağa Sarayı, muhteşem bir konaktır. Ayrıca Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa'nın, Kıbleli'nin, Duracan Çavuş'un, Müezzin-zâde'nin, Küçük Mehmed Ağa'nın mükellef konakları vardır.

20 mahalle, 11 cami, bir çok mescid ve tekke, 11 han, 2 imâret, 48 mekteb, bir kaç hamam, 1.000 kadar dükkân, Yûsuf Ağa'nın hayır eseri 4 kapılı büyük bedesten vardır. Hacı Yûsuf Ağa'nın havuzlu ve şadırvanlı camii. Mahkeme Camii, Şeyh Ekber, Kaadiri ve Halveti Dergâhları, İmâret, Yûsuf Ağa ve Hacı İsâ Hanları, Yûsuf Ağa'nın kurşun damlı mektebi, Yûsuf Ağa, Ahmed Paşa, Eski Hamamları, güzeldir. Debbağ-hânesinde çok kişi dericilikle uğraşır. Su kıyısındadır. Deri işleri ve diğer ürünleri, Bafra ve Sinop limanlarından ihrâc edilir.

5 saat uzağında Erdoğan kalesi vardır. 800 basamak taş merdivenle çıkılır. Kıbleye bir demir kapısı açılır. Kalede 150 ev, cami, sarnıç, anbar ve mahzenler ve muhâfızlar vardır. Köprü zenginleri, değerli mallarını bu mahzenlerde saklarlar. Köprülüler'in servetinin bir kısmı da Koca kalesindedir. Erdoğan kalesinde asma köprü, dizdar ve 48 hisâr eri vardır Erdoğan, Köprü'nün nahiyesidir. Erdoğan'dan 6 saat batıda Göl nahiyesi, Zeytin kazâsına bağlıdır. Camii, hanı, hamamı vardır. Buradan 6 saatte Kunduz yaylasını aşıp Zeytin'e geldik.

Zeytin

Amasya sancağında 150 akça kazâ merkezi, 2.000 hane. her türlü gerekli müessesesi olan şehirciktir Buradan 6 saat ötede Kargı, Kızılırmak dirseğinin kuzeyinde, nahiye merkezidir. Bağlı bahçeli 600 hâne kasabadır. Camii, hanı, hamamı vardır. Buradan 6 saatte Tosya'ya, bir gün kalıp 3 gün yolculuktan sonra gene Köprü'ye geldik Biz ayrıldıktan sonra Vezir Köprülü Mehmed Paşa, Köprü şehrinden ayrılmış, Istanbul'un emriyle Celâli Vezir Vardar Ali Paşa üzerine yürüyordu. Kıbleye 6 saat gidip Taşan dağı dibinde Beyören köyünde konakladık. Buradan gene Merzifon'a geldik. 12 gün kaldık. 21 muharremde 6 saatte Murtazâ Paşa Çiftliği'ne, 4 saat sonra Kulakhacı köyüne, oradan Gümüş'e geldik.

Gümüş

Osmancık'la Merzifon arasındadır. Az güneydoğusunda Gümüşhacı köyü vardır. Amasya sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Osmanlı devletinde 70 gümüş madeni işletilmektedir. Fakat burada çıkan çok saftır. İnsan eline alsa hamur gibi ezilir. Yeraltında 7 damardır. Çok kişi madende çalışır. Kadının yılda ayrıca 7 kese tahsisatı vardır. Bir eminliğe bağlı olan maden, devlete büyük gelir sağlar. Ahşab 1.000 kadar evli büyükçe

kasabadır. 11 cami ve mescid, birer tekke, han ve hamam, 3 mekteb vardır. Çevre, yığılmış toprak tepeleriyle doludur. Herkes gümüş arar. Hâlis gümüşten at çulu ve torbası yapılır, çok makbuldür. Çevrede üzüm boldur.

Gümüş kasabasında 3 gün kaldım. 5 saat sonra Dankaza köyü, bu kazâya bağlı ve 150 hânedir. Burada Köse Şâban Paşa Çiftliği vardır. Kırkdilim dağını geçtik. 5 saatte 100 hâne aynı kazâya bağlı Büyük Bardakcı, kıbleye 4 saatte Kırkdilim köylerine geldik. Bu sonuncusu Çorum toprağında 100 hâne köydür. Bu suretle Sıvas eyaletinin Amasya sancağından çıkıp Çorum sancağına geçtik. Yol, mâmur köylerle dolu idi.

Çorum

Amasya'nın güneybatısında, bir derenin doğusundadır. Sıvas eyaletinde sancak merkezidir. Dânişmendoğulları'nın, Selçuklular'ın, Eretnaoğulları'nın elinde kalmış, Kadı Burhâneddin devleti yıkılınca Yıldırım Han'ın eline geçmiştir. Orta derecede sancaklardandır. Sancak beyi hassı 300.000 akçadır. Sancakta 19 zeâmet ve 310 tımar vardır. Kadısı günde 150 akça ve yılda 5 kese tahsisat alır. Kalesi vardır.

42 mahalle, 42 cami ve mescid, 4.300 bağlı bahçeli evli mühim ve kalabalık şehirdir. Sultân Alâeddin Keykubâd Camii'nin bu günki binası gerçekte Kaanûni Sultan Süleyman Hân'a aittir, yeniden yaptırırcasına Mimar Sinân'a tamir ettirmiştir. Çarşı içindedir, cemâati çoktur. Tahıl Pazarı, Defterdar, Medrese, Ağa, IV. Murad Han Camileri, bilhassa sonuncusu, güzeldir. Yeni ve Beyler Çelebi Hamamları, hamamlarının en iyileridir. 40 kadar da konak hamamı vardır. 7 medresesinin en büyüğü, IV. Murad Han Medresesi'dir. 11 mekteb, 7 han, 3 tekke, 300 dükkân vardır. 18 de çeşme mevcuttur.

Elvançelebi

Amasya sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Şeyh Elvan Çelebi Türbesi çevresinde kurulmuştur. Buradan Seyyidim Sultan Dergâhı'na geldik. Buradan Karakeçili köy azmanını geldik. 200 hâne Türkmen köyüdür, Kızılırmak'a bir saattir. Bardaklı belinden geçip Kurtderesi köyüne geldik.

Evliyâ Çelebi bundan sonra Sıvas eyaletini terkedip Anadolu eyaletini gezer ve II. cildi biter. III. ciltte de en başta (1648 sonbahârı) Istanbul — Bolvadin yoluyle Akşehir'e gelir ve sonra Suriye'yi gezip Rûm (Sıvas) eyâletinin bazı yerlerini anlatır: Hısn-ı Mansûr (Adıyaman)'dan Samsat, Besni yoluyle Maraş'a gelir. Sonra Kayseri'ye varır.

Akşehir

«Akşar» da denir. Bolvadin'den buraya geldim. Sultan dağlarının doğu yamacında, 995 metre irtifâda, aynı adlı gölün (990 metre) güneyindedir. Karaman (Konya) eyaletinde sancak merkezidir. Küçük sancaklardandır. Sancak beyi hassı yılda 190.500 akça + tahsisatı yılda 20 kese-

dir (800.000 akça). Sancakta 16 zeâmet, 800 sipahi, 500 sancak beyi maiyet askeri vardır. Akşehir kadısı bazan 150, bazan 300 akça gündelikle atanır. Kalesi şimdi iç il olduğu için terkedilmiştir. Şehir orman içinde, zarif evler hâlinde kurulmuştur. Cami, mescid, tekke, medrese, mekteb, imâret, han, çarşı gibi bina ve müesseseleri yeter derecede bol ve güzeldir. Şöhreti cihânı tutan Nasreddin Hoca'nın türbesi, bu şehirdedir, ziyaret etmeden geçmiyen yoktur. Kubbesinin dört tarafı parmaklıklıdır. Yanında Husrev-zâde Mustafa Efendi yatar ki, Fâtih'in hocalarından Şeyhulislâm Mevlânâ Molla Husrev'in torunudur.

Ilgın

Akşehir sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir. Akşehir'le Konya arasında, Çavuşçu gölünün güneyindedir. Burada en büyük yapı Mustafa Paşa Kervansarayı'dır. Diğer her türlü müessesesi mevcuttur. Batı tarafında Ilgın Ilıcası vardır. Alâeddin Keykubâd burada şifâ bulduğu için bazı binalar yaptırmıştır. İki arslan başından havuza su akar. Burada arkadaşım Unkapanlı Fehim Çelebi geçenlerde Mısır'dan Istanbul'a dönerken ölüp gömülmüştür. Çok gençti ve büyük şairdi (Türk edebiyatının en büyük şairlerinden Fehim, Uncu-zâde Mustafa Efendi, 1627—1648 = 21). Mısır beylerbeyisi Vezir Eyüb Paşa'nın divân efendisi olarak Kahire'ye gitmişti. Rakibi şair Mezâki Süleymân Efendi, dedikodu yapa yapa onu vezirin gözünden düşürdü. Ilgın'da cami mihrâbının önünde gömüldü. Herhalde Mısır'da bir hastalık kapmıştı. Çok genç (21 yaşında) olduğu için, rakibinin entrikalarına karşı kendini savunamadığı gibi, hareketlerine de çekidüzen veremedi. Unkapanı'nda komşumuz ve —benden küçük olmakla beraber— arkadaşımdı. Allah rahmet eyliye. 17 yaşında, ölümünden 4 yıl önce, elifbâ sırasıyle *Divân*'ını tanzim etmişti ki görülmüş şey değildir. Bu *Divân*, şairler arasında çok değerlidir. Bazı şiirlerine, meselâ *Nât*'ına, *Figaaniye*'sine, zamanımızın hiç bir şairi nazire söyliyemiştir. 12 bendlik bir hicviyesi de vardır ki, —müstehcen olduğu için— *Divân*'ına almamıştır. Fehim merhumun dili biraz peltekti. Mizâcı şakaya çok mütemâyildi. Böyle müstesna bir büyük dâhinin 21 yaşında Cenâb-ı Hakk huzûrunda nât-i nebevi'sini okumak üzere gitmesi, büyük kayıplardandır.

Konya

1.027 metre irtifâda kurulmuştur. Konya Ovası'nın batısına düşer. Burası, Selçuklu Türkiyesi'nin taht şehri idi. Kalenin bugünki şekli, II. Kılıç—Arslan'a aittir. Kale şimdi askeri maksatla kullanılmıyor. Yer yer de harâb olmuştur. Selçukoğulları'nın çoğu Konya'da gömülüdür. Onlardan Karamanoğulları'na, sonra Osmanlı'ya geçmiştir. Karamanoğulları nâdiren Konya'da oturmuşlardır, taht şehirleri, güneydoğuda Lârende (Karaman) şehri idi. Yıldırım Bâyezid, Karaman beyliğini işgal edip Konya'yı ilhâk ettiyse de Timur 1402'de beyliği ihyâ etti. Karamanoğulları bu tarihten sonra —nefret ettikleri— Osmanoğulları'na tâbi olarak Fâtih devrine kadar hayatlarını devâm ettirdiler. Fâtih, Konya'yı ve beyliği kesin şekilde ilhâk etti. Bir çok şehzâde Karaman beylerbeyisi

olarak Konya'da oturmuştur. Konya, Fâtih devrinden beri Karaman eyaletinin merkezidir. Beylerbeyi hassı yılda 660.070 akçadır. Eyalet 7 sancaktır: Konya merkez, Akşehir, Beyşehri, Niğde, Aksaray, Kayseri, Kırşehri. Orta derecede eyaletlerden sayılır. Bu eyalet hiç bir denizin sahiline çıkmaz. Batısı ve kuzeyi Anadolu eyaleti, kuzeydoğusu Rûm (Sıvas) eyaleti, doğusu Dulkadır (Maraş) eyaleti, güneyi Ramazan (Adana) eyaletidir. 68 zeâmet ve 2.111 tımar vardır. Eyalette 12.000 asker mevcuttur, çoğu tımarlı sipahidir. Konya kadısının tahsisatı günde 500 akça + yılda 20 kesedir (800.000 akça). Konya şehri 4 nahiyedir, ayrıca merkez kazâsına bağlı şehir dışı nahiyeler vardır. Şehir, Meram Bağları'nın doğusuna düşer.

İç kalede Sultân Alâeddin Keykubâd Camii vardır. İç kalede bir çok top da mevcuttur. Sultan Süleyman Han Camii, iki minarelidir. Camileri ve mescidleri, saymakla bitmez. Pek çok medrese, 170 mekteb, ayrıca 11 dârülkurâ ve 3 dârülhadis, 40 kadar tekke, pek çok çeşme, 300'den fazla sebil vardır. Nalıncı Medresesi meşhurdur. Şems-i Tebrizi Tekkesi, Mevlevi-hâne'dir. Mevlânâ Dergâhı'ndan başkadır. 11 imâret vardır. Mevlânâ ve Süleyman Han İmâretleri büyüktür. Âstâne Hamamı, kale içinde Sunkur Hamamı, çarşı hamamlarının en meşhurlarıdır. 80 konakta hususi hamam mevcuttur. Saray ve konak sayısı 340 kadardır. Atpazarı Kapısı dışında Kösem Vâlide-Sultân'ın hayır eseri Büyük Han, hanların en meşhurudur. Ticaret hanları ve kervansaraylar dışında 26 da yolcu hanı vardır. Bedesteni ve 900 kâgir dükkânı vardır. Halkın çoğu Mevlevi muhibbidir. Mevlevi külâhından geçilmez. Kale dışında su taksim kulesinin kubbesi altında su, 366 lüleye bölünüp tevzi edilir. Bu su, Meram bağlarından gelir. Şehirde ayrıca 2.700 kuyu vardır. Husûsi Helvacılar Çarşısı'nı yalnız Konya'da gördüm. Merkez kazâsında 9.000 kadar bağ ve bahçe vardır. Meram bağlarına giren, yolunu kaybeder. Devamlı kuşlar ötüşür ve her taraf meyve ağacıdır. Konyalılar 8 ay Meram'da otururlar. Binlerce bağ evi ve bağlar arasında camiler, mescidler, hanlar, hamamlar, çarşılar, pazarlar vardır. Konya'ya gelmeden her türlü ihtiyaçlarını görürler. 20 türlü armudu, kirazı, kayısısı, üzümü, pek meşhurdur.

Mevlânâ Dergâhı

Mevlânâ Dergâhı, Osmanlı devletinin en büyük ziyaret yerlerinden biridir. Mevlevi tarikatinin Mevlânâ sulbünden gelen başı burada oturur ki, «çelebi» derler. Şimdi Halim Çelebi Hazretleri'dir. Nice padişah, Mevlânâ sandukasına yüz sürmüştür. Osmanoğulları arasında en yaygın tarikat olduğu için, itibarı büsbütün artmıştır. Melek Ahmed Paşa, sadrâzam iken, padişah fermânıyle bu dergâhı tamir ettirdim ve Mevlânâ sülâlesine ait neseb-nâmeleri inceledim. Bugünki bina, Sultan Süleyman yapısıdır. Ama nice padişahların bu binaya emeği geçmiştir. Süleyman Han, Bağdad fethine giderken bu dergâh için 200 kese harcayıp imar etmiştir (8 milyon akça = 2.520.000.000 TL.). Parmaklıklara kadar her taraf gümüştür. Altın da çok kullanılmıştır. Kap, kaçak, şamdan, buhurdan, gülâbdan, çerağ, kandil, hep en değerli san'at eserleridir. Dergâhtaki *Kur'ân-ı Kerim*'ler, en büyük hattat ve nakkaş ve müzehhib ve mücellidlerin elinden çıkmıştır. Vakıfları akıl almıyacak derecede zengindir. Yalnız imârethânesi, binlerce ihtiyaç sahibinin sığınağıdır. Konya Çelebisi'nin itibarı, ve-

zirlerin ve kazaskerlerin üzerindedir. Nice vezir, Çelebi Hazretleri'nin elini öper. Konya Beylerbeyisi, Çelebi'nin istemediği hiç bir şeyi yapmaz, hiç bir ricasını da çevirmez. Hâkanların yüz sürdüğü bir cihan dergâhıdır ki, yüz sürenlerden nice kul (köle), bay (zengin) ve nice bay, sultân olmuştur. Sandûkaların önünde cihan hâkanları el pençe divân (el kavuşturarak) dururlar. Sandûkalar, dünyanın en değerli kumaşları ve şalları ile örtülmüştür. Altın tellerin zenginliğinden gözler kamaşır ve sandûkaların heybetinden âdemin aklı karışır. Semâ-hâne Meydanı, çok iyi cilâlanmış parkedir. Mutrıbhânesi çok muntazamdır. Âyin (mukaabele = semâ) günü haftada birdir. 300 semâ-zen birden döner. Semâ-zenlerin hepsi derviş değildir. Bir çoğu amatördür, gelip Allah aşkına semâ ederler. İçlerinde nice paşa, bey, efendi, ağa, molla, çelebi vardır. Dergâhın çevresinde her türlü bina vardır. Osmanlı ülkelerinde bu derecede teşkilâtlı hiç bir dergâh yoktur. Dergâhın yanındaki selâtıyn câmii de, dergâha bağlıdır. Dergâh dışında yatanlar arasında Şeyh Sadreddin Konevi vardır ki, Şeyh-i Ekber'in (En Büyük Şeyh = Muhyiddin Arabi) üvey oğludur.

Çarşı içindeki Süleyman Camii, Sinan yapısıdır. Konya'dan Ereğli, güneydoğuya doğru 9 saattir.

Ereğli

Yalnız Ereğli de denir, zira diğer Ereğli'lerin en mühimmidir, diğerlerinden ayırmak için «Konya Ereğlisi», bazan «Karaman Ereğlisi» de denir. Karaman'ın kuzeydoğusundadır. Diğer Ereğliler, «Tekfurdağı Ereğlisi» (Marmara Ereğlisi, Silivri ile Tekirdağ arasında), «Bartın Ereğlisi» (Karadeniz Ereğlisi, Bartın ile Akçakoca arasında), gittikçe harâb olan «Saruhan (Manisa) Ereğlisi»dir. Konya merkez sancağında 300 akçalık büyük kazâ merkezidir. Kalesi beş köşelidir, Şimdi kullanılmıyor. Ereğli, Haremeyn vakfıdır. Dârüssaâde Ağası'nın bir ağası, 100 atlı ile hükûmet eder. Kazâda 6.000 kadar bağ, bahçe ve tarla vardır. Su kıtcadır. Onun için bir su hâkimi vardır. Suyu herkese sıra ile verir. Şehirde havuzlu, şadırvanlı muhteşem konaklar mevcuttur. Koca Mehmed Paşa Camii, Sinan yapısıdır. Rüstem Paşa Kervansarayı da Sinân'ındır. Pınarbaşı mesiresi, Konya'nın Merâm'ı neyse odur. Bu mesireyi Cemâli, uzun bir mesnevi hâlinde öğmüştür. Ereğli'de her türlü müessese ve bina mevcuttur (Evliyâ Çelebi, Konya ve Ereğli ile çevreyi çok sathi anlatmaktadır, herhalde çok az kalmıştır).

Ulukışlak

Ereğli'nin 9 saat kuzeydoğusundadır. Ereğli ile Bor ve Niğde arasındadır. Karaman eyaletinin Niğde sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir. Koca Mehmed Paşa vakfıdır ve mütevellisi hâkimidir. Kadının ayrıca yılda 5 kese tahsisatı vardır. Koca Mehmed Paşa Külliyesi, kasabayı ihyâ etmiştir. Avlusu mermer döşeli Koca Mehmed Paşa Camii, Tekkesi, Hamamı, İmâreti, Kervansarayı, bunlara vakıf olan 300 kâgir dükkândan müteşekkil kurşun damlı çarşısı, külliyenin başlıca binalarıdır. Kervansaray, Osmanlı mimarisinin dev eserlerindendir. 170 ocaklı, haremli, de-

velikli (deve ahırlı), 300 tavla at alır ahırlı, avlusu ortası havuzlu, büyük kilerlidir. Vakıfları pek zengindir. Burası Çukurova'yı Orta Anadolu'ya, Istanbul'u Haleb'e bağlıyan ve Toroslar üzerinde büyük konaktır. Bu muazzam hayrın sahibi Sadrâzam Dâmâd Öküz Mehmed Paşa'dır ki, Kuşadası'nda da bir kervansaray yaptırmış ve daha çok eser bırakmış bir büyük devlet adamıdır. Babası Anadolu'da yoksul bir nalband olduğu için, çocukluğunda fakirlik hayatını unutmamış, padişah dâmâdı olduğu zaman, hayır eserleriyle her yeri donatmıştır. Allah rahmet eyleye! Haleb'de ölüp oraya gömülmüştür. Her yerde hayrâtı vardır. Ama bu Ulukışlak Kervansarayı, Osmanlı ülkesindeki en muazzam yapılardan biridir.

Ulukışla'dan 7 saat sonra Ramazanoğlu yaylası başlar. Burada Karaman eyâleti biter, Ramazan (Adana) eyâleti başlar. Osmanlı ülkesindeki 70 kadar meşhur yaylanın en meşhurlarındandır. Pek çok Türkmen aşireti bu yaylada yaşar. Yaylada 7.000.000 koyun otlar. Vergiye bağlandıkları için sayıları mazbuttur. Yayladan geçerken Türkmen beyleri, maiyetinde bulunduğu Vezir Murtazâ Paşa'ya 3.000 koyun ve 7 at hediye verdiler.

Burada Külek kalesine geldik. Toroslar üzerindedir. Adana sancağının Kusun kazâsının nahiyesidir. Kalede hisâr erleri ve Fâtih Sultan Mehmed Camii vardır. Çevre tamamen Türkmen'dir. Külek kalesinden kıble tarafına 9 saatte Çanta Kervansarayı vardır. Vezir-i âzam Dâmâd Bayram Paşa'nındır. 70 ocaklı ve kale gibidir. Buradan Adana şehri, 7 saattir. Kıble tarafına doğru Adana'dan Kurtkulağı 12 saattir. Adana sancağında kazâ merkezidir. Demirkapı'dan geçip Payas'a geldik.

Payas (Yakacık)

İskenderun Körfezi'nin doğu sahilinde, Dörtyol'la İskenderun arasında liman ve kaledir. Adana sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir. Kale, Sokollu Mehmed Paşa'nın hayır eseridir. Kazâ, Sokollu vakfıdır. Mütevelli, 300 adamıyle idare eder. Kalesinde 70 hisâr eri vardır. Deniz kıyısında dört köşe güzel kaledir. Limana çevrilmiş 10 topu vardır, bir kaçı balyemez'dir. Burası daha çok Haleb'in iskelelerinden biridir ve işlek limandır. Kalenin çevresi 800 adımdır ve kale içinde 300 ev vardır. Kale kapısı önündeki muazzam dut ağacı meşhurdur. Kale kapısı karşısında büyük bir demir kapılı kervansaray vardır. 1599'da yapılmış çok büyük bir yapıdır. Bunun yanında pek mükellef bir cami yer alır. Silivrikapısı içindeki İbrahim Paşa Camii'ne çok benzer. Mimarı o camiin planını tekrarlamış sanıyorum. Camiin iki kapısı vardır. Biri meşhur dut ağacına, diğeri kıbleye açılan cami avlusuna bakar. Cami bol pencereli ve ışık içindedir. Parmaklıklı tunç pencereler, sadef işlemeli pencere kapakları, necef, telli, hurdekâr billûr camlar, kürsü ve müezzin mahfili, ibrişim (ipek) halıları, âvize, şamdan ve çerağları, fevkalâde değerlidir. Bu Sokollu Camii, doğrusu Anadolu ile Suriye arasındaki bu küçük yerde hayret uyandırır. Istanbul ve Edirne'ye yakışan bir şâheserdir. Payas'taki eserlerin çoğu Sokollu hayrâtıdır. Planlarını Sinan yapmıştır. Sokollu, Sinân'ın masraf defterindeki tahsisatı küçümsiyerek defteri yakmış, bina eminine, mimarın gösterdiği tahsisatla kayıtlı olmaksızın, istediği gibi masraf yapabileceğini bildirmiştir. O zamanlar, bolluk asrı idi. Medrese, mekteb, çar-

şi, pazar, hamam, mescid gibi yapılarla Sokollu Külliyesi, baştan başa mavi kurşun kubbeler ve damlarla örtülmüştür. Sokollu Mehmed Paşa, 320 cami yaptırmıştır. Varoşta (kale dışı) 850 kadar ev vardır. Bu büyük kasabada 16 kedhudâ, âşâyişl te'min için çok dikkat ederler. Zira sonsuz mal gidip gelir bir yerdir. 7 kahvehâne ve sâir lüzumlu binâlar mevcuttur. Yazın halk, Payas yaylağına çıkar. Amanos dağlarındadır. Bu yaylak 200.000 nüfus ve bir milyon koyun alır. 6 ay yaylada kalınır. Çoğu Türkmen aşiretleri ve Suriye'den gelen bazı Arablar'dır. Çevrede 7 yayla vardır.

Payas'ta 2 gün kaldık. Bütün yiyecek, içecek yolluğumuz, Sokollu vakfından bedava verildi. Borular çalınarak hareket ettik. Payas'la İskenderun arasında 4 gözlü Sokollu Köprüsü vardır. Köprüye yakın sahilde büyük bir Kaadiri Tekkesi mevcut. Kıble tarafında Dede Sultan Bektâşi Tekkesi görülür. Burada Adana eyaleti ve merkez sancağı biter, Haleb eyaletinin merkez sancağı toprakları başlar. Merkez kalesi, Haleb toprağıdır. Bu kaleden, Sakal Sultan belinden, Acıçay'dan geçip İskenderun kale ve limanına geldik.

İskenderun

Aynı adı taşıyan körfezin batı kıyısında, Payas'la Antakya arasındadır. Büyük İskender kurduğu için böyle denmiş ve gene İskender'in kurduğu İskenderiyye'den ayırmak için «Küçük İskenderiyye = İskender Şehri» mânâsında «İskenderun» adı verilmiştir. Haleb merkez sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir. Kalesi harabdır. I. Ahmed kaleyi yeniden yapmaya başladıysa da tamamlanmadan kaldı. Limana yılda 200 Türk ve Avrupa gemisi girip demir atar. Kadısının yıllık tahsisatı 5 kesedir. Gümrükten devlete yılda 70 yük gelir gelir (7 milyon akça = 1.085 milyon TL.). Letâfetli limandır. Kara fraka, burten, karavana tipi kalyonlar sahile demirliyemez, bir top atımı mesafeye demir bırakırlar. İyi demir tutar yatağı vardır. Batı tarafı açıktır ve kumu fazla gelir. Çok kuvvetli demir atmak icâb eder. İyi havada Kıbrıs'ın dağları görülür derler ama, ben görmedim. Zira Kıbrıs'ın Andros Burnu, buraya doğru uzanır. İskenderun'un 260 mil batısındadır. Halk Rum ve Avrupalı yahut Levanten'dir. Türk ve Arab azdır. Meyhâneleri boldur. Cami, hamam gibi binalar, medrese ve mekteb yoktur. Ticâret yapanlar gelir giderler. 7 Avrupa devletinin konsolos muâvinleri vardır ki, asıl konsoloslar Haleb'de otururlar. Gümrük emininin idaresindeki, gümrüğünün yanında büyük mahzenler (antrepolar) mevcuttur. Avrupalılar gece gündüz alış veriş yaparlar. Vezir Murtazâ Paşa ile buraya girdiğimiz zaman limanda yatan 26 Avrupa kalyonu, top ateşiyle veziri selâmladılar. Ben, tayin edildiği Haleb beylerbeyiliğine giden Murtazâ Paşa'nın maiyyetinde Haleb'e gidiyordum. Gemilerin top ateşiyle çok eğlendik. Liman ve gemiler, ateş ve duman içinde kaldı. İskenderun'dan güneydoğuya indik. Kervan Pınarı'nı ve Kargasekmez'i, Gölköy'ü geçip Belen'e geldik.

Belen

Amanos Dağları üzerinde, Haleb merkez sancağında 150 akçalı kazâ ve voyvodalık merkezidir. Türkmen şivesinde yokuş yere «belen» derler. 700 hâne ve 3.000 kadar nüfuslu kasabadır. Ahali tamamen Türkmen'dir. Belen'den güneydoğuya inerek Merc-i Dâbık'a geldik (bugün Suriye toprağı). Belen'de cami, han, hamam, mekteb, 45 kadar dükkân ve başka yapılar vardı.

Merc-i Dâbık

Arablar «Mercü'd-Dâbık» derler, «Dâbık Çayırı» demektir. Haleb merkez sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir. Yavuz Sultan Selim'in, Memlûkler'i perişan ettiği yerdir. Adana dahil bütün bu topraklar, Selim Han fethidir. Beş köşeli kalesi vardır. Kalede 150 kadar ev gördüm. Camî, han, hamam, küçük bir çarşı mevcut. Buradan kalkıp kıble tarafına Kabaağaç'a, Akırcılar'a, Kara Magrat'a uğrayıp 12 saatte Antakya'ya geldik.

Antakya

Arablar «Antâkiye» derler. Amanos dağlarının güneydoğu yamaçları ile Amik ovasının güneybatısı arasında, Âsî ırmağı üzerindedir. Eskiden son derece kalabalık şehirmiş. Sonradan Heleb, bu şehri öldürmüştür. Haleb merkez sancağında 300 akçalık büyük kazâ merkezidir. Voyvodası vardır. Kalesi çok eski yapı ve muazzamdır. Gösteriş olsun diye 20 top konmuş. Zira buralarda topa ve kaleye ihtiyaç yoktur, çok iç ülkelerdir. Sûr uzunluğu 48.000 arşındır. Vaktiyle şehirde ne kadar nüfus yaşadığı anlaşılır ve akıl durur. Zira Istanbul sûrları bile 87.000 arşındır. Bağdad sûrları bile 51.000 arşındır. Kahire, Şam, Haleb, Kefe, Selânik sûrlarının uzunluğu bu Antakya'dan sonra gelir. Gerçi bu şehirler sûrların çok dışına taşmışlardır ama, eski halleri için fikir verir. Antakya'da ise bugün sûr içerisi bile tamamen meskûn değildir. Sûr ve burç yüksekliği şaşırtıcıdır. Son defa Memlûkler tarafından imar edilen kale, Osmanlılar devrinde kaderine terk edilmiştir. Doğu tarafında dağlara bakan sûrlar 80 arşın yüksekliğindedir. Âsî tarafına bakanlar yalın kat ve 20 arşındır. Haleb ve Şam Kapıları, doğuya ve güneye bakar. Kat kat burc ve sûrlar görünür. Her taş, bir fil cüssesi kadardır. Bu taşlar biribiri içine öyle girmiş ki, bütün kale yekpâre kaya gibi olmuş. Haleb Kapısı, 20 arşın yüksektir. İç yüzündeki kayalardan pınarlar kaynar. Batı tarafından Âsî ırmağı üzerinden büyük bir köprü ile geçilir.

Şehirde 8 saray vardır. Ketağaç Paşa Sarayı, en büyük ve güzellerîdir. Hazret-i Habîb Neccâr ve daha başka veliler, burada gömülüdür. Habîb Neccâr Türbesi, hem Müslümanlar'ın, hem Hıristiyanlar'ın büyük ziyaret yeridir. 10 medrese, 40 kadar mekteb vardır. Mekteblerin çoğu yoksul çocuklara her gün yemek ve yılda iki defa giyecek verir. Tekkelerinin en büyüğü Habîb Neccâr dergâhıdır. Bir tepe üzerindedir, bir saatte çıkılır ve her yer ayak altındadır. 9 yolcu hanı, bir çok tüccar hanı, 300 dük-

kânlı çarşısı vardır. Antakya'dan ötesi Arabistan'dır ve artık Türk ülkeleri biter, Arab ülkeleri başlar. Ama Arab ülkelerinde de çok Türk vardır.

19 ekim 1648'de Ramazan Bayramı namazını Haleb beylerbeyisi Vezir Murtazâ Paşa ile beraber Çarşı Camii'nde kılıp Antakya'dan hareket ettik. 8 saat sonra Zanbakıyye küçük kasabasına vardık. Antakya kazâsında nahiye merkezi ve 300 hânedir. İncir ağaçları dünyayı tutmuştur. Burada Vezir Canbulad-zâde Ali Paşa, Murtazâ Paşa'yı karşıladı ve büyük ziyafet çekti. 6.000 asker, nefis yemekler yedi. Ali Paşa, Murtazâ Paşa'ya 3 küheylân kısrak, Murtazâ Paşa da Ali Paşa'ya bir samur kürk ve bir mücevherli altın hançer hediye etti. Buradan Hamâ'ya gitmek üzere Âsi üzerindeki Sugur Köprüsü'nü geçtik ve Arab diyârına ayak bastık.

Kaysariyye (Kayseri)

Mar'aş sancağında Türkmen kabileleri arasından geçerek yol aldım. Dulkadır (Zu'l-Kadriyye), Karakeçili, Dübli, Akkoyunlu, Mamaplı, Pehlivanlı, Kaçarlı, Dümlek, Yuvacık, Keçeli, Avşarlı, Avcılar, Dedeler, Torunlar gibi kabilelerdir. Arabgir'le Divriği arasındaki Sarıkeçili dağında yaylarlar Sonra Mar'aş'a geldim. Göksun yoluyle Kayseri'ye vardım. Çevre Türkmenler'le meskündu.

Kayseri denizden 1048 metre yükseklikte Erciyas dağının (3.916) kuzey yamacında, Kızılırmak'ın güneyindedir. Vaktiyle Mar'aş ve Sıvas'tan çok büyükmüş. Bugün, Selçuklular çağındaki kalabalık yoktur. Kayseri, Karaman (Konya) eyaletinde sancak merkezidir. Sancaktan 5.000 asker çıkar. Sancak beyi tahsisatı yılda 20.000 altındır. Kadının tahsisatı günde 500 akça + yılda 2.500 altındır. Kalesinde dizdar ve muhâfızlar, kale içinde 600 ev vardır. Aşağı varoş 1.000 hâne kadardır. Büyük saraylar, konaklar çoktur. En tekellüflüleri Paşa Sarayı, Dilâver Paşa, Küçük Hasan Paşa, Ali Çavuş, Deli-zâde Konakları'dır Paşa Sarayı, söğüt ağaçları altındaki çeşmeleri ve cirit meydanı kadar büyük avlusu ile muhteşemdir. Boyacı Kapısına yakın Selçuklular'dan kalma Ulu Cami, Osmanlı öncesine ait Şeyh Emir Sultan Camii, Osmanlı devrinde Süleyman Han çağında Sinân'ın eserleri olan Lala Paşa, Osman Paşa, Hacı Paşa Camileri. Deli-zâde, Selçuklu eseri Hând Hâtun, Katırcı-zâde, ortasında şadırvanlı havuzu olan Kurşunlu, buna yakın Elvan, Hacı İvazlar, Hacı Kılıç, Yeni, Süleyman Çelebi, Debbağlar, Gönül, Akkaş Çorbacı Camileri vardır.

Hacı Kılıç, Hând Hâtun, Sultan Zibâ, Müftü Medreseleri, daha başka medreseler, pek çok mekteb vardır. Tekkelerin en büyüğü Mevlevi-hâne'dir. Haftada 2 defa semâ (mukaabele) günü vardır. Seyyid Battal Gazi Dergâhı da büyüktür, Bektâşi tarikatinindir. Koyun Baba, diğer bir Bektâşi tekkesidir. Kalenderi dergâhı da vardır. Yüzlerce çeşme ve sebil, pek çok han mevcuttur. Uzunçarşı'da Gün, Boyacı Kapısı'nda Kağlamaz, Kapan Hanları, çok büyüktür Paşa Sarayı, Keçi Kapısı, Kuyumcularbaşı, Hând Hâtun Çeşmeleri mükelleftir. Bu yapıların bir kısmı Selçuklu, bir kısmı Osmanlı eseridir, bir kısmı da ikisi arasındaki devrede yapılmıştır (Eretnaoğulları, Kadı Burhâneddin, Karamanoğulları).

İki bedesteni vardır. Biri Kuyumcular Bedesteni'dir, yalnız mücevher satılır. Uzun Çarşı, Kapamacılar Çarşısı, At Pazarı, Un Kapanı, Attar-

lar Çarşısı, Kazancılar Pazarı, Arpacılar Çarşısı, Saraçhâne, Odun Pazarı, Semerciler Çarşısı, Koyun Pazarı, çok işlek iş, ticaret ve sanayi yerleridir.

Kayseri'ye getirilen sular, Erciyas yaylasından çıkar. Koyun Köprüsü yakınından Kiraz Suyu tevzi edilir. «Bir Göz Köprü» denen köprü, Sinân eseri ve çok gösterişlidir. Çifte Kadı, iç kalede Gürcü, yine iç kalede Yeni Kadı, Selçuklu eseri Hând Hâtun, aşağı kalede Hüseyin Paşa (Mimar Sinân'ın), gene Sinân'ın Paşa, Meydan, Sultan, Salâhaddin, Kadın, Eski Pamukçular, Güzel Paşa, Yeni Hamamlar, en güzel hamamlardır. Saray ve konak hamamları çoktur. Hacı Kılıç İmâreti, başka imâretler ve daha bir çok müessese mevcuttur.

Kayseri şivesine, Türkistan'a mahsus eski Türkçe kelimeler hâkim olmakla beraber, Kayserililer, koyu Arabca ve Farsca kelimeler kullanmayı da çok sever, zarâfet sayar ve bilgilerini gösterirler. Kültür dili olarak Arabca ve Farsca'yı öğrenenler de çoktur. Zira Selçuklu devrinin büyük kültür merkezidir. Bazı medreselerinde yüksek ilimler hâlâ gösterilir. Şehirde Ermeniler ve Rumlar da vardır ama, Rumlar, asla Rumca bilmez, sadece Türkçe konuşurlar (Evliyâ'nın bahsettiği Rumca bilmeyip yalnız Türkçe konuşan ve «Karamanlı Rum» denilen bu Rumlar'ın, Milli Mücadele'den sonraki mübadelede Ortodoks Hıristiyan oldukları için Rum sayılıp Yunanistan'a gönderilmeleri sonradan Türkiye'de münakaşa sebebi olmuştur. Bunlar gittikleri Yunanistan'da çok zorluk çekmiş, Yunanca öğrenememiş, ancak çocukları Yunanca konuşabilmeye başlamışlardır. Bunlar için Yunanistan, Orta Anadolu Türkü için Sibirya ne ise, o derecede yabancı idi. Bu Karamanlılar'ın yazı ve edebi dilleri de Türkçe'dir. Yalnız Türkçe'yi Grek alfabesi ile yazarlardı. İçlerinde çok Mevlevi ve Bektâşi vardı. Zira bu iki tarikat, Hıristiyan muhib de kabûl ediyordu).

Kayseri çevresinde 103 mesire yeri meşhurdur. Kayseri'de pek çok büyüğün, bilhassa Selçuklu devrinden kalma ve «künbed» denilen türbesi vardır. Çok meşhur adam bu şehirde gömülüdür. Seyyid Burhâneddin Muhakkık Tirmizi, Davûd-ı Kaysari, Dânişmendoğlu Melik Mehmed Gazi, bu arada sayılabilir. Kayseri'den güneydoğuya doğru Bor'a inerken, yol üzeri mâmur köylerle dolu idi.

Bor

Niğde'nin az güneybatısında, deniz seviyesinden 1.100 metredir. Kırkpınar dağlarının batı yamacındadır. Karaman (Konya) eyaletinin Niğde sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 13 köy, bu kazâya bağlıdır. Kalesi artık kullanılmamaktadır. Kale içinde 50 yoksul evi ve İlyaslı Camii vardır. Varoş (kale dışı), kalabalık bir kasaba halindedir. Hamam çayı, 22 su değirmenini döndürür. 7 cami, 46 mescid, 7 medrese, 40 mekteb, 4 tekke, bir kervansaray, bir han, bir yolcu hanı, bir çarşı hamamı, 70 dükkânlı bedesten, 60 dükkânlı çarşı vardır. Cami minarelerinden Niğde şehri görünür. Şu binalar güzeldir: Çarşı yakınında Alâeddin Keykubâd'ın Eski Camii'i, Ramazânoğulları'ndan kalma Gözlü-zâde veya Kale Camii, Çarşı içinde Sokollu Mehmed Paşa Camii, Hacımahmud mahallesinde Çayırlı Camii, Orta Mahalle Camii, Sofyân Camii, Bor Camii, Çarşı içinde Sokollu Hamamı ve Sokollu Kervansarayı (bedestende Sokollu Külli-

yesi'nin vakfıdır), Sarı Saltık Bektâşi, kalede Gözlü Sultan, gene kalede Kisbi Mustafa Efendi, Çayırlı'da Es'ad Efendi Tekkeleri.

Ortaköy

Bor'dan Aksaray'a kuzeybatıya giderken ilk konak, Ortaköy'dür. Aksaray sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Bu kazâya 36 köy bağlanmıştır. Küçük bir kasabadır. Mâmur köylerden geçerek ikinci durak Harvadalı köyü, bir konak sonra Aksaray'dır. Çevre tamamen Türk'tür.

Aksaray

Denizden 980 metre yüksekte kurulmuştur. Niğde ile Tuz Gölü arasındadır. Karaman (Konya) eyaletinde sancak merkezidir. Sancakta 1.000'i tımarlı sipahisi, 500'ü sancak beyi maiyet askeri olmak üzere 1.500 asker vardır. Sancak beyinin hassı dışında yılda 20 kese (800.000 akça) tahsisâtı vardır. Küçük sancaklardandır. Aksaray kadısının tahsisatı günde 150 akça + yılda 5 kese (200.000 akça)'dir. Kalesinde bir kaç şâhi top var ama, askeri maksatla kullanılmamaktadır: şenliklerde ve ramazanda kullanılan toplardır. 32 mahalle, 5 cami, 98 mescid, hayli medrese, mekteb, tekke ve sair müessese vardır. Şehrin şu yapıları güzeldir: Karamanoğlu İbrahim Bey Camii, 12 sütunlu, iki kapılı, 4 kemer üzerine oturtulmuş kubbeli, fevkalâde bir san'at eseridir. Şeyhler mahallesinde Şeyh Hâmid Velî, Debbağlar, Başköprü yakınında Hacı Seyyid Hasan Efendi, aynı adlı mahallede Kârhâne Camileri, Selçuklu devrinden kalma Yılancık, Sulu, Karamanoğlu İbrahim Bey Medreseleri, Bey, Arablar, Paşa Sarayı'na yakın Tezpazar Hamamları, «Başköprü» denen köprü... Evlerin çoğu kâgirdir.

Aksaray'dan bir konak sonra Sarıatlı köyüne, oradan bir konak sonra Ürgüb kazâsına bağlı Dübâni köyüne, oradan Muşkara köyüne (bugünki Nevşehir) geldim ve oradan Kayseri'ye döndüm. Bir kaç gün gidip Kozan'a, oradan Elbistan'a geldim.

Elbistan

Mar'aş'ın kuzeydoğusunda, denizden 1.150 metre yükseklikte kurulmuş, Söğütlü çayının güney kıyısına yakındır. Bu çay, Ceyhan ırmağına karışır. Çayın kenarında Eshâb-ı Kehf dağı vardır. Elbistan, Mar'aş sancağında 150 akçalık kazâdır. Burası ve bütün çevre, tamamen Türkmen'dir. Eshâb-ı Kehf Mağarası, büyük ziyaret yeridir. Ama başka diyarlarda iki Eshâb-ı Kehf Mağarası daha vardır. Üçünü de ziyaret ettim. Hangisi gerçektir, Allah bilir. Benim fikrime göre Tarsus'taki gerçektir. Elbistan, küçük kasabadır.

Açtı ve Gürün

Açtı, Mar'aş kazâsında, bir Türkmen ağasının idaresinde 150 akçalık kazâ merkezidir. 1.000 hâne kadar vardır. Büyükçe kasabadır. Bir kaç camii, mescidleri ve başka müessesesi vardır (burasının Afşın olması muhtemeldir).

Gürün, Tohma çayının güney kıyısında, 1.250 metre irtifâdadır. Burası artık Adana eyaleti değil, Sıvas eyaletidir. 150 akçalık kazâ merkezidir. Burada da bir Türkmen ağası hâkimdir. 1.000 kadar ev vardır.

Dârende ve Ulaş

Dârende, Tohma suyunun güney (batı) yakasında, denizden 1.006 metredir. Gürün'ün güneydoğusundadır. Kalesi kullanılmamaktadır. Bir Türkmen ağasının idaresindedir. Sıvas eyaletinde 150 akçalık kazâ merkezidir 1.000 kadar evli, 7 cami ve mescidli, büyükce kasabadır. Debbağhânesi (deri fabrikası) büyüktür. Burada Ermeni azınlığı vardır. Kuzeyde bir konak sonra Sazcığaz köyü, Türk—Ermeni karışıktır. Kuzey ve kuzeydoğuya doğru bir konak sonra Mancılık, Türkmen köyüdür. Bundan sonraki konak, Ulaş'tır.

Ulaş, Sıvas eyaletinin merkez sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir. Bir Türkmen ağası idare eder. Ermeni azınlığı da vardır. 500 hâne kasabadır. Memi Kedhudâ Camii, Süleyman Han devrinden kalmadır. Kızılırmak üzerinde büyük Eğriköprü'yü geçtik, 18 gözdür. Daha ileride Çaşnigir Köprüsü vardır. Geçtiğimiz yollar üzerinde, imar edilmiş ve müreffeh pek çok köy vardır.

Sıvas

Kızılırmak'ın kuzey kıyısında, denizden 1.275 metre irtifâdadır. Rûm eyaletinin 1520 yılından beri merkezidir (daha önceki merkez Tokat idi). «Sıvas Eyaleti» de denir. Haleb'den çıktığımdan 4 ay geçmişti ki, Sıvas'a varmış oldum Vezir Murtazâ Paşa, Haleb eyâletinden alınmış, Sıvas beylerbeyisi olmuştu, onun maiyetindeydim. Beylerbeyi hassı 900.000 akçadır Merkez sancağında 48 zeâmet, 928 tımar, 10.000 tımarlı sipahisi vardır. Sancak beyi maiyet askerleri ve hisâr erleri bunun dışındadır. Merkez sancağında 3.133 tımarlı sipahisi bulunmaktadır. Tımar ve zeâmetlerin yıllık geliri 13.187.327 akçadır (2.030 milyon TL. kadar). Sıvas kadısının tahsisatı günde 300 akça + yılda 3.000 altındır. Beylerbeyi tahsisatı ise yılda 20.000 altındır (has tahsisi dışında).

Eyalet sancakları 8'dir: Sıvas merkez, Tokat, Amasya, Çorum, Bozok (Yozgat), Divriği, Cânik (Samsun), Arabgir. Bu suretle eyalet, kuzeyde Karadeniz'e dayanmaktadır. Batısında Anadolu eyaleti, doğusunda Erzurum eyâleti, güneybatıda Karaman, güneydoğuda Adana eyâleti vardır.

Kalesini Timur yıktırmıştır. Çevresi 10.300 arşın, büyük ve kuvvetli kaledir. Az bir himmetle tamiri mümkündür ama, artık askeri ehemmiyeti yoktur, zira bu Sıvas eyaleti sınırlardan çok uzaktadır. 5 kale kapısı vardır. Kale içi 40 mahalle, 4.600 evdir. 38 mahalle Türk, birer mahalle Rum ve Ermeni'dir. İç kaleyi Çelebi Sultan Mehmed yaptırmıştır. Burada 200 hisâr eri evi, bir cami, eski model 40 kadar şâhi top, cephane ve sair binalar vardır. Paşa Sarayı'nın bulunduğu kaleye Paşa Kalesi derler, Bizans eseridir, Alâeddin Keykubâd tamir ettirmiştir. Kalede 20 kule ve 600 beden vardır. Sûr yüksekliği 27 arşındır. Paşa Kalesi, alçak bir hendekle çevrilmiştir. Murtazâ Paşa, Paşa Sarayı'nda yeni divân-hâne, yeni bir hamam, yeni bir avlu ve yeni odalar inşâ ettirdi. Bu kalede de bir cami

bir hamam, bir medrese, 10 dükkân vardır. Beylerbeyi Paşa, haftada 4 gün divân toplayıp eyalet işlerini görüşmektedir. Sıvas, orta ehemmiyette bir eyalettir ama, geniştir.

Sıvas'ın Selçuklu çağındaki debdebesi bugün yoktur. Zira bu debdebe Batı Anadolu ve Rumeli şehirlerine geçmiştir. Aşağı varoştaki Ulu Cami, bedesten yakınında ve II. Sultan Kılıç-Arslan binasıdır. 200 x 200 arşın büyük câmidir. Kızıl Câmi de Selçuklu eseridir. Sıvâsi Efendi, Mûsâ Efendi, Kilise, Koca Hasan Paşa, Yukarı Kale, Aşağı Kale Camileri, her mahallede bir veya iki mescid vardır.

Kızıl Medrese, kitâbesinden anlaşılacağı üzere, 1171'de. II. Sultan Kılıç-Arslan tarafından yaptırılmıştır. Selçuklu mimarisinin büyük şâheserlerindendir. 7 kata dizilmiş 80 odası vardır. Alt kat kış, üst kat yaz tedrisatı içindir. Yüksek ilimler okutulur. Fakat şimdi vakıflarının en büyük kısmı kalmadığı için eski parlaklığı yoktur. Vakfiyesinde yüksek öğrenim gören medrese talebesine günde 2 defa 8 türlü yemeklerin fağfûr takımlarla verilmesi yazılıdır. Bugün bu şart yerine getirilemiyor. Hanî..., Aşağı Hisar, Hasan Paşa, Sivâsi Efendi Medreseleri ve başka medreseler vardır. 140 mekteb mevcuttur. 40 kadarında talebenin bakımı, sağlam vakıflarla temin edilmiştir. Diğerlerinin bazıları sadece ücretsizdir, fakat talebeye elbise ve yemek verilmez, bazılarında da talebe, küçük bir ücret ödemektedir.

11 tekke, 18 han, hepsi çifte olmak üzere 7 çarşı hamamı, 118 saray ve konak hamamı, 45 çeşme, çevrede 75 kadar un değirmeni vardır. Arpacızâde Efendi, Sivâsi Efendi, Abdülvehhab Gazi, Halâti Tekkeleri, Saraçhâne'de Behrâm Ağa, ona yakın Kapan, Hasan Paşa veya diğer adıyle Muhtesib, Kaşıkcı-zâde, Şeyh Efendi, Nalbandlar, Taş, İbrahim Efendi Hanları, kale altında Eski Hasan Paşa, Pazar meydanında Meydan, Taşhan, Medrese, Paşa Kalesi, Köprü başında Koca Hüseyin Paşa Hamamları güzeldir. Bu sonuncusunda İran seferlerine giderken Kaanûni Sultan Süleyman Han ve IV. Sultan Murad Han yıkanmışlardır. Hâlâ padişahların yıkandığı halvet kapalıdır, burada kimse yıkanamaz, meğer bir Osmanoğlu ola. Kale, Kuyumcular Bedesteni, Pazaryeri, Medrese, Ulu Cami Çeşmeleri, en güzelleridir. Bedesteni, 1.000 dükkânlı, çok büyük ve Ulu Cami yakınındadır. Saraçhâne, Sipahi Pazarı, Debbağhâne, Hafafhâne, Kuyumcular Bedesteni, çok işlek yerlerdir. Saraçhânesi eskiden ahşabmış. Kösem Vâlide-Sultan kedhudâsı Behrâm Ağa, yeniden kâgir olarak inşâ ettirmiştir.

Sıvas'ta bir mıkdar Kürt de vardır. Bağ ve bahçesi az, dağları umumiyetle çıplaktır. Buğday, arpa, nohut, mercimek çok boldur. Bir kileden 40 kile mahsul elde edilir. Sebzenin her türlüsü çok yetişir. Pamuk bezi dokuması, sanayiinin başında gelir. Deri sanayii de çok gelişmiştir. Bilhassa çok güzel çizme yapılır. Yüksek rütbeli subaylara mahsus, içi al kaplı mükellef çizmeler 30 akçadır (4.725 TL.). Sıvas şehrinin geliri pâdişâha ve sadrâzama ayrılmıştır. Pâdişâha yılda 1.100 ve sadrâzama 200 kese gider (1.100 kese = 44 milyon akça = 6.790 milyon TL., 200 kese = 8 milyon akça = 1.260 milyon TL.).

Şeyh Kara Şemsi Efendi Türbesi, şehrin ortasında, Koca Hasan Paşa Avlusu'nun kuzey tarafındadır. Büyük ziyaret yeridir. Eğri sefer-i hümâyûnuna III. Mehmed Han'la beraber çıkmış şeyhtir (bu meşhur şeyh, Re-

şid Safvet Atabinen'in atasıdır). Süleyman Han şehzâdesi Bâyezid Han, oğulları şehzâdeler ve Muhlis Paşa da bir türbede yatarlar.

Uçan Kartalı Mızrakla Vuran Cihan Padişahı

Abdülvehhab Gazi Dergâhı da büyük ziyaret yeridir. Bu dergâhı IV. Murad da ziyaret etmiş. Kırık tâlik yazısıyle, duvara şu beytini yazmış, ibretle okudum:

Şu denlü devr edê bû çerh-ı devvâr
Ne ben kaalaa ne hat kaalaa ne divâr

IV. Murad bu dergâhtan çıkınca, havada bir kartalın uçtuğunu görür. askerine: «Bağdad'ı fethedebilirsem şu kartal avım olsun, vuramazsam, Bağdad'ı alamıyacağım anlaşılır» demiş ve tek mızrak atarak kartalı düşürmüş. Cirit[illegible] düştüğü yere yüksek bir sütun dikilmiştir ki, herkes kemâl-i edeble ziyaret eder. Sütûnun üzerinde Cevri'nin düşürdüğü tarih kazılmıştır (1048 = 1638) (tabiatiyle Sultan Murâd'ın bu sözleri söyliyerek kartalı vurması, büyük kumandanlara mahsus psikolojik unsurlara verdiği ehemmiyeti gösterir. IV. Murad, devrinin en büyük nişancısı ve silâhşörüdür. Uçan kartalı vurmak zor iştir ama, kendisi için vuramamak imkânsızdır. Askere, Bağdad'ı almak azmini göstermiş, bunun yanında Bağdad'ın alınacağının bir ilâhî işaretini de vermek istemiştir. O devirlerde böyle şeylere çok inanılıyordu).

Sıvas'tan Divrik'e giderken, güneydoğuya yol aldık. Önce Kızılırmak üzerinde 18 göz muazzam Zağzağı Köprüsü'nü geçtik. Köprünün ortasına bir namazgâh yapılmış. Batıda Zağzağı köyünde konakladık. İkinci konak, 8 saat doğuda Tabanoğlu köyü idi. Karabel dağı dibinde ve Karabel suyu kıyısında 100 hâne Türk köyüdür. Üçüncü konak, Karabel dağını aştıktan sonra Yağbasan Türk köyüdür. Meli Dede Dergâhı bu köydedir. Doğuya doğru bir konak sonra Zefeski kasabası, zeâmettir. Buradan Fırat'ı geçtik. 6 saatte Divrik'e geldik.

Divrik (Divriği)

Çaltı çayının güney kıyısında, denizden 1.250 metre yükseklikte, Sıvas'la Arabgir arasındadır. Sıvas eyaletinde sancak merkezidir. Sancakta 2.000 asker vardır. Sancak beyinin yılda 30 kese, kadının günde 300 akça + yılda 6 kese tahsisatı vardır. Küçük sancaklardandır. Divrik kalesi, pek eski bir yapı. Çaltı suyu kıyısında. Kalede 300 küçük ev, bir cami ve sair binalar var. Varoş 46 mahalledir. Çarşı başında Paşa Sarayı, dere karşısında Ali Paşa Sarayı, gene Çarşı başında Mehmed Ağa Sarayı, Ulu Cami yanında Mahkeme Sarayı gibi büyük binalar mevcuttur.

Şehrin en büyük câmii olan Ulu Câmi, Selçukoğulları'nın Kaanûni'si olan Sultân-ı âzam ve Hâkaan-ı muazzam Alâeddîn Keykubâd'ındır. Çok büyük bir şâheserdir. Mermerler, dantel gibi işlenmiştir ki, sonradan Osmanlılar mimaride bu çeşit çok ince süsü «dişi mimari» olarak kabûl etmiş, heybet fikrine aykırı bularak kullanmamışlardır. Kızıl Medrese, Çarşı başında Hatib Şemseddin, Bezmgâh Camileri de çok güzel mimari

eserlerdir. Ulu Cami, Kızıl, Hatib-zâde Medreseleri, Hatib ve Bekir Çavuş Hamamları, pek güzeldir. Şehirde başka her türlü müessese ve bina mevcuttur. Halk Türkmen'dir. Kürd ve Hıristiyan azınlık da vardır.

Divrik'ten güneydoğuya indim. 3 saat sonra Niğ çayırını, buradan akan Kâlûk deresini, Tugut köyünü, çay üzerindeki köprüyü geçip Eğin'e geldim.

Eğin (Kemâliye)

900 metre irtifâda, Karasu (Batı Fırat) ırmağının güney kıyısında, Divrik'le Arabgir arasındadır. 150 akçalık kazâ merkezidir. Eğin'in doğusu artık Sıvas eyaleti değil, Erzurum eyaletidir. Dört köşeli kalesi, ırmak üzerindedir. Burma Köprü, şehri ırmağın karşı yakasına bağlar. 1.000 kadar evli büyükçe kasabadır. Câmiler, mescidler, 3 medrese, 40 kadar mekteb ve her türlü müessesesi olan gelişmiş kazâ merkezidir. Yaycılar Çarşısı meşhurdur ve burada yapılıp satılan yaylar, bütün dünyada en üstün kalite olarak kabûl edilir. Halk Türkmen'dir. Bir mıkdar Kürd ve Ermeni vardır. 7 saat güneyi Arabgir'dir.

Arabgir

1.200 metre irtifâda, Batı Fırat'a dökülen bir çayın güney kıyısı yakınındadır. Sıvas eyaletinde sancak merkezidir. Küçük sancaklardandır. Sancakta 2.000 asker vardır. Sancak beyi tahsisatı yılda 5.000 altın, Arabgir kadısının tahsisatı ise günde 300 akça + yılda 1.000 altındır. Kalesi ve her türlü müessesesi olan şehirciktir. Doğusu Diyâr-ı Bekr eyâleti, güneyi Dulkadır eyâletinin Malatya sancağıdır. Arabgir sancağı doğuda Diyâr-ı Bekr eyâletinin Çemişkezek sancağı ile hududdur. Batı Fırat, hem iki sancağı, hem iki eyâleti biribirinden ayırır.

Evliyâ, bundan sonra Diyâr-ı Bekr eyaletinin Harput sancağına geçer. Bu eyâletin bir kaç sancağını ve kazâlarını anlatıp, gene Sıvas eyâletine döner. Bu kısmı, bundan sonraki Doğu Anadolu bahsinde göreceğiz. Hâlâ aynı ciltteyiz:

Kiğı'dan Sıvas'a döndük. Sıvas'ta 8 ay kalmışım. 2 mayıs 1650'de, Vezir Murtazâ Paşa'nın maiyetinde Sıvas'tan hareket ettim. Kuzeydoğu yolunda ilk konak, Yenişehir büyükçe kasabasıdır. Diğerlerinden ayırmak için «Sıvas Yenişehri» derler. Sıvas merkez kazâsında nahiye merkezidir. 1.000 hâne kadar var. Halk tamamen Türk'tür. Şehri, IV. Murâd'ın Bağdad seferi sırasında onun emriyle o zaman 2. vezîr olan Silâhdâr Kara Mustafa Paşa kurmuştur ki, IV. Murâd'ın son ve İbrahim Han'ın ilk sadrâzamıdır, yeni kurulduğu için «Yenişehir» denmiş. Sıvas—Tokat yolunda Sıvas'tan ilk konak (menzil) olduğu için, imar edilmiştir. Aynı zamanda İran ve Irak'a giden büyük yol üzerindedir. Mustafa Paşa cami, 2 mescid, mekteb, kervansaray ve vakıf olarak 45 kadar dükkân yaptırmış. Çarşı ve kervansarayın kapıları, kale kapıları gibi muazzamdır. Eskiden korkunç bir dağ başı imiş (bugünki Yıldızeli) Buradan Çamlıbel dağları kuzeye doğru geçilip Arıkova'ya gelinir

Arıkova (Artova)

Çekerek suyu üzerindedir. Sıvas merkez sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir (bugün Tokat'ın kazâsıdır). 7 nahiye ve pek çok köy, bu kazâya bağlıdır. Bu kazâda Sıvas merkez sancağı biter. Kuzey tarafı, Sıvas eyâletinin Tokat sancağı, güneybatı tarafı aynı eyâletin Bozok (Yozgat) sancağıdır.

Bozok (Yozgat)

Bozok, Sıvas eyaletinin bir sancağıdır (o zaman Yozgat şehri kurulmamıştı). Bir garip sancaktır. Zira sancak beyinin bir taht şehri yoktur. Çünki sancakta şehir denecek kasaba mevcut değildir. Onun için sancak beyi, kasabadan kasabaya dolaşıp hükmeder. Orta derecede ehemmiyeti olan sancaklardandır. Sancak beyi hassı 300.275 akçadır. Sancakta 19 zeâmet ve 731 tımar, 1.100 sipahi vardır. Sancak kadısının tahsisatı günde 150 akça + yılda 1.500 altındır. Sancak beyinin de ayrıca yıllık 5.500 altın tahsisatı vardır. Delice suyu, Bozok sancağını Ankara ve Kırşehir sancaklarından ayırır. Ankara'nın Çokdarca kazâsı, Bozok sancağı sınırındadır. Kuzey batıda Bozok, Çorum sancağı ile hududdur. Bozok, daha çok Türkmen göçebelerinin sahasıdır. Halk, göçebe olsun, kasaba ve köyde yaşasın, tamamen Türkmen'dir. Sancak 9 kazâya ayrılmıştır. Sorgun kazâsına 70, Akdağ(mâdeni) kazâsına 100 köy bağlıdır. Hüseyinova kazâsında Türkistan'dan gelen büyük Türkmen velisi Şeyh Çın Osman yatar. Budaközü, Kızılkocalı, Peşgözü, Gedik, Çubuk kazâları da Bozok sancağındadır. Sunguriçi (Sungurlu), Hüseyinova kazâsının büyük bir nahiyesidir (şimdi Çorum'un kazâsı). Kuzeydoğuda Bozok sancağı sınırında, Tokat sancağının Kazovası kazâsı vardır. Kazovası kazâsından sonra Tokat'ın Eski İnepazarı kazâsı, Turhal kazâsı, Tokat merkez kazâsı gelir. Bozok sancağı kuzeyi aynı zamanda Amasya sancağı sınırındadır. Bu sınırda Amasya'nın Dimorta kazâsı yer alır. Gürcüköyü, Dimorta'nın 1.000 haneli nahiye merkezidir. Bütün bu kazâları teker teker gezemedim. Sadece geçip gittim. Onun için yazamıyorum.

Zile

700 metre irtifâda, Sıvas eyaletinin Tokat sancağında 300 akçalık büyük kazâ merkezidir. Vâlide-sultanlara verilen hastır. Vâlide-Sultan kedhudâsı bir ağa, 300 atlı ile bu kazâyı idare eder. Kadısının yılda ayrıca 2.500 altın tahsisatı vardır. Eskiden Zile, Sıvas merkez sancağına bağlı idi.

Zile kalesi içinde 300 ev, cami, mehter-hâne kulesi ve güzel toplar vardır. Vezir Murtazâ Paşa'nın şehre girişini kale, 21 pâre top atışıyle karşıladı. 21 mahalle, 3.000 ev, varoştadır (kale dışında). Ferah Çavuş, Murtazâ Paşa, Fazlı Paşa, Çavuş-zâde Mehmed Paşa, Kadı, Voyvoda Sarayları, tekellüflü binalardır. Yukarı Kale, Ulu, Tabahâne, Dutlupınar, Kuyumcu Ömer Ağa, Boyacı Hasan Ağa, Küçük Minâre, Arnavud, Alaca, Zencirlikapı, Yenimahalle Camileri, 24 mescid, 7 medrese, 12 mekteb, Pazaryeri çifte, Tekke çifte, Paşa Hamamları, 20 hususî hamam, Behrâm Ağa, Bo-

yacı Hasan Ağa Hanları, daha bir han, 800 kadar dükkândan müteşekkil bir çarşı, 4 kapılı bir bedesten, çeşmeler, tekkeler ve sair binalar mevcuttur. Halk tamamen Türk'tür. Tekke köyüne kadar olan yol tamamen bağ ve bahçedir. Üzümü ve armudu meşhurdur. Kuzeye doğru Kazankaya bir konaktır, daha kuzeyde Sunguroğlu, diğer bir köydür. Daha kuzeyde Elvan Çelebi, büyük bir köydür. 4 saat daha kuzeydoğuda Çorum'a, gene kuzeydoğuya giderek İskilip'e geldik.

İskilip

720 metre irtifâda, Çorum'la Çankırı arasındadır. Çorum sancağında 150 akçalık kazâ merkezi ve şeyhulislâmlara mahsus hastır. Kalesi 6 köşelidir. Şehirde çok ilim ve din adamı ve softa (medrese talebesi), 300 kadar hâfız vardır. 40 kadar mekteb mevcuttur. Halk tamamen Türk'tür. Şeyhulislâm Ebussuûd Efendi'nin dedesi ve büyük bilgin Ali Kuşcu'nun damadı İskilipli Şeyh Fahreddin'in türbesi buradadır, herkes ziyaret eder.

İskilip'ten kuzeydoğuya gidip Merzifon'a, oradan güneybatıya inip Gümüş'e geldik. Güneybatıya ilerliyerek Sıvas eyaletinin Çorum sancağından, Anadolu eyaletinin Çankırı sancağına geçtik.

Bundan sonra Çelebi, Batı Anadolu'dan da çıkar ve Rûmeli'ne büyük seyahatler yapar. Rumeli'nden Istanbul'a döner ve şu yolları Vezir Dâmâd İbşir Mustafa Paşa'nın maiyetinde takib eder (1653):

İstanbul — Gebze — İznik — Lefke — Söğüt — Eskişehir — Seyyidgazi — Lâdik — Husrevpaşa Hanı — Konya (bir hafta) — Lâdik — Ilgın — Akşehir — Seydişehri — Eskişehir — Söğüt — Lefke — İznik — Kâfir Derbendi — Hersek Derbendi — Gebze — Üsküdar — Istanbul.

Bu seyahat, İbşir Paşa ile yapılmıştır. İbşir Paşa IV. Murâd'ın imrahoru iken, Melek Ahmed Paşa da sarayda silâhdâr-ı şehr-yârı idi. III cilt böylece biter. IV. cilde Evliyâ, 9 mart 1655'te Van beylerbeyiliğine giden dayısı Dâmâd Melek Ahmed Paşa ile Üsküdar'dan hareketiyle başlar. Yolu şöyledir:

Üsküdar — Sarıgazi — Tavşanlı — İzmit — Geyve — Göynük Beypazarı — Ayaş — İstinoz — Ankara — Fenekler — Karabağlı — Kalecik — Şeyh Şâmi — Kaçu Baba — Akçakoyunlu — Sonkuroğlu — Beyhastı — Sincarlı — İnli Sorgun — Akçaasma — Kıyıdlı — Şeyh Halil — Yenişehir — Sıvas — Ulaş—Kangal — Alacahan — Gökeç — Hekimhanı — Malatya.

Malatya

915 metre deniz seviyesinden yüksekte kurulmuştur. Dulkadır (Maraş) eyaletinde sancak merkezidir. Büyük sancaklardandır. Sancak beyi hassı 500.000 akçadır. Yılda 80 kese de tahsisatı, 500 maiyet askeri vardır. Sancakta 7 zeâmet, 276 tımar, 800 tımarlı sipahisi mevcuttur. Malatya kadısının tahsisatı günde 300 akça + yılda 20 kesedir. Sancakta ayrıca 1.000 muhassıl askeri ve bazı kalelerde hisâr erleri mevcuttur. Malatya sancağı merkez kazâsında halk Kürd veya Türkmen'dir.

Beş yüzlü Malatya kalesinin çevresi 5.100 arşındır. İçinde cami, mescid, cebhâne, 300 kadar ev, 70 hisâr eri mevcuttur. Şehir 5.265 çift katlı kâgir evdir. Büyük şehirdir. 25 mahalle Türk ve Kürd, 7 mahalle Ermeni'dir. Şehirde Kürdler, Türkler'den çok azdır. Fakat köylerde sayıları artar. 12 cami, 20 mescid, 11 saray mevcuttur. Şunlar zikre değer: Ulu Cami, Battal Gazi Tekkesi, Paşa ve Emin Sarayları. 7 sebil, medreseler, pek çok mekteb ve tekkeler ve çeşmeler, hanlar vardır. IV. Murâd'ın 2. veziri Silâhdâr Mustafa Paşa'nın külliyesi içinde 170 odalı, demir kapılı, müteaddid kubbeli kervansaray ve sebil-hâne ve sair binaları çok güzeldir. Bazı binalar çok eskidir. Kale içindeki Emir Ömer Mescidi bunlardandır. Zira Malatya, Selçuklular'dan önce fethedilmiştir. Uzun müddet Arab hâkimiyetinde kaldıktan sonra Türkler'e geçmiştir. Fakat Malatya ve çevresinde Arab yoktur. 7 çarşı ve 300 kadar konak hamamı içinde Alaca, Behram Paşa, Ali Mısrî, Cum'a, Yeni, Bey ve Mustafa Paşa Hamamları halka açıktır. Her türlü san'at erbâbı mevcuttur. Meselâ şehirde 7 cerrah operatör) vardır. 6 büyük yolcu hanı vardır. Her birinde icabında bin adam yatar. Şehirden 5 mil aşağıda 40 gözlü muazzam Sultan Hasan Köprüsü vardır. 7 Ermeni kilisesi mevcuttur. En büyüğü Deyr-i Mesih'tir.

Malatya'yı önce Yıldırım Bâyezid almış, fakat sonra elden çıkmış, Yavuz Sultan Selim kesin şekilde fethetmiştir. Osmanlı'dan önce burada Selçuklular, Memlûklar, Karakoyunlular, Akkoyunlular gibi Türk devletleri hükmetmişlerdir.

Malatya merkez kazâsında, 7.800 bağ ve 600 tarh edilmiş bostan olup hepsi sicil defterlerinde kayıtlıdır. Malatya çevresinde ki Aspoza Bağları, en aşağı Konya'nın Merâm'ı kadar meşhurdur. Burada 7 türlü kayısı yetişir ve hiç bir yerde Malatya şeker-pâresi gibi kayısı olmaz. 7 cins ayvası, 20 türlü elması, 80 türlü armudu, üzümü, kirazı ve bazı sebzeleri, bütün Osmanlı ülkelerinde meşhur ve makbuldür. Beyaz balı, kırmızı sandıklar içinde her yıl Istanbul'a bir kaç yüz bin kavanoz gönderilir. Her bağda bir bağ evi vardır. 300 kadar bağ evi, şâhâne köşkler hâlindedir, zenginlerindir, bunlar havuzlu, fıskıyeli, hamamlı köşklerdir. Hârûnu'r-Reşid ile Istanbul muhasarasında bulunan Battal Gazi, Malatya beyinin oğludur. Evi, bu bağlar içindedir ve kerâmet eseri olarak zerre kadar bozulmamıştır. Melek Ahmed Paşa, bu evin çevresine ek tesisler yaptırdı. Zira Malatya'ya gelen, Seyyid Battal Gazi'nin evini görmeden gitmez, büyük ziyâret yeridir. Dört tarafına yeni binalar, mutfaklar yapılıp yüzlerce bakır kap kaçak vakfetti.

Tokat

Kaplanlı Bel — Zara Çayırı — Ogdomet köyü — Nis Çayırı — Kurdbeli köyü yoluyle Tokat'a (Tokad) geldim. 650 metre irtifâda, Yeşilırmak'ın güney kıyısındadır. Sıvas eyaletinde sancak merkezidir ve 1520'den önce bu eyaletin merkezi Sıvas değil, Tokat idi. Yıldırım Han devrinde Osmanlı toprağı oldu. Kalesinin çevresi 6.000 adımdır. Kaleden nehre 362 basamak kesme kaya taş merdivenle inilir. Değme adam bir saatte çıkamaz. Kalede hisâr erleri ve Yıldırım Han Camii var. Tokat'ta bir darbhâne de vardır. 500 akça pâyeli kadılar, Tokat'a sancak kadısı gönderilir. Tokat sancağı, 1617'den beri vâlide-sultanlara hass olarak verilmekte

ve maiyetinde 500 süvari bulunan bir voyvoda burada vâlide-sultânı temsil etmektedir. Buradan vâlide-sultâna yılda bin yük akça gelir gider (100 milyon akça = 15.750.000.000 TL.). En büyük vâlide hassı budur. Bütün bir sancak geliri, vâlide-sultâna ayrılmıştır. Bu para ile vâlide-sultan, dairesinin bütün personelini idare eder ve hayır eserleri yaptırır. I. Mustafa'nın annesi vâlide-sultan yalnız bir yıl, Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultân ise tam 28 yıl Tokat hassının gelirini almışlardır. Şimdi üçüncüsü, Hadice Tarhan Vâlide-Sultan'dır.

Kaledeki Yıldırım Han Camii, onun tarafından tamir edildiği için bu adı taşır. Aslında Dânişmendliler'den Melik Gazi yaptırmıştır. Koca Ali Paşa Camii, çok tekellüflüdür. Zencirli, Behzâd, Takyeciler, Hunkâr, Pazarcık, İmrahor, Hamza Bey, Ala veya Küçük Minâreli, Çaşnigir Sarayı yakınında Küçük Ahmed Ağa Camileri vardır. Gürcistan hanlarından Mavrol Han'ın kızı Perihan Hanım, Zencirli Cami avlusunda gömülüdür. Vezir-i âzam Dâmâd İbşir Mustafa Paşa zevcesi idi. Dünya güzeli sayılırdı. Mescidler, tekkeler, medreseler, mektebler pek çoktur. Müftü, Çay, Bahâdır Sultan, Tabakhâne, Zencirlikuyu, Alaca Mescidleri, cami kadar mükelleftir. Gök Medrese ve Hâtûniye Medresesi, Ulu Cami Dârülkurâsı, en meşhurlarıdır. Mevlevi-hâne'si Süğlün Muslu Paşa tarafından I. Ahmed zamanında yaptırılmıştır ve muhteşemdir. Açıkbaş, Hıdırlık, Gajgaj Dede, Çöreği, Alp Gazi, Sünbüllü Baba, Taşoluk, Kömsek Baba Halveti, Alaca Kaadiri, Meydan, Vâni, Hamza Bey Halveti, Horoz Tekkeleri'nin bazıları Bektâşi tarikatine aittir. Bir miskinler tekkesi (cüzamlılar için), bir de tımarhâne (deliler için) vardır. Yüzlerce çeşme ve sebildir. Oğul Bey, Mevlevi-hâne, Pazarcık Pınarı, Cerbik Pınar, Soğukpınar Çeşmeleri güzeldir.

Şehir çevresi 5 saatte dolaşılır. Yeni mahalleler teşekkül etmiştir. Çulkestirenoğlu Sarayı, Vezir-i âzam ve Serdâr-ı Muazzam Husrev Paşa'nın, IV. Murad tarafından idam ettirildiği yerdir. Revân sefer-i hümâyûnuna giderken IV. Murad da bizzât bu sarayda kalmıştır. Kör Hazinedar İbrahim Paşa, Osman Paşaoğlu, Defterdâr Bekir Efendi, Süleymân Efendi, Cihan Sofu-zâde, Kedhudâ Kıbleli Ömer Efendi, Toylu Efendi, Külâhcı-zâde, Müftü, Nakıybüleşrâf Sarayları da güzeldir. Pek çok tüccar hanı vardır ve bazıları kervansaraydır. Büyükleri şunlardır: Dökmeciler Çarşısı'nda Taş Han, Atpazarı'nda Yeniçeri Serdârı Fazlı Ağa Hanı, Abdurrahman Beşe Hanı, bir Ermeni'nin yaptırdığı ve İran tacirlerinin kaldığı Vartanoğlu Hanı, Kapan Hanı, Bitpazarı'na yakın Kebeciler Hanı, Mutâfcılar'da Nâzır Hanı, Gazâzcılar'a yakın Kadı Hanı, Sarachâne yakınında Sulu Han, Boyacılar yakınında Şarı Ağa Hanı, çok güzel olan Kıbleli Paşa Hanı, Çarşı Meydanı'nda İbşir Paşa İmâreti, Çarık Hanı, Pervâne Hanı, 76 dükkândan müteşekkil bir çarşı ile çevrili Yeni Han. Sultan, Tahtelkal'a, Sarachâne, Attar, Hafâfhâne, Gazâzhâne Çarşıları ve Bedesten'i güzeldir. Tokat, büyük ve işlek şehirdir. 1.045 saray ve konakta hususi hamam vardır. İki, hattâ üç hususi hamamlı saraylar mevcuttur. Bazı binalar üç ve dört katlıdır. Evlerin hepsi kiremit damlıdır.

Çarşı hamamlarının başlıcaları: Pazarcık veya Şaraküstü, Pervâne, çok büyük olan Ali Paşa çifte, Tahtelkal'a, Dökmeciler'de Sultan, Çerciler, Bey, Çay, Mûyhâne, Ağacık, Çâşnigiroğlu Mahmud Paşa Hamamları. Yeşilırmak üzerinde Kirazlık Köprüsü, san'atlı eserdir. Daha dışarıda da

Kemer Köprüsü vardır. Mevlevî-hâne yakınındaki Halkalı Köprü, daha küçüktür. Ceylan ve Tozanlı Köprüleri de mevcuttur.

Halk Türk'tür. Ermeni ve daha az Yahudi azınlığı vardır. Acem tacirleri de şehirde çoktur, fakat bunlar İran tab'asıdır. Çok az Rum vardır. Şehirde Rum ve 2 Ermeni kilisesi mevcuttur. Burada koyu Türk şivesi konuşulur ve halkın dilinde hâlâ Türkistan lehçelerinde kullanılan kelimeler vardır.

Şehirde sanâyî gelişmiştir. Başlıca beyaz pamuk bezi dokunur ve fevkalâde nakışlı, desenli ve san'atlıdır. Yorganlık, perdelik kumaşlar yapılır. Sahan, tencere, kap kaçak dökümü ve yapımı da çok gelişmiştir. Şehrin mimarları çok mahir san'atkârlardır. Bütün yapılar, hattâ mütevazı meskenler, sağlam olduğu kadar güzeldir. Şehirde hayır sahipleri çok olduğu için, her yıl bir ikisinin bir hayır eseri yaptırdığı görülür. IV. Murâd'ın 2 sadrâzamı, Çerkes Mehmed ve Husrev Paşalar, Tokat'ta gömülüdür.

Tokat'tan ayrıldım. Güneybatıda Aynapazarı (Pazar), Tokat'ın 150 akçalık bir kazâ merkezidir. «Cum'a Pazarı» da denir. Yeşilırmak güneyindedir. Buradan Turhal'a geldim ki, Tokat'ın diğer bir kazâsıdır. Yeşilırmak üzerindedir. Çengelbeli — Lutfi Bey Çayırı — Amasya — Kerkirez — Gümüş — Ovacık — (Gümüş)hacıköy — Osmancık — Hacı Hamza — Tosya — Koçhisar — Karacalar — Çerkeş — Çağa — Bolu — Mudurnu — Göynük — Kuruçeşme — Sapanca — İzmit — Hereke — Gebze — Kartal — Üsküdar yoluyle 23 haziran 1656'da Ahırkapısı'nda Istanbul'a çıktım, ramazanın ilk günü idi.

Melek Ahmed Paşa ile berâber gelmiştim. Paşa, pâdişâhın huzûruna çıktı. Eski âdeti vechile yer öpmeyip el öptü. Padişah onun Van beylerbeyisi iken icraatını ve İran ahvâlini bir kaç saat dinledi. Istanbul'da 10 gün kaldık. Paşa, Özü beylerbeyisi tayin edildi. Bayramın (Şeker Bayramı) 4. günü, Özü'ye gitmek üzere Istanbul'dan ayrıldık.

Bundan sonra Evliyâ, Orta Anadolu kesimine ancak 15 yıl sonra avdet eder. Istanbul'dan hacca gitmektedir. IX. cildinin 292-364. sahifelerini aşağıda hulâsa ederek bu bahsi bitireceğim. Tabii Evliyâ, Rûm (Sıvas), Karaman (Konya), Dulkadır (Maraş), Adana eyâletlerinin her yerini gezmiş değildir. Gezebildiği yerlerin can alacak pek ufak özetlerini verdim. Bazı sancak merkezlerini bile görememiştir. Bazı şehirleri çok iyi anlattığı halde, bazılarını, çok az kaldığı için, pek sathî şekilde geçiştirmiştir. Ama verdiği tafsilâtın onda birini bile başka bir kaynakta bulmak, gene mümkün değildir. Batı Anadolu bahsinde müellifimizi, Akdeniz boyunca Anadolu eyaletinin Teke (Antalya) sancağından Adana eyaletinin Alâiye (Alanya) sancağına girdiği yerde bırakmıştık. Oradan, Alâiye sancağına ait yerlerin tasvirini naklediyorum:

Manavgat

Fil deresini geçip Yonmataş'a geldim. 75 hâne Türk köyüdür. 2 saat sonra Sarısu'yu, 5 saat sonra Manavgat suyunu geçip Manavgat'a geldik. Antalya Körfezi'ne çok yakındır. Alâiye sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir. 40 köy, bu kazâya bağlıdır. 75 hâne, 7 dükkân, cami, han ve hamamdır. 3 saat sonra gelen Cerçişli, onun nahiyesi olmakla beraber da-

ha büyük, 150 hânedir. 2 saat sonra Karpuzlu suyu, kenarında eski Alara kalesi, 4 saat sahil boyu doğuya doğru Alara suyu geçilip 70 hâne Alara Türk köyü gelir. 6 saat sonra da Alâiye'dir.

Alâiyye (Alanya)

Adana eyaletinin en batıdaki sancağının merkezidir. Antalya Körfezi'nin doğu kıyısında limandır. Sultân Alâeddin Keykubâd, Bizans'tan fethettiği için onun adı verilmiştir (Alâeddîn Şehri mânâsına Alâiyye). Sancak beyi hassı 250.000 akçadır. Orta derecede sancaklardan sayılır ve daha çok deryâ sancak beyleri tayin edilir. Sancak beyi emrinde 2 kadırga vardır. Sancakta 760 tımar ve 3.000 sipahi vardır. Alâiye kadısının tahsisatı günde 150 akça + yılda 1.000 altın, sancak beyinin yıllık tahsisatı ise 15.000 altındır. Limanı 2.000 gemi alır. 5 kapılı kalesi büyüktür. Bizans eseri olup Selçuklular değiştirmişlerdir. Ortahisar'da 300 kâgir ev, Sultan Süleyman Camii, Akşebiyye Mescidi, Bedesten, Büyük Kale içinde 6 mahalleye dağılmış 800 bir kaç katlı ev, 16 câmi ve mescid, 2 medrese, 6 mekteb, 3 han, bir hamam, 150 dükkân vardır. Büyük kasabadır. Bedreddin Camii'nden başkaları mesciddir. Sultân Alâeddin Çeşmesi güzeldir. Bir mahalle Rum, diğerleri Türk'tür. Rum mahallesinde vergiye tâbî 300 nüfus yaşar. Rumlar'ın hiç biri Rumca bilmez, hepsi Türkçe konuşur, fakat Ortodoks'tur. Aşağı Kale'de sahilde Kızkulesi, denize bakar. 8 katlı, 8 köşeli kaledir. Muhasarada 2.000 asker alır temaşâya şâyan büyük mimarî eserdir. Alaeddin Keykubâd yaptırmıştır. Taşları cilâlı beyaz mermerdir. Burada bir ikinci dizdâr ve 40 hisâr eri vardır. Limana çevrilmiş balyemez topları vardır. Alâiye Kalesi 83 kule ve 4.000 bedendir. Alâiye'de bir tersane vardır. Selçuklu devrinde çok büyükmüş ve Selçuklu devrinde Alâiye mühim şehir olup, Akdeniz üzerindeki en büyük deniz üssü imiş. Alâiye sancağında yalnız Türkçe konuşulur. Toprak bakımından Teke (Antalya) sancağından küçüktür. 5 kazâ ve 26 nahiyeden ibarettir. Alâiye merkez, batısından Manavgat, bunun kuzeyinde Akseki, gene batıda Düşenbe ve kuzeyde İbradı kazâlarıdır. Bu topraklar sarp, kayalık (sengistân), sık orman (çengelistân) olup kaplanlar yaşar. Zira kuzey taraf Toros Dağları'dır.

Alaiye'den Akdeniz boyunca doğuya doğru Demati suyunu geçtik. Orman içinde harab Bozağlık kalesini de geçip buradan 9 saat sonra Selinti'ye geldik.

Selinti (Gazipaşa) ve Mâmûriyye (Anamur)

Selinti, Adana eyaletinin Silifke sancağında 80 akçalık küçük kazâ merkezidir. Antalya Körfezi'nin en güneydoğusunda limandır. 26 köy, bu kazâya bağlıdır. Silifke sancak beyinin hassı ve Kıbrıs'la arasında işleyen gemilerin işlek iskelesidir.

Mâmûriyye, Silifke sancağında 150 akçalık kazâ ve voyvodalık merkezi ve sancak beyi hassıdır. 50 metre irtifâda kurulmuştur. Anamur Burnu'nda Akdeniz'e yakın, Taşeli Yaylası'nın güney eteğindedir. 30 köy, bu kazâya bağlıdır. Kadısının yılda ayrıca 500 altın tahsisatı vardır. Burası

Kıbrıs'a en yakın Anadolu iskelesidir; onun için Kıbrıs'la Anamur arasında çok gemi gelip gider. İskele, kasabanın bir top atımı ilerisindedir.

Günler (Gülnar)

Silifke sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezi ve sancak beyi hassı. 200 Türk evli kasabacıktır. Taşeli Yaylası'nın kuzeydoğu eteğindedir. 37 köy, bu kazâya bağlıdır.

Anamur'dan kuzeydoğuya çıkıp buraya geldikten sonra doğuya doğru sarp yollardan 11 saat giderek Pirce Alâeddin Sultan kasabacığına geldim. Selinti'nin nahiyesidir. Velinin türbesi çevresinde teşekkül etmiş 200 bağlı bahçeli ev, cami, imâret, medrese, mekteb ve Bektâşi tekkesidir. Buradan İskele yaylağı 7 saattir. Sonra Koç Dâvud yaylasına çıktım. Tokar yaylası buradan 3 saat ve Söğütlü dere de yayladan 3 saattir. Çevre tamamen Türkmen aşiret ve köyleriyle doludur. Kudurdu suyunu geçip 4 saat sonra Humaryan dağına ve yine doğuya doğru 4 saat gidip Yalınca dağına vardım. Temmuzdu ama, dağda 3 karış kar söktüm. Yokuş aşağı bir saat gidip Kızılhisar kalesine eriştim. Karamanoğlu İbrahim Bey, Ermeni elinden fethetmiştir. Hâlâ sağlam kaledir. Çevrede çok mağara vardır. Yokuş aşağı 6.000 arşın sonra Firsike gelir. 200 hâne Türk kasabacığıdır. Silifke sancak beyi hassıdır. İlerideki güherçile madeni, Karaman kazâsında kalır. Firsike'nin yuvarlak, bugün kullanılmıyan bir küçük kalesi vardır. Uzakta Büklü Baba Sultan Türbesi görülür. Doğuda bir saat sonra 50 hâne Lâmuran Türk köyü vardır. Doğuya doğru Lâmur belini aşıp Gargar köyüne, kıbleye doğru yokuş aşağı 4 saat gidip Avarı suyuna, sonra Gözcü'ye geldik, burası terkedilmiş kaledir. Avarı suyunu köprüden geçip 4 saat yokuş yukarı gittikten sonra Ermenek'e vardık.

Ermenek

Adana eyaletinin Silifke (İçel) sancağında 150 akça kazâ merkezi, voyvodalık ve sancak beyi hassıdır. Bazan büyük kazâlara mahsus 300 akça pâyeli kadılar da gönderilir. Merkez ve İncirli nahiyeleri ile 70 köy, bu kazâya bağlıdır. Kadının ayrıca yılda 1.500 altın tahsisatı vardır. Kızıla çalan heybetli kalesi hemen göze çarpar. Göksu'nun kuzey sahiline yakın, Toroslar içinde kasabadır. 800 kâgir evdir. Çarşı içinde Karamanoğlu Camii, Fâtıma Hâtun Camii, batıda Emir Camii, Halil Bey Camii, mescidler, 3 medrese, 6 mekteb, 3 han, Mevlevi-hâne, 2 hamam, 17 çeşme, bir iki tekke vardır. Karamanoğlu Hamamı çok güzeldir. Ermenek, çok kısa müddet Karamanoğulları'nın taht şehri de olmuştur. Ama şimdi Karaman eyaletinden alınıp Adana eyaletine verilmiştir. Halk tamamen koyu Türk'tür («halkı gaayet yoğun Etrâk'dir»).

Ermenek'ten 4 saat gidip Aykadın suyunu geçtim. Telli Bel'den sonra kayalık arazi üzerinde karlar içinde 9 saat sonra Delendi Hanı'na vardım. Sultan Keyhusrev yaptırmış, bir küçük kervansaraydır. Devamlı kuzeydoğuya gidip Ardıçlı Bel'den 5 saat sonra Bıçakçı yaylasına vardım. Ulu çam ağaçlarıyle doluydu. 3 göz Bıçakçı Köprüsü üzerinden Göksu'yu aştım. Karasakız Beli'ni aşıp buradaki handa dinlendim. Demlisin Beli'ni,

8 saat sonra Büyük Cemre Beli'ni, Güçük Çemen'i, 8 saat sonra Çakılı tapesini, Yalvar cevizliğini geçtim. Buraları artık Karaman eyaletinin Konya merkez sancağına bağlı Kâfirâbâd kazâsı topraklarıdır. Adana eyâletinin Silifke (İçel) sancağını geride bırakmıştık. Çevre tamamen Türkmen aşiret, oba ve köyleriyle doluydu. Yalvar'dan 12 saatte Karapınarbaşı'na geldim. 45 hâne Türk köyü ve Muradpaşaoğlu'nun zeâmetidir. 3 saat yıldız tarafında Akça Mahmud, 100 evli Türk köyü ve zeâmettir. 3 saat sonra İlisıra kalesi, Kâfirâbâd kazâsının nahiyesidir. Zeâmettir. Dört köşe köhne kaledir, çevresi 1.000 adımdır. Camii 1535 tarihli ve Süleyman Han devrine aittir. Bir kaç mescid, Köseoğlu Hamamı, mekteb, 11 dükkân, 300 ev vs.'den ibaret küçük kasabadır. Halk, güherçile çıkarır.

Kâfirâbâd

Karaman eyaletinin Konya merkez sancağında 150 akçalık kazâ merkezi ve nişancı paşanın hassıdır. Kadısının ayrıca yılda 1.000 altın tahsisatı vardır. 18 köy, bu kazânındır. Kalesinde dizdâr ve 18 hisâr eri vardır. 2.500 arşın çevresi olan dörtgen bir kaledir. 30 kuleli, 1.888 bedenlidir. Kasabada sipahi kedhudâ-yeri, yeniçeri zâbiti ve her türlü görevli mevcuttur. 2 cami, 8 mescid, 3 medrese, 6 mekteb, 40 dükkân, 2 han ve başka binalar vardır. Evleri bahçesizdir. Buradan İlisıra kalesine döndüm. Yoğunlar Türk köyünden 100 hâne Bölme Dede Türk köyüne, sonra Dirbin Türk köyüne, Kerenti Türk köyüne geldim. Karaman suyunu 7 göz Alâeddin Keykubâd Köprüsü'nden geçip 6 saatte Karaman'a eriştim.

Lârende (Karaman)

Konya Ovası'nın güneyinde 1.014 metre irtifâda, Konya şehrinin güneydoğusundadır. Şehrin adı «Lârende» iken halk «Karaman» demiştir. Bugün «Lârende» ancak edebi dilde kullanılmaktadır. Burası Karamanoğulları'nın taht şehridir. Ama Osmanlı beylerbeyileri burada asla oturmamışlar, daha ortada, daha büyük şehir ve Selçukoğulları'nın taht şehri olan Konya'yı tercih etmişlerdir. Fakat eyalete «Konya Eyaleti» değil, hâlâ «Karaman Eyaleti» denmektedir. Karaman, eyaletin Konya merkez sancağına bağlı 300 akça pâyeli büyük kazâ merkezidir. Kadısının ayrıca yılda 3.500 altın tahsisatı vardır. Hass-ı hümâyûndur (padişah hassı). Kalesinde dizdâr ve 150 hisâr eri mevcuttur. 3 katlı, dörtgen, iri taşlı, 600 arşın çevreli, 8 kuleli, hendekli metin kaledir.

Karaman, mühim ve kalabalık şehirdir. Kalede 46 eski ev, varoşta (kale dışı) 7.080 ev vardır. Şehir, 7.000 arşın sûr ile çevrilmiştir ve sûrlar üzerinde 140 kule sayılır. 9 sûr kapısı mevcuttur. 32 mahalle, 53 câmi ve mesciddir. Mevlânâ Vâlidesi, Bostancı, Yeni, Hacıbeyler, Hacıoğlu, Nûh Paşa, Dikbasan, Karabaş, Boyalı Kadı, Keresteci Baba Camileri'nden maadası mesciddir. Karamanoğlu İbrahim Bey, Karamanoğlu Mûsâ Bey, Mevlânâ Vâlidesi, Müftü, Şeyh Ali Medreseleri, daha 3 medrese, Karamanoğlu, Mevlânâ Vâlidesi ve Karabaş İmâretleri, Nûh Paşa, Çarşı, Alâeddin Keykubâd Hanları, diğer hanlar, Nûh Paşa (Yeni), Sâki Çeşmesi (Karamanoğlu), Molla Fenâri, Nasûh Bey, Süleyman Bey, Seyyid Hoca Ha-

mamları, 70 saray ve konakta hususî hamam, 23 çeşme, 470 dükkân vardır. Karamanoğulları'ndan kalan bir çok âbide bu şehirdedir. Mevlânâ Vâlidesi, Molla Fenârî, Karamanoğlu İbrahim Bey ve diğer Karamanoğulları, Karaman'da gömülüdür.

Karaman'dan denize doğru güneydoğuya inmeye başladım. 4 saatte Şeyh deresine, oradan 5 saatte Seki yaylasına geldim. Burası Karaman eyaletinin Konya merkez sancağı ile Adana eyaletinin Silifke sancağı hudududur. Yâkub Han binası Alaca Han'dan Takyenos kalesine vardım. Eski bir kaledir ve içinde binlerce lâhid vardır. Çevre mağaralarla doludur. 3 saat sonra Yapılı, sonra Bayanlı köyüne geldim. Bu sonuncusu 200 hâne kasabacıktır, pirinci meşhurdur. Gümüş suyunu geçtikten bir saat sonra Mut'tur.

Mut

Göksu'nun doğu kıyısı yakınında, Toroslar üzerindedir. Silifke (İçel) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Kalesinde dizdâr ve 20 hisâr eri vardır. Kalede bir cami ve 57 basit evle 7 dükkân bulunur. Varoş 100 hâne, bir cami, bir mescid ve sair binalardan ibarettir. Karamanoğlu İbrahim Bey Kervansarayı 200 ocaklı muazzam binadır, fakat harabdır. Hamamı vardır. Karamanoğulları'ndan bazıları burada gömülüdür. Silifke sancak beyi Konakcı Ali Paşa bir müddet Mut'ta oturarak imar etmek istemişse de, Karamanoğulları devrine göre çok yeri harâb olmuştur. Bir saat sonra Zenbur kalesi eski bir yapıdır. Bir top menzili yerde Kurud suyunu ve yarım saat bir ormanı aşıp Zeyn-i Şerif'e geldim.

Zeyn-i Şerif

Silifke (İçel) sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Mut'la Silifke arasındadır. 38 köy bu kazâya bağlıdır ve kadısının yılda ayrıca 500 altın tahsisatı vardır. 200 küsur basit evden ibaret kasabacıktır. Zeynî Dergâhı vardır. 100 hâne Kudurdu köyü buradan 4 saattir. Kudurdu suyunu ve Göksu'yu geçip Henk Beli ve Kara Henk Sultan Tekkesi yoluyle 8 saatte Silifke'ye geldim.

Selefke (Silifke)

50 metre irtifâda Göksu'nun güney kıyısında ve Akdeniz'e yakındır. İskelesi Taşucu'dur. Adana eyaletinde sancak merkezidir. «İçel Sancağı» da derler. Alâiye ve Silifke (Alanya ve İçel) sancakları Kıbrıs eyaletine bağlı idi. Adana eyalet olunca, Kıbrıs'tan ayrıldı ve Kıbrıs sancağı, Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Kapdan Paşa) eyaletine verildi. Büyük ve mühim sancaklardandır. Sancak beyi tahsisatı yılda hass olarak 470.000 akça + 10.000 altın, Silifke sancak kadısının tahsisatı ise günde 300 akça + yılda 1.500 altındır. Sancakta 16 zeâmet ve 620 tımar ve 1.100 sipahidir. Sancak beyinin maiyyet askeri 600'dür. Mostarlı Mustafa Paşa burada sancak beyi iken yıllık tahsisatı 20.000 altındı. Sancağın kazâları şunlardır: Silifke merkez, Ermenek, Selinti, Anamur, Zeyn-i Şerif, Mut, Sinanlı, Karataş, Gülnar, Sadı, Nevâhî, hepsi 11 kazâ.

Silifke kalesinde dizdâr ve 60 hisâr eri vardır. 1.300 arşın, 23 kule, yalçın kayalı kaledir. Kalede Sultan Bâyezid Camii ve 60 ev vardır. Buralarda Karamanoğulları, Osmanlı'ya tâbî geçinerek, II. Bâyezid devrine kadar dayanmışlardır. 3 varoş camiinin büyüğü Alâeddin Keykubâd Camii'dir. Mescidlerinin en güzelleri Ramazân Ağa, Urûm, Bozkır Mescidleri'dir. Bir hamam, 2 han, 50 kadar dükkân, Köprü başında mahkeme binası ve yakınında Paşa Sarayı vardır. Çevrede bağlar içinde kemerler, hanlar ve her türlü bina mevcuttur.

Silifke'den kuzeydoğuya Akdeniz boyunca çıkıp 4 saatte Akliman kalesine geldim. Yollar muntazam olduğu derecede tabiat son derecede güzeldi. Bu kaleyi Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa fethetmiştir. Kalede dizdâr ve hisâr erleri vardır. 200 hâne kasabacık ve Silifke merkez kazâsına bağlı nahiye merkezidir. 40 dükkân, Kapdân-ı Deryâ Hamamı ve her türlü müessese mevcuttur. İşlek limandır. Geriye dönüp Silifke'de geceledik. 8 saat gidip 40 evli Agaz Türk köyüne, 6 saat deryâ boyu gidip Tirsendi'ye geldik. Kuruçay'ı geçip 8 saat sonra Görgöş kalesine vardık. Bir harab kale ve şehirdir. Pek çok eski terkedilmiş mimari eseri vardır. Bazılarında Türkmen aşiretleri mesken tutmuşlar. Buradan Zioğlu'na geldim, göçer Türkmenler'in 40 hâne köyüdür. Alata suyunu geçip sahile yakın Erdemoğlu Türkmen köyüne vardım (bugün kazâ merkezi Erdemli). Bolur suyunu geçip Hacı Alâeddinoğlu 45 hâne bağ ve bahçeler içinde Türkmen köyünden, Gerendir suyundan geçip Mersinoğlu'na geldim.

Mersinoğlu

70 hane Türkmen köyüdür. Bağ ve bahçeler içinde ve dağ eteğinde, Akdeniz sahilinde, Tarsus'un güneybatısındadır. Silifke (İçel) sancağının Karataş kazâsı köylerindendir (burası bugünki Mersin şehridir).

Buradan sahil boyu 3 saat sonra Mahkulaç suyunu, 3 saat sonra Pambulis suyunu, 50 hâne ve küçük kalesi olan Mezioğlu Türkmen köyünü, 2 saat sonra daima sahilden giderek Yumuk suyunu geçip 70 hâne Karaisâoğlu Türkmen köyüne geldim. Burası Silifke (İçel) sancağının Karataş kazâsının son köyüdür. Bundan ötesi Tarsus sancağının merkez kazâsı toprağıdır. Tırmız kalesi, Tarsus sancağının sahilde ve batıda ilk meskûn yeridir. 300 hâne Rum kasabası ve Mahmud Paşa'nın hassıdır. Gökceli kazâsında nahiyedir. Tarsus, buradan 4 saattir.

Tarsus

Adana eyaletinde sancak merkezidir. Adana'nın güneybatısında, Çukurova'nın batısında, çay üzerinde, Akdeniz'den uzakcadır. Orta derecede sancaklardandır. Sancak beyinin 235.260 akça hassı vardır. 43 zeâmet ve 1.059 tımarlı sancaktır. Sancakta 2.200 asker vardır. Tarsus kalesindeki 45 hisâr eri ve diğer kale askerleri bunun dışındadır. Tarsus kadısı 150 akça yevmiyelidir. 5 kazâdır: Tarsus merkez, doğuda Kasun, kuzeyde Bulgar Yaylası dibinde Ulaş, batıda Gökceli ve bunun da batısında Elvanlar (Elvanlı). Kalede 3 mahalle, 300 ev vardır, varoş kalabalıktır. Şehir-

de 15 cami ve mescidin en mükellef ve müzeyyeni İbrahim Halife Camii'dir. Softa Mahmud Paşa, Emir Paşa, Tahtalı Mescidleri ve Mahmud Paşa Hamamı'nın bânisidir. 6 medrese, 7 mekteb, 2 çarşı hamamı, 2 han var. Han ve hamamların birerleri Ramazânoğlu İbrahim Bey'indir. 80 dükkanlı kârgir bedesteni ve 317 dükkânlı çarşısı mevcuttur. Sokakları kaldırımsızdır ama asla çamur olmaz. Tarsus ve Adana sancakları Ramazânoğulları'ndan Yavuz devrinde Osmanlı'ya geçmiştir. Ramazânoğulları daha evvel Osmanlı'ya değil, Mısır Memlûkler'ine tâbi idiler. Tarsus halkı yazın Bulgar yaylasına çıkarlar. İç kalesi 500 arşın ve 7 kuledir. Yapılarda Osmanlı üslûbundan fazla Mısır üslûbu görülür. Bilhassa minâreler öyledir. Şehir ve çevresi tamâmen Türkmen'dir. Tarsus'ta küçük bir Arab fellâh azınlığı vardır. 2.000 arşın doğuda Tarsus suyu geçilir. Buradan Adana, 6 saattir.

Adana

Çukurova'nın kuzeyine doğru, denizden 20 metre yükseklikte, Seyhan ırmağı üzerinde kurulmuştur. Tarsus'la Ceyhan arasındadır. Akdeniz'e uzakcadır. Adana, Haleb eyaletinin sancağı iken şimdi müstakil eyalet olmuş, Haleb ve Kıbrıs eyaletlerinden alınan sancaklarla bu eyalet kurulmuştur. «Ramazan Eyaleti» ve «Ramazan Sancağı» da denir. Zira Çukurova, Ramazânoğulları denen Türkmen beylerinin yurdudur. Bunlar Yavuz gelinceye kadar Memlûkler'e tâbi olarak saltanat sürmüşlerdir. Yavuz burasını fethedince, karşı koymadan itaat eden Ramazânoğulları'nı Adana sancak beyi yapmış, sonradan da Ramazânoğulları'ndan haylisi Adana sancak beyi, hattâ Bağdad (Irak) ve Budin (Macaristan) beylerbeyisi olmuştur. Hâlâ nesilleri devâm eder ve Adana'da itibarları büyüktür. Osmanlılar bunlardan yalnız saltanat ve hükûmetlerini almış, mal ve mülklerine asla dokunmamışlardır. Ramazânoğulları, meselâ Karamanoğulları gibi Osmanoğlu'na asla kafa tutmadığı için, hâlâ şan ve şerefle yaşar, aileden bir ferdin kılına dokunulmamıştır.

Adana, büyük eyaletlerden sayılır. Beylerbeyi hassı yılda 1.095.000 akça + tahsisatı yılda 15.000 altındır. Adana merkez sancağında 33 (diğer bir yazma nüshada: 43) zeâmet ve 1.059 tımar, 3.000 sipahi vardır. Beylerbeyinin maiyet askeri 1.200'dür.

Adana kalesi 500 arşın cürmünde, 7 kuleli, üç tarafı hendek, bir tarafı Ceyhan, küçük bir şeydir. Kıbleye Çarşu ve şarka Su Kapıları açılır. Dizdârı ve süs olsun için 20 hisâr eri vardır. Adana eyaletinden seferde 10.000 asker çıkar. Adana kadısı günde 300 akça + yılda 5.000 altın tahsisat alır.

Eyaletin sancakları şöyledir: Adana merkez sancağı, batısında Tarsus sancağı, onun batısında Silifke (İçel) sancağı, onun batısında Alâiye (Alanya) sancağı, kuzeyde Sis (Kozan) sancağı. Hepsi 5 sancaktır. Bütün eyalet Türkmen yurdudur. Batıda Anadolu eyaleti, kuzeyde Karaman (Konya) eyaleti, doğuda Dulkadır (Maraş) eyaleti ve güneydoğuda Haleb eyaleti ile sınırı vardır. Güneyi Akdeniz, kuzeyi Toroslar'dır.

Adana merkez sancağının kazâları şöyledir: Adana merkez kazâsı, Nûr kazâsı, Perendi kazâsı, Misis kazâsı, Kurdkulağı kazâsı, Kınık kazâsı, Sarıçam kazâsı, Karakışla kazâsı, Dindarlı kazâsı, Hacılı kazâsı, Karaisâlı (Hakıt) kazâsı, 11 kazâ.

Mühim ve kalabalık şehirdir. 8.700 bir kaç katlı, bağ ve bahçeler içinde evdir. Duvarlar ve damlar kerpiçtir. 5 cami, 65 mescid vardır. Eski Cami, 1558'de Ramazânoğlu Pirî Paşa tarafından yaptırılmıştır. Çarşı içindedir ve eski bir kiliseden bozma bir camiin yerine inşâ edilmiştir. Ramazânoğlu, Câfer Paşa, Hasan Ağa, Savcıoğlu Hacı Mustafa Camileri de kalabalık cemâatlidir. 25 medrese, 40 mekteb mevcuttur. Ramazânoğlu Pirî Mehmed Paşa'nın Süleyman Han devrinde yaptırdığı medresede yüksek ilimler gösterilir, diğerleri orta dereceli medreselerdir. Paşa ve Eski Hamamlar, 17 han mevcuttur. Çarşı içinde Ramazânoğlu Hanı 120 ocaklı büyük yapıdır. 360 kârgir dükkândan müteşekkil Ramazânoğlu Çarşısı dışında şehirde perâkende 730 dükkân daha vardır. Kale gibi bedesteni de Ramazânoğlu'nundur. 2 imâretinin nimetleri, her Allah'ın kuluna açıktır. 3 çeşme vardır. Şehrin su tevzi sistemi iyidir. Merkez kazâsında deftere kayıtlı öşür verir 11.000 bağ ve bahçe, iyi sulanır. Su sistemi, Ramazânoğlu'nun hayır eseridir. Ticaret canlıdır. Yalnız Pamuk Hanı ve Softa Mahmud Paşa Hanı'ndaki alış veriş akılları durdurur. Ceyhan üzerinde şehrin iki yakasını bağlıyan muazzam köprü 550 arşın ve 21 göz ve iki başı kulelidir. Çok eski devirlerden kalmış, her gelen tamir ettirmiştir. Haleb — Tarsus yolu üzerinde çok işlek köprüdür. Her an kervanlar geçer. Adana halkı yazın Ramazânoğlu yaylasında serinler ve taze can bulur. Halk Türkmen'dir. Fakat Arab, Kürd, Ermeni, Rum, Yahudi azınlıkları da vardır. Adana'dan Misis, 6 saattir.

Misis

Adana merkez sancağında 150 akça pâyeli kazâ merkezidir. Köprülü Mehmed Paşa vakfıdır. Kadısının ayrıca yılda 750 altın tahsisatı vardır. Vaktiyle büyük şehirmiş, harâb iken Köprülü Mehmed Paşa bir nisbette kalkındırmaya çalışmıştır. 3.000 yünlü dokuma tezgâhı ve binlerce bina, hâlâ harabe hâlindedir. Adana büyüdükçe burasını terkedip gitmişler. Ceyhan'ın batı sahilindedir. Köprülü Vezir, nehrin üzerindeki büyük Ceyhan Köprüsü başına 120 ocak bir büyük han inşa ettirmiş, eski bir hanı yolcu hanı olarak tamir ettirmiş, kalesi içine binalar yaptırmıştır. Bir hamam ve bir imâret de açmıştır. İmârette eğer bay ve eğer gedâ ve müslim ve gayrı müslim herkese yiyecek ve yatacak yer verilir. Kalesine 300 hisâr eri koymuştur. Buradan bilhassa hacı kafileleri geçmektedir. 380 kerpiç ev ve 20 kârgir dükkânlı küçük kasabadır. Büyük Ceyhan Köprüsü'nü IV. Mehmed, 1661'de yeniden yaparcasına tamir ettirmiş, her tarafında kitâbeler konmuştur. Ceyhan'ı bu köprüden geçip Şâhmârân kalesine geldim. Ermeni krallarından kalma harab yerdir. Ceyhan'a 2 saattir. Buradan 4 saat sonra tekrar Ceyhan'ı geçtik ve kuzeydoğuya yol aldık.

Sis (Kozan)

Yukarı Ova'nın kuzeyinde, deniz seviyesinden 150 metredir. Adana eyaletinde sancak merkezidir. Orta derecede sancaklardandır. Sancak beyi hassı yılda 260.299 akça + tahsisatı yılda 3.000 altındır. Sis kadısının tahsisâtı günde 150 akça + yılda 500 altındır. Sancakta 7 zeâmet ve 156 tımar, 1.080 sipahi vardır. Merkez kazâsına 70 köy bağlıdır. Sis, 45 saz örtülü

evden müteşekkil bir köydür. Eskiden çok kalabalıkmış. Sancak beyi bazan burada, çok defa yaylada oturur ve Türkmenler üzerinde hükmeder.

Sis'ten Gök dağına geldim. Eteğinde bir Ermeni manastırı var. Sonra Kınık'tan geçtim. Adana merkez sancağının bir kazâsıdır. Bir saat doğuya gidip Çanakçı'ya geldim. Kınık ve Çanakçı'da birer kale vardır. Buradan İsneyn'e vardım.

İsneyn

Adana merkez sancağının Kınık kazâsının merkezidir. 150 akça kazâ merkezi ve Adana beylerbeyisinin hassıdır. 48 köy, bu kazâya bağlıdır. Kadının yılda ayrıca bir kese (40.000 akça) tahsisatı vardır. Bir sahrâ ortasında yeni kurulmuş kasabadır. 200 dükkân, 5 han, camiler, hamam ve sair binalar yapmışlar. Hepsi Türkmen'dir ve göçebeler iskân edilmektedir. Hepsi iskân edilemediği için kasaba çevresindeki yaylada 20-30.000 Türkmen toplanmıştır.

Doğuda Karaçay'ı, sonra Mercan suyunu, sonra Akcihan suyunu geçip Sarvanlı kalesine geldim. Bütün çevre Türkmen'dir. 100 yaşında bir Türkmen beyi beni ağırladı. Burası Adana merkez sancağının Kınık kazâsının sonudur. Burada Adana eyâleti biter ve az ileride. Maraş eyâleti başlar. Tekrar Ceyhan'ı geçip Maraş şehrine yaklaştım.

Mar'aş (Maraş)

700 metre yükseklikte, Ceyhan'ın az doğusunda, Ceyhan'a karışan Aksu'nun az kuzeyinde, Ahır dağının (2.493 metre) güneybatı yamacındadır. Dulkadır eyaletinin merkezidir. «Mar'aş Eyaleti» de derler. Burası Dulkadıroğulları'nın eski toprağıdır. Dulkadıroğulları Türkmen hânedânı, Osmanoğulları ile çok akrabalık kurmuş ve Yıldırım Bâyezid devrinden itibaren Osmanlı nüfuzuna düşmüş, fakat Mısır Memlûkleri, Ramazan beyliği gibi Dulkadır beyliğinin de metbûu geçinmişlerdir. Yavuz devrinde Dulkadıroğulları'na da Ramazan beyliği gibi son verilip doğruca ilhâk edilmiş, bir çok Dulkadıroğlu'na Osmanlı devletinde yüksek görevler, sancak beylikleri ve beylerbeyilikler verilmiştir.

Maraş kalesi, 600 arşın cürmünde, dörtgen bir küçük kaledir. Hendeksizdir ve çok kulesi vardır. Kalenin iki yanında siyah taştan dört tane heybetli arslan heykeli vardır, gûyâ canlıdır. Kaleyi Sultan Süleyman tamir ettirmiştir, kitâbesi vardır. Son tamir kitâbesi 1643 tarihli ve İbrahim Han'a aittir. Kalede 100 basit ev, Süleyman Han Camii, hisâr erleri ve dizdar vardır.

Dulkadır (Maraş), küçük eyaletlerden sayılır. Beylerbeyi hassı yılda 628.450 akçadır. Yıllık tahsisatı da 23.500 altındır. Beylerbeyi haslarının çoğu Elbistan ve Besni'dedir. Merkez sancağında 2.000 sipahi ve maiyet askeri vardır. Eyaletin sancakları şunlardır: Mar'aş merkez sancağı, Ayntab (Gazianteb) sancağı, Malatya sancağı, Samsad sancağı, Kars-ı Dulkadır (Kadirli) sancağı, 5 sancaktır. Eyalet defter kedhudâsının zeâmeti 87.730, tımar defterdârınınki 60.200 akçadır. Merkez sancağında 1.018 zeâ-

met ve tımar, bütün eyalette 29 zeâmet ve 2.169 tımar mevcuttur. Eyalet 5.500 asker çıkarır. Zeâmet ve tımarların yıllık gelir toplamı, 9.423.017 akçadır. Maraş kadısının tahsisatı günde 500 akça + yılda 4.500 altındır. Maraş merkez sancağının kazâları şunlardır: Maraş merkez, Havsustol, Güvercinlik, Yenice, Zeytûniyye, Bertiz, Göynük, Yürükân, Hârûniyye, Andoron, Elbeyli, Nevâhî, 12 kazâ.

Maraş şehri 42 mahalle, 11.000 ev, konak ve saraylı büyük şehirdir. Evleri kârgir ve kerpiçtir. Şehrin uzunluğu 7.000 arşındır. 39 cami ve mesciddir. Câmileri şöyledir: Kal'a, Ulu, Boğazkesen, Beğdûdiyye, Hâtûniyye, Ese Divâne, Hatib-zâde, Şâdiyye, Kara Mar'aş, Hazinedarlı, diğer Hazinedarlı, 11 cami ve 28 mescid, 11 medrese, 40 mektebdir. Beğdu Medresesi yüksek ilimler gösterir. Kaderiyye ve Ulu Cami İmâretleri, Çarşı, Çukur, Boğazkesen Hamamları, 6 han içinde Acemler ve Müftü Hanları, 70 çeşme, 1.045 dükkân, 7 bedesten (her biri dörder demir kapılıdır) Paşa ve Dulkadıroğlu Sarayları, daha pek çok saray ve konak vardır.

Maraş'tan kıbleye 4 saat Elmalı, zeâmet ve 50 hâne Türk köyüdür. Dağ ve ormanlardan geçip 12 saat sonra Besni gelir.

Besni

Maraş'ın doğusunda, 1.150 metre yükseklikteдir (bugün Adıyaman'ın ilçesi). Maraş merkez sancağında 300 akça pâyeli büyük kazâlardandır. Merkez, Kesen, Tok, Barora nahiyelerine ayrılmıştır. Kalesinde 40 hisâr eri, Süleyman Han Camii, 70 ev vardır. Varoş 9 mahallede 1.000 kadar kerpiç evdir. Büyük kasabadır. 10 cami ve mescidin en güzeli IV. Murad musâhibi Zeyrek Cerrâh'ındır. 2 medrese, 6 mekteb, 4 hamam, 75 kadar dükkân vardır. Meydan Hamamı güzeldir. Halk tamamen Türkmen'dir. Buradan güney—güneybatıya doğru indim. 100 hâne Defter Kedhudâsı Türk köyünden geçip 6 saatte Osman Dede'ye vardım.

Osman Dede

Ayntab sancağında 150 akça kazâ merkezidir ve bu kazânın 45 köyü vardır. Kadısının yılda ayrıca 600 altın tahsisatı mevcuttur. 50 hâne köydür ama çevresinde konar göçer pek çok Türkmen vardır. Buradan sonra güneye doğru ilk konak Gücile'dir. 100 hâne Türkmen köyüdür. Cami, han ve hamamı vardır. Buradan 6 saat bağ ve bahçeler içinde mâmur Türkmen köylerini geçip güneye doğru Ayntab'a eriştim.

Ayntab (Gaziantep)

Denizden yüksekliği 800 metredir. Maraş eyaletinde sancak merkezidir. Bütün bu çevre gibi Yavuz Sultan Selim fethidir. Orta ehemmiyette sancaklardandır. Sancak beyi hassı yılda 235.130 akça + tahsisatı yılda 25.000 altındır. Sancakta 9 serbest ve 119 tezkireli tımar, 2.800 asker vardır. Kalesinde dizdar ve hisâr erleri mevcuttur. Ayntab kadısının tahsisatı günde 500 akça + yılda 6.000 altındır. Merkez kazâsına 107 köy bağlı-

dır. Bu sancak tamamen Türkmen'dir. Kürdler, Fırat'ın öte yakasından itibaren başlar. Merkez, Telbeşer, Birecik kazâlarına ayrılır, sonuncusu Fırat'ın doğusundadır.

Mühim ve kalabalık şehirdir. 32 mahalle, 8.067 kerpiç ev ve konaktır. 140 cami ve mescid mevcuttur. Camileri şunlardır: Arasta Meydanı'nda Boyacıoğlu, Uzunçarşı'da Tahtalı (1578'de Osman Paşa yaptırmış), Bey (bu da 1578'de yapılmış), Tabakhâne Köprüsü karşısında Ali Neccâr, buna yakın Eyyûb-zâde, Baba Sultan Türbesi yanında Molla Ahmed, buna yakın dere yanında Müftü, Dayrınacak, Alay Beyi, Pişmâniyye, Şehreküsdide Ağa, Ramazân Efendi, Şeyh Efendi, Uzun Bey, Emir, Tabakhâne, Handâniyye, Sultân Alâüddevle, İçkale Camileri. Bu 19 camiden maadası 121 mesciddir.

Muhâliyye, Ali Neccâr, Tahtalı, Şeyh (Balı Paşa), Molla Ramazan, Tabakhâne Medreseleri'nden başka küçük medreseler, 7 dârülhadis, 140 mekteb, Paşa, Sultan, Nâiboğlu, Tabbak, Pazarcık, Şeyh, Çukur, Hengâme, Pazar, Mücellid, Geyvan Bey, Piyâle Paşa, Tüffâhiyye, Beşyaşar, Kale Hamamı, 300'den fazla saray ve konakta hususî hamam, 3.900 dükkân, 2 bedesten, Sarachâne, Uzun Çarşı, 70 çeşme, 2 imâret, 40 kadar tekke vardır. Evlerinin çoğu bağlı bahçeli, havuzlu fıskıyelidir. Mevlevi-hânesi, Türkmen ağası Mustafa Ağa'nın hayır eseridir. Yüksek kubbeli, 45 derviş odalı, haremli, semâ-hâneli, mermer döşeli bir muhteşem binadır. 1638'de yapılmıştır.

Kalesi 26 kuleli ve 1.001 bedenlidir. 1.300 arşın cürmünde ve hendeklidir. Kalede 70 top vardır.

Ayntab'dan kıbleye doğru Nevrûne, Nifak, Öyücük Harpuşdil köylerini, Bekmez deresini geçip 9 saat sonra Karamelek köyüne geldim. Hepsi 100'er evli Türkmen köyleridir. Hepsi Ayntab sancağındadır. Keyfir gediğini aştıktan sonra Maraş eyaletinin Ayntab sancağı biter ve Haleb eyaletinin Kilis sancağı başlar. Bu gedikten 6 saat sonra Kilis'tir.

Kilis

Ayntab'ın güney — güneybatısında, 550 metre yükseklikte, Ayntab'la Haleb arasındadır. Haleb eyaletinde sancak merkezidir. Vâlide-sultan hassıdır. Bu hasdan vâlide-sultânın geliri yılda 70 yük akçadır (7 milyon akça = 1.085 milyon TL.). Kadısının tahsisatı günde 300 akça = yılda 3.500 altındır. Sancak beyi tahsisatı yılda 40.000 altındır. Kalesi yoktur. Sadece bazı kuleler vardır.

5 mahalle, 4.660 kerpiç ev ve konaktan müteşekkil mühim şehirdir, 30 cami ve mesciddir. Canpuladoğlu Camii çok güzeldir ve medresesi de vardır. Büyük Cami, Şeyh Camii, Çarşı'da Hasan Bey Camii, Tabakhâne Camii, Cenîne Câmii, Ali Subaşı Câmii, Ali Çavuş Câmii vardır. Hepsi 8 câmi, 22 mesciddir. 7 medrese, 11 mekteb, 9 çeşme, 11 han, 2.170 dükkân, 3 ha-

mam, 20 küsur hususî konak hamamı vardır. 1572'de yapılan Canpuladzâde Hamamı ve Hasan Bey Hamamı güzeldir. Çarşısı, kemerli kârgir dükkânlardır. Çarşının iki başı demir kapılıdır. Hanların en güzelleri Canpulad-zâde'nin çok büyük hanıdır. 40 kahvehâne, 7 tekkedir. Mevlevî-hânesi, Cânpulâdiyye Camii ile Bey Sarayı arasında ve Kedhudâyeri Ali Ağa'nın hayrâtıdır. Dört tarafı gül bahçesidir. Havuzu, şadırvanı, selsebilleri vardır. Bütün sokaklar tertemiz ve hepsi kaldırımlıdır. Bağ ve bahçesi her tarafı tutmuştur. Halk san'at ve ticaretle uğraşır. Bolluk yerdir. Canpuladzâde Ali Paşa, Beyler, Mustafa Ağa ve Hacı Ağa Konakları, saray ihtişâmındadır.

İncir ve zeytin bahçeleri içinde geçerek Merc-i Dâbık köyüne geldik. Güneye doğru bir çok meskûn mahal geçip Haleb'e vardık.

XX

DOĞU ANADOLU

Doğu Anadolu Eyâletleri

Burada «Doğu Anadolu»dan maksadım, Rûm (Sıvas), Karaman (Konya), Dulkadır (Maraş) eyâletlerinin doğusunda kalan bugünki Anadolu topraklarıdır. Güneydoğu Karadeniz'le Suriye ve Irak, Orta Anadolu ile Kafkasya ve İran arasında uzanmaktadır. Bu kesimde XVII. asırda şu eyaletler vardır: Trabzon eyaleti, Çıldır eyâleti, Kars eyâleti, Van eyâleti, Erzurum eyâleti, Diyâr-ı Bekr eyaleti, Rakka (Urfa) eyâleti. Bu 7 eyâletin en mühimmi Diyâr-ı Bekr, sonraki Erzurum beylerbeyilikleri idi. Rakka eyaleti geniş şekilde bugünki Suriye, hattâ Irâk'a taşıyordu. Çıldır, Kars ve Trabzon eyaleti de Kafkasya'ya taşmaktaydı.

Bu bölgelerin bir kısmı, meselâ Güneydoğu Anadolu, daha VII. asırda Arablar'ca fethedilip Müslüman'laşmıştı. Trabzon ve çevresi ise ancak Istanbul'un Fethi'nden sonra fethedilebilmiş ve bu suretle bütün Anadolu'nun Bizans'tan fethi tamamlanmıştır. Binaenaleyh Anadolu'nun çeşitli kısımları arasında İslâm'laşma hâdisesi, 8 asır ara ile olmuştur. Türkleşme ise kesin şekilde 1071'de başlar. Daha önceki Türkleşme hareketleri çok mevzîîdir. Binâenaleyh Türkler XI. asırda Doğu Anadolu'ya geldikleri zaman, güney kesiminde oldukça kesif Arab, bilhassa Kürd nüfusu ile karşılaşmışlardı. Rum, Ermeni ve Süryânî nüfus de mühimdi.

Selçuklu devrinde Doğu Anadolu'nun tamamı olmasa bile büyükçe kısmı, çok mâmur ve ileri bölgelerdi. Osmanlı devrinde, bilhassa XVII. asırda tabloda gerileme olduğu söylenebilir. Zira ağırlık devamlı şekilde batıya, hattâ Anadolu'dan Rûmeli'ne kaymıştır. Fakat XX. asrın ilk yarısında Doğu Anadolu'da görülen durgunluk, değil XVII., XIX. asır için bile bahis konusu değildir.

XVII. asırda Anadolu'nun bu Toroslar ve Fırat ötesi kesiminde henüz büyük merkezler mevcuttur. Şehirleşme durumu, daha sonraki devreler gibi kötü değildir. Çok büyük bir İmparatorluğun

geniş ticaret imkânları ve Asya'dan Avrupa'ya giden ticaret yollarının bir kısmının henüz buradan geçmesi, Doğu Anadolu'yu henüz mâmur ve müreffeh tutmaktadır.

XIX. asrın başlarında henüz intıbâlar müsbettir. Mareşal von Moltke 6 nisan 1838'de Urfa'yı şöyle anlatır (s. 179): «Bugün de büyük ve güzel bir şehirdir. Tamamıyle taştan inşâ edilmiştir. Azametli sûrlara hâkim bir kaya üzerinde hisârı ve kalenin üzerinde iki yüksek sütun bulunmaktadır».

Âmid (Diyarbakır), bu kesimin parlak merkezlerinden biridir. XVII. asırda büyük ticaret merkezlerindendir. İran, Mısır, Kafkas, Leh, Rus tacirleri, büyük ölçüde ipek, pamuk, tiftik, sahtiyan, deri vs. alım satımı için burada toplanmaktadırlar (Poullet, *Relations* (1660), II, 415-6). Bu devirde şâir Karacaoğlan *Otuz iki sancaklı Diyârbekr'i* mısraı ile, bölgenin ihtişâmını belirtir (M. Cunbur neşri, 351). 1610'larda Polonyalı Simeon, Âmid'i (Diyarbakır) şöyle anlatır (s. 98):

«Istanbul'dan Âmid'e (Diyarbakır) kadar yaptığımız seyahat boyunca yol üzerinde geçtiğimiz şehirlerde ve köylerde hiç bir Rum ve Yahudi yoktu. Ancak Sıvas-Musul ve Bağdad'a kadar olan bölgede Süryânî ve Ermeni azınlığı vardı... Âmid şehrine girince Hasan Paşa Hanı'na indim. Muazzam bir kârgir bina. Yeraltında 500 at barındırabilen iki büyük ahırı, rengârenk demir bir parmaklıkla çevrilmiş çok güzel bir havuzu, üç kat üzerinde bir çok kârgir odaları olan bir kervansaraydı. Kervansaraya bitişik Kuyumcu Hanı, Bursa'daki Gelincik ve Edirne'deki Ali Paşa Hanları gibi kemerli. güzel bir bina idi. Burada kuyumcular, Istanbul'daki meslekdaşları kalitesinde iş çıkarıyorlardı. Daha ötede zernişancılar, bıçakcılar, papuççular, çizmeciler ve diğer zanâat erbâbına ait çarşılar uzanıyordu».

Bu bölgenin güney kesiminde Kürd nüfusu çok fazla idi. Kürdler'in içinde Ermeni azınlığı yaşıyordu. Meselâ XVIII. asrın sonlarında Palu'da 12.000 nüfus vardı. O zamanın ölçülerine göre küçük bir şehirdi. Nüfusun üçte ikisine yakını Kürd, üçte birinden fazlası Ermeni idi (İnciciyan, 225). Dağlık kesimde Türkler, ancak şehirlere yerleşiyorlardı. Köylerin ekserisi Kürd, hattâ Arab, Ermeni ve Süryânî idi. Fakat hâlâ epey Türkmen köyü, obası ve gezici aşireti bulunuyordu ki bunlar sonradan, yakın zamanlarda, Anadolu'nun doğusundan batısına doğru akmışlardır.

Kuzey kesimi, Selçuklular'ın Bizans'tan fethettiği, daha önce Arab devletlerinin hâkimiyetinde yaşamamış yerler olduğu için (Erzurum çevresi), kesif Türk muhîti idi. Mâmur şehirler

vardı. 1640'da Erzurum iç kalesinin sûr yüksekliği 45,18 metre idi. Erzurum'da daimî şekilde 1.922 top ve 14.000 asker bulunuyordu (Evliyâ, II, 207). Şehirde 70 iş hanı ve 110 ilkokul (mekteb-i sıbyân) mevcuttu (II, 212). Bir beylerbeyi, tayininden sonra ilk defa Erzurum'a gelince, maiyetindeki süvari birlikleri ile Erzincan Kapısı'ndan şehre girerdi. Kaledeki 1.922 topun 670'i birden ateşlenerek beylerbeyi selâmlanırdı (II, 204). Çevre bile mâmurdu. Meselâ Hasankale (Hasankal'ası) gene 1640'ta 60 toplu, 700 askerli, pek zengin cephâneli, 9 cami ve mescidli kasaba idi ve çevre, mâmur köylerle dolu idi (II, 222).

Trabzon Eyaletinin Durumu

Karadeniz sahil kesimi, Anadolu toprağının en son Türk'leşen parçasıdır. Burada Türk'leşme Yeniçağ'da, Istanbul'un Fethi'nden itibaren başlar. Fethinden çeyrek asır sonra, 1487'de, meselâ bu kesimin büyük merkezi Trabzon, henüz hem küçük bir yerdir, hem de ancak Türk azınlığının yaşadığı bir Hıristiyan şehridir. Bu tarihte şehir nüfusu şöyledir: 226 hâne Türk, 734 hâne Rum, 129 hâne Ermeni, 33 hâne Cenevizli İtalyan, hepsi 1.124 hâne. Sonraki tarihlerde şehir, her taraftan devamlı gelen Türk nüfusla çok büyümüş ve mühim bir Türk şehri olmuştur.

1461'de fethedilen Trabzon, 1470'e kadar Rûm (Tokat) eyaletinin bir sancağı olarak idare edilmiş, sonra buraya müstakil sancak beyleri hüviyetinde şehzâdeler vali gönderilmiş, 1512'de Trabzon, yeni ihdâs edilen bir eyaletin merkezi olmuştur. Bu tarih, Yavuz'un padişah olarak Trabzon sancağını bıraktığı tarihtir. Burası, küçük bir eyalettir. Umumiyetle Trabzon merkez ve Batum sancaklarından müteşekkil olmuştur. Rize, ancak kazâ merkezi idi. Trabzon'un ilk sancak beyleri ve ilk beylerbeyisi ve valilik müddetleri şöyledir (tarihler takrîbîdir):

Kâzım Bey (deryâ sancak beyi = tümamiral) (1461-1469), Sofu Ali Bey (1469-1470), Şehzâde Dâmâd Abdullah (1470-1481), Tâceddin Sinan Bey (1481-1487), Şehzâde Yavuz Selim (1487-1512), Beylerbeyi İskender Paşa (1512-1530).

1515'te Trabzon sancağı 8 kazâ idi: Trabzon, Rize, Hemşin, Or, Arhavi, Kürtün, Torul, Atina-Pazar (*İslâm Ans., Trabzon,* 467a-9a). Görülüyor ki sancak, bugünki Trabzon ve Rize illerinden başka, Artvin ilinin sahil kısmını ve Gümüşhâne ilinin kuzeyini içine alıyordu. Trabzon merkez kazâsı ise 5 nahiye idi: Trabzon merkez, Akçaâbâd (Polathâne), Maçka, Sürmene ve Yomra. Arhavi kazâsı 6 nahiyedir: Arhavi merkez, Laz, İskele, Yagobit,

Gönye ve Kise. Kürtün kazâsı 12 nahiyedir: Kürtün merkez, Giresun, Tirebolu, Görele, Bedirme, Çepni, Karaburun, Yağlıdere, Özegir, Elkerimli, Has, Alahnas.

1512'de Trabzon sancağına Batum sancağı eklenerek eyalet olunca bazan «Batum Eyaleti» de denmiş, fakat eyalet merkezi daima Trabzon olmuştur. Küçük eyaletlerden sayılmıştır. 1640'ta Trabzon sancağında 43 zeâmet ve 226 tımar, bütün eyalette ise 56 zeâmet, 398 tımar ve 14 kale vardı. Beylerbeyi hassı 734.850 akça idi (Evliyâ, II, 82-4). XVI. asırda eyalette 2 sancak daha kurulmuş (Canha = Torul ve Gönye), eyalette sancak sayısı 4'e yükselmiştir.

XIX. asır başlarında eyalet Trabzon ve Gönye ile Gümüşhâne sancaklarına ayrılmıştı (bu bilgileri *İslâm Ans.*'nden alıyorum). Trabzon merkez sancağının kazâları şöyle idi: Trabzon merkez, Tirebolu, Arhavi, Sürmene, Rize, Yavebolu (Görele), Ünye, Of, Kürtün, Çavri, Batum, Faş (Poti), Sohumkale (Abhazistan), Soğucak (Anapa, Çerkesistan), hepsi 14 kazâ. Merkez sancağının Ünye'den Azak Denizi'ne kadar Karadeniz'in bütün güneydoğu, doğu ve kuzeydoğu kıyılarını, muazzam bir şeridi içine aldığı görülüyor. Gönye sancağı 5 kazâ idi: Gönye, Hemşin, Arhavi, Viçe, Atina. Gümüşhâne veya Torul sancağının kazâları ise şöyleydi: Torul, Gümüşhâne, Keşab, Maçka, Giresun, hepsi 5 kazâ. Bütün eyaletin 24 kazâ olduğu görülüyor.

1870 *Trabzon Sâl-Nâmesi*'nde Trabzon vilâyeti (eyaleti) 4 sancaktır: Trabzon merkez, Lâzistan, Gümüşhâne ve Cânik (Samsun). Eyalet, Alaçam'dan (dahil) Batum'a (dahil) kadar bütün sahili ve gerisini içine almaktadır. Trabzon merkez sancağının kazâları şöyledir: Trabzon merkez, Giresun, Ordu, Rize, Of, Tirebolu, İcâreteyn, Livâne, Hopa, Atina (nahiyesi: Hemşin), Ünye, Niksar, Torul (nahiyesi: Kürkün), Kelkit, Şiran, hepsi 15 kazâ. Eyâletin bugünki Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Gümüşhâne, Artvin, Rize illeri ile Acaristan'ı (Batum) içine aldığı anlaşılır.

20 yıl sonra, *1309 Trabzon Sâl-Nâmesi*'nde merkez sancağının kazâları şu şekli almıştır: Trabzon merkez, Akçaâbâd, Sürmene, Of, Görele, Vakf-ı Kebîr, Tirebolu, Giresun (nahiyeleri: Akköy, Pîr-i Azîz-Keşab), Ordu (nahiyeleri: Bulman, Perşenbe, İbastı), Ünye (nahiyesi: Karakuş), Fatsa, Atina (nahiyesi: Hemşin), Hopa (nahiyesi: Viçe), Şiran, Torul (nahiyesi: Kürtün), hepsi 15 kazâ ve 25 nahiye. Lâzistan, Cânik (Samsun) ve Gümüşhâne sancakları gene, Trabzon vilâyetine bağlıdır.

Trabzon şehrine gelince, XV. asrın 2. yarısında Türkler'in henüz azınlık olduğu şehirde XVI. asırda manzara değişmiş,

Türkler ekseriyete geçmiş, şehir büyümüş, devamlı Türk akını ile beslenmiştir. XVI. asır başlarında şehirde 705 Türk, 614 Rum, 160 Ermeni, 132 Cenevizli İtalyan hânesi mevcuttur. Hepsi 1.611 hânedir ve henüz büyük bir kasabadır ve Türk nüfusu, Hıristiyanlar'ın toplam nüfusundan azdır. XVI. asrın sonlarından itibaren manzara daha radikal şekilde değişmiştir. XVII. asrın başlarında Trabzon, 18.000 hâne çok büyük bir şehir hâlindedir. Bu asırdan sonra parlaklığını kaybetmiştir. Trabzon, Asya — Avrupa(İran-Anadolu) transit ticâreti ehemmiyetini gittikçe kaybettikçe, nüfusunu kaybetti. XVIII. asır başlarında 180.000 nüfuslu olan şehir, asrın sonlarında 80.000'e düştü (bunun 60.000'den fazlası Türk, 15.000'e yakını Rum, 5.000'e yakını Ermeni) (İnciciyan, 387; Bıjışkyan, 58). Gene başka bir Ermeni seyyaha göre (Dr. Perunak Ferruhan), 1847'de nüfus 33.000'e düşmüştü (3.000 hâne Türk, 1.000 hâne Rum, 588 hâne Ermeni, 140 hâne Katolik Ermeni, 9 hâne Protestan Ermeni). Bu son tarihte şehirde İngiltere, Fransa, Rusya, İran, Yunanistan, Belçika, Prusya, Avusturya ve Sardunya konsolos-hâneleri, Avrupalı ve İranlı tâcirler vardır. Eski muazzam limanın deniz yüzüne yer yer kaya gibi çıkan kalıntıları, şehrin geçmişteki aktivitesini gösteriyordu. Ayasofya yakınındaki Kabak Meydanı 1.680 x 900 adım büyüklüğünde muazzam bir alandı; bayramlarda ve cirit oyunlarında kalabalık oluyordu. Bizans devrindeki hipodrom'un daralmış şekli olan Gâvur Meydanı ise 280 x 150 adım idi. XVIII. asırda 8.000 hâneye düşmüştür. 1836'da 6.000 Türk, 1.500 Rum, 500 Ermeni hânesidir. 28 Türk ve 8 Hıristiyan mahallesi vardır. 1847'de hâne sayısı 5.000'in altına ve nüfus 33.000'e düşmüştür: 3.000 hâne Türk, 1.000 hâne Rum, 588 hâne Ermeni, 140 hâne Katolik Ermeni, 9 hâne Protestan Ermeni, bir kaç hâne yabancı. Bütün ticarî ehemmiyeti sönen şehir sönükleşmiş, fakirleşmiş ve nüfûsunu kaybetmiş, Trabzon'dan batının büyük şehirlerine —bugün de devâm eden— meşhur akın başlamıştır. 1869'da şehir üçer dörder mahallelik 7 belediye dairesine ayrılmıştı, nüfusu 40.000 idi. Sonraki yıllarda daha da geriledi. 1881'de 5.000 hâneye düşmüştü. 1883'te şehir nüfusu için 45.000, 1889'da 35.000 (19.500 Türk, 8.200 Rum, 6.000 Ermeni, 1.300 diğer azınlıklar), 1891'de 45.315 rakamları verilmektedir.

Trabzon merkez sancağının nüfusu 1889'da 447.700'dür: 334.975 Türk, 91.000 Rum, 20.000 Ermeni, 1.200 Katolik Ermeni, 235 Protestan Ermeni, 290 diğer azınlıklar. Aynı tarihte bütün Trabzon vilâyetinin (eyalet) nüfusu ise 1.004.690'dır: 809.704 Türk ve 194.986 Hıristiyan.

Diyâr-ı Bekr Eyâletinin Durumu

Diyâr-ı Bekr, bölge ve eyâlet adıdır. Bugün «Diyarbakır» dediğimiz şehre «Kara Âmid» ve kısaca «Âmid» denmektedir, «Amida»dan gelir. 1518'de eyâletin 12 sancağı vardır: Âmid merkez, Mardin, Sincar, Bîrecik, Ruhâ (Urfa), Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arabgir, Kiğı ve Çemişkezek (N. Göyünç, *Mardin Sancağı*, 35-6, 40-1, 44-5, 47, 58, 60, 82-3, 85-6, 94-5, 116-7). Eyâletin ilk durumu böyledir. Zirâ eyâlet, 1515'te Yavuz Sultan Selîm'in irâdesiyle kurulmuştur. 1526'da Bîrecik sancaktan kazâlığa indirilmiş, fakat Mûsul, Hît, Deyr, Rahbe ve Ane sancakları bu eyâlete eklenmiş, eyâlette sancak sayısı 16'ya çıkmıştır. Siird, Hısn-ı Keyfâ gibi yerler, eyâlette kazâ merkezleridir.

1560'larda Mardin, sancak olmaktan çıkıp kazâ hâline getirilmiş, bu durum XVII. asırda da devâm etmiş, Diyâr-ı Bekr (Âmid) merkez sancağının bir kazâsı olmuş, XVIII. asırda Bağdad ve Mûsul eyâletlerinden birine bağlanmıştır. Diyâr-ı Bekr eyâleti, geniş ölçüde Suriye ve Irak topraklarına taşarken, XVII. asırda Rakka (Urfa) ve Mûsul (Şehr-i Zor) eyâletlerinin kurulması ile, Suriye ve Irak toprakları ile Urfa ve bazı yerler bu yeni eyâletlere verilmiştir.

1518'de Mardin, 722 hâne Müslüman, 952 hâne Hıristiyan, 112 hâne Yahûdi olmak üzere 1.788 hâne büyük bir kasabadır. 1526'da 1.598 hâne Müslüman, 1.539 hâne Hıristiyan, 144 hâne Yahûdi olmak üzere 3.281 hâne kalabalık bir şehir hâline gelmiştir. 1540'ta durum şudur: 1.274 hâne Müslüman, 2.196 hâne Hıristiyan, 180 hâne Yahûdi = 3.650 hâne. Mardin kalesinde 1526'da 139 mustahfız ve 108 azab olmak üzere 247 hisâr eri vardır. 1664'te kalede 200 sipahi ve 400 yeniçeri olmak üzere 600 asker bulunmaktadır.

Bir meskûn yerin takribi nüfusunu bulmak için kasaba ve köylerde hâne (ev) sayısını 5 ile çarpmak, doğruya yaklaşabilen bir fikir verir. Şehirlerde ise 10'la çarparak böyle bir fikir edinilebilir. Zira şehirlerde hâne'de bazan kalabalık aileler, hizmetkârlar oturmaktadır, evler bir kaç katlıdır, içinde yüzlerce nüfusun yaşadığı konaklar ve saraylar da bir tek «hâne» olarak kaydedilmiştir. Üstelik şehirlerde umumiyetle bu hâne mefhumuna girmiyen askerî birlikler, çok kalabalığı barındıran tüccar ve yolcu hanları, bekâr odaları ve kervansaraylar, kışlalar ve kaleler olmaktadır. Bu bakımdan Istanbul gibi çok büyük şehirlerde 10'la çarpmak da eksik bir nüfus tahmini verebilmektedir. Bu hesaba

göre Mardin şehrinin nüfusunun 1526'da 33.057 ve 1540'ta 36. 747 civarında tahmini mümkündür. Bu sayılar o zaman için küçük şehir nüfusu değil, orta büyüklükte şehir nüfusudur. Zira şehirleşme bütün dünyada çok zayıftır ve pek çok ülkede nüfusu meselâ yüz bini bulan şehir yoktur.

XVI. asrın başlarında Mardin, gelişmiş bir şehirdir. Bîmâristân'ı, XII. asrın başlarında Artukoğulları'ndan kalma çok meşhur bir hastahanedir. XV. asrın hemen son yıllarında Akkoyunlular'dan kalma Kaasim Pâdişâh Medresesi, çok zengin vakıflıdır. 243 dükkân, bu yüksek medresenin vakfıdır ve bunlardan 74'ü Mardin Bedesteni'ndedir. Daha pek çok vakıfla beslenen bu medresenin yıllık büdcesi 1526'da 141.082, 1540'ta 199.631 akçadır (takrîben 56 milyon TL.).

Doğu Anadolu Eyâletlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri

Dedesi II. Murad gibi II. Bâyezid de velîahdliğinde Amasya sancak beyliği yapmış, II. Bâyezîd'in 4. oğlu Yavuz Selim, 1470'-de bu sırada Amasya'da doğmuştur. Amasya, Rûm (Sıvas) eyâletinin bir sancağı idi. Ama şehzâde idaresinde bulunduğu için müstakil sancak gibi idare ediliyordu (doğrudan doğruya, eyâletler gibi, Istanbul'a bağlı). II. Bâyezid'in büyük oğlu Şehzâde Abdullah, babasının lalası Rakkas Sinan Bey'in yerine, bir müddet evvel (1461'de) fethedilen Trabzon'a 1470'de sancak beyi oldu. II. Bâyezid, babası Fâtih'in yerine tahta çıktığı zaman, büyük oğlunu Trabzon'dan aldı ve 4. oğlu Yavuz Selim'i Trabzon'a tayin etti ki, Yavuz bu sırada ancak 11 yaşında idi. Trabzon da, Rûm (Sıvas) eyâletine bağlı bir sancaktı: fakat şehzâdeler tayin edildiği zaman doğrudan doğruya Istanbul'a bağlanıyordu. Yavuz, 29 yıl Trabzon sancağının başında kaldı (1510'da Kırım'da Kefe sancağına nakledildi). Oğlu Kaanûnî Süleyman, 1495'te bu sırada Trabzon'da doğmuş, 1509'da Bolu, sonra Kefe, sonra Manisa sancak beyi olmuş, 14 yaşına kadar Trabzon'da yaşamış, bu yaşta babasının Gürcistan seferlerine katılmıştır. Bu, XV-XVI. asır şehzâdelerinin nasıl ülkeler görerek yetiştiklerini gösterir. Trabzon, 1514'te Yavuz tarafından Rûm (Sıvas) eyâletinden alınarak, yeni kurulan Erzincan eyâletine sancak olarak bağlandı; bu sırada Bıyıklı Mehmed Bey (Paşa) sancak beyi idi. 1535'te Kaanûnî, Erzincan eyâleti yerine Erzurum eyâletini kurunca ora-

nın sancağı, sonra da küçük bir eyâletin merkezi oldu ve Erzurum (Kuzeydoğu Anadolu) beylerbeyiliğinden ayrıldı.

1514 sonbahârında önce Bayburt, bir kaç hafta sonra da Karahisâr-ı Şarkî (Şebinkarahisar) sancakları kuruldu. Her iki sancak da, Emîr-i Âhûr Bıyıklı Mehmed Bey'e verildi ki, 1507'de Yavuz'un hizmetine giren Akkoyunlu beylerindendi ve pâdişâhın çok teveccühünü kazanmıştı. XVI. asrın büyük serdârlarındandır (sonra «Fâtih Paşa» denecek olan Vezir Bıyıklı Mehmed Paşa). Sonra hemen Erzincan eyâleti kuruldu ve beylerbeyiliği Bıyıklı Mehmed Paşa'ya verildi. Yeni eyâletin 7 sancağı vardı: Erzincan merkez, Trabzon, Bayburd, Karahisâr-ı Şarkî, Gümüşhâne, Kemah, Tercan. Bir müddet, Atabeyler'den alınan İspir sancağı da bu eyâlete bağlandı. Fakat az sonra Trabzon sancağı, bu eyâletten alınarak Anadolu eyâletine bağlandı. Bıyıklı Mehmed Paşa, Diyâr-ı Bekr eyâleti kurulunca, buraya nakledildi ve Erzincan eyâletine Bolu sancak beyi İsfendiyâroğlu Kızıl Ahmed Paşa-zâde Dâmâd Mîrzâ Mehmed Paşa getirildi ki, Yavuz'un kızkardeşi ile evli idi. 650.000 akça has tayin edildi. 2 mart 1518'de de Nasûh Bey, Erzincan beylerbeyisi ve Kastamonu sancak beyi İskender Bey, Trabzon sancak beyi oldu(*Münşe'âtü's-Selâtıyn,* 497; 468 v. dd.'nda Haydar Çelebî *Rûz-Nâme*'sinde bu tevcihler verilmektedir). Erzurum şehri bu sırada daha Kaanûnî tarafından îmâr edilmemişti, büyük âbideleri harâbe hâlinde bir kasaba derekesine düşmüştü, Bayburd sancağına bağlı nâhiye merkezi idi.

4 kasım 1515'te Diyâr-ı Bekr eyâleti, Güneydoğu Anadolu'yu içine almak üzere 6. eyâlet olarak kuruldu (Anadolu, Rumeli, Rûm, Karaman, Erzincan eyâletlerinden sonra). Bıyıklı Mehmed Paşa, beylerbeyi oldu ki, Âmid (Diyarbakır) Türkmen beylerinden iken 1507'de Akkoyunlu hizmetinden Şehzâde Selîm'e sığınıp 8 yıldır Osmanlı devletine çok büyük hizmetlerde bulunduktan başka, bu bölgeyi, Akkoyunlu yönetimini, Safevî mesele ve tehdîdini çok iyi biliyordu. Haydar Çelebî *Rûz-Nâme*'sinde anlatıldığı üzere, yeni eyâlet 23 sancaklı idi. Merkezce atanan sancak beylerince idare edilen 12 sancak: Âmid (Diyarbakır) merkez, Kiğı, Çemişkezek, Arabkir, Ergani, Harput, Çermik, Siverek, Ruhâ (Urfa), Birecik, Mardin, Sincar. 11 sancak da yurdluk veya ocaklık olarak Kürd beylerine veriliyordu (Bitlis, Çapakçur, Palu, Hızan, Cezîre = Cizre, Eğil, Hısn Keyfâ = Hasankeyf, ve Siirt, Şirvan, Sason, İmâdiye, Hakkâri). Eyâlet bugünki Diyarbakır, Bingöl, Tunceli, Elâzığ, Urfa, Mardin, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Muş il'leri ile Malatya'nın Arapkir bölgesini ve şimdi Irak'ta kalan Hakkâri güneyindeki İmâdiye'yi içine alıyordu. Henüz Van ve

Ağrı, Safevîler'de idi ki, bir müddet sonra (1554) burada da Van eyâleti kurulacaktır. 1522'de ölen Diyarbekir Fâtihi Bıyıklı Mehmed Paşa'dan sonra Sokollu Deli Husrev Paşa, 10 yıl (1522-32) Diyâr-ı Bekr beylerbeyiliği yaptı (sonradan 2. vezîr olarak öldürecektir, Vezîr-i âzam Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa'nın ağabeyidir). 1532'de Husrev Paşa önce Haleb, sonra Şam beylerbeyisi olunca, Diyâr-ı Bekr eyâletine Fil Yâkub Paşa getirildi. 1534'te Mehmed Paşa, beylerbeyi oldu.

21 eylûl 1532'de —bugünki Bitlis ve Muş il'leri ile Erzurum'un Hınıs kazâsını içine alan— Bitlis ocaklık sancağı (Bitlis Hanlığı), 17 yıllık bir Osmanlı idâresinden sonra Sefevîler'e geçti. Şeref Hanlar'ın idâresindeki bu mühim sancak, asırlardan beri bu ailenin elindeydi. Fakat Şeref Hanlar başlangıçta Kürd Rôjekî aşiretinin başı olarak, sadece Ahlat ve Âdilcevaz kazâları dışında bugünki Bitlis il'ine hâkimdiler. Sonra 1417 nisanında Karakoyunlu Türkmen melîki meşhur Kara Yûsuf, kendilerine Ahlat, Âdilcevaz, Hınıs, Muş ve Muş'a bağlı kazâları da verdi. Hanlık, çok genişledi ve Van'ın Gevaş ilçesini de aldı. Bu suretle sırasıyle Timuroğulları'na, Karakoyunlular'a, Akkoyunlular'a, 1501-1515 arasında Safevîler'e ve bu tarihten sonra Osmanlılar'a tâbî ve bu Türk imparatorluklarının sancak beyi (bazan beylerbeyi) olarak, bu yöreyi ellerinde tuttular. 27 eylûl 1533'te tekrar Osmanlılar'a geçti ve bu suretle 2. Safevî hâkimiyeti 1 yıl, 6 günden ibâret kaldı. Sonra Kaanûnî, Bitlis'ten Safevî emellerini uzaklaştırmak ve Van Gölü'nü iç göl hâline getirmek için, Van beylerbeyiliğini kurdu.

Kaanûnî'nin emriyle 5 ekim 1535'te Erzurum eyâleti kuruldu. Şehir inşâ, ihyâ ve iskân safhasında bulunduğu için beylerbeyi, 2 yıl kadar Bayburd'da oturdu. İlk beylerbeyi Dulkadıroğlu Mehmed Han Paşa'dır. Yavuz Sultan Selîm'in dayısının oğludur (Dulkadıroğlu Alâüddevle Bozkurd Bey, hem Mehmed Paşa'nın —baba tarafından—, hem Yavuz'un —anne tarafından— büyük-babasıdır). Bu bakımdan Osmanlı şehzâdeleri gibi «Han» diye anılmasına izin verilmiştir. Kardeşi Mirza-Ali Bey'e (sonradan Paşa) de aynı eyâlet içinde Pasinler sancak beyliği tevcîh edildi.

1517 ağustosu başında Safevîler'in eline düşen İspir, 1522'ye doğru geri alınmış ve sonra yeni Erzurum eyâletine dâhil olmuştur.

Dulkadıroğlu Mehmed Paşa, 1536 seferinde, Safevîler'e tâbî Atabeyler'den Şenkaya, Oltu, Yusufeli ve Artvin'i fethetti. Bu suretle Erzurum eyâleti şu şekli aldı (sancaklar): Erzurum merkez,

Pasinler (merkezi Avnik), Livana (Artvin), Trabzon, Karahisâr-ı Şarkî, Bayburt, İspir, Kiğı, Kemah, Erzincan, Çemişkezek, Oltu, hepsi 12 sancak. Trabzon sancağı Harşit ve Çoruh ırmakları arasındaki bütün Doğu Karadeniz sahilini içine alıyordu. Pasinler sancağı Kars'ın bugünki merkez, Selim ve Sarıkamış kazâlarını da içine alıyordu. 5 kazâlı bu sancağın beyi, 600.000 akça hass ile Mehmed Paşa'nın kardeşi Dulkadıroğlu Mîrzâ-Ali Bey idi (sonradan Kars ve Tiflis beylerbeyisi Mîrzâ-Ali Paşa) ki, büyük şâir Nef'î'nin büyük-babasıdır (Nef'i, Mîrzâ-Ali Paşa'nın oğlu Mehmed Bey'in oğlu yani Dulkadırlı Türkmen prensidir ve büyük gurûru buradan gelmektedir; F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi,* 164 v.d; bu kitapta Erzurum eyâletinin kuruluşu hakkında geniş bilgi vardır).

Bu suretle Erzurum eyâleti, bugünki Erzurum, Erzincan, Gümüşhâne, Trabzon, Rize, Giresun, Tunceli il'leri ile Artvin ilinin Çoruh batısında kalan kısmını, Kars ilinin bir parçasını (merkez, Selim, Sarıkamış), Bingöl ilinin Murat suyu kuzeyinde kalan parçasını, Ağrı ilinin Eleşkirt batısında kalan küçük bir bölümünü, Acaristan'dan da Çoruh'un güneyinde kalan toprak parçasını içine alıyordu. Gerçek bir Kuzeydoğu Anadolu eyâleti idi.

Mehmed Paşa, 3,5 yıllık beylerbeyilikten sonra 1539 bahârında Erzurum'dan alındı (kardeşi Mîrzâ-Ali Bey, Pasinler sancağı beyliğinde bırakıldı). Ferhad Paşa, 2. beylerbeyi olarak Erzurum'a geldi. 1542'ye kadar 3 yıl kaldı. Yerine İsfendiyâroğlu Mûsâ Paşa atandı ki ihtiyar, sefih, büyük bir Türk aristokratı prensti. Babaannesi Çelebî Sultan Mehmed'in kızı idi. İsfendiyâroğlu Kızıl-Ahmed Paşa'nın küçük oğludur (ağabeyi II. Bâyezîd'in dâmâdı Mîrzâ-Mehmed Paşa'dır). 1543 bahârında Gürcüler'le savaşırken şehîd olduğu için valiliği bir yıl kadar sürdü. Yerine, Diyâr-ı Bekr beylerbeyiliklerinde bulunmuş çok tecrübeli bir asker, Temerrüd Ali Paşa getirildi. Mart 1547'e kadar 4 yıl kaldı.

Bosna beylerbeyisi Tekeli (Antakyalı) Ulama Paşa, Doğu Anadolu işlerini çok iyi bildiği için, 5. beylerbeyi olarak Erzurum'a gönderildi.

Bir yıllık beylerbeyilikten sonra Ulama Paşa'nın yerine Tekeoğlu Mehmed Paşa, 6. Erzurum beylerbeyisi oldu.

1548 ağustosunda Kaanûnî, Kars eyâletini kurdu. 13 yıldan beri Pasinler sancağı beyi olan Dulkadıroğlu Mîrzâ-Ali Bey (ki şâir Nef'î'nin büyük-babasıdır), ilk beylerbeyi oldu. Bu eyâlet bir kaç ay sonra ilga edildiyse de, Ali Paşa, titüler Kars beylerbeyisi

olarak, 45 yıl (1579'a kadar) bu sancağı yönetti. Ancak 1572'lerde Ardahan sancak beyliği araya girmiştir.

Aynı tarihte Kaanûnî, Van eyâletini de kurdu. Mâliye müsteşârı Çerkes Sarı İskender Bey, ilk beylerbeyi oldu.

Bu iki yeni eyâletle, aşağı yukarı Anadolu'nun bugünki Doğu sınırları tesbît edilmiş oldu. Kaanûnî'nin bu akıllı Anadolu siyasetiyle Anadolu'nun doğu parçalarının bugün bir çok Türk yurdu gibi İran ve Rusya elinde kalması önlendi. Kaanûnî, 13 yıl önce Erzurum şehrini nasıl yeniden kurup iskân ettiyse, bu defa da 1386'da Timur'un tahrîbinden beri ıssız bir harâbe hâlinde bulunan Kars'ın imarını ve iskânını emretti.

13 eylûl 1549'da 2. Vezîr Ahmed Paşa'nın (Vezîr-i âzam Dâmâd Kara Ahmed Paşa), Atabeyler'in yeni taht şehri, Osmanlı toprakları içinde kalan, fakat sarplığı dolayısıyle alınamıyan Tortum'u ve diğer 38 Gürcü kalesini fethi ile, Erzurum eyâletine 4 yeni sancak eklendi: Tortum, Kâmhıs (Oltu çayı boyu), Livana (Artvin'de Çoruh boyu) ve Akçakal'a (Tortum'un batı yöresi).

İskender Paşa, 13 mayıs 1551'de Atabeyler'den Ardanuç'u fethedip sancak merkezi yaptı ve hemen ardından fethettiği Şavşat ve Ardahan kazâlarını, Erzurum eyâletinin bu yeni sancağına bağladı. Hanak da fethedilen topraklar arasında idi. Bu suretle Atabeyler'in elinde bugünki Kars'ın yalnız Posof ilçesi kaldı.

İlk Van beylerbeyisi ve XVI. asrın büyük devlet adamlarından biri olan Çerkes Sarı İskender Paşa, 7. Erzurum beylerbeyisi olarak bu eyâleti 1549'dan 1551 sonuna kadar idare etti (Van beylerbeyiliği 1, Erzurum beylerbeyiliği 2 yıldır). Bu tarihte, vaktiyle Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Husrev Paşa'nın maiyetinde bulunduğu için bu eyâlete verildi. Diyâr-ı Bekr'i 1565 başlarına kadar 13 yıldan fazla dirâyetle idare etti (sonra Bağdad ve Mısır beylerbeyisi ve vezîr olup 1571'de Istanbul'da ölüp Kanlıca'daki küçük külliyesine gömüldü, oğlu Ahmed Paşa'dır).

İskender Paşa'dan sonra 8. Erzurum beylerbeyisi (1551 sonları — haziran 1554 başları arasında 3 yıla yakın) eski Basra beylerbeyisi Ramazânoğlu Kubâd Paşa'dır. 9. beylerbeyi Ayas Paşa, Vezîr-i âzam Koca Sinan Paşa'nın ağabeyidir.

2. Van beylerbeyisi ise Ferhad Paşa'dır (1549-1555). Meşhur Lala Mustafa Paşa da bu görevde bulundu (5. XI. 1560-1561)

6 yıl önceki 2. İran sefer-i hümâyûnunda Kaanûnî, Kars'ı yeniden iskân etmek istemiş, fakat Safevîler gelip yapılanları yıkmışlardı. 6 yıl Kars, gene tek canlının yaşamadığı harâbe hâlinde kaldı. 1554'te Padişah, Kars'ın yeniden îmârını emretti. İmar başlamıştı ki, İsmâil Mîrzâ (II. Şâh İsmâil) gelip Kars'ı gene tahrîb

etti. Şâh ise bizzât Ardahan'a gelip Göle'ye kadar Osmanlı topraklarını çiğnetti.

1555 Amasya Muâhedesi ile 1578'de tekrar Osmanlı-Safevî savaşı başlayıncaya kadar geçen 23 yıl içinde Erzurum eyâletinin durumu şöyleydi (sancaklar):

Erzurum merkez, Trabzon, Karahisâr-ı Şârkî, Erzincan (veya Kemah), Çemişkezek, Pertek, Kozucan (Pülümür), Kiğı, Hınıs, Tekman, Pasinler (Avnik, sonra Hasankale), Döşkaya (Kars), Kemhıs (Olur), Oltu, Narman, Tortum, Pertekrek (Artvin), İspir, Bayburd, Batum, Malazgirt, Ardahan, hepsi 22 sancak. Kars, 2. İran sefer-i hümâyûnunda bir ara Mîrzâ-Ali Paşa'ya beylerbeyilikle verilmişse de, sonra Paşa tekrar Pasinler sancağına alınmış ve Kars bölgesi sancak hâlinde muhafaza edilmiştir (Kars daha harâbe hâlinde olduğu için bu sancağın merkezi Selim kazâsına bağlı Döşkaya kalesidir). Gürcistan'daki 3 Gürcü prensliği de, Erzurum eyâletince kontrol edilmektedir.

Aynı tarihlerde Van eyâletinin 15 sancağı şöyledir: Van merkez, Âdilcevâz, Bitlis, Hizan, Şirevî (Şirvan), Espayırt, Müküs, Ahtamar, Vastân (Gevaş), Hâkkâri, Alpak (Başkale), Ağakıs (Erciş); şimdi İran'ın Âzerbaycân eyâletinde kalan sancaklar: Kotur, Selmâs (Dilmân), Urmiye.

Bu suretle bütün Doğu Anadolu —Ağrı ili dışında— Osmanlı devletine dâhil bulunuyordu. Yalnız bugünki sınırlarımızdan Ağrı ili, henüz Safevî'de idi. Yalnız Eleşkirt kazâsı, Erzurum eyâletine bağlı idi. Çıldır ve Posof kazâları da Atabeyler'in elinde iseler de, Atabeyler, Osmanlı'ya tâbî idiler. Kars ilinin bugün Aras'ın güneyinde kalan 4 ilçesi de daha çok Safevî nüfûzu altındaki mahallî beylerde idi.

Büyük Safevî-Osmanlı harbi yaklaşırken, 1576'da, Van beylerbeyisi Dâmâd Köse Husrev Paşa idi (Van beylerbeyisi: 1570 — 1580 + 1586 — 1587; Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi: 1567 — 1570 + 1582 — 1584; Rıdvan Paşa'nın yerine Erzurum beylerbeyisi: 1580 — 1582). Ayntab sancak beyi olarak Enderûn-i Hümâyûn'dan çıkan, 1560'ta Şâh Tahmasb'a Kaanûnî'nin elçisi olarak giden, Şam ve Haleb beylerbeyiliklerinde de bulunan Husrev Paşa, İran işlerinin büyük mütehassıslarındandı. Kaanûnî devrinde bu çapta eyâlet valileri ve kumandanlar çıkarılırdı. Husrev Paşa, kubbe vezîri olmak üzereyken, 1587'de Van beylerbeyisi iken Safevîler'le vuruşurken şehid düştü.

Sonra Diyâr-ı Bekr beylerbeyiliğinde bulunanlar arasında müstakbel vezîr-i âzam Özdemiroğlu Osman (1573-1576) ve So-

kollu-zâde Derviş(1576), sonra Mehmed(1583'e kadar) ve vezâretle Cağaloğlu Yûsuf Sinan(21 ağustos 1583) Paşalar vardır.

Ayas Paşa'dan sonra 1561'de müstakbel vezîr-i âzam Lala Mustafa Paşa, Erzurum beylerbeyisi oldu. 1578'de bu makamda Behrâm Paşa bulunuyordu. Aynı yıl yazında Diyâr-ı Bekr eyâleti verilerek yerine Kaytaş Paşa geçti fakat 15 eylûl 1578'de Şîrvân beylerbeyiliğine nakledildi. Mehmed Paşa, 1583'e kadar Erzurum beylerbeyisi oldu. 1588-89'da bu makamda Hasan Paşa bulunuyordu.

9 ağustos 1578'de Çıldır(Ahıska/Kars) eyâleti ise, Posof, Çıldır, Arpaçay, Digor, Kağızman gibi bugünki Kars ilinin Osmanlı'da bulunmıyan son kazâları ve Ahıska, Ahılkelek'in fethi ile doğdu. 14 yıl sonra 1592'de Câfer Paşa'nın beylerbeyiliğinde eyâlet, şu 9 sancaktan müteşekkildi: Ahıska merkez (henüz Çıldır kasabası kurulmuş değildir, eyâlet göle nisbetle böyle anılmaktadır), Ahılkelek, Altunkal'a (Kobliyan) (Ahıska ile Batum arası), Osıkha (Ahıska ile Kütayis arası), Çeçerek, Espince, Hartus, Posof, Çıldır. Son 2 sancak bugün Kars ilinde, diğer 7'si Gürcistan'da kalmaktadır.

Kars'ın Tuzluca, Iğdır ve Aralık ilçeleri ise ancak 1583'te fethedildi. Bu suretle ancak 1583'te bugünki Türkiye'nin doğu sınırları tesbît edildi ki bu târihte Osmanlılar, Orta Afrika ve İndonezya'da idiler.

Bugünki Ağrı ili de 1578'de fethedildi. Bu tarihte Eleşkirt, Bâyezid(Doğubayazıt), Diyadin, Şelve(Karaköse), Ovacık sancakları, bugünki Ağrı ili üzerinde kuruldu. Sınır üzerindeki sancakların, içerideki sancaklardan, hattâ bâzan kazalardan küçük olması, savunma îcâbındandır. Aras kuzeyinde, Nahçıvan doğusunda —bugünki Ermenistan ve Âzerbaycân'ın en güney toprakları üzerinde de— İskender ve Urut sancakları kuruldu (1578).

Dulkadıroğlu Mîrzâ-Ali Paşa'nın oğlu Şâh-Mehmed Bey, 18 eylûl 1560 — ağustos 1571 yıllarında Kars sancağı beyi oldu ve bu yıllarda Pasinler sancağı beyi olan babası ile müştereken İran sınırında bulundu. Kars sancağının merkezi —Kars harâbe hâlinde ve ıssız olması yüzünden— Mıcıngerd kalesi idi. Şâh-Mehmed Bey, 1560'dan önce Trabzon sancağı alay beylerindendi (50.000 akça zeâmet'le) *(Mühimme,* IV, 254).

Bugünki Kars şehrini, Doğu serhaddinde Türk azminin yıkılamaz âbidesi olarak Lala Mustafa Paşa 1579'da kurdu. 27 temmuzda başlıyan inşâat, 3 ayda bitirildi. İçkale 28 ve dış kale 58 günde tamamlandı. Kale, 1153'de Saltuklular kalesinin temelleri üzerinde yükseldi. 5 cami ve beylerbeyi sarayı başta olmak üzere

daha yüzlerce yapı inşâ edildi. Kars, gerçek bir serhad eyâleti olarak teşekkül etti. Bu inşâatta 50.000 işçi ve 100.000 asker çalıştı. İnşâat gece de meşale ışıkları altında devâm etti. Paşalar, inşâatın bizzât başında bulundular. Sonra Ani harâbeleri de aynı şekilde îmar ve iskân edildi. Magazberd kalesi de yapıldı.

Kars eyâleti, 5 sancak hâlinde kuruldu: Kars merkez, Göle, Kağızman, Magazberd (Arpaçay) ve Keçivan (Sarıkamış-Digor yöresi). 20 Ekim 1579'da Kars şehrinin inşâsı bitince, eyâlet de kuruldu. Deli Hızır Paşa, Kars beylerbeyiliğinde bulunmuş, 21 ağustos 1589'te ilk Revân beylerbeyisi olmuştur. 1587'de Hızır Paşa, gece Kars'a getirildi.

1585'te Trabzon eyâleti, Erzurum eyâletinin Karadeniz üzerinde sancakları ayrılarak kuruldu. Bu suretle Erzurum eyâletinin denize kıyısı kalmadı. Giresun'dan Batum'a kadar uzanan Doğu Karadeniz bölgesine «Trabzon Eyâleti» dendi. Beylerbeyi bâzan Trabzon'da, bâzan Batum'da oturuyordu. Onun için «Batum Eyâleti» tâbîri de geçer. İlk beylerbeyi, eski Sohum beylerbeyisi Çerkes Haydar Paşa'dır. 1 eylül 1588'de yerine Özdemiroğlu Osman Paşa'nın kedhudâsı Ferhâd Paşa tayin edildi.

Çıldır (Ahıska) beylerbeyisi Atabekler'den Minûçehr Mustafa Paşa, 15 (?) eylûl 1582'de Tiflis eyâletine nakledildi. 1587'de Ahmed Paşa, Çıldır beylerbeyisi idi.

Çıldır eyâleti bu sıralarda kuruldu. Henüz Çıldır kasabası kurulmadığı için —önce sancak olan— eyâlet, adını Çıldır Gölü'nden alıyordu. Merkezi Ahıska idi. Ahıska merkez, Livana (Artvin), Şavşat, Macahel sancaklarından ibâretti. Bu sancakların 2'si bugün Türkiye'de (Artvin ve Kars illerinin bazı kısımları), 2'si Gürcistan'da kalmaktadır. Artvin'in kıyı bölgesi, Trabzon eyâletine bağlı idi (Trabzon eyâletine, beylerbeyisi bâzan orada oturduğu için Batum Eyâleti de denmektedir).

22 eylûl 1585'te Tebrîz beylerbeyi vekîli olan Câfer Paşa, asıl Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi idi ve 15 aralık 1586'da üzerinde bu vekâlet kalarak, vezâretle, Vezir Cağaloğlu Sinan Paşa'nın yerine Van beylerbeyiliğine getirildi. Vezir Husrev Paşa, Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi oldu.

III. Selim zamanında (1789-1807) merkezi Ahıska olan Çıldır eyâleti, 28 kazâya ayrılmıştı (Kırzıoğlu, *Kafkas Elleri'nin Fethi,* 394). 9 kazâ, ocaklık sancak olarak Atabey ailesinin elinde bulunuyordu: Acara, Macahal, Mirhav, Şavşad, Ardanuç, Livana (Artvin), Tâvûskâr, Kiskim, Pertekrek. Eyâlet, bugünki Türkiye'nin Artvin ve kısmen Kars ve Erzurum illeri ile Gürcistân'ın güney-batı toprakları üzerinde yayılıyordu. Şu kazâlar Türkiye'de

kalmıştır: Şavşad, Ardanuç, Artvin, Pertekrek (Yusufeli), Kiskim (burası da Yusufeli yakınları), Tâvûskâr (bu da öyle), Narman, Oltu, Göle, Ardahan, Çıldır, Posof, Macahal (Artvin yakınları). Diğer 15 kazâ ise —başta Ahıska, Ahılkelek ve Kütayis olmak üzere— bugün Gürcistan'da kalmaktadır. Ancak Batum, bu tarihte de Çıldır eyâletine değil, Trabzon eyâletine dâhildi. 1828'e kadar Çıldır eyâletinin merkezi Ahıska idi.

Evliyâ Çelebî Doğu Anadolu'yu Anlatıyor

Çelebimiz 1640'ta Istanbul'dan ilk seyahate çıktığı zaman, Bursa'yı ziyaretten sonra, gemiyle Karadeniz'e açılır. Her Karadeniz limanını az çok anlatarak Rûm (Sıvas) eyâletinin Cânik (Samsun) sancağı topraklarından Trabzon merkez sancağı topraklarına geçer. Cânik sancağına bağlı Ünye, Faça ve Vona'yı (Ordu) ziyaretten sonra, Trabzon merkez sancağında Giresun'a gelir:

Giresun

Karadeniz üzerinde liman ve kaledir. Trabzon merkez sancağında 300 akça pâyeli büyük kazâ merkezi ve Trabzon beylerbeyisinin hassıdır. Kale içinde camileri, mescidleri, han, hamam, çarşı ve pazarları vardır. Limanın batı tarafında bir küçük ada görülür. Giresun'dan Perpolum liman ve kalesine geldik, nahiyedir, halkı Rum'dur. Sonra nahiye merkezi olan Göreli liman ve kalesine vardık. Bundan sonraki liman Kilye kalesidir. Burası da nahiye merkezidir. Sonra Yeros Burnu kale ve limanıdır, nahiyedir. Sonra Akçaâbâd liman ve kalesidir. Nahiye merkezidir. Bir açık körfezin ucundadır. Yanında «Polathâne» de denilen Polta Pazarı vardır. Yavuz Sultan Selim'in annesi Ayşe Hâtûn'un Trabzon'daki hayrâtının vakfıdır. Halk Türk ve Rum'dur. Az doğusu Trabzon'dur.

Trabzon

Karadeniz üzerinde liman ve kaledir. Eyâlet (beylerbeyilik) merkezidir. Küçük eyâletlerden sayılır. Hassı dışında beylerbeyisine yılda 9.500 ilâ 15.000 altın tahsisat verilir. 4 sancaktır: Trabzon merkez, Batum, Gönye ve Canha (Gümüşhâne). Merkez sancağında 43 zeâmet, 226 tımar, Batum sancağında 13 zeâmet, 72 tımar vardır. Eyâlette 3.000 asker mevcuttur.

Şehirde 7 cami vardır: Orta Hisar Câmii, Trabzon Fâtihi II. Sultan Mehmed Han'ındır, kiliseden çevrilmiştir. Orta Kale Câmii, Hâtûniye Câmii 1514'te Kaanûnî'nin annesi Hafsa Vâlide-Sultan tarafından yaptırılmıştır, Süleyman Bey Câmii bunun batısında ve sahildedir, 1583'te kiliseden çevrilmiştir, Erdoğdu Bey Camii 1577'de Tekfursarayı mahallesinde yapılmıştır, Yeni Cami de kiliseden çevirmedir, İskender Paşa Camii yekpâre mavi kurşun kubbeli olup halkın «Kâfir Meydanı» dediği Ulu Meydan'dadır. Mescidler pek çoktur.

6 medresedir: Fâtih Mehmed Han Medresesi, Orta Hisar Camii'ne bitişiktir, yüksek ilimler gösterir. Hâtûniye Medresesi, camiine bitişiktir. İskender Paşa Medresesi ve Dârülkurâsı ile Orta Hisar'da Fâtih'in Trabzon ve Hâtûniye Dârülkurâları'nı bunlara eklemek lâzımdır. Mekteb-i sıbyanlar (ilkokul) pek çoktur. Orta Hisar'da Fâtih, Yeni Cami, Hâtûniye, İskender Paşa Mektebleri çok güzel ve teşkilâtlıdır.

Trabzon kalesi Aşağı Hisar, Orta Hisar ve «Kule Hisar» denen iç kaleden ibarettir. Sonuncusu Boztepe ensesine bakar ve hepsinden metindir. Derin hendeği vardır ve sâf kesme kayadır. 4 kapıdır. Kale çevresi 2.000 arşın kadardır. Büyük Köprü'den Zağanos Paşa Kapısı'na geçilir ki, Fâtih'le beraber Trabzon fethine gelen vezirin adını taşır. Istanbul'un da Bizans'tan fethinde Fâtih'le beraber bulunan Dâmâd Zağanos Paşa'dır.

Orta Hisar, Kule, İmâret veya Hâtûniye, Aşağı Hisar, İskender Paşa, Kâfir, Tekfur Sarayı çarşı hamamları ve 245 saray ve konakta hususi hamam mevcuttur. Mumhâne Çarşısı büyüktür. Orta Hisar'daki Küçük Pazar, 75 kadar dükkândan ibarettir. Orta Hisar'da Fâtih İmâreti, büyük hayır müessesesidir, hususi fırınında beyaz has ekmek pişirilir.

Trabzon'da kuyumculuk çok ileridir. Bir darb-hâne de vardır, şimdi işlemiyor. Sadef kakmalı sehbâ, divit, rıhdân imali fevkalâde bir ince san'at hâline gelmiştir, her tarafta makbûl sayılır. İnciri, armudu, üzümü, kirazı, limonu, turuncu, narı, zeytini, sapsız 5-6 dirhem gelen karanfili (çiçek) meşhurdur. Levrek, kefal gibi balıklar da boldur ama, Trabzon demek hamsi demektir. Trabzonlu'nun hamsiye tercih edeceği hiç bir yiyecek ve nimet mevcut değildir.

Yavuz Sultan Selim Han'ın annesi, oğlunun padişahlığını göremeden Trabzon'da ölmüş ve Zağanos Paşa Kapısı dışındaki türbesine gömülmüştür. Selim Han burada çok uzun müddet valilik edip bütün Kafkasya'ya nâm ve şân salmış, Gürcü'yü ve Acem'i titretmiş, burada yaptığı şöhret sayesinde —iki ağabeyi hayatta iken— padişah olabilmiştir. Kaanûni Süleyman Han, babasının valiliği sırasında 1495'te Trabzon'da doğmuş ve Trabzon'da büyümüştür.

Trabzon'a yakın büyük Değirmenderesi limanına, Şane (Rovşe) limanına, oradan Sürmene'ye geldik.

Sürmene ve Rize

Sürmene, Trabzon'la Rize arasındadır. Bir dere üzerinde ve denize açıktır. Trabzon merkez sancağının 150 akça pâyeli kazâsıdır. Kalesi vardır.

Sonra Rize'ye geldik. Limandır. Trabzon merkez sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Bütün buraları, Trabzon eyaletinin tamamı, Fâtih Sultan Mehmed Han fethidir. Bizanslılar'dan fethetmiştir (Trabzon Rûm İmparatorluğu). Sonra gelen Huban kasabası, liman ve nahiye merkezidir. Halkı nüfus sırasıyle Laz, Rum ve Türk'tür.

Günye

Rize'den sonradır. Liman ve kalesi vardır. Trabzon eyâletinde sancak merkezidir. Küçük sancaklardandır. Sancakta 13 zeâmet, 53 tımar, 800 sipahi, 300 sancak beyi askeri mevcuttur. Kalesinde 500 kadar hisâr erini de buna eklemek icab eder, fakat hisâr erleri sefere eşmezler. Kadısının günlük tahsisatı 150 akça + yılda 250 altındır. Sancak beyinin hassı dışında tahsisatı ise yılda 3.500 altındır. Kalesi sahilde ve dörtgendir. Çoruh ırmağına kadar olan bütün sahil, bu sancağa bağlıdır.

Bundan sonra Evliyâ, Kafkasya'ya, Girit'e gider. Istanbul'a döner. Erzurum beylerbeyiliğine tayin edilen Vezir Defterdâr-zâde Mehmed Paşa'nın maiyetinde Erzurum'a gitmek üzere Istanbul'dan hareket eder. Niksar'dan sonra Sıvas eyâletinden çıkıp Erzurum eyâleti topraklarına ayak basarlar. Gene II. ciltteyiz:

İsfekser ve Koyulhisar

Niksar'dan doğuya ormanlar içinde 6 saat sonra Başçiftlik köyüdür ve bu köyden sonrası artık Sıvas değil, Erzurum eyâletidir. Eyâlet sınırında Vezir'i, Erzurum'dan gelen büyük bir hey'et karşıladı. 207 kurban kesildi. Burası Erzurum eyâletinin Şebinkarahisar sancağına bağlı 150 akçalık İsfekser kazâsıdır. 3 saatte Şâhta köy azmanına geldik. 200 hâne Ermeni köyü ve zeâmettir. Nahiye merkezidir. 4 saat bir çok köy geçip Tekke köyünde konakladık. Zeâmet ve 100 hânedir. 5 saat köylerden geçip 100 hâne Çavdar köyünde dinlendik. 5 saat sonra Koyulhisar'dır.

Koyulhisar, Erzurum eyâletinin Şebinkarahisar sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Kelkit'in kuzey kıyısında ve 600 metre irtifadadır. Giresun Dağları'nın güneybatı eteğindedir(şimdi Sıvas'ın ilçesi). Önce Yıldırım Han'ın eline geçmiş, fakat kesin olarak Fâtih tarafından Akkoyunlular'dan alınmıştır. Yalçın kaya üzerinde dörtgen kalesi vardır, çevresi 1.300 arşındır. 70 hisâr eri mevcuttur. 100'ü kale içi, 100'ü varoş olmak üzere 200 hâne kasabacıktır. Vezir'i 10 koyun kurbân ederek karşıladılar. Paşa, karşılıyanlara 10'ar altın verdi.

Kelkit boyu 7 saat sonra konak Doyuran köyüdür. 100 hâne Ermeni köyüdür. Bundan sonraki konak da 100 hâne bir Ermeni köyü ve zeâmet olan Enderes'tir. Hep doğuya doğru olmak üzere 2 saat sonra Taban Ahmed Ağa Çiftliği'dir. Ahmed Ağa bize büyük ziyafet çekip paşamıza bir küheylân hediye etti. Paşanın maiyetine de 20 at, 3.000 koyun, 49 katır, 49 deve, 10 kese(400.000 akça = 63 milyon TL.) dağıttı. Bana bir at düştü. Çok zengin adamdı. Bu büyük çiftlik-mâlikâneden 2 saat doğuda Ezbedir köyü de zeâmettir. 4 saat sonra Zağa deresi, 5 saat sonra Kara Yâkub köyü, 3 saat sonra Korkun Kayası, bir saat sonra Baru köyü, sonra Tekman Beli, Kadıoğlu köyünde dinlendik. Burası zeâmettir ve Türk-Ermeni karışıktır. 4 saat sonra Şiran, Türk kasabasıdır. Kalesi vardır ve nâhiye merkezidir. Kelkit'in kuzeyinde ve 1.150 metrededir (şimdi Gümüşhane'nin ilçesi). 5 saat sonra Sarıcalar, zeâmet ve Türk-Ermeni köyüdür. Salot Beli, 5 saat sonra Genç Mehmed Ağa kasabacığıdır, 200 hâne Türk kö-

yüdür. Doğuya 5 saat sonra Keremli, Türk-Ermeni köyüdür ve açığında Dermeri kalesi mevcuttur, fakat kullanılmıyor. 12 saat sonra Kanlıdede, 300 hâne küçük Türk kasabasıdır. Burada Şebinkarahisar sancağı biter. Güney Erzincan sancağı, ilerisi Erzurum merkez sancağıdır. 16 saat sonra Tercan'dır. Uzun Hasan Camii vardır ve nahiye merkezidir. Bu yakınlarda Otlukbeli'nde Fâtih Sultan Mehmed, Uzun Hasan'ı mahvetmiştir. Hâlâ muharebe meydanında köylüler çift sürerken cesetler ve cesetlerin üzerinde para bulurlar, aradan 167 yıl geçmiştir. 8 saat sonra Çavuşlar Kedhudâsı, 5 saat sonra Pulur, büyük Türk köyleridir. 4 saat sonra Tercanlı Ali Ağa, 300 hâne Türk-Ermeni kasabacığıdır. Sonra gelen Mamahâtun, 100 hâne Türk köyü ve Erzurum merkez kazâsının nahiyesidir. Serbest zeâmettir. 6 saat sonra Habesi, 150 hâne Ermeni köyüdür. Burada Erzurum'dan gelen büyük bir hey'et, Paşa'ya karşıcı çıktı. 5 saat sonra Ilıca, Erzurum'un kuzeybatısında, Karasu güneyindedir. Herkes şifa bulmak için gelir.

Bir Beylerbeyi Eyâlet Merkezinde Nasıl Karşılanır?

Bu suretle 16 kasım 1640 günü Istanbul'dan ayrılıp 70 konakta oturak vererek Ilıca'ya geldik. Ilıca ile Erzurum arasındaki büyük yolun iki tarafına —ki 6 saatlik yoldur— bütün Erzurum askeri çıkmış, saf tutmuş, selâm duruyorlardı. Ilıca'dan itibaren Vezir, merasime girdi. Önünde 8 şâtır geçiyordu. Ellerinde birer altın tas ve teber (elbaltası), bellerinde mücevherli kemer vardı. Üniformaları dibâdandı. Sorguçlu idiler. Vezirin sağ ve solunda mataracıbaşı ve tüfekçiler, kırmızı çuha üniforma giymişlerdi. Başlarında altın üsküfler vardı. Matara ve tüfekleri mücevherliydi. Paşayı, maiyetindeki yüzlerce atlı ve her türlü kapı halkı takib ediyordu. İçlerinde ben de vardım. 400 kişi idik. Arkamızdan 8 kat mehter takımı geliyor ve peşrevler çalıyordu. Daha sonra paşanın tatarları (muhabereciler), müteferrikaları ve kapıcıbaşılar geliyordu. İki tarafa dizilmiş Erzurum askerine selâm vere vere Defterdar-zâde Mehmed Paşa, böyle büyük ve çok uzun bir askeri merasimle Erzurum'a 6 saatte girebildi. Kale, paşayı fark eder etmez şâhi toplarını ateşliyerek selâmlamıya başladı. 670 parça top, devamlı ateşleniyordu. 7 oda (bölük) yeniçeri Paşa Sarayı'na kadar olan yerde selâma durmuşlardı. Yüzlerce kurban kesilmişti. Hemen sofraya oturuldu. Büyük ziyafetti. Yemekten sonra mehterhâne yeniden çalmaya başlayınca Vezir, eyâlet divânını topladı. 70 ileri gelene hil'at dağıttı. Bazı âcil davalar hemen hükme bağlandı ve divân dağıtıldı.

Erzurum

«Erzen-i Rûm = Anadolu Erzen'i» kelimesinden bozmadır, «Arz-ı Rûm» da demişler, halk ağzında «Erzurûm» şeklini almıştır. Büyük eyaletlerden birinin merkezidir. 12 sancaktır. Beylerbeyi tahsisatı hass olarak yılda 1.200.000 akçadır. Sancakları: Erzurum merkez, Karahisâr-ı Şarkî (Şarkî = Doğu Karahisar = Şebinkarahisar), Malazgirt, Tortum, İspir, Tekman, Hınıs, Pasin, Kiğı, Korucan, Meçengird, Mamrovan. Eyâlet mal defterdârının hassı yılda 115.290, zeâmet kedhudâsının zeâmeti 50.000 ve

tımar defterdârınınki 20.200 akçadır. Merkez sancağında 56 zeâmet, 2.219 tımar vardır. Eyâlette 5.269 sipahi vardır. Beylerbeyi maiyet askeri 2.000' dir. Sefere eşen bütün eyâlet askeri 12.000'dir ve hisâr erleri ile zâbıta askerleri bunun dışındadır.

Erzurum kalesinde 2.500 Kapıkulu askeri, 12 yüksek rütbeli subay, sonsuz cebhâne, iç kalede buğday anbarları ve 180 top, Tebriz Kapısı'nda iki hisâr arasında IV. Murâd'ın koydurduğu 12 balyemez topu vardır. Kale dört köşeli, iki katlı ve kûfeki taşındandır. Eni 80, derinliği 20 arşın hendekle çevrilmiştir. Toplar o kadar sık konmuştur ki, biribirine bitişik gibidir. Çok az kalede bu kadar top vardır. Sûrlar 50 arşın yüksekliğindedir. Kalede 210 kule, hepsi kurşun mazgallı 2.080 beden, 1.700 basit ev vardır.

Paşa Sarayı, kalede, bir kaç katlı, 110 odalı, divân-hâneli ve köşklüdür. Tayyar Mehmed ve Tekeli Paşalar, saray yakınına birer köşk yaptırmışlardır. Şehirde Mahkeme, Câfer Efendi, Küçük Abaza Paşa, Kanım, Kefeniğnesioğlu Sarayları, güzel yapılardır. Şehir 70 mahalle Türk ve 7 mahalle Ermeni'dir. Evlerin çoğu tek katlı ve basitcedir. İki katlısı azdır.

77 cami ve mesciddir. Ulu Cami 200 X 200 arşın ve Akkoyunlu eseridir. Eski Medrese Camii de Osmanlı eseri değildir. Zira Erzurum, Yavuz devrinde Osmanlı nüfuzuna düşmüşse de, asıl ilhâkı ve gelişmesi, Kaanûnî devrindedir. Selçuklular devrinde çok mâmûr imiş, sonradan çok küçülmüş, Osmanlılar devrinde büyük ölçüde gelişmiştir. Lala Mustafa Paşa Camii, Kıbrıs Fâtihi olan sadrâzamındır. 80 X 80 arşındır. Sinân'ın projesi üzerine yapılmıştır. Câfer Efendi Camii yeni yapılmıştır. Paşa Camii, Erzincan Kapısı dışındadır. Gürcü Mehmed Paşa Camii, Tebriz Kapısı dışındadır. Diğer 70 mâbed, mesciddir. Fazla sayıda medrese ve 110 kadar mekteb mevcuttur. Lala Paşa ve Câfer Efendi Mektebleri mükelleftir. Tekke ve çeşme çoktur. Çarşı içinde Cennet Pınarı, Erzincan Kapısı dışında Deve, Tebriz Kapısı dışında hendek kenarında Lala Paşa, Soğuk Çeşmeleri çok güzeldir. 70 kadar da sebil mevcuttur. 70 tüccar ve 11 yolcu hanı, bedesteni, darbhânesi, sipahi pazarı, saraçhânesi, kazzaz çarşısı, kuyumcular çarşısı, 800 dükkânlı büyük çarşısı vardır.

Erzurum ucuzluk ve bolluk yerdir. 5 eşek yükü buğday yarım altındır. Bir eşek yükü arpa ise bir akçadır. 5 okka has beyaz ekmek bir akça, bir okka koyun eti 2 akça, bir okka sığır eti bir akça, bir tavuk bir akça, 40 yumurta bir akça, 100 dirhem yüksek kalite çörek bir akçadır.

4 saatte Erzurum'dan Deveboynu'na, buradan 3 saatte 300 hâne Câfer Efendi kasabacığına vardık. 5 saat sonra Hasanâbâd'dır.

Hasanâbâd (Hasan Kal'ası = Hasankale = Pasinler)

Erzurum'un kuzeydoğusundadır. Erzurum 1.950 metre olduğu halde burası 1.670 metredir. Aras nehrinin kuzey kıyısındadır. Erzurum'la arasında Pasinler ovası vardır. Erzurum eyâletinde sancak merkezidir. Küçük sancaklardandır. Bey hassı Süleyman Han Kanunu'na göre 124.000 akçadır. Sancakta 6 zeâmet, 225 tımar, 1.500 asker vardır. Kadısı 150 akça pâyelidir. Kalesinde hisâr erleri ve toplar mevcuttur. Kale içinde IV. Murad Köşkü'nü Cennetmekân, Revân sefer-i hümâyûnuna giderken yaptırmıştır. Erzurum ve buradan padişahlar içinde yalnız Yavuz Sultan Selim, Kaanû-

ni Sultan Süleyman ve IV. Murad —İran seferleri için— geçmişlerdir. Kalede 700 kadar asker, 590 kâgir basit ev, 9 mahalle, 9 cami ve mescid vardır. Süleyman Han Camii güzeldir. Meşhur şair Nef'i, bu kasabada doğmuş, böylece bu kasaba bir dâhî yetiştirmiştir.

Burada da yakınlarda bir Ilıca vardır. Buradan 3 saatte 10 hâne zeâmet Sefer Ağa köyüne, gene 3 saat gidip Aras üzerinde büyük Çoban Köprüsü'ne geldik. Çobanoğulları'ndan biri yaptırmıştır. Berâber bulunduğum ordu, bu köprüden 3 günde devamlı şekilde geçti. Köprüden 7 saat sonra Büyük Ertef köyünde konaklandı. Hınıs sancağında 150 hâne köydür. Buradan 8 saat sonra Kuzulu Baba köyüne, buradan 6 saatte de Hınıs'a geldik.

Hınıs

Erzurum'un güneydoğusunda ve Hasankale'nin güneyinde, 1.720 metre irtifâdadır. Murad suyunun bir çayının kuzey kıyısında, Bingöl dağlarının doğusundadır. Erzurum eyâletinde mühim sancaktır. Bey hassı 484.000 akçadır. Sancakta 2 zeâmet, 425 tımar, 2.000 aker vardır. Kadısı 150 akça pâyelidir. Erzurum ve Hasankale sancaklarında halk Türk olduğu Kürd az olduğu halde bu sancakta Kürd, Türk'ten çoktur. Her üç sancakta da Ermeni azınlığı mevcuttur. Diğer azınlıklar yok gibidir. Hınıs'ın kalesi, içinde 1.200 basit evi, 7 cami ve mescidi, birer han ve hamamı, diğer binalar vardır.

6 saat sonra 200 hâne Hasik Kürd köyüne geldik. Devamlı doğuya gidiyorduk. Burada Paşa, emrime 200 süvari verdi. Onları alıp 900 saatte Ziyâeddin kalesine vardım. Kalede dizdar ve asker vardır. Van Gölü ile Aras nehri arasındadır. 600 hâne, 45 dükkân ve sâir binâlardan mülteşekkil kasabadır. 9 saat sonra geldiğimiz Avnik kalesi de Kürd beylerinden Ziyâeddin Han yapısıdır. Buraları önce Yavuz, sonra kesin şekilde Kaanûnî devrinde İran'dan alınıp Osmanlı toprağı olmuştur. Daha ileride Şuşik kalesine geldik. Maiyyetimde 200 süvârî ile İran'a elçi gidiyordum. Çevrede Kürdler yaşıyordu, Türk azdı. Künbed-i Tahmûras 200 hâne köyüne geldik. Gene doğuya gidip at üzerinde 7 saatte Şâh Gediği'ni aştık. Burası Osmanlı-Safevî sınırıdır. 3 saat lâle sahrâlarını geçip şimdi Safeviler'in elinde bulunan Makû kalesine vardık.

Bundan sonra Evliyâ, bize Âzerbaycan ve Güney Kafkasya'yı anlatır. Gürcistan'dan, Tiflis'ten, Anadolu'ya Çıldır eyâletine girer. Hâlâ II. cilddeyiz:

Çıldır Eyâleti

Çıldır eyâleti, Erzurum eyâletinden ayrılarak kurulmuştur. Şu sırada beylerbeyi, Ahıska'da oturmaktadır. Ama Çıldır'da ve Kars'ta oturduğu da görülmüştür. 13 sancaktır: Ahıska, Çıldır, Oltu, Ardanuç, Ardahan, Şavşad, Hertiz, Hacerek, Postahar, Mahcil, Bortekerek, Livâne ve Nîm Livâne. Ancak Lori, Pertek, Sasın, Çekelek, Hatala sancakları da zaman zaman teşekkül edip ilga edilmiştir. Şimdi Erzurum eyâletine bağlı bulunan İspir sancağı da bazan Çıldır eyâletine bağlanmıştır. Bu eyâletin topraklarında

Yavuz, hattâ Yavuz'un Trabzon valisi bulunduğu II. Bâyezid zamanında Osmanlı nüfuzu başlamış, Kaanûnî devrinde kesin şekilde ilhâk edilmiştir. Bu eyâlette halkın büyük çoğunluğu Türk'tür. Çok az Kürd ve biraz daha fazla Gürcü vardır. Çıldır, küçük eyâletlerden sayılır. Doğu Anadolu'daki eyâletlerde sancaklar umumiyetle küçük ve dardır. Orta ve Batı Anadolu sancakları ise büyük ve geniştir. İdârî sebepler dolayısıyle Doğu Anadolu'da dar sancaklar teşkil edilmiştir. Süleyman Han Kanunu böyledir.

Çıldır beylerbeyisinin yıllığı hass olarak 400.000 akça + tahsisat olarak 80 kese (3.200.000 akça)'dir. Çıldır kadısının tahsisatı ise günde 500 akça + yılda 7 kese (280.000 akça)'dir. Eyâlette 656 zeâmet ve tımar, 1.060 köyü içine alır ve dirlik sahiplerine yılda 320 kese gelir hâsıl olur (12.800. 000 akça = 2.030 milyon TL.). Eyâlette 1.500 sipâhî, 2.000 kadar kapıkulu ve hisâr eri vardır. Bunların 7 odası (bölüğü) yeniçeridir; topçu ve cebeci bölükleri de vardır. Eyâlet merkezi Ahıska'yı bir ara Safeviler ele geçirmiş, fakat IV. Murad 1634 Revân sefer-i hümâyûnunda geri almıştır. Şimdi eski Osmanlı Kafkas eyâletleri elden çıktığı, Safevî İran'a geri verildiği için, Çıldır, serhad eyâletidir.

Şavşad ve Livane sancakları ocaklıktır (yani aynı aileden sancak beylerinin idaresindedir). Eyâletteki sancak beylerinin yıllık has gelirleri akça olarak şöyledir: Pertek 462.190, Penek 400.000, Hacerek 365.000, Livane 365.000, Oltu 300.017, Ardahan 300.000, Ardanuç 280.000, Postahar 206.500, Hortiz 200.500, Mahcil 200.322, Acara 200.000, Şavşad 65. 600.

Sancaklarda zeâmet ve tımar sayısı şöyledir: Oltu 3 zeâmet ve 123 tımar, Ardahan 8 + 87, Ardanuc 4 + 42, Hacerek 2 + 72, Hortiz 13 + 35, Postahar 12 + 68, Pertek 8 + 54, Sasın 7 + 4, Lori 9 + 10, Ahıska 10 + 17, Çıldırlar 11 + 32, Hatala 18 + 7, İspir 4 + 14.

Ahıska

Kura ırmağı üzerindedir. Çıldır beylerbeyisi Vezir Gürcü Sefer Paşa şimdi burada oturmaktadır. Kedhudâsı Gürcü Derviş Ağa'dır. Ahıska-Revân arası 6 konaktır. Tiflis'e 5 konak, Tiflis'ten Gence'ye gene 5 konaktır. Kale içinde 1.100 basit ev vardır. İki kapılı bir kaledir. 28 cami ve mescid vardır. Yavuz Sultan Selim, Künbedoğlu, Halil Ağa Camileri sevimlidir. Bedesteni, çarşısı, kalabalık olan varoşta ayrıca 300 kadar dükkânı, Deli Mehmed Hanı, Ekmekci İsâ Ağaoğlu Hanı ve sâir hanları ve yapıları mevcuttur. Kaleden varoşa Kura üzerinden köprü ile geçilir. Ferah verici şehirdir.

Ahıska'nın 2 konak kuzeyinde Kütais, Açıkbaş Gürcü hükûmetinin merkezidir. Burası bir beylerbeyilik gibidir. 606.000 akça hass ile bir Gürcü beyi, beylerbeyilik eder. Çıldır beylerbeyisi, Osmanlı devletine bağlı olan bu hükûmeti kontrol eder. Kütais eskiden doğrudan doğruya bir Osmanlı beylerbeyiliğinin merkezi idi.

Hacerek kalesi, Ahıska ile Ardahan arasında, Çıldır eyâletinde sancak merkezidir. Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa, Gürcüler'den almıştır. Bu sancakta 500 asker vardır. Çıldır yakınında Şeytan kalesini 1582'de Ferhad Paşa almıştır. Kızlar kalesi de Çıldır yakınlarında, Cağ suyu üze-

rindedir. Al kalesi, Ahıska yakınlarındadır. Altın kalesi, Kızlar kalesinden 3 saattir. Odorya kalesi de Ahıska yakınlarındadır. Postahar kalesi, sancak beyi tahtı ve 1577'de Lala Paşa fethidir. Kadısının pâyesi 150 akçadır. Yukarıdaki kaleler kazâ veya nahiye merkezleridir. Hartiz kalesi de Çıldır yakınlarındadır ve 1579'da Lala Paşa, Gürcü kâfirlerinin elinden almıştır. Perkan da bu yakınlarda bir kaledir. Bu Gürcü kâfirleri, kâh Osmanlı'ya, kâh Safevî'ye tâbî geçinip hayatlarını devâm ettirirler. III. Murad zamanında bütün Gürcü ülkeleri Osmanlı'ya ilhâk edilmiştir.

Şavşad

Ardahan'ın kuzeybatısında, 1.600 metre irtifâdadır. Çıldır'a 7 saattir. Çıldır eyâletinde sancak merkezidir. Ocaklık yoluyle bir Gürcü ailesine verilen sancaktır. Ardanuç, güneybatısında ve Çıldır eyâletinin başkaca sancak merkezidir. Mahcil veya Avhatcl kalesi, diğer bir sancak merkezidir. Şavşad'ın da kalesi vardır. Harbe kalesi Ardanuç ve Çağızman kalesi Çıldır yakınlarındadır.

Ahıska'dan Erzurum'a gitmek üzere güneybatıya doğru yola çıktık. Valgar yaylasını 4 saatte aşıp Kinova kalesine geldik. Ahıska ve Ardahan sancakları sınırındadır.

Ardahan ve Göle

1.800 metre irtifâda ve Kuruçay'ın kuzey kıyısında, Şavşad'la Çıldır arasındadır. «Kara Ardahan» da denir. Çıldır eyâletinde sancak merkezidir. Bey hassı 300.000 akçadır. Bu sancakta 8 zeâmet ve 87 tımar vardır. Sancakta 1.000 asker vardır. Kadısı 150 akça pâyelidir. Dört köşeli, 72 kuleli, 3 kapılı güzel kalesi vardır. Kaya Paşa kaleye güzel hendek yaptırmıştır. Kalede bir oda (bölük) cebeci de bulunur. Vale kalesi, Ardahan yakınlarında ve 1579'da Lala Paşa fethidir. Göle kalesi, Ardahan'ın güneyinde, 2.280 metre yükseklikte, Kuruçay'ın batı sahiline yakındır. Lala Paşa fethidir. Ahars kalesi, Oltu'ya yakındır. Sancak merkezi olan Oltu, 1.280 metre yükseklikte, Oltu çayı üzerinde, Akdağ ile Allaahüekber Dağları arasındaki Oltu vâdisindedir.

Pertek, diğer bir sancak merkezidir. Gerek Pertek, gerek Hamagar, Mamervan, Nazarbat, Kenze, Kazan, Gazi Sefer Paşa kaleleri ve bu çevredeki diğerleri, Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa fethidir. Daha önce Safeviler'in gasbettiği Gürcü kaleleri idi. Zaman zaman Osmanlı'ya tâbi geçinirlerdi ama kalelerin içinde Gürcü askeri bulunurdu. Şimdiki gibi Osmanlı askeri yoktu. Bu kalelerde her türlü müessesese ve bina vardır. Bazısı kazâ, bazısı nahiye merkezidir.. Ardahan'dan Kars bir konak ve Erzurum 5 konaktır.

Ardahan'dan Göle'ye geldik. Levend Han yapısı kalesi vardır. Yavuz Sultan Selim devrinde ilhâk edilmiştir. Göle bazan 300.000 akça haslı sancak beyi merkezi olur. 150 akçalık kadısı vardır.

Yenek ve Mamerdan

Göle'den batıya doğru 8 saat sonra Yenek'tir. Yavuz Sultan Selim fethidir. Çıldır eyâletinde 400.000 akça haslı sancak beyi merkezidir. Sancakta 1.000 kadar asker vardır. Gürcü ve Ermeni Hıristiyanlar'dan azınlığı vardır.

Mamerdan, 2 saat ötede Yenek gibi bir kaledir. Lala Paşa fethidir. Eskiden Çıldır eyâletine bağlı imiş. Şimdi Erzurum eyâletinde sancak merkezidir. Beyinin hassı 203.000 akçadır. Kadısı 150 akça pâyelidir. 800 hâne kasabadır. Nakşbendî tarikati yaygındır.

İd köyüne geldik. Türk-Ermeni köyüdür. Mamerdan sancağında nahiye merkezidir. Umudum Dede. 100 hâne köydür. Sonra Rumlu Dede'ye geldik. Erzurum'un hemen kuzeyinde, Pasinler ovasının kuzeyindedir. Dumlu tepesinin (3.250 metre) güneydogusundadır. Bu tepenin eteğine, Gürcü Boğazı'nı geçerek gelmiştik. Nihayet Erzurum'a vardık. 10 gün sonra gene görevle hareket ettim. 11 saatte Hasankale'ye (Pasinler) geldim. Hep doğuya giderek zeâmet ve Ermeni köyü olan Badılenvanlı köyünde dinlendim. 9 saat sonra Meydancık kasabasına, oradan 10 saatte Mejengird kalesine vardım. Horasan sancağı merkez kazâsında nahiye merkezidir. 150 hisâr eri, Süleyman Han Camii, hanı, hamamı vs. vardır. Doğuda Han deresini aştım. Bu dere, Erzurum ve Kars eyâletleri arasında sınırdır. Dereyi aştıktan sonra Kars eyâleti toprağında Yedi Kilise'ye, oradan 6 saatte Barduz kalesine geldim. Nahiye merkezidir. Camii, mescidi, hamamı, çarşısı, pazarı var.

Geçkovan

Süleyman Han, Nahcıvan sefer-i hümâyûnunda fethetmiştir. Kars eyâletinde sancak merkezidir. Beyinin hassı 153.500 akça olmakla küçük sancaktır. Sancakta 1.200 asker vardır. Dörtgen kalesi, 150 akça kadısı, 3 camii, 50 dükkanı, 1.200 evi vardır. Büyük kasabadır. Doğuya doğru bir konak sonra Kars'tır.

Kars

Kars, basit bir yerken Lala Mustafa Paşa tarafından imar ve ihyâ edilmiştir. Eskiden Erzurum eyâletinin, bir ara Çıldır eyâletinin sancağı idi. Şimdi küçük bir eyâletin merkezidir. Beylerbeyi hassı 600.000 akçadır. Kars merkez, Kağızman, Magazbird, Verişan, Gecvan, Zarşad, Hocacan, Küçük Ardahan diye 8 küçük sancaktır. Merkez sancağında 7 zeâmet, 102 tımar, eyâlette 3.000 asker vardır. Ayrıca Kars kalesi çok müstahkem olup 1.500 asker tarafından korunur. Bunlar oturak askerdir, sefere eşmez. Merkez sancağı 10 kazâ ve 18 nahiyedir.

Lala Paşa yapısı olan kalesinin çevresi 5.700 arşındır. Büyük kaledir. 2.080 mazgalı vardır. Su, Behram Paşa, Çeri, Orta Kapıları mevcuttur. İç hisar, orta hisar ve dış kaleden ibarettir. 3.200 hâne kalabalık şehirdir. 1. 750 metre yükseklikte kurulmuştur. Kars çayının güney kıyısında, Çıldır-

la Kağızman arasındadır. Kuzeybatısında Allaahüekber Dağları uzanır ve 3.111 metreye kadar yükselir.

47 cami ve mesciddir. 8 cami, diğerleri mesciddir. Lala Paşa veya Hasan Hırkaanî, Vâiz Efendi, Ulu, Süleymân Efendi Câmileri güzeldir, sonuncusu kiliseden çevirmedir. Hüseyin Kedhudâ Camii de eskiden kilise imiş. Kaltakcı-zâde, Bayram Çelebi-zâde, Emîr Yûsuf Paşa Camileri de vardır. Camilerin bazılarında medrese dersleri gösterilir, ayrı medrese yoktur. 18 mekteb mevcuttur. Emîr Yûsuf Paşa ve Eski Hamamlar güzeldir. 200 dükkânlı çarşısı vardır.

Kars eyâletinde halk Türk'tür. Çok az Kürd ve Hıristiyanlar'dan Ermeni vardır. Kars'tan kuzeye doğru 12 saat sonraki konak Erçebük köyüdür. Bağırsak deresi, 3 saatte Olgar yaylası aşılıp Kars'tan çıktığım 3. gününde gene Ahıska'ya geldim. Sonra güneye dönüp bir kaç günde Kağızman'a geldim.

Kağızman

Aras'ın güney kıyısına yakın, 1.400 metre yüksekte kurulmuş, Kars'ın güneyinde, Kars eyâletinde sancak merkezi kaledir. Kalesinde 300 hisâr eri vardır. Sancakta 900 asker mevcuttur (kale askeri hariç). Çevrede tuz, gümüş, altın, değirmen taşı mâdenleri vardır. Çevre tamamen Türkmen'dir, Ağrı Dağı tamamen Türkmenler'in yaylağıdır. Ağrı'dan Revân'a ve Kars'a kadar Türkmen aşiretleri gezip dururlar ve her yıl bir kaçı yerleşip köy kurar. Kağızman, 700 hâne kasabadır. Aras'ı kuzeye doğru geçtik.

Mağazbird

Kars eyâletinde sancak merkezidir. Süleyman Han fethidir. Beş köşeli kalesinde 150 hisâr eri, 600 bağlı bahçeli ev, sair binalar vardır. Eskiden çok daha büyükmüş. Acem istilâsında harâb olmuştur. Kale dibinden Arpa çayı akar. Arpa çayının doğu tarafı şimdi İran'ın elindedir ve burada İran'ın Şûregül kalesi vardır. Eskiden Arpa çayının öteki yakası (Revân eyâleti) da Osmanlı'da idi. Ani kalesi, Osmanlı tarafındadır. Zeâmettir ve Ermeniler oturur. Eski değerli harabeler vardır.

Zarşed

Kars eyâletinde sancak tahtıdır. Kalesi, 150 akça kadısı, bütün sancakta 1.200 asker vardır. Kalede 150 hisâr eri mevcuttur. Buradan 9 saat doğudaki Taliş, şimdi İran'ın Revân eyâletindedir. Gene doğuya 12 saat Üç Kilise, Ermeni kasabasıdır. Buradan Revân'a gelip Revân'ın Acem beylerbeyisine mektupları verdim. Batı tarafında 5 saatte Abdallar'a geldim. 100 hâne Türk köyü ve İran toprağıdır. Kuzeye 4 saat Abaran, sonra 500 hâne Gökdolak'a geldim. İran toprağında Türk köy ve kasabasıdır. Bundan batısı Osmanlı toprağıdır. 300 hâne ve zeâmet olan Şarabhâne kasabacığına, gene batıya doğru çemenlik sahrâlardan ve dağ eteklerinden 4 saat geçerek 300 hâne Begüm kasabacığına geldim. Kars eyâletindedir ve halkı Ermeni ve Gürcü'dür. Arpa çayı kenarındadır. Eskiden büyük yermiş, Ti-

mur harâb etmiş. Buradan gene İran toprağına geçip Şûregül kalesine geldik. 300 hânedir ve harabdır. Eskiden büyük yermiş. Geçti nahiyesi, 300 hâne ve Çalık Sefer Ağa'nın serbest zeâmeti Bulanık kasabacığından Kars'a döndüm. Kars kalesi dizdârı Ali Ağa'da bir gece misafir kalıp sabah yola çıktım. 200 hâne ve zeâmet olan Düşkaya kasabacığına, Vernişan 300 hâne kasabasına geldim. Bu sonuncusu şimdi Kars alay beyinin zeâmetidir ve eskiden sancak merkezi imiş. Buradan kuzeye Ahıska 2 konaktır. Batıya doğru Zeyn Han, 200 hâne kale ve nahiyedir. 40 kadar dükkânı, hanı, hamamı, camii, hisâr erleri vardır. Batıya doğru Soğanlı Bel'den, 150 hâne Komadamı köyünden geçtim. Bu köyle Pasin sancağı başlıyordu. 300 hâne Pasin kasabası, eyâlet yazıcısı Câfer Efendi'nin zeâmetidir. Çoban Köprüsü'nden Hasankale'ye ve oradan Erzurum'a vardım. Vezir-i âzam Sâlih Paşa'nın adamları, Erzurum Veziri ile görüşmek üzere gelmişlerdi.

Erzurum'dan kuzeye 2 saatte, 9 hizmetkârımla Kân (Çan) köyüne vardım. 200 hânedir. Kuzeye doğru 5 saat sonra Umudum Sultan köyüne geldim. Dumlu tepesinin kuzeyinde Gürcü Boğazı'ndan köprü üzerinde geçtik. Yanında aynı adda 200 hâne ve zeâmet köy vardır. Geri dönüp 9 saatte Dumlu'ya geldim. 200 hânedir. Sonra Akçakale'ye vardım. Tortum sancağında nahiyedir. 600 hâne kasabadır. Kalesi artık kullanılmıyor. Batıya doğru 6 saat sonra Savlo kalesi, 150 hâne zeâmet ve nahiyedir. 7 saat sonra Canca(Canha)'dır ki «Gümüşhâne» de derler. Trabzon eyâletinde sancak merkezidir.

Gümüşhâne

Dağ taş, gümüş çıkarmak için oyulmuştur. Osmanlı ülkesinde hâlen işletilmekte olan 70 kadar gümüş mâdeninin en zenginlerinden biridir. Kağızman, Hakkâri, Bingöl, Sincar, Merzifon, Kahire, Cebel-i Lübnan, Üsküb yakınında Kratova, Priştine yakınında Novoberda, Selânik, Bosna sınırında Serebernice gümüş mâdenleri de zengindir. Gümüşhâne'de 7 kol damardan gümüş çıkarılır. Gümüş sanayii de ileridir. Bana burada bir gümüş buhurdanla bir gümüş gülâbdan hediye ettiler. Gümüşhâne, Harşit çayının güney kıyısına yakın ve 1.400 metredir. Güneydoğuya dönüp Bayburd'a geldim.

Bayburd

Çoruh ırmağına dökülen bir çayın üzerinde ve 1.550 metrededir. Bayburd ovasının doğusunda kurulmuştur. Erzurum merkez sancağında 150 akça kazâ merkezi ve beylerbeyi hassıdır. Bir ara sancak merkezi de olmuştur. Kadısının yılda ayrıca 6 kese tahsisatı vardır. Beşgen kalesinin sûr yüksekliği 40 arşındır. Hendeksizdir. İki kapısı, hisâr erleri vardır. Kale 300 ve varoş 1.000 hâne kadar büyük kasabadır. Evler basittir. 19 mahalle Türk, 7 mahalle Ermeni'dir. Mahalleler küçüktür. Rum ve Kürd de vardır. Fâtih, burayı Yıldırım Han'dan sonra kesin şekilde tekrar fethedince, Tire'den 3.000 nüfus nakledip yerleştirmiştir. Halkın çoğu Tire asıllıdır ve Tire'den gelenler, aradan 5 nesil geçmesine rağmen, menşe'lerini bilirler. İç kalede Ebülfetih (Fâtih Mehmed) Camii, çarşıda Zâhid Efendi Camii, Mahkeme, Boyahâne-i Sultânî denilen büyük beylik (devlete ait)

boya fabrikası, Un Kapanı, Şengül Bey Camii, Şengül Ali Bey, Kızıl ve Köprü Hamamları, 3 tekkesi, Kadı-zâde Mehmed Efendi Camii ve Kervansarayı, bedesteni, 300 dükkânlı çarşısı ve sair lüzumlu binaları vardır. Buradan doğuya yol alıp, 200 kişilik maiyetimle Tortum'a geldim (Evliyâ, Erzurum beylerbeyisi nâmına vergi toplamakta, beylerbeyinin emir mektuplarını mülkî âmirlere vermekte ve askerî dirlikleri teftiş etmektedir).

Tortum

Erzurum'un kuzeydoğusunda, 1.500 metre irtifâda, kaleli, Süleyman Han Kanunu'na göre Erzurum eyâletinde sancak merkezidir. Sancakta 6.000 asker vardır. Sancak beyinin ayrıca yılda 6.500 altın tahsîsâtı vardır. Kalesinde Süleyman Han Camii mevcuttur. 7 mahalle, 7 cami ve mescid, 2 hanı, 10 mekteb, 70 dükkanı, 718 hâne kasabadır. Medresesi yoktur.

Buradan kuzeye çıkıp Trabzon eyâletinde sancak merkezi olan Gönye'ye çıktım. Karadeniz sahilidir. Buradan Gürcistan'a girdik ve Gürcü ülkesine akın yapıp cezalandırdık. Zira bir müddetten beri itaatten çıkmışlardı ve vergi vermiyorlardı. Akına Vezir Seydî Ahmed Paşa kumanda ediyordu. Maiyetinde Ketağaç Paşa vardı ve 2 Gürcü kızı esir almıştı ki, yıldız ve hûri kadar güzel bakirelerdi. Göz kamaştırıyorlardı. Seydî Ahmed Paşa bu iki kızı Çerkes Ketağaç Paşa'ya 1.000 altın vererek aldı. 20 diğer güzel kızla beraber, Istanbul'a Sultân İbrahim Han'a hediye gönderdi. Bu iki küçük kızı ben de gördüm; doğrusu *Kur'ân*'ın «biz insanları mahlûkların en güzeli şeklinde yarattık» meâlindeki âyet-i kerîmesinin delili idiler. Açıkbaş Gürcü Beyi'nin bu akından ödü koptu. Vergilerini muntazam ödemiye söz verdi. Seydî Ahmed Paşa'ya 5 köle, 5 cariye, bana bir köle, bir cariye hediye gönderdi. Hâsılı Gürcistan'a velvele verip Tortum'a döndük. Tortum kalesinden top atılarak Gazi Çerkes Seydî Ahmed Paşa selâmlandı. 1647 kasımının ilk günü Erzurum'a dönüp maiyetinde bulunduğum Erzurum beylerbeyisi Vezir Defterdar-zâde Mehmed Paşa'ya el öpüp gazâmızı anlattım. İsteği üzerine 9 saatte *Kur'ân-ı Kerîm*'i hatmettim.

Defterdar-zâde Mehmed Paşa, akrabâsı olduğum için beni çok severdi. Babası Hersek'in Novesin kasabasından Istanbul'a gelmiştir. Maliye tahsil etmiş, IV. Murad Han'ın defterdarlığına(maliye nâzırı) kadar yükselmiş ve vezir olmuştur. Annesi Abaza idi ve dayım Melek Ahmed Paşa'nın akrabâsındandı. Şöyle ki: Mehmed Paşa'nın annesi, benim annemin hala kızı idi. Binâenaleyh Mehmed Paşa benim ikinci derecede tezye oğlum olur. Istanbul'da doğmuş olmakla beraber Defterdar-zâde Mehmed Paşa, Boşnak bir baba ile Abaza bir annenin çocuğu idi. Ben ise, çok eskiden Kütahya'dan Istanbul'a gelmiş bir Türkmen aileden inen bir baba ile Abaza bir annenin çocuğuyum.

15 aralık 1647'de şiddetli kış içinde Erzurum'dan Istanbul'a doğru hareket ettim. Kân ve Ilıca'da konaklayıp 200 hâne Hınıs, 200 hâne Mama Hâtun Türk kasabacıklarında konakladık. Zeâmet Ketür köyünden sonra Fırat üzerini köprüden geçip nehir boyu 9 saatte Şirim, 7 saat nehir boyunca gidip Emin köyünden Kemah'a geldim.

Kemah

Karasu(Batı Fırat) güney kıyısında, 1.100 metre yükseklikte, Erzincan'ın güneybatısındadır. Erzurum merkez sancağında 300 akça büyük kazâ merkezi ve beylerbeyi hassıdır. Kadısının ayrıca yılda 1.500 altın tahsisatı vardır. Beş köşeli, üç demir kapılı, Fırat'a dayanmış kalesi artık kullanılmıyor. Süs olsun diye 36 eski top bırakmışlar. Kale içi 600 basit ev, 3 cami, 8 mescid ve sair binalardır. Bey Camii güzeldir.

Kemah'ta 3 gün kaldım. Fırat boyu kuzeydoğuya çıkarak 9 saatte 200 hâne ve zeâmet Sorim kasabacığına, aynı yolu takib ederek 10 saat sonra Cebece Hanı'na, daha sonra Çemen köyüne geldik. Sonraki konak Erzincan'dır.

Erzincan

Önce Yıldırım, sonra kesin şekilde Fâtih fethidir. 1.200 metrede kurulmuştur. Karasu(Batı Fırat) ırmağının kuzey kıyısına çok yakındır. Keşiş ve Munzur Dağları arasındaki vâdidedir. Bazan sancak merkezi olmuşsa da, şimdi Erzurum merkez sancağına bağlı 150 akça kazâ merkezidir. Kadısının yılda ayrıca 6 kese tahsisatı vardır. Kalesi artık askerî maksatla kullanılmıyor. 200'ü kale içinde olmak üzere 2.000 kadar hâne küçük şehirdir. Ekserisi basit ve tek katlı evlerdir. 7 cami, 63 mescid, 7 tekke, bir kaç hamam, 11 büyükçe han, 48 mahallesinde 40 kadar mekteb, 75 dükkânlı küçük çarşı, perâkende pek çok dükkân ve sair binalardan ibarettir. Mevlevi-hânesi mükelleftir ve zengin kütübhânesi vardır. Kütübhânede Hazret-i Mevlânâ yazısı *Kur'ân* ve *Mesnevi* mevcuttur. Bedesteni vardır. Şeyh Hâlid Dede-Efendi, Vezir Hemdem Paşa Türbeleri, Erzincan'dadır.

Erzincan'dan Şebinkarahisar'a gitmek üzere kuzeybatıya doğru yola çıktım. Konakladığımız yerler şöyledir: 7 saat sonra Başhan, zeâmet ve Türk-Ermeni köyü olan Erzenes, buradan 6 saatte Şeyh Mennân, 8 saatte Erzenderler, 4 saatte Tapan Ahmed Ağa köyü, oradan bir konak sonra Şebinkarahisar.

Karahisâr-ı Şarki (= Şarki = Doğu Karahisar = Şebinkarahisar)

Afyon Karahisârı'ndan ayırmak için böyle derler. 1.300 metre irtifâda kurulmuştur. Bağarsık suyunun Kelkit'e döküldüğü yere yakın ve suyun az kuzeyinde(batısında) ve Giresun dağlarının güney eteğindedir. Önce Yıldırım Han, sonra kesin şekilde Fâtih fethidir. (Yavuz) Selim Han Kanunu mûcibince sancak merkezi oldu. Erzurum eyâletine bağlıdır ve Erzurum eyâletinin en batıdaki sancağıdır. Küçük sancaklardandır. Sancak beyi hassı yılda 130.000 akça + tahsisatı yılda 40 kese(1.600.000 akça)'dir. Karahisar kadısının tahsisatı yılda 2.000 altın + günde 150 akçadır. 7 köşeli, 3.600 arşın cürmünde, 3 demir kapılı, 50 toplu kalesi vardır, hisâr erleri de mevcuttur ama, kalenin artık pek askerî de-

ğeri kalmamış ve biraz bakımsızdır. 42 cami ve mescidden Fâtih Camii kalededir. 9 mahallede 1.670 evdir. Büyük kasabadır. 3 tekke, 2 hamam, 4 han, 7 mekteb, 750 kadar dükkân, Tapan Ahmed Ağa'nın hayır eseri bedesten vardır. Bedestenin kapısının önüne bir arslan postunu pamukla doldurup canlı arslana benzetmişler, gelip geçen bakar. Şehre benzer yerdir ama medresesi yoktur. Bazı camilerinde bazı medrese dersleri gösterilir.

Karahisar'dan hareket edip batı-kuzeybatıya doğru Kelkit'in kuzey kıyısını tâkiben 6 saatte Yâkuub Ağa köyüne geldik. Zeâmet ve Türk-Ermeni köyüdür. 5 saat sonra Boğazkesen'den geçtik. Buradan 9 saat sonra Hacı Murad kalesidir. Akkoyunlu yapısıdır. Çevresi 1.000 adımdır. Kale içinde 70 hâne var. Şebinkarahisar sancağının Koyulhisar kazâsında nahiye merkezidir. 6 saat sonra Çavdar zeâmet köyü, 5 saat sonra zeâmet Ermeni köyü, 4 saat sonra Kilisecik, sonra Kilerci Veli Ağa köyüdür. Şebinkarahisar sancağının Eskefser kazâsında zeâmet ve 200 hâne kasabacıktır. Sonraki konak, Başçiftlik köyüdür. Aynı kazâ toprağındadır. Bundan sonra Erzurum eyâleti biter ve Sıvas eyâleti başlar. Sıvas eyâletinde önce Niksar'a ayak bastık.

Bundan sonra Evliyâmız, Sıvas ve Anadolu eyâletlerinin bazı parçalarını anlatıp III. cilde geçer. Bu ciltte Anadolu, Karaman, Adana, Haleb, Şam, Trablusşâm eyâletlerinin bazı parçalarını anlatarak Haleb'den Bâb'a döner. Oradan Karaköprü, Kızılhisar köylerinden Nizib'de tekrar Doğu Anadolu'ya girer:

Nizib ve Birecik

Nizib, aynı adı taşıyan ve Fırat'a dökülen çay üzerinde ve 530 metre yükseklikte, Anteb'le Birecik arasındadır. Rakka(Urfa) eyâletinin Birecik sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Küçük kasabadır.

Birecik, Fırat'ın doğu kıyısı üzerinde, 450 metre yüksekliktedir. Rakka(Urfa) eyâletinde sancak merkezidir. Bütün Rakka(Urfa) eyâleti, Yavuz Sultan Selim Han fethidir, Memlükler'den almıştır. Orta derecede sancaklardandır. Sancak beyi hassı 295.220 akçadır. Sancakta 15 zeâmet, 109 tımar, 2.000 asker vardır. Birecik kadısının yevmiyesi 150 akçadır. Merkez kazâsında 70 köy vardır. Birecik, Fırat üzerinde çok işlek bir nehir limanıdır. İskele emini, limana bakar ve büyük teşkilâtı mevcuttur. Devlet limandan yılda 70 yük vergi sağlar(7 milyon akça = 1.085 milyon TL.). Üç katlı güzel kalesi vardır ama, artık askeri bakımdan işe yaramadığı için kendi hâline terkedilmiştir.

Canlı yerdir. Varoşta çift katlı 900 ev vardır. Kalesinde de evler, hisâr erleri, 70 parça top, kayalar içine oyulmuş su yolları mevcuttur. İç hisarda Selim Han Camii, varoşta 11 cami ve mescidle sair binalar vardır. Medresesi yoktur.

Doğuya doğru Rûmkal'a'ya geldim. Eskiden büyük yermiş. Şimdi o kadar mâmur değildir ve çok harabe vardır. Sultan Selim kalesini tamire çalışmışsa da şimdi kendi hâline bırakılmıştır. Nahiyedir. Küçük kasabadır. Buradan kıbleye doğru Sürûc 10 saattir.

Sürûc (Suruç)

Birecik'le Urfa arasında, Urfa yaylasının güneyindedir. Haleb eyâletinde sancak merkezidir. Orta derecede sancaklardandır. Sancak beyi hassı 277.900 akçadır. Sancakta 9 zeâmet, 291 tımar vardır. Bu sancak halkı Türkmen ve Kürd olup az Arab vardır. Kadısının yevmiyesi 150 akçadır.

2 saat kuzeydoğuda Çâr-Melik kalesi, Urfa merkez kazâsının nahiyesidir. Hisâr erleri, 100 hânesi, camii, mescidleri, hamamı, mektebi, hanı vardır. Bu nahiyede halk Türkmen'dir. Sürûc ile Urfa arasındaki konaktır.

Urfa

550 metre yükseklikte kurulmuştur. Asıl adı «Ruhâ»dır. Rakka eyâletinin merkezidir, «Urfa Eyâleti» de derler. Küçük eyâletlerden sayılır. Beylerbeyi hassı yılda 600.076 akça + tahsisatı yılda 20.000 altındır. Merkez sancağında 7 zeâmet, 132 tımar, 1.000 asker, bütün eyâlette 2.600 asker vardır. Süleyman Han zamanında eyâlet merkezi Suriye'de Rakka idi. Şimdi Urfa'dır. Süleyman Han Kanunu'na göre sancakları şöyledir: Urfa merkez, Cemâsi, Hâbûr, Rakka, Dirce, Beni Rebîa, Rahbe, Birecik, hepsi 8 sancak. Urfa kadısının yevmiyesi 300(nâdiren 500) akça + yıllığı 3.500 altındır. Şehirde 4 mezhebden ayrı müftü vardır. Urfa eyâletinde halk Türkmen, Arab ve Kürd'dür ve göçebe, yerleşikten çoktur.

Kalesi güzeldir. 200 hisâr eri bekler. 2.620 hâne kalabalık şehirdir. Bağlı bahçeli, hamamlı mükellef konak ve sarayları da vardır. Tayyar Mehmed Paşa, oğlu Ahmed Paşa, Paşa(Beylerbeyi), Molla(Kadı), Gezer Paşa, Celâlî Kadı, Mustafa Paşa Arab Ali Paşa Konakları çok büyüktür. 22 cami, 67 mescid, 5 medrese, 30 mektebdir. İç kalede Minaresiz Cami, Paşa Sarayı yakınında Kızıl Cami(Arablar kiliseden bozmuşlar), Ak Cami, Halil İbrahim Camii, Pazar, Sultan Hasan, Tarihli, Câygirli, Ahaveyn, Debbağhâne, Tâbehâne, Bey Kapısı, Hekim Dede, Kara Meydan, Uğurlu Meydan Camileri'nin çoğu çok eskidir ve Arab hâkimiyetinden kalmıştır. Bazıları Selçuklu ve Memlûk, bir kaçı da Osmanlı eseridir. Kızıl Cami, Firuz Bey, Sultan Hasan Medreseleri, Kızıl Cami, Halil İbrahim, Sultan Hasan, Ak Camii Mektebleri mükelleftir.

Hazret-i Halil İbrahim, yani Halilu'r-Rahman makamı Urfa'dadır. Çok büyük dinî ziyaret yeridir. Dergâhı ve zengin imâreti vardır. İç hisârın dibinde, kale içinde ve Abbâsîler'den kalmadır. Nemrûd'un Hazret-i İbrahim'i yakmak istediği ateşten çıkan kaynağın suyu, şimdi sarachâne, debbağhâne ve bir çok han, hamam ve camie verilmiştir. Havuzda kırmızı balıklar yüzer. IV. Murad Han, Bağdad fethine giderken iki balık yakalatıp kulaklarına altın küpe geçirmiştir. 8 çarşı ve 70 kadar hususî konak hamamı mevcuttur. Hamamları şunlardır: Paşa, Samsad Kapısı, Hacı Bey, Cıncıklı, Arasta, Muharrem, Keçeci, Meydan Hamamları. Tayyar Mehmed Paşa Sarayı'nda IV. Murad devrinde yapılan iki hususî hamam, pek mükelleftir. Yetmiş, Hacı İbrahim, Samsad Kapısı, Bey Kapısı, Sebil Hanları büyüktür. Mağaralar içine oyulmuş hanlar, Samsad Kapısı'nın dışında ve görülecek şeylerdir. 10 tanedir. Her biri 500-600 at alır kervan-

saray gibi teşkilâtlandırılmıştır. 400 dükkân, sarachâne, 2 bedesten mevcuttur. Tayyâroğlu Ahmed Paşa Bedesteni 3 demir kapılı, yeni ve çok güzel ve zengindir. Buradan her çeşit en değerli lâl, yâkut, zümrüd ve diğer mücevherler satın almak mümkündür. Debbağhânesi, değirmenleri de zengindir.

Şehirde Türk, Kürd'den fazladır. Pamuklu dokuma sanayii gelişmiştir. Halîl'Ullah makamında bulunan balıkları avlamak yasaktır.

Urfa'dan kuzeybatıya çıktık. Avlanarak 6 saatte Seyyidgazi kasabacığına geldik. Fırat kıyısında, kaleli ve nahiye merkezidir. Buradan Fırat'ı geçtik ve Kerek'e geldik.

Kerek, Samsad ve Hârân (Altınbaşak)

Kerek, Maraş eyâletinde 150 akça kazâ merkezi, 1.000 hane büyükçe kasabadır. Pamuk tarımı yapar. Samsad, ona yakındır. Fırat'ın kuzey sahiline yakındır. Maraş eyâletinde 150 akça kazâ, bazan sancak merkezidir. Bu Fırat nehri, burada Maraş ve Urfa eyâletleri arasında sınırdır.

Güneydoğuya inip Urfa'ya döndük. Oradan güneydoğuya inip Hârân'a 9 saatte geldik. Nemrûd mel'ûnunun kalesidir. 375 metre irtifâda kurulmuş, Colap çayının doğu kıyısındadır. Eskiden çok büyük, mâmur ve kültür merkezi imiş. Abbâsiler devrinde çok gelişmiş. Şimdi her taraf harabedir. Burada ve çevrede halk Türkmen ve Arab'dır ve çoğu göçebedir, Kürd'ü azdır. Nahiye merkezidir.

Rakka

18 saat güneyde Rakka'ya geldik. Fırat'ın kuzey kıyısına yakındır. Çöl içindedir. Rakka veya Urfa eyâletinin eski merkezidir. Şimdi eyâlet merkezi Urfa'ya alındığı için sadece aynı eyâletin bir sancağına merkezdir. Yavuz Sultan Selim fethidir, Memlûkler'den alınmıştır. Bütün sancak göçebe Arab ve Türkmen oymakları ile doludur. Çok az yerleşiktir. Bu sancakta Kürd yoktur. Temmuzda sancak boşalır. Türkmenler ve Arablar, yaylalara giderler. Yolda eşkıyâlık yaparlar. Onun için sancak beyleri âsâyişe çok dikkat ederler. Büyük kalesi vardır ama şimdi harabdır. Batıya doğru 6 saat sonra Bûk gölcüğüne geldik. Burası vâhadır. Dutçuluk ve ipekcilik yapılır. Çevrede yağmacı göçebe Bedeviler'den sakınmak lâzımdır. Rakka'dan 10 saat batıda Câber kalesi bulunur.

Câber Kalesi

Rakka ile Meskene arasında, çöl içinde, Fırat'ın kuzey kıyısındadır. Rakka sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. Kalede dizdar ve hisâr erleri vardır. Mûsul-Haleb ve Âmid-Şam yolu üzerinde olduğu için mâmurdur. Selim Han, Memlûkler'den almıştır. Nehir kenarında küçük kasabasında cami, han, hamam, küçük çarşı, mekteb, dut bahçeleri mevcuttur. Fazla bina yoktur. Bütün çevre Türkmen olup buraya Arablar'ı yaklaştırmazlar. Zira Türkmenler'in pek yüce ve ulu millî makam-

larıdır. Her geçen Süleyman Şah Türbesi'ne yüz sürer. Daha ötede Fırat'ın batı tarafı Haleb eyâleti, bu taraftaki doğu tarafı Urfa(Rakka) eyâletidir.

Bâlis

Haleb eyâletinde sancak merkezidir. Orta derecede sancaklardandır. Bey hassı 280.000 akçadır. Sancakta 14 zeâmet, 57 tımar, 1.060 asker vardır. Kadısı 150 akça yevmiyelidir. Rakka'nın bir konak batısında, Haleb'le Rakka arasındadır. Fırat üzerinde işlek iskeledir. Vaktiyle Canbuladoğulları burada sancak beyi iken daha kalabalık ve zenginmiş.

Fırat kıyısı vaktiyle mâmur köylerle doludur. Şimdi pek çoğunun harabesi görülür. Rusâfe kasabasına geldim. Fırat'tan bir günlük mesafede nahiyedir. Kalesi harâb olmuş. Vaktiyle zengin yermiş. Oradan başka bir nahiye merkezine, Merkisa'ya, oradan Re'sü'l-Ayn'a geldim. Hâbûr ırmağının doğu kıyısına yakın nahiyedir. Buradan güney doğuya inip Ane'ye vardım. Fırat'ın güney kıyısında, Şam-Bağdad yolunda, Suriye Çölü'nde(Bâdiyetü'ş-Şâm)dir. Kazâ merkezidir. Fırat boyunca kuzeybatıya çıkıp aynı çölde Deyrü'z-Zor'a(Deyr-i Zor) geldim. Burası da kazâdır. Mûsul-Şam yolu üzerindedir. Buradan kuzeye çıkarak Hadde ve Hadisa kalelerine geldim. Nahiye merkezleridir(Ane ve Zor'un da kaleleri vardır).

Cûlâb ve Siverek

Cûlâb, Urfa merkez sancağında 150 akça kazâ merkezi, 1.000 hâne büyükçe kasabadır. Yarısı zeâmet, yarısı hass-ı hümâyûn'dur. Pirinç tarımı yapılır. Camileri, mescidleri, han ve hamamı vardır.

Siverek, bunun kuzeyindedir. 850 metre yükseklikte kurulmuştur. Hısn-ı Mansûr ile Âmid(Adıyaman'la Diyarbakır) arasındadır. Diyâr-ı Bekr eyâletinde sancak merkezidir. Orta derecede sancaklardandır. Hassı 213.043 akçadır. Sancakta 4 zeâmet, 123 tımar, 1.200 asker vardır. Kadısı 150 akça yevmiyelidir. Kalesi vardır.

Rahbe

Urfa eyâletinde sancak merkezi ve büyük sancaklardandır. Hassı 600.000 akçadır. Sancakta 100 zeâmet, 156 tımar, 800 sipahi ve sair asker vardır. Kadısı 150 akçalıktır. Kalesi mevcuttur. Küçük Zab, bu kalenin dibinden Dicle'ye dökülür. Dicle'nin batı kıyısındadır. Mûsul'un güneyidir. Urfa eyâletinin en doğudaki sancağıdır.

Buradan Siverek'e döndüm. Karakayık yoluyle kuzeybatıda doğru Fırat'ı geçip Gerger'e geldim. Malatya sancağında nahiyedir. Buradan kuzeydoğuya doğru tekrar Fırat'ı geçip Çermik'e geldim.

Çermik

Fırat'a dökülen bir çayın güney kıyısında, Mâden Dağları'nın güneybatı eteğinde Âmid'le Malatya arasındadır. Güzel ılıcalarından dolayı «Ilıcalı Çermik» de derler. Diyâr-ı Bekr eyâletinde sancak merkezidir. Or-

ta derecede sancaklardandır. Bey hassı 299.400 akçadır. Sancakta 9 zeâmet ve 105 tımar vardır. Kadısı günde 150 akça alır. Küçük, güzel şehirciktir. Bu sancakta halk Türkmen ve Kürd'dür.

Az kuzeybatıda Çüngüş, Çermik sancağında nahiyedir. Buradan güneybatıya indim. Abdiher, aynı sancakta başka bir nahiyedir. Gerger'e tekrar geldim. Batıda Sagraz kalesine vardım, nahiyedir ve bu çevre Türkmen'dir. Kargasekmez'den Safraz'a, oradan Malatya sancağında nahiye olan Serec'e, oradan kuzeye çıkıp Kâhta'ya vardım.

Kâhta ve Hısn-ı Mansûr (Adıyaman)

Kâhta, aynı adı taşıyan ve Fırat'a dökülen çayın batı kıyısı yakınında, Hasn-ı Mansûr'un doğu-kuzeydoğusundadır. Malatya sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir. Bu kazâda halk tamamen Türkmen'dir. Camileri, mescidleri, mektebleri, han, hamam ve çarşısı vardır. Mâmur kasabadır.

Hısn-ı Mansûr, «Mansûr Kalesi» demektir. Ama Türkmenler «Adıyaman» derler. Maraş merkez sancağında 150 akçalık kazâ merkezidir ve vaktiyle sancak merkezi de olmuştur. 70 köy bu kazâya bağlıdır ve kazâ tamamen Türkmen'dir. Kâhta ve Hısn-ı Mansûr kazâlarında Kürd yoktur. Şirin şehirciktir. Kalesi vardır. Maraş'a bir ve Ayntab'a 2 konaktır. Güneydoğuya inerek gene Samsad'a, oradan kuzeybatıda Besni'ye, sonra güneybatıya inip Maraş'a geldim.

Bundan sonra Evliyâ, Maraş, Karaman, Sıvas eyâletlerinden bazı yerleri anlatır. Arabgir'den Harput'a gelir:

Harput

Murad suyunun güneyinde kalır (o sırada Mâmûretü'l-Azîz = Elazığ şehri kurulmamıştır. XIX. asrın sonlarına doğru Abdülazîz Han kurmuştur). Diyâr-ı Bekr eyâletinde sancak merkezidir. Yavuz Sultan Selim devrinde Bıyıklı Mehmed Paşa fethidir. Orta derecede sancaklardandır. Sancakta 2.200 asker vardır. Sancak beyinin hassı dışında yılda 9.000 altın tahsisatı vardır. Harput kadısının tahsisatı günde 300 akça + yılda 6 kesedir.

Güzel kaledir. Kalede 1.000 kadar ev, mehter-hâne, şâhî toplar, Mansûr-zâde ve Köse-zâde Konakları vardır. İç Kale, Ulu, Meydan, Sâre Hâtun, Arslanlı, Zahriye, Âzer Hâtun, Ağa, Devâsûdiye Camileri, pek çok mescid, Zahriye, Ulu, Hâtûniye Medreseleri ve daha 3 medrese, 50 mekteb, tekkeleri, hamamları içinde Kale, Cemşid, Dede Hamamları, 120 konak hamamı, 2 bedesten, 600 dükkânlı çarşı, sarachânesi, mutâfhânesi, Çarşı Hanı, başka hanları ve müesseseleri mevcuttur.

Harput sancağı halkı Türk ve Kürd'dür. 2 saat güneyde Harput Gölü vardır (şimdi: Hazar Gölü, 1.135 metre). Kuzeye doğru Murad suyu geçilince Pertek'tir.

Pertek

Murad suyunun kuzey kıyısı yakınında, 1.050 metre irtifâdadır. Diyâr-ı Bekr eyâletinde sancak merkezidir. Orta derecede sancaklardandır. Sancak beyi hassı Süleyman Han Kanunu mûcibince 380.000 akçadır, ayrıca 10 kese tahsisatı vardır. Bütün Diyâr-ı Bekr eyâleti gibi Yavuz Sultan Selim Han fethidir. Aynı Kürd ailesinden sancak beyleri seçilmektedir. 150 akça kadısı vardır. Küçük kalesi mevcuttur. Sancakta 800 asker vardır. Tımar ve zeâmet teşkilâtı yoktur.

Sağman

Bu kale de aynı Kürd ailesine yurdluk ve ocaklık olarak verilen Diyâr-ı Bekr eyâletine bağlı sancaklardandır. Pertek sancağının doğusundadır. Orta derecede sancaklardandır. Beyinin hassı 369.057 akçadır. Tımar-zeâmet teşkilâtı yoktur. 850 asker çıkarır. Sancak beyi, bu sayıda askeri sefer hâlinde tutmakla yükümlüdür. Kadısı 150 akça yevmiyelidir.

Çemişkezek

1.200 metre irtifâda, Murad suyuna karışan bir çayın doğu kıyısında, Pertek'in kuzeybatısındadır. Burası Diyâr-ı Bekr eyâletinin en batısıdır. Orta derecede sancaklardandır. Bey hassı 334.223 akçadır. 2 zeâmet ve 18 tımarı, 150 akça kadısı vardır.

Palu

Pertek'in güneydoğusunda, Harput'un doğusunda, Murad suyunun kuzey kıyısındadır. Diyâr-ı Bekr eyâletinde aynı Kürd ailesine verilen sancaklardandır, ocaklık ve yurdluktur ve tımar-zeâmet teşkâtı yoktur. Küçük sancaklardandır. Sancak beyi 2.000 süvariyi sefer hâlinde tutmaya mecburdur. Kadısı 150 akça yevmiyelidir. Bu yurdluk sancaklarda da kadılar Istanbul'dan gönderilir. Yerliden kadı olmaz. Selim Han Kanunu'dur. Diyâr-ı Bekr sancaklarından 9'unun belirli Kürd ailelerine verilmesi de aynı kanun mûcibidir. Zira bu beyler Selim Han'a hiç karşı koymadan itâat etmişler, Safevî hâkimiyetinden ayrılarak Osmanlı'ya katılmışlardır. Çemişkezek gibi Palu'nun da kalesi vardır. Murad suyuna inen, kaya üzerinde bir yalçın kaledir. Kalede cami ve asker vardır. Varoş 1.000 basit evden ibaret büyükce kasabadır. Ergani, Eğin ve Harput'un her biri Palu'ya bir konak, Âmid 2 konaktır. Kasaba yakınındaki Bağın köyü çok güzeldir. Diyâr-ı Bekr eyâletinin bu yurdluk 9 sancağında halk Kürd'dür. Türkler azdır.

Çapakçur (Bingöl)

Palu'nun kuzeydoğusunda, 1.250 metre irtifâda, Murad suyuna dökülen bir çayın güney kıyısındadır. Burası da Diyâr-ı Bekr eyâletinin aynı Kürd ailelerine sancak beyliği verilen 9 sancağından biridir. Bu 9 sancağa birden «Kürdistan» denilir ve İran'daki Kürdistan(Ardelân) eyâletin-

den başkadır. Diyâr-ı Bekr eyâletinin diğer sancakları ocaklık değildir ve tımar-zeâmet teşkilâtı vardır, bu «Kürdistan» tâbirinin şümûlüne girmez. Çapakçur'da istisnâî olarak tımar zeâmet teşkilâtı vardır ama, beyleri aynı aileden seçildiği için ocaklık sancaklardandır. Orta derecede sancaklardan sayılır. Çapakçur sancak beyinin tahsisatı yılda 40 yük'tür(4 milyon akça). Beyin ailesi erkek tarafından inkırâz edince sancak, diğer sancaklar gibi herhangi bir sancak beyine verilecektir. Süleyman Han kanunudur. Sancak beyi hassı 370.000 akçadır. Sancakta 5 zeâmet, 35 tımar, 300 sipahi vardır. Kadısı 150 akça yevmiyelidir. Bu sancakta göçebe 200.000 Kürd ve bunların bir milyon koyunu vardır.

Genc

Çapakçur'un güneydoğusunda, Murad suyunun güney kıyısında, Genc Dağları'nın kuzey eteğindedir. Diyâr-ı Bekr eyâletinin «Kürdistan» denen 9 ocaklık sancağından biridir. Sancak beyliği, aynı ailede kalır ve dirlik teşkilâtı yoktur. Diğer bakımlardan, başka sancaklar gibidir. Eskiden sancak beyi 3.000 askerle sefere eşermiş. Şimdiki sancak beyi Ali Bey, sadece 1.000 süvariyi sefer hâlinde tutmakla mükelleftir. Genc kadısı Istanbul'dan 300 akça yevmiye ile gönderilir. Kalesi, 12 arşın yüksekliğinde sûru vardır. Eğil, Cezire, Hazo da böyle Kürd beylerine mahsus ocaklık sancaklardır.

Atak

Büyük sancaklardandır. Diyâr-ı Bekr eyâletinin Kürd beylerine ocaklık olarak verilen 9 sancağından biridir. Genc ile Kulp arasındadır. Sancakta 9 zeâmet, 76 tımar, 800 sipahi vardır. Sancak beyi hassı 447.300 akçadır.

Caska (Cikse) ve Kulp

Caska, Genc sancağında kazâ merkezidir. 2.000 hâne şehirciktir. Kılıç, bıçak ve hançerleri çok meşhurdur. Kulp'un az batısındadır.

Kulp, Genc'in güneydoğusunda, 900 metre irtifâda, Genc Dağları'nın güneybatı eteğindedir. Diyâr-ı Bekr eyâletine bağlı ocaklık yoluyle Kürd beylerine verilen küçük bir sancaktır. Sancak beyi hassı 166.668 akçadır. Istanbul'dan 150 akça yevmiyeli kadı gönderilir. 700 asker çıkarır. 2 zeâmeti, 74 tımarı vardır. Tercil kalesi yoluyle Hazo'ya geldim.

Hazo (Hazro)

Kulp'un güneybatısında, Âmid'in(Diyarbakır) kuzeydoğusundadır. Diyarbekir yaylasının kuzeyindedir. Burası da Diyâr-ı Bekr eyâletinin Kürd beylerine ocaklık yoluyle verilen sancaklarından küçükle orta arası bir sancaktır. Sancak beyi hassı 200.000 akçadır. Kalesi vardır. 9 zeâmet ve 100 tımarı, 500 askeri, 150 akça yevmiyeli kadısı vardır. Kuzeydoğuya çıkarak Muş'a geldim.

Muş

1.500 metre irtifâda, Karasu'nun güney kıyısına yakın, Muş ovasının güneyinde, Haçreş dağının(2.689 metre) kuzeydoğu eteğinde, Bitlis'in kuzeybatısındadır. Van eyâletinde sancak merkezidir. Burada durmayıp geçtik. Çanlı Kilise'de Ermeni râhiblerini ziyaret ettik. 300'den fazla râhib vardı. Müslüman, Hıristiyan kim geçerse candan ikrâm ediyorlardı. Buradan kuzeybatıya Bingöl yaylasına geldik. Kürd aşiretleri hayvan otlatıyorlardı. Erzurum eyâletinde Tekman sancağına girdik. Tekman, Kiğı yoluyle Sıvas'a vardık.

Bundan sonra Evliyâ Çelebi, Orta ve Batı Anadolu'nun bazı yerlerini anlatır ve uzun Rûmeli seyahatine çıkar. III. cildini bitirir. IV. cilde Istanbul-Van yolculuğunu anlatmakla başlar. Van beylerbeyiliğine giden dayısı Dâmâd Melek Ahmed Paşa'nın maiyetindedir. Malatya'dan sonra Diyâr-ı Bekr eyâletine girer:

Gil ve Ergani

Diyâr-ı Bekr eyâletine girince önce Habus köyünde konakladık. Harput sancağında, Harput(Hazar) Gölü kenarında zeâmet ve 300 hânedir. Sarıkamış köyü de zeâmettir. Murad suyunu geçtik. Palu'ya gidip sancak beyi Murtazâ Bey'e Melek Ahmed Paşa'nın nâmesini verdim. Murtazâ Bey bana 150 altın, bir at, bir zerdova kürk verdi. Paşa'yı karşılamak üzere hareket etti ve Paşa'nın maiyeti için 150 deve yükü yiyeceği yola çıkardı. Demirkapı köyüne geldik. Zeâmet ve Kürd-Ermeni köyüdür.

Sonra Gil kalesine geldik. Diyâr-ı Bekr eyâletinde Kürd beylerine verilen ocaklık sancaklardan biridir. Gene Dicle üzerinde Hini köyüne, oradan Ergani kalesine geldik.

Ergani, Gil'in batısında, Âmid'in kuzeybatısında, 1.100 metre irtifâdadır. Ergani, Diyâr-ı Bekr eyâletinde sancak merkezidir. Ama «Kürd Sancakları» denilen ocaklık sancaklardan değildir. 10 zeâmeti, 123 tımarı, 3.000 askeri, 150 akça kadısı vardır. Halk Türk ve Kürd'dür. Ergani sancak beyi, 3.000 askeriyle Paşa'yı merasimle karşıladı.

Ergani—Başhan—Çermik—Küçük Diken Hanı—Orta Han yoluyle Serbeteyn kasabacığına geldim. Âmid merkez kazâsında zeâmet, 200 hâne, cami, han, tekkeli yerdir. Dugeçti suyunu Kara Köprü'den geçip Karataşlık yoluyle Âmid'e vardık.

Kara Âmid (Diyarbakır) ve Diyâr-ı Bekr Eyaleti

650 metre irtifâda kurulmuştur. Dicle nehri üzerindedir. Bulunduğu bölgeye ve eyâlete «Diyâr-ı Bekr», bu şehre «Âmid» ve «Kara Âmid» derler. Zira kale ve sûrları kararmıştır, siyaha çalar. VII. asrın başından beri Müslümanlar'ın elinde büyük bir şehirdir. Yavuz Sultan Selim devrinde Safeviler'den Osmanlı'ya geçmiştir. Büyük ve mühim eyâletlerden sayılır. Eskiden daha genişti. Rakka(Urfa) ve Van eyâletleri kurulunca, toprakları daralmıştır. Beylerbeyi hassı yılda 1.200.660 akçadır. Ayrıca yılda 50.000 altın tahsîsâtı vardır. Âmid kadısı olan mollanın gündelik tahsîsâtı 500 ak-

ça + yıllık tahsisatı 20 kese(800.000 akça)'dir. Şehirde halk Şâfiî mezhebinden Kürd ve Hanefî mezhebinden Türkmen'dir. Eyâlette 2 türlü sancak vardır, «Osmanlı Sancakları» ve «Kürd veya Kürdistan Sancakları» diye ikiye ayrılır. Birinciler bildiğimiz sancaklardır. İkinciler, aynı Kürd ailelerine verilen sancaklardır, ocaklık ve yurdluktur. Selim Han Kanunu böyledir, Süleyman Han Kanunu ile teyid edilmiştir. Ancak ailenin erkek tarafından nesli kesilirse bu Kürd sancaklarının ocaklık vasfı kalkar. Bunlar Osmanlı-Safevi mücadelesinde Safeviler'in Kürd beyleri iken, hiç mukavemet etmeden Selim Han'a itaat edip Osmanlı tab'ası olan beylerdir. İmtiyazları bu yüzdendir. Üstelik bunlar, Kürd aşiretleri üzerinde nüfuzlu, onları iyi tanıyan kimselerdir. Devlet sancak idâresini bu âilelere vermekle ancak rahat eder.

Diyâr-ı Bekr eyâleti, Arablar'ın Bekr bin Vâil kabilesinin adını taşır. «Bekir Diyârı = Ülkesi» demektir. VII. asır başlarında ülkeyi Bizans'tan bu kabile fethedip yerleşmiş. Ama şimdi eyâlette pek az Arab yaşar. Mardin ve Siirt sancakları dışında pek Arab yoktur. Ama bazı Kürdler, Arablar'la karışmışlardır. Türkler bu bölgede eskiden küçük bir azınlıktı. XI. asırda kitle hâlinde gelmişler ve eyâletin bir çok kısmına yoğun şekilde yerleşmişlerdir.

Eyâletin «Osmanlı» denilen, diğer sancaklar gibi idare edilen sancakları şunlardır: Diyâr-ı Bekr(Âmid) merkez, Siirt, Ergani, Siverek, Nusaybin, Akçakale, Hıns-ı Keyfa, Meyyâfârikıyn(Silvan), Çemişkezek, Harput, Sincar, Hâbûr, Kurb-ı Nusaybin, 13 sancak. Sonuncusu göçebe aşiretler üzerine sancaktır.

Eyâletin şu 8 sancağı, Selim Han Kanunu üzere «Kürd Sancakları» arasında ocaklıktı. Sancak beyliği aynı aileye veriliyordu. Fakat bazıları çocuksuz ölüm yüzünden, bazıları da sancak beylerinin tutumları Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi olan veziri hoşnûd etmediği için, Kürd hânedanların elinden alınıp Osmanlı Sancağı hâline getirilmişlerdir. Şimdi devletin diğer standart sancakları gibi Istanbul'dan vâli gönderilen 8 eski Kürd Sancağı şunlardır: Pertek, Çapakçur, Çermik, Kulp, Sağman, Atak, Tercil, Mihrâniye.

Şimdi Kürd sancağı olarak aynı ailenin elinde yalnız 5 sancak kalmıştır: Cezîre, Eğil, Genç, Palu ve Hazo(Hazro). Bunlar hâlâ Selim Han Kanunu mûcibince aynı aileye verilen sancaklardır. Kanunun belirttiği mıkdarda mükemmel süvârî askeri her zaman Diyâr-ı Bekr beylerbeyisinin emrinde sefere hazır tutmaya mecburdurlar. Vergilerini de muntazam öderler. Diğer sancaklardan başlıca iki farkları, bu sancaklarda dirlik(tımar-zeâmet) teşkilâtı olmaması ve bunun neticesi olarak fazla mıkdarda Türk nüfus bulunmaması ile, Istanbul'dan sancak beyi gönderilmemesidir. Kadıları gene Istanbul'dan gönderilir. Zira kazâ pâyeleri ancak Istanbul'da alınır. Bir vezirin bile kazâ pâyesi vermesi mümkin değildir.

Âmid merkez sancağında 9 zeâmet, 168 tımar, 5.000 asker vardır. Bütün eyâlette, beylerbeyi olan vezirin emrinde 30.000 asker mevcuttur. Eyâlet defterdârının hassı 140.395, defter kedhudâsının hassı 100.924, zeâmet defterdârının zeâmeti 80.000 akçadır. Kürd beylerinden Hazo sancak beyinin hassı 219.999, Genç beyininki 278.300, Eğil beyininki 296.750 akçadır. Osmanlı sancaklarında sancak beyi haslarının en yükseği Atak(447.200 akça), sonra Tercil(445.300), Siverek(403.043), Pertek(380.000) beylerinindir.

Şehir

Âmid kalesi çok büyüktür. Kale burçlarının altında kalan Dicle'ye burçlardan bakılsa, insanın başı döner. Koca nehir, iplik gibi görünür. Kale, çok eskidir. Bizanslılar, Arablar, Selçuklular ve sonraki Türk hânedanları tamir etmişler, yenileştirmişlerdir. Sûr yüksekliği 40 arşındır. Siyah taşla yapıldığı için şehre Türkmenler «Kara Âmid» demişlerdir. Bütün kule ve beden dişleri biribirine bakar ve muhasara sırasında biribirini korur. Son defa Selim Han emriyle kaleyi Safeviler'den alan Vezir Bıyıklı Mehmed Paşa, böyle müşkilleri yenebilmiştir. Taşları serttir ve zâten bulunduğu yer de kayadır. Onun için taş düşürmek zor iştir. Ancak kıtlıkla mecbur bırakılarak teslime zorlanabilir. Ama şimdi çoktan iç eldir, düşmandan uzaktır, serhad kalesi ve eyâleti değildir. Zira Diyâr-ı Bekr eyâletinin doğusunu İran'a karşı Van eyâleti korur. Kale çevresi 4.000 arşındır. İç kalede 150 odalı, bir kaç divân-hâneli(büyük merâsim ve kabûl salonu) Beylerbeyi Sarayı vardır. Osmanlı toprağındaki beylerbeyi saraylarının en mükelleflerinden biridir. Her gelen beylerbeyi bir kaç yeni oda, salon, havuz, şadırvan, hamam, ahır yaptırdığı için kat kat, parça parça bir büyük saray olmuştur ki gûyâ Topkapı Sarayı'dır. Dicle'ye bakar. Divân-hânesi, Mısır beylerbeyisinin divân-hânesi kadar muhteşemdir. Çok güzel nakışlarla süslenmiş değerli bir mimari eserdir. Sarayın nüvesini Yavuz'un veziri ve Diyâr-ı Bekr Fâtihi Bıyıklı Mehmed Paşa yaptırmıştır. Ama daha önce de burada Safeviler'in ve Akkoyunlular'ın bir sarayı bulunmak icab eder.

Şehrin camileri şunlardır: Câmi-i Kebîr veya Ulu Cami, 4 kapılı eski, muazzam bir eserdir. Beyaz mermer döşelidir. Kubbelerini Osmanlılar sonradan kurşunla örtmüşlerdir. Cuma Hutbesi'nde Ulu Cami Hatibi Efendi, devrin padişahından önce Yavuz Sultan Selim Han Cennet-Mekân adına hutbe okur. Zira Diyâr-ı Bekr ülkesini devlete kazandırmıştır. Büyük saygı eseridir. Zira devrin padişahından başkasının adına cuma hutbesi okunmak âdet değildir. Ulu Cami'de namaz, Hanefi mezhebine göre kılınır. Yanında bir Şâfii Camii vardır, Şâfiiler ekseriya oraya giderler. Peygamber, İpariye ve Miskli, Kara, Hasır, Muallak Camileri de vardır. Osmanlı vezirlerinden İskender Paşa, Behram Paşa, Husrev Paşa, Ali Paşa, Melek Ahmed Paşa Câmileri de mükelleftir. Bu Melek Ahmed Paşa, dayım olan Sadrâzam Melek Ahmed Paşa değildir. Rûmiye Şeyhi Aziz Efendi, Şemsi Efendi veya Sinoğlu, Hâlid bin Velid ve Bıyıklı Mehmed Paşa Camileri de vardır. Hâlid bin Velid, şehri Bizans'tan alan ashâb-ı kirâm ve aşere-i mübeşşere'den olan zât, Bıyıklı Mehmed Paşa da Selim Han emriyle şehri Safeviler'den alıp Osmanlı'ya katan şanlı vezirdir. Bütün camiler bunlardır, hepsi 16 camidir, diğerlerinde hutbe okunmaz, mesciddir. Çok mescid vardır.

16 camiin çoğunun medresesi de vardır. Ulu Câmi yanında Mercâniye Medresesi, yüksek ilimlere mahsustur. Şu medreselerde de bazı yüksek ilim kürsüleri mevcuttur: Şâfii, Peygamber, İpariye, Husreviye, Saroli-zâde, Şeyh Rûmi, Tefsir Medreseleri. Onun için Âmid şehrinde yüksek ilimlerin çoğunu tahsil etmek mümkündür, daha büyük şehirlerin yüksek medreselerine gitmeye lüzum yoktur. Ama Mercâniye mezunları, yüksek pâye alabilmek için bazan Istanbul'a gidip bir iki yıl da orada okurlar. Osmanlı

ülkelerinin hiç bir yerinde Kürdce veya başka bir dilde hiç bir kademede tedrisat yoktur. Mekteb-i sıbyânın(ilkokul) ilk sınıfından en yüksek medreselere kadar okuma dili Türkçe ve Arabca'dır. Farsca da yardımcı kültür dili olarak okutulur. Bu üçünden gayrı dil öğrenmek için mekteb yoktur. Ancak pratik olarak öğrenmek mümkündür. Meselâ Rûmeli eyâletlerinde pek çok Türk; Macarca, Sırpca, Arnavutca, Rumca gibi dilleri iyi konuşur ama, hiç biri mektebde bu dilleri okumamıştır, hepsi pratik olarak öğrenmiştir. Yalnız Bosna'da arab harfleri ile Hırvatca(Boşnakça) öğreten bir kaç mekteb ve medrese vardır, istisnadır.

Hâcegâni tarikatinin Şeyh Rûmi, Bektâşiler'in Balıklı ve İpadiye Dergâhları, Âmid şehrinin en meşhur tekkeleridir. Çeşme çoktur. Ayn-i Hamrâ Çeşmesi çok güzeldir(«Kızıl Pınar» demek). Karadağ yaylasından 2 konak yerden Hamravat suyunu akıtır. Bu suyun içimi enfestir. Safra ve balgamı mahveder. Safra ve balgamdan ıztırab çeken İbrahim Han, bu sudan istemiş. O sırada Melek Ahmed Paşa dayım Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi idi. 24 güğüm su doldurup Istanbul'a sevk eder. Su Istanbul'a vardığı zaman İbrahim Han tahttan indirilmişti. Suyu küçücük oğlu yeni padişah IV. Mehmed içti. IV. Mehmed'in tahta oturduktan sonra içtiği ilk sudur. Hamravat su yollarını Süleyman Han temizletip büyük masraflarla yeniletmiştir. Ayn-ı Ali(Ali Pınarı) de iyi bir sudur ve şehrin içinden kaynar. Balıklı Pınarı suyunun da içimi güzeldir. Dörttaş ve Şakku'l-Acûz Pınarları da ünlüdür. İç kalede 10 un değirmeni, Hamravat suyu ile döner.

Şehirde 70 kadar mükellef saray ve konak mevcuttur. Melek Paşa Kervansarayı, muazzam bir yapıdır. Yanında büyük At Pazarı vardır. Bezirgân ve Hüsnü Paşa Hanları da çok büyüktür. Pek çok ticaret ve yolcu hanı vardır. Hasan Paşa, Sipahi, Attarlar, Kuyumcular, Hafâflar, Çilingirler, Cevâhirciler, Kuyumcular, Demirciler, Gazâzlar, Palancılar, Dokumacılar Çarsıları vardır. Bedesten de mevcuttur. Zengin şehirdir. Her istenen bulunur. Her taraftan mal gelir. Acem, Arab, Hind ülkelerinden gelen mallar boldur.

Âmid'in demir sanayii çok canlıdır. Kılıç, gaddâre, külünk, balta, hançer, mızrak, ok temreni, dünyanın her tarafında aranır, çok makbûldür. Gümüşcülük, altın ve mücevher işçiliği de çok ileri gitmiştir. Her türlü ilim ve san'at erbabını barındırır. Yüzlerce ehl-i dil şiir söyler. Şairleri Türkçe söylerler ama iyi Farsca ve Arabca bilirler. 140 kadar saray ve konağın hususi hamamı vardır. Kadınları çarşı ve pazara çıkmazlar, ayıptır. Halk mutaassıbdır. 7 imâret vardır ama, bir çok tekke de misafir ve yolcuya açıktır. Rûmiye Şeyhi Dergâhı böyledir, misafir kaynaşır.

Çok çarşı hamamı vardır. Taşpazarı'nda İpariye, Eşrik, Rûm Kapısı'nda Eski, İskender Paşa, Muallak, Melek Paşa, Dağ Kapısı yakınında Sebilci, Behram Paşa, Bıyıklı Mehmed Paşa, Çardaklı, Yeni Kapı, İp Kapı Hamamları meşhurlarıdır. Behram Paşa Hamamı, Gazze ve Kudüs'ten bin zahmetle taşınan mermerlerle döşenmiştir, enfes san'at eseridir. Âmid hamamlarının hususiyeti, odunla değil, şehir çöpüyle ısıtılmalarıdır. Doğrusu acâyip iştir. Onun için şehirde hiç çöp görülmez. Arab ülkelerinde de çöple ısıtmak âdeti yaygındır. Zira bu ülkelerde Anadolu ve Rumeli'nde olduğu gibi odun bol değildir, ağaç nâdirdir.

Âmid aynı zamanda Dicle üzerinde işlek bir nehir iskelesidir. Keleklerle Âmid'den Bağdad ve Basra'ya muntazam seferler yapılır. Kelek, sığır ve koyun derisinden yapılmış büyük tulumlardır. Fırat'ta gemi işler.

Fakat Dicle'de kelek işler. Dicle ve Fırat üzerindeki su trafiği çok yoğun olduğu için idareciler, çok dikkat ederler. Istanbul'un emri böyledir. Meselâ Vezir Silâhdâr Kara Mustafa Paşa, 1655'te Dicle'ye Bağdad yakınlarında dökülen Düceyle(Düceylân, Diyâle) suyunun yatağını temizletmiştir. Çok büyük hayır eseridir. Zira bütün servetini bu yolda harcamış, bu işe 1.000 kese gitmiştir(40 milyon akça = 6,3 milyar TL.'na yakın). Diyâle'nin iki tarafında 300 köy kurdurmuş, bu köyleri vergiden afvederek ırmağın devamlı bakımına memur etmiş, üzerlerine bir yüksek rütbeli subay tayin etmiştir. Bu ırmaktan gelen gemilerden devlet yılda 200 kese geçiş resmi almaktadır(1.260 milyon TL. kadar). Böylece hem ticâreti canlandırmış, yolculuğu kolaylaştırmış, hem de devlete büyük gelir sağlamıştır. Bu iş için kanallar açtırmış, hendekler kazdırmış, minare boyu toprak yığınları hâsıl edecek şekilde ırmağı temizlemiştir. İşte bir Bağdad beylerbeyisi, böyle hizmet etmiştir. Abbâsiler devrinde Fırat ve Dicle ile kolları son derecede muntazam kanallar hâlinde ve çok bakımlıydı. Sonradan bakımsız kalmış, harâb olmuştur. Bilhassa Hulâgu istilâsı çok zarar vermiştir. Çok yerde sık ormanlar, sazlıklar, çengelistanlar hâsıl olmuştur. Nicesinin içinde arslan, kaplan ve pars yaşar.

Âmid şehri halkının çoğunluğunun ana dili Türkçe'dir. Kürdce konuşanlar daha az, Arabca konuşanlar çok azdır. Eyâlette 6 kale ve 100'e yakın kale harabesi vardır. Çoğunu Hulâgu tahrib etmiştir. Âmid'den güneydoğuya doğru Mardin'e indik. Zerzevan boğazında, Mal'ûn köyünde, 7 saat sonra Şeyh Zoli köyünde konakladık. Bir konak sonra Mardin'dir.

Mardin

Arabca'da «Mârdin»dir. 1.150 metre irtifâda, Mardin eşiğinin batısında kurulmuştur. Diyâr-ı Bekr eyâletinde sancak merkezidir. Küçükle orta arası sancaklardandır. Sancak beyinin yıllık hassı 200.000 akça + yıllık tahsisatı 10.000 altındır. Mardin kadısının gündeliği 300 akça + yıllık tahsisatı 1.500 altındır. Sancakta 36 zeâmet, 465 tımar, 1.060 sipahi, 1.000 sancak beyi maiyet askeri vardır.

Mardin'i Safeviler'den Selim Han emriyle Bıyıklı Mehmed Paşa almıştır. Dört tarafından 3-4 konaklık yerden görünen, çok zor çıkılan bir kalesi vardır. Kaleden Nusaybin ve Sincar seçilebilir. Kale mağaralar, sığınaklar, tuzaklar, pusular, sarnıçlarla doludur. Zorla fethi pek zordur. Mardin'i gezemeyip kalesini şöyle bir gördükten sonra yola devâm ettim.

3 saatte Güllü kalesine geldim. 100 hâne Kürd köyüdür. Burada İran Şehenşâhı, Romalılar'a yenilmiştir. Acem askerlerinin kemikleri hâlâ görülür. Mardin'den güneybatıya doğru Kızıltepe'ye geldik, Kürd köyüdür. Sonra Hâtûniye kalesine geldik. 70 Kürd evi ile 70 hisâr eri var. Sonra Kendilli'ye geldik ki, Mardin sancağı bu tarafta bu mevkı'de biter. Mardin sancağı halkı Kûrd, Arab ve Türk'tür. Hıristiyan azınlıklar da vardır.

Sincâr

Diyâr-ı Bekr eyâletinde sancak merkezidir. Mûsul'un doğusunda, Mardin'in ve Nusaybin'in çok güneydoğusunda, el-Cezire'de ve Cezire çölündedir. Aynı adı taşıyan dağın(Cebel Sincâr) güney eteğindedir(şimdi Irak'-

ta). Burada görevlilerden ve askerden başka yerleşik Türk yaşamaz. Küçük kasabadır. Kasaba halkı Arab'dır, az Kürd vardır. Fakat çevrede Yezidiler yaşar. Yezidi sapık mezhebinin yurdudur. Beşgen kalesi, 7.000 arşın sûr ile çevrilmiştir. 300 yoksulca evdir. Kalede dizdar ve 100 kadar hisâr eri vardır. Şâhî toplar bulunur. Zira Arab, Kürd, Türkmen, Yezidi eşkıyâsı eksik olmaz. Bir cami, medrese ve mekteb vardır. Bu ülkeye Diyâr-ı Rebîa denir. Burayı fetheden(VII. asrın başları) Rebîa Arab kabilesinin adıdır. Sancak beyinin maiyetinde alay beyi, çeribaşı, yeniçeri zâbiti, kadı ve diğer görevliler vardır. Çöl ve dağ ülkesidir, halk vahşidir. İdaresi kolay değildir. Burası Diyâr-ı Bekr eyâletinin en güneyidir. Doğu tarafta hemen Mûsul(Şehr-i Zor) eyâleti başlar.

Sincâr'dan Mardin yoluyle Âmid'e döndüm. Dicle'yi keleklerle geçtim. Uzun nehir yolculuğu oldu. Âmid(Diyarbakır) iskesinde her zaman pek çok kelek hazır bulunur. Sâdî Süryânî köyünde, Çöltepe'de konaklayıp, Kürd köylerini geçerek kuzeydoğuda Meyyâfârikıyn'e geldim.

Meyyâfârikıyn (Silvan)

850 metre yüksekte kurulmuştur. Batman çayının batısına yakınca, Âmid ile Siirt arasındadır. Diyâr-ı Bekr eyâletinde sancak merkezidir. Yavuz Sultan Selim emriyle Bıyıklı Mehmed Paşa'ya karşı koymadan teslim olmuştur. Burası eskiden büyük şehirmiş, taht şehri ve büyük kültür merkezi olmuştur. Sancak beyinin hassı dışında yılda 10 kese tahsisatı vardır. Kadısı günde 150 akça + yılda 3 kese tahsisat alır. Kalede bir kaç gösterişlik top vardır. İç yer olduğundan askerî bakımdan kullanılmaz. Şehir 11.000 arşın sûr ile çevrilmiştir. 1.000 kadar çift katlı, bahçeli evli, bir kaç konaklı mâmur büyükce kasabadır. Eski devirlerden kalma zengin âbideler vardır.

Silvan'a yakın Batman çayı üzerindeki köprü, seyre değer. 173 arşındır ve tek kemer üzerine inşâ edilmiştir. Şâhâne bir kemerdir. Köprünün iki tarafında Nahcıvan çeliğinden korkuluklar vardır. Batman çayını kuzeybatıya doğru tâkıyb ederek Hazo'ya geldik.

Hazo (Hazro)

Meytâfârikıyn'in kuzeybatı ve Âmid'in kuzeydoğusundadır. Diyâr-ı Bekr eyâletinda sancak merkezidir. 150 akça kadısı vardır. 1.600 arşın cürmünde kalesinin yarısı, sancak beyi ve Kürd beylerinden Murtazâ Paşa'nın sarayıdır. Kat kat büyük saraydır, 800 x 800 arşın vardır. Murtazâ Bey, Bitlis beyi Abdal Han'ın dâmâdıdır. Kalede bu saraydan başka câmî ve 150 kadar ev vardır. Varoş, 1.000 hâne büyük kasabadır. Murtazâ Bey ve Şeref Han Hanları, hamamı, camii, mescid, mekteb ve tekkeleri vardır. Kürd diyârıdır. Doğuda sarp kayalık bir yerde Hazret-i Üveys Türbesi vardır. Pınarlar içindedir. Bu Üveys, Veyse'l-Karânî değildir. Veyse'l-Karânî, Yemen'de yatar. Bu Üveys, bir Abbâsî prensi iken derviş olmuştur. Hazo'dan doğuya doğru çaylar ve dağlar aşıp Melek Ahmed Paşa efendimizle Bitlis'e geldik.

Bitlis

Van Gölü'nün güneybatısında, fakat gölden uzakta, deniz seviyesinden 1.400 metre yükseklikte, bir çayın batı kıyısındadır. Kuzeyinde Nemrud (3.050 metre), güneyinde Bitlis, doğusunda Şatak, batısında Sason(2.500 metre) dağları vardır. Van eyâletinde sancak merkezidir. Ama hükûmettir, yani yurdluk ve ocaklık sancaktır. Yavuz devrinden beri sancağın idaresi —bir iki istisna ile— aynı aileye, Şeref Hanlar'a verilmektedir. En meşhur Kürd hânedânıdır ve Kürd beylerinin en zenginidir. Diğer Kürd sancak beyleri gibi «bey» denmez, «han» diye anılırlar.

Kaleye 600 adımda çıkılır. Kanlı Kule'si ve Han Sarayı batısında diğer bir kulesi, 600 mazgalı, bir kat aşağıda 600 mazgal deliği daha vardır. Dirsek kuleleri biribirini görür. Güney tarafından şehre inilir. Üç kat demir kapısı vardır. Kapılar arasında tuzaklar ve silâhlar bulunur. Çevresi 4.000 arşındır. Sûrlar 80 arşın yüksekliğinde ve 10 arşın enindedir. Kalede 300 ev vardır. Kalenin yarısı, aşağı yukarı, 2.000 X 2.000 arşınlık kısmı, Han Sarayı'dır. Bilhassa Abdal Han, bu saraya çok itina etmiş ve çok zenginleştirmiştir. Pek değerli san'at eserleri ve hazinelerle doludur. Kalede cami, medrese, buğday ve yiyecek mahzenleri ve mağaraları vardır. Han'ın 2.000 askeri vardır. Beylerbeyi pâyesindedir. Bitlis hanlığının sınırları bir tarafta Hizan sancağı, bir tarafta Hazro sancağı, bir tarafta Tercil sancağı, bir tarafta Van Gölü, bir tarafta Şirva sancağı, bir tarafta Malazgirt sancağı, bir tarafta Ahlat sancağı, bir tarafta Zerki sancağı, bir tarafta Muş sancağı ile çevrilidir. Hanlıkta 70 aşiret ve kabile vardır. En büyük aşiret reisi Mudiki beyi Ali Bey'dir ki, 700 tüfeklisi vardır. Han isterse 70.000 asker toplıyabilir. Fakat hepsini besleyip silâhlandıramaz. Onun için 2.000 askerle yetinir. Bitlis şehrinde 40.000 Kürd yaşar. Sancakta 43.000 Yakubi Hıristiyan vardır. Bunların cizye vergisinin yarısını Han alır, yarısını Van beylerbeyisine gonderir. Van beylerbeyisi, Bitlis hanına, diğer Kürd beylerine yaptığı muameleyi yapmaz. Gerçi Bitlis hanı emrindedir ama, ona hükümdarca davranmıya dikkat eder. Zira gayetle eski hânedandır. Ama bir iki defa Osmanlı'ya âsi ve Safeviler'le birlik olmuşlardır. Halbuki Şâfii mezhebinden Sünni'dirler ve Şii Safeviler, onların da düşmanıdır. Sancakta 13 zeâmet ve 214 tımar vardır. 1.000 tımarlı sipahi çıkarır. Bunlar Han'ın Kürd maiyet askerinden başkadır. Han, Van beylerbeyisinin emrinde sefere eşer. Bitlis'e Istanbul'dan 150 akça pâyeli kadılar gönderilir. Bitlis merkez kazâsı 18 nahiyedir. Kadısının ayrıca yılda 80 kese tahsisatı vardır ve Han ile iyi geçinirse ondan da çok ihsân alır. Bitlis müftüsü, Şâfii mezhebindedir.

Şehirde 110 cami ve mescid vardır. Köprü başında Şerefeddin Han, Çevgân meydanında yeni yapılmış Şeref Han Camileri çok güzeldir. Bu ikincisi Isfahan halıları ile döşenmiş ve içine büyük sobalar yerleştirilmiştir. Bir çok camide böyle soba ve sıcak su vardır. Mescidleri içinde Alemdar, Memi Dede, Şeyhu'l-Arab, Şeyh İbrahim, Efseloğlu, Şeyh Hasan, Ömer Kedhudâ, Husrev Paşa, Mağara, Zeydân, Molla Kasım, Aynü'l-Bürûd Mescidleri, güzel mimari eserlerdir. Şeref Han, Gök Meydanı, Hacı Bey, Hatıybiyye Medreseleri, camilerde ayrıca birer küçük medrese ve mescidlerin birer mektebi vardır. 70 kadar mekteb, 70 kadar çeşme, 41 sebil, 20 kadar Nakşbendî, Gülşenî, Bektâşî ve başka tarikatlerin tekkesi mevcuttur. Şeref Han, Husrev Paşa, Çarşı, Beşâret Ağa, Hâtûniye Mektebleri,

çok muntazamdır. Şehir Kürd'dür. Az Türk vardır ve çoğu görevlilerdir. 11 mahalle ise Arab ve Yâkuubî Hıristiyan'dır. Yâkuubîler büyük ölçüde ticaret yaparlar. Rum, Yahudi ve Latin hiç yoktur. Han, Beşâret Ağa, Lala Mustafa Paşa, Kara Mehmed Ağa, Alay Beyi, Haydar Kedhudâ, Çâker Ağa, Arab Halîl Ağa Sarayları mevcuttur. 9 tüccar hanından Mutâflar, Hâtûniye, Husrev Paşa, Şeref Han, Köprü başında Büyük Hanlar güzeldir. 1.200 dükkân, Kapan Pazarı, 11 kâgir köprü mevcuttur. Kale dibinde Hâtûniye Köprüsü en büyükleridir. Hasul, Aynü'l-Bürûd, Dahal Bağı, Karadere, Miskinler yanında Arab, Değirmen Köprüleri de güzeldir. Evleri bağ ve bahçeli ve müreffehtir. 5.000 kadar ev vardır. Kalabalık şehirdir. Halkı çok yaşar ve ihtiyarlar da dinçtir.

Şehirde 7 Türkçe divân sahibi şair vardır. Han'ın divân efendisi olan Kâtib, Molla Ramazan, Cennetî, Genci Çelebiler meşhurlarıdır. Abdal Han da Türkçe şiirler yazar. Fakat garabet olsun diye Kürdce kelimeler karıştırmıştır. Abdal Han'ın eşi, Hanım-Sultandır, anne tarafından Osmanoğludur. Hanım-Sultan, Vezir Dâmâd Zâl Mahmud Paşa ile II. Selim'in bir kızı sultânın kızıdır. Onun için kendisine çok iyi muamele edilirdi. Fakat şımarmış, bilhassa karısının padişahla akrabalığına güvenerek hükûmetin hoşuna gitmiyecek haltlar karıştırmış, sonunda Divân-ı Hümâyûn emriyle Van beylerbeyisi Dâmâd Melek Ahmed Paşa tarafından hem tahtından uzaklaştırılmış, hem de bir kısım hazînesi müsadere edilmiş, fakat karısı yüzü suyu hürmetine hayatına dokunulmamıştır. Han'ın zevcesi hanım-sultan da çok zengindi, babası ve anası sultandan yediği büyük mirası çeyiz diye Bitlis'e getirmişti. 100 kadar cariyesi vardır ve hâlen hayattadır.

Kadınlar sokağa çıkamaz ve çarşı hamamında yıkanamaz. Çok mutaassıb muhittir. Onun için 600 kadar konakta hususî hamam vardır. Kale içinde Saray Hamamı, Budak Bey, Şeref Han, Debbağlar yakınında Merdivenli, aşağı kalede Husrev Paşa Hamamları mevcuttur. Sonuncusu bir vezirin hayrâtıdır, çiftedir ama, her iki kısmında da yalnız erkekler yıkanır. Vezir, Istanbul'da olduğu gibi burada da kadınlar hamama gider zannıyle çifte yaptırmıştır.

Bitlis'te 10.000 kadar bağ vardır. Şadırvanlı, havuzlu, köşklü zarif bağlar az değildir. Çok güzel bazıları Yâkuubîler'in elindedir, zengin ve açıkgöz, para kazanmasını bilen insanlardır. Bu koyu Müslüman muhitte hiç rahatsız edilmeden servet kazanırlar. Bağdad, Haydar, Kara Murad, Şirek, Arablı Bağları, padişah has bahçeleri kadar bakımlı Bitlis bağlarıdır. Bütün ağaçlar satranç gibi muntazam tarh edilmiştir. Kamıştan örülmüş kafesler üzerindeki asmaların iki taraftan çevirdiği yollar görülecek şeydir, «hıyâbân-ı zer = altın cadde» denilir. Değirmenderesi'nde hanın kışlası vardır. 700 odalıdır ve altı tamamen ahırdır. 4 kapılıdır. Kışlanın harem kısmı, hanın yazlık sarayıdır. Bu kısımda 300 oda, bir meydan vardır.

Melek Ahmed Paşa'nın atalarının tahtından indirdiği Şeref Hanlar'dan Abdal Han, çok bilgili ve hünerli bir kişidir. Damadı Mahmûdî beyi Evliyâ Bey'in yüzüğünde bir saat gördüm ki, Abdal Han bizzat yapıp hediye etmişti. Böyle bir yüzük saati babam, vaktiyle III. Mehmed için yapmıştı.

Abdal Han'ın Has Bahçesi

Abdal Han'ın has bahçesini gezdim. Havuzun çevresi değerli küçük taşların kakıldığı mermer döşenmişti. Hind'in sadef işine benziyordu. Dev çehreli, arslan yüzlü, ejder kelleli heykellerin ağzından insan boynu kalınlığında sular akıyordu. Kafesli bostanlar içinde kaybolan sular, fıskıyelerden kırk elli hüzme hâlinde fışkırıyordu. Maksûrelerin kubbelerinin içinde cam ve tahta kâselerden şadırvanlara akan sular, hazin bir musiki hâsıl ediyordu. Sular tersine dönüp yağmur gibi zemine düşüyordu. Bazı fıskıyelerin üzerindeki çarklar, su vurdukça suyu çevreye dağıtarak dönüyordu. Fıskıyelerin üzerinde karpuz gibi içi boş toplar havada dönüyor, gökyüzüne fırlıyordu. Gül, sünbül, fesleğen, menekşe, ergavan, deveboynu, kâfûri, şakaaık, karanfil, ful, zanbak, sûsen, müşg-i rûmi, buhûr-ı meryem, lâle, yâsemin, hatmi, nergis tarhlarından gelen kokular, insanı sarhoş ediyordu. Has bahçenin kuzeyinde Ayn-i Taklâbân denen pınar vardı. Arkasına sed yapıldığı için bir göl hâsıl olmuştu. Gölün içinde nakışlı sandallar bulunuyordu.

Has bahçedeki Abdal Han'ın hamamı, hayret vericidir. Doğrusu cihâna hükmeden Osmanoğulları'nda bu kadar tekellüf ve israf keyfi görülmez. Asırlardan beri ancak bir sancak yeri elinde tutan bir Kürd beyinin hamamı, bu bakımdan ibret vericidir: Çiçek bahçeleri ortasındaki hamam, tamamen çini döşenmişti. Kubbenin eşiğine Tebrizli Mehmed Rızâ hattıyle şâir Fuzûli'nin *Hammâmiyye*'si yazılmıştır. Câmekânın ortasındaki şadırvan, 300 yerden kubbeye su fışkırtıyordu. Mısır üslûbunda renkli ve bûkalemun mermerle zemin döşemesi yapılmıştı. Havuzun ortasındaki fıskıye, kubbenin tepesindeki cam tasa vurup sularını oradan aşağıya doğru püskürtüyordu. Cemekânda hizmet eden Çerkes ve Gürcü köleleri, bellerine 500'er altınlık mücevherli kemerler bağlamışlardı. Yıkananlara sadefli nalınlar ve ibrişim futalar veriyorlardı. Soğukluk kısmı, başka bir kubbe altında inşa edilmişti. Kubbeden âvizeler sarkıyordu. Sutunlara billûr, necef parçaları gömülmüştü. Gümüş ışınlarıyle göz kamaştırıyorlardı. Dışarıdan bülbül sesleri geliyor ve pek çok bülbül yuvası da gözle görülebiliyordu. Hamamın ortasında büyük bir havuz vardı. Suyuna dalları üzerinde karanfiller ve gül yaprakları atılmıştı, su üzerinde yüzüyorlardı. Mermerlere kuş gözü şeklinde yeşim, firüze, kehrübâ, balıkgözü, akıyk-ı yemeni, Seylan taşları kakılmıştı. Camlar arasındaki sütunlar, balgami somakiden idi. Kurnalar Çin fağfurundan ve oymalı yapılmıştı. Musluklar ve taslar som altın veya som gümüş. Çarklar ve avizeler, fıskıyelerin su kuvvetiyle devamlı dönüyor. Çevreye güzel hatt ile güzel beyitler yazılmış. Böyle bir hamama sarf edilen parayı ancak Allaahü Taâlâ bilir. Ne tahmin etsem yanlış olabilir. IV. Sultan Murad Han, Revân sefer-i hümâyûnundan ve Tebriz fethinden dönerken Bitlis'e uğramış, bu hamamda yıkanmıştır. Onun için soğuk su yerine gülsuyu, sıcak su yerine buhur suyu akıtılmış. 5 güzellikte emsalsiz cariye padişahı yıkamış, Abdal Han, peştemal tutmuştur. Bu maskaralıkları gören ve böyle şeyler bilmiyen Sultan Murad, çok şaşırmıştır. Ama hamamın ihtişamını beğenmiş ve Bitlis Hanı'nı tebrik etmiş, kendisinin Istanbul'da böyle hamamı olmadığını da söylemiştir.

Şimdi Vezir Dâmâd Melek Ahmed Paşa, bu hamamda yıkandı. Ben de bu fırsatla hamamı gezip anlattım. Hamamdan çıkan Paşa'ya Bitlis Hanı ziyafet verdi. Yemekler, leğen büyüklüğünde 200 gümüş tepsi ile getirildi. Pilav çeşidinden başım döndü: safranlı pilav, keklik pilavı, buryan pilav, çilav pilav, gergü pilav, fıstık pilav, kırma badem pilav, kişmiş pilav, mastıya cübre, lakşe cübre, kurreti cübre, nar pilavı, çeşitli kebaplar ve tatlılar... Vezir dayım, her birinden sadece bir lokma alıp bırakıyordu. Tabaklar, mertebâni idi(Çin porseleni). Hizmetkârlar, altın sırmalar içindeydi. Peşkirler(peçete) el dokunmaya kıyılamıyacak san'at eserleri, kaşıklar ve kâseler mücevher kakmalı idi. Yemek yedik. Altın leğenler, ibrikler, kokulu sabunlar geldi, el yıkadık. El yıkadıktan sonra hoşaf servisi başladı. Hoşaf kaşıkları, hazine kıymetindeydi. 50 gulâm, ellerinde 50 hoşaf kâsesi ile geldi. Hoşaflar içildikten sonra leğen ve ibrikler tekrar getirilip el yıkandı. Bunlar aynı leğen-ibrik takımı değildi. Mücevherli fağfur(Çin porseleni) idiler. Sonra murassâ(mücevher kakılmış) fincanlarla kahve getirildi. Sabah kahvaltısında da Bitlis Hanı'nın sofrasında bulundum. Cevâhirli fincanlarla Yemen kahvesi, çay, şerbet, sıcak avşele, mahleb, saleb, sıcak pâlûze, süt, çeşitli tatlı ve reçeller ve murabbâlar ve macunlar veriliyordu. 10 gün, günde 3 öğün Han'ın sofrasına oturduk. Melek Ahmed Paşa'nın maiyetinde 3.060 görevli ve asker vardı. 10 gün müddetle Han, onları da mertebelerine göre ağırladı. Bitlis sancağını teftişten geçiren Paşa, beylerbeyiliğinin merkezi olan Van'a doğru yol almıya başladı.

Bitlis halkından 10.000 kişi, Han'ın kölesidir. Bir acayip iştir ama, Şark memleketlerinde böyle şeyler olur. Anadolu ve Rumeli'de böyle şeyler meçhuldür. Şeref Han Câmii yakınında Çevgân Meydanı'nda bir de çevgân(polo) oyunu seyrettik(bu kısmı, sporları anlatan bahsimizde hulâsa etmiştim). Bitlis'e geldiğimizin 10. gününde Melek Ahmed Paşa, şehirden ayrılırken, Han gelip el öptü ve hediyelerini takdim etti. Hediyeleri şunlardı:

3 genç kız cariye, 3 delikanlı köle, 10 küheylân at, bir mücevherli ve altın zincirli at takımı, 3 mücevherli Mâzenderân tüfeği, 3 altın sırma telli ve ibrişim(ipek) Isfahan halısı, 3 Nahcivan kilimi, 40 kılıç, 70 deve, 70 katır, 20 çok değerli ve hükümdarlar için yazılmış yazma kitap(*Takvimü'l-Buldân, Kaamûs, Keşşâf, Tefsîr-i Kaadi* vs.).

Melek Paşa'nın kedhudâsına da bir sırma takımlı küheylân at, 7 katır hediye etti. Paşa'nın 21 ileri gelen maiyetine birer küheylân at, daha aşağı mertebedeki maiyet halkından 75'ine de birer at verdi. İçlerinde bir kese değerinde çok değerli atlar vardı(40.000 akça = 6.300.000 TL.'na yakın).

Paşa ise Han'a üstüste 8 samur ve üzerine bir beyaz samur(ziblin) kürk giydirdi. Bu sonuncu kürk, padişah sarayından çıkmıştı. Kendi belindeki mücevherli kemer, bıçak ve hançeri de çıkarıp Han'a kuşattı. Han'ın 4 oğlu ile Çâker Ağa adlı kedhudâsına birer samur kürk verdi ki, her biri 500 altın değerindeydi. Paşa, Han'ın zevcesi Hanım-Sultân'a da bir samur kürk, bir mücevher taç, 70 parça dibâ ve sırmalı kumaş, bir çok çıplak pırlanta, yâkut, zeberced, iri inciyi, Anber Ağa vasıtasıyle gönderdi. Han'ın 70 adamına da hıl'atler giydirtip çuha kumaş topları verdi. Han ve Bitlisliler hoşlanıp Paşa'yı alkışladılar. Paşa, geldiği gibi giderken de Bitlis kalesinden atılan toplarla selâmlandı. Han tekrar el öptü, oğulları Hasan ve Hüseyin Beyler'e Paşa'nın eteğini öptürdü. Han, çok iyi Türkçe konuşuyor, fakat şivesi Âzerî diline çalıyordu, şöyle dedi: «Menim efendim, bu oğullarımı sultânımın kul-

luğuna getürmüşem, kabûl eylen». Paşa, Han'la çok evvelden tanışıyordu. IV. Murad, 1635'te Bitlis'e geldiği zaman Paşa, padişahın silâhdârı olarak ona refakat ediyordu.

Ben, Paşa hareket ettikten sonra da bir kaç gün için görevle Bitlis'te Han'ın yanında kaldım. Paşa'dan son anda bu şekilde emir çıktı. 3 gün daha kalıp Han'a vedâ ettim. Ayrılırken Hanım-Sultan bana sırmalı bohça içinde bir kat elbise ve 150 altın gönderdi. 6 haziran 1655'te, 2 hafta kaldığım Bitlis'ten ayrıldım(bu sırada Evliyâ, 44 yaşındadır).

Husrev Paşa Kervansarayı ve Tatvan

Bitlis'le Tatvan arasındaki Husrev Paşa Kervansarayı'na Rahova sahrâsında 4 saatte geldim. Husrev Paşa'nın ıssız bir yerde yaptırdığı büyük hayır eseridir. Yanında köy falan yoktur. Bitlisten Bitlis'in iskelesi olan Tatvan'a giden yolcular ve tacirleri için, ticaret yolu iyi işlesin diye yapılmıştır. Kervansarayla Bitlis arasındakı 4 saatlik yol, iki tarafına kemerler yapılmak suretiyle pek çok para harcanarak gene Husrev Paşa tarafından açılmıştır. Şiddetli kışta yolcular bu kemerlerin altından büyük bir rahatlıkla geçip Paşa'ya duâ ederler. Yazın da kemerlerin altında seyâhat edilir. Zira çok serin olur. Ancak baharlarda yoldan geçilir. Doğrusu bu iş için Kaarûn hazinesi harcanmış, ne yazık ki Kürd eşkıyâsı bu kemerleri iyi muhâfaza edememiş, yer yer tahrib etmiş ve vakıfları zayıflayıp tâmîr edilememiştir.

Buradan 3 saat daha kuzeydoğu, Tatvan'dır. Van deryâsı üzerinde Bitlis'in iskelesidir. Tatvan'la Van arasında işlek su trafiği vardır. Van Gölü, deniz seviyesinden 1.720 metredir. Dağlarla çevrilmiştir. Yer yer çok güzel kıyıları vardır. Gölün tamamı Van eyâletinin içindedir. İçinde pek küçük 3 ada vardır. Biri kuzeyde, ikisi güneyde ve kıyıya çok yakındır. Tatvan, Bitlis sancağında değil, Van merkez sancağındadır. Van beylerbeyisinin hassı ve nahiye merkezidir. Kalesi de vardır, Abdal Han'ın kayınpederi Dâmâd Zâl Mahmud Paşa'nın eseridir. Tatvan'da Van paşasının 200 adamı vardır. Su trafiğini kontrol etmek, başlıca görevleridir. Gölün ortasında derinliği 70 kulaçtır. Güneydeki 2 ada, Ahdimvar ve Ahtamar adacıklarıdır. Kaleleri ve kiliseleri vardır. .

Ahlat

Van Gölü'nün kuzeybatı kıyısında iskeledir. Tatvan-Âdilcevaz yolu üzerinde, bu sonuncusunun güneybatısındadır. Tatvan'dan buraya kara yoluyle, gölün batı kıyısı dolaşılarak gelinir. Tatvan'dan 4 saat sonra ilk konak Azgak köyüdür. Burası Bitlis ve Ahlat sancakları arasındaki sınırdır. 3 saat kuzeydeki konak Bend-i Mâhî köyüdür. İskelesi, dalyanı vardır. Bir konak sonrası Ahlat'tır.

Ahlat'ı Dâmâd Zâl Mahmud Paşa, Mimar Sinân'ın yardımıyle imar etmiş, Süleyman Han emriyle kale yaptırmıştır. 3.000 arşın cürmünde, Sinan yapısı, 13 kuleli, dörtgen kaledir. Sağlam, fakat derin olmıyan hendeği vardır. Sûrları geniştir. 3 kat demir kapısı göle iner. Kitâbesinde 1556 tarihi okunur. Kale içinde 350 ev, Süleyman Han Camii, han, hamam, 20 kadar dükkân, mekteb vardır.

Ahlat, Muş sancağının merkezidir. Muş sancak beyi bir müddetten beri Ahlat'ta oturmaktadır. Büyük sancaklardan sayılır. Sancak beyi hassı 410. 000 akçadır, ayrıca yılda 20 kese tahsisatı vardır. Sancakta 44 zeâmet, 33 tımar, 1.000 sipahi, 500 maiyet askeri vardır. Ahlat kadısının gündeliği 150 akça ve yıllık tahsisatı ayrıca 80.000 akçadır. Ahlat kalesi dizdârının emrinde 100 kadar hisâr eri vardır. Ahlat eskiden büyük şehirmiş. Selçuklular devrinde çok mâmurmuş. Çevredeki harabelerden şehrin mazideki ihtişamını anlamak mümkündür.

Ahlat aynı zamanda, çok büyük bir millî yerdir. Osmanoğulları, Sakarya havzasına gelmeden, 1230'dan evvel, uzun müddet burada yurd tutmuşlardır. Ertuğrul Bey, Ahlat'tan hareket edip Anadoluyu Kayı aşireti ile geçip Domaniç yaylasına gelmiş, Selçuklular'ın uc beyi olmuştur. Ertuğrul Gazi'nin büyükbabası Kaya Alp'in türbesi, Ahlat'ta büyük millî ziyaret yeridir. Yanında Kaya Alp birâderi Hasan Bayındır Han yatar. Türbede yatan Osmanoğulları'nın ataları olan diğer şahıslar şunlardır:

Abdullah Han, İzzeddin Han, Hasan Han, Meymendi Han, Buğabay Han, Tohatbay Han, Korkut Han, Ali Han, Kâzım Han, Bend-i Hân Han, Zorbay Han, İsmail Han, Bedirbay Han, Çığalı Han, Tohtamış Han, Selçuk Han, İsrâil Han, Mâsumbay Han, Kutlubay Han; Mama Hâtun, Sırma Hâtun, Cân Hanım, Nilüfer Hâtun, Serviboy Hanım, Zibâ Hanım, Vasfiye Hanım, Hurşid Hâtun, Döndü Hâtun, Safiyye Hâtun.

Diğer Türkmen hânedanlarının da künbedleri vardır. Burada yatan mevtâların durumu ilgi çekicidir. Kayalar içinde döşeklere elbiseleriyle, elbise üstüne kefen geçirilerek yatırılmış, gömülmemişlerdir. Saçları sakalları hâlâ görülür. Kemikleri görülmez. Gerçi kurumuşlardır, fakat mumyalandıkları için kemikleri ortaya çıkmamıştır. Bir zenci köle, elinde asâsı, ayak üzeri duvara dayalı şekilde mumyalanmıştır. Bunlar Türkler'in Orta Asya'dan getirdikleri çok eski âdetlerdir. IV. Murad, atalarının türbesini ziyaret etmiş, 20 yıldır bu türbe kapanmıştır. Ancak ben, çok muşkilât ile girip ziyaret edebildim. Ahlat mumyaları, çok meşhurdur. Selçuklu Türkleri'nden kalan mumyalar başka şehirlerde de vardır ama, buradakiler çok taze ve canlıdır. Duvara bir beyit yazıp ayrıldım.

Âdilcevâz

Ahlat'ın kuzeydoğusunda, Van Gölü'nün kuzey sahilinde liman ve kaledir. Sübhân dağının(4.434 metre), güney eteğindedir. Bu dağ, Anadolu'nun Ağrı'dan sonraki en yüksek zirvesidir, çok muhteşemdir. 38 kuleli kalesinde 70 basit ev, Süleyman Han Camii, Mehter-hâne Kulesi, mahzenler, anbarlar, cebehâne, sarnıçlar, 76 balyemez top vardır, 4.000 arşın cürmündedir. Kuzeye doğru uzunca inşâ edilmiştir. Uğrun Kapısı'nda 300 ev ve başka bir kale, varoşta ise 8 mahalle, 7 cami ve mescid mevcuttur. Zâl Paşa Hamamı, Camii, Bahçesi, çarşı, han, mekteb ve sâir binâlar, 70 kadar konakta hususî hamam, çevrede 7.000 kadar bağ vardır.

Âdilcevaz, Van eyâletinde sancak merkezidir. Sancakta halk Türkmen ve Kürd'dür. Küçük sancaklardandır. Süleyman Han Kanunu'na göre sancak beyi hassı 154.036 akçadır ve ayrıca yılda 4.000 altın tahsisatı vardır. Sancakta 1.000 kadar sipahi ve 600 kadar maiyet askeri mevcuttur, hisâr erleri bu rakamların dışındadır, zirâ sefere eşmezler. Âdilcevaz kadısı gün-

de 150 akça ve yılda 500 altın tahsisat alır. İran savaşı yıllarında bu kalede 6 oda(bölük) yeniçeri, 2 oda topçu, bir oda cebeci bulundurulmuştur. Şimdi bu birlikler çekilmiştir. İran ile sulh hâlidir, lüzumları yoktur. Zâl Paşa'nın oğlu olan Sultan-zâde Bey, bu civarda Acemler'le vuruşurken şehit düşmüştür ki, ana tarafından II. Selim'in torunudur ve hâlâ Bitlis Hanı'nın hanımı olan Hanım-Sultân'ın ağabeyi idi.

Kuzeydoğuya doğru gölün kuzey sahilini takiben Âdilcevaz'dan sonraki konak, Süphan Dağı'nı geçtikten ve 9 saat sonra Deliklitaş'tır. Göle yakın 200 hâne kasabacıktır. Sonraki konak Demirci, 300 hâne Yâkuubi köyüdür, bütün halk demircidir. Sonra Kenzik kasabacığı 200 hâne ve zeâmettir. Burada 7 eşkıyâ yakalanıp başları kesildi. Sonraki konak Erciş'tir.

Erciş

Gölün kuzeydoğusundaki körfezin kuzey sahiline çok yakın, bağlar bahçeler içinde, 1.750 metrede kurulmuş şirin yerdir. Az batısında göle dökülen bir çay akar. Kuzeydoğusunda Aladağlar(3.351 metre) uzanır. Van eyâletinde orta büyüklükte bir sancağın merkezidir. Sancak beyi hassı Süleyman Han Kanunu'na göre yılda 300.000 akçadır ve ayrıca yılda 10 kese tahsisâtı vardır. Sancakta 14 zeâmet, 86 tımarlı, 1.000 sipahi, 1.000 maiyet askeri vardır. Fakat harb hâlinde 6.000 asker çıkarması da mümkindir. Şimdiki sancak beyi Ferhad Bey'dir. Melek Ahmed Paşa, kaleye girerken binlerce askeri ile veziri büyük düzen içinde karşıladı. Toplar ve sûrlardan binlerce tüfek atılıp gülbânk sesleri göklere ulaştı. Balyemez topları, Van deryâsı üzerine sektirme gülleler atıyordu. Paşa, divân kurup sancağın meselelerini görüştü. Şehre girmeyip otağında kaldı. 3 gün Erciş'te kalındı.

Erciş sûrları fazla yüksek değildir ama, cirit oynanacak kadar geniş inşâ edilmiştir. Hendeği yoktur. Kalede 1.000 kadar basit ev, Süleymân Han Camii, 200 kadar dükkân, 110 top vardır. Cami, Yûsuf Şâh Camii'nin tamiri ile meydana gelmiştir. Ercişliler yazın Aladağ eteğindeki bahçelere giderler. Kadısının yevmiyesi 150 akçadır. Dizdârın emrinde 300 kadar hisâr eri vardır. Az uzakta iskelesi mevcuttur, limanı güzeldir. Süleyman Han, Erciş'e Türk, Boşnak ve Arnavutlar'ı iskân etmiştir. Hiç Kürd yoktur. Ilıcasına rağbet fazladır.

Erciş'ten bir konak sonra Kara Köprü'dür, güzel köprüdür. Yakınında 300 hâne Pazarköyü, Yâkuubi kasabasıdır. Van beylerbeyilik hassıdır. Bend-i Mâhi çayı ve Bargiri kalesi göründü. 45 top ateşlenerek kaleden selâmlandık.

Bargiri

Van eyâletinde sancak merkezidir. Kürd sancağıdır. Mahmûdi aşiretinin reisi, bu sancağın beyidir ve irsîdir. Şimdiki sancak beyi, Bitlis Hanı'nın damadıdır. Küçükle orta arası sancaklardandır. Süleyman Han Kanunu'na göre sancak beyi hassı 200.000 akçadır. Istanbul'dan Bargiri'ye 150 akça yevmiyeli kadı gönderilir. Sancakta 7 zeâmet ve 97 tımar vardır. Sancak beyi, 3.000 askerle sefere eşer. Kalede Şeref Han Sarayı, hamam, han, dükkânlar vs. mevcuttur. Üzümü iyidir. 955'te Mahmûdi Kürd Beyi, Süleyman Han'a

karşı koymadan itaat etmiştir. İmtiyazı oradan gelir. Hasan Taptı yaylası ve Çomağlı dağı eteğinde Pas köyünden sonra Amik kalesi gelir.

Amik Kalesi

Van deryâsı sahilinde Süleymâniye minaresi yüksekliğinde bir sivri kaya üzerine yapılmış küçük kaledir. Van'ın kuzeybatısındadır. Taş merdivenle çıkılır. Üç tarafı Van deryâsıdır. Kalede cami, 50 kadar ev, 6 şâhî top, mahzenler vardır. Gûyâ Kahkaha (Alamut) kalesidir. Zorla ele geçirilmesi çok müşkildir. Van Gölü bu kalenin önünde çok derindir. Kale üzerinde kartal yuvaları vardır. 940'ta Dâmâd Rüstem Paşa almıştır. Van merkez kazâsına bağlı nahiye ve voyvodalık merkezidir. Dizdârının emrinde 50 kadar hisâr eri, aşağıda kalan varoşta 100 bağlı bahçeli ev, cami, mekteb, han, hamam, küçük çarşı mevcuttur.

Canikler köyünün yanında Canikler suyunu, Suraçlı suyunu, Ablan köyünü, Kara Kasım adlı 100 hâne köyü geçtik. Bu sonuncusunda bir tekkenin yanında IV. Murad Makamı vardır. Sultan Murad, Revân seferinde burada durmuş. 150 hâne Çaybaşı'na geldik. Burada Van'dan gelen kalabalık bir hey'et, yeni beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'yı karşıladı. Herkes sevinçliydi. Zirâ hem pâdişah dâmâdı, hem sadrâzamlık etmiş bir vezir, ilk defa Van'a beylerbeyi olarak geliyordu.

Van Dışında Geçit Resmi

5 haziran 1655 sabahı Van çavuşlar kedhudâsı, 300 şâhî mücevvezeli çavuşla karşı çıkıp, Paşa'yı alkışladılar. 8 kat vezir mehter-hânesi çalmaya başladı. Vezirin önünden geçit resmi başladı. Önce 1.500 börklü, kamçılı, savatlı çatalkuş Kafkasyalı asker, ardından 1.000 deli askeri, sonra 1.000 gönüllü askeri geçti. Subayları balıkçıl, şahin ve zaganos telleri takmışlardı. Ardından 600'e yakın akıncı geçti. Samur kapaniçe giyip, sırtlarına kartal, karakuş, dölengeç, tavşancıl kanatları bağlamışlardı; ellerinde altın yaldızlı ve nakışlı, kol kalınlığında mızraklar vardı. Mızrakların üzerine kurt ve ayı postu sarılmıştı ve uçları ipek flamalı idi. Deli bayrakları kırmızı-yeşil, gönüllülerinki sarı-aldır. Zırhlı süvariler, demirlere bürünmüş, tulgalı, kaz göğsü çelikli idiler. Çizmelerindeki mahmuzlar şakırdıyordu. Atları al olup gerdanlarında ve karınlarında kınalı kızıl kana bulanmış tuna geçidi vardı. Atlarının örtüsü kaplan ve pars postu idi. Sonra 50 alay çavuşu geliyordu. Zırhları altın yaldızlı idi; bellerinde üçer okka ağırlığında gümüş kemerler, başlarında teller, ellerinde ikişer okka gelir som gümüş çevgânlar vardı. Kırmızı kadife şalvar giymişlerdi. Sonra 500 kilerci, 500 çâşnigir, 500 araç, 500 çadır mehteri, 500 deveci, 500 harbende(katır sürücü), 500 karakullukçu, 500 seyis, 40 bayrak sekban, 40 bayrak sarıca geçti. Bu sonuncular tüfekli ve atlı idiler. Sonra 1.000 müteferrika, 500 subay geçti. 300 kapıcıbaşı, samur kürklü idi. Paşanın tuğları ve sancağı, vezirin yedek atları, 8 mücevherli altın zencirli küheylân göründü. Dayılar, bölükbaşılar, şâtırlar, incili kasatura ve baltaları ile çifte çifte geçtiler. Sonra Melek Ahmed Paşa, padişahın ihsânı mücevherli sorgucunu takınmış olarak geçti. Sağ ve solunda mücevherli tüfek, kılıç ve mataralarını taşıyan tüfekçileri, silâhdar ve mataracıları vardı. 22 iç ağası, 400 iç gulâm ile geçti, çoğu Abaza, bir kısmı Gürcü idi.

Bunlar Paşa'nın iç daire halkı idi. Hepsi atlara binmiş ve gümüşlü mızraklarını ellerine almışlardı. 100 tokmak tüfekli iç mehteri, vezir kedhudâsı Yûsuf Ağa, hazinedar Câfer Ağa, 100 iç gulâmı ile geçtiler. Sonra 8 kat mehter-hâne, bir segâh peşrevi çalarak geçti. Sakalar, saraçlar, seyisler bunu takib etti.

Bu vezir alayını, eyâlet sancakları, askerleriyle selâma durarak seyrettiler ve Van beylerbeyisi vezirin eyâlet merkezine girişini gördüler. Bitlis Hanı'nın kedhudâsı 1.000 Bitlis sancağı askeri, Hakkâri Hanı'nın kedhudâsı 5. 000 Hakkâri sancağı askeri, Bargiri sancak beyi ve Mahmûdi hanı İbrahim Bey bizzat 8.000 askerle, selâm resmini ifa ettiler. Diğer sancak beyleri ya bizzat gelmiş, çoğu da kedhudâlarını biner askerle veziri selâmlamaya Van'a göndermişlerdi. Ayrıca 47 Kürd ve Türkmen aşiretinin reisi, süvari birlikleri ile paşayı karşılamaya gelmişti. Geniş eyâletin her bucağından padişah dâmâdı ve eski sadrâzam sıfatıyle vezirliğinin üzerinde iki büyük sıfatı olan bir beylerbeyini karşılamak ve saygı sunmak için gelenlerle Van sahrâsı, mahşer gününe döndü. Yalnız asker olarak 80.000 kişi birikmişti, halk bu rakamın dışındaydı. Askerin geçmesi Çaybaşı'ndan Van'a kadar 4 saat sürdü.

Paşa, Van'a girince, Van kalesinde bulunan askerin saf saf selâm vaziyetinde durduğu görüldü. Bunların başında Van kalesindeki 7 oda(bölük) yeniçerinin kumandanı Abdi Ağa görülüyordu. Sonra Van kalesindeki 500 topçu, 500 cebeci askeri sıralanmıştı. Istanbul'dan gönderilen bu Kapıkulu askerinden sonra piyade, tüfeng-endâz, segban ve sarıcalar sıralanmıştı. 3 defa Van kalesinden gülbânk çekildikten sonra 3 pâre daha top ve tüfekle yaylım ateşi açıldı. Gülleler, Van deryâsı üzerinde sekecek şekilde hünerle endaht edilmişti. Büyük birer karpuz hacminde güllelerdi. O kadar top atılmıştı ki, Melek Ahmed Paşa kızdı, Van kalesi dizdârına(kale kumandanı): «hây nâ-merd dizdâr» diye emir gönderdi, «20 sene evvel Sultan Murad Han Cennet-Mekân Efendimiz'le buraya geldiğimiz vakıt bile bu kadar top atılmadı. Hiç yoktan bu kadar israf oldu. Devletin barutu ve güllesi şenlik için değil, düşman içindir».

İskele üzerindeki kayalara gizlenmiş şayka topları vardı ki kimsenin böyle bir yerde toplar olduğunu kestirmesi imkânsızdı. Bu toplar da şenlik için ateşlenince, Paşa'nın aklı başına sıçradı. Bir mehterini «topları susturun» emriyle gönderdi.

Şehir de bir âlemdi. Caddelerde halk, biribiri üzerine yığılmıştı. Esnaflar, asker gibi düzenli saflar teşkil etmişlerdi. Diğer halk, karmakarışıktı. Her pencere ve damda insan vardı. Yüzlerce kurban kesildi. Adım başında kurban kesilmesinden Paşa rahatsız oldu. Öğle olmuştu. Yemek yendi. Yemekten sonra mehter çaldı. Melek Ahmed Paşa ilk divânını kurdu. Çavuşlar: «şikâyeti olan var mı?» diye bağırınca 7 kişi, haksızlığa uğradıklarını söyleyip öne çıktılar. Paşa, yanındaki kadılarla danışarak bunların şikâyetini bir celsede karara bağladı.

Van Kalesi

Van eyâletini Kaanûni Sultan Süleyman fethetmiş ve kurmuştur. İlk Van beylerbeyilerinden olan ve Şam beylerbeyisi iken buraya tayin edilen Husrev Paşa, Van kalesini yeniden yaparcasına tamir ettirmiş ve pek çok eserle Van'ı donatmıştır. Bu kaleye «Kızılarslan Kalesi» de derler. Zira kır-

mızı taş ve kiremitlerle uzaktan kırmızı renk hâkim görünür. Üç tarafı Van gölüne bakar. Güneyi Van bağlarına açılır. Kalenin yerleştiği kayalık tepede 600 kadar büyükçe mağara vardır. Bunlar, birer mahzen hâlinde kullanılmaktadır. Hepsi malla doludur. Bir kısmı dokuma tezgâhlarıdır. Bir kısmı siyah barut, ok, yay, zenberek, tüfek, kılıç, kalkan, balta, kazma, kürek, külünk, çarh-ı felek, domuz ayağı, mancınık, gülle ve bunlar gibi cebhâne doludur. 100 kadarında arpa, buğday, pirinç, darı, mercimek, nohut vs. yığılmıştır. Birer mağara katran, zift, bezir yağı, 7 mağara deri, birer mağara tuzlanmış balık ve tuzlanmış et, bir kaçında sirke, bal, peynir, zeytinyağı vardır. Hâsılı 600 mağaranın hiç biri boş değildir. Böylesine bir kaleyi de düşürmek mümkin olmaz. Acem'in gözü bu Van kalesindedir ama, alması mümkin değildir. Zira Van kalesi, bütün Anadolu'nun en müstahkem kalesi sayılabilir. Üstelik bu mağaralar, çok uzun muhasaraları bile karşılıyacak malzeme ve yiyecekle doludur. Bazı mağaralarda top da vardır. Bazılarının aralarına balyemez topları sıralanmıştır. Her topun yanında dağ gibi gülleleri ve diğer topçuluk malzemesi hazırdır. Bir kat aşağı mağarlarda ise şayka topları mevcuttur. Bunlar taş gülle atarlar ve içlerine bir adam rahatça girebilir. Rüstem Paşa ve Husrev Paşa Kuleleri ile Tebriz Kapısı ve Orta Kapı arasına birer kat top daha dizilmiştir. Bu şekilde kalede 4 kat top vardır. Doğu tarafında «Kesik» denen yerde ayrı bir küçük kale bulunur. Kalenin çevresi gayyâ kuyusu gibidir. Tırmanmak çok zordur. Aşağıdan Kesik Kale'ye kadar olan mesafe 4.100 arşındır. Kalenin eni ise 200 ilâ 300 arşın arasında değişir.

Kalede Süleyman Han Camii, 300 kadar asker evi vardır. Zelzeleden yıkılan câmiin minâresini Van yeniçeri ağası Ömer Ağa yeniden yaptırmıştır. Öğleye kadar kaledeki yüksek kulelerin ve kubbelerin tepesi, bulutlardan açık seçik görülmez. Buralara kimse ok eriştiremez. Yalnız Revân seferinden dönüşte Sarı Solak ve Hacı Süleyman adlı ordunun en iyi iki okçusu oklarını kaleden aşırttırıp Murad Han'dan ihsân almışlardır. Kalede 7 mescid, bir tekke, 3 mekteb, 10 dükkân vardır.

Kalede 70 kule mevcuttur. Sultan Veled Kulesi, sûrları muhafaza eder. Şâh, Paşa, Rüstem Paşa, Husrev Paşa, Elmacı Paşa, Süleyman Paşa, Ketenci Ömer Paşa-zâde Mehmed Paşa Kuleleri, adlarını taşıdıkları zâtlar tarafından sonradan kaleye ilâve edilmiştir. Orta Kapı, Van yeniçeri ağası Mehmed Ağa, Çerkes İskender Paşa, Ulama Paşa, Atlı Paşa, Nakışlı, Felemet, Tebriz Kuleleri, çok iyi tahkîm edilmiştir. Bu sonuncusu ile Kesik Kale arası, 38 kule ile takviye edilmiştir. Her kule, yanındaki kuleye, kayalar içinde gizli yollarla bağlıdır. Bu yolları askerden başka kimse bilemez, yasaktır. Tebriz Kulesi, pek çok topla kuvvetlendirilmiştir. Zira kalenin en hassas yeridir. Her gelen beylerbeyi, kalenin şurasına ve burasına ihtimam göstermiştir. Melek Ahmed Paşa da İç Kale Kapısı'nda bir kule yaptırıp 8 balyemez top yerleştirdi. Kule üzerinde de mürtefi bir köşk yaptırdı. Bu köşk için bir tarih söyledim(1065 = 1655). Batı tarafındaki Yalı Kapısı, 4 kat demir kapı ile tahkim edilmiştir, iskeleye açılır ve burada çok asker vardır.

Van kalesi 11.000 arşın çevresi ile, devletin en büyük bir kaç kalesinden biridir. Her mazgalda muhasara sırasında iki askerin bulunması kanundur. 24 saat 500 nöbetçinin nöbet beklemesi de hazar hâlinde kanundur. Akşam namazından önce Yukarı Kale'de mehter çalınır ama, çok yüksek olduğu için, şehirden zor işitilir.

İlk Van beylerbeyisi Ulama Paşa'dır. Sonra bir ara İranlılar istilâ etmiş, Süleyman Han geri almış, Çerkes İskender Paşa'ya vezir pâyesiyle eyâleti vermiştir. Şimdi kalede 3.000 yeniçeri vardır. Bunlar Istanbul'dan belirli bir zaman için gönderilip değiştirilirler. Kumandanları Abdi Ağa, yeniçeri efendisi ise Yâsin Çavuş'tur. 1.000 kadar cebeci ve 1.000 kadar topçu ile, kalede Kapıkulu askerinin sayısı 5.000'e çıkar. 1.000 hisâr eri ile 6.000'dir. Eyâletin diğer yerlerinde de —tımarlı sipahiler hariç— 6.000 maaşlı asker mevcuttur.

Van Eyaleti

Van, devletin büyük ve mühim eyâletlerinden biridir. Ehemmiyeti, Safevî devleti ile serhad olmasındadır. Beylerbeyi hassı 1.132.000 akçadır. Ayrıca yılda 20.000 altın tahsisatı vardır. Bu tahsisat, Melek Ahmed Paşa için —dâmâd ve eski sadrâzam olması dolayısıyle— 1.000 keseye(40 milyon akça = 6.230 milyon TL.) çıkarılmıştır. Eyâlette 3.000 tımarlı sipahisi vardır. Paşa'nın merkezdeki en yakın yardımcısı paşa kedhudâsıdır, sonra paşa müsellimi gelir ve bu ikincisi, beylerbeyi haslarını idare eder. Eyâlet defterdârının emrinde 150 me'mur vardır. Çavuşlar kedhudâsı, çavuşlar emini, rûznâmçeci, muhâsebeci, mukaataacı, mevkuufatcı, çavuşlar kâtibi, tımar defterdârı, defter emini, eyâletin merkez idaresinin büyük memurlarıdır. Diğer büyük görevliler arasında zeâmet kedhudâsı, sol kol ağası, sağ kol ağası, azeb ağası, hisâr ağası, dizdâr, Deveboynu dizdârı, Aşağı Kale dizdârı, gümrük emîni, haraccı ağa, muhtesib, şehbender, 9.000 yere su veren su ağası, subaşı, çöplük subaşısı sayılabilir. Hepsi Van şehrinde otururlar ve kalabalık memurları vardır. Meselâ su ağasının emrinde çalışanlar 100 kadardır.

Van kadısı günde 300 akça ve yılda 10 kese tahsisat alır. Van müftüsü Hanefi mezhebindendir. Fetvâ başına 10 akça(1.575 TL.) alır. Maiyyetinde Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî mezheblerinden üç müftü yardımcısı vardır.

Eyâletin maden, gümrük, cizye, ticaret kalemlerinden gelirleri yılda 600 kesedir(24 milyon akça).

Eyâlet 38 sancaktır. Diyâr-ı Bekr eyâletinde olduğu gibi bu eyâlette de bir kaç Kürd sancağı vardır. Bunların sancak beyleri aynı ailede irsîdir. Diğer sancaklara Istanbul'dan vali tayin edilir. Başkaca farkları yoktur. Beylerbeyi, padişahın mutlak temsilcisi sıfatıyle, devlete ihanet veya kendi emirlerine adem-i itaat sebebiyle irsî sancak beyliklerini alelâde sancak hâline getirebilir. Başka sebeple sancağı o aileden alamaz. Zira sancakların belli Kürd ailelerine verilmesi Selim Han ve Süleyman Han Kanunları'na dayanır. Bununla beraber böyle sancak beyleri, beylerbeyi ile iyi geçinmeye dikkat ederler. Beylerbeyi de onların hukukuna tecavüz etmemeye dikkat eder.

Eyâletin 21 sancağı alelâde sancaklardır. 17'si Kürd sancağıdır. Kürd sancaklarında beylerbeyi, hatasını gördüğü irsî sancak beyini değiştirir, fakat yerine oğlunu, fazla cezalandırmak isterse o ailenin diğer bir erkek ferdini tayin eder. Kürd beyinin suçu devlete ihanet ve padişahın o ülkelerdeki mutlak temsilcisi olan beylerbeyine itaatsizlik şeklindeyse, sancağın irsiyet imtiyazını ancak kaldırabilir. Kürd sancaklarında Kürd nüfus çoğunluktur. Diğer sancaklarda umumiyetle Türkler, Kürd'den fazladır. Ama Kürd'ün fazla oldukları da vardır.

Van merkez sancağının 700 kadar köyü vardır. Merkez sancağının ayrı sancak beyi olmaz. Beylerbeyi, aynı zamanda merkez sancağının beyidir. Di-

ğer sancaklar şunlardır: Erciş, Âdilcevâz, Muş, Bargiri, Kârgâr, Kesânî, Hizân, İslrit, Ağakis, Şirvan, Ekrâd, Kotur, Bâyezid, Berû, Erecik, Çobanlı, Şûreger, Dâlegirer, Zeriki, Körlâdik. Bu sancaklar, bildiğimiz gibi idare olunur. Diğer 17 sancak, «hükûmet, yurdluk, ocaklık» denilen irsi sancaklardır. Bunların en mühimmi Bitlis ve Hakkâri sancaklarıdır. Bitlis'in ehemmiyeti, en mâruf Kürd ailesinin(Şeref Hanlar) elinde olmasından, sancağın ve şehrin zenginliğinden ileri gelir. Hakkâri'nin ehemmiyeti, gene çok eski bir Kürd ailesinin elinde bulunmasından, arazisinin çok geniş olmasındandır, ama Bitlis sancağı gibi mâmur ve zengin değildir. Hakkâri hâkiminin. 10.000 askeri vardır ve Çölemerik kalesinde oturur. Bitlis hanı, Rûjeki Kürdleri'ne hâkimdir, o da aynı sayıda askere sahiptir.

Mahmûdi sancağı, Van'ın doğusunda, Van merkez ve Kotur sancakları arasındadır. 6.000 asker çıkarır. İyi ve şeci süvarilerdendir. Sancak merkezi Hoşâb'dır. Şimdiki beyleri İbrahim Bey, muharebelerde çok iyi hizmet etmiş iyi bir askerdir. Sancakta 120 Kürd kabilesi vardır. Sancakta zeâmet ve tımar teşkilâtı vardır. Mahmûdi sancağının güneyi, Hakkâri sancağıdır.

Pinyâniş sancağı, Mahmûdi sancağının 6 konak doğusundadır. Pinyânişler de Mahmûdi Kürdleri'ndendir. Beyleri Hasan Bey'dir. Sancak merkezi Hasankalesi'dir, Erzurum'daki Hasankale'den başkadır. Doğu, kuzey ve güneyi, 3 konak uzaktan şimdi İran ile sınırdır. Sancak, Safeviler'in Rûmiye (Urmiye) eyâleti ile sınırdaştır. 6.000 asker çıkarır. Safeviler'in Şii Azeri Türkleri ile bu Sünni Pinyânişler devamlı ceng ederler, her zaman hudud ihtilâfı vardır. Bu sancakta da tımar teşkilâtı vardır.

Kotur sancağı da Süleyman Han Kanunu'nda irsi sancak idi. Fakat beyleri Kürd değil, Türk idiler. Sonra sancağın irsiyeti kaldırıldı. Beredûsi, Cevlâni, Dümdümi, Dümbülî sancakları da Süleyman Han Kanunu'nda irsi Türkmen veya Kürd beylerinin elinde idi. Şimdi bu sancaklar -—Sünni olmalarına rağmen— İran'dadır. Ama Şâh ile beylerinin araları iyi değildir ve Osmanlı'ya yakınlık gösterirler.

İran üzerine sefer yapıldığı takdirde Van Beylerbeyisi, askeri ile, ordunun öncüsü olur. Önü sıra Hakkâri sancağı askeri çarhacıdır. Pinyâniş sancağı askeri, sağ ve solda karakoldur. Van eyâleti ardından kubbe vezirleri, sonra başkumandan olan padişah veya serdâr-ı ekrem gelir. Diğer eyâlet askerleri, padişah ardından takib eder. Süleyman Han devrinde kurulmuş düzendir. Zirâ Van askeri, bölgeyi çok iyi tanır. Önden gitmesinin sebebi budur. Bitlis Hanı, ardcıdır, hastaları ve yaralıları toplamaya o memurdur. Ordunun sağını İsbirit, Şerci, Zeriki, Kârni, Hiron, Kârkâr, Ağakes, Kesân, Mekes, Lâdik, Özecik, Dalagirer, Çobanlı, Kotur sancağı askeri, solunu da Lâmos, Âdilcevaz, Erciş, Bargiri, Bâyezid, Akçakale, Karacakale, Makû, Ziyâeddin, Abaganl, Şatak sancak beyleri korur. Kale askerlerinin yarısının kalelerinde kalıp yarısının sefere eşmesi kanundur. Yalnız Van kalesinin 6.000 askerinin tamama yakını, —Van tehlikede değilse— sefere eşer. Van eyâleti bir İran seferine 48.000 askerle katılabilir. Askerin bir arada bulunması şart değildir. Serdâr-ı ekremin emrine göre cephelere tevzi edilir.

Van Şehri

Yukarı Kale'de Van Câmii, çok eskidir. 940 târihinde Süleyman Han yeniden yaptırdığı için onun adıyle anılır. Husrev Paşa Camii, Süleyman Han devrine aittir. Alemleri sâf altın kaplamadır, bakan âdemin gözünü

kamaştırır. Âvizeleri çok değerlidir. Istanbul biçimi minaresi yüksektir. Bahçesi çevresinde, medresesinin odaları dizilidir. Tebriz Kapısı Camii'nin medresesi vardır. Abbâs Ağa Camii de güzeldir. Mescidler çoktur.

Ulu Cami, Horhor, Husrev Paşa, Tebriz Kapısı Medreseleri, Ulu Cami ve Husrev Paşa Dârülkurâları, 20 kadar mekteb vardır. Yalnız Van mekteblerinde Farsca öğretildiğini gördüm.

45 kadar saraya benzer büyük konak vardır. Husrev Paşa Camii yanındaki Paşa Sarayı mükelleftir. 2 katta 600 küsur odadır. Hüseyin Ağa, Kadı Efendi, Demircioğlu, Mallı Kaya Çelebi, Cendedânoğlu, Hâdim Câfer Ağa, Defterdar Şâni Konakları da mükelleftir. Caddeler tertemiz kaldırımlıdır. Çoğu iki katlı kâgir ve müreffeh evlerdir. 8.800 hâneli büyük şehirdir. 3 mahalle Ermeni'dir, başka Hıristiyan yoktur. Halk Türk ve Kürd'dür.

Gümrük, Kürd Ahmed Ağa, Kapan Hanları, en büyük hanlardır. Bedesteninde her türlü değerli eşyayı satın almak mümkindir. Mezgitli ve Husrev Paşa Çarşıları ile Hafâfhâne'si büyüktür. 700 konakta hususi hamam vardır. Mezgitli Çarşı başında Sultan, Çifte, Nakışlı, Tebriz Kapısı yakınında Çukur Hamamlar, çarşı hamamlarının en güzelleridir. Halk mutaassıptır, onun için kadınlar hamama gitmezler.

Van kalesinde 760 top vardır. Osmanlı ülkesinde —Istanbul hariç— bu kadar top olan az şehir bulunur. Toplar içinde 50 okka demir gülle atanlar mevcuttur.

Karakoyunlu Sultan Cihan-Şâh ve Husrev Paşa İmâretleri vardır. Ama halk ikrâm edicidir. Hangi evin kapısını çalsa, bir yolcu veya yoksula yemek çıkarılır. Aksi hareket, şerefsizlik sayılır. Paşa Sarayı, her türlü konuğa açıktır. Şehir civarında 20 kadar mesire vardır. Göl kıyıları çok güzeldir. Mesirelerinin meşhuru Edremid Bağları'dır.

Gazi Vezir Husrev Paşa, camiindeki türbesinde yatar, Van'a büyük himmeti geçmiş Süleyman Han beylerbeyisidir. Gazi Tekeli Paşa da, III. Mehmed devrinde Van beylerbeyisidir. Serav'da şehid olup Van'daki türbesine getirilmiştir. Aynı devrin vezirlerinden Canbulâd-zâde Hüseyin Paşa'nın türbesi de Van'dadır.

Van'dan Bitlis'e

Ramazan başında Melek Ahmed Paşa, 40.000 askerle, Bitlis'e gitmek üzere Van'dan hareket etti. Bargiri — Erciş — Âdilcevaz — Ahlat yoluyle Bitlis'e vardık. Van Gölü'nü kuzeye, sonra batı ve güneybatı, sonra güney ve güneybatıya doğru dolaşmıştık. 28 temmuz 1655'te Bitlis önündeydik. Ertesi gün Paşa, Bitlis sancak beyi Şerefhanlar'dan Abdal Han'ın sarayına girip saltanatına son verdi. Han, Mutki dağlarına kaçmıştı. 2 gün sonra Paşa, Abdal Han'ın Hanım-Sultan'dan olan oğlu Ziyâeddin Bey'i han yaptı. Şerefhan hânedânının elinden sancağı almayı düşünmüşken, II. Selim'in torunu ve Ziyâeddin Bey'in annesi Hanım-Sultân'ın yakarışlarıyle bu kararı almıştı. Abdal Han'ın tutumundan Istanbul, uzun zamandan beri memnun değildi. Han, akıl almıyacak servet toplamıştı. Servetiyle mütenasip hizmeti ve hayır ve bayındırlık eseri yoktu. Sadece hazine biriktiriyordu. Hânedan sahibi de olsa teşrifatta sancak beyi olan bir adamın vezirlerden fazla servet sâhibi bulunması doğru değildi, düzene aykırı idi. Bu servet meşrû ticâretle değil, Bitlis sancağı ve halkı sömürülerek biriktirilmişti. Han, bu servetle

gururlanmıştı. .Gerçi fevkalâde kültürlü ve san'atkâr, hünerli ve bilgin adamdı. Fakat Osmanlı hânedânına mensup bir kız alınca, hükümdarca tavırlar takınmaya başlamıştı. Devlet düzeni, sancak beyinin değil, Osmanoğlu bir şehzâdenin böyle tavırlarını kabûl edecek yapıda değildi. Devlet böyle kurulmuş ve böyle cihan devleti olmuştu. Han'ın bütün servetini Melek Ahmed Paşa, Hanım-Sultân'ın cihâz olarak Istanbul'dan getirdiğini ve annesi Sultan'la babası Vezir'den miras kaldığını iddia ettikleri dışında, devlet nâmına zabtetti(el konulan servetin listesini, daha önceki bahislerimizde vermiştim).

Ramazânın 29. günü Bitlis'ten ayrıldık. Kuskundere — Güzeldere — Ahtamar — Akkirpi — Kepan Kayası — Kuskunkıran yoluyle Van Gölü'nün batıdan doğuya bütün güney kıyılarını dolaştık. Van'a eriştik.

4 eylûl 1655'te, İran'a elçilikle gitmek üzere Van'dan ayrıldım. Edremid Bağları sağımda kaldı. 3 saatte Zekûk Gediği'ni geçip aynı adlı 300 hâne Ermeni köyünde dinlendim. Gene doğuya 3 saat sonra Venk Verek, büyük bir Ermeni manastırıdır. Büyük ikram göstererek misafir ettiler. Orman aşıp Hendusten'e geldik. Van merkez kazâsında nahiye merkezidir. 300 hâne küçük kasabadır. 5 saatte Kulu çayırına, sonra Süleyman Bey çayırına, oradan Hoşâb'a geldik.

Hoşâb

Mahmûdi ocaklık sancağının merkezidir. İki buçuk asırdır Mahmûdi beylerinin elindedir. Kale dibinden Hoşâb çayı geçer ve Van deryâsının güneydoğu ucuna akar. Kalenin bir gizli kapısını yalnız sancak beyi İbrahim Bey Mahmûdi bilir. Babadan oğula geçen sırdır. Kalenin çevresi 1.200 arşındır. Şimdikinden önceki bey, Süleyman Bey, kalede güzel binalar yaptırmış. Bir cami, bir hamam, bir kaç dükkân, 800 hâne kasaba, 4.000 arşın sûr ile çevrilmiştir. Biraz ilkel yerdir. 955'te Süleyman Hân'a itaat etmiştir. Karşı koymadan teslim olduğu için sancak, Mahmûdi beylerine irsen bırakılmıştır. 8.000 asker çıkarabilir. Buraya Istanbul'dan 150 akça pâyeli kadı gönderilir.

İbrahim Bey bana hediyeler verdi. 5 saatte Devâdan'a geldim. 100 hâne Kürd köyüdür. 6 saatte Erecik'e geldim. Eskiden Mahmûdi sancağının merkezi burası imiş. Şimdi de aynı sancaktadır. Fazla mâmur değildir. 500 hâne kasabadır. Cami, han, hamam, küçük çarşısı var. Erecik(Erçek), aynı adı taşıyan gölün(deniz seviyesinden 1.890 metre), doğu kıyısında ve bu göle dökülen çayın döküldüğü yerin güney sahilindedir. Bu gölün kıyısında IV. Murad, Tebriz'den dönerken sofra kurdurup yemek yemiştir, yerini hâlâ hürmetle gösterirler.

8 saat sonra Abagay kalesi, aynı sancaktadır. 7 saat doğusu Van Karahisârı'dır. «Karacakale» de derler.

Karacakale ve Pinyâniş

Karacakale, irsi bir sancağın merkezidir. Şimdiki sancak beyi, adaşım Evliyâ Bey de Mahmûdi aşiretindendir. Sancakta 4.000 asker var. Ondan da hediyeler alıp 5 saatte Pasik Ağa 100 hâne köyüne, 3 saat gidip Melâhin adlı 1.000 hâne kasabaya geldim. Buraları aynı sancaktır.

Sonra Pinyâniş kalesine vardım. Beğdük deresi sahilinde 600 hâne kasabadır. Cami, mescid, yolcu hanı var. Buraları ibtidâî yerlerdir ve fazla bayındırlık eseri yoktur. Pinyâniş de ocaklık sancaklardan biridir. Pinyâniş beyi, gene Mahmûdi Kürdleri'ndendir. Süleyman Hân'a karşı koymadan itaat ettiği için imtiyazını muhafaza eylemiştir. Pinyânişliler, hile hud'a bilmez, merd ve sadık adamlardır. Cesur muhâriblerdir.

Doğuya doğru bir konak sonra Rubacık, IV. Murâd'ın Tebriz dönüşü otağ kurduğu yerdir. Pinyânişliler, buraya bir sofa inşâ ederek hâtırasını muhafaza etmişlerdir, hâlâ hürmet ve iftiharla gösterirler. Dağlarda dağ keçisi ve koyunu, kaplan ve zerdova cirit atar. Rubacık, 300 hâne küçük kasabadır, halk Kürd'dür. Doğuya doğru 6 saat sonra Kotur'dur. Kotur sûrlarına kadar olan topraklar, Osmanlı'dır. Kotur kalesi ise şimdi Acemler'in eline geçmiştir.

Bundan sonra Evliyâ, İran ve Irâk'ı anlatır. V. cilde Kuzey Irak'tan başlar. Kelek-i Mervân köyünden, Hakkâri sancağına girer:

Si'ird (Siirt)

Hakkâri sancağından Siirt sancağına geçip Siirt şehrine geldik. Deniz seviyesinden 930 metredir. Botan çayının kuzey sahiline yakındır. Selim Han veziri Bıyıklı Mehmed Paşa'ya, savaşmadan baş eğmiştir. Bir müddet Kürd sancağı olmuş, ailesi inkırâz edince, alelâde sancak hâline girmiştir. Diyâr-ı Bekr eyâletinde sancak merkezidir. Sancak beyi hassı 333.883 akçadır. Orta derecede sancaklardandır. Sancakta 7 zeâmet, 133 tımar, 800 sipahi, 500 maiyet askeri vardır. Siirt kadısı 150 akça yevmiye alır. Şehirde başta Arabca olmak üzere, Kürdce, Türkçe ve Ermenice konuşulur. Ama Arabca konuşanların çoğu da Türkçe bilir.

Siirt'ten ayrıldım. Yâkuubi ve Ermeni Kefre-i Şirvan kasabası, medreseli, şal ve şayak dokuması meşhur Mâden kasabası, gene medreseli ve Hakkâri sancağında Vustan kalesi yoluyle Van'a döndüm.

3 kölem ve 8 atla Van'dan ayrıldım. 12 saatte Amik'e vardım. Menzillerde at değiştirerek Bargiri — Malazgirt — Hanesa — Altınhalkalı Köprü — Hasankalesi — Erzincan— Koyulhisar — Niksar — Lâdik — Merzifon — Osmancık — Tosya — İzmit — Gebze — Üsküdar yoluyle, bir tatarın alabileceği sür'atle, Van'dan çıktığımın 13. günü Istanbul'a vardım. Bir kaç gün Istanbul'da kaldım. 1656 martında gene mektup götürmek göreviyle hareket ettim. Sadrâzam Siyâvuş Paşa'dan 200 altın ve mektuplar, yengem Kaya Sultan'dan nâmeler aldım. Çatalca'ya gidip döndükten sonra Üsküdar — Gebze — İzmit — Hendek — Bolu suyu — Çerkeş — Tosya — Osmancık — Gümüş — Kerkez— Amasya — Çengellibel — Niksar — Koyulhisar — Keremli — Erzincan — Erzurum — Malazgirt — Erciş — Amik yoluyle 3. gün Van'a eriştim. Vustan — Kiyar Kayası yoluyle Bitlis'e geldik. Ziyâeddin Han'dan 2 kese, samur kürk, Gürcü köle, 2 at ihsân alıp yola çıktım. Kefender kalesinden sonra Bitlis sancağından Zeriki sancağına girdim.

Zeriki

Van eyâletinde Kürd sancağıdır. 20 Kürd kabilesi yaşar. 6.000 asker çıkarır. 150 akça kadısı, alay beyi, çeribaşısı vardır. Buradan Bitlis'e döndüm. Bu sırada Abdal Han, afva uğrayıp Bitlis'e dönmüştü. Benimle görüşmek istedi. Şöyle dedi:

— Evliyâ'm, paşan, hânedânımızı berbâd ve bir Mısır hazinesi mâlimizi yağmâ etti. Mâlimden ancak şu gördüğün sandûkacığı, ehlim Sultan ve Vezir kızı Hanım-Sultan, kucağında kaçırdı. Paşanız üzerime gelmeden 49 katır yükü hazinemi Suriki dağlarına kaçırmıştım, hâlâ oradadır.

Sonra sandûkayı açıp bana gösterdi. Elmas, lâl, yâkut, zümrüd, inci, zeberced, firûze, aynülhur, balıkgözü, aynülât, Seylan taşı gibi mücevher dolu idi. Her bir çeşitten 20 ilâ 30 taş vardı. 40, belki 50 kıratlık taşlardı. Sandûkanın kendisi bile bahâ biçilemiyecek bir antika idi. Han'ın ısrarı ile 2 ay Bitlis'te kaldım. Beni oğullarına hoca yapmak istediyse de, bir yerde daha fazla kalmam mümkin değildi. Kışın şiddeti geçince hareket ettim ama, daha Rahova sahrâsında minare boyu kar vardı. Taht-ı Van hanından Ahlat — Âdilcevaz — Demirciköyü — Erciş dibinde Sarayköy yoluyle Melek Ahmed Paşa'ya ulaştım. Paşa efendimizle bir müddet sonra Van'dan hareket ettim. Erciş — Aksaray — Taşkın Ermeni köyü yoluyle Malazgirt'e geldik.

Malazgirt

Murad ırmağının doğu kıyısına ve Banşan çayının bu ırmağa döküldüğü yerin güneyine yakındır. Erzurum eyâletinde sancak merkezidir. En küçük sancaklardandır. Sancak beyi hassı 100.000 akçadır. Sancakta 14 zeâmet, 282 tımar, 1.500 asker vardır. Ama gönüllü olarak seferde sancaktan 8.000'e kadar asker almak mümkindir. Malazgirt kadısı 150 akça yevmiyeli ve yılda 1.000 altın tahsisatlıdır. Halk Kürd ve Türk'tür. Kalesi vardır. Yavuz fethetmiştir. Sultan Alp Arslan'ın Bizans ordusunu mahvedip Anadolu'nun fethini hazırladığı yerdir. 2.000 hâne, bir cami, mescidler, 2 medrese, 7 mekteb, bir han, bir küçük han, 50 dükkân vardır, küçük şehirdir.

Malazgirt'ten bir konak sonra Kazköyü, 500 hâne, bir gölcük sahilinde kasabadır. Fâhte yahut Kaz Gölü'nden Hınıs sancağında 500 hâne Kanber Baba Sultan kasabasına, sancak merkezi Hınıs kalesine, Kozlu Baba köyüne, aynı sancakta Ağzıaçık Mağara'ya, Aras üzerinde büyük Altınhalkalı Köprü'ye, Pasin sancağında Alvar köyüne, Hasankalesi'ne, bu sancakta zeâmet olan 300 hâne Câfer Efendi kasabasına, Gümüşlü Künbed'e uğrayıp Erzurum'a girdik.

Bu sırada eski Erzurum beylerbeyisi efendim ve akrabâm Vezir Defterdar-zâde Mehmed Paşa'nın idamını öğrenip çok üzüldüm. Can verdiği anda dünyaya gelen oğluna «Mehmed Yetimî» adını koymuşlar. 58

yaşında idi. Babası Defterdar Mustafa Paşa da, kendisi 14 yaşında iken idam edilmişti. Sultân İbrahim'in silâhdârı, sonra vezir olmuştur.

Erzurum'dan Melek Ahmed Paşa ile 10 gün kalıp Ilıca'ya geldik. Hınıs — Mama Hâtun — Kenüt kaleleri — Örenküş Boğazı — Süleymân Efendi köyü — Erzincan — Bağ — Başhan — Bulgar Çayırı — Erzenes — Şeyh Sünbülî — Baru — Elemelek — Yâkub Ağa köyleri — Kaplanlı Bel — Zara Çayırı — Ogdomet köyü — Nis çayırı — Kurd Beli yoluyle Tokat'a vardık. Bu suretle Erzurum eyâletinden Sıvas eyâletine geçtik.

XXI

KAFKASYA

İmparatorluğun İran ve Kafkasya Toprakları

Batı İran ile Güney ve Kuzey Kafkasya eyâletleri, imparatorluğun istikrarsız ve kısa ömürlü idârî üniteleridir. Bu ülkeler, XVI., XVII. ve XVIII. asırlarda, dünyânın en kudretli iki devleti, Türkiye ve İran arasında çekişilen yerlerdir.

Batı İran'da, kısa da olsa Osmanlı idaresine giren klasik İran eyâletleri, güneyde Basra Körfezi'nden kuzeyde Kafkasya ve Hazar Denizi'ne doğru şunlardır:

Hûzistan veya İran Arabistanı eyâleti, Basra Körfezi'nin kuzeyindedir. Batısı Irak'tır. Kuzeyden doğuya doğru ise sırayla Lûristan, Hemedân, Isfahân ve Fars eyâletleri ile çevrilidir. Hûzistan'da çoğunluk İranlı'dır. Mühimce bir Arab azınlığı vardır. Türk ve Kürd daha azdır. Eyâletin büyükçe parçaları veya bazı küçük yerleri, XIX. asırda bile Osmanlı devletine dahil olmuştur.

Lûristan eyâleti, Hûzistan'ın kuzeyindedir. Onun da batısı Irak'tır. Sahili yoktur. Kuzeyde Kirmân-Şâh ve kuzeydoğuda Hemedân eyâletleri ile çevrilidir. Burası İran'ın 3 klasik Kürd eyâletinden biridir. Türkler ve İranlılar azınlıktır. Eyâletin tamamı veya küçük parçaları, eyâletteki Kürd beylikleri, zaman zaman Osmanlı idaresinde bulunmuştur.

Kirmân-Şâh eyâleti, merkezi olan şehrin adını taşır. Lûristan'ın kuzeyindedir. Bunun da batısı Irak'tır. Kuzeyde Ardelân, doğuda Hemedân eyâletleri ile çevrilmiştir. İran'ın klasik 3 Kürd eyâletinden diğeridir. Türkler ve İranlılar azınlıktır.

Ardelân veya Kürdistan (İran Kürdistanı) eyâleti, Kirmân-Şâh'ın kuzeyindedir. Bunun da batısı Irak'tır. Kuzeyinde Âzerbaycan, kuzeydoğu ve doğusunda Hamse ve Hemedân eyâletleri vardır. İran'ın 3 Kürd eyâletinin en kuzeyindekidir. Türkler ve İranlılar azınlıktır. Tamamı veya bazı kısımları kesikli ve geçici

olarak Osmanlı idaresine girmiştir. Burada da hayli Kürd beyliği vardır. Bunların büyük kısmı Sünnî/Şâfiî oldukları için, Osmanlı'yı tercîh etmişlerdir.

Hemedân eyâleti, Ardelân ve Kirmân-Şâh eyâletlerinin doğusunda kalır. Güneybatısında Lûristan, güneyinde Hûzistan ve Isfahân, doğusunda Kâşân, güneydoğudan kuzeye doğru da Tahrân, Kazvîn ve Hamse eyâletleri ile çevrilmiştir. İran'ın klasik 3 Türk eyâletinin en güneydekidir. Türkler çoğunluk, İranlılar azınlıktır. Türk eyâletlerinde Kürd nüfus yok denecek kadar ehemmiyetsizdir. İranlılar da azınlıktır. Hemedân, aynı zamanda eyâlet merkezinin adıdır.

Hamse eyâleti, Türk eyâletlerinin ortadakidir. Güneyinde Hemedân, kuzeyinde Âzerbaycan Türk eyâletleri vardır. Batıda Ardelân eyâleti, doğuda Kazvîn ve kuzeydoğuda Geylân eyâletleri ile komşudur. Hemedân ve Hamse eyâletlerinde de Osmanlı hâkimiyeti çok kısa olmuş, hattâ XX. asır başlarında bile vuku bulmuştur.

Klasik İran'ın en büyük Türk eyâleti, diğerlerinden çok büyük ve kalabalık olan, Âzerbaycan'dır, «Güney Âzerbaycan» ve «İran Âzerbaycanı» da denir, merkezi Tebrîz'dir. Osmanlı hâkimiyeti burada gene çok uzun olmamakla beraber, çeşitli devirlerde yıllarca sürmüştür. Bu eyâlet batıda Türkiye (Doğu Anadolu), güneybatıda Irak ile, güneyde Ardelân, güneydoğuda Hamse, doğuda Geylân eyâletleri ile çevrilmiştir. Aras nehri ile kuzeyden Güney Kafkasya ve Kuzey Âzerbaycan'dan ayrılır.

Bu 7 eyâlet dışında İran'ın orta bölgesinde kalan eyâletlerle Osmanlı devletinin ilgisi azdır. Geçici akınlar veya tâbiiyetler vardır ve ehemmiyetli de değildir. Hazar Denizi'nin güneybatısında uzanan Geylân eyâleti, tam İran eyâletidir, yani tamamen İranlılar'la meskûndur. Batıdan doğuya doğru da Âzerbaycan, Hamse, Kazvîn ve Mâzenderân eyâletleri ile çevrilmiştir. Bir ara buradaki mahallî İranlı devlet, Safevîler'den koparak Osmanlı'ya tâbî olmuştur (XVI. asır). Çok büyük bir eyâlet olan Fars ile de bazı Osmanlı ilgileri vardır. Merkezi Şîrâz'dır. Bu İran eyâletinde mühimce bir Türk azınlığı yaşamaktadır, az Kürd de vardır. Basra Körfezi'nin doğu kıyılarının büyük kısmı bu eyâletin sahilidir. Kuzeyden güneydoğuya doğru Hûzistan, Isfahân, Yezd, Kirmân ve Lâristan eyâletleri ile çevrilmiştir.

Kafkasya'ya gelince: Kafkas Dağları bu ülkeyi, Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya diye ikiye ayırır. Kuzey Kafkasya, Avrupa kıt'asında, Güney Kafkasya ise Asya kıt'asında kalır. Kaf-

kas Dağları, Karadeniz'den Hazar'a doğru uzanarak, Asya ile Avrupa'yı ayırır. Kuzeybatıdan güneydoğuya doğru iner.

Güney Kafkasya'nın doğusundaki ülke, Kuzey Âzerbaycan'dır. Merkezi Gence olan eski Şirvân'dan daha geniş bir ülkedir. Doğusu, Hazar Denizi sahilleridir. Bugün «Ermenistan» denen, merkezi Revân olan ülkede o zamanlar Ermeniler küçük bir azınlıktır ve burası da Kuzey Âzerbaycan gibi bir Türk ülkesidir. «Revân eyâleti»dir. Güney Kafkasya'nın batısı ise Gürcistan'dır ve batıda Karadeniz sahillerini kaplar. Burada Gürcüler oturur, Türkler azınlıktır. Gürcüler, Kafkas Irkları'nın en kalabalığıdır. Bir kısmı Müslüman olmuşsa da, çoğunluğu Ortodoks Hıristiyan'dır ve bir kaç prensliğe ayrılmışlardır. Gürcistan ülkesinin merkezi Tiflis'tir. Klasik kitaplarda bugünkü Artvin ve Kars bölgesi de Güney Kafkasya'nın bir parçası gibi gösterilir. Artvin'in bazı nahiyelerinde «Laz» denen bir Kafkas kavmi oturur. Halk ağzında bu yüzden bütün Doğu Karadenizliler'e yanlış olarak «Laz» denmiştir. Halbuki bir şahsa «Laz» diyebilmek için ana dilinin Lazca olması lâzımdır. Türkçe konuşana «Laz» denmesi mümkin değildir. Lazlar'ın sayısı çok azdır. Laz bölgesinin kuzeyi Acaristan'dır, merkezi Batum'dur. Batumda Gürcüler'in «Acara» denen kısmı yaşar ki, bunlar Müslüman'dır. Batı İran gibi bu Güney Kafkasya ülkelerinde de pek çok Osmanlı eyâleti mevcut bulunmuşsa da, bunlar asırlarca süren, müstekar eyâletler değildir. Zira Batı İran gibi Güney Kafkasya'yı da Türkiye ile İran, XVI. asırdan bu yana çekişmişlerdir. Umumiyetle Gürcistan'ın ancak batı yarısında, Karadeniz sahillerinde Osmanlı hâkimiyeti sürekli, diğer bölgelerde geçici olmuştur. Buralarda bir çok Gürcü prenslikleri, Türk hanlıkları, mahallî hâkimiyetlerini, gâh Osmanlı'ya, gâh Safevîler'e ve onlara halef olan İran imparatorluğunun Türk hânedanlarına tâbî olarak devâm ettirebilmişlerdir. Gürcistan'ın en kuzeybatısı Abhazistan'dır. Burası Osmanlı ülkesidir ve İran Türk devletinin nüfuzu hiç bir zaman Karadeniz kıyılarına ulaşamamıştır. Sohumkale civarında ve Karadeniz kıyılarının bir kesiminde yaşıyan Abhazlar, veya Osmanlı dilindeki şekliyle Abazalar, Kafkas ırklarından biridir. Osmanlılar tarafından erken devirde İslâm dinine sokulmuşlardır. Daha önceleri putperest idiler. Abazalar, Çerkesler'in bir kabîlesi gibi gösterilirse de, doğru değildir, ayrı dil konuşan apayrı bir kavimdir.

Kafkaslar'ın kuzeyinde kalan Kuzey Kafkasya'ya gelince, burası nüfusca küçük ırklar meşheridir. En kalabalıkları Çerkesler'dir. Bunlar Osmanlılar tarafından, Abazalar'dan daha geç

zamanda Müslüman dinine sokulmuşlarsa da, daha az bir kısmı da Ruslar tarafından Ortodoks Hıristiyan yapılmıştır. Abhazistan (Sohumkale) ile Kuban nehri arasındaki Karadeniz kıyısında yaşarlar ki, çok dağlık bir sahildir. Kafkas Dağları'nın kuzeyinin orta bölgesinde ise, çeşitli Kafkas ırkları vardır: Osetler, Lezgiler, Çeçenler, İnguşlar. Lezgiler, Dağıstan'a doğru uzanmaktadır. Şeyh Şâmil ise Avar'dır. Bu kavimlerin hepsine Osmanlı halkı «Çerkes» demişse de, öyle değildir. Tamamen ayrı dil konuşurlar. «Kuzey Kafkasyalı» adı altında toplanan ırklar grubudur. Kuzey Kafkasya'da büyük ölçüde Türk de vardır. Dağıstan'dan Azak Denizi'ne kadar pek çok Türk, bu Kafkas kavimleri ile içiçe yaşamıştır. Onun için Kuzey Kafkasyalılar, kendilerini Müslüman yapan Türkler'i benimsemişlerdir. Bilhassa Osmanlı yüksek tabakası (padişahlar dahil) dehşetli şekilde Kuzey Kafkasyalı kızlarla evlendikleri için, bunlar geniş ölçüde Türk kültür dairesine girmişlerdir. Dağıstan, Kuzey Kafkasya'nın doğusudur. Doğusu Hazar Denizi'dir. Kuzey Kafkasya, uzun müddet Osmanlı idare veya nüfuzunda yaşamıştır. Burada şehirleşme nâdirdir. Kavimler, Türk olsun, Kafkasyalı olsun, kabîleler hâlindedir. «Dağlılar» denmektedir ve çok şecî insanlardır.

Kuzey Kafkasya'nın kuzeyi, Hazar Denizi ve Karadeniz-Azak Denizi'nin en kuzeyleri arasındaki sahadır. Buralarda da şehirleşme azdır. Türk, Moğol, Slav kabîleleri yaşamaktadır. Bu bölgede Osmanlı hâkimiyet veya nüfuzu uzunca sürmüştür. Kırım Hanlığı, bu bölgede nüfuzludur.

Bu bahsimizde, işte Basra Körfezi'nden Volga ve Don mansablarına kadar güneyden kuzeye uzunlamasına uzanan bölgeyi gözden geçireceğiz.

İran ve Kafkasya Eyaletleri

Bu büyük, ne iklimce, ne etnik yapı, ne medenî seviye bakımından biribirine hiç benzemiyen ülkelerde Türkiye imparatorluğu, çeşitli eyâletler kurmuş, ilga etmiş, yeniden kurmuştur. İran ve Türkiye Türk imparatorlukları arasında çekişilen tampon bölgedir.

Meselâ Gence eyâleti, Kuzey Âzerbaycân'ın doğu kısmını, tarihî Şirvan'ı içine alıyordu. 1588 — 1606 = 18 + 1723 — 1735 = 12 yıl olmak üzere sadece 30 yıl devâm etmiştir. 7 sancaktı: 12 kazâlı Gence merkez, 5 kazâlı Berzaa, 9 kazâlı Haçin, 5 kazâlı Ahıs-Âbâd, 3 kazâlı Dızak, 4 kazâlı Hekerri ve tek kazâlı Verende (Başbakanlık Arşivi, *Tapu*, 699). Şirvân'ın bir kısmında da bir

Türk hanlığı(prensliği) vardı. Osmanlı'ya veya Safevîler'e tâbî olarak hayatını devâm ettiriyordu. Bu bölgedeki Türk, Kürd, Arab, İranlı, Kafkas hânedancıkların beylikleri hiç bir devirde asla müstakil devlet olamamış, büyük Türk imparatorluklarından birine tâbî bulunmuşlardır. 1722 aralığında Dâvûd Han, bu suretle Derviş Mehmed Ağa'nın Istanbul'dan getirdiği menşûr ile Şirvan(Şîrvân) hanı tayin edildi. 1723 temmuzunda Vezir Silâhdâr İbrahim Paşa, İran'a tâbî Tiflis hanı Vahtan Han'ı(Gürcü), Tiflis'e girmek sûretiyle bertaraf etti ve Gürcistan'ın doğu kesimini de tekrar Osmanlı topraklarına kattı. 16 ekim 1723'te Kirmân-Şâh, mukavemet göstermeden Osmanlı ordusuna teslîm oldu. 12 kasımda da Osmanlı kuvvetleri, Ardelân eyâletinin merkezi olan Sine'ye girdi. Şehr-i Zor beylerbeyisi Abdurrahman Paşa, Lûristan eyâletini aldı. Güney Âzerbaycan'da Merâga, Osmanlı'ya itaat ettiği gibi, Serdâr-ı Ekrem Vezir Köprülü-zâde Abdullah Paşa, 1724 mayısında Tebrîz önlerine geldi. 6 mayısta Hoy, 2 aylık bir muhâsaradan sonra teslîm oldu. 10 ekim 1723'te Silâhdâr İbrahim Paşa, Gence'yi aldı. İran, Şemâhı dâhil, Gürcistan ve Şirvân'ın tamamının Osmanlı'ya geçmesini kabûl etti. Karabağ, Gence, Nahcivan, Revân, Tebrîz, Hoy, Çors, Urmiye, Merâga, Sine, Selmâs, Hemedân ve Kirmân-Şâh'ın Osmanlı'ya geçtiğini İran, kabûllendi. Lûristân'ı fetheden Bağdad beylerbeyisi Eyûblü Hasan Paşa, Kirmân-Şâh ve Ardelân'ı da aldıktan sonra 1724 şubatında ölmüştü. Basra beylerbeyisi olan oğlu Ahmed Paşa, 31 ağustos 1724'te Hemedân'ı, Maraş beylerbeyisi İbrahim Paşa da kasım 1724'te Nihâvend'i aldı. 3 ağustos 1725'te Tebrîz muhasarası, Safeviler'in şehri teslimi ile nihayete erdi(M. Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münâsebetleri*, 16-8, 22-3, 30, 33). Bu suretle İran'ın Türk ve Kürd eyâletleri ile Güney Kafkasya, III. Ahmed zamanında tekrar Osmanlı idaresine girdi. Bundan sonra Nâdir Şâh Avşar, buraları Osmanlı'dan geri almak için uzun müddet uğraşacaktır.

Şirvân eyâletini 16 sancak olarak 1578'de Özdemiroğlu Osman Paşa kurmuştu. Derbend yani Dağıstan eyâletini ve başka Kafkas eyâletlerini de Özdemiroğlu kurmuştur. 7 sancaklı Gence eyâletini 1588'de Ferhad Paşa tesis etti. Fakat bu kesimler XVII. asır başlarken Safevîler tarafından geri alındı. Bu ülkelerde ikinci büyük fütuhat hamlesi, III. Murad devrindekinden sonra III. Ahmed devrinde oldu.

Ardelân'ın(Kürdistan) fethi, Kaanûnî devrindeki geçici Osmanlı hâkimiyetinden sonra, 1578'de başladı. Bu yılın yazında Erbil sancak beyi Ahmed Bey, paşalıkla Pelengân beylerbeyisi

oldu. 1586'da Dînever eyâleti kuruldu. 1588'de Nihâvend fethedilince, iki eyâlet birleştirilerek merkezi Sine olmak üzere Ardelân eyâleti kuruldu. 1590 Istanbul Muâhedesi ile İran, bu fütuhatı kabûl etti. 1607'de I. Abbas, bu eyâleti Osmanlı'dan geri aldı.

Bu suretle III. Murad(1574-1595) devrinde olduğu gibi, III. Ahmed'in(1703-1730) saltanatının sonlarına doğru da, İran'dan, birincisinden daha kısa müddet Osmanlılar'ın elinde kalacak muazzam fütuhat yapıldı. Üstelik bu ikincisi, Safevîler'in eski kudretlerini kaybetmiş bulunmaları dolayısıyle, daha kolay oldu. Lûristan, Ardelân, Kirmân-Şâh, Hemedân, Âzerbaycan, Şirvan, Gürcistan vs., Osmanlı devleti eline geçti.

Bu ülkelerdeki en mühim şehir Tebrîz'dir. Nüfusunun beşte dördü Türk ve üçte ikisi ise Sünnî/Hanefî idi. Dünyânın en büyük şehirlerinden biri ve en büyük Türk şehirlerindendi. Safevî Türk imparatorluğunun ilk taht şehri ve nüvesi idi. Osmanlı devleti için Marmara bölgesi ne ise, Safevîler için de Güney Âzerbaycan o idi. Yavuz devrinden itibaren pek çok defa Tebrîz, Osmanlılar'ca işgal edilmişti. Tebrîz Eyâleti, Güney Âzerbaycân'ı içine alan mühim bir eyâlet olmuştu. Fakat Macaristan'ı elde tutabilmek için akıl almaz fedakârlıklar gösteren devlet, Âzerbaycân'ı daima ikinci derecede telâkki etti. Yarım milyon nüfusu ile XV-XVII. asırlar dünyasının en kalabalık bir şehri olan Tebrîz'de 1585'ten itibaren 20 yıl kadar süren en uzun Osmanlı idaresi, şehri yeni bayındırlık eserleriyle donattı. Büyük Şâh Abbas, Tebrîz'i Osmanlı'dan geri alınca, bir Türk hükümdârı olmasına rağmen, bu Türk şehrindeki Osmanlı izlerini silmek için 20 yılda Osmanlılar'ın yaptırdığı yüzlerce bayındırlık eserini temellerine kadar yıktırdı. Şehre yerleşen ve asıl Tebrizli Türkler'le akrabâlık kuran Osmanlılar, kılıçtan geçirildi*(Târîh-i Â'lem-ârây-i'Abbâsî,* 441, 451).

Padişah-Halife ve Şâh-İmâm

Hepsi Türk olan Safevî, Avşar ve Kaçar Şâhları ile Osmanlılar'ın büyük ihtilâfı, mezhep meselesiydi. Osmanlı hükümdarının aynı zamanda halîfe olması, husûmeti büsbütün körüklüyordu. Şöyle: Halîfe, dünyadaki bütün Sünnî Müslümanlar'ın mânevî lideri, en büyüğü, onların nazarında Peygamber'in meşrû halefidir. Sünnîler de Müslümanlar'ın sayıca onda dokuzu idi. Onda bir kadar da Şîî vardı ve çoğu İran Türk imparatorluğunda yaşıyordu. Şâh, yani İran imparatoru, aynı zamanda imâm idi, yani yeryüzündeki Şîî Müslümanlar'ın mânevî başı idi. Bir bakım-

dan Şiîler'in halîfesi idi ama, Sünnîler'in Müslümanlar'ın çok büyük çoğunluğunu teşkîl etmesi bir, halîfelik makamının tecezzî ve kendisiyle eşit bir rûhânî makam kabûl edemiyeceği iki, halîfenin aynı zamanda dünyanın en güçlü devletinin hükümdârı olması üç, imâm olan Şâh'ı müşkil durumda bırakıyordu. Osmanoğlu olan pâdişah, hem yeryüzündeki bütün Türkler'in, hem de yeryüzündeki bütün Müslümanlar'ın, hangi mezhep ve kavimden olurlarsa olsunlar, dünyanın hangi köşesinde yaşarlarsa yaşasınlar, rakip kabûl etmez şekilde en büyüğü idi. Bu bir gerçekti ki, Osmanoğulları'nın cihan devletiyle teyid edilmişti. Reddi mümkin değildi, mümkin olsa kimseye mantıkî bulunduğunu kabûl ettirmek imkânı yoktu. Sünnî/Hanefî olmasına rağmen Hindistan Türk imparatoru Timuroğlu Ekber Şâh, çağdaşı III. Murâd'ı —bu mânevî pozisyonundan dolayı— kıskandığını, vezîri ile konuşurken ağzından kaçırmıştı. Böyle müstesna pozisyondaki bir halîfe-padişahın şânın zirvesine çıkmış bir hânedandan gelmesi, «kâfir = barbar = yabancı» sayılan Hıristiyan dünyasına karşı sed teşkîl etmesi ve Anadolu'da teslîm aldığı İslâm sancağını Orta Avrupa'da dalgalandırması, İran Şâhı'nı büsbütün müşkil duruma ve komplekslere itiyordu. O dünyanın ikinci devletinin başı idi ama, bu mânevî üstünlüklerin hiçbirine sahip değildi. Hangi Safevî şâhı, Hıristiyan dünyasına karşı Osmanoğlu'nun yaptığı gazâ ve kazandığı zaferlerin yüzde birine erişebilmişti? Hangi ülkeyi diyâr-ı küfr'den İslâm toprağı hâline getirebilmişti?

İran Türk imparatorluğunda İranlı veya Türk, Kürd veya Arab, mühimce bir Sünnî azınlık da vardı. Bunlar camilerinde —halîfe olması dolayısıyle— Istanbul'daki padişahın adına hutbe okutuyorlardı. Şâhlar, bu işe kan ve ateşle engel olmıya çalışmışlarsa da, büyük netice alamamışlardı. 1877'de Lâristan sahillerinde, Bender-Abbâs, Lince vs.'de oturan 300.000 Şâfiî/Sünnî Müslüman, Osmanlı devletine müracaat etmişlerdi *(Türk Kültürü,* no. 136, 52-5). Bu eyâlet hiç bir zaman Osmanlı idaresi, hattâ işgali görmemiş koyu bir İran bölgesi olmasına, pek Türk de bulunmamasına rağmen Lâristanlılar, padişah (II. Abdülhamîd) adına hutbe okuttukları için çok zulüm gördüklerini bildiriyorlardı. Osmanlı askeri geldiği takdirde destekliyeceklerini, şimdiden 100.000 kişiyi silâhlandırdıklarını, Fars eyâletinin de kendilerini destekliyeceğini arz ediyorlardı. Padişah yerine Şâh'ın adına hutbe okutturmak teşebbüsüne artık İran makamları bile ümitsizlik getirip girişmediklerini, Osmanlı konsoloshânesine zengin Sünnî tacirlerin iânede bulunduklarını, Osmanlılar'ın Basra valisinin Fars

ve Lâristan ile Hûzistan'a bir kaç ajan göndermesini söylüyorlardı. Bu sıralarda Hindistan ve İndonezya'nın yüz binlerce camiinde II. Abdülhamîd adına hutbe okunması, emperyalist sömürgeci devletleri, Türkiye'ye karşı kinlendiriyordu.

Müşterek ve amansız bir düşman, Rusya'nın, Basra Körfezi'nden Rus bozkırlarına kadar uzanan bu tampon ülkelere müdahalesi, Türkiye ile İran arasındaki bu büyük çekişmeyi durdurmuştur. Sonunda iki büyük Türk imparatorluğunun paylaşamadığı Kafkasya'nın tamamı, Rusya'nın, bu bölge ile hiç bir ilgisi bulunmıyan bir kavmin ve devletin eline geçmiştir.

Rusya'nın Kafkasya'ya Müdahalesi

Evliyâ Çelebî, Niğbolu'yu anlattıktan sonra bir istitrat yapıp, II. Selim devrindeki Don-Volga Kanalı teşebbüsü hakkında şöyle der: Ten ve İdil nehirlerinin dirsekleri arasındaki mesafe 3 konaktan ibarettir. İki yıl çalışılıp kuyular açılmışken kış basmış, bir çok malzeme bırakılıp bu işe son verilmiştir. İki nehir birbirine karışsaydı, Istanbul'dan gemiler Karadeniz ve Azak Denizi'ne, oradan Ten (Don) yoluyle İdil (Volga) nehrine, oradan Acem diyârında Demirkapı (Dağıstan), Şirvan (Kuzey Âzerbaycan) ve Şemâhı taraflarına yani Hazar Denizi'ne gidip korkusuzca zabtetmek mümkindi. Hâlâ padişah istese, kolay iştir. Çünki İdil nehrine hendeklerin ulaşmasına bir saatlik yer kalmıştır. İdil'in yüksekliği, Ten'den fazladır. Ten, daha alçak araziden akar. Bu suretle İdil'i Ten'e akıtmak zor değildir. İdil'de vaktiyle kazdığımız hendekleri bizzât gördüm.

Bundan sonra Ruslar, Kuzey Kafkasya'ya yaklaşmışlardır. Hıristiyan olması bakımından, Gürcistan'a kadar hulûl etmişlerdir. Cevdet Paşa şunları anlatır (II, 65, 273-4):

Âzerbaycan'daki Türk hanları, Istanbul'dan gönderilen menşûr ile bey oluyorlardı. Bu defa Tiflis hanı Ereğli (Heraklius) Han'a da menşûr gönderildi (Ortodoks Hıristiyan). Padişahın hediyesi atı, uzaktan görünce atından inip karşılıyan ve atın gemini öpen Gürcistan hükümdârı, dîvân kurdurarak menşûr-ı hümâyûnu okuttu. Padişahın gönderdiği hıl'ati giyip eteklerini ileri gelenlere öptürdü. Bu olay 1776'da oldu. Fakat bu yıllarda Ruslar, Kafkasya'ya erişmişlerdi. 15 ağustos 1783'te ayni Tiflis Hanı, bu defa Rusya ile ilgi kurdu. Bunun sebepleri, metbûu Osmanlı devletinin Rusya karşısındaki güçsüzlüğünün 10 yıldır ortaya çıkması, Prens Potemkin'in Çariçe nâmına devamlı hediye-

leri ve Rusya'nın Gürcistan gibi Ortodoks Hıristiyan olması idi. Böylece Doğu Gürcistan, Türkiye himayesinden Rusya himayesine geçti ve 17 yıl sonra Rusya'nın Doğu Gürcistan'a fiilen hâkim olmasının zemîni hazırlandı. Mingrilya (Açıkbaş) hanı Selman Han'a da Ruslar çengel attılarsa da, muvaffak olamadılar.

Bakû hanı ise, artık zaaf içinde olan İran'ın Türk Kaçar imparatorluğundan ayrılmış, padişahı metbû tanıyordu *(Tarih Dergisi,* XXVI, 60-1'de gösterilen arşiv vesikaları). Bakû Hanı, Istanbul'a gönderdiği 1813 tarihli mektubunda şöyle diyordu: «Devlet-i Aliyye'den başkasını âmir ve imâm bilmeyip, başka hîç bir tarafa hıdmet ve itâ'at etmeyiz. Dünyâda evâmir-i â'lîlerine ihtiyâcımız der-kârdır. Ve vakt vakt fermân gönderilmesini niyâz ederiz. Husûsan emr-i âlîlerine intizâr ederiz. Devlet-i Aliye'den ne gûne fermân buyurulur ise, ana göre hareket etmek, î'câb-ı hâlimizdir».

Dağıstan da aynı yıllarda Osmanlı'ya tâbî bulunduğunu bildiriyordu. XIX. asır başlarında Kafkasya'nın Rus işgaline uğrayan bir çok ülkesi, bu işgalin gayrı meşrû olduğunu, kendilerinin Osmanlı tab'ası bulunduğunu ilân ediyorlardı.

Çerkesler'in İslâm'laştırılıp Tamamen Osmanlı Toplumuna Alınması

XVIII. asrın sonlarında Osmanlı devletinin, bilhassa bir Osmanlı vezîrinin, Çerkesler'in tamamen Müslüman olup Osmanlı toplumuna girmelerini sağlaması, Türk medeniyet tarihinde mühim bir hâdise olduğu gibi, Kuzey Kafkasya tarihinin de en mühim olaylarındandır. Daha önce Çerkesistan dağları, Osmanlı ülkesinin bir parçası idi. Çerkesler, din nedir bilmezlerdi. Köle ve cariye olarak başta Istanbul olmak üzere Osmanlı şehirlerine gelenler, Türkçe öğrenir ve Müslüman olurlardı. Putperest Çerkes kabîleleri, en kaliteli köle ve cariye kaynağı idi. XVIII. asrın sonlarında bazı Çerkesler'in Rus misyonerlerinin tesiriyle Ortodoks Hıristiyan olmaları, Istanbul'u uyandırdı ve telâşlandırdı. Çok şecî olmaları dolayısıyle, bazı Çerkesler, Rus hükümdârının hassa birliklerine alındılar. Bunun üzerine devlet, bütün Çerkesler'i Müslüman yapıp Osmanlı toplumuna kazandırmak için sabırlı ve mâhir siyasete girişti. Bu suretle Kuzey Kafkasya tamamen İslâm'laşacak, dolayısıyle Osmanlı toplumuna ve Türk kültür dairesine girecekti. Müslüman'ı Hıristiyan yapmak ise verimsiz bir siyaset olduğundan, Ruslar, Hıristiyan yapacak putperest Kuzey Kafkasyalı bulamıyacaklardı. Bu işin nasıl olduğunu Cev-

det Paşa, *Târîh*'inin III. cildinin ikinci yarısında çok büyük tafsilâtla anlatır. Oradan bazı kısımları aşağıya naklediyorum:

1785'te Ferah Ali Paşa, 4 yıldan beri, Istanbul'dan Soğucak muhâfızı olarak gönderilmiş ve Anapa kalesini kurmuştu. Burası, Karadeniz kıyısıdır. Kuban nehrinin az güneyidir. Anapa, Novorossisk limanının az kuzeybatısındadır. Burası, Kafkas Dağları'nın en başıdır. Buradan başlıyan dağlar, Çerkes kabîleleri ile doludur. Ferah Ali Paşa, bunlardan Şapsıh kabîlesi beyi Hacı Hasan Bey'in kızını nikâhlamıştı. Zira Çerkesler'de akrabâlığın büyük değeri vardır. Paşa, Istanbul'dan getirdiği adamlarına da, birer kabîleden kız almalarını söyledi. Çerkesler, kızlarını sattıkları için, güzelliklerine en büyük itinayı gösterirlerdi. 7 yaşına giren kız, ince belli olabilmek için beli kayışla sıkılmış gezerdi. Reşîd oluncaya kadar doyasıya yemek yedirilmez ve fazla kilo almaları önlenirdi. Vücut düzgünlüğü için elbiselerini çıkarmadan hasırda yatarlar, yatak ve yorgan bilmezlerdi. Saçlarının güzelliği ve terbiyesi için çok iyi usulleri vardı. Zaten beyaz, uzun boylu bir ırk oldukları ve dağda yaşadıkları için, bu tedbirlerle büsbütün güzel oluyorlardı. Bu suretle Ali Paşa'nın adamlarının her biri bir kabîleye misafir oldu ve en beğendiği kızla evlendi. Zira kızları görüp beğenmek ve seçmek serbestti.

Ali Paşa, Soğucak'ta saray ve cami yaptırdı. Istanbul ve Sinop'tan kendisine külliyetli kereste ve malzeme yollanmıştı. Adamları da hamam ve dükkânlar inşa ettirdiler. Bu suretle kale şenlendi. Kış çok şiddetli geçtiği için Türkler buraya «Soğucak» demişlerdi. Kaledeki Osmanlılar, kabîlelerden kız aldıkları için, kızların —Çerkesler'de pek fazla olan— akrabâları, Soğucak'a devamlı ziyarete gelmeye başladılar. Osmanlı Türk yaşayışını yakından inceliyorlar ve Türk evine girip tetkik ediyorlardı. Gördüklerini, dağdaki kabîlelerine anlatmıya başladılar. Minarede ezân okunduğunu duymadıkları için bu çok gariplerine gitmişti. Gerçi Çerkes beyleri içinde Kırım'a gidenler az değildi. Bazıları Müslüman ismi almış ve çocuklarına da takmıştı. Fakat İslâm dinini ve yaşayışını gerçekte bilmiyorlardı. Ferah Ali Paşa ve adamlarına nikâhladıkları kızları Müslüman olmuş ve Türk âdet ve an'anelerini öğrenmiye başlamışlardı. Bunları ziyaret eden akrabâları, kızlarının yeni hayatını dikkatle inceliyorlardı. Ali Paşa, şehri ziyarete gelen her Çerkes erkek ve kadınına hediye verilmesini, ağırlanmalarını emretti. İlk gelen Çerkesler, eli kulağında ezân okuyan müezzinin ezânı bitirdikten sonra taş minâre tarafından yutulduğunu sanmışlar ve kabîlelerine bu mucizeyi anlatmışlardı. Zira müezzin birden şerefede kayboluyor, Çerkesler minare

içinde merdiven olduğunu bilmiyorlardı. Günde beş defa müezzinin bu kudretini, Türkler'in Allah'ının kudreti olarak tefsîre başladılar. Kızları ile Çerkesce konuşup onlardan yavaş yavaş İslâm dinini ve medenî âdetleri öğrenmiye ve sevmiye başladılar. Zira asla zorlama yoktu. Osmanlı tarihinin büyük misyonerlerinden olan Vezîr Ali Paşa, sadece okşama siyâseti güdüyordu ve tamâmen psikolojiye dayanıyordu.

Çerkes kabîleleri, Ali Paşa'dan imam ve sünnetçi istemeye başladılar. Çerkes kadınları, sünnet olmıyan kocalarını günahtır diye kabûl etmiyorlardı. İmamların ve sünnetçilerin Ali Paşa tarafından bütün kabîlelere gönderilmesi, Çerkesler'in hayatında en mühim olay şeklinde kabûl edildi. O yılı her Çerkes kabîlesi esas alarak, o yıldan şu kadar önce veya sonra diye konuşmaya başladı. Sünnet olan Çerkes erkeklerine daha önce İslâm olan diğer Kafkas kavimleri ilk defa kız vermeye başlayınca, İslâm dinine rağbet arttı. Istanbul'dan sünnetçiler bile getirildi. 10 kişiyi sünnet eden sünnetçiye Çerkesler, bir öküz veriyorlardı. Ali Paşa, uykuyu terk edip Çerkesler'i Müslüman yapmak için gece gündüz çalışıyordu. Bundan böyle doğan çocuklara Müslüman isimler veren Çerkesler, yetişmişleri de İslâm ismi alarak Osmanlı kültür dairesine girmeye başladılar.

Soğucak'ın bir mil uzağındaki Gelincik limanını da Ali Paşa, yeni bir üs hâline getirdi. Delibaşısını oraya dizdâr olarak gönderdi. Tabyalar ve cami yaptırıp toplar koydurdu.

Bu sırada Dobruca'dan Karadeniz'in kuzeyini dolaşarak Kabartay'a gelen 40.000 Nogay(bir Türk kabilesi), Ferah Ali Paşa'dan, kendilerini Kuzey Kafkasya'ya yerleştirmesini istediler ve aksi-hâlde Türkistan'a gideceklerini söylediler. Bunlar şiddetli Rus düşmanı oldukları için Ali Paşa, el altında bulundurmak istedi. Çerkesler'le de geçinemedikleri için, icabında onlara karşı da kullanabilirdi. Nogaylar'ı 10.000'er olmak üzere, Anapa, Hacılar, Hatırkay ve Labe'ye yerleştirdi. Nogaylar bundan böyle göçebelikten vaz geçecek ve zıraat yapacaklardı. Yerleştikleri dört yere, Çerkesistan'daki Osmanlı beylerbeyisi birer mütesellim(sancak beyi vekîli) gönderecek, Nogaylar bunlara itaat edecek, atlı asker vereceklerdi. Ali Paşa, ülkeyi gezmeye başladı. Yolların dağlar arasında, geçit vermez ve sarp olduğunu gördü. Bazı dağ başlarına top yerleştirdi. Anapa kalesini yeniden yaptırmaya başladı. Serhaddi gözden geçirdi. Kuban nehrinin kuzeyi Ruslar'ın, güneyi Türkler'in elindeydi. Mühendis Hüseyin Ağa'ya, Soğucak'tan malzeme göndererek, Anapa'da 2.222 arşın tabya yaptırt-

tı. Tabyaları hendeklerle çevirtti. Anapa'nın üç tarafı denizdi. Bu suretle 1783 yazında Anapa, âdetâ yeniden kurulmuş oldu. Ali Paşa, Anapa'yı, Cenevizliler'den kalan kalesini ve binaları karınca ve yılan yuvası hâlinde bulmuştu. Buhur çayının ötesine de kedhudâsını(beylerbeyi muavini) gönderip, Nogaylar için bir kale inşâ ettirdi. Nogay kalesinin hendeğinin 8 gün içinde kazılmasına dair buyrultu'su (vezîr emri), bugün elimizdedir(Cevdet Paşa, bu vesikayı nakleder). Paşa'nın emri mûcibince 10.000 Nogay gece gündüz çalışarak bu işi 8 günde bitirdiler. Hâlâ «Nogay Hendeği» diye meşhurdur ve Kuban boylarında Türk azminin bir şâhididir.

Paşa, 400 süvari ve topçu ile Nogay kalesine bizzât geldi ve top yerleştirdi. Kerç Boğazı'nın üzerinde Taman'a Ruslar yaklaşınca, buradaki Türkler, Ali Paşa'dan imdâd istediler. 1783'te Ruslar, Taman'ı işgal ettiler. Ali Paşa, Taman'daki 500 hâne Türk'ü Anapa'ya yerleştirdi. 1784 baharında Ali Paşa, Anapa'ya çarşı, 4 mahzenli bir han, kışla, 2 cami, 2 hamam, kütübhâne, hükûmet konağı inşâ ettirdi ve top sayısını arttırdı. Anapa'ya yeniçeri birlikleri de yolladı. 1784 yazında Anapa'da 3 cami, 3 kışla, 500 dükkân vardı. Gümrüğünden yılda 10.000 altın gelir elde ediliyordu. Trabzon'dan bir alay beyi idaresinde 150 kadar zeâmet ve tımar sahibi, 2-3 neferleriyle Anapa'ya gelip yerleşti. Bu suretle bir harabeden bir şehir ortaya çıktı. Müslüman olan Çerkes kabîlelerine arazilerinin tapuları verilip vergiye bağlandılar. Çerkesler'den birlikler de teşkîl edilmeye başlandı. Ruslar ne kadar para verirlerse versinler, Çerkes kabîle reisleri, onlara kız satmamaya söz verdiler. Ali Paşa, Soğucak'tan Anapa'ya yerleşti. Soğucak boşalmasın diye de bundan böyle buradan Anapa'ya göç yasaklandı. Kadı Osmân Efendi, adliye ve ilmiye teşkilâtını kurdu. Anapa'da su sıkıntısı, kuyular kazılarak ve çeyrek saat mesafede Buhur çayında baraj yapılarak 1785'te giderildi. Bağ, bahçe ve bostanlar meydana getirildi. Çok karpuz elde ediliyordu. Bir araba karpuz 10 para idi. Karpuzdan pekmez elde ediliyordu. Ali Paşa, Anapa'da bir tersâne de kurdurdu. 29 arşın boyunda 3 direkli bir tekne inşâ edildi. Ketestelik orman boldu. Istanbul-Anapa deniz trafiği başladı. Tacirler gelip gider oldular. Bir defasında Istanbul'dan gelen tacirler, Anapa'dan 9 gemi yükü yağ, balmumu, öküz derisi yükleyip gittiler.

Ali Paşa, Kızıltaş Boğazı'nda Cemti sahrâsında «Adaköy» adıyle bir köy de kurdurdu. Kadıoğlu Mehmed Ağa'yı, bu köyü imara memur etti. Ali Paşa, şahsına tek kuruş ayırmaksızın bütün servetini harcıyordu. Istanbul'dan gördüğü yardım, ikinci

derecedeydi. Daha çok mahallî imkânları en iyi şekilde kullanmıya çalışıyordu. Çerkesler üzerinde mahkeme kurdurdu. O zamana kadar Çerkes kabîlelerinin «kob» dedikleri ihtiyarlar meclisinde kendi geleneklerine göre mahkeme kurmalarını yasakladı.

Ruslar, Hacılar kalesi önüne gelip tüfek atıp gösteriş yapınca Ali Paşa, buradaki Ali Ağa'ya bir kaç top ve cebhâne gönderdi. Sonra Nogay Tatarları'nı düzenlemiye başladı. Bunlar o zamana kadar Cengiz Yasası'nı tatbik eden göçebelerdi. İçlerinden 30 ağa, bunlara 30 kedhudâ seçti ve kendilerine kadı ve imam gönderdi. Bunlar Kuban nehrini muhafaza edecek, Ruslar'ı Kuban'ın güneyine geçirmiyeceklerdi. Ağalar günde 40, kedhudâlar 30, alemdarlar 20, neferler 7 akça alacaklardı. Ali Paşa'nın bu kararlarını Bâb-ı Âlî tasdik etti. Her cuma günü 1.000 Nogay atlısı Anapa'ya gelip beylerbeyi dîvânında bulunacaktı. Zamanla Ali Paşa, Nogaylar'dan 4.000 muntazam atlı düzenletti ve bunların hepsini her hafta Anapa'ya getirtip teftîş etti. Şimdiye kadar yağma ile geçinen Nogaylar, bu suretle disiplinli asker hâline geldi. Sonradan Ruslar'la fedâkârâne harb edeceklerdir.

Anapa'da yel değirmenleri yapıldı. Ayasofya çöreği kalitesinde çok has ekmeğin okkası 2 para idi. Istanbul da devamlı gemiler gönderip Anapa'ya malzeme yığıyordu. Zamanla Ferah Ali Paşa, 20.000 Çerkes ve 10.000 Kırım Türkü'nden müteşekkil ciddi bir süvari ordusu meydana getirdi. Osmanlı birlikleriyle beraber bu kuvvetler, Kuzey Kafkasya'yı artık iyice azan Ruslar'a karşı kapatıyordu. Bu başarıları gören Bâb-ı Âlî, 1784'te Ali Paşa'ya vezir(mareşal) rütbesi verdi ve Paşa'nın itibarı Çerkesistan'da çok arttı. Kendilerine hak yolunu öğrettiği için Çerkesler kendisine minnetdâr idiler. Şöhreti Hazar Denizi'ne kadar bütün Kuzey Kafkasya'yı tuttu ve küçük Kafkas kavimlerinin hepsi, Ali Paşa'yı, padişahın mutlak vekîli sıfatıyle saygıyle dinlemeye başladılar.

Paşa, Kuban nehrinde balıkçılığı da organize etti. Mersin balığından çok iyi havyar elde ediliyordu. Halka, bilmedikleri balıkçılık tekniği öğretildi. Kuban nehrinin kuzey kıyısı Ruslar'da olduğu halde, Ruslar, Çerkes kabîlelerinin korkusundan nehirde balıkçılık yapamıyorlardı. Kırım'ı henüz işgal eden Ruslar'dan Kırım'daki ajanları vasıtasıyle muntazam haber alıp Istanbul'da Sadrâzam Halil Hamîd Paşa'ya iletiyordu.

Bu sırada Dağıstan'da, «Usurman» adında Nakşbendî tarîkatinden bir çoban, kendisini «İmâm Mansûr» ismiyle ortaya atıp, mensûb olduğu Çeçenler'i doğru yola davete başladı. Çeçenler,

Müslüman'dı ama din bilgileri sathî idi. Ali Paşa, bu hareketle de ilgi kurdu. Yarım asır sonra gene Dağıstan'dan, benzeri bir misyonla, İmâm Şâmil zuhûr edecektir.

Sohumkalesi sancak beyi olarak Abazalar'ı idare eden Keleş Bey'e de Dağıstan'la ilgilenmesi emredildi. Büyük Kabartay, Ruslar'a geçmişti ama, halk Türk olduğu için, hâlâ padişaha itaat ediyordu. Kuban kuzeyinde Ruslar'ın durumu iyi değildi. Ali Paşa'nın 1785'te Çerkes hanımından bir kızı doğduysa da, az sonra öldü. Paşa, hayır eserlerinin vakıflarını tanzîm ettirip kendisi için Anapa'da bir türbe de inşâ ettirdi. Her gün mehter vurdurup devletin şânına saygı gösterilmesine dikkat ediyordu. Öleceğini anlayınca, yakın adamlarını toplayıp, Çerkesistan'daki eserini devâm ettirmeleri için madde tasrîh ederek vasıyette bulundu. Anapa'daki türbesine gömüldü. Çok üzülen Çerkes zevcesi de 3 gün sonra kederinden ölünce, paşasının yanına gömüldü. Servetini askere ve hayrâta harcadığı için hiç bir şey bırakmadı. Yeni muhâfız paşa gelinceye kadar Hüseyin Ağa, Ali Paşa'ya vekâlet etti.

XVI. asrın büyük misyoner vezirlerine benziyen Ferah Ali Paşa, Gürcü bir köle olarak Istanbul'a satılmış, efendisi tarafından yüksek tahsîl ettirilmiş, Vezir Koca Abdi Paşa'nın dîvân kâtibi olmuştu. Bir çok yerde hizmet ettikten sonra Kocaeli sancak beyi iken, beylerbeyi pâyesiyle Soğucak muhâfızı oldu. Anapa'yı kurup bütün Çerkes kabîlelerini Müslüman yaptığı için vezirlik verildi. Kafkas Dağları'nda Osmanlı nüfuz ve hâkimiyeti, şan ve şerefi çok yükseldi ve Dağlılar, Ruslar'ın amansız düşmanı olarak yetiştirildi. Anapa'daki türbesi, Çerkesler'in millî ziyaret yeridir. Kuzey Kafkasya'da daha büyük işler yapmak istemişse de, Istanbul'daki kıskanç devlet adamları onu köstekledi-ler. Daha çok mahallî ve şahsî imkânlarla bu büyük başarıyı elde etti. Yalnız Çerkesler değil, bütün Kafkas kavimleri üzerinde nüfuzu büyüktü. Yerine aynı ırktan (Gürcü) bir adaşı, Acaralı Bîcânoğlu Ali Paşa, Anapa ve Soğucak muhâfızı unvânı ve beylerbeyi pâyesiyle Çerkesistan valiliğine gönderildi ve 15 kasım 1785'-te Anapa'ya gelip görevine başladı (Acaralar, Atabeyler gibi, Gürcü'leşmiş Türk'tür).

Ondan sonra Çorum sancak beyi İpeklioğlu Mustafa Paşa, Anapa'ya beylerbeyi oldu. Selefi Bîcânoğlu, vezirlik verilerek başka bir görev için Anapa'dan alınmıştı. Mustafa Paşa, hem Çerkesler'den, hem Nogaylar'dan birer kız alarak onlarla akrabâ oldu. Şeyh Ferah Ali Paşa'nın eseri devâm etti. Daha güneyde Ka-

radeniz üzerinde Faş muhâfızı Vezîr Ereğlili Halil Paşa da Kafkasya'da iyi hizmet etti.

Ruslar, bu yıllarda bilhassa Gürcistan'a hulûl etmiye çalışıyorlardı. Çünki Kafkasya'nın tek Hıristiyan bölgesi idi. Heraklius Han'a ve halefi David Han'a hulûl etmişlerdi. Bir yere tırnaklarını iliştirdiler mi, pençelerini yapıştıran Ruslar, bin yıllık muhtar Gürcü devletciğini Osmanlı hâkimiyetinden çekilikten sonra ilga edip kendileri hükümrân olmak peşinde idiler. Bâb-ı Âlî ise, Ruslar'ın Kafkasya'ya müdahalesini önlemek için, Kafkas kavimleri üzerinde büyük bir faaliyete girişmişti. Fakat devletin iç ve dış belâlar içinde bulunduğu XVIII. asrın bu son yıllarında, elden gelenden fazlası yapılamadı. Devletin değerli adamları bile çok azalmıştı.

Cevdet Paşa'nın III. cildinin ikinci yarısından çıkardığım hulâsa, yukarıda nihâyete erdi.

Tebrîz Eyâleti

21 ağustos 1534'te kurulan ve merkezi Tebrîz, ilk beylerbeyisi 6.000.000 akça hass ile Ulama Paşa olan Âzerbaycan eyâletinin sancakları şöyle idi: Tebrîz merkez, Nahçıvan (700.000 akça hass ile Ulama Paşa'nın kardeşi Velî Bey'e verildi), Merâga (600.000), Meşgîn (600.000), Avuhkân (Hınıs'la Malazgirt arasında olmakla burası şimdi Türkiye'de Muş'ta kalmaktadır), Mihrânî (Lice/Diyarbakır), Vustân (Gevaş/Van), Çölemerik (Hakkâri), Selmâs, Revân, Gümrü, Urmiyye (Rızâiyye), Deryâs, Diyâdin (Ağrı), Çaldıran (merkezi Makû), hepsi 15 sancak. 5'i bugün Türkiye'de, 3'ü Sovyetler'de (Revân ve Gümrü bugünki Ermenistan, Nahçıvan ise Kuzey Âzerbaycan), 7'si İran'ın Âzerbaycan eyâletinde kalan bu sancaklardan müteşekkil eyâletin tamamına yakını 1534 sonunda Safevîler'ce geri alındı. 1535 yazında Kaanûnî geri almış, fakat 1535 sonunda gene Safevîler'e geçmiştir. Tebrîz (Âzerbaycan) eyâletinin ilk kuruluşu böylece çok ömürsüz olmuş, XVI. asır sonlarında ise devamlı olabilmiş, sonra IV. Murad, III. Ahmed, I. Mahmud zamanlarında zaman zaman Osmanlı'ya geçmişse de, neticede İran'da kalmıştır. Bu eyâlet, Güney Âzerbaycân'ın Hazar kıyılarına çok yakın Erdebil bölgesini içine almamakta, fakat en büyük kısmını ihtivâ etmektedir.

Topal Osman Paşa, Nâdir Hân Avşar'ı bozup Tebrîz'i yeniden feth edince, I. Mahmûd'a resmen «Gaazî» unvânı verildi (*Mür'i't-Tevârîh*, 359b). Kırım Hanı da büyük bir ordu ile Kuzey Kafkasya'ya girdi (*Aynı eser*, 362a). Büyük ve Küçük Kabar-

tay'daki Çerkes, sonra Kumuk ve Lezgi beyleri gelip, kâmilen Han'a ubûdiyet ettiler. Han, Karadeniz'le Hazar arasında Kuzey Kafkasya'yı geçti. Dağıstan'a geldi. Sünnî olduğu için İran Türk idaresinden nefret eden, Osmanlılar'ı isteyen, fakat son asırlarda daha çok Safevî idaresinde kalan Dağıstan'ın Türk, Lezgi vs. halkı, daha çok, coğrafya bakımından Osmanlı'ya uzaklıklarının acısını çekiyorlardı. Dağıstan şemhali Ahmed Han-zâde Mehmed Han'a, beylerbeyilik verildi, Mehmed Paşa oldu. Çökünü beyi Ahmed Han da vezir pâyesiyle diğer bölgenin beylerbeyisi oldu. Bu suretle Kuzey Kafkasya'nın doğusu, Dağıstan ve Hazar kıyılarında iki Osmanlı eyâleti teşekkül etmiş oldu.

Dağıstan beylerinin en büyüğü, aynı hânedandan gelen ve «şemkhâl =şamhal» unvânıyle anılan hükümdarı. Osmanlı protokolünde beylerbeyi muâmelesi görürdü. Taht şehri Tarhu idi. Velîahdine «kırım-şamhal» denirdi. Bu hânedan Türkçe konuşurdu ve Gaazî Kumuk aşîretindendi. Ondan sonra gelen en mühim Dağıstan beyi, ayrı bir hânedan teşkîl eden ve «usumi» denen Kara Kaytak prensi idi, onun da ana dili Türkçe idi.

Aynı zamanda merkezi Hemedân olmak üzere Irâk-ı Acem eyâleti aynı şekilde kuruldu ve aynı şekilde çok kısa ömürlü oldu, sonraki devirlerde de Osmanlılar buraya hâkim oldularsa da, gene geçici işgal mahiyetinde kaldı. Bu eyâlet de Âzerbaycân eyâleti gibi çok büyük ekseriyetle Türkler tarafından iskân edilmişti (bugün de öyledir). Bu eyâletin ilk beylerbeyisi Akkoyunlu prenslerinden Murad Paşa'dır. Sancakları şöyledir: Hemedân merkez (Murad Paşa'nın kardeşi Uluğ Bey'e 900.000 akça ile verildi), Kâşân (600.000 ile Akkoyunlu prenslerinden Murad Bey'e), Kum (500.000 ile Akkoyunlu prenslerinden Ferruhzâd Bey'e), Şav (500.000 ile Akkoyunlu prenslerinden Kaabil Bey'e), Şehryâr (500.000 ile Akkoyunlu prenslerinden Zeynel Bey'e), Esencek (Dulkadıroğlu Sungur Bey'e), hepsi 6 sancak. Bu eyâlet, İran'ın Hemedân eyâleti ile Tahrân (Reyy) eyâletinin güney yarısını içine alıyordu.

Tebrîz, dünyanın başta gelen Türk şehirlerinden biri idi. Aynı zamanda dünyanın en büyük şehirlerinden idi. 1500'de Şâh İsmâil, Akkoyunlu sultânı Elvend'i kovup bu şehre girdiği zaman nüfusu 300.000 ve bu nüfusunun üçte ikisinden fazlası Sünnî idi. Nüfusun onda dokuzu Türk'tü. Şâh İsmâil, taht şehrini burada kurdu. 10 yıl içinde şehrin nüfusu, İlhanlılar devrindekine erişti, yarım milyonu buldu. Akkoyunlu Sultan Yâkub'un (1478-1490) yaptırdığı Heşt Bihişt (Sekiz Cennet) Sarayı'nı Şâh İsmâil, genişletti. Salonun tavanı, tarihî tablolarla süslenmişti. Bu tablo-

larda Akkoyunlular'ın Avrupa elçilerini kabûlleri, Akkoyunlu zaferleri gibi sahneler canlandırılmıştı. Harem Dâiresi'nde bin kadın oturuyor, hizmet ediyordu. Sarayın yanındaki hastahâne, bin yataklı idi. Şâh İsmâil, Sünnî'liği baskı altına aldı ve halkın çoğunluğu, samimiyetle veya gösterişte Şîî oldu. Yavuz, Kaanûnî, III. Murad, III. Mehmed, IV. Murad, III. Ahmed, I. Mahmud zamanlarında Osmanlılar, pek çok defa Tebrîz'i kısa müddet işgal ettiler. Yalnız Özdemiroğlu Osman Paşa'nın III. Murad devrindeki ve III. Mehmed devrine kadar devâm eden fethi, uzunca oldu; Tebrîz (Güney Âzerbaycan) eyâleti kuruldu. Özdemiroğlu, 12.700 arşın sûr ile çevrili kare şeklindeki iç kaleyi 36 günde yaptırdı ki, 45.000 askeri içine alabilecek şekilde idi. Bu muhteşem kaleyi, Osmanlı yapısı bütün cami, kervansaray, hamam, saray, ev, han, çeşmeleri Şâh Abbas, 20 yıllık Osmanlı hâkimiyetine son verdiği zaman, temellerine kadar yıktırdı (*Târîh-ı Â'lem-ârây-ı'Abbâsî*, 441, 451). Osmanlılar kılıçtan geçirildi. Alenî Sünnîlik yasaklandı. Bütün Osmanlı izleri, hiç bir zaman Osmanlı hâkimiyeti olmamışcasına ortadan kaldırıldı. Ama Şâh Abbas bile artık taht şehrini tekrar Tebrîz'e götürmeye, bu derece Osmanlı sınırına yaklaşmıya cesaret edemedi. Hattâ Kazvîn'i bile boşaltarak daha uzaktaki Isfahân'a yerleşti. Artık Isfahân, Safevî İran'ın taht şehri oldu. 1673'te verilen bir rakam, artık taht şehri olmamasına rağmen, Tebrîz şehrinde 550.000 nüfusun barındığını iddia etmektedir (Chardin, II, 328). İlk defa Yavuz Sultan Selim tarafından Çaldıran'ı müteâkıb 1514'te fethedilen şehir, 1734'ten sonra Osmanlı hâkimiyeti görmedi. Tâ I. Cihan Harbi'ne kadar. 8 ocak 1915'te Osmanlılar, tekrar şehre girdilerse de, 23 gün sonra Ruslar tarafından geri atıldılar. 18 haziran 1918'de Tebriz, tekrar Osmanlılar'ca alındı; 8 temmuzda Ali İhsan (Sâbis) Paşa ve 25 ağustosta Kâzım Karabekir Paşa, şehre girdi. Ancak 5 ay sonra Osmanlı hâkimiyeti sona erdi. Serasker Ali Paşa, I. Mahmud zamanında 1731 kışında Tebrîz'i 2 yıl sonra yeniden Osmanlı hâkimiyetine soktuğu zaman, bir cami ve bir medrese yaptırmıştı. Fakat Nâdir Han (Şah) geri aldı. Sonra Van beylerbeyisi Rüstem Paşa şehri tekrar fethetti. Fakat 1734'te Nâdir Han istirdâd etti ve 1736 Osmanlı-İran anlaşması, Güney Âzerbaycân'ı İran'a bıraktı.

Kafkas Eyâletlerinin Teşekkülü ve Gelişmesi

Gürcistan 4 kısma ayrılabilir. Asıl Gürcistan, «Kartli» denen Doğu Gürcistan'dır, merkezi Tiflis'tir. Ortasından Kura (Türkçe: Kür) ırmağı geçer (453 metre irtifâdaki Tiflis, bu ırmak üze-

rindedir). Güneyde Revân (bugün Ermenistan), doğuda Kuzey Azerbaycan, kuzeydoğuda Dağıstan ile çevrilidir. Kuzeyinde Kafkas Dağları uzanır. Burası Osmanlı ile Safevî (Türkiye ve İran) arasında çekişilmiş bölgedir ve ekseriya İran'a tâbî olarak yaşamıştır. Kartli'nin denizle ilgisi yoktur.

İkinci denizsiz kara bölgesi, «İmeret» (Türkçe: Açıkbaş veya Başaçık) denen merkezi Kütayis olan, Kartli'nin batısında uzanan bölgedir. Bu bölge İran'dan fazla Osmanlı Türkiyesi idare veya himâyesinde yaşamıştır. Güneyinde Acaristan, doğusunda Abhazistan, güneyinde Kür ırmağı, kuzeyinde Kafkas Dağları vardır.

Güneydeki sahil bölgesi Acaristan'dır, merkezi Batum'dur. Burada yaşıyan Gürcüler'e «Acara» denir. Bunların lehçesi, Kartli ve İmeret lehçelerinden çok fazla Türkçe kelimelerle doludur. Üstelik Kartli ve İmeret Gürcüleri çoğunlukla Ortodoks olup Müslüman ve Katolikler'i de olmakla beraber, Acaralar, kâmilen Sünnî/Hanefî Müslüman'dır. XVI. asır sonlarında Osmanlı te'sîriyle Ortodoks'luğu bırakıp Müslüman olmuşlardır. Acara köyleri, Artvin'in bazı sınır köylerine kadar taşar. Acaristan'ın güneyinde şimdi Türkiye'nin Artvin ve Kars il'leri yayılmaktadır. Batısında Karadeniz yer alır. Batıdan doğuya daha çok uzunlamasına uzanan bir bölgedir ve Kartli ve İmeret bölgelerinden küçüktür. Güneyde Batum'un güney banliyölerinde Çoruh, Karadeniz'e dökülür. Acaristan'ın kuzeyinde Riyon ırmağı akar ve bu ırmak üzerinde Poti şehri vardır. — Ancak Batum'un doğusunda kalan Ahıska, bir ölçüde de Ahılkılek bölgeleri, eskiden beri Türk'tür. Ancak 1944'te Ruslar, bu bölgedeki 250.000 Türk'ü Sibirya ve Türkistan'a toptan sürmüşlerdir.

Acaristan'ın kuzeyinde, kuzeybatıya doğru Karadeniz sahili boyunca Abhazistan uzanır ki, burada yaşıyanlar Gürcü değil, diğer bir Kafkas ırkı, Abazalar'dır. Kısmen XVI., hattâ XV. asırdan beri Osmanlı te'sîriyle Putperestlik'ten Müslüman'lığa geçmişlerse de, esas bakımdan, XVIII. asır sonlarında kâmilen Müslüman olmuşlar ve geniş ölçüde —Rus baskısıyle— Anadolu'ya göçmüşlerdir. Çerkesler'den sonra en çok Abaza (Abhaz) dili konuşan bu kavim, cariye ve köle olarak Osmanlı saray ve konaklarında yaşamış, haylisi padişah zevceliğine kadar yükselmişlerdir.

Bugünki Kars ili'nin Kür (Kura) ırmağı kuzeyinde kalan kısmı (Ardahan, Hanak, Posof ilçeleri), XVI. asra kadar Acara Gürcistanı'ndan bir parça sayılırdı. Artvin ilinin en doğusundaki Şavşat ilçesi de bu bölgeye girmektedir. Bu yöre Osmanlı ter-

minolojisinde «Şavşadistan»dır. Bu bölgenin «Atabek, Atabey» denen ve 1267'den beri hüküm süren prensleri, dil bakımından Gürcî'leşmiş, aslen Kuman-Kıpçak Türkü bir meşhur aile idiler. Ortodoks olmuşlardı. Sonradan Kıbrıs Fâtihi olarak şöhret kazanacak ve vezîr-i âzamlığa kadar çıkacak Lala Kara Mustafa Paşa, 1562'de Erzurum(Kuzeydoğu Anadolu) beylerbeyisi idi ve Şavşadistan, onun eyâletine dâhildi. Atabey hânedânı, irsî sancak beyi olarak bu eyâlete bağlı idiler. Lala Paşa, sancak beyi Atabey'e ve iki kardeşine, İslâm dini teklîf etti. Üç kardeş(Mehmed, Ahmed ve Mahmud Beyler), Müslüman oldular; kendilerine sancak beyi(tümgeneral) pâyesi verildi. Onunla beraber, Acarlar'dan ve Gürcüler'den büyük bir kitle de Müslüman oldu ve haylisi Türk'leşti. Atabeyler, zamânımıza kadar gelmiştir.

Asıl Acaristan yani Batum ve çevresi, 1479'da Fâtih devrinde fethedilmiş, 1877'de Ruslar'a geçmiş, 398 yıl Osman idaresinde kalmış, fakat 1918 yılında bir yıldan fazla tekrar Osmanlı'ya geçmiş, İngilizler(1919-20), sonra Gürcüler(1920-21) tarafından işgal edilmiş, 16 mart 1921'de Kâzım Karabekir Paşa geri almış, fakat Gürcistan'a iâde edilmiştir. Bu suretle Batum ve çevresindeki Türk hâkimiyeti 400 yıl olarak kabûl edilebilir.

Abhazistan bölgesi ise, merkezi Sohumkalesi olmak üzere, Acaristan'dan 28 yıl önce Fâtih'in gönderdiği donanma tarafından 1451'de fethedilmiş, 1810'da Ruslar'ın eline geçmiş, bu bölgede Osmanlı hâkimiyeti 359 yıldan ibâret kalmıştır.

Anapa ve Çerkesistan kıyıları ise, Taman yarımadasından Soçi'ye kadar, 1479'da Osmanlı idaresine girdi(daha önce Kırım'a tâbî idi) ve 1810'da Ruslar'a geçti.

1548'de Kaanûnî, Nogay eyâletini kurdu. 1555'e kadar 7 yıl Mûsâ Beyzâde Yûsuf Paşa, beylerbeyiliğini yaptı. Burası «Kiçi Nogay = Küçük Nogay» denen ülkedir ki, Çerkesistan ve Dağıstan'ın kuzeyini kaplar; güneyinde Hazar'a dökülen Kuma ırmağı, kuzeyinde Ten(Don) nehri bulunur; Volga deltasına, Astırhan'a kadar doğuda yaklaşır ve batıda Azak Denizi'nin doğu kıyılarına gelir. Burası Kuzey Kafkasya'nın kuzeyidir; Don ve Volga nehirlerinin çok yaklaştığı dirseklerin güneyinde uzanan büyük, o zaman ıssız arazidir(Ulu = Büyük Nogay ülkesi ise, Volga (İdil) ile Ural nehirleri arasında, Hazar Denizi'nin kuzeyinde kalan, Kazakıstan'ın en batısını ve Avrupa'da kalan kısmını teşkîl eden, Türkistan'ın en batısı sayılan bozkırdır ve 1557 Rus istilâsına kadar Astırhan Hanlığı'na aittir ki, bu hanlık da zaman zaman Osmanlı'ya tâbî olmuştur).

1580'de Kefe eyâleti, şu 6 sancakla kuruldu (ilk beylerbeyi: sonra vezîr olan Câfer Paşa) Kefe merkez, Kerç (bunlar Kırım'da), Azak (Rusya'da), Bender, Akkerman (Moldavya'da), Kılburun (Ukrayna'da). Taman kazâsı, Kerç sancağına bağlı idi. Bu suretle bütün Kuzey Karadeniz kıyıları bu yeni eyâletle kontrol ve birlik altına alınmış oldu. Bu eyâlete «Kuzey Karadeniz Eyâleti» denebilir. Türkler'in «Kırım Denizi» de dedikleri, ancak 14 metre derinliğe inebilen Azak Denizi, bu suretle bir elden kapatılmış oluyordu (Karadeniz'de ise en derin yer 2.258 metredir; Hazar Denizi'nde 955; Ege Denizi'nde 2.010 metre).

Büyük kısmı o devirde Putperest, bir kısmı Müslüman, ufak bölümü de Ortodoks Hıristiyan olan Çerkesler, Kırım Hanlığı ve Osmanlılar tarafından ortaklaşa idare ediliyorlardı. Bu hususta en yüksek idarî mercî Kefe sancak beyi veya beylerbeyisi idi. Çerkesistan, Kafkas Dağları ile Kuban nehri arasındaki ülkedir ve doğuya doğru Kafkaslar'ın kuzeyinde, Dağıstan'a kadar olan yerlerde de Çerkesler yaşar (Dağıstan'da ve Kafkas Dağları'nın güneyinde yani Güney Kafkasya'da Çerkes yoktur). Kafkas ırklarından biri ve Gürcüler'den sonra en tanınmışları ve en kalabalıkları olan Çerkesler, kendi dillerini —bir kaç lehçe hâlinde— konuşurlar. Taman yarımadasında ve Karadeniz kıyılarında yaşıyan Kıyı Çerkesleri daha önce, Dağ Çerkesleri daha geç Müslüman olmuşlardır (İslâm dinini Osmanlılar'dan almışlardır). Karadeniz'e çıkmaları ve kayık gezdirmeleri Osmanlı idaresinde kesin şekilde yasaklanmıştır. Bunun için 1519'da Yavuz, Kuban nehrinden Karadeniz'e çıkamamaları için Kuban'ın ağzında, batı kıyısında Temrik kalesini yaptırmıştır (Taman kazâsına bağlı nâhiye). Çerkesler'in başında kendi ırklarından 10 büyük ve 40 küçük beyleri vardır. Bunlar boy ve kabîle (aşîret ve oymak) beyleridir. Hepsi Kefe sancak beyinin emrindedir. O emrettiği zaman asker gönderirler (Ruslar'a karşı). Büyük beylere bâzan sancak beyi pâyesi verilmekle beraber eskseriya alay beyi pâyesindedirler. Küçük beyler ise başbölükbaşı (binbaşı) derecesinde sayılmışlardır. Hayat boyu Kefe sancak beyi veya beylerbeyisi tarafından tayin edilirler. Bir cürümleri olduğu zaman azledilirler. Olmadığı takdirde hayat boyu atanırlar. Ölünce yerlerine Kefe beyi, akrabâsından birini, oğlunu, kardeşini, yeğenini, kimi münasip görürse tayin eder. İç idarelerine Osmanlı karışmaz. Yalnız Kıyı Çerkesleri, Osmanlı yargısına dâhildirler. Dağ Çerkesleri adalet işlerini kendi aralarında kendi âdetlerine göre hallederler (meğer ki Osmanlı devletini ilgilendiren bir cürüm

bahis mevzuu olsun). Asıl Çerkesistan, Elbruz Dağı'nda (5.633 metre) biter. Elbruz ile Kazbek Dağı (5.047 metre) arasında az Çerkes vardır ve buradakiler diğer Kafkasyalı veya Türk asıllı kavimlerle karışırlar (Evliyâ, VII, 669-70).

Merkezi Kütayis olan, Osmanlı terminolojisinde «Açıkbaş» denen İmeret Prensliği, Bagrad hânedânı elindedir. Bu prenslik, 1508'de Yavuz'un Trabzon sancak beyi iken yaptığı sefer sonunda Osmanlı'ya tâbî olmuş ve bu tâbiiyet asırlarca devâm etmiştir. İmeret prensleri Osmanlı statüsünde 606.000 akça has sâhibi sancak beyi (bâzan beylerbeyi) sayılmışlardır. Yâni sancak veya eyâlet «ocaklık» denilen şekilde, aynı aileden gelenlere hayat boyu tevcîh edilmiştir. Ortodoks olan İmeret prenslerinden bir ikisi Müslüman da olmuşlardır.

Aslen Türk (Kıpçak Türkü) olan Atabeyler ise, 1267'den beri, Türk imparatorluklarına tâbî olarak hayatlarını devâm ettirmişler, gene 1508'de veya bir kaç yıl önce Yavuz Selim tarafından tâbiiyete alınmışlardır. Atabeyler'in Osmanlı terminolojisinde Şavşadistan denen yurdları, bugün Türkiye'nin 15 ilçesini kaplamaktaydı (Kars'ın Posof, Hanak, Ardahan, Çıldır, Göle; Artvin'in Şavşat, Ardanuç, Artvin merkez, Yusufeli; Erzurum'un İspir, Tortum, Narman, Oltu, Olur, Şenkaya ilçeleri). Bir kısmı ise 1877'de Ruslar'a terkedilmiştir (Ahıska, Ahılkelek) ki, bugün Gürcistan'a ait bulunan ve İmeret'in güneyinde uzanan bu kesim, gene ekseriyetle Türkler'le meskûndur. Atabeyler, tâbiiyet altına alındıktan yarım asır sonra Müslüman dinini kabûl ederek Türk'lüğe dönmüşlerdir. Bu bölge bu aileye uzun zaman ocaklık sancaklar hâlinde tevcîh edilerek idâre edilmiş ve Çıldır beylerbeyisine bağlanmıştır.

Ancak Atabekler'in Osmanlı tâbiiyeti 1508-1516 arasında 8 yıl sürmüş, bu tarihte yeniden Safevîler'e tâbî olmuşlardır. Buna karşılık İmeret (Kütayis) prensliği, Osmanlı tâbii kalmakta devâm etmiş ve Safevîler'e dönen Atabeyler'le hasım olmuşlardır.

1555 Amasya Muâhedesi, Gürcü prensliklerini, Gürcistan'ı, Safevîler ve Osmanlılar arasında şöyle bölüştürüyordu (*Âlem-Ârây-i'Abbâsî*, 87): Açıkbaş (İmeret, merkezi Kütayis), Dadyan (Megrel, Kütayis'le Sohum arasındaki bölge), Güryel (Batum'un doğusunda kalan Atabeyler) illeri Osmanlı'ya; Kartli (Kartel, merkezi Tiflis), Mosuk (Tiflis güneyi), Kâkhet (Tiflis doğusu) illeri Safevî'ye. Dağıstan, hükümdârı Kırım Şamhal vâsıtasıyle, Osmanlı'ya tâbî olmakta devâm ediyordu. Şîrvân ise, gene bir Safevî eyâleti olarak bırakılıyor, fakat dağlık kısmında Osmanlı hâkimiyeti hüküm sürüyordu. Zîrâ burada Osmanlı birlikleri

ile beraber Şîrvân-Şâhlar'dan Kâsım Mîrzâ bulunuyor ve Safevîler'le çete harbi yapmakta devâm ediyordu.

Kiçi (Küçük) Nogay eyâleti, sonra sancak derecesine indirilmiştir. Sancak beyinin 10.000 süvarisi bulunuyordu. 1578'de sancak beyi Rûs Mîrzâ Bey'e, askeriyle güneye inip İran seferine katılması emredilmiştir (*Mühimme*, XXXVIII, 98).

24 ağustos 1578'de Özdemiroğlu Osman Paşa, Tiflis'e girdi. Buradaki Safevî'ye (nâdiren Osmanlı'ya) tâbî Gürcü krallığını ilga ederek eyâlet hâline getirdi. Kastamonu sancak beyi Solak Ferhâdoğlu Mehmed Bey, ilk beylerbeyi oldu. 1728'de, kuruluşundan 150 yıl sonra eyâlet 6 sancaktı (Kırzıoğlu, 296): Tiflis merkez, Gori, Somhurut, Ağçakal'a, Tıryaled, Kaygulu.

1 eylûl 1578'de Kakhet eyâleti kuruldu. Burası, Gürcistân'ın en doğu bölgesidir, Tiflis'in doğusudur, güneyde Âzerbaycan, kuzeyde Dağıstan vardır. Burası bir Gürcü prensliği olup Safevî'ye tâbî idi. Eyâlet, prensi olan ve Türkler'in «İskender Han» dedikleri Prens Aleksandr Bagrat'a ocaklık olarak Lala Mustafa Paşa tarafından tevcîh edildi. Eyâlet merkezi Türkler'in «Şaplıca» dedikleri Zegem idi.

Âzerbaycan denen büyük Türk yurdu ise, bugün İran'la Rusya arasında bölüşülmüştür. Kür nehrinin bir kolu olan ve onun gibi Kuzey-doğu Anadolu'dan kaynıyan Aras ırmağı, İran ve Sovyet Âzerbaycanları'nı biribirinden ayırır. Ama Kür ve Aras'ın en doğusunda ve Hazar kıyısında kalan bir toprak parçası da Rusya'ya aittir. Bu sınırlar 1828 Türkmençayı Muâhedesi ile çizilmiştir ve hâlen mer'îdir. Kuzey Âzerbaycân'ı Rusya, bu tarihte ve daha önceki yıllarda İran Türk (Kaçar) imparatorluğundan koparmıştır. Bugün Güney Âzerbaycânın merkezi Tebrîz, Kuzey Âzerbaycân'ınki Bakû'dur. Kuzey Âzerbaycan'da bugün Türk nüfus % 78, Güney Âzerbaycan'da % 90'ın üzerindedir. Kuzey Âzerbaycan, Kafkasya'dan sayılmıştır; Güney Âzerbaycan, Kafkasya dışında farzedilir ve Kafkasya'nın güney sınırının Aras ırmağı olduğu kabûl edilir (Kafkasya, XIX. asırda ortaya çıkan bir coğrafya terimidir, eski değildir). Karadeniz'le Hazar Denizi arasında uzanan Kafkasya, Kafkas Dağları ile Kuzey ve Güney olarak ikiye ayrılır. Kafkaslar'ın güneyinde kalan Kuzey Âzerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'a «Güney Kafkasya», Kafkaslar'ın kuzeyinde kalan ve kuzeyde Kuban ve Terek ırmakları ile sınırlanan bölgeye de «Kuzey Kafkasya» denir. Kuzey Kafkasya, Avrupa, fakat Güney Kafkasya, Asya kıt'asındadır. Zira Kafkas Dağları, bu kesimde Asya ve Avrupa kıt'alarını ayırır. Bugünki

coğrafya kitapları ve istatistiklerde Güney Kafkasya'daki Âzerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri de Sovyetler Birliği'nin Avrupa toprakları arasında gösterilip hesaplanmaktaysa, da bu coğrafya bakımından yanlıştır ve ancak siyasî bir bölünmeyi işâret etmektedir.

Kuzey Âzerbaycan (bugünki Âzerbaycan Sovyet Cumhuriyeti), Kür (Gürcüce: Kura) nehri ile ikiye ayrılır. Kuzeyinde kalan yarıya Türkler eskiden beri «Şîrvân» ve güneyinde kalan kısma da «Arrân» demişlerdir. Bugün Şîrvân'ın büyük şehri Bakû ve Arrân'ınki Gence'dir. Eskiden Şîrvân'ın merkezi Bakû ile Gence arasında kalan Şemâhı şehri idi. Bu ülkede, asırlardan beri «Şîrvân-Şâhlar» denen bir hânedan saltanat sürmekte ve İran'a hâkim bulunan Türk imparatorluklarına tâbî şekilde devâm etmektedir.

Safevîler de bu şekilde Şîrvân'ın metbûu olmuşlardır. Fakat Arrân'ı geniş ölçüde Şîî'leştirdikleri halde, Şîrvân, Sünnî'liği şiddetle savunmuştur, bugün de öyledir. Âzerbaycan'da yaşıyan Türkler'e «Âzerî, Âzerî Türkü» denmektedir. Bunlar Oğuzlar'ın bugün orta kısmını teşkîl etmektedirler (batı kısmı: Osmanlı veya Türkiye yahut Anadolu Türkleri, doğu kısmı: Türkmenistan-Horasan Türkmenleri). Âzerî lehçesi, Anadolu (Osmanlı) lehçesine en yakın lehçe olup, bu lehçe ile söyliyen Nesîmî, Hatâyî (Şâh İsmail), Fuzûlî gibi dâhî şâirler, eskiden beri Osmanlı şâiri sayılmış ve Osmanlı şâirlerinden ayrılmamışlardır. İki lehçe, daha çok XVI. asırdan beri biribirinden ayrılmıştır; daha önce aynı lehçe hâlinde idiler. Osmanlı ve Çağatay lehçelerinden sonra en zengin Türk edebiyâtı, bu Âzerî lehçesi ile teşekkül etmiştir.

Şîrvân, Sünnî kaldığı için, Âzerbaycân'ın önce bu bölgesine Osmanlılar el atmışlardı. Buna mecbur da olmuşlardı. Zira Safevî baskısından Şîrvân-Şâhlar ve Şîrvân Âzerî Türkleri, bitip tükenmek bilmez şekilde Osmanlı desteği istemişlerdir. Üstelik bu ülkenin kuzeyinde gene koyu Sünnî Dağıstan vardır. Dağıstan'ın 4 prensinden «şemhal» denen en büyükleri de devamlı Osmanlı desteği istemektedir. Esâsen Dağıstan, Kırım Hanlığı'na tâbîdir. Ve Kırım Hanlığı da 1475'ten beri Osmanlı imparatorluğuna tâbî bulunduğu için, Dağıstan, Türkiye imparatorluğunun bir parçası hâlindedir.

Şîrvân'da Osmanlı hâkimiyeti, Kaanûnî II. Sultan Süleyman devrinde (1520-1566) başlar. 27 eylûl 1538'de Şâh Tahmasb, bizzât gelerek Şîrvân'ı da Arrân gibi istilâ etmiş ve ülkeyi bir Safe-

vî eyâleti şekline koymuş, fakat asla Şiî'leştiremediği gibi, Osmanlı birlikleri ile desteklenen ve Şirvân-Şâhlar idâresinde bulunan Şirvânlılar, dağlara çıkarak yıllarca sürecek çete harbine başlamışlardır. Zira Safevîler, Sünnîler'den ayrıca «Sünnîlik» vergisi alarak, onları Şiî mezhebine girmeye zorladıkları gibi, ilk Üç Halîfe'ye, Hazret-i Âişe'ye ve Ashâb-ı Güzîn'e resmen lânet ederek, Sünnîler'i son derecede incitiyorlardı. Sünnîler, Halîfe'ye, yani Osmanlı padişahına, her büyük imparatora ne derecede saygı gösterirlerse o kadarını gösterdikleri halde Şiîler, Şâh'a secde ediyorlar, Osmanlılar'ın iddiasına göre «tapıyorlardı». Bu durum da Sünnî göreneğine aykırı idi. Beyaz başlık giyen Osmanlı askerine karşı Safevî Türk askeri kırmızı başlık giydikleri için Osmanlılar bunlara «Kızılbaş» (Farsca: Sürh-ser) diyorlardı, sonradan bütün Şiîler'e böyle demeye başladılar ve giderek sonraki asırlarda bu kelime pejoratif, hattâ hakaret-âmîz bir mânâ almıya başlamıştır; «Şâh'a Tapanlar» da diyorlardı. Avrupa'da Katolik ve Protestanlar'ın bir arada yaşamaya alışmalarının ancak son bir iki asrın işi olduğu hatırlanırsa, bu duruma şaşılmaz. Fakat aslında mesele, Türk tarihi bakımından çok daha büyüktü. Şöyle ki: XVI. asır girerken Safevîler'in zuhûru ve kan ve ateşle Şiî/İsnâ-Aşerî mezhebini yaymaları, Türk birliğini —bugüne kadar— ortadan kaldırdı ve Türk'ü 3 parçaya böldü. Doğu Türkü'nde Şiî propagandası hiç bir netice vermediği halde Batı Türkü, bu propagandadan geniş ölçüde müteessir oldu. Sonunda Batı Türkü, batıda Sünnî Osmanlı ve doğuda Şiî Türk İran olarak ikiye ayrıldı ve tamamen Sünnî olan Doğu Türkü (Türkistan) Türk âleminden âdetâ tecrîd edildi. Safevîler, Osmanlı'nın Doğu'ya doğru yolunu çok büyük bir güç ve kudretle kestikleri gibi, doğudan Osmanlı'yı yalnız maddî değil, aynı derecede mânevî şekilde tehdîd ederek, Batı'da da kudreti nisbetinde gelişmesini —bugün zor tasavvur edilecek derecede— engellediler. Bir çok Avrupalı tarihçi, doğuda Osmanlı'ya düşman bir Türk imparatorluğu yerine, Osmanlı'ya dost bir imparatorluk olsaydı, Kaanûnî'nin kolayca Ren'e ve Fransa sınırına geleceğine işâret etmişlerdir. Diğer gelişmeler bununla kıyâs edilebilir. Fakat gene de Türk'ün asıl felâketi bu değildir. Asıl felâket, Şiî Türk'ün, İran kültürüne karşı kendini yeterli derecede savunamaması ve Safevî devletinin her asır geçtikçe İranlı'laşması, sadece hânedânı ve ordusu Türk bir imparatorluk hâline düşmesi, bir çeşit Hindistan Timuroğulları'nın durumuna gelmesidir. Bu yüzden 10 milyon Türk, bugün İran hâkimiyetinde kalmıştır ve resmî Türkçe ilkokul öğretiminden dahi mahrum haldedir.

Bu durumda Kaanûnî, Şirvân'ın İran'a ilhâkını ve Şirvân-Şâhlar hânedânının Safevîler'ce düşürülmesini kabûl etmedi. Şirvân-Şâh hânedânı prensleri, Istanbul'a geldiler ve lâzım geldiği şekilde muamele gördüler. Diğer prensler Kırım'da, Dağıstan'da, Şirvân dağlarında yaşamıyla başladılar. Şimdi Dağıstan'da sayılan ve «Tebersarân» denen Hazar kıyısındaki yöre de o zaman Şirvân'a dâhildi. Osmanlılar, 1547 martında Derbend'e girdiyse de, bir kaç ay sonra Şâh Tahmasb, tekrar buraya gelerek, Tâbeserân'ı Osmanlı'dan geri aldı ve oğlu İsmâil Mîrzâ'yı (II. İsmâil), Şirvân beylerbeyisi olarak bırakarak döndü. Kaanûnî'nin tekrar Şirvân'a ordu göndermesi de bir netice vermedi. 1547 sonunda ise Kaanûnî, kesin şekilde Şirvân'ı fethetti ve Safevîler'in ülkedeki 9 yıllık hâkimiyetleri sona erdi. Osmanlı tâbii bir Şirvân-Şâh, Şemâhı tahtına oturtuldu. Fakat 2,5 yıl geçmeden Safevîler yeniden ülkeyi istilâ ettiler. Böylece ilk Osmanlı hâkimiyeti sona erdi, Osmanlılar Hazar kıyılarını kaybettiler (Ocak 1550). Şirvân meselesi ancak 28 yıl sonra III. Murad devrinde (1574-1595) büyük Osmanlı-Safevî savaşında ele alınabildi. Gürcistân'ın fethinden sonra sıra Şirvân'a geldi. 45 yıl devamlı Pasinler sancağı beyliğinde bulunan Safevî işleri mütehassısı Dulkadıroğlu Mîrzâ-Ali Paşa (büyük şâir Nef'î'nin büyük-babasıdır), 8 eylûl 1578'de Şeki şehrini aldı ve burada bir cami yaptırdı. Ereğle Bey, fakat 2 hafta sonra Ömer Bey, Şeki sancak beyi oldular. 15 eylûlde ise Lala Mustafa Paşa, Şeki ile Gence arasındaki Ereş şehrine girdi. Şirvân'da 40 yıldan 12 gün eksik Safevî hâkimiyeti (bundan bir kaç yıllık Kaanûnî devrindeki Osmanlı hâkimiyet devresini düşmek lâzımdır) sona erdi. Bu müddet içinde Sünnî kalabilmek için bütün baskıları göğüsleyen Şirvân Türkleri, Osmanlı ordusunun geçtiği bütün caddelere halılar ve atlas kumaşlar sermişlerdi. Osmanlı atlıları, bunların üzerinden geçtiler. Ulu Cami'de cuma namazında (18 eylûl) şâir Edirneli Vâlihî Efendi, ilk 3 Halîfe'nin adını da hutbe'de okuyarak «Murâd ibni Selîm ibni Süleymân ibni Selîm» adına hutbe okuyunca, bütün halk ağlamıya başladı. Zira Safevî Türk işgal ordusu, 40 yıl Şirvân'da ilk 3 Halîfe'ye küfür edip halkla eğlenir, Şîî'liği kabûl etmedikleri için onları horlarlardı. Bunları bize, Lala Paşa ile beraber ülkeye giren onun dîvân kâtibi büyük tarihçi Âlî, *Nusret-Nâme*'sinde anlatır. Bakû, Derbend, Şemâhı dâhil bütün ülke, eylûlün son günlerine kadar Osmanlılar'ca alınmış, Safevîler tamamen atılmış bulunuyordu (en kuzeydeki Derbend'in fethi: 5 ekim 1578). Şirvân, Dağıstan ve Hazar kıyıları cephe kumandanlığı «serdâr» unvânıyle Vezîr Özdemiroğlu Os-

man Paşa'ya verildi ve Şîrvân eyâleti de kuruldu. Erzurum beylerbeyisi Kaytas Paşa, Şîrvân beylerbeyiliğine getirildi.

Şîrvân beylerbeyisine 1.900.000 akça yıllık tahsîsat verildi (has). Eyâletin sancak taksîmâtı şöyle yapıldı: Ereş merkez, Kabala (400.000 akça ile Ulama Paşa-zâde Bahâeddin Bey'e), Aktaş (Velî Bey-zâde Kaya Bey'e), Şaburân (Dağıstan şemhali Çoban Bey'e), Zerdâb (Rumeli alay beylerinden Mustafa Bey'e) Saadrû (alay beylerinden Mustafa Paşa-zâde Ömer Bey'e), Bakû (Oltu alay beyi Ebû-Bekr Bey'e), Sâlyân (eski Yemen sancak beylerinden Yûsuf Bey'e), Havz-ı Lahc (Layıç) (Ardahan alay beyi Kerem Ali Bey'e), Küre (alay beylerinden Atâ Bey'e), Şeki (eski Şîrvân-Şâhlar'ın valilerinden Mîrzâ-Ömer Bey'e), Ahtı (Şemhal Çoban Bey'in yeğeni Tuçalav Burhâneddin Bey'e), bir diğer sancak (Âlî adını yazmamış) (Diyâr-ı Bekr alay beylerinden ve Kürd beylerinden Muzaffer Bey'e), hepsi 13 sancak. Eyâlet defterdârlığı 150.000 akça hass ile Göğüş-zâde Mustafa Çelebî'ye, eyâlet başmüftülüğü günde 50 akça ile Edirneli Vâlihî Efendi'ye.

Ancak Serdâr Vezîr Özdemiroğlu Osman Paşa, eyâletin stratejik zarûretle 3 eyâlete ayrılmasını Dîvân-ı Hümâyûn'a arz etti. Dîvân, 26 haziran 1583 tarihli hükûmet karar-nâmesiyle bu arz'ı kabûl etti. Bu suretle geniş Şîrvân eyâleti 4 yıl, 9 ay, 11 gün devâm etti *(Mühimme,* XLIX, 373). Şîrvân, şu şekilde 3 eyâlete ayrıldı:

Ereş Eyâleti (beylerbeyi Piyâle Paşa): merkez, Şeki, Kabala, Aktaş, Kazâlı, Açın, Salık, Cevâd sancakları (8 sancak) (Batı Şîrvân).— Şemâhı Eyâleti (beylerbeyi Mustafa Paşa): merkez, Ahtı, Zerdâb, Saadrû, Bakû, Sâlyân, Havz-ı Lahc (7 sancak) (Doğu Şîrvân).— Demirkapı (Derbend) Eyâleti: merkez, Şâburân, Ahtı, Kuba, Müskür, Küre, Çırak, Rustav sancakları (8 sancak, Kuzey Şîrvân).

Bu durum 7 yıl kadar sürdü. 1590'da Ereş eyâleti kaldırıldı ve bütün Şîrvân, Şemâhı ve Derbend (Demirkapı) olmak üzere 2 eyâlete ayrıldı; ilkinde 15, ikincisinde 8 sancak bulunuyordu:

Şemâhı eyâleti sancakları: merkez, Lahc, Aktaş, Kabala, Sâlyân, Zerdâv, Şeki, Bakû, Havz, Saadrû, Siryân, Gassânî, Hudâverdi, Mahmûdâbâd, Ereş.— Derbend eyâleti sancakları: merkez, Kuba, Müskür, Şâburân, Ahtı, Küre, Çırak, Rüstav.— Sâlyân sancağı, Kür ırmağının güneyinde, Aras'la Hazar Denizi arasında idi.

Bu şekilde 1578'in 3 ayı içinde fethedilen Gürcistan ve Şîrvân'da Fâtihler (Lala Mustafa ve Özdemiroğlu Osman Paşalar), 4 eyâlet kurmuşlardır: Çıldır (Ahıska), Tiflis, Kakhet (ocaklık),

Şirvân. Şirvân eyâleti ise 1583'te 3 eyâlete bölünmüş, sonra 1590'da bu 3 eyâlet 2 eyâlet hâlinde birleştirilmiştir.

Ekim 1579'un ilk haftasında Osmanlı ordusu tekrar Revân şehrini işgal ve tahrîb etti. 1578'de de Gence için aynı şeyi yapmışlardı. Şirvân 10,5 ay için (Aralık 1578 — 23 ekim 1579) gene Safevîler tarafından işgal edilip Dulkadırlı Mehmed Han, beylerbeyi oldu. 1 yıl, 3 aylık yeni Osmanlı hâkimiyetinden sonra Şirvân, 1581'in ilk günlerinde gene Safevîler'in eline düşüp Halîfe-Ensâr Han, beylerbeyi oldu.

1579'da Azak bahriye sancağı beyi Mehmed Bey, ilk Hazar Kapdanı olarak, Serdâr Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından Hazar Denizi Türk filosunun başına getirildi (filo merkezi Bakû, bir filotilla Derbend'de). Bu Mehmed Bey, az sonra Derbend beylerbeyisi oldu. 1578 aralığından önceki Şirvân Osmanlı beylerbeyisi Piyâle Paşa'dır ki, Safevî velîahdi Hamza Mîrzâ'ya esir düşmüştür.

3 haziran 1583'te Özdemiroğlu, Şirvân'ı —Şemâhı'ya girerek— geri aldı. Bu defaki Safevî işgali de 2 yıl, 5 ay sürmüştür. Bu defa Osmanlı fethi uzunca zaman için kesin oldu. Şemâhı'da Özdemiroğlu, 45 günde çok büyük bir kale yaptırdı (10.000 arşın sûr, 7 kapı, 90 kule, 3 arşın eminde sûrlar, sûr dışında su dolu hendek). Aynı günlerde Ferhâd Paşa da 45 günde Revân kalesini yaptırdı ve Revân (bugünki Ermenistan) eyâletini kurdu.

Tiflis beylerbeyiliğine 26 temmuz 1578'de Solak Ferhad Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın yerine Hacı Bey-zâde Ahmed Paşa, Şemâhı beylerbeyiliğine de 3 haziran 1583'te Amasya sancağı beyi Mustafa Bey (Paşa) getirildi. 30 (?) temmuz 1580'de Ahmed Paşa'nın yerine, Yûsuf Sinan Bey (Paşa), Tiflis beylerbeyisi oldu. 15 (?) eylûl 1582'de Sinan Paşa, Çıldır (Ahıska) beylerbeyisi oldu. Tiflis'e Ömer Paşa tayin edildi.

Revân, Ferhad Paşa tarafından yeniden kuruldu. İnşâat 18 ekim Kurban Bayramı günü bitirildi. 21 ağustos 1583'te kurulan Revân eyâletine, Kars beylerbeyisi Deli Hızır Paşa getirildi. 1588'de Nahçıvan da fethedilerek bu eyâlete katıldı. Revân eyâleti, esas bakımından bugünki Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'ne tekabül etmektedir. Nahçıvan, bunun güneyinde, Âzerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ne ait bir bölgedir. Gökçe Göl (1.902 metre), bu eyâlette, Revân ve Gence arasında kalmaktadır.

İlk Revân beylerbeyisi, Kars eyâletinde bulunmuş olan Deli Hızır Paşa'dır (1583-1590). Sancaklar: Revân merkez, Talın (Armavir), Gökçe (ocaklık sancak), Şüregel (Gümrü) (bu sancaklar bugünki Ermenistan), Nahçıvan, Sökmenâbâd, Çaldıran (bu 2'si

bugün İran Azerbaycânı'nda), Aralık (bugünki Kars ilinin Tuzluca, Iğdır, Aralık ilçeleri), Ağcakal'a (bugünki Kars'ın Digor ilçesi ve çevre), hepsi 9 sancak.

Bu sırada bugünki Ermenistan, bir Türk yurdudur. 1908'de bile Rusya'nın Revân sancağında 65.149 Türk, 55.329 Ermeni vardı.

8 ağustos 1584'de Loru ve 30 eylûl 1584'te Tumanis eyâletleri Gürcistan'da kuruldu. Bu tarihlerde bu iki kale, ilki 12, ikincisi 40 günde, Serdâr Ferhâd Paşa tarafından tamamlandı. Loru'ya Mora sancak beyi Bosnalı Potur Ali Bey, Tumanis'e Semender Paşa ilk beylerbeyi oldular. Loru, Tiflis'in güneyinde, Gürcistân'ın bugünki Ermenistan sınırındadır. Tumanis ise Loru ile Tiflis arasında, Tiflis'in güney-batısındadır (Tumanis eyâleti 1590'da ilga edilmiştir). Bu suretle Gürcistan, hem İran'a, hem yerli Gürcistan beylerine karşı sıkıca tutulmuştur. Loru eyâletine 27 ağustos 1587'de Safevî hizmetindeki Türk beylerbeyilerinden Kazak Han, «Nazar Paşa» adıyle getirildi (bu suretle Potur Ali Paşa'nın beylerbeyiliği 3 yıl, 20 gün sürmüş oluyor). 1588'de Nazar Paşa'nın valiliği sona erdi. 5 sancaktı: Loru merkez, Aktala, Penbek, Taşır ve Arpalı. 30 eylûl 1584'te, ölen Tiflis beylerbeyisi Dulkadıroğlu Mîrzâ-Ali Paşa'nın yerine Safed (Filistin'de) sancak beyi Balcı Hasan Bey getirildi.

Bu suretle Mîrzâ-Ali Paşa, İran serhaddinde 3 padişah devrinde tam 50 yıllık (1534-1584) askerî hayatını tamamladı. 1534'ten 1579'a kadar Pasinler sancak beyi olarak 45 yıl Gürcistan hudûdunu tutan Mîrzâ-Ali Paşa (bu arada kısa Ardahan sancak beyliği ve kısacık Kars beylerbeyiliği vardır), sonra Tiflis beylerbeyisi olmuş, 70 küsur yaşında bir Türkmen prensi ve Osmanoğulları ile akrabâ idi. Ağabeyi Dulkadıroğlu Mehmed Paşa, Kaanûnî'nin ilk Erzurum beylerbeyisidir. Bu suretle bu Maraşlı Türkmen prensleri, Osmanlı'nın Kafkasya hâkimiyeti için büyük hizmette bulundular. Mîrzâ-Ali Paşa, Atabekli prenslerden Minûçehr Mustafa Paşa'dan sonra Tiflis beylerbeyisi olup bu görevde bir yıl kadar kalmıştır (Mustafa Paşa'nın Çıldır = Ahıska eyâletinden Tiflis eyâletine tayini: 15 (?) eylûl 1582).

Yavuz ve Kaanûnî devirlerinde Osmanlılar, bir çok defalar Tebrîz'e girip çıkmışlardır. Fakat Tebrîz merkez olmak üzere Güney Âzerbaycan (bugünki İran Âzerbaycânı) eyâletinin kuruluşu III. Murad zamanındadır. Özdemiroğlu Osman Paşa, Kafkasya, Habeşistan, Yemen'den sonra Âzerbaycân'ı da fethetmiş, 22 eylûl 1585'te Tebrîz'e girmiştir. Bu, kesin fetihtir ve daha önceki geçici işgallere benzememektedir. Ancak Vezîr-i âzam ve Serdâr-ı

Muazzam Osman Paşa, 37 gün sonra Tebrîz'in Şenb-i Gazan banliyösünde ölmüş, cenazesi Diyarbakır şehrine götürülüp gömülmüştür. Van beylerbeyisi Vezir Cağaloğlu Sinan Paşa, serdâr vekîli olmuştur. Ama Özdemiroğlu, Tebrîz muhâfızlığına Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi Câfer Paşa'yı tayin etmişti. Yeni serdâr-ı ekrem Ferhâd Paşa, Tebrîz'e gelince, Câfer Paşa'yı bu görevde, vezâret pâyesi vererek bırakmıştır. Ancak Câfer Paşa asıl Diyâr-ı Bekr beylerbeyisi idi ve 15 aralık 1586'da eyâleti Van olarak değiştirildi. Binâenaleyh Tebrîz eyâletine, vekâleten bakıyordu. 1586 yazında Nahçıvan da İran'dan koparak Türkiye'ye katıldı. Burası «Karacadağ Sancağı» adıyle Tebrîz'e bağlandı. Osmanlı hizmetine giren Safevî beylerbeyilerinden Şâhverdi Han, sancak beyi oldu (Nahçıvan, Aras kuzeyinde, bugün Ermenistan güneyinde fakat Âzerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlıdır). Tebrîz (Güney Âzerbaycan) eyâleti, şu sancaklarla teşekkül etti: Tebrîz merkez, Dizmâr, Urut, İskender, Nahçıvan (Nahçıvan sonra ayrılarak müstakil eyâlet olmuştur).

Serdâr Ferhâd Paşa, 2 ekim 1587'de Görü kalesini 20 günde tamamlıyarak burayı yeni bir eyâletin merkezi yaptı. Varazaoğlu Mahmud Paşa ilk beylerbeyi oldu. Görü (Gürcüce: Gori), Kür nehri üzerinde, Tiflis'le Kütayis arasındadır. Batum'la Soçi arasındaki sâhil (Abhazistan) ise, 1578'de sancaklıktan beylerbeyilik hâline getirilen Sohum eyâleti idi. 1585'lerde bu eyâlette Çerkes Haydar Paşa bulunuyordu. İlk Gori beylerbeyisi Mahmud Paşa, Safevî beylerbeyilerinden ve Şâh Tahmasb'ın kayınbirâderi Mahmud Han'dır. Kıpçak Türkleri'ndendir. Gori, Ferhâd Paşa'nın inşâ ve iskânından önce, issız bir yerdi. Böylece bu şehri de Osmanlılar ihyâ ettiler. 1 eylûl 1588'de Gori beylerbeyiliğine —fevkalâde nâdir bir şekilde ilmiyye'den bir zât— eski Tebrîz kadısı Defterdâr Mustafa Efendi —tabiî beylerbeyilik pâyesi ve paşa unvânı— ile getirildi. Bu suretle ilk Gori beylerbeyisi Mahmud Paşa'nın müddeti tam 11 aydan ibârettir. Lori eyâletinin merkezi de Akçakal'a'ya alındı (Tiflis'in güneyi, Lori'nin çok kuzey-doğusunda).

Arrân, 1585 yazında Safevîler'den alındı. Merkezi Gence olan bu ülke, kuzeyde Kür, güneyde Aras ırmakları arasında kalır. Şirvân'ın güneyidir. Kuzey Âzerbaycân'ın güney bölgesidir. 24 aralık 1585'te ilk beylerbeyi olarak Dîvân-ı Hümâyûn, Partaloğlu Mustafa Bey'i —tabiî beylerbeyi pâyesi ve paşa unvânıyle— tayin etti (*Mühimme,* LX, 318). Eyâletin yıllık geliri 20 milyon akça (900 milyon TL.) idi (*Mühimme,* LXII, 332). Ancak Safevîler, bir yıl geçmeden, 1986 martına doğru Gence'yi geri al-

dılar. Klasik İslâm coğrafyasında adı «Arrân» olan ve Türkler'ce daha çok «Karabağ» denen eyâlet, merkezi Gence 1 eylûl 1588'de Serdâr Ferhâd Paşa tarafından yeniden fethedilerek geri alındı. Bu suretle Safevî işgali 1,5 yıl sürdü. Ferhâd Paşa, 43 günde burada da muhteşem bir kale yaptırarak muhtemel bir Safevî istilâsını önledi. Çerkes Haydar Paşa, eyâletin 2. beylerbeyisi oldu (1 eylûl 1588) ve Semender Paşa da Tumanis eyâletinden alındı. Bu sırada Cağaloğlu Sinan Paşa, Hemedân'ı alarak yeni bir eyâlet kurmuştu. 2 ekimde de ölen Vezir Câfer Paşa'nın yerine Anadolu beylerbeyisi Hasan Paşa, Şîrvân beylerbeyisi oldu. Gence eyâleti 7 sancak hâlinde teşkilâtlandı: Gence merkez, Berdaa (Gence doğusu), Haçın (Gence güney-doğusu), Ahıstâbâd (Büyükçay), Dızah, Hakârî, Varanda.

Nahçıvan, 1588 şubatına doğru Şâh Abbâs tarafından geri alınmış, buraya Safevî valisi olarak Dulkadırlı Şâhkulu Han tayin edilmiştir. Revân beylerbeyisi Hızır Paşa, 1588 aralığına doğru Nahçıvân'ı istirdâd etti. Önce Revân eyâletine sancak olarak bağlanan Nahçıvan, 1591'de Nahçıvan merkez, Şerür ve Ordubâd sancakları hâlinde müstakil eyâlet oldu.

21 şubat 1588'de titüler olarak Erdebil eyâleti kuruldu. Güney Âzerbaycân'ın Hazar sahilleri kısmını ihtivâ edecekti. Burası Safeviler'in elindeydi ve Safevî imparatorluğunun hayat kaynağı idi. Kahkaha (Alamut) sancak beyi iken Osmanlı'ya sığınan Mehmed Sultan, Mehmed Paşa olarak makama tayin edildi ve 5 sancağa ayrılan eyâletin 2 sancağı Mehmed Paşa'nın oğluna ve kardeşine verildi (*Mühimme,* LXIII, 60). Ancak İran'la sulh müzâkerelerinin başlaması üzerinde bu eyâlet, fethedilemedi ve tasarı hâlinde kaldı.

1589'da eski Safevî beylerbeyilerinden Kelb-i Alî Han (Paşa), Gence beylerbeyisi oldu. Ancak bir kaç ay sonra gene Safevî hizmetine girdi.

XVIII. Asrın Başlarında Başkurdistan ve Türkistân'ın Türkiye'ye Tâbî Olması

III. Ahmed devrinde Başkurdistan, Türkiye'ye tâbî oldu ve Osmanlı hâkimiyeti, sâdece ismen ve hukukan da olsa, tekrar Volga havzasına, Hazar kuzeyine ve Ural Dağları'na erişti. Büyük Petro ile Demirbaş Şarl arasındaki İsveç-Rus savaşında, Başkurt Türkleri, Rusya'ya karşı ihtilâl çıkartıp Ruslar'ı Başkurdistan'dan kovdular. Bilindiği gibi İsveç-Rus savaşı, 1711 Prut savaşını, Türk-Rus savaşını da doğurmuştur. Bâb-ı Âlî, Kırım

Hânı'na, Başkurdlar'ı desteklemesini emretti. Cengizoğulları'ndan, Sibirya hânı Küçüm Hân'ın torunlarından Küçük Sultân'ın oğlu Murad Sultan, bizzât Kırım'a geldi. Sonra, Başkurd hanı sıfatıyle Istanbul'a gelip bîat etti. 1708'de Osmanlı desteğiyle Ruslar'dan Terek kalesini almak isterken şehid düştü. Ama Başkurdlar, Osmanlı tâbii olmakta devâm ettiler. 1716'da Baskurd başbuğları tekrâr Istanbul'a gelip III. Ahmed'e arz-ı ubûdiyette bulundular ki, bu devre içinde Prut savaşı olup bitmişti. Bu defa Karakalpaklar ve Kırgızlar'la birleşen Başkurdlar, Terek kalesini Ruslar'dan aldılar ve 40.000 Rus öldürüp Murad Sultân'ın intikamını aldılar. Kazaklar da Başkurdlar'a katıldı. Başkenti Taşkent olan Kazakıstan hânı Tobırcıkoğlu Kayıp Han da 1716'da padişaha nâme gönderip, arz-ı ubûdiyette bulundu. Bu sûretle Türkistan'da Osmanlı hukukî hâkimiyeti, XVIII. asrın başlarında da ortaya çıktı*(Nâme-i Hümâyûn Defteri,* VII, 351-2, Başbakanlık Arşivi; Râşid, III, 327;*EI'*, I, 1.108b). Bu durum, 1728'de Ruslar'ın Başkurdistân'ı tekrar hâkimiyetleri altına almalarına kadar sürdü ise de 1735-37'de Ruslar, tekrar buradan kovuldular. XVIII. asrın ikinci yarısında da Başkurt ihtilâli devâm etti. Fakat Osmanlı desteği verilemediği için, başarıya erişemedi.

Evliyâ Çelebi, İran ve Kafkasya'da

Evliyâ Çelebi, *Seyâhat-Nâme*'sinin II. cildinin başlarında, Kuzey Karadeniz'e denizden yaptığı yolculuğu bitirdikten sonra, ilk defa olarak Kafkasya'ya ayak basar.

Trabzon—Değirmenderesi—Sürmene—Rize—Günye yoluyle Çoruh ırmağına varır. Handıra, Sivri, Yavise, Rabçe iskelelerine uğrayıp Faşe(Riyon) çayına gelir. Bu suretle Acaristan'ı(Batum) geçer. Mingrel köylerini geçip kuzeye doğru Abaza(Abhaz) köylerine yaklaşır. Bu kavimler vahşidir. Biribirlerinin köyünü basıp çocuklarını alıp esircilere satarlar. Sonra Abhazistan'a girer(Sohumkale çevresi). Abaza aşiretleri burada oturmaktadır. Abazalar, Türkler'ce İslâm dinine sokulmuş bir Kafkas kavmidir, Abazaca(Abhazca) konuşurlar. Abaza aşiretleri, aşiretler hâlinde Osmanlı idaresine bağlanmıştır.

Abaza Aşiretleri

Çaç aşireti, Mekril lehçesi konuşur. 10.000 muhârib çıkarabilir. Faşe (Riyon) ırmağının kuzeyindedir. Cesûr olup eşkıyâlıktan hoşlanırlar.

Arlan aşireti, aynı nüfusa mâliktir. Laçiga iskeleleri vardır. Karadeniz sahilidir. Toprakları verimlidir.

Çandalar, Dağ Çandaları'dır. En sâf Abazalar'dır. Yetişmiş erkekleri 15.000 nüfustur.

Büyük Çandalar'ın 25 kadar köyünde 15.000 silâhlı erkeği vardır. Çanda limanı, Karadeniz üzerindedir.

Keçler, 70 parça köye ve çok verimli araziye sahiptirler. 2.000 silâhlıları vardır.

Artlar, Keç aşiretinden fazladır. Ama onlar kadar şeci değillerdir. Ticaret ve zerdova kürkü avcılığı ile geçinirler. Kızlarını Çerkesler gibi satarlar. Müslüman geçinmeleri sathidir. 30.000 erkekleri vardır.

Sadşe aşireti, 7.000 silâhlı çıkarır. Kuzeyleri Çerkes kabileleri ile sınır olduğu için Çerkesce de bilirler. Vezir Seydi-Ahmed Paşa, bu aşirettendir.

Kamışlar, 10.000 silâhlıya sahiptir. Diğer Abaza aşiretlerinin kadın ve kızlarını çalıp satarlar. İyi hırsızlık bu aşirette makbûl sayılır. Çok cami ve mescidleri vardır ama, İslâm ahlâkı nedir anlıyamamışlardır.

Suçeler'in 10.000 kadar silâhlısı mevcuttur.

Cembeler daha azdır. 2.000 silâhlı erkekleri vardır.

Bozduklar, 12.000 silâhlıya sahiptir ve Karadeniz üzerinde iskeleleri vardır. Çerkesler'le komşudurlar. Biribirlerinin çocuklarını çalıp satarlar.

Osovişler, Karadeniz kıyısında harab bir kaleye de sahiptir. Bu aşirette tüfek vardır. 3.000 erkek tüfeklidir. Batıya doğru 2 gün yolculuktan sonra Aşgılı aşireti topraklarıdır.

Aşgılılar, 2.000 kadar silâhlıya sahip fakir bir aşirettir. Atma dağ köyü, en büyük köyleridir. Çerkes diyârından bir konaktır.

Soğuksu aşireti 3.000 silâhlıya sahiptir. Karadeniz üzerinde Haruna iskelesi onlarındır.

Kotasiler, 7.000 silâhlıya, bir iskeleye sahip, Çerkesler'le komşudurlar. Çerkesce de bilirler. Bundan sonrası Çerkesistan'dır ve Abaza ülkesi burada biter.

Abaza diyarı Faşı(Riyon) ırmağından buraya kadar 40 konaktır. Bütün dağ evleri Karadeniz'e bakar. 2.000 Abaza köyü vardır derler. Dağlarını gezemedim. Yalnız sahil şeridini geçtim. Abazalar'ın hepsi Müslüman'dır ama, daha çok dinsize benzerler. Devlete muntazam vergi vermezler. Abazalar'ın dağ aşiretleri ise şunlardır:

Poşerhi aşireti Mekril'e yakın ve 7.000 nüfustur. Ahçepsi 10.000, Besleb 7.500, Mekliye 3.000, Vaypiga 1.000, Bagrar 800, Alakureyş 500, Çimakors 3.000, Macar 2.000, Yayharaş 4.000 nüfusa sahip aşiretlerdir. Bütün Abazalar 25 aşirettir, 10'u dağ aşiretidir, 15'i sahilde yaşarlar.

Anapa

Çerkesistan'da Karadeniz sahilinde kale ve limandır. Kuban ırmağının az güneyinde ve Kerç Boğazı'na yakındır. Özdemiroğlu Osman Paşa'dan beri Kefe eyâletinin Taman sancağında kazâ ve voyvodalık merkezidir. Sancak merkezi olan Taman kalesi, az kuzeybatıda, Kerç Boğazı'nın doğu kıyısı üzerindedir.

Anapa'yı 1475'te Gedik Ahmed Paşa, Kırım seferi sırasında Donanmay-ı Hümâyûn'un başında fethetmiştir. Kale şimdi askeri maksatla kullanılmıyor ve içinde asker yoktur. Zira Karadeniz, kapalı Türk denizidir. Anapa kazâsında Çerkesler'in Şafake aşireti yaşar. Nüfusları 3.000 kadardır.

Azak ve Kırım

Anapa'dan gemiyle hareket ettik. Kuzeydoğuya doğru giderek sancak merkezi Taman kale ve limanı önünden geçip Kerç Boğazı'na girdik. Kilisecik ve Çoçka Burunları'ndan Balısıra limanına girdik. Dağıstan hâkimi Şemhal Mahmud Han, 40.000 asker ve 7.000 araba malzeme göndermişti. Kuzeydoğuya doğru Azak Denizi'ni baştan başa geçerek Ten(Don) nehri mansabına girdik ve güney kıyısındaki Azak kale ve limanı önüne geldik. Azak önünde 40 gün kaldık. Cebehâne açılıp askere 7.000 kılıç, 2.000 kalkan, 2.000 tüfek, 40.000 ok, 5.000 yay, 6.000 mızrak, 5.000 şişe el kumbarası dağıtıldı. Top ve tüfek atılıp şenlik yapıldı.

Kırım hanı Bahâdır Giray Han, Azak önüne geldi. 45.000 esir, 200.000 at yükü ganîmet getirmişti. Kırım ordusunun geçit resmi seyredildi. Bir at yarım altına, bir genç kız 2,5 altına satıldı.

Azak'dan hareket ettik. Azak Denizi'nin kuzey kıyısını güneybatıya doğru baştan başa geçerek Or Kapı'dan Kırım'a girdik. Han Hazretleri ile beraber Bağçesarayı'na geldik. O kışı Kırım'da geçirdim. Fakat kış içinde 3 defa Azak'a gidip döndüm. Her birinde 40-50.000 Kırımlı atlı ile beraberdim. Kalgay(Kırım Veliahdi) da 80.000 askerle Rusya'ya dalıp büyük ganimet ve esir getirdi. Baharda gene Azak'a geldik. Kale tamir edildi. Kefe eyâletinde sancak merkezi idi(şimdiki Rostov). Kaleye 20 oda (bölük) yeniçeri, 10 oda cebeci, 6 oda topçu, 7.000 Kırımlı hisâr eri kondu. Kalenin tâmiri ve mühimmâtı için 5.000 kese(200.000.000 akça = 31,5 milyar TL.'na yakın) harcandı. Kale tamiri sırasında 7.000 Kırım atlısı Rusya'ya girip büyük ölçüde esir getirdi. Esirler 5'er altına satıldı. Moskof kralı(Çar), Istanbul'a elçi gönderip aman dileyince sulh yapıldı. Serdâr Vezir Mehmed Paşa, Azak'tan Istanbul'a döndü. Bağçesarayı'na döndüm. Han'dan bir kese altın, 3 esir, bir samur kürk, bir kat elbise ihsân alıp, Kalgay, Nûreddin ve 3 Kırım ileri geleninden de birer köle alarak, cem'an 14 köle ve 4 kese(160.000 akça = 25,2 milyon TL.) para ile hareket ettim. Evvelce de 4 kölem vardı, şimdi 18 oldu. Balıklava limanına indik.

Çocukluğumdan bugüne kadar *Kur'ân-ı Kerim*'i 1.060 defa hatmettiğimi hatırladım. Dobruca'da 8 ay Kelgra Sultan Dergâhı'nda kaldım. Karadeniz yoluyle Terkos kalesine çıktım. Karataşlar'dan da Kavak limanından Istanbul'a geldim.

Bundan sonra Evliyâ, Mora, Girit, Anadolu'yu dolaşır. Gene II. cildinde, Erzurum eyâletinde Ilıca'dan doğuya gidip Anadolu'dan çıkar ve diplomatik görevle İran Safevî Türk imparatorluğunun batı sınırını geçer:

Mekû ve Karşı

Mekû kalesi şimdi İran'dadır. 700 hâne kasabadır. Bâyezid ile Nahcivan arasında, Bâyezid'in(Doğubayazıt) güneydoğusundadır. Halk Kürd ve Türk'tür. Kuzeydoğuya Aras kıyısına ulaştık. Yaylacık köyüne geldik. Avnik hükmünde Kürd-Ermeni köyüdür. Baruthâne, Şuşik hükmünde 300 hâne kasabadır. Doğuya doğru 13 saat sonra Döşükabakentli, Avah deresi kıyısındadır. 13 saat daha doğusu Çağlagorte, Kürd köyüdür. Sol tarafımızda Şuşik kalesi görünüyordu. 13 saat sonra Karşı kalesine var-

dık. Buraya kadar geçen topraklar, Osmanlı ile Safevî arasında alınıp verilen yerlerdir. Asıl Acem toprağı, bu Karşı ile başlar. İran'ın Revân eyâletindedir. 7 camilidir. Doğuya doğru 13 saat sonra Masir kasabasıdır. 1.000 hâne, 7 cami, 3 hamam, 300 dükkândır. Revân eyâletidir. 14 saat sonra Kendere Hanı, Nahcivan hanının hassıdır. 7 saat sonra Üçkilise, Zengi çayı, 1.000 hâne Sedreki kasabası ve ılıcası geçildi. 14 saat sonra Ahmed Bey Tekkesi, 500 hâne kasabadır. Burada Vezir Dâmâd Zâl Mahmud Paşa'nın oğlu Ahmed Paşa, sancak beyi iken İstanbul usulü bir cami yaptırmış. 16 saat sonra Karabağ'dır.

Karabağ ve Nahcivan

Karabağ, aynı adlı yaylada, Aras kuzeyinde bir şehirdir. III. Mehmed zamanında Osmanlı'dan Acem'e geçmiştir. 10.000 hâne, 40 cami, 30 mescidli çok büyük şehirdir. Halk Türk'tür. Acem ve Yahudi'si de vardır.

Nahcivan, Karabağ'ın epey güneybatısında, Aras nehrinin kuzey kıyısına yakındır. III. Mehmed zamanında Zulfekar Han, Nahcivan'ı Osmanlı'dan almıştır. IV. Murad zamanında Tabanıyassı Mehmed Paşa gene almış, fakat gene Acem eline geçmiştir. Halk Türk'tür. Cenâbî Ahmed Paşa, Ferhad Paşa, Güzel Ali Paşa, Cağaloğlu Sinan Paşa, Hâdim Câfer Paşa Camileri, Osmanlı vezirlerinin Nahcivan'ı ne kadar imar ettiklerini hâlâ gösterir. Istanbul üslûbunda 33 minare saydım. Bazılarının kubbeleri çini kaplıdır. Ahmed Paşa Camii, Istanbul'daki Sinan yapısı Rüstem Paşa Câmii'nin taklididir. Zâl Mahmud Paşa Hamamı, baştanbaşa çinidir. Daha çok Osmanlı eseri vardır. Nahcivan Hanı ile görüştükten sonra Karabağ'a geldim. Burası Büyük Karabağ değil, Küçük Karabağ şehridir.

Kalesini Vezir Koca Ferhad Paşa yıkmış. 3.000 hâne, 600 dükkân, 7 cami, 63 mescid, 7 hamam, 3 han var. Aras'tan geçip 300 hâne Kerkene kasabasına geldik. Bez dokurlar. Merend çayı üzerinde. Güneye 9 saatte Zenose, 1.000 hâne, Tebriz vâlisinin hassı. Güneye 10 saat Tesevi, 3.000 hâne, 7 cami, 6 han, 3 hamamlı bir şehir. 10 fersah sonra Merend şehri, 3.000 hâne, 600 dükkân, 7 cami, 5 hamam, 3 handır. IV. Murad bu şehri yıkmış. Bütün bu geçtiğimiz yerlerde halk Türk'tür ama çoğu Şiî'dir. 1.000 hâne Gevherin kasabası, 6 cami, 3 hamam, 2 imârettir. Güneye doğru 7 saat sonra Sehlân, Tebriz valisinin hassıdır. 1.000 hâne büyükce kasabadır. Buraların halkı hep Şii Türk'tür. Âzeri lehçesi ile Türkçe konuşurlar. Şenb-i Gaazân, Gazan İlhan'ın türbesidir. Tebriz dışındadır ve 6 saatlik mesafeden görülür.

Tebrîz

Artık taht şehri değildir ama, İran'ın hâlâ en kalabalık şehridir. Halk Âzeri lehçesiyle konuşan Türk'tür. Âzerbaycân eyâletinin merkezidir ki, İran devletinin Horasan'dan sonraki en mühim eyâletidir. Urmiye gölünün doğusunda kalır. Tebriz'in deniz seviyesinden yüksekliği 1.348 metredir. Güneyinde Sahend dağı vardır(3.722 metre).

Tebriz kalesinin çevresi 6.000 arşındır. 300 kuleli, 300 bedenli, 6 kapılı büyük kaledir. Ama şimdi yıkılmıştır. Zira Tebriz, Osmanlı ile Safe-

vî arasında çok alınıp verilmiş, en son IV. Murad girmiş, şimdi Safevî'de kalmıştır. Bir Osmanlı beylerbeyiliğinin merkezi idi. XVI. asır sonlarında Tebrîz beylerbeyisi Câfer Paşa'nın sayımına göre 300.000'i şehirde, 500.000'i eyâlette olmak üzere Tebrîz beylerbeyiliğinde 800.000 nüfus vardı. Şimdi de dünyanın en büyük şehirlerinden biridir.

19 selâtıyn camii, 50 cami, 270 küçük cami ve mescid vardır. En eskileri Zübeyde Camii'dir. Mütevekkil Camii de eskidir. Gazan Han, Şâh Emin, Sultan Uzun Hasan, Ulu Camileri, çok büyük san'at eserleridir. Ulu Cami, 200 pâye üzerinde örtülmüştür. Kıble kapısından mihrab önündeki insan zor görülür. Saraçhâne başındaki Şâh Maksûd ve Şâh Abbas Camileri de çok san'atlıdır.

En büyüğü Karakoyunlu Cihanşâh'ınki olmak üzere 47 medrese, 20 dârülkurâ, 7 dârülhadîs, 600 kadar mekteb, 160 kadar tekke, 1.046 çeşme ve sebil, 1.070 konak, 1.060 sokak, 200 kadar kervansaray, 70 ticaret ve 110 yolcu hanı, 7.000 dükkân vardır. Zübeyde, Cihanşah, Şâh İsmail Kervansarayları, Câfer Paşa Hanı, büyük binalardır. Câfer Paşa Köşkü ve Câfer Paşa'nın yaptırdığı kale de, görülecek eserlerdir. 21 çarşı ve 700 kadar konak hamamı vardır.

Halkın çoğu Şiî'dir. Şehirde 178 divân sahibi şair yaşar. Terzilik, kuyumculuk, nakkaşlık, ipekli dokuma sanayii çok ileridir. Tebrîz dışında Ferhad Paşa'nın yaptırdığı mesîre yeri, köşkleri, ağaçlı yolları ile çok güzeldir. Şehirde 4 de imâret mevcuttur. Şehirde Ermeni azınlık da bulunmaktadır, 42 kiliseleri vardır.

Şehir dışında Şenb-i Gazan'a geldim ki, Gazan Mahmud İlhan'ın muazzam türbesi buradadır. 5 saat batıdaki Kumla kalesini 998'de Koca Ferhad Paşa yaptırmıştır.

Kumla ve Serav

Bu Kumla 11 câmî, 59 mesciddir. Câmilerden biri Ferhad Paşa'nındır. Tebriz eyâletinde sancaktır(İran imparatorluğunda eyâlet beylerbeyilerine «han», sancak beylerine «sultan» denmektedir). Sonra Serav'a geldik. 6 saat ileride Cevlandoruk 1.000 hâne kasabadır. Sonra 300 hâne, 3 kiliseli bir Ermeni kasabacığından geçtik. 3 saat ileride Lâkedruh, 2.000 hâne, Türk ve Ermeni şehridir. Kalesi harabdır. Geçâbâd, 500 hâne Türk kasabasıdır. Rutkat'tan geçip avlana avlana Merâga'ya vardık.

Merâga

Tebrîz'in güneyinde, Urmiye gölünün güneydoğusundadır. Tebrîz eyâletinde sancak merkezidir. Son defa IV. Murad tarafından tahrîb edilmiştir. 7.160 basit ev, 11 câmî, 60 mescid, 40 han, 40 tekke, 11 hamam, 3.000 kadar da dükkân vardır. Büyük şehirdir ama eski zenginliği kalmamış. Halk Türk'tür. Hanefî oldukları halde korkularından Şiî geçinirler. Turna Çayırı(200 hâne) — Sakkız(1.000 hâne) — Ucan(3.000 hâne) — Verd — İsfeç — Saidâbâd — Manmah(1.000 hâne) — Gühervân'ı geçtik. Bu sonuncusu aynı eyâlette sancak merkezidir. Kalesinde 1.000 kadar asker var. Cağaloğlu Sinan Paşa san'atlı bir câmî yaptırmış. 9 saat güneyi Erdebil'dir. Bu geçtiğimiz yerler baştan başa Türk

diyârıdır. Halkın çoğu Sünni'dir, fakat korkularından Şii olduklarını söylerler.

Erdebil

Hazer Denizi'ne epey yakındır. Safevi hânedânı, bu şehirden çıkmıştır. Sünni tarikat şeyhleri olarak bu şehirde asırlarca oturmuşlar, sonra şâhlık iddiasıyle Şii olmuşlardır. Tebriz ile arası 75 fersah ve yürük atla 2 konaktır.

Erdebil'den Tebriz'e döndüm. Erdebil-Tebriz yolunda sadece 300 hâne Yâr Âli, 7 saat sonra 800 hâne Zât-ı İmâd kasabalarında konaklayıp 7 saat sonra da Tebriz'e vardım. Tebriz'den çıktım. Gül bahçelerinden geçerek 300 hâne Hacı Harâmi'ye, sonra 1.000 hâne Sofyân'a, 500 hâne Mezîd Hân'a, 7 saatte 1.000 hâne Keremeş'e, sonra Hoy'a geldim.

Hoy ve Çurs

Hoy, Kotur'un kuzeydoğusunda, Mekû'nun güneydoğusundadır. Âzerbaycan(Tebriz) eyâletinde sancak merkezidir. Kalesinde 1.000 muhâfız vardır. Kale, Ferhad Paşa'nın eseridir. 7.000 hâne, 1.000 kadar dükkân, 70 cami ve mescid vardır. Büyük şehirdir. Şehrin çevresi 13.000 arşındır. IV. Murad burasını da tahrib etmiştir. Halkı Türk'tür.

9 saatte Behistân(1.000 hâne), 3 saatte Çurs kalesine geldim. Burası da sancak merkezidir. Özdemiroğlu Osman Paşa Camii, kalesi içinde Hasan Paşa Camii vardır. Büyükçe Türk şehridir.

Karaçubuk suyunu, Mellirevân'ı(500 hâne), Tutalım lâle sahrâsını, Avşarlı'yı(1.000 hâne), 10 saat sonra Şarâbhâne'yi(500 hâne), Seyfeddin'i (180 hâne) geçtik. Burası Aras'ın güney kıyısıdır. Aras, Âzerbaycan(Tebriz) ve Revân eyâletlerini ayırmaktadır. Vaktiyle Osmanlı'da olan bu eyâletlerin ikisi de şimdi İran'dadır. Geçtiğimiz yol üzerinde mâmur Türk kasaba ve köyleri dizilmiştir.

Revân

Aras'ın kuzey kıyısına yakın, Gökçe Göl'ün batısında, Razdan çayının üzerindedir. Şimdi İran imparatorluğunda eyâlet merkezidir. Önce Kaanûni Sultan Süleyman, sonra III. Murâd'ın vezir-i âzamı Ferhad Paşa, sonra IV. Murad fethetmiştir. III. Murad zamanında bir Osmanlı eyâleti olmuş, beylerbeyiliği —sonradan vezir-i âzam olan— Dâmâd Cağaloğlu Sinan Paşa'ya verilmiştir. 1604'te açlıktan Tokmak Han'a teslim olmuştur. Bu suretle Osmanlılar'ın Revân beylerbeyiliği 21 yıl devâm etmiştir. 31 yıl, 2 ay sonra, 8 ağustos 1635'te IV. Murad Hân'ın birinci İran seferinde fethedilmiş, bu seferde IV. Murad, Tebriz'e de girmiş, fakat Âzerbaycan ve Revân, gene Safeviler'e geçmiştir.

Hâlâ büyük kaledir. Kalede Osmanlı yapısı 100 top vardır. Eyâlette 13.000 Safevi askeri vardır. 2.060 hâne şehirdir. Emîr Gûne Han Sarayı mükelleftir.

Revân'dan kuzeydoğuya doğru Gence'ye varmak için Hocabağı(500 hâne) ve Demirci Hasan kasabalarında konakladık. Gerek Revân, gerek Gence'ye kadar olan bütün ülke, Türkler'le meskûndur.

Gence

Gökçe Göl'ün kuzeydoğusunda, Tiflis-Bakû yolunun ortasındadır. İran devletinde eyâlet merkezidir. Vaktiyle Osmanlı eyâleti idi. Ferhad Paşa fethetmiş, beylerbeyiliğini Mehmed Paşa'ya vermişti. III. Mehmed devrinde Şâh Abbas geri aldı ve kalesini yıktırdı. 6.000 hâne büyük şehirdir. Halk tamamen Türk'tür. Burası Kuzey Âzerbaycan, Şirvân denilen ülkedir. Demir ve ipekli sanayii büyüktür. Şâh Abbas, Gence'yi geri alınca, kaledeki Osmanlı askerini tamamen kılıçtan geçirmiştir. Şehir dışında «Rûm (Anadolu) Şehidliği» denilen yerde topluca gömülmüşlerdir. Bir hazin ziyaret yeridir.

Gence'de 3 gün kaldım. Buradan hareketten sonra kaldığım konaklar(menziller) şöyledir: Hezâr Ahmedi(700 hâne), 9 saat sonra Mekucerud (Kura kıyısında 700 hâne), ırmağın karşı tarafında Kendere Ermeni kasabası, Koşlunca belinden Aras kalesi.

Aras ve Şeki

Aras kalesi, Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa fethidir. Kalesini de o yaptırmıştır. Burası eyâlet merkezi yapılmış(Şirvân eyâleti). İlk beylerbeyisi Enderûn'dan yetişme Memlûk beylerinden Kaytasi Paşa'dır. 10.000 kadar küçük evli, 40 cami ve mescidli büyük bir şehirdir. 800 dükkân, 16 hamam, 17 kahvehâne vardır. Halk Türk'tür. Fakat karıları Gürcü ve diğer Kafkas kavimlerindendir. Levend — Sultancık — Pelünay yoluyle Şeki'ye geldim.

Şeki, kezâ Lala Mustafa Paşa fethidir. Kalesi vardır. Şimdi İran'da sancak merkezidir. Şehirde 1.000 kadar asker vardır. 3.000 hâne, 7 camidir. III. Murad Han, Mirza Ali Bey, kalede Ahmed Bey Camileri, Osmanlı eseridir.

Kalenin doğusunda bir konak mesâfede Kunevet çayını, Koyun Geçidi'ni geçtik. Bu geçitte Lala Mustafa Paşa, 40.000 Safevi askerini kılıçtan geçirmiştir, kemikleri yığınlar hâlinde duruyor. Geylân çayından geçip Niyâzâbâd'a vardık.

Niyâzâbâd ve Şemâhı

Niyâzâbâd, 40 cami ve mescidli, şimdi İran'da bir sancak merkezidir. Kalesini Ferhad Paşa yıktırmıştır. Sonra Şemâhı'ya geldim. Bakû'nun kuzeybatısındadır. Şimdi İran'da eyâlet merkezidir. Bu eyâlet 48 kazâ, 88 nahiye, 70 kale, 1.300 köydür. 7.000 küçük evli, büyük şehirdir. Bağ ve bahçelerinin haddi hesabı yoktur. 70 kadar cami ve mescidinden Ulu Cami, Şâh Safi binasıdır. Ferhad Paşa ve Özdemiroğlu Osman Paşa Camileri, Osmanlı üslûbunda ve çok güzeldir. İkincisini İranlılar şimdi medrese yap-

mışlar. 7 medrese, 40 kadar mekteb, 7 çarşı hamamı, 44 kervansaray ve han vardır. Buraları ve Bakû, Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından fethedilmiş, Şemâhı, beylerbeyilik merkezi olmuştur. Şimdi İran elindedir. Bütün bu ülkede halk Türk'tür.

Bakû ve Petrolleri

8 şubat 1647'de Bakû'ya geldim. Hazar Denizi üzerinde limandır. Apşeron yarımadasının güneyindedir. 700 arşın kalesinde 70 kule ve 600 beden vardır. Sûr yüksekliği 40 arşındır. Kaya üzerinde olduğu için hendek yapılmamıştır. 1.070 hâne büyük kasabadır. Şirvân(Şemâhı) eyâletinde sancak merkezidir. Şimdi İran elindedir. Halkı Türk'tür. Bakû merkez kazâsı 8 nahiyedir. Havası güzelcedir. Pirinç, pamuk yetiştirilir. Çevre bağ ve bostanla doludur. Civarda 7 yerde neft(petrol) madeni işletilir. Halk daha çok Sünnî'dir. Bakû beyi Eşref Han'a mektuplarımı [illegible] Gürcü köleler, samur kürkler ve develer ihsân aldım. Revân beylerbeyisi Takıy Han da çok ihsân etmişti.

Silâhlı 100 Âzeri askerinin refakatinde şehrin ötesinde Hazar sahilinde neft madenlerini seyre gittim. Bir acayip yerdir. Neft, deniz kıyısından da, Mesker nahiyesinden de çıkarılır. Yerden kaynıyarak fışkırır. Ilıca suları gibi gölcükler hâlinde su üzerinde kaymak bağlar. Bu neft madenlerinden Şâh'ın hazinesine yılda 7.000 tümen(70 milyon) akça girer(11,2 milyar TL.). Biriken neft, tulumlara doldurulur. Her tarafa sevk edilir. 8 renk neft vardır ve sarısı çok makbûldür. Siyah neft de iyi kalitedir ve bir çok kalede yakılır. Askerlikte de çeşitli yerlerde, meselâ düşman üzerine paçavraya bulanıp yakılıp atılarak kullanılır. Neft meşaleleri, pek çok kalede istimal edilir. Her kalede az çok bir neft stoku vardır. Bakû neftlerinin başında gece gündüz nöbetçi eksik olmaz. Zira ateş değerse, yangını söndürmek mümkin değildir. Zamanla kendi kendine söner ve etraf cehennem olur. Onun için bir kıvılcım isabet etse, herkes üşüşüp toprak atarlar. Topraktan başka bir şeyle sönmez. Ama bu küçük kıvılcımlar içindir. Büyük ateş alırsa söndürülemez.

Şâburân ve Demirkapı (Derbend)

Şâburân, Özdemiroğlu Osman Paşa fethidir ve Derbend(Dağıstan) eyâletinde sancak beyi merkezi yapmıştı. 70 kadar cami ve mescidi vardır. Akkoyunlu Sultân Uzun Hasan Camii muhteşemdir. Bir san'at şâheseridir. Özdemiroğlu Osman Paşa burada maiyyetiyle namaz kılmayı severmiş. Şimdi bir İran sancağıdır. Merkez kazâsı 8 nâhiyedir. Demirkapı'ya doğru sonraki konak 500 hâne Çurs, sonra Rikâl'dir. Hep Özdemiroğlu tarafından vaktiyle fethedilmiştir. Ahâlî Türk'tür.

Demirkapı'ya Arablar «Bâbü'l-Ebvâb = Kapıların Kapısı», İranlılar da «Derbend» derler, bu sonuncusu meşhurdur. Dağıstan'ın güneydoğusunda, Hazar üzerinde limandır. Dağıstan ülkesinin en büyük şehridir. Özdemiroğlu Osman Paşa, buradaki Safevî beylerbeyisi Çerağ Han'dan şehri fethetmiştir. Kaleye 1.000 yeniçeri, 4 bölük sipahi, 10 oda(bölük) cebeci, 10 oda topçu, 60 top, 500 sandık cebhâne koymuş, Derbend(Dağıstan) beylerbeyisi olarak 15.000 askeriyle burada oturmuştur. Şimdi de bu-

rada 9.000 Safevi askeri bulunmaktadır. 11.060 arşın sûr ile çevrili, 70 kuleli, 7.060 mazgallı büyük kaledir. Hazar'a çevrili 70 topunun Osmanlı balyemezi olduğunu teessürle gördüm. Beylerbeyi sarayı tek kelimeyle muhteşemdir. Kalede Özdemiroğlu Camii, gene onun yaptırdığı hanlar, dükkânlar vs. vardır. Şehir, yarıdan az fazlası kale içinde olmak üzere 2.200 kadar evdir. Halk Hanefi ve Şâfii mezhebinden Sünni'dir. Dağıstan'da Şii yoktur. Bu taraflar Türk'tür. Kuzeye çıkıldıkça Türkler'in yanında Lezgi gibi bir çok Kuzey Kafkas kavmi görülür. Bunlar kabileler hâlinde yaşar ve beylerine itâat ederler. Şimdi Şâh'ı metbû tanırlar ama, kalbleri halife olan padişaha mütemâyildir.

III. Murad devrinde Şirvân eyâleti 8 sancaktı. 71 kazâsı vardı. Şimdi İran idaresinde 19 sancaktır. Osmanlı devrinde eyâletten 247 yük akça gelir elde edilirdi(24.700.000 akça). Halk Türk ve Sünni olduğu için, Osmanlı bir zafer kazanınca —şimdi Osmanlı'ya dahil olmadığı halde— şenlik yapar. Geçen yıl Girit'te Hanya fethedilince ve İbrahim Hân'ın ilk şehzâdesi Mehmed doğunca, bütün Şirvân ve Dağıstan'da şenlikler yapılmıştır. Derbend'de Osmanlılar'a ait mezarları ziyaret ettim. Celi hatla yazılmış mezar kitâbelerini okudum. 12 saat orman içinden giderek Küre'ye geldim.

Küre ve Ordubâr

Küre 1.000 hâne kadar büyükce kasabadır. 10.000 kadar nüfusu vardır. Halkı Türk, Lezgi'dir. Sonra Allân şehrine geldim. 3.000 hâne, 70 dükkân, 11 kervansaray, 7 hamam ve başka binaları var. Hutan ve Zahor şehirlerini de ziyaret edip Ordubâr'a vardım. 14.000 arşın sûr ile çevrili 2.000 hâne şehirdir. Kalesinin 170 burcu ve kapısı var. Halk Türk, Gürcü, Abaza ve Ermeni'dir. Ordubâr ile Tiflis arasındaki konak, 1.000 hâne Hodray Han kasabasıdır.

Tiflis

Gürcistan'ın en büyük şehridir. Gürcüce «Tbilisi»dir. Kura ırmağı üzerinde ve denizden 453 metre yükseklikte kurulmuştur. Özdemiroğlu Osman Paşa, III. Murad zamanında Gürcistan'daki diğer 26 kale ile beraber fethetmiş ve eyâlet merkezi olmuştur. İlk Tiflis beylerbeyisi Solak Ferhad Paşa-zâde Mehmed Paşa'dır. O zaman Tiflis kalesine 20 oda(bölük) yeniçeri, 5 oda cebeci, 5 oda topçu, 170 top konmuştu. Tire, Sıvas, Menteşe(Muğla), Teke(Antalya), Hamid(Isparta) sancakları tımarlı sipahileri de Gürcistân'ı İran'a karşı muhafaza etmek üzere bırakılmıştı. Safeviler'in Tiflis'i 7 ay muhasaraları meşhurdur. Erzurum beylerbeyisi Mustafa Paşa yel götürmez askerle yetişince İmamkulu Han münhezim olup kaçmıştı. Şimdi İran'dadır.

Şimdi Tiflis'te kale içinde 900 ev, 3.000 asker, Han Sarayı, diğer binalar vardır. Halk Türk'tür ve Sünni'dir. Mühim bir Gürcü azınlığı da vardır. Çevre hep Gürcü kâfiridir. Ferhâd Paşa kedhudâsı Rıdvân Ağa'nın ve başka Osmanlı devri adamlarının türbe ve mezarlarını ziyaret ettim.

Kusaht, Tiflis merkez kazâsının nahiyesi küçük bir kaledir, Tiflis'ten 4 saattir. Şimdi Safevî elindedir. Batıya doğru 4 saat sonraki konak da Azgur kalesidir. Bundan sonrası Osmanlı toprağıdır. Buradan Çıldır beylerbeyiliğinin merkezi olan Ahıska'ya gelip, İran devletindeki uzun seyahatimi bitirdim.

Evliyâ Çelebî III. cildinde İran ve Kafkasya'yı bu şekilde anlatır. IV. cildinin sonuna doğru Hoşâb ve Pinyânîş'ten, Van eyâletinden, genç İran Safevî Türk imparatorluğu topraklarına girer:

Kotur ve Bir Türkmen Beyi

Van'la Hoy arasında kaledir. Osmanlı ile Safeviler arasında, Yavuz devrinden beri çok alınıp verilmiştir. 1584'te bilmem kaçıncı defa Ferhad Paşa gene almış, 1588'de Cağaloğlu Sinan Paşa, Serav'da Safeviler'e bozulunca, Kotur, gene onların eline geçmiş, IV. Murad devrinde gene Osmanlı'ya geçmiş, 1640'ta Mekû ile beraber gene Safeviler'e geçmiştir. Hâlâ Van eyâletinin Pinyâniş sancağı ile sınır üzeridir. Eskiden bir Osmanlı sancağının merkezi idi. Kotur sûrlarına kadar Osmanlı toprağıdır. Yalnız kale Safeviler'in elindedir. Kotur ilerisindeki Şâh Gediği, Osmanlı-Safevî sınırıdır. 1655 eylûlünde sınırı geçip İran toprağına girdik. Albak, Karnıyarık, Berdük, Gazikıran kalelerinde konakladık. Buralar Âzerbaycân olmakla halkı Türk'tür. Ama Kürdistan hududu olmakla Kürd de vardır. Âzerî Türkleri, Şiî olmakla Osmanlı'dan nefret edip İran tarafını tutarlar. Zira İran devleti, hânedan ve orduları dâhil, aslında Türk Âzeriler'dir. Kürdler ise Sünnî olmakla İran'dan nefret edip Osmanlı'ya bağlıdırlar. Bütün bu kaleler Osmanlı ile Safevî arasında alınıp verilir. Osmanlı'nın eski Tebrîz eyâletindedir. Gazikıran'dan 5 saat kıbleye doğru Cebene, 1.000 hâne Türk-Kürd kasabasıdır.

3 saat sonra Harîr-i Sultânî'dir. Sancak merkezidir. Sancak beyi, 7.000 askeriyle avdan dönerken karşılaştık. Hakıyre: «Bre ammim oğlu cânım, bre sen hoş gelmişin» dedi. Türkmenler'in Kızıklı kabilesindenmiş. 7.000 adamı ile Şehr-i Zor'dan(Kerkük) gelip Şâh tarafından buraya «sultân» unvânıyle sancak beyi yapılmış. Mektubu verince, belindeki kılıcı çıkarıp bana vermek istedi: «Yok beyim, kılıcını alamam, Osmanlı arasında her şey hediye edilir, kılıç verilmez, ayıptır» dedim. Gözleri nemlendi: «Hay kurbânın olam Osmanlı sana» deyip başka bir kılıç, bir at hediye etti. Urmiyye'ye kadar 7 İran sancağı geçtim. Hepsinin beyleri Türkmen'di. Kalbden Osmanlı'ya bağlıydılar ve Şâh'a zoraki beylik ederler, Osmanlı'yı isterlerdi. Âsân eyle yâ Rabbi!

7 saat sonra gene Urmiye eyâletinde 500 hâne Hırmeşâhî kasabasına vardım. Buradan Urmiye kalesi 5 saattir.

Urmiyye (Rızâiyye)

Aynı adı taşıyan büyük gölün güneybatısında, Osmanlı sınırı üzerindedir. İran devletinde eyâlet merkezidir. Burası büyük Âzerbaycân ülkesinin güneyidir. Halk Âzerî Türkü'dür. Beylerbeyi olan Han, Osmanlı elçisi olarak geldiğimi haber alınca karşılamıya çıktı. Beni görünce: «İrân-Zemîn'de hanların(beylerbeyilerin) akrânı dışında başkasını karşılamaya

çıkması kanun değildir. Men Osmanlı'ya olan mahabbetimden karşı çıkmışam» diye tatlı bir Âzerî şivesiyle iltifât etti. Han'la beraber kaleye girerken balyemez toplarıyle selâmlandık. Kale, tuğlar, alemler ve sancaklarla süslenmişti. Han Sarayı'na girince Han beni kucakladı. Sağ tarafına oturttu. Önce peşkirler geldi. Herkese bir kaç peşkir veriliyordu. Fevkalâde işlenmiş çok değerli şeylerdi. Fağfur tabaklar içinde 20 çeşit pilav ve 20 çeşit çorba geldi. Han, benden başlıyarak sofradakilere safranlı pilav çeşitlerinin her birinden kepçe ucuyle kendisi dağıtıyordu, misafir ağırlamak için âdet böyleymiş. İran'da pilavdan ve çorbadan başka yiyecek bilmezler. Mutfakları bizdeki gibi çeşitli değildir. Hoşaf da sevmezler. Yemekten sonra ibrik ve leğen getirmeleri, bizdeki gibidir. Koynumdan Van beylerbeyisi Dâmâd Vezir Melek Ahmed Paşa'nın mühürlü mektubunu çıkarıp öptükten sonra verdim. Han, mektubu alınca ayağa kalktım. Herkes kalktı. Okunmak üzere münşiye verdi ve ayakta dinledi. Bu İran'da teşrifat, Osmanlı'dan çok daha tekellüflüdür.

Urmiyye, Şâh Tahmasb tarafından imar edilmiştir. Osmanlı hâkimiyeti devrinde, III. Murad zamanında, Ferhad Paşa, Hâdim Câfer Paşa, Tavâşi Süleyman Paşa, Cağaloğlu Sinan Paşa da şehri imar etmiş, çok bina yaptırmışlar. Han Sarayı, kale içindedir ve kalede Gazan İlhân'ın camii vardır. Şehir 11.000 arşın sûr ile çevrilmiştir. Kale dört köşeli ve 7 tabyalıdır. Sûr yüksekliği 70 ve genişliği 30 arşındır. Üzerinde çevgân(polo) oynanabilir. Osmanlılar bu kaleyi çok muhkem yapmışlardır. Yazık ki şimdi İran elindedir. Hendek 40 kulaç derinliğinde, 80 arşın genişliğinde, 15.000 arşın uzunluğundadır. Kale mazgallarından hendeğe doğru uzun demirler uzatılmış. Kalede 4.000 asker, topçu ve cebeci var. Özdemiroğlu Osman Paşa, kaleye 7.000 şed barut, 40.000 gülle, 310 top, aşağı katta Erzurum ve Tebriz Kapıları'ndaki gibi 70 balyemez top koymuştu. Bu cebhâneyi İranlılar aynı ölçüde muhafaza ediyorlar. Urmiyye hanının 15.000 askeri vardır. Şehir halkı Sünni Türk'tür, biraz Kürd de vardır. Şehir çevresi 17.000 arşındır. 6.000 hâne büyük şehirdir. 8 cami, pek çok mescid, 6 medrese, 40 mekteb, 3 tekke, 11 han, bir kaç hamam ve başka binalar var. Câfer Paşa ve Ferhad Paşa Câmîleri, daha bir çok yapı, Osmanlı eseridir. Urmiyye merkez sancağında 50 kaleli şehir ve kasaba, 41 büyük köy, 20.000 kadar bağ vardır. Urmiyye Gölü'nde 12 ada mevcuttur. Kebûter adasının çevresi 10 mildir ve mâmurdur. Gölün deniz seviyesinden yüksekliği 1.226 metredir.

Dümdümî, Uşnûye ve Dümbülî

Urmiyye Hanı, yanıma 300 asker verdi. Dümdümî kalesine geldim. Burada Cağaloğlu Sinan Paşa Camii var. 7 saat sonra Uşnûye kalesidir. Urmiyye'nin güneyinde ve Türkiye sınırındadır. Dümbülî valisine bağlıdır. 2.000 asker vardır. Kalesi harabdır. Şehrin çevresi 9.000 arşındır. Halk Türk ve Kürd'dür ve Sünnî'dir. Uzun Hasan'ın güzel eserleri vardır. 7 saat sonra Koçkababa kasabası, buradan 6 saat sonra da Dümbülî kalesidir. Burada 2.000 asker var. Halk tamamen Türkmen. Urmiyye(Rûmiyye) eyâletinde sancaktır. Şehir dışında 3.000 kadar küçük dükkândan ibaret bir pazar var. 7 camii içinde Karakoyunlu Cihan-Şâh'ınki güzeldir. 4 saat ileride Mirzâhân kasabası, 500 hâne Hıristiyan'dır. Burada Gazi Ramazan

Paşa gömülüdür. Safeviler'le savaşırken şehid olmuş. 6 saat sonra Urmiyye'ye döndüm. Tekrar Han'la görüştüm. 2 ekim 1655'te Urmiyye'den ayrıldım. 7 saatte İmâm Rızâ'ya geldim. 3.000 hâne şehirdir.

Selmâs ve Tebriz

Selmâs, Tebriz eyâletinde sancak merkezidir. Kalede 500 ve bütün sancakta 2.000 kadar asker var. Halk Sünni Türk'tür, fakat Sünni'liklerini açığa vurmazlar. 3.000 hâne, 9 mahalle, 3 cami, bir çok mescid ve başka binalar var. 2 saat sonra Gecâbâd 1.000 hâne büyükce kasabadır. Serav'dan geçip sancak merkezi Tüsûy'a, bu kaleden Kumla kalesine, Since, 600 hâne Evcecân kasabalarına, Câfer Paşa Hanı, Bend-i Mâhi(1.000 hâne) kasabalarına uğrayıp Tebriz'e geldim.

Saraya gidip Tebriz beylerbeyisi olan Han'la görüştüm ve büyük hürmet gösterdim. Zira Şâh'ın sadrâzamlığını yapmış bir handı. Melek Ahmed Paşa'nın mektuplarını çıkarıp verdim. Sonra Paşa'nın Han'a gönderdiği mücevherli hançeri takdîm ettim, beğendi. «Melek Ahmed Paşa karındaşınız Hân'ıma iki asil at gönderdi ki, biri padişahımızın has ahırından çıkmadır, biri de Şam'dan getirilmiş Arab atıdır» dedim. Atları görmek istedi. Mücevherli takımları ile şâhâne atları görünce: «Han(Melek Ahmed Paşa) karındaşımız yahşılık etmiş, Hak bereket versin» diye teşekkür etti. Atlardan biriyle gezdi, çok beğendi, «bu beyaz atı Güzelce Şâh'ıma gönderirem Evliyâ Akam» dedi. Sonra Ahmed Paşa'ya hediyeler vererek beni uğurladı. Tebriz Hanı'nın, komşusu Osmanlı Van beylerbeyisi Melek Ahmed Paşa'ya verilmek üzere bana teslim ettiği hediyeler: 50 deve yükü Revân pirinci(develerle beraber), 15 Mâzenderânlı ve 10 Gürcü köle, 50 kaplan postu, 5 Isfahân halısı, 5 ibrişim halı, 16 küheylân at, 100 parça porselen kâse, fincan ve tabak. Tebriz'de bulunan Urmiyye Hânı ile de vedâlaştım. Kendisine epey hizmet etmiştim. Bana 1.000 altın, bir inci tesbih ve 7 çıplak elmas hediye etti.

1655 ekiminde Tebriz'den 20 kişilik maiyetimle ayrıldım. Tebriz Hanı da bana bir kese altın, 4 iyi koşumlu at, bir kat elbise, bir Gürcü köle vermişti. Tebriz'in doğusunda 5 fersahlık yerde 60 köylü Mihrânrûd nahiyesi ilk konağım oldu. Doğuya doğru Rûd, Eysuh, Saidâbâd'da durduk. Bu sonuncusu 2.000 hâne şehirciktir. Vaktiyle Süleyman Han harâb etmiş. Kuzeyinde Kumla kalesi vardır. Serâv, 1.000 hâne Cülândoruk, Alakbulak, Sericem Hanı(1.000 hâne) kasabalarında konup Sultâniye'ye vardım.

Sultâniye, Merâga ve Erdebil

Sultâniye, Hamse eyâletinde, Zencân'ın güneydoğusundadır. Kale dışı 1.000 hâne kadardır. Eskiden çok büyük şehirmiş. 1.000 hâne Alamadan(İstaşâyer), 2.000 hâne Semadhen, 5 saat sonra Gecâbâd, Dudkat, Karakan kalesinde konaklıyarak Merâga'ya geldim. Tebriz'in güneyindedir. Bu suretle Sultâniye'den dönmüş oldum. Bundan sonraki konağımız Turnaçayırı, 1.000 hâne Ermeni kasabasıdır. Manmah kasabasında, Kehrevân kalesinde, Şâhbender ve Bayat kasabalarında konaklayıp Erdebil'e gel-

dim. Bütün bu topraklar tamamen Türkmenler'le meskûndur. Erdebil'i evvelce anlatmıştım. 7.000 hâne büyük şehirdir.

Serav ve Nihâvend

Serav'a geldim. 4.000 hâne kalabalık şehirdir. Burada Bıyıklı Hasan Paşa, Arslan Paşa, Mustafa Paşa gibi Osmanlı beylerbeyilerinin mezarlarını ziyaret ettim. Oradan Musula'ya vardım. 2.000 hâne şehirdir. Çevrede 7 demir mâdeni vardır ve Nahcivan çeliği kadar iyi işlenir. 3.000 hâne Sehend'e, bir çok konak geçerek güneye inip Nihâvend'e geldim.

Nihâvend, Lûristân eyâletinin kuzeydoğusunda, Hemedân'ın güneyindedir. Halkı sırasıyle Kürd, Türk ve Acem'dir. Kalesi 9.000 arşın sûr ile çevrili ve içinde 1.000 kadar evi vardır. Kaledeki 4 camiden Halife Ömer ve Hârûnu'r-Reşid Camileri çok eskidir. Varoşu 13.000 arşın çevreli, 70 cami ve mescidli, 7 medrese, 40 kadar mekteb, 6 tekke, 40 çeşme, 20 sebil, 7 kervansaray, 70 saray, 1.000 dükkânlı Şâh Çarşısı, 7 çarşı hamamı, 130 kadar konak hamamı ile geniştir. Merkez kazâsına 150 kadar köy bağlıdır. Sinan Paşa Hamamı gibi Osmanlı eserleri de vardır.

Nihâvend'den sonra kuzeybatıya çıkıp Kengûr(Kengâver) kalesine geldim. Nihâvend'den bir konaktır. 1586'da Cağaloğlu fethetmiştir, şimdi Safevi kalesidir. 3.000 hâne Sürhbid'den geçip Bisütûn kalesine geldim. Bisütûn dağı eteğinde 1590'da Vezir-i âzam Dâmâd Cağaloğlu Sinan Paşa'nın inşâ ettirdiği Osmanlı kalesidir. İçinde III. Murad Camii ve pek çok bina vardır. Hayrete değer Osmanlı askerî eserlerinden biridir. Bisütûn dağından 300'den fazla pınar kaynar. Arklarla şehre ve toprağa iyi su dağıtılmıştır. Burası Lûristân'ın sonudur, bir konak sonra Hemedân eyâletidir. Bisütûn'da Kürd ve Türkmen kabileleri gezerler.

Hemedân

Aynı adlı eyâletin merkezidir. Bu eyâlette Türkler yaşar. Acem'i ve başka milleti çok azdır. Hemedân şehri, eyâletin en batısındadır. Tarihi büyük şehirdir. İran'ın Türk ve Kürd eyâletlerine eskiden «Irâk-ı Acem» denmiştir, Hemedân bazan bu büyük bölgenin merkezi olmuştur. Osmanlı idaresinde de kalmıştır, şimdi İran'ın elindedir.

Üç köşeli kalesinin çevresi 4.000 arşın kadardır. Hamam kubbesi büyüklüğünde taşlarla yapılmış ve 70 kulelidir. Kum, Bisütûn, Dergüzin ve Bağdad Kapıları vardır. Kalede 1.000 kadar asker, 2.000 kadar oda, toplar vardır. Hemedân eyâletinde 500 kadar Türk köyü bulunmaktadır. Hemedân beylerbeyisi Cân Apay Han'ın 3.000 maiyet askeri mevcuttur. Medreseler, 11 tekke, 40 kadar mekteb, 150 kadar çeşme, camiler ve mescidler vardır. Ferhad Paşa ve Ali Esen Çeşmeleri, Osmanlı eseri olup çok san'atlıdır. Sebil pek çoktur. Temmuzda buz gibi sular akar. Zira Elvend dağından gelir. Hemedân, Karasu çayının az batısındadır. 8.000 hâne büyük şehirdir. Evler çift katlı ve kâgirdir. 3 kervansarayından muhteşemi Ferhad Paşa Kervansarayı, Osmanlı yapısıdır. Kapıları Nahcivan çeliğidir. Hindistan'dan Anadolu'ya kadar her milletten tüccar, kervansarayı bir an boş bırakmaz. 2.000 kadar küçük dükkânlı Şâh Çarşısı zengindir. Sokaklar ağaç parke döşelidir. 7 çarşı ve 200 kadar konak hamamı mevcuttur.

Şehir halkının dili Türkçe'dir, Türkmen şivesidir. Şehirde Kürd ve Ermeni azınlığı da vardır. Mezhebleri çoğunlukla Şii'dir ve Sünniler'i de mevcuttur. 9.060 kuyu, 7 kilise, bir sinagog vardır. Zira bir Yahudi cemaati de buludur. 3 imâret, çevrede 46.000 bağ vardır.

Hemedân'ı 1533'te Vezir-i âzam Makbûl İbrahim Paşa fethedip eyâlet merkezi yapmış, beylerbeyi tayin etmiştir. Sonra İran'a geçti. İkinci defa III. Murad zamanında Cağaloğlu fethetti. Gene bir müddet sonra İran aldı. IV. Murad zamanında Vezir-i âzam Husrev Paşa gene fethetti. İran, tekrar geri aldı. 1586'da şehid olan Ali Fakı Paşa, Sahâbi Paşa ve Deli Dermeli Bey'in mezarları bellidir.

Kıbleye doğru 7 saat sonra Âve, Dergüzin sancağında 3.000 hâne kazâ merkezidir. Buradan itibaren mâmur köyleri 2 günde geçip Kirmân-Şâh'a geldik.

Kirmân-Şâh ve Dergüzin

Kirmân-Şâh, aynı addaki eyâletin merkezidir. Bu eyâlette Kürdler çoğunluktur. Eyâlet, Bağdad beylerbeyiliği ile komşudur. Şehrin kalesi beş köşeli 1.000 askerlidir. Halk çoğunlukla Kürd'dür. Şehir bir kaç defa Osmanlı idaresine girmiştir, şimdi İran'da sancak merkezidir.

Dergüzin, şimdi Kirmân-Şâh eyâletinin merkezi ve hanlıktır(beylerbeyilik). Eskiden eyalet merkezi Kirmân-Şâh şehri idi ve Dergüzin, bunun sancak merkezlerinden birini teşkil ediyordu. Kalesi güzeldir. 7.000 hâne büyük şehirdir. 7 cami, pek çok mescid, 5 medrese, 10 mekteb, 7 han, 4 çarşı hamamı, 600 dükkân, çevrede 7.000 kadar bağ var. Havası, suyu, yeşilliği, ucuzluğu, refahı ile çok güzel bir yer. Şii'si Sünni'sinden çok. 16 kasım 1655'te Dergüzin'den ayrıldım. 10 gün kalmışım.

Dergüzin, Osmanlı'nın eline önce 1534'te Rüstem Paşa eliyle geçti. 1584'te Cağaloğlu, 1629'da Husrev Paşa tekrar fethettiler. Husrev Paşa burada 7.000 asker bırakmıştı. Ne çare, İranlı gelip yeniden aldı. Zira Osmanlı ikmal merkezlerine çok uzak, İran devletinin ise yanıbaşında yerlerdir.

1.000 hâne Pilever kalesine, oradan 500 hâne Dinâver kalesine geldim. Bu sonuncusunu da 1585'te Cağaloğlu fethetmiştir. Kıblede Cemcenâb kalesine geldim. 3.000 arşın kaledir. 1.300 hâne büyük kasabadır. Kalede 300 nefer var. Doğusu Destpul kalesi, 1.500 hâne büyük kasabadır(bugün: Ser-i Pül). Kasr-ı Şirin'in az güneydoğusundadır. Buraları Kirmân-Şâh eyâletinin Osmanlı'nın Bağdad eyâleti sınırındaki son yerleridir. Halk daha çok Kürd'dür. Destpül ve Cemcenâb'ı da 1585'te Cağaloğlu almıştı.

Kasr-ı Şirin'e geldim. Tam Osmanlı hudududur ve buradan batıya bakılınca Osmanlı toprakları(Bağdad beylerbeyiliği) görülür. Halk daha fazla Kürd'dür ama Türk, biraz Acem de vardır. 1639'da 15 yıllık en büyük Osmanlı-Safevi harbine son veren meşhur muâhede, burada imza edilmiştir. Evvelce çok güzel yermiş. Safeviler'le Osmanlılar arasında alına verile harâb olmuş. Çevresi 12.000 arşındır. Çok harabe vardır. Doğusunda Hulvân'ı Süleyman Han kurmuştur, şimdi Osmanlı sınırında Safevi kasabasıdır.

Kazvin

Kasr-ı Şirin'den kuzeydoğuya çıkıp Kazvin'e geldim. Bunun için Kirmân-Şâh, Hemedân, Hamse eyâletlerini baştan başa geçip Kazvin eyâletine girdim. Bu eyâlet, Elburz Dağları ile Geylân ve Mâzenderân eyâletlerinden kuzeyde ayrılır. Kuzeybatısı Hamse ve güneybatısı Hemedân eyâletleri Türk yurdu olduğu halde burası Acem yurdudur. İran'da şimdiye kadar gezip anlattığım bütün eyâletler ve bölgeler Türk ve Kürd ülkeleri idi. Kazvin eyâletine girmekle, asıl Acem ülkelerinden ilkine ayak bastım. Doğusu Rey(Tahrân) eyâletidir. Kazvin şehri, Tebriz'den sonra ve şimdiki Isfahân'dan evvel, İran devletinin taht şehri idi. Şâh Tahmasb, Kazvin'dc oturmuştur.

Kazvin şehri, Reşt ve Zencân ile Rey(Tahrân) şehirleri arasındadır. Osmanlı hâkimiyeti bu eyâlete hiç bir zaman erişememiştir. Eyâlette 345 şehir ve kasaba vardır. Halk Şii Acem'dir, Farsca konuşur, az Sünni vardır. Türkler ve Kürdler azdır. Kalesi güzeldir. 300 saray ve konağı, çevrede 17.000 bağ ve bostanı bulunur. Taht şehri buradan Isfahân'a alınınca eski mâmurluğu kalmamış. Ama Şâh, Isfahân'da tahta oturunca mutlaka bu Kazvin'i ve sonra Erdebil'e gidip atalarının mezârını ziyaret eder. Evvelce taht şehri iken, Safevi ordusu Türk olduğu için, şehirde çok asker varmış ve bunlar herkese Türkçe öğretmişler. Onun için hâlâ ana dili Farsca olan halk, Türkçe de bilir.

Kuzeye doğru 6 fersah, meşhur Alamut kalesidir ki, Kahkaha kalesi de denir. İsmâililer'in reisi Hasan Sabbâh'ın oturduğu kaledir. Şimdi Safevi Şahları, siyasi suçluları buraya atarlar. Çevresi 10.000 arşındır. 6.000 hânedir. 57 köy, bu kaleye bağlıdır.

Kazvin'e bağlı sancak merkezi Deylem kalesi, 2.000 hâne, eski bir şehirdir. Oradan Perviz kalesine, Kasr-ı Lüsûs'a, kıblede Esedâbâd kalesine geldim. Burası sancak merkezidir ve 1.000 asker vardır. Hemedân'dan 2 konaktır. Oradan Bâğ-ı Cenâh kalesine geldim. 1534'te Rüstem Paşa, 1585'te Cağaloğlu, 1629'da Husrev Paşa bu kaleyi fethetmişlerdir. Palu sancak beyi Ali Bey muhâfız olmuş, Husrev Paşa, Bağdad'dan başarısız dönünce Acem geri almıştır. 3.000 askeri olan bir sancak beyinin elindedir. 500 hâne Yasavul, kıbleye doğru Çiy Ahmed kalesinden gene kıbleye doğru Mihrbân kalesine vardık.

Mihrbân ve Sine (Senendec)

Buraları Ardelân (Kürdistan) eyâletidir ve Kürdler ekseriyettir. Mihrbân, son defa 1629'da Husrev Paşa tarafından alınmış ve Maraş beylerbeyisi Süleyman Paşa, buraya muhâfız konmuştu. Şimdi İran'da hanlık(eyâlet) merkezidir ve hanının 4.000 askeri vardır.

Sine, 16.000 arşın sûr ile çevrilidir. Kale içinde 600 ev vardır. Kalesini Vezir-i âzam Husrev Paşa yaptırmış ve hendeğini de o kazdırmıştır. Sine'de Osmanlı şehidlerinin kemikleri üç yerde tepeler hâlinde yığılmıştır. Husrev Paşa fethcdince buraya Halil Paşa'yı koymuştu.

Kum ve Kâşân

Güneydoğu — doğuya doğru uzun bir yolculuktan sonra Kumm'a geldim. Reyy(Tahrân) eyâletinde sancak merkezi ve bu eyâletin en güneybatısındadır. Doğusunda Nemek Gölü vardır ki, İran'ın Urmiye'den sonraki en büyük gölüdür. Reyy'in(Tahrân) güneyindedir. Hemen batısında Hemedân eyâleti başlar. Burada halk Acem'dir ve Farsca konuşur. Az Türk vardır. Kaanûni Sultan Süleyman Hân'ın emriyle Kum, Elkas Mirza tarafından tahrib edilmiştir ama, burası asla Osmanlı idaresine girmemiştir. Şehirde 1.600 kadar kuyu vardır. 1.000 kadar bahçe mevcuttur. Kasr-ı Lüsûs'a yakındır.

Kâşân veya Keşân, çiniciliğin büyük tarihi merkezidir. Aynı adlı eyâletin merkezidir. Burası Farsca konuşan bir Acem eyâletidir, Türk'ü azdır ve asla Osmanlı hâkimiyetine girmiyen İran topraklarındandır. Kâşân, Kumm ile Isfahân arasındadır. Elmas Mirza, Kaanûni'nin emriyle Kâşân'ı da tahrib etmişti.

Doğuya doğru mâmur köylerden geçerek 2.000 hâne Zilbezen'e, oradan doğuya doğru giderek Cerbankan'a geldik. 7.000 hâne büyük şehirdir. 70 kadar cami ve mescid var. Halk tamamen Şii ve Acem.

Sâve ve Reyy (Tahrân)

Sâve, Kazvin eyâletinin güneyinde ve Karasu'nun az kuzeyinde sancak merkezidir. Beyinin 1.000 askeri vardır. 5.000 hâne büyükce şehirdir. Halk Şii ve Sünni Acem'dir, Türk'ü azdır. Kuzeydoğuya doğru 100 hâne Hayderkan köyünü, 1.000 hâne Sultan Duzâ kasabasını geçip Reyy'e geldim.

Reyy(Tahrân), aynı adlı eyâletin merkezidir. Elburz Dağları ile Nemek Gölü arasındadır. Hanı(beylerbeyisi) 7.000 askere mâliktir. Halkı Şii Acem'dir, Türk'ü azdır. 9.800 kâgir evli büyük şehirdir. Çok tarihi bir şehir olup, Selçuklular zamanında çok mâmurdu. Şehre Demâvend dağından su getirilir. Çevrede Türkmen aşiretleri yaşar. Çevrede lâl, yâkut ve Seylan yâkutu madenleri vardır. Demâvend dağı kuzeydoğusunda ve Mâzenderân'ın güneyindedir.

Demâvend

Demâvend kalesi, Mâzenderân eyâletinin güneyindedir. Koyu Acem eyâletidir. Hazar Denizi'nin güney sahillerini içine alır.

Böylece İran seyahatimi bitirdim. Güneybatıya inerek Osmanlı topraklarına erişmek istedim. Bisütûn dağı eteklerinde Sürhbid kalesinde, Kum, Kâşân, Nihâvend, Kirmân-Şâh, Fecar, Sehrâb(500 hâne), Sürhle (300 hâne), Tâk-ı Giray'da konaklayıp Derteng'e geldim. 1.000 hâne ve kaleli kasabadır. 2 saat güneyi korkunç Derteng Boğazı'dır. Bir tarafı İran, bir tarafı Türkiye'nin Bağdad eyâletidir. Kasr-ı Şirin Muâhedesi'ne göre böyle hudud kesilmiştir. Büyük bir mermer kitâbe, sınırı işaret etmektedir. Mermerin bir tarafı padişahın, bir tarafı şâhındır.

Evliyâ Çelebi, bundan sonra Bağdad eyâletini anlatmıya başlar ki, hemen bundan sonra Irak bahsimizde göreceğiz.

Çelebi, VII. cildin sonunda Kırım'dan çıkıp gene Kafkasya'ya geçer. 1666 temmuzudur:

Çerkesistan

Kırım'ın taht şehir Bağçesarayı'ndan kalkıp Akmescid ve Eski Kırım'da konaklıyarak Güleç'e geldim. 200 hâne kasabacıktır. Doğuya 8 saat sonra Kuyular köyünden neft(petrol) çıkarılır. 9 saat sonra Kerç kalesidir. Kilisecik Burnu'nda gemilerle Kerç Boğazı'nı geçip Kırım'dan Taman yarımadasına geçtim. Kerç'in karşısında ve Kerç Boğazı'nın Kafkasya yakasındaki Taman kale ve limanına çıktım.

Taman, Kefe eyâletinde sancak merkezidir. Orta derecede sancaklardandır. Beyinin hassı 320.000 akçadır. Gedik Ahmed Paşa, Cenevizlilerden 1475'te fethetmiştir. Sâlyâne sancaktır, tımar teşkilâtı yoktur. Taman'a Istanbul'dan 150 akça pâyeli kadılar gönderilir. Kalesi, deniz üzerinde, beş köşeli, 500 arşın cürmünde, 10 kulelidir. Hacı Giray Han ve Kasım Paşa Camileri, medrese, 2 tekke, 2 mekteb, mescidler ve diğer binalar, 50 dükkân, kale içindedir. Burası 200 hânedir. Varoş ise Ferhad Paşa ve Hacı Ağa Camileri, 150 dükkân, daha 3 cami, 4 mescid, 3 medrese, 7 mekteb, 3 tekke, 2 hamam, 5 handır. Kalede 300 hisâr eri, dizdar ve yeniçeri zâbiti vardır. Bağ ve bahçe yoktur, çıplak yerdir. Halk Osmanlı ve Kırım Türkü'dür. Acem, Rum ve Ermeni de vardır.

Han Arslan Paşa'nın göl kıyısında Solonkay köyüne, 5 saat sonra Ramazanbeyoğlu Mustafa Bey köyüne, köyleri geçip Tamanlı Osman Paşa Çiftliği'ne, Şâhmerd Çerkes köyüne, 5 saatte Adahan Boğazı ile Azak Denizi arasındaki Dilburnu'na geldik.

Temerek Kirman

Taman sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalıktır. 921'de Yavuz Sultan Selim kurmuştur. «Kirman», Tatar Türkçesi'nde «kale» demektir. Dizdârı, 200 hisâr eri vardır. Kaleyi 925'te Süleyman Han yaptırmıştır. 983'te Dizdâr Hacı Ali Ağa'nın tamiri, diğer bir kitâbeden anlaşılmaktadır. Kalede Selim Han Camii, 100 ev vardır. Kıble tarafı Kuban nehridir. İskelesi vardır. Varoşta Emir Bey, Mahmud Bey, Yeni Camiler, 700 hâne, 2 mescid mevcuttur. Halk Müslüman Çerkes'tir, Türk de vardır. Balık avı büyük kazançlarıdır.

Salsal Sal'at eski kalesine, Adahun kalesine, Sovucuk(Soğucak)'a geldik. Burası 400 hâne küçük kasaba ve nahiye merkezidir. Bir cami, 3 mescid, bir han, 10 dükkân vardır. Halk tamamen Çerkes'tir. Ama bunlar dağ Çerkesleri gibi kâfir değil, Müslüman'dır. Kıbleye 3 saat İdris, sonra Âteşbey Kışlası köylerinden 2 saat sonra Küçük Kızıltaş'a geldik. 200 arşın çevresinde Selim Han yapısı küçücük kalesi var. Taman merkez kazâsının diğer bir nâhiyesidir. 4 kulesi, 10 şâhi topu, bir câmii, bir mescidi, sair yapıları vardır. Halk Çerkes ve Türk'tür. Güneyde 2 saat sonra Anapa kalesini, Gedik Ahmed Paşa fethedip yıktırmış. Sonra Tuzla kalesine geldim. Vaktiyle Özdemiroğlu Osman Paşa burada bir kış geçirmiş. Halk

Çerkes'tir. Kırım ile bu ada arası 18 mildir. Toprak çok verimlidir. Bir kileden 150 kile mahsûl alınır. 70 çeşit balık avlanır. Buradan Kızıltaş'a döndüm. Kuban nehri üzerini Adahun'dan geçtim. 5 nisan 1667'de Han Tepesi'ne eriştik. Çobaneli'ne geldik. Kuzey tarafında 10.000 oda Nogay oturur. Bir Türk kavmidir. 20.000 askerle Kırım Hanı emrine girerler. Şefake Çerkes köyü ile asıl Çerkesistan'a ayak bastık. Çoban kalesine vardık.

Çerkes köylerinin hepsi saz damlı, çit örülü, ikişer kapılıdır. Köylerinin hiç birinde ne kilise, ne cami ve mescid, ne han, hamam, çarşı, pazar yoktur. Para da bilmezler. Mal değiştirirler. Kâfir denince kızıp Müslüman denince hoşlanırlar ama içlerinde hayatında namaz bilen ve kılan, oruç tutan tek kişi yoktur. Mehmed Giray Han'la beraber Şefake Çerkes kabilesi beyine misafir olduk. Bu aşiret 10.000 kadar erkek nüfustur ve emredilince Kırım Hanı'na veya Osmanlı paşasına 3.000 asker verir. Çerkesistan 90 konak boyunca uzanır. Kuban nehrinden Elbruz dağına kadar Çerkesistan'dır. Bu bölgede başka Kafkas kavmi yok gibidir. Elbruz dağından sonra Çerkesler azalır ve diğer Kafkas kavimleri başlar. Vahşi Çerkes ve Abazalar, kolayca İslâm dinini kabûl ederler. Fakat onları Müslüman yapmak için yerleştirmek lâzımdır. Dağlarda yaşıyanlar asla din nedir bilmezler.

Anapa'ya döndüm. 100 Çerkes evi vardır. Pesni, Bezi sularını geçtim ki, Kuban'a karışan çaylardır. 3 saat sonra Kopsi suyunu, Ceneviz yapısı ve Özdemiroğlu fethi Şankın kalesini, Jana Çerkes aşireti bölgesini geçtik. Bu aşiretin beyi Antonok gelip bizi karşıladı. Adakum ve Sitaze sularını, Küçük Jana aşireti bölgesini, Hatukay aşireti bölgesini geçtik. Bu son Çerkes aşireti 6.000 obadır.

Nevrûz Kirman'a geldik. Mehmed Giray Han yaptırmıştır. İçinde Kırım askeri ve bir kaç şâhi top var. 5 saat sonra Voben suyunu geçip bir saatte Akops Kirman'a geldik. Ceneviz yapısı ve Özdemiroğlu fethidir. 2 saat sonra 500 hâne Sobay kasabası, bir saat doğuda Şebiz suyu kıyısında 300 hâne Pedsi kasabasına geldik. Hatukay Çerkesleri oturur. Çerkesistan'a ayak bastığımızın 10. günü idi ve hep Kırım Hanı ve ordusu ile beraber yol alıyordum. Çerkesler'in domuzu ne kadar severek yediklerini görüyorduk. Namaz kılan tek Çerkes'e de rastlamadım. Karhıh dağını, Sub, Yedi Kotuk, Küçük Peşe, Kubeş sularını atladık ki, hepsi Kuban nehrine dökülürler. Kızlaralgan suyu kenarına geldik. Burası, 3.000 askeri olan Diközi Çerkes beyinin yurdudur. Sonra Takatu aşireti topraklarına girdik. Polatkay aşireti topraklarını, Peşeş ve Sehakuş sularını, 100 hâne Barzuk Bey köyünü, 300 hâne Polatkay kasabasını geçtik. Arada bir Nogay Türk kabilelerine rastlıyorduk. Fakat umumiyetle halk tamamen Çerkes'ti ve çok güzel insanlardı. 100 hâne Kapakpedeş köyünden kıbleye doğru 3 saatte Bozodok köyüne vardık. Doğuya doğru 6 saat sonra 300 hâne Barkovi, Polatkay aşireti köyüdür ve Kuban'a dökülen en büyük çay olan Lab(Laba) kıyısındadır. 4 saat sonra Nogaylar'ın «Karasu» dedikleri Pespese, sonra Kâke çaylarını, devamlı doğuya giderek geçtik. Kâke üzerinde Mameşuh köyü, 3 saat sonra Vil, 2 saat sonra Serali ve Varp suları geçilip 6 saat sonra Besni kasabası, oradan Hajkal köyü, Laya ve Büyük Laya suları, 2.000 hâne Besnibay'a geçildi. Bu sonuncu yer, aynı adlı Çer-

kes aşiretine aittir. Şehir kadar kalabalıktır ama, yaşayış tarzı tamamen köy gibidir. Derenin iki başında ikiye ayrılmıştır. Köker ve Kekene suları arasındaki Büyük Kabartay Çerkesleri'ne geldik. 2 saat sonra İmam Hasan Türbesi'nin dibinden Varb suyu geçer. Beselbay köyü yakınıdır. Çerkesler, Müslüman olmadıkları halde, bu evliyâ türbesini ziyaret ederler. 4 saat doğuda Dodorkay da Kabartay Çerkes köyüdür. 2 saat doğuda Cincik suyu geçilip 5 saatte Arslan Kirman'a gelindi. Dört köşeli palangadır. Kırımlılar'da iken şimdi bir Nogay beyine vermişlerdir. 400 arşın cürmündedir, bir mescid ve Tatar askerleri var. 5 saat sonra Şad Kirman'dır.

Bu kaleyi Mehmed Giray Han yaptırmıştır. Cincik suyunun Kuban'a karıştığı yerde, 500 arşın cürmünde dörtgen bir palangadır. Birer cami, hamam ve han var. Halkı Türk ve Çerkes'tir. Kabarday Kodanı köyü, Kuban nehrinin kaynadığı yerden nehri geçip 300 hâne Kabartay köyüne geldik. Bir cami. 2 mescid, bir hamam vardır. Bir kısmı yeni Müslüman olmuş 10.000 kişilik bir Çerkes aşiretinin merkezidir.

Kalmuklar Üzerine Büyük Zafer

Kalmuklar, büyük bir Moğol kavmidir. Buda dinindendirler. Orta Asya'nın Tibet çevresi kısmında toplanmış, çok geniş bir göçebe devleti kurmuşlardır. Kalmuklar'ın bir kısmı Dağıstan'la Astırhan arasına yerleşmişlerdi. Bunlar, Osmanlı'ya tâbî Kuzey Kafkasya kavimlerine musallat olmuşlardı. Kalmuk padişahı Taysı Şâh, 100.000 askerle Kabartay bölgesini vurmaya geldi. Çerkesler panik hâlinde dağlara kaçtılar. Ama göçebe Türk Nogaylar'ın beyi Arslan Bey, pusuya sinmişti. Kalmuk kâfiri, Çerkes avlamak için dağlara dağılınca, Arslan Bey, pusudan çıktı. 27.000 Kalmuk kılıçtan geçirildi, 20.000'i esir oldu. 67.000 Kalmuk atı, Nogaylar'ın eline geçti. Bu bâdirede Taysı Şâh da katledildi. Çin'den Rusya'ya kadar Asya'yı alt üst eden Kalmuklar'a karşı bu zafer, büyük sevinç uyandırdı. Ama katledilen Taysı Şâh'ın oğlu ve halefi Moyuncuk Han, 200.000 atlı ile babasının intikamını almak istedi. Fakat Çerkesistan dağlarına çarpınca bir şey yapamadı. Çok büyük zâyiat vererek çekilip gitti. Üstelik babasının ve kaynatasının cesedlerini alabilmek için Kabartay Çerkesleri'ne 50.000, Nogay Türkleri beyi Arslan Bey'e ise 100.000 baş hayvan verdi. Bu defa biz Kabartay'a geldiğimiz zaman, Kalmuklar'ın Şâd Kirmân'a taarruzlarını öğrendik. Kırım hanı Mehmed Giray Han yetişip kâfirleri kaçırttı.

Burada Kırım Hanı Hazretleri, Çerkes ve Nogaylar'ın yanına kattıkları 5.000 atlı ile ordusunu arttırarak, kuzeye gitmeye başladı. Hazar'a dökülen Terek ırmağına kadar olan 10 konaklık yer, Çerkes Birbirdkaç aşiretinin topraklarıdır. Buralardan geçtik. İcik suyu boyunca 8 saat gidip 100 hâne Sahak köyüne, 5 saat güneye doğru Borgoşan kalesine geldik. Bu sırada Kalmuklar, gene Nogaylar'a taarruz etmiş, Nogaylar dağlara çekilip kurtulmuşlardı. 5 saatte Beşdağ'a, doğu tarafında Kuban nehrine, 5 saatte Kabartay dağlarını aşıp Yeluk suyunu geçtik. Tâvustân'a geldik. Kuzeyde Moskof ülkesi, doğuda Dağıstan, güneyde Elbruz etekleri ile sınırlıdır.

Elbruz Dağı (5.633 metre)

Elbruz dağı eteğine geldik. Kafkas Dağları'nın zirvesidir. Ne Anadolu'da, ne Rûmeli'nde, bu yükseklikte bir zirve yoktur. Kuban nehri, bu ulu dağın az batısından kaynar. Çevre, Çerkes kabileleri ile meskûndur. Tatarlar «Tel Tav», Arablar «Ebü'l-Cibâl = Dağların Babası» derler. Batı tarafında Lezgi kavmi vardır.

Kafkas Dağları üzerinde Demirkapı, en büyük geçittir. 1577'de Özdemiroğlu Osman Paşa, İran'dan fethetti. 1624'te İranlılar, geri aldılar. Burayı Safeviler'e teslim eden Handân Ağa-zâde, vire ile Demirkapı'dan çıkıp önce Kırım'a, sonra Istanbul'a geldi. Kırım Hanı ile IV. Murâd'a, Acem'in Demirkapı'yı nasıl aldığını anlattı. Elbruz'un kuzeyinde 50.000 asker çıkaran Hıtaylar, Moğol'dur ve Ruslar'la işbirliği yapıp İslâm ülkelerini vurarak geçinirler. Doğuda Lezgiler de 50.00 asker çıkarırlar. Şimdi İran'a tâbidirler. Güney tarafında Gürcistan başlar. 1622'de İran, Tiflis ve Tumanis'i Osmanlı'dan almıştır. Abaza Mehmed Paşa, bu iki kaleyi geri almak üzere Erzurum'dan çıkmıştı. Fakat Celâlî ilân edildiğini öğrenince geri döndü. Çok daha doğuda, Hazar kıyısında Dağıstan vardır. 7 sancaklık ülkedir. Hükümdârına «şemhal» derler. Sünnî'dir(Şâfiî). Fakat müstakil değildir. Ya Şâh'a, ya Pâdişâh'a tâbi olur. Elbruz'un batısı Çerkesistan, güneybatısı ise Abhazistan'dır. Elbruz'dan Kırım, 47 konaktır. Kuzeyde Terek ırmağı vardır. Terek'in kuzey kıyısı Rusya'ya tâbi geçinen Moğol kabileleridir. Güneyi ise İran'a veya Osmanlı'ya tâbi Kuzey Kafkasya kavimleridir. Elbruz zirvesi, her mevsimde buluttan görülmez. Görünen en yüksek kısmında ise ağaç yoktur. Zira rüzgâr, ağaçları söker.

Dağıstan

Elbruz eteğinden 5 saat doğuya gidip Tatarlar'ın «Kulkaşkan Suyu» dedikleri Kulcan suyunu geçip 4 saat doğuda Âdem köyüne, buradan 9 saatte Balka suyuna, sonra Terek ırmağına, Küçübek suyuna, Tâvustân kasabasına geldik. Yahsan suyu kıyısında 1.000 Çerkes evidir. Çerkes evleri daima saz damlı olduğu halde bu kasabadakiler kâgir ve tahta damlı idi. Bazı meyve ağaçları vardı. Fakat bunların bağ, bahçe ve bostan şeklinde tanzimi bilinmiyordu. Merkezi bu kasabada bulunan aşiret, 24.000 yetişkin erkeğe sahiptir. Burası Dağıstan'ın en batısıdır. Şâfiî mezhebindendirler. 7 mescid ve 2 camileri var ama, çoğu kâfir Çerkes'tir. Buradan akan Bahistan çayı, Gürcistan kuzeyindeki Dadyan ülkesfnden kaynayıp Terek'e dökülür. Yakında Kazbek dağı(5.047 metre) vardır ki, Elbruz'dan sonra Kafkaslar'ın ikinci zirvesidir. Burada dağ havası inanılmıyacak kadar sıhhat bahşeder. Bir takım hastalıkları Dağlılar asla işitmemişlerdir: Uyuz, cüzam, frengi, sar'a, hummâ, humnak gibi. 150 sene yaşıyanları vardır. İnanılmaz gibidir ama, doğrudur. Tâvustan'da Kırım Hanı ile 3 gün kaldık. Balıkbay suyunu atla geçip 3 saatte Irâk-ı Dâdyân şehri harabelerine geldik. Cekem, 2 saat sonra Laçik suyunu atlayıp Yarkay köyünde 4 saat dinlendik. Terek'i geçip asıl Dağıstan toprağına ayak bastık. Şemhal Mahmud yani Dağıstan hükümdârı, Kırım Hanı'nı hududda

karşıladı, elini öptü ve 200 kurban kestirdi. Dağıstanlılar Sünni ve Şâfii olup İran'ı sevmezler. Ama arada mecburen Şâh'a tâbi olurlar. Fakat kalbleri Padişah tarafındadır. 1666 mayısında böylece Dağıstan'a varmış olduk. Kafkasya'nın en kuzeydoğusu ve Hazar Denizi kıyılarıdır. Güneyde Kafkas Dağları ülkeyi, Kuzey Âzerbaycan'dan ayırır.

8 saat doğuda Terek'e karışan Caksay suyu kenarında Çârbâğ şehrini 1578'de Özdemiroğlu, Gürcüler elinden almıştır. Buradan 5 saat doğuda Tarho'ya vardık. Yanımızda 10.000 askeriyle Şemhal vardı. 7.000 basit evden müteşekkil büyük Tarho şehrinde Şemhal, Nakıy Han, Korçu Bey, Kasım Bay, Kazan Alp Sarayları, 4 Sünnî mezhebin müftüleri vardır. Şemhal'in veziri Nakıy Han'ın 3.000 askeri var. Dağıstan'dan 87.000 silâhlı olur dediler. Hafif süvari askerleridir. Toprakları vardır. Hazarda ekip biçerler. Dağıstan'da 47 kazâ, 56 kale, 41 şehir ve kasaba bulunur. Ruslar'la ve İranlılar'la vuruşurlar. Şiî yoktur ve Şiiler'den nefret ederler. Halk Türk, Lezgi ve diğer Kuzey Kafkas kavimleridir. Dağıstan dağlarında kaplan ve pars boldur. Dağlık ülkedir, hulûlü müşkildir. Dağıstan'ın güneydoğusundaki Demirkapı(Derbend), evvelce Özdemiroğlu Osman Paşa'nın merkezi idi. Şimdi İran'ın Şirvân eyâletindedir.

Tarho'dan doğuya 5 saat Nûşirvân, kıbleye 5 saat Carık suyu, 5 saat sonra Taman suyu, kıbleye 7 saat Aktaş suyu, sonra Endiri şehridir. 1578'de Özdemiroğlu fethetmiştir. Şemhal, bazan burada, bazan Tarho'da oturur. Dağıstan hükümdârına «şemhal» derler. Osmanlı padişahına «hunkâr» dedikleri gibidir. Endiri(Endrey) sancak merkezidir. Bağlı bahçeli 1.000 hânedir. Aslında büyükce bir kasabadan ibarettir. Tarho gibi kalabalık değildir. Halk çok karışıktır: Kırım, Nogay, Kazan Türkü, Hıtay ve Kalmuk Moğolü, Lezgi, Çerkes, Gürcü, İranlı, Özbek Türkü, Rus ve başka kavimler vardır. Ama Türkçe ve Lezgice konuşanlar çoğunluktur. Halkın çoğu birden fazla dili anlar.

Güneye doğru 5 saat mâmur köyleri geçip Kendisik Türk(Gazi-Kumuk kabilesi) köyüne, 600 askerli Koyun kalesine geldik. Koyun kalesi, Kendisik'ten bir saattir. 7 cami, 20 mescid, 3 hamam, bir imâret, 3 medrese, 7 mekteb, 2 tekke, 3 han var. Vaktiyle Özdemiroğlu burasını da fethetmiş. Bütün Dağıstan gibi burada da Osmanlı padişahı adına hutbe okunuyordu. Doğuya doğru 5 saat sonra Haydak, 3.000 askerli bir sancak merkezidir. Hazar kıyısıdır. Merkez kazâsı 8 nahiyedir. Halk Türk, Lezgi, Moğol ve Ermeni'dir. Daha güneyi Derbend'dir. Fakat biz güneye inmeyip kuzeye çıktık.

2 gün kuzeye gidip Tâbeserân şehrine, Göbeçli kalesine, 300 hâne Hazar'a yakın Sevdâger kasabasına, 3.000 askerli, 7 kazâlı sancak merkezi Karabudak Han şehrine, Pirbay köyüne geldik. 15 mayıs 1666 idi. Burada Mehmed Giray Han'a vedâ ettim ve mektuplarını aldım. 2 Çerkes kölesi, bir Abaza cariye, 2 Çerkes cariye, 3 Çerkes atı, bir küheylân at, bir kılıç, bir Çerkes kıyafeti, 300 altın ihsân etti ve adamlarıma da birer kat elbise ile 50 altın verdi. Elini öpüp ayrıldım.

Karabudak'tan 13 saatte Kolkoc köyüne, 9 saatte Baytogar köyüne, Kovun kalesine, Endrey şehrine, Derbend'e, Şehrbân Sarayı'na, Karabudak'a, Şâburân'a(70 cami ve mescid), Niyâzâbâd'a, Şemâhı'ya, Bakû'ya, Geylân'a, Serir-i Allân'a, Kaht'a, Terek'e uğrayıp gene Bakû ve Geylân şehirlerine döndüm. Geylân 10.000 ev ve 76 cami ve mescidli kalabalık

yerdir. Buraları Şirvân'dır, evvelce anlatmıştım. Hazar'da gemiye binip Süyenc suyuna geldim. Özdemiroğlu'nun 40 gün ordugâh kurdurduğu yeri işaret etmek üzere yapılan namazgâhda namaz kıldım. Terek kalesine vardım. Gemiyle çıktığım bu kale, Terek ırmağının Hazar'a döküldüğü yerdir ve Rus kalesidir.

Rusya Hâkimiyetindeki Türk Ülkeleri

Bu suretle Rus topraklarına ayak bastım. Bu Terek ırmağı, Türkiye ile Rusya arasında sınırdır. Ama ırmağın dağlarda kalan batı kısmının iki yakası da Türkler'dedir. Terek kalesinde 70 kilise, 10 manastır, 3 han vardır. Nehir boyunca binlerce küçük ve ilkel tahta ev dizilmiştir. Halk Türk, Moğol ve Rus'tur.

Terek'ten kuzeye doğru gemiyle Hazar'ı geçip Astırhân'a(Ejderhân) geldim. İdil(Volga) deltası üzerinde nehir limanıdır. Bir Türk hanlığının merkezi idi. Bir asırdır Moskof elindedir. II. Selim zamanında ve daha önceleri Osmanlı hâkimiyetine de girmiştir.

Astırhan

Kalesinin iç hisârı üçgen, dış hisârı altıgendir. 14.000 arşın sûr ile çevrilmiştir. İç kale 2.000 arşın cürmünde, 2 kapılıdır. Doğu ve kuzeyi İdil nehri, batı ve güneyi Heyhât Sahrâsı(Hazar Çukuru)'dır. Şehirde 40. 000 kadar nüfus var. Yarısı Türk. Türkler'in başı Kazan Alp Bay Mirza. Rus valisini görüp mektuplarımı verince bana konak tahsis etti. Budist Kalmuklar, bu Astırhan'a da musallat olmuşlardır. Çevresini yağma edip dururlar. İç kalede 9 kilise, 5 manastır, 1.050 kamış ve saz damlı basit ev var. Varoşta 7 cami, 40 kadar kilise, 17 manastır var. Moskova ile Astırhan arasında İdil(Volga) üzerinde nehir seyr-ü seferi vardır.

Bugün(1666) Rusya tab'ası 1.200.000 Müslüman Türk vardır. Moskof kralı bunların her birinden yılda bir altın vergi alsa, on iki kerre yüz bin altın eder. Bu Rus tab'ası Türkler, İdil(Volga) ve Yayık(Ural) nehirleri arasında ve İdil'in batı kıyılarında, Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarında yaşarlar. Bir asır önce Rusya, buraları ele geçirmiştir.

Saray

İdil üzerinde tarihî Türk şehridir. Halkının hâlen yarısı Türk, yarısı Rus'tur. Burada emrinde 40 ince nehir gemisi olan bir Rus kapdanı oturur. 7 kilise, 9.000 kadar tahta ve saz damlı basit kulübe vardır. Astırhan'dakiler de kulübedir. Bu diyarlarda bildiğimiz mükellef evler yoktur. Vaktiyle Saray şehri çok büyükmüş. Çapar atla bir günde gezilemezmiş.

İdil(Volga) nehrini gemiyle geçtim. Nehir üzerinde 47 mil geçip ve kuzeye doğru 10 saat Heşdik vilâyetinden ilerleyip Kazan şehrine geldim.

Kazan

İdil(Volga) nehrinin doğu kıyısında, denizden 36 metre yüksekliktedir. Moskova'nın doğusundadır. 3.000 kulübe, 20 kilise, 7 cami, 10.000 Rus askeri var. Halk tamamen Kazan Tatarı Türk. Vaktiyle çok büyük ve mâmur şehirmiş. Kazan Hanlığı, bir vakıtler Osmanlı'ya tâbi olmuştur. Bir asırdan fazlaca bir zaman önce Ruslar ellerine geçirmişlerdir.

Alatır ve Balu

Alatır da eskiden çok büyük Türk şehri imiş. 77 cami kilise olmuş. Ama minare ve minberleri hâlâ duruyor. 6.000 kulübe, 600 dükkân, 7 han, 3 hamam, 7 cami var. Ezân okumayı Ruslar yasak etmişler. Ama cemâatle namaz kılmak yasak değil.

Balu kalesi de eski bir Türk şehri. 7.000 kadar kulübe, 7 han, 3 hamam var.

Mujik

İdil(Volga) üzerinde Mujik şehrine gemiyle geldim(Ufa şehri olabilir). Camiden çevrilme 20 kilise ve manastır var. İkişer minareleri hâlâ görülüyor. 50 kadar da Tatar cami ve mescidi var. Halk Tatar(İdil-Ural Türkü). Çevrede 20.000 kadar Rus askeri var. Bu şehirde bir hafta kaldım ve günde 4 vakıt namaz kıldım. Zirâ bu diyarda yatsı namazı asla kılınmaz. Çünki şer'-i şerîf üzre vakt-ı işâ yoktur. Bir buçuk saatlik geceleri vardır. Çevrede 4-500.000 kadar Müslüman Türk var(Başkurd olacak).

Bir gün kuzeye gidip Pije Bozıuca köyüne geldik. Türk köyü imiş, fakat yakın zamanda hepsi göçmüş. Bir gün daha kuzeye gidip Pije Bohace'ye geldik. Burası Türk köyü. Ruslar gelmiş, fakat kırılmışlar. Sonra Pije Kohane'ye geldik. Rus köyüdür. 18 gün sonra Yayık(Ural) nehrine ulaştık. İdil(Volga) gibi Hazar'a dökülür. Asya ile Avrupa'yı Yayık nehri ayırır. Nehrin doğu yakası Asya, batı yakası Avrupa'dır. İdil(Volga) kadar büyük değildir, Ural Dağları'ndan kaynar. İdil, Avrupa'nın en uzun nehridir, Tuna sonra gelir.

İdil'i 7 saatte geçtiğimiz halde Yayık'ı bir saatte geçip nehir boyu gidip Solub Kirman'a geldik. Palangadır(ağaçtan yapılmış kale). Çevresi 16.000 arşın eski bir Türk şehridir. Şimdi eski mâmûriyetinden eser yoktur. 40 kapısı, 40 manastırı, 70 kilisesi, 6 hamamı, 70 kadar hanı, 6.000 kadar salaş dükkânı ve binlerce kulübesi vardır. Yayık boyunca bir gün gidip batıda Sorona Kirman palangasına, ertesi gün Türk Oru'na geldik.

Türk Oru (Kalaç) (Don-Volga Kanalı)

Burası Ten(Don) nehrinin dirseğidir. Karşısında İdil(Volga) görülür. İki nehir burada biribirine en fazla yaklaşır. II. Selim zamanında meşhur kanal burada kazılmıştır. Onun için «Türk Oru» denmiştir, «Osmanlı Hendeği» demektir. İki nehrin kavuşmasına 2 saatten az mesafe kalmış-

ken bu çok büyük iş bırakılmıştır. İki tarafa yığılan dağlar gibi toprak tepeleri hâlâ görülür. Aradan bir asra yakın geçmiştir. Hendeği gördüm.. Gayyâ kuyusu gibi derin kazılmış. Bu iş için 100.000 işçi, 100.000'er kazma, kürek, balta, nacak, külünk, 100 şâhi top, nice cebhâne ve malzeme gönderilmiştir. II. Selim işin bitirilememesinden Sokollu'yu, Sokollu da Kırım hanı Semiz Mehmed Giray'ı mes'ul tutmuştur. Bu yüzden Sokollu, Kırım Hanı'nı, Kefe Çarşısı'nda astırmıştır.

Güneydoğuya Heyhât Sahrâsı'na(Hazar Çukuru) yol aldım. Burada Moğol Kalmuk kâfiri(Budist), 100.000 süvari ile dolaşır. Volga'dan güneydoğuya doğru batı kıyısı boyunca 10 gün indim. 10 Rus palangasını geçtim: Şive, Holo, Kapoşe, Sonho, Vesilo, Mahal, Aşkini, Karine, Poloşe ve Kopose. Sonra batıya yol alıp Ten(Don) nehrine ulaştım. Jive ve Pras palangaları, Tokoy, Mojkro, İsçet palangalarını geçtim. Don kıyısında Rus ağaç kaleleridir. Tokoy, kalabalıktır. 3.000 kulübe, 300 dükkân, 7 kilise var. Palangada 300 Rus askeri bulunuyor. İsçet'te ve çevresinde 7.000 Rus askeri var. Don nehrinin güney kıyısına geçtim. Burada Japoha Rus palangası, evvelce büyük Türk şehri imiş. Timur tahrib etmiş. Pek çok cami ve başka binanın harabesi görülür. Şimdi 40 kadar kilise var. Ten nehri kıyısında bir gün gidip Sarayiş palangasına geldim. 21 yıl önce buraya Selâmet Giray'la beraber akına gelmiştik. Bu defa 1076(1666) yılı Mirâc günü gene geldim. Palanga, Azak'a yakındır ve 20.000 kadar âsî Kazak süvarisi çevresinde dolaşır. Ten kenarında bundan sonra Pomahay palangasına geldim. Bunun çevresinde de 7.000 asker olduğunu duydum. Buradan az ötesi Türkiye'dir.

Azak

Ruslar «Azov» derler(Rostov'un banliyösü). Don nehrinin ağzında ve hemen Azak Denizi'nin en ucuna yakın liman ve kaledir. 1475'te fethedilmiştir. Kefe eyâletinde sancak merkezidir. Büyükce sancaklardandır. Sancak beyi hassı 400.000 akçadır. Yılda 7-8 ay donan Azak Denizi'nin ucundadır. Hâlen sancak beyi Ak Mehmed Paşa ve muavini Bodur Süleyman Paşa'dır. Balık çok boldur. Başka yiyecek kıttır, zira çok uzaktan gelir. Kalede 4.000 yeniçeri, 2.000 cebeci, 2.000 topçu, 300 hisâr eri, 6.000 azab ve gönüllü vardır. Yeniçeriler 6, topçu ve cebeciler 4 oda(bölük) hâlindedir. Azak sancağında 13.000 asker bulunur. Ruslar, Türk kalesidir diye sataşmaya cesâret edemezler ama, çapulla geçinen Ukrayna Kazakları ve Kalmuk Moğolları, sık sık Azak çevresine sataşırlar. Dörtgen kalesi nehir kıyısında, 4.000 arşın cürmündedir. Sûrlarının eni 20 arşın, hendeğinin derinliği 7 kulaç ve eni 50 arşındır. 40 kulesine toplar dizilmiştir. 3 kapılıdır. Ten Suyu Kapısı, kuzeye açılan üç kat demir kapıdır. Frenk Hisârı Kapısı, iskeleye açılır. Burada bir arslan heykeli vardır. Orta Kapı, küçük bir demir kapıdır. Toprakkale Kapısı ise dışarıya değil, varoşa açılır. 300 arşın ötede Karabatak varoşu başlar. Buradaki Kanlı Kule'den doğuda Solok kulesine kadar Ten boyunca 4 kapının arası 10.000 arşındır. Ten kıyısında tabîatiyle hendek yoktur. Frenk Hisârı'nda 150 x 100 arşın Bâyezid Han Camii, ona yakın bir mescid, Orta Hisar'da Paşa Sarayı, Receb Ağa Camii, Kalmuklar'la savaşırken şehîd olan Gürcü Mus-

tafa Paşa Türbesi vardır. Paşa Sarayı büyük değildir. 55 odası, 100 atlık ahırı vardır.

2.400 kadar hânedir. 100 hâne, Kalmuk Moğolü'dür. Müslüman olunca Azak Paşası, bunları alıp buraya yerleştirmiştir. Diğer halk Osmanlı, Kırım ve Nogay Türkü'dür. Çoğu Rus ırkından çok köle ve cariye vardır. Rus cariyelerinin tenleri çok güzel ve beyazdır. 500 kadar dükkân, 50 kadar bozahâne, bir kaç meyhâne ve sair binâlar vardır. İşlek iskeledir. Bilhassa çok balıkçı gemisi girip çıkar. Balık bedava denecek kadar ucuzdur. Gayrı bütün yiyecek çok uzaktan ve 8 ay don olduğu için meşakkatle gelir, çok bahalıdır. Meselâ bir koyun 4 altın, bir tavuk yarım altındır. Bir sığır 20 altına kadar satılır. Ekmek de kıttır. Onun için herkes balık yer. Kadınlar dahil herkes kürk ve kalpak, fakirler koyun postu giyer. Ama Istanbul'dan gelen Osmanlılar giyime meraklıdır. Âlâ çuha üzerine kürk giyerler.

Donan Ten nehrini yürüyerek geçip 8.000 arşın uzaktaki Sedd-i İslâm kalesine geldim. Azak ile Sedd-i İslâm arasında Kanlı Özeken, Çatal Özeken, Kazıklı Özeken, küçük Türk palangalarıdır.

Sedd-i İslâm

IV. Mehmed Han emriyle, âsi Kazaklar. Tan nehrini batıya doğru geçip Karadeniz tarafını yağmalamasınlar diye yeni yapılmıştır. 350 arşın cürmünde dörtgen kaledir. Demir kapısı, IV. Mehmed Camii vardır. 500 yeniçeri, cebeci, topçu ve azabı vardır. Bu kalede asla kadın yoktur. Bir kere Kazaklar, 11 gün muhasara etmişlerse de alamamışlardır. Ardlarından yetişen Mehmed Giray Han, 40.000 askerle peşlerine takılıp topunu kılıçtan geçirmiştir. Kalenin olduğu yere eskiden «Timurleng adası» denirdi, şimdi «Beştepe adası» denmektedir.

Sedd-i İslâm kalesinin Ten nehrinin poyraz tarafına doğru 4.000 arşın ötesinde Şâh Kulesi de IV. Mehmed emriyle yapılmıştır. 150 arşın cürmünde hisarcıktır. 50 arşın yüksektir. Demir kapısı batıya bakar. 100 asker, bir cami, anbar ve mahzenleri vardır. Kadın bulunmaz. Şâh Kulesi'nin Ten ırmağının karşı tarafında Sultâniye kalesi bulunur. Hadice Tarhan Vâlide-Sultân'ın parasıyle yapıldığı için böyle denmiştir. İnşaata Gürcü Mustafa Paşa nezâret etmiştir. Şâh Kulesi'ne benzer, az daha büyükcedir. İkisi karşılıklıdır ve araya zencir gerilmiştir. Binaenaleyh hiç bir Rus ve Kazak gemisi, bu zenciri ve karşılıklı topları aşıp Ten ırmağını geçemez, binâenaleyh Azak Denizi'ne çıkamaz. Burada da bir Vâlide-Sultan Camii ve asker vardır. Kale dışında Kazaklar'la muharebede ölen 150 kadar Türk'ün şehidliği vardır. Bu kaleleri gezip Azak'a döndüm.

1666 temmuzunda Edirne'den sadâret kaymakamı 3. Vezir Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın ağalarından Boşnak Mahmud Paşa, ferman getirdi: Ak Mehmed Paşa'nın Edirne'ye gelmesi, Azak'a Molla Gani Paşa'nın gönderildiği bildiriliyordu. Mehmed Paşa, böyle derdli yerden kurtulduğu için sevindi, yoksullara sadaka dağıttı

Burada Evliyâ Çelebi'nin VII. cildi biter. VIII. cildde aynı bahse devâm eder:

Azak'tan Kırım'a

Azak'tan çıktık, 6 saat sonra Gövemli suyu, Akkumlar, Akkuğular, Çin suyu, Vâdî Aharyan deresi, Korvaşim suyu, 5 saat kıblede Çalbaş, 10 saat kıblede Akbaş, 2 saat sonra Çilli, kıbleye doğru Kertmeli kalesi, 6 saat kıbleye doğru Bi suyu ve Gölkonur, 8 saat kıbleye Yamanca Karağaç konaklarında konaklayıp, Azak'dan güneye doğru Kuban nehri kıyısına vardık. 3 gün dinlendik. Nevrûz kalesinden Hatukay Çerkes aşireti bölgesinde Duyeli Nogayı, Oburga üzerinde Hatukay kasabalarında durduk. 8 saat orman içinde gidip Küçük Jana, Kebürke köyü, Şefake köyü, Çatalözek'de durup buzlar üzerinden Kuban'ı geçtik. Han Tepesi, Özek ırmağından ayrılan Peçigar suyu, Kiçi Peçigar suyu, Yaman suyu, Ereni kalesi, Uluhamam suyu, Yılanlıbayır kalesi, tekrar buz üzerinde Kuban'ı geçerek Ömer Ağa Çiftliği, Soğucak, Şolungay, 4 saatte Çovçga, 5 saatte Taman'a eriştik. Bu suretle Kerç Boğazı'nın doğu yakasına geldik. Paşa, Taman'da top ateşiyle selâmlandı ve Osman Paşa-zâdeler Sarayı'na indi. Hareket ettik. Bir saatte Çokça Burnu'na geldik. Kerç Boğazı'nı geçip Kerç kalesine vardık. Oradan güneybatıya inip Kefe'ye vardık. Sarhoş İbrahim Paşa, Kefe'nin yeni beylerbeyisi olarak Trabzon'dan gemiyle henüz gelmişti. 3 haziran 1667'de Ammâr-zâde Paşa'nın kumandasındaki Donanmay-ı Hümâyûn, Kefe limanına girdi. Büyük top şenlikleri oldu. Kırım Hanı, Kapdân-ı Deryâ'yı karşılamak için Kefe'ye gelmişti.

Kırım Hanı ile beraber Kefe'den ayrıldım. Eski Kırım, Karasupazarı, Akmescid yoluyle Kırım'ın taht şehri Bağçesarayı'na vardık. Bu sırada Kırım'daki esirlerin 400.000 kadar olduğu anlaşıldı. Bir zamanlar Kırım'da 600.000 esir biriktiği de olmuştur. 122.000'i cariye, 200.000'i erkek çocuktu. Gerisi yetişkin erkekti. Bu suretle Kırım'da zaman zaman, Kırımlı halk kadar esir birikir. İsyan etseler adayı altüst ederler. Fakat çok iyi tedbir alındığı için böyle bir şey olmamıştır.

Bağçesarayı'ndan ayrıldım. Akmescid, Karasupazarı, 5 saatte Nakşivan, tekrar Karasupazarı, Akmescid yoluyle Bağçesarayı'na döndüm. Han, 80.000 askerle Kırım'dan ayrıldı. 600.000 esiri muhafaza edebilmek için bütün Tatar kadınları silâhlandılar. Atlarına binip bellerine kılıç, sırtlarına sadak astılar. 500 Ukraynalı Kazak esiri, 100 kız, 100 oğlan, avcı kuşlar, mücevherler, Han tarafından Istanbul'a, padişaha, sadrâzama, vâlide-sultân'a, şeyhulislâma ve diğer ricâle hediye edilmek üzere yola çıkarıldı.

Bağçesarayı'ndan ayrılıp 6 saatte Kaşlısalası'na, 7 saatte Çöpcü Mehmed Efendi Salası'na, 5 saatte Baylar Salası'na, 9 saatte Tuzla'ya, 5 saatte Or Kapısı'na vardım. Kefe beylerbeyisinin idaresindedir. Ama Han'ın elinde olan kısım, rahatça 100.000 süvari çıkarır. 19 şubat 1667'de Or Kapısı'ndan Ukrayna'ya çıktım. 5 saatte Kiğaç köyüne, 5 saatte Bay dibine, sabah Kez boyuna, Bahşılı, Kob koyuna, Çorgay'a, Sarıkamış'a geldim. Buralarda konaklayıp Kılburun kalesine vardım. Oradan Akkerman yoluyle Rûmeli'ne geçtim.

Bundan sonra Evliyâ, Silistre(Özü) eyâletine geçer.

XXII

IRAK

İmparatorluğun Arab Eyâletleri ve Irak

5 bahsimizde (XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVI) imparatorluğun Arab ülkelerini gözden geçireceğiz. Bu ülkeleri doğudan batıya doğru göreceğiz. Basra Körfezi'nden başlayıp Atlas Okyanusu'na doğru ilerliyeceğiz. Asya ve Afrika kıt'alarındaki Arab ülkelerine kuşbakışı göz atacağız. Arabistan'la Mısır'a «Maşrık = Doğu Ülkeleri», Kuzey Afrika'ya (Libya, Tûnus, Cezâyir, Fas) ise «Mağrib = Batı Ülkeleri» denmektedir.

Bu bahsimizde, Arab ülkelerinin en doğusundakini, Irâk'ı ve bu ülkenin hinterlandı olarak Irak'tan güneye doğru uzanan Arabistan yarımadasının doğu kısımlarını gözden geçireceğiz. Bu bölgede Osmanlılar önce 1515'te Kuzey Irâk'ı, Mûsul bölgesini ele geçirmişler ve bu bölgeyi Diyâr-ı Bekr eyâletine, Güneydoğu Anadolu'ya bağlamışlardır. Kaanûnî, babasının vezîri Bıyıklı Mehmed Paşa'nın fethettiği Kuzey Irâk'a, Orta ve Güney Irâk'ı, Bağdad ve Basra bölgelerini, 20 yıl sonra eklemiş ve Bağdad beylerbeyiliğini kurmuştur. Bu beylerbeyilik kurulunca, Mûsul bölgesi de Diyâr-ı Bekr eyâletinden alınıp buraya bağlanmıştır. Bu suretle bu eyâlet bütün Irâk'ı ve güneye doğru Doğu Arabistan'ı içine alıyordu. Bu kadar geniş ülkeler bir eyâlette idare edilemediği için önce Basra eyâleti, Bağdad eyâletinden ayrıldı. Yeni eyâlet, Güney Irak'la onun güneyindeki Basra Körfezi ülkelerini içine alıyordu. Gene çok geniş olduğu için Lahsâ eyâleti de, Basra eyâletinden ayrılarak kuruldu. Lahsâ eyâleti, Küveyt'i, Lahsâ'yı, Necd'i, Basra Körfezi'nin batı kıyılarını içine alıyordu. Sonra Kuzey Irak'ta da Bağdad'dan ayrılarak Şehr-i Zor veya Kerkük eyâleti kuruldu ki, bâzan «Mûsul Eyâleti» de deniyordu.

Irâk'ın klasik adı «Irâk-ı Arab»dır. «Irâk-ı Acem», Batı İran, yani İran'ın Acemler'le değil Türkler ve kısmen Kürdler'le meskûn eyâletleridir. Irâk-ı Arab'ın orta ve güneyi, Bağdad ve Bas-

ra tarafları büyük çoğunlukla Arablar'la meskûndur. Buralarda Türk, hele Kürd çok azdır. Fakat Kuzey Irak öyle değildir. Kuzey Irâk'ın Dicle'nin batısında kalan asıl Mûsul kısmında gene Arablar çoğunluktur, Türkler ve Kürdler daha azdır. Fakat Dicle'nin doğusunda kalan kısım, güneyde Diyâle ırmağına kadar Türk ve Kürd ülkesidir. Bu bölgede Arablar azınlıktır. Irâk'ın Suriye'ye yakın Fırat bölgesi ise, Rakka(Urfa) eyâletine ait olmuştur.

Basra Körfezi'nin Şattu'l-Arab'ın doğusunda kalan kısmı, İran'la Türkiye arasında çekişilir. Burası körfezin kuzeydoğu sahilleridir ve İran'ın Hûzistân eyâletidir ki, «İran Arabistanı» da denir. Zira İranlılar çoğunlukta olmakla beraber, hayli Arab şeyhliği de vardır. Üçüncü derecede Türk, dördüncü derecede de Kürd nüfus bulunmaktadır.

Basra Körfezi'nin batı kıyılarında ise Arab aşiretleri yaşar. İmparatorluk bu aşiretleri, Basra yahut Lahsâ beylerbeyiliği ile kontrol eder. Bahreyn adası ve Katar yarımadası bu bölgededir. Daha güneyde, Arabistan yarımasının(Cezîretü'l-Arab) en güneydoğusunda Ummân İmamlığı vardır. Burası bir Arab krallığıdır. Mezhebleri Hâricî/İbâdî'dir. Hükümdârı, bu mezhebin imâmıdır. Hâricîler, ne Sünnî'dir, ne de Şiî. Fakat Ummân'da büyük bir Sünnî azınlık da vardır. Ummân, Kaanûnî devrinden II. Abdülhamîd devrine kadar zaman zaman padişahın tâbiidir. Fakat burada direkt Osmanlı idaresi —bir kaç sahil şehri hariç— hiç bir zaman kurulmamıştır, bir himâye bölgesi, bir hinterlanddır. Lahsâ'nın batısında, yarımadanın tam ortasında büyük çöl bölgesine Necd denir ve en su katılmamış Arablar burada yaşar. Hepsi göçebedir, Bedevî'dir. Bu bölge de Basra veya Lahsâ beylerbeyisinin kontrolü altındadır. Necd'in kuzeyinde Şemmer ülkesi vardır, daha kuzeyi Irak, Suriye ve Ürdün'dür.

İnceliyeceğimiz Arab ülkelerinin en doğusundaki bu bölgedeki en mühim eyâlet, Bağdad eyâletidir ki, Irak eyâleti de denmiştir. Beylerbeyisi protokolde 5.'dir(Mısır, Budin, Rûmeli ve Anadolu beylerbeyilerinden sonra). Irak, Osmanlı devrinden asırlar öncesi, ilk Abbâsîler devrindeki, hattâ Arab öncesi Sâsânîler devrindeki mâmûriyetini kaybetmiştir. VIII. asırda Irak'ta 20 milyon nüfus yaşamış ve bunun 4 milyonu Bağdad ve banliyölerinde toplanmıştır. Fakat bu devir, çoktan mazi olmuştur. Gene de 1258 Moğol(İlhanlı) istilâsına kadar Bağdad, Abbâsî halîfelerinin kutsal taht şehri olduğu için çok itibarlıdır. Tarihte belirli ülkelerin ve şehirlerin kaderi vardır. Aynı parlaklığı hiç bir zaman muhafaza edemez ve daima zigzaglı bir çizgi takib ederler.

Irak, Fırat ve Dicle nehirleri ile can bulan bir ülkedir. Mısır'ın Nil ile can bulduğu gibi. Nil vâdîsi ve Mezopotamya, târîhin en eski iki medeniyet bölgesidir. Daha kıdemli ülkeler yoktur. Fırat'la Dicle birleşerek «Şattu'l-Arab» adını alır ve Basra Körfezi'ne dökülür; Basra Körfezi Hürmüz Boğazı yoluyle Umman Körfezi'ne, bu körfez Umman Denizi'ne, o da Hind Okyanusu'na açılır.

Bağdad, XVII. asırda hâlâ eski parlaklığından izler taşımaktadır. Evliyâ Çelebî (IV, 419), şehirde 665 cami ve mescid, 500 hamam, 700 tekke, 100 sebil bulunduğunu kaydeder.

Irak Arabları, Sünnî/Şâfiî veya Şiî/Câferî'dir. Üstelik Şiîler'in Kerbelâ ve Kûfe gibi kutsal hac yerleri, Hazret-i Hüseyn ile Hazret-i Alî'nin mezarları, buradadır. Onun için Safevî İran'ın gözü daima Irak'tadır. Esasen Osmanlı devleti, Irâk'ı Safevîler'den fethetmiştir. Onun için iki dev imparatorluk, Irak için çok büyük savaşları göze almışlardır. 1814'te Kerbelâ'ya hacı olmak üzere yalnız İran'dan gelen Şiîler'in sayısı 40.000'di (Cevdet, X, 150).

Kuzeydoğu Irak'ta, Kürd kesiminde Süleymâniye şehrini, Kaanûnî Sultan Süleyman kurmuştur, onun adını taşır. Süleymâniye'nin yerinde vaktiyle Timur'un tahrîb ettiği bir kalenin harabesi vardı. Bağdad beylerbeyisi Osman Paşa ile halefi Baltacı Mehmed Paşa, Kaanûnî'nin emriyle Süleymâniye kalesini inşâ ettiler. Şehr-i Zor'daki Zâlimkale'nin İranlılar elinde olmasına bir denge şeklinde yeni kale yapılmıştır.

Basra Körfezi'nde, Katar yarımadasının kuzeybatısındaki Bahreyn adası, 1559'da Murad Şâh idaresinde bir Arab şeyhliği iken, Osmanlı'ya tâbî oldu *(Mühimme,* III, 364, 366).

Basra limanı, 1695 yazında Arab Müntefik aşîreti Şeyhi Mânî tarafından işgal edildi. 1697 nisanında Safevîler, şehri Mânî'in elinden alıp 1701 şubatında Osmanlı devletine iâde ettiler *(Nusret-Nâme,* II-I, 66). Bu gibi misaller çoktur. Kerkük de bir kaç defa İran istilâsına uğramıştır. Irak tarafı, İran ile serhadd idi. Çölde ise devlet fikrinden mahrum Bedevîler'e karşı tedbir, bu bölgedeki Türk idarecilerinin başlıca görevleri arasında bulunuyordu. Ülkenin güney kesimindeki bazı gelişmeleri aşağıya kaydediyorum:

Basra ve Lahsâ Eyâletleri

1554'te Basra eyâletinin sancağı Lahsâ, ayrı eyâlet oldu. İlk beylerbeyi, Diyârbekir Fâtihi Akkoyunlu Vezir Bıyıklı Mehmed

Paşa'nın oğlu Bıyıklıoğlu Mustafa Paşa'dır ve sonradan meşhur Özdemiroğlu Osman Paşa da Lahsâ beylerbeyisi olmuştur. Mustafa Paşa, inci avcılığının büyük merkezi olan Bahreyn adasına seferiyle meşhurdur. Bu sefer için Mısır'dan emrine 200.000 altın verilmişti. Lahsâ eyâletinin sancakları bu ilk devirde şöyle idi: Lahsâ merkez, Katıyf, Bâdiye, Uyûn, Safve ve Tehmiye. Fakat bu 6 sancaktan başka, Necd'deki bazı aşîretler de göçebe sancak statüsü ile eyâlete bağlanmıştı. Katıyf'i, Basra beylerbeyisi Ali Paşa, 1550'de Arablar'dan alıp sancak yapmıştı. Deryâ sancağı idi, yani amiraller sancak beyi olarak gönderiliyordu.

Bıyıklıoğlu Mustafa Paşa, 30 eylûl 1559'a kadar 5 yıl Lahsâ beylerbeyisi oldu. 1559 aralığında öldü ve Bahreyn adasına gömüldü. Basra Körfezi'nin Bahreyn adasında yatan, aslen Akkoyunlu Türkmeni bir Türk beylerbeyisi... Trabzon sancak beyi iken, yeni-kurulan Lahsâ eyâletinin başına getirilmişti(*Mühimme*, II, 167). Ömer Bey ve Cemîle Hâtûn adlı iki çocuğu vardır. Yerine Murad Paşa, ondan sonra da Özdemiroğlu Osman Paşa Lahsâ beylerbeyisi oldular. Mustafa Paşa ve âilesinin Yemen beylerbeyilikleri için, Yemen beylerbeyileri listesine bakınız.

28 kasım 1534'te Bağdad'ı alan Osmanlılar, 1538'de Basra'yı almışlardır. 1538'de Hürmüz Arab Emîri de Osmanlılar'a tâbî oldu; Hürmüz Boğazı üzerinde idi. Aynı yıl Katıyf ve Bahreyn şeyhleri de padişahı metbû tanıdıklarını bildirdiler. Bağdad beylerbeyisi Ayas Paşa, 26 aralık 1546'da Basra'ya geldi ve Bilâl Mehmed Paşa'yı 1.000.000 akça sâlyâne hass ile beylerbeyi ilân etti. Bu suretle Basra eyâleti kuruldu ki, Hûzistân'ın güneyini, Kaarûn ırmağına kadar olan bölgeyi ve Basra Körfezi'nin batısını, sonradan Lahsâ eyâletini teşkîl edecek bölgeyi içine alıyordu.

Gerek Basra, gerek Lahsâ beylerbeyiliklerinde tımar sistemi yoktu. Görevlilere ve askere ödeme, sâlyâne yoluyle doğrudan doğruya eyâlet hazînesinden, vergilerden yapılıyordu. Kaanûnî devri sonlarına doğru Basra'da 2.200 yeniçeri ve diğer sınıflardan hayli asker vardı. Eyâletin sancakları ise şöyleydi: Basra merkez, Garrâf, Hemmâr, Medîne, Kurna, Rahmâniye, Zekiyye, Fethiyye, Sadr Sevib, Turre-i Cezâyir, Zernuk, Ebû-Arbe, Mâden, Kinkined, Vâkî, Cârûz, Taşköprü, Akçakale, Arca, Maharrî, Remle, Şerîr, hepsi 22 sancak(*Târih Dergisi*, XXV, 58-60). Fakat bazı sancaklarda tımar olduğu vesikalardan anlaşılıyor(eyâletin bütün sancak beylerinin adlarını veren 30 nîsan 1572 târihli vesika için bk. *Aynı Yer*, XXV, 66 v. dd.).

Basra'da mühim bir tersane de vardı. Ve burada Basra Körfezi'ne memur bir deryâ sancak beyi bulunuyordu. Kereste, Bi-

recik yoluyle nehirden Basra'ya sevk ediliyordu. 1563'te beylerbeyinin izniyle tersâneyi gezen Portekizli Simao da Costa (V, 141-2), henüz yapılmış 16-20 oturaklı 5 kadırgayı anlatmaktadır. Birecik tersânesinde inşâ edilmiş gemiler de gönderiliyordu. Gemi donanımı için malzeme, gene nehir yoluyle, Bağdad, hattâ Haleb ve Diyâr-ı Bekr eyâletlerinden sevk olunuyordu. Bir de çeşitli topların dökülebildiği bir topnâne mevcuttu. 1571'de Remle Kapdanlığı denen amirallik kurulduğu gibi, 1577'de Katıyf deryâ sancağı kuruldu ve buraya Basra'da donanma kedhudâsı Mahmud Reis tayin edildi.

Ummân Denizi'ne kadar olan bölgeyi kontrol etmek kolay değildi. Ummân İmamları, ismen devlete tâbî idiler. Meselâ 1780'de Ummân İmâmı'nın tâbiiyetini arz ve teyid ettiğini, Sadrâzam'ın kendisine bir buyrultu gönderdiğini Cevdet Paşa nakletmektedir (II, 148-9). Ummân İmamları, bilindiği üzere, daha erken devirlerde, Zengîbâr ile Tanganyika ve Kenya kıyılarını ele geçirmiş, hattâ nüfuzlarını Kongo'ya kadar uzatmışlardır. XIX. asırda bu bölge, bu suretle, dolayısıyle Istanbul'a tâbî bulunuyordu. Hâlâ Ummân'da saltanat süren hânedân ile, bir müddet önce Zengîbâr'da saltanatına son verilen hânedân aynıdır ve Arab'dır.

Bağdad Beylerbeyileri (x)

1 — Ramazânoğlu Uzun Süleyman Paşa (28.XI. 1534 — 1546)
2 — Ayas Paşa (1546 — 1549)
3 — Temerrüd Ali Paşa (1549 — 1552)
3 — A — Osman Paşa (1552)
4 — Baltacı Mehmed Paşa (1552 — 1566)
5 — Murad Paşa (1566 — 1574)
6 — Elvend-zâde Ali Paşa (1574 — 1591)
7 — Cağaloğlu Sinan Paşa (Sadrâzam) (1591 — 1595)
8 — Hasan Paşa (1595 — 1603)
9 — Kasım Paşa (1603)
10 — Sarıkcı Mustafa Paşa (1603 — 1608)
11 — Cağaloğlu Mahmud Paşa (7'nin oğlu) (1608 — 1610)
12 — Kadı-zâde Ali Paşa (1610 — 1614)
13 — Dilâver Paşa (Sadrâzam) (I.1614 — 1615)
14 — Mustafa Paşa (1615 — 1622)
15 — Yûsuf Paşa (1622 — 1623)
16 — Süleyman Paşa (1623)
17 — Bekir Paşa (1623 — 1624)
12.I.1624 — 24.XII.1638 = 14, 11, 13: Bağdad'da Safevî İşgali. 24. XII.1638: IV. Murâd'ın Bağdad'ı Yeniden Fethi
18 — Küçük Hasan Paşa (24.XII.1638 — 8. V. 1639)

(x) Hemen hepsi vezîr pâyesindedir.

19 — Derviş Mehmed Paşa(Sadrâzam)(8.V.1639 — 19.IV.1642)
20 — Küçük Hüseyin Paşa(2. defa: 19.IV.1642 — 3.IV.1644)
21 — Deli Hüseyin Paşa(Sadrâzam)(3.IV.1644 — 12.IX.1644)
22 — Mehmed Paşa(12.IX.1644 — 15.VIII.1645)
23 — Mûsâ Paşa(15.VIII.1645 — 27.IX.1646)
24 — İbrahim Paşa(27.IX.1646 — 29.XI.1647)
25 — Semiz Mûsâ Paşa(29.XI.1647 — 7.XII.1648)
26 — Dâmâd Melek Ahmed Paşa(Sadrâzam)(7.XII.1648 — 26.XI.1649)
27 — Nogay-zâde Arslan Paşa(26.XI.1649 — 1650)
28 — Merzifonlu Kaplan Mustafa Paşa(1650 — 1.IX.1650)
29 — Hüseyin Paşa(1.IX.1650 — 8.IX.1651)
30 — Kara Mustafa Paşa(8.IX.1651 — 7.IX.1653)
31 — Murtazâ Paşa(7.IX.1653 — 19.VII.1655)
32 — Ak Mehmed Paşa(19.VII.1655 — 19.XI.1656)
33 — Haseki Mehmed Paşa(19.XI.1656 — 20.VII.1659)
34 — Murtazâ Paşa(2. defa: 20.VII.1659 — 29.II.1662)
35 — Kanbur Mustafa Paşa(29.II.1662 — 28.XII.1663)
36 — Pamuk Mustafa Paşa(28.XII.1663 — 25.VII.1664)
37 — Kara Mustafa Paşa(2. defa: 25.VII.1664 — 11.VI.1665)
38 — Uzun İbrahim Paşa(11.VI.1665 — 9.IV.1667)
39 — Kara Mustafa Paşa(3. defa: 9.IV.1667 — 10.V.1671)
40 — Silâhdâr Hüseyin Paşa(10.V.1671 — 23.VIII.1674)
41 — Abdurrahman Paşa(25.VIII.1674 — 11.V.1676)
42 — Kaplan Mustafa Paşa(11.V.1676 — 31.X.1677)
43 — Ömer Paşa(31.X.1677 — VII.1681)
44 — İbrahim Paşa(VII.1681 — 12.IX.1684)
45 — Ömer Paşa(2. defa: 12.IX.1684 — X.1687)
46 — Kedhudâ Sarhoş Ahmed Paşa(X.1687 — X.1688)
47 — Ömer Paşa(3. defa: X.1688 — 1689)
48 — Hasan Paşa(1689 — 12.IX.1691)
49 — Bezirgân Ahmed Paşa(12.IX.1691 — 18.VI.1692)
50 — Kedhudâ Ahmed Paşa(18.VI.1692 — 3.I.1694)
51 — Kalaylı Hacı Ahmed Paşa(3.I.1694 — 1696)
52 — Ali Paşa(1696 — 1697)
53 — Hasan Paşa(1697 — 1699)
54 — İsmail Paşa(1699 — 10.III.1701)
55 — Ali Paşa(10.III.1701 — 1702)
56 — Yûsuf Paşa(1702 — 1703)
57 — Ali Paşa(1703 — 1704)
58 — Hasan Paşa(1704 — 1724)
59 — Ahmed Paşa(58'in oğlu)(1724 — 1734)
60 — İsmail Paşa(1734 — 1735)
61 — Topal Mehmed Paşa(1735 — IV.1742)
62 — Hacı Ahmed Paşa(IV.1742 — XI.1747)
63 — Kesriyeli Ahmed Paşa(XI.1747 — 1.XII.1748)
64 — Tiryâki Hacı Mehmed Paşa (Sadrâzam)(1.XII.1748 — XII.1749)
65 — Seyyid Mehmed Paşa(Sadrâzam)(XII.1749 — XII.1752)
66 — Süleyman Paşa(59'un damadı)(XII.1752 — 1762)
67 — Kedhudâ Ali Paşa(1762 — 1764)
68 — Ömer Paşa(59'un damadı)(1764 — 15.X.1780)

69 — Süleyman Paşa(15.X.1780 — 1802)
70 — Ali Paşa(1802 — VIII.1807)
71 — Süleyman Paşa(69'un yeğeni)(VIII.1807 — XI.1810)
72 — Abdullah Paşa(XI.1810 — II.1813)
73 — Said Paşa(II.1813 — 20.XI.1816)(70'in oğlu)
74 — Dâvûd Paşa(23.XI.1816 — IX.1831)
75 — Ali Rızâ Paşa(IX.1831 —)
76 — Müşir Nâmık Paşa(XI.1851 — 5.VIII.1853 + 29.IX.1861 — 1867)

Yukarıdaki listeyi —az değiştirip düzelterek— Zambauer'den aldım. Hayli uğraşmak icâb ediyor. Bu işi bu defa yapamadım. Maksadım çok dakik bir liste vermek değil, başlangıcından Tanzimat yıllarına kadar Bağdad beylerbeyilerini göstermektir. Bağdad, Basra ve Mûsul, imparatorluğun sonuna kadar 3 eyâlet merkezi olmuştur. İngilizler, 21 kasım 1914'te Basra'yı, 11 şubat 1917'de Bağdad'ı ve 3 kasım 1918'de de Mûsul'u alarak Türkler'in Irak'taki hâkimiyetlerine son vermişlerdir. Misâk-ı Milli sınırları içine girmesine rağmen Mûsul eyâleti, kurtarılamamış ve Lausanne'da harcanmıştır.

Son yıllarda bugünki Irâk'ı teşkil eden üç Osmanlı eyâletine(Musul, Bağdad, Basra), daha çok Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne(Siyasal Bilgiler) me'zunlarının tâyin edildiği görülür. Bunlardan Basra eyâleti, bugünki Suûdi Arabistan'ın Hicâz ve Asîr dışındaki büyük topraklarını ve Küveyt gibi Körfez emâretlerini de içine alıyordu. Mülkive me'zûnu Meşrûtiyet Basra vâlileri(umûmi vâli) şunlardır: Hüseyin Celâl Bey(2.X.1910 — 18.IX. 1911), Mehmed Alâeddin Bey(IX.1913 — XI.1914), vekâleten İsmâil Kemâl (Alpsar) Bey ve son Basra vâli vekili olarak 1914 aralığında atanan İsmâil Hakkı Bey. Mülkiyye me'zûnu son Bağdad vâlileri: Hüseyin Celâl Bey(23. VI.1913 — 13.IV.1914), vekâleten Ispanakcı-zâde Tayyâr Paşa'nın oğlu Memdûh Sermed Bey(20.II.1916-23.VIII.1917). Mülkiyye me'zûnu Musul vâlileri: Haydar Hilmi(Vaner) Bey(XII.1916-27.IX.1917), vekâleten Mustafa Nûri Bey(27.IX.1917 — IV.1918), son vâli olarak Ispanakcı-zâde Memdûh Sermed Bey(IV.1918 — 26.X.1918). Bu arada ünlü şâir, edib ve gazeteci Said Paşa-zâde Süleyman Nazif Bey, her üç eyâletin de vâliliğinde bulunmuştur: Basra(IX.1909 — X.1910), Musul(IX.1913 — XII.1914), Bağdad(XII.1914 — VI.1915).

Evliyâ Çelebi, Irâk'ı sathi şekilde gezmiş, bir çok yerini görmemiştir. IV. cildinin en sonunda Irak seyahatini anlatmaktadır. İran'dan Irâk'a Osmanlı topraklarına Derteng Boğazı'ndan girer:

Derteng

Bağdad eyâletinde sancak merkezidir. Büyük sancaklardandır. Sancak beyi hassı 430.000 akçadır, ayrıca yılda 20 kese tahsisatı vardır. Kadısı günde 150 akça + yılda 5 kese tahsisât alır. Merkez kazâsında 90 kadar köy vardır. Kalesinde 300 kadar hisâr eri mevcuttur. Buradan Derne, kıbleye doğru 9 saattir.

Derne

Bağdad eyâletinde sancak merkezidir. Büyük sancaklardandır. Sancak beyi hassı 406.931 akçadır. Sancakta 1.000 kadar asker vardır. Kadısı 150 akça yevmiyelidir.

Derne ile Geylân arasında Hânkaah-ı Kebîr, Hânkaah-ı Sagıyr ve Hârûniyye konakları vardır. Üçü de Derne sancağında nahiye merkezidir. İlkinde 1.000 kadar ev ve bir kaç cami ve mescid vardır, büyükce kasabadır. İkincisi 500 hâne kasabadır. Hârûniyye ise, Hânkaah-ı Sagıyr'den kıbleye doğru 8 saattir. Hârûnu'r-Reşid kurmuştur.

Geylân

Bağdad eyâletinde sancak merkezidir. Küçükle orta arası sancaklardandır. Sancak beyi hassı 200.000 akçadır. Kadısının pâyesi 150 akçadır.

Sâlih

Bağdad eyâletinde küçükle orta arası bir sancak merkezi ve beyinin hassı 200.000 akça, kadısının yevmiyesi 150 akçadır.

Karadağ

Bağdad eyâletinde büyük bir sancak merkezidir. Sancak beyi hassı 884.387 akçadır. Yurdluk denen, aynı aileye verilen sancaklardandır.

Karadağ'dan Hârûniyye'ye döndüm. Kıbleye doğru 7 saat köyler içinden geçerek Şehribân'a geldim. Burada halk Türk'tür.

Zengâbâd

Bağdad eyâletinde orta derecede bir sancaktır. Beyinin hassı 270.000 akçadır. Yılda 18 kese de tahsisatı vardır. 150 akça pâyeli kadısı, merkez kazâsının 70 köyü vardır. Sancakta 1.000 kadar asker bulunur. Bağdad'daki ordunun maaşları, bu sancağın vergi gelirinden ödenir ki, 40 yük'tür(4.000. 000 akça).

Kıbleye doğru 5 saat sonraki konak Kızıl Rabat, Zengâbâd merkez kazâsının nahiyesidir. Bundan sonraki konak olan Yâkuube de nahiye merkezidir.

Bayat

Bağdad eyâletinde sancak merkezidir. Burada oturan Türkmen aşiretinin adını taşır ki, şair Fuzûlî, bu aşirettendir. Küçükle orta arası sancaklardandır. Süleyman Han Kanunu mûcibince beyi 200.000 akça hass alır. Kadısı 150 akçalıktır.

Yenikasaba

Bağdad eyâletinde orta ehemmiyette sayılan bir sancak merkezidir. Bey hassı 260.000, kadı yevmiyesi 150 akçadır. Bu sancakta tımar teşkilâtı yapılmıştır. Merkez kazâsının 86 köyü vardır.

Kerend

Bağdad eyâletinin orta ehemmiyette sayılan bir sancağının merkezidir. Bey hassı 230.926 akça ve kadısının yevmiyesi 150 akçadır. Bu sancağın vergi geliri de Bağdad askerine ayrılmıştır.

Kıranye

Bağdad eyâletinde küçükle orta arası bir sancağın merkezidir. Bey hassı 200.000 ve kadısının yevmiyesi 150 akçadır. Bağdad beylerbeyinin hassı, gelirinin büyük kısmını alır.

Bağdad

Peygamberimiz'in doğum gününde(Ocak 1656) Bağdad'a girip derhal Vezir Sarayı'na gittim. Beylerbeyinin elini öpüp Melek Ahmed Paşa'nın nâmelerini, murassâ kılıç ve murassâ tirkeş hediyelerini verdim. Beylerbeyi, kardeşini Safeviler'in elinde esirlikten kurtardığım için bana teşekkür etti.

Bağdad kadar meşhur şehir yeryüzünde azdır. Önce Kaanûnî Sultan Süleyman, bir asır sonra da IV. Murad Han, Safeviler'den fethetmişlerdir. Süleyman Han, yalnız İmâm-ı Âzam ve Abdülkaadir Geylânî'nin türbelerinin tamiri için 100.000 altın vermiştir. Şehir deniz seviyesinden 38 metredir. Dicle'nin doğu kıyısında kurulmuştur ve doğu tarafından da Diyâle ırmağı akar.

Murad Hân'ın Bağdad'ı Safeviler'den geri alması, asrımızın en büyük harbidir. Bağdad'da 11 Safevî hanı(beylerbeyi) ve 70 Safevî sultânı (sancak beyi), 110.000 Safevî askeri, 30.000 Safevî esnâfı vardı. Murad Hân'ın askeri 170.000 kişi idi. 40 gün 40 gece bir dakika ara verilmeksizin iki taraftan top, tüfek, kumbara, barut tulumbası ateşi devâm etti ve 16 lâğım atıldı. Sadrâzam Tayyar Mehmed Paşa şehîd oldu ve Kara Mustafa Paşa, sadrâzam oldu. 87.000 Safevî askeri öldü.

Murad Han, çok tahrip gören Bağdad'ı imar etmek için büyük para harcadı. İmâm-ı Âzam Ebû-Hanîfe Hazretleri Efendimiz'in mübarek türbesine Şiî İranlılar, türlü hakaretler etmişlerdi. Murad Han, atası Süleyman Hân'ın yaptırdığı türbenin aynı şekilde inşâsını emretti. Bütün kafes şebekesi som gümüşten yapıldı. Altın ve mücevherli yüzlerce kandil kondu. Saâdetlü kapısı ve eşiği gümüşten yapıldı. İmâm Mûsâ Kâzım, Abdülkaadir Geylânî, Şeyh Şihâbeddin Sühreverdî Hazarâtı'nın türbeleri de aynı şâşaa ile yapıldı. Doğrusu Murad Han, Bağdad'a çok himmet etti.

Sultan Murad, Bağdad'da iken, bütün Irak ve diyâr-ı Arab itâat etti. Basra hâkimi Efrâsyâb Han, Basra'nın ve Kurna'nın anahtarlarını gönderdi. Murad Han, Basra eyâletini ona verdi. Lahsâ hâkimi Şefî Han 60, Ummân hâkimi Zeyneddin Han 70 kale anahtarını Murad Hân'a gönderdiler. Yemen, Aden, Arabistan taraflarından bütün şeyhler, itaatlerini arzettiler ve en değerli hediyeler gönderdiler. Hindistan pâdişâhı Timuroğlu Şâh-ı Cihân, hediyeler göndererek tebrik etti. Velhâsıl Murad Han yeryüzüne öyle bir sıyt-ü şöhret, şân-ü seref ve velvele saldı ki, benzerini görmek için bir asır geriye, Süleyman Han çağına dönmek lâzımdır. 600 Arab kabilesi şeyhi Bağdad'a gelerek, Murad Hân'ın huzûrunda zemine kapandı. Getirdikleri küheylân atların ve hediyelerin haddi hesabı yoktu. Yemen, Ummân, Hadramût gibi Arabistan'ın uzak yerlerinden gelenler de çoktu. Sonra 1.060 Kürd beyi gelip Cihan Padişahı'nın eşiğine yüz sürüp şereflendiler.

Murad Han, Bağdad beylerbeyiliğini 8.000 yeniçeri ile Küçük Hasan Paşa'ya vezâret pâyesiyle verdi. Paşa, Safevî beylerbeyisi Bektaş Hân'ın sarayına yerleşti. 500 akça pâyeli bir molla, Bağdad kadısı oldu. Zeynülâbidin Efendi, Bağdad Hanefî Müftüsü tayin edildi. Bektaş Ağa, 40 oda(bölük) yeniçeri ile Bağdad'da bırakıldı. 10 oda cebeci ve 2.000 topçu Bağdad kalesine memur edildi. Kalede 1.060 balyemez, kolomborne, şâhî, saçma, havan, şayka, darbzen topu vardır. Böyle bir top parkı imparatorlukta ancak Istanbul, Çanakkale, Budin, Rodos'ta vardır. Hasan Paşa ve Zulfekar tepelerine, Küçük Hasan Paşa tabyasına, Akkapı'ya, Karanlık Kapı'ya, Acem burcuna, Mûsâ Paşa tabyasına, iç hisâra, en büyük balyemez topları yerleştirilmiştir. Kalenin yeniçeri ağası, cebecibaşısı ve topçubaşısı, yüksek rütbeli zâbitlerdir.

Bağdad'ın diğer yüksek görevlileri arasında şunlar sayılabilir: Vezir kedhudâsı, şehir subaşısı, sancak beyi pâyesinde olan eyâlet defterdârı, gümrük emîni, 300 çavuşa bakan çavuşlar kadhudâsı, çavuşlar emîni, çavuşlar kâtibi, alay beyi, çeribaşı, tımar defterdârı, defter kedhudâsı, defter emini, vezir divân efendisi, muhzırbaşı, başçavuş, yeniçeri efendisi, rûznâmçeci, mevkuufâtî, muhâsebeci, muhtesib, tâhir subaşı, şehbender, iç kale dizdârı, dış kale dizdârı, Kuşlar Kalesi dizdârı, İmâm-ı Âzam Kalesi dizdârı, 500 askeri olan sağ kolağası, 1.500 askeri olan sol kolağası, 3.000 tüfeklisi olan yerli yeniçeri ağası, 1.000 askeri olan Garb Hisârı ağası, 1.000 adamı olan barutçubaşı, 500 adamı olan mimarbaşı, şehremini, harâc ağası, sipahi kedhudâ-yeri, zeâmet defterdârı...

Murad Han, İmâdiye Kürd beyi Yûsuf Han, Bağdad'a gelmediği için kızmıştı. Melek Ahmed Paşa, Yûsuf Hân'ı tevkıyf etti, Âmid'e götürüp habsetti, sonra 1.000 kesesini alıp serbest bıraktı.

Bağdad eyâleti, 18 sancaktır. 11 sancakda tımar ve zeâmet yok, sadece sancak beyi ve beylerbeyi hassı vardır. 7 sancakda tımar ve zeâmet teşkilâtı da mevcuttur. «Arz-ı Memleket» denen tımarlı sancaklar Bağdad merkez, Hille, Zengâbâd, Cevâriz Remâhiye, Çengûle, Karadağ sancaklarıdır. «Arz-ı Irak» denilen tımarsız sancaklar ise şunlardır: Derteng, Semâvât, Bayat, Derne, Vâsıt, Kerend, Demirkapı, Geylân, Sâlih, Kıranye ve Mihbâlâ. Bunlardan başka bir de İmâdiye Kürd sancağı vardır ki, ocaklıktır, sancak beyleri aynı aileden seçilir. Fakat İmâdiye sancağı bazan Şehr-i Zor(Kerkük, Mûsul) eyâletine bağlanır. Bağdad eyâletinin güne-

yinde Basra eyâleti, onun güneyinde de Lahsâ eyâleti vardır. Şimdi Efrâsyâboğlu Hüseyin Paşa, Basra beylerbeyisidir. Lahsâ'nın güneyindeki(Ummân) batısındaki(Necd) ülkelerde büyüklü küçüklü şeyhler vardır. Bâzı aşiretler sancak itibar edilmiştir. Fakat buraları çöldür ve mülkî teşkilât kurulmamıştır. Şeyhler beylerbeyilere yıllık vergilerini gönderirler. Meselâ Basra veya Lahsâ eyâletine bağlı şeyhler, hem o eyaletlere vergi gönderir, hem de bu taraftaki beylerbeyilerin ulusu olan Bağdad vezîrine yıllık muntazam haraç verirler. Süleyman Han Kanunu böyledir.

Bağdad beylerbeyisi olan vezîrin yılda 1.006.000 akça hassı ve 400 kese(16.000.000 akça) tahsisatı vardır. Bağdad, büyük eyâletlerden sayılır. Beylerbeyi hassı, 76 kalem hâlinde idare edilir. Büyük teşkilâttır. Zira eyâlette 40.000 asker bulunur. Askerî masrafların yıllık tutarı 8.020 kesedir(320 milyon akçadan fazla = 45,5 milyar TL.). Fakat şimdi bir mıkdar azaltılmıştır. Zira İran ile sulh hâlidir. Askerî masraflar, 40 kalem hâlinde idare edilir. Beylerbeyi, mühimmat, cebhâne, silâh ve asker bakımından sorumludur. Bunların mükemmel halde tutulması şarttır. Bu yüzden nice beylerbeyi, Dîvân-ı Hümâyûn tarafından cezalandırılmıştır. Zira İran'a sefer olsa, çok defa Bağdad vezîri, serdâr olur ve diğer beylerbeyiler onun maiyetine verilir. Ancak çok büyük seferlerde Istanbul'dan vezir veya vezîr-i âzam gönderilir. İran üzerine yalnız 3 padişah, Yavuz Selim Han, Süleyman Han ve IV. Murad Han sefere çıkmışlardır. Zira Avrupa seferlerine benzemez, çok meşakkatlidir ve uzun sürer. Fâtih de sefere çıkmıştır ama, o devirde İran'da Şiî Safeviler değil, Sünnî Akkoyunlular vardı ve Safeviler kadar güçlü değildiler ve Osmanlı sınırı bu kadar doğuda değildi.

Bağdad mollası(kadısı), günde 500 akça + yılda 800.000 akça + 10.000 altın tahsisat alır. Büyük makamdır. Bağdad yeniçeri ağasının yıllık maaşı 1.500 altın ve yıllık tahsisatı 50.000 altındır. Eyâlet defter kedhudâsının hassı 100.000 akça, tımar defterdârının zeâmeti 80.000 akçadır. Sancak beylerinin hassı, Süleyman Han Kanunu'na göre şöyledir: Zengâbâd 270.000, Cevâriz 220.000, Hille 951.000, Remâhiye 445.000, Çengûle 200.000, irsî olan Karadağ 804.387, Derteng 250.000, Semâvât, 255.000, Derne 405.931, Karahan 200.000, Geylân 200.000, Vâsıt 220.000, Kened 239.260, Nâpûr 200.000, Mihbâlâ 426.000.

Bağdad Şehri

Şehir, 28.800 arşın sûr ile çevrilmiştir. Diğer bir tâbirle 2,5 fersahtan 200 arşın eksiktir. Çok büyük kaledir. Mil hesabıyle 7 milden 800 arşın fazladır. Hendeği fazla derin değil, fakat 60 arşın enindedir. İçinden Dicle suyu akar. Akkapı tarafındaki hendek ise çok derin kazılmıştır. Dicle boyu baştan başa rıhtımdır. Sûrların iç yüzü kemerli olduğu için top tahribatı çok az olur. Murad Hân'ın Bağdad muhasarasında bir çok Osmanlı güllesi, ancak gülle cürmü kadar delik açabilmiş, sûrları yıkamamıştır. Sûr yüksekliği 60 arşındır. Sûr eni 10 ilâ 15 arşındır. Her akşam kalede mehter çalar. Bağdad mehter-hânesi 8 kat olmakla muhteşemdir. İç kalede çalar, Âzamiyye'ye kadar ses duyulur. Büyük kûsu, görülecek şeydir. Üç ayak merdivenle çıkılır. Sesi yer göğü inletir. Bu kadar büyüğünü görmedim. «Bağdad Kûsu» diye Türkiye ve İran'ın her tarafında bilinir, meşhur olmuştur. Kuzeye bakan İmâm-ı Âzam Kapısı'na hendek üzerindeki

köprüyle geçilir. Balyemez toplar yerleştirilmiştir. Karanlık Kapı, bir kaç kat demir kapıdır. Bunun da köprüsü vardır. İç kalenin Uğrun Kapı'sı her zaman kapalıdır, kimse açtıramaz. İç kalede şimdi Murad Han Câmii denen Süleyman Han Camii ile Şâtır Hüseyin Paşa Hamamı vardır.

665 câmî ve mescid vardır. Şeyh Abdülkaadir Geylânî Câmii'ni Süleyman Han yaptırmıştır. Hüseyin Paşa, Murad Paşa Camileri, ikişer minarelidir. Haseki Mehmed Paşa Camii yenidir. Osmanlı öncesi camileri sayılamıyacak kadar çoktur. Abbâsîler'den ve sonraki devirlerden kalmıştır.

Mercâniye ve Hulafâ Medreseleri'nde yüksek ilimler gösterilir. Pek çok medrese ve mekteb, 6 dârülkurâ, 70 kadar dârülhadîs vardır. Dârülhadîslerin şimdi 4 kadarı tedrîsat yapmaktadır, diğerleri harabdır. Cağaloğlu Dârülkurâsı mükelleftir. Mevlevi-hânesi meşhurdur. 700 kadar tekke vardır. Her türbenin yanına bir tekkecik yapmışlar. 200 çeşme, 100 sebil vardır, suları Dicle'den gelir. At Meydanı'nda Murâd Çeşmesi, Haydar Çelebi, Hüseyin Paşa, Mustafa Paşa, Hasbullah Çelebi, Ebû-Bekir Hoca Sebilleri, güzel Osmanlı eserleridir.

Bağdad, 24 semte ayrılır. 150 kadar saray vardır. Paşa Sarayı 200 odalıdır, bahçesi Şam fıstığı ağaçlarıyle kaplıdır. Sipahi Pazarı başında İbrahim Hanı, Saraçhâne başında Cağaloğlu Hanı, Murad Paşa Hanı, Mahkeme karşısında Basralı Hanı, Haleb Camii Hanı, Kadı Sarayı karşısında Hurmalı Han, Kozabaşı'nda Kereste Hanı, hanlarının en büyükleridir. 2.000 kadar dükkânlı pazarı, bedesteni, Uzun Çarşı'sı, Saraçhâne'si, Kuyumcular Çarşısı, Gazâzlar Çarşısı, Karanlık Kapı Çarşısı, Köprü Kapısı Çarşısı, Murad Paşa Çarşısı, Curcabaşı Çarşısı, Hafâflar Çarşısı ve diğer küçük çarşıları vardır.

Her meslek erbâbı mevcuttur. Hekim-zâde Hamza Çelebi, Kehhâloğlu Rızâ Çelebi, Hasan Yâr Çelebi en meşhur tabibleri, Mehmed ve Ali Çelebiler de en usta cerrahlarıdır, bir yarayı üç günde şifâyâb ederler. 40 kadar dîvân sahibi şairi mevcuttur.

500 kadar saray ve konakta hususî hamam, hayli de çarşı hamamı vardır. Cağaloğlu Hanı yanında Bektaş, Hafaflar, Mahkeme yakınında Kadı, Karanlık Kapı'da Tabaklar, Abdülkaadir Geylânî, Şeyh Ali, Hasbullah, Haydar Çelebi, At Meydanı'nda Şâbân Efendi Hamamları güzeldir. Abdülkaadir Geylânî, Şehâbeddin Sühreverdî, İmâm-ı Âzam ve Mûsâ Kâzım İmâretleri'nin hepsi Süleyman Hân'ın hayır eseridir, Murad Hân onarmıştır.

Şehirde 8 kilise, 3 havrâ mevcuttur. Çoğunluk Sünnî ve Şiî Arab'dır. Türk de pek çoktur. Bir mıkdar Kürd, Acem, Yahudi, Ermeni vardır. Bağdad eyâleti 75 kazâdır. Şehir büyük sanayi merkezidir. Kuyumculuk, dericilik, demircilik, terzilik çok ileridir. Bağdad kılıçları ve ceylan derisi özengileri dünyaca meşhurdur.

Güvercin Postası (Berîd)

Doğu tarafında Tâk-ı Kisrâ vardır. Sâsâniler'den kalmıştır. Dicle Köprüsü, 45 parça tonbaz gemi birleştirilerek yapılmıştır. Kâgir değildir ama, gördüğüm en büyük ve hayrete değer köprülerden biridir. Kuşlar Kalesi ile Köprü Kapısı arasındadır ve kıbleye bakar. Bu köprünün bakımı için

yılda 3.000 altın harcanır. Çevrede çok harabe vardır. Medâin harabeleri meşhurdur. Sâsâniler devrinde İran'ın taht şehri idi. Şehrin Kuşlar Kalesi de görülecek yerlerdendir. Bağdad güvercinleri pek meşhurdur, son derecede iyi terbiye edilirler. 250 altına kadar satılan güvercin vardır. İlk işitildiği zaman mübalağa gibi gelir. Fakat büyük paraya satılan güvercinler, en uzak ülkelere gidip dönmeyi öğrenmişlerdir. Daha yakın ülkelere gidip dönenler daha ucuzdur. Bunlar mektup taşırlar ve mektupların cevaplarını inanılmaz sür'atle getirirler. Gidecekleri yerden başka yerde konmaz ve asla yakalanmazlar. Hindistan, Yemen, Fas, Mısır, Cezâyir, Tûnus, Hicâz'ın çeşitli şehirlerine gidip gelirler.

Âzamiyye

Âzamiyye, Bağdâd'ın az dışındadır. Kalesini Süleyman Han yaptırmıştır. İmâm-ı Âzam'ın muhteşem ve mübârek türbesi buradadır, mezhebimiz Hanefî mezhebinin kurucusu ve en büyük İslâm hukukçusudur. Türbeyi pek muhteşem yaptıran Süleyman Han buraya kale, cami, imâret, han, hamam, 45 dükkân inşâ ettirmiştir. Kalesinde toplar, dizdâr, 150 kadar asker vardır. Dikdörtgen şeklindedir. Çevresi 8.000 arşındır. Sûr dışı bahçeler içinde varoştur. Bağdâd'a evvelce 1648 aralığında, dayım Melek Ahmed Paşa, Bağdad beylerbeyisi olduğu zaman beraber gelmiştim. 7 yıl sonra tekrar gelmek nasîb oldu. Melek Ahmed Paşa da İmâm-ı Âzam Türbesi'ne yeni odalar yaptırmış, zevcesi Murad Han kızı Kaya Sultan bir altın kandil göndermiştir. 15 yıllık Safevî işgalinde harâb edilmişken, 1639'da Murad Han, aynen imar etmiştir. Çok altın ve gümüş gittiği için büyük masraf olmuştur. Gelen her beylerbeyi âvize, kandil gibi çok değerli bağışlarda bulundukları için, burası gûyâ bir hazînedir.

Kâzımiyye

Kâzımiyye, Bağdad dışında diğer bir banliyödür ve Âzamiyye'den uzaktır. Burada İmâm Mûsâ Kâzım yatar. Şiîler'ce mübârektir. Hazret-i Alî nesli ve Peygamber torunu olduğu için Sünniler de çok hürmet ederler. Türbeyi Hârûnu'r-Reşîd yaptırmıştır. Her taraf gümüştür ve mücevherli âvizeler, kandiller, şamdanlarla donatılmıştır. Süleyman Han, sonra Murad Han, yeniden yaptırmışlardır. Zengin vakıftır. 200 hademesi vardır. İran'dan buraya çok ziyaretçi gelir. Bir çok İranlı büyük, vasıyetleri üzerine İran'dan cenazeleri getirilip buraya gömülmüşlerdir. Kasabada 2.000 kadar bağlı bahçeli, hurmalı ev vardır. Âzamiyye ile arasında nehir akar. 300 kadar dükkân, imâret, cami, han, hamam, mescidler, tekkeler, mektebler, medreseler mevcuttur. Mûsâ Kâzım'ın yanında 9. imâm olan ve 21 yaşında ölen torunu İmâm Muhammed Takıy yatar.

Evliyâ Çelebi'nin IV. cildi burada biter ve V. cildinde aynı bahse devâm eder:

Kuşlar Kalesi'nden kalkarak Bağdâd'a vedâ ettim. 6 saat çöl içinde gidip iki defa da arslanlara rastlayıp Kerh-ı Mârûf'ta konakladım. Türbesini ve camiini Melek Ahmed Paşa 8 yıl önce tamir ettirmişti. Burası 45 hânedir. Bundan sonra kuzeye doğru ikinci konak Tell-i Gûs'tur. Sonraki konak Sömpeke kasabası da bir kanal üzerindedir. Nahiye merkezidir. Ka-

sabayı Murtazâ Paşa kurmuş ve kanalı temizletmiştir. Dâimâ kuzeye doğru bundan sonraki konak Herbeli kasabası da nahiyedir. Sonra Gurâbî Âşık kalesi gelir, nahiyedir ve içinde asker vardır. 8 saat sonra Tekrit kalesi, 29 saat sonra Acısu, 7 saatte Toprakhisar, 8 saatte Kargaçamı, çöl üzerinde daima kuzeye doğru 4 saatte Ali Hamamı, 4 saat sonra büyük Mûsul şehri, sonra Tell-Akar kalesi, Kefrsûsâ kalesine geldim. Cizre'nin nahiyesidir. Buradan 16 saat giderek Mûsul'a döndüm. Eyâlet merkezidir. Mûsul beylerbeyisiyle görüştükten sonra şehirden ayrıldım. Ahvâz harabesi, Zâb suyu, Nebeveyn kasabası, 500 hâne Menâr Kürd Yezîdî kasabası nahiyesi, sancak merkezi Dasni, Şeyh Hâlid Türbesi, Cûdî kasabası, Resûr kasabası, 600 hâne Rişeru kasabası, Tınaz kasabasında konakladım. Buralarda Kürdler meskûndur. 6 saat sonra İmâdiye sancağında Resâned kasabasına, Kürdilân Yezîdî kasabasına, Kelek-i Mervân köyüne uğrayıp Mûsul eyâletinden çıktım ve Siird yoluyle Van'a dönüp Melek Ahmed Paşa'ya seyahatimi anlattım.

Evliyâ Çelebi, bize Bağdad eyâletini sathî şekilde anlatmış, Kerbelâ ve Necef(Kûfe) gibi Şiî kutsal yerlerine de gitmemiştir. Basra ve Lahsâ eyâletlerine yani güneye hiç gitmemiştir. Mûsul eyâletini 8 yıl ara ile iki defa gezdiği halde, çok sür'atle gittiği için hiç anlatmamıştır. Bir çok seyâhatleri mektup götürmek gibi siyâsî misyonlarla ve diplomatik kuryelik göreviyle yapıldığı gibi, bir çok yerden geçmiş, fakat kalıp görememiştir.

XXIII

SURİYE ve FİLİSTİN

Doğu Akdeniz Üzerindeki Arab Eyâletleri

Bu bahiste Suriye ve Filistin ülkelerini gözden geçireceğiz. Bu topraklar üzerinde şimdi Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrâil devletlerinin tamamı bulunmaktadır. Buraları Yavuz Sultan Selîm'in hepsini 1516 yazında ve sonbahârında fethettiği ülkelerdir. Mısır-Suriye Türk Memlûk imparatorluğunun tamamını bir seferde fetheden Selim Han, önce bu toprakları alıp hemen Mısır'a girmiştir.

Bu ülkeler, Arab ülkeleridir. Arablar oturur ve Arabca konuşulur. Ama yer yer Türkmen aşîretleri olduğu gibi, şehirlerde yerleşmiş pek çok Türk de vardır, bilhassa Haleb ve Şam gibi büyük şehirlerde. Burada Yavuz, Haleb ve Şam (veya Suriye) eyâletlerini kurmuştur. Haleb eyâleti, Kuzey Suriye'den başka bir takım Anadolu topraklarını da içine almaktadır. Şam eyâleti ise Orta ve Güney Suriye ile Lübnan, Filistin ve Ürdün'ü ihtivâ etmektedir. Sonradan Lübnan toprakları üzerinde kurulan Trâblusşâm eyâleti, Şâm eyâletinden ayrılmıştır. Daha güneyde, Filistin'de 1661'de kurulan Sayda eyâleti de Şam'dan ayrılmıştır.

Suriye'nin Fırat'ın doğusunda kalan kısmı, Rakka (Urfa) eyâletine bağlı olmakla, evvelce Doğu Anadolu bahsinde görülmüştü.

Bu bölgede Lübnan dağlıktır ve Lübnan Dağları 3.086 metreye kadar yükselmektedir. Güney Suriye'de Havrân'da ise 1.839 metreye yükselen bir zirve vardır. Haleb, deniz seviyesinden 370 metredir. Lût Gölü ve Şerîa vâdîsi ise deniz seviyesinin altındadır. Burada İslâm'ın Mekke ve Medîne'den sonraki 3. kutsal şehri Kudüs bulunmaktadır, ki, Mûsevî ve Hıristiyan dinlerinin de en kutsal şehridir. Bütün bu Suriye-Filistin toprakları, Hazret-i Ömer'in

hılâfetinde(634-644), Bizans'tan fethedilmiştir. XI. asır sonlarından, Selçuklu devrinden beri de Türk devletlerinin elindedir.

Bölgede Arab ve Türk'ten başka mühim unsur yoktur. Çok az Yahudi, Arabca konuşur. Kürd pek azdır. Bir mıkdar Türk'leşmiş Çerkes bulunmaktadır. Halk Sünnî'dir. Türkler Hanefî, Arablar çoğunlukla Şâfiî mezhebindendir. Havrân'da ve Lübnan Dağları'nda ise Dürziler yaşamaktadır. Uzak bir İslâm mezhebidir. Gene Lübnan ve kısmen Suriye'de «Mârûnî» denilen Katolik Arablar vardır. Çok az Rum, Ermeni ve Levanten'i, bunlara ilâve etmek mümkindir.

1516'da Yavuz'un kurduğu Haleb ve Şâm eyâletlerinden sonra bu topraklarda 1620'ye doğru Trâblusşâm eyâleti doğmuş ve Mar'aşlı Seyfoğlu Yûsuf Paşa, ilk beylerbeyiliğinde bulunmuştur. Meşhur Köprülü Mehmed Paşa da Trâblusşâm beylerbeyisi olmuştur(Naîmâ, II, 242). Bu eyâlet Trâblus merkez, Hamâ, Hums, Cebele ve Sülemiyye sancaklarını ihtivâ etmekle, bugünki Lübnân'ın kuzeyini ve Suriye'den orta bölgede Hamâ-Hums kesimini içine alıyordu. Sonradan kurulan Sayda eyâleti ise, Lübnan ve Filistîn'i ihtivâ etmiştir. Eyâlette 1.263 zeâmet ve tımar, merkez sancağında 2 şehir, 437 kasaba ve köy,785 mezraa, 13 aşîret vardı(XVII. asır)*(İslâm Ans.*, XII, 454). Bu aşîretler arasında Bayındır, Avşar ve Salar boylarından Türk kabîleleri cem'an 539 hâne idi. Merkez sancağında 8 zeâmet ve 70 tımar bulunuyordu. Sancağın 5.976.430 akça gelirinin 4.944.183 akçası hass-ı hümâyûn idi. Trâblus limanından yılda 250.000 akça gümrük resmi elde ediliyordu. XVII. asrın sonlarında Sayda ve Beyrut, sancak olarak, bazan bu eyâlete, bazan Şâm eyâletine bağlanmıştır. Haçlı seferleri neticesinde kurulan bir Latin(Fransız) kontluğunun merkezi olan Trâblus(Tripoli), Memlûkler tarafından geri alınmış, Sultan Kalavun, Trâblus kalesini yeniden yaptırmış, 1521'de de Kaanûnî tamir ettirmiştir.

Osmanlı devleti, selefi Memlûk devleti, onun selefi Eyyûbî devleti, onun selefi Zengî devleti, onun selefi Selçuklu devleti, onun selefi Fâtımî devleti, onun selefi Abbâsî devleti gibi, Kudüs'e Avrupa'nın her yerinden gelen hacılardan şahıs başına bir resim alıyordu. Bu resim 1626'da 5 akça(787,5 TL.) idi. Her yıl on binlerce Hıristiyan gelip hacı oluyordu.

Kuzeyde Haleb ise, çok büyük bir ticaret merkezi idi. 1674'te şehri ziyaret eden Nointel Markisi(s. 155) şöyle der: «Bir kaç saatlik bir yoldan sonra eski bir kale göründü. Sert görünüşlü bir kayalığa inşâ edilmişti. Çevresinde bembeyaz binaları ile Haleb, yeşillikle sarılmış, ışığa boğulmuş, servilerin ve minarelerin dim-

dik yükseldiği bir vâdîde yayılıyordu. Şehrin içi ise, nüfus kalabalığı, camilerinin güzelliği, çarşısının uçsuz bucaksız büyüklüğü ve örtülü galerilerinin içinden çıkılmazlığı ile, insanı büyülüyordu».

Tavernier (s. 123-5), aynı devirde, Haleb'de 120 kadar cami olduğunu söyler ve Ulu Cami önünde ilk Hıristiyanlar'dan kalmış pek güzel bir heykel oymalı taşı anlatır. Bu taş için Avrupalı konsoloslar ağırlığınca altın vermişler, fakat hükûmet, asırlardır orada durduğunu söylemiş, Hıristiyanlar'a ait olmasına, Müslümanlar'la ilgili bulunmamasına rağmen satmamıştır. Gene Tavernier, şehirde 40 kadar kervansaray, 50 kadar çarşı hamamı olduğunu yazar. Ona göre eyâlette 250.000 Katolik Arab ve Levanten mevcuttur. Yalnız şehirde ise 16.000 Ortodoks Rum, 12.000 Gregoryen Ermeni, 10.000 Süryânî, 10.000 Mârûnî Arab vardır. Gerisi Arab ve Türk'tür.

1619'a doğru şehirde 4 Avrupa devletinin konsolosu, dünyanın her tarafından, Avrupa'dan ve Hindistan'dan gelmiş tacirler, biribirinden güzel ve büyük 355 tüccar hanı, bedestenler, sayısız dükkânlardan meydana gelen çarşılar vardır. Dünyanın her malı mevcuttur ve satılmaktadır. Hamamları çok temiz ve güzeldir (Simeon, 154-5).

Şam Beylerbeyileri (x)

1 — Cânbirdi Gazâlî (27.IX.1516 — 1520)
2 — Ayas Mehmed Paşa (Sadrâzam) (1520 — 1521)
3 — Dâmâd Ferhad Paşa (1521 — 1524)
4 — Hurrem Paşa (1524 — 1525)
5 — Süleyman Paşa (Sadrâzam) (1525 — 1526)
6 — Dâmâd Lutfi Paşa (Sadrâzam) (1526 — 1530)
7 — Çandarlı-zâde İsâ Paşa (1530 — 1532)
8 — Mustafa Paşa (1532 — 1533)
9 — Dâmâd Lutfi Paşa (Sadrâzam) (2. defa: 1533 — 1534)
10 — Çandarlı-zâde İsâ Paşa (2. defa: 1534 — 1535)
11 — Mehmed Paşa (1535 — 1536)
12 — Süleyman Paşa (1536 — 1537)
13 — Ahmed Paşa (1537 — 1539)
14 — Husrev Paşa (1539 — 1540)
15 — Çandarlı-zâde İsâ Paşa (3. defa: 1540 — 1543)
16 — Ramazânoğlu Mehmed Piri Paşa (1543 1544)
17 — Sinan Paşa (1544 — 1550)

(x) Tanzîmat'tan sonra «Sûriye Vâlileri» denmiştir. Tamâmına yakını vezir'dir.

18 — Piri Paşa(2. defa: 1550 — 1551)
19 — Mehmed Paşa(1551 — 1556)
20 — İsfendiyâroğlu Şemsi Ahmed Paşa(1556 — 1561)
21 — Hızır Paşa(1561 — 1562)
22 — Ali Paşa(1562 — 1563)
23 — Husrev Paşa(2. defa: 1563 — 1564)
24 — Lala Mustafa Paşa(Sadrâzam)(1564 — 1568)
25 — Murad Paşa(1568 — 1569)
26 — Ali Paşa(2. defa: 1569 — 1570)
27 — Hacı Ahmed Paşa(1570 — 1571)
28 — Derviş Paşa(1571 — 1575)
29 — Lala Câfer Paşa(1575 — 1577)
30 — Hasan Paşa(1577 — 1581)
31 — Behram Paşa(1581)
32 — Hüseyin Paşa(1581 — 1582)
33 — Hasan Paşa(2. defa: 1582 — 1583)
34 — Süleyman Paşa(1583)
35 — Üveys Paşa(1583 — 1584)
36 — Mehmed Paşa(1584)
37 — Üveys Paşa(2. defa: 1584 — 1585)
38 — Ali Paşa(1585 — 1586)
39 — Çamurcu Mehmed Paşa(1586)
40 — Ali Paşa(2. defa: 1586)
41 — Sinan Paşa(1586 — 1588)
42 — Hasan Paşa(3. defa: 1588 — 1589)
43 — Mustafa Paşa(1589 — 1590)
44 — Mehmed Paşa(1590 — 1592)
45 — Halil Paşa(1592 — 1593)
46 — Satırcı Mehmed Paşa(1593)
47 — Bostancı Ali Paşa(1593)
48 — Murad Paşa(1593 — 1595)
48 — A — Ayas Paşa-zâde Mehmed Paşa(Sadrâzam Sinan Paşa yeğeni) (20.VIII.1595'te makamında öldü)
49 — Husrev Paşa(1595)
50 — Murad Paşa(2.defa: 1595 — 1596)
51 — Husrev Paşa(2. defa: 1596 — 1597)
52 — Mustafa Paşa(1597 — 1598)
53 — Cağaloğlu Sinan Paşa(1598)
54 — Ahmed Paşa(1598 — 1599)
54 — A — Gelibolulu Mustafa Âlî Paşa(*)(1599)
55 — Husrev Paşa(3. defa: 1599 — 1600)
56 — Şerif Mehmed Paşa(1600 — 1601)
57 — Cağaloğlu Mahmud Paşa(1601)
58 — Osman Paşa(1601 — 1603)
59 — Bostancı Ferhad Paşa(1603)
60 — Mustafa Paşa(1603)
61 — Cağaloğlu Mahmud Paşa(2. defa: 1603 — 1604)
62 — Osman Paşa(2. defa: 1604 — 1605)

(*) XVI. asrın büyük Türk târihçisi.

63 — Hâdim Mehmed Paşa(1605 — 1607)
64 — Cağaloğlu Mahmud Paşa(3. defa: 1607)
65 — Hâdim Mehmed Paşa(2. defa: 1607 — 1608)
66 — Sinan Paşa(1608 — 1609)
67 — Kapdân Ahmed Paşa(1609 — 1615)
68 — Silâhdâr Çerkes Mehmed Paşa(Sadrâzam)(1615 — 1618)
69 — Mehmed Paşa(1618)
70 — Ahmed Paşa(1618 — 1619)
71 — Mustafa Paşa(1619 — 1620)
72 — Süleyman Paşa(1620 — 1622)
73 — Murtazâ Paşa(1622 — 1623)
74 — Mehmed Paşa(1623 — 1624)
75 — Mustafa Paşa(2. defa: 1624 — 1625)
76 — Niğdeli Mustafa Paşa(1625 — 1626)
77 — Gürcü Mehmed Paşa(Sadrâzam)(1626 — 1627)
78 — Tayyâr Mehmed Paşa(Sadrâzam)(1627 — 1628)
79 — Küçük Ahmed Paşa(1628 — 1631)
80 — Ağa Mustafa Paşa(1631 — 1632)
81 — Süleyman Paşa(1632 — 1633)
82 — Yûsuf Paşa(1633)
83 — Küçük Ahmed Paşa(2. defa: 1633 — 1634)
84 — Mustafa Paşa(1634 — 1635)
85 — Küçük Ahmed Paşa(3. defa: 1635 — 1636)
86 — Derviş Mehmed Paşa(Sadrâzam)(1636 — 1638)
87 — Ağa Mustafa Paşa(2. defa: 1638 — 1639)
88 — Çiftelerli Osman Paşa(1639 — 1640)
89 — Mehmed Paşa(1640 — 1641)
90 — Ahmed Paşa(1641 — 1642)
91 — Dâmâd Melek Ahmed Paşa(Sadrâzam)(1642 — 1643)
92 — Mehmed Paşa(1643)
93 — Silâhdâr Yûsuf Paşa(1643 — 1644)
94 — Gürcü Mehmed Paşa(Sadrâzam)(1644 — 1645)
95 — İbrahim Paşa(1645)
96 — Gürcü Mehmed Paşa(1645 — 1646)
97 — Mehmed Paşa(1646 — 1647)
98 — Köprülü Mehmed Paşa(Sadrâzam)(1647 — 1648)
99 — Mehmed Paşa(1648 — 1649)
100 — Silâhdâr Murtazâ Paşa(1649)
101 — Sıvaslı Mustafa Paşa(1649 — 1651)
102 — Ak Mehmed Paşa(1651 — 1652)
103 — Defterdar Mehmed Paşa(1652 — 19.VIII.1655)
104 — Kara Murad Paşa (Sadrâzam)(19.VIII.1655 — 1655)(yolda Hamâ'da öldü)
105 — Boynueğri Mehmed Paşa(Sadrâzam)(1655 — 26.II.1656)
106 — Silâhdâr Murtazâ Paşa(2. defa: 26.II.1656 — 1657)
107 — Tayyâr Mehmed Paşa(1657 — IX.1658)
108 — Kadri Paşa(IX.1658 — 1660)
109 — Gürcü Mustafa Paşa(1660 — 1661)
110 — Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa(Sadrâzam)(1661)(98'in oğlu)
111 — Süleyman Paşa(1661 — 1663)
112 — Filibeli Mustafa Paşa(1663 — 1665)

113 — Sâlih Paşa(1665 — 1666)
114 — Kaplan Mustafa Paşa(1666)(98'in damadı)
115 — Firârî Mustafa Paşa(1666)
116 — Çavuş-zâde Mehmed Paşa(1666 — 1668)
117 — İbrahim Paşa(1668 — 1671)
118 — Hüseyin Paşa(1671 — 1672)
119 — Kara Mehmed Paşa(1672 — 1673)
120 — İbrahim Paşa(1673 — 1674)
121 — Kör Hüseyin Paşa(1674 — 1677)
122 — Osman Paşa(1677 — 1679)
123 — Abaza Hüseyin Paşa(1679 — 1684)
124 — Osman Paşa(2. defa: 1684 — 1686)
125 — Kaplan Paşa(1686 — 1687)
126 — 7 — Sâlih Paşa(1687 — 1688)
128 — Hamza Paşa(1688 — 1690)
129 — Ahmed Paşa(1690 — 1691)
130 — Murtazâ Paşa(1691 — 1692)
131 — Gürcü Mehmed Paşa(1692 — 1693)
132 — İsmail Paşa(1693 — 1695)
133 — Silâhdâr Osman Paşa(1695 — 1697)
134 — Bıyıklı Mustafa Paşa(Sadrâzam)(1697 — 1698)
135 — Ahmed Paşa(1698 — 1699)
136 — Hacı Kıran Paşa(1699 — 1700)
137 — Silâhdâr Hasan Paşa(1700 — 1701)
138 — Arslan Paşa(1701 — 1702)
139 — Kürd Bayram Paşa(1702 — 1703)
140 — Arslan Paşa(2. defa: 1703—1704)
141 — Hüseyin Paşa(1704 — 1705)
142 — Kürd Bayram Paşa(2. defa: 1705 — 1706)
143 — Baltacı Süleyman Paşa(1706 — 1707)
144 — Halebli Hüseyin Paşa(1707 — 1708)
145 — Osman Nasûh Paşa(1708 — 1714)
146 — Çerkes Mehmed Paşa(1714 — 1715)
147 — Topal Yûsuf Paşa(1715 — 1716)
148 — Kapdân İbrahim Paşa(1716 — 1717)
149 — Köprülü-zâde Abdullah Paşa(1717 — 1718)
150 — Receb Paşa(1718 — 1719)
151 — Ebû-Tavk Osman Paşa(1719 — 1720)
152 — Kedhudâ Osman Paşa(1720 —1722)
153 — Osman Paşa(1722 — 1723)
154 — Ebû-Tavk Osman Paşa(2. defa: 1723 — XI.1724)
155 — Azm-zâde İsmail Paşa(XI. 1724 — 1730)
156 — Aydınlı Abdullah Paşa(1730 — 1733)
157 — Azm-zâde Süleyman Paşa(1733 — 1738)(155'in kardeşi)
158 — Hüseyin Paşa(1738 — 1739)
159 — Muhassıl Osman Paşa(1739 — 1740)
160 — Abdi Paşa-zâde Ali Paşa(1740 — 1741)
161 — Azm-zâde Süleyman Paşa(2. defa: 1741 — V.1743)
162 — Azm-zâde Es'ad Paşa(V. 1743 — I.1757)(155'in oğlu)
163 — Mekki-zâde Hüseyin Paşa(I.1757 — I.1758)(155'in damadı)

164 — Çeteci Abdullah Paşa(I.1758 — 1760)
165 — Çalık Mehmed Paşa(1760 — XI.1760)
166 — Sâdık Osman Paşa(XI.1760 — IX.1771)(162'nin damadı)
167 — Azm-zâde Mehmed Paşa(IX.1771 — 1772)(162'nin damadı)
168 — Bostancı Hâfız Mustafa Paşa(1772 — IX.1773)
169 — Azm-zâde Mehmed Paşa(2. defa: IX.1773 — 14.IV.1783)
170 — Osman Paşa-zâde Mehmed Paşa(14.IV.— V.1783)(166'nın oğlu)
171 — Osman Paşa-zâde Derviş Paşa(V.1783 — II.1785)(170'in kardeşi)
172 — Cezzâr Ahmed Paşa(II.1785 — 1786)
173 — Hüseyin Paşa(1786 — 1787)
174 — İbrahim Paşa(1787 — 1791)
175 — Cezzâr Ahmed Paşa(2. defa: 1791 — 1796)
176 — Azm-zâde Abdullah Paşa(1796 — 1798)(167'nin oğlu)
177 — Halil İbrahim Paşa(1798 — 1799)
178 — Cezzâr Ahmed Paşa(3. defa: 1799 — 1800)
179 — Azm-zâde Abdullah Paşa(2. defa: 1800 — 1803)
180 — Cezzâr Ahmed Paşa(4. defa: 1803 — 1804)
181 — Halil İbrâhim Paşa(2. defa: 1804 — 1806)
182 — Azm-zâde Abdullah Paşa(3. defa: 1806 — IV.1807)
183 — Genç Yûsuf Paşa(IV.1807 — 1810)
184 — Yûsuf Paşa(1810 — 1812)
185 — Silâhdâr Süleyman Paşa(1812 — 1816)
186 — Rûmelili Ali Paşa(1816)
187 — Hâfız Ali Paşa(1816 — 1820)
188 — Mustafa Paşa(1820)
189 — Mâdenli Sâlih Paşa(1820 — I.1821)
190 — Seyyid Ahmed Paşa(I.1821)
191 — Derviş Paşa(Sadrâzam)(16.I.1821 — 1823)
192 — Sâlih Paşa(Sadrâzam)(1823 — 23.V.1824)
193 — Belenli Mustafa Paşa(23.V.1824 — 1826)
194 — Veliyyüddin Paşa(1826 — 1828)
195 — Sâlih Paşa(2. defa: 1828 — 1829)
196 — Rif'at Paşa(1829 — 1830)
197 — Selim Paşa(1830 — 1831)
198 — Hacı Ali Paşa(1831)
198 — A — Kavalalı İbrâhim Paşa(1831 — 1840)
199 — Hacı Ali Paşa(2. defa: 1840 — 1841)
200 — Necib Paşa(1841 — 1842)
201 — Ahmed Paşa(1842)
202 — Bağdadlı Ali Rızâ Paşa(1842 — 1845)
203 — Hâlid Paşa(1845)
204 — Ali Paşa(1845 — 1846)
205 — Mûsâ Safveti Paşa(1846 — 1848)
206 — Halil Kâmil Paşa(1848 — 1849)
207 — Osman Paşa(1849 — 1850)
208 — Dâmâd Mehmed Said Paşa(1850 — 1851)
209 — Kürd Ahmed İzzet Paşa(1851 — 1852)
210 — İshak Paşa(1852)
211 — Aşkar Ali Paşa(1852 — 1854)
212 — Mehmed Ârif Paşa(1854 — 1855)

213 — Sâlih Vâmık Paşa(1855 — 14.XII.1855)
214 — Mahmud Nedim Paşa(Sadrâzam)(14.XII.1855 — IX.1857)
215 — Mustafa Paşa(1857)
216 — Ahmed İzzet Paşa(1857 — 1858)
217 — Germiyanoğlu Ali Paşa(1858 — 1859)
218 — Halil Kâmil Paşa(2. defa: 1859)
219 — Ahmed İzzet Paşa(2. defa: 1859 — 1860)
220 — Muammer Paşa(1860)
221 — Mehmed Emin Paşa(1860 — 1861)
222 — Mehmed Paşa(1861 — 3.IV.1863)
223 — Şirvâni-zâde Rüşdü Paşa(Sadrâzam)(3.IV.1863 — 10.X.1865)
224 — Es'ad Muhlis Paşa(10.X.1865 — 1866)
225 — Mehmed Râşid Paşa(1866 — 1871)
226 — Sâmi Paşa-zâde Subhi Paşa(14.IX.1871 — 1872)
227 — Mehmed Hâlet Paşa(1872 — 1874)
228 — Es'ad Paşa(Sadrâzam)(14.IX.1874 — 28.I.1875)
229 — Ahmed Hamdi Paşa(Sadrâzam)(28.I.1875 — 8.V.1876)
230 — Râşid Nâşid Paşa(8.V.1876 — 4.I.1877)
231 — Ziyâ Paşa(meşhur şair)(4.I.1877 — 15.VI.1877)
232 — Ömer Fevzi Paşa(15.VI.1877 — 4.II.1878)
233 — Ahmed Cevdet Paşa(4.II. — 10.XII.1878)
234 — Midhat Paşa(Sadrâzam)(10.XII.1878 — 4.VIII.1879)
235 — Ahmed Hamdi Paşa(Sadrâzam)(2. defa: 4.VIII.1879 — 28.VIII.1885)
Son Suriye vâlisi: Mülkiye me'zûnu Mehmed Re'fet Bey(19.VII. 1918 — 23.IX.1918).
1 Ekim 1918: Şâm'ın İngilizler Tarafından İşgali ve Kaybı.

Haleb Beylerbeyileri

1 — Câferoğlu Karaca Ahmed Paşa(28.VIII.1516 — 1529)
2 — Çandarlı-zâde İsâ Paşa(1529 — 1531)
3 — İsfendiyâroğlu Mûsâ Paşa(1531 — 1532)
4 — Sokollu-zâde Husrev Paşa(1532 — 1535)
5 — Hüseyin Paşa(1535 — 1544)
6 — Bıyıklı-zâde Mustafa Paşa(1544 — 1545)
7 — Sinan Paşa(1545 — 1550)
8 — Sultan-zâde Dukaginoğlu Mehmed Paşa(1550 — 1553)
9 — Ramazânoğlu Pîrî Mehmed Paşa(1553 — 1554)
10 — Ramazânoğlu Kubâd Paşa(1554 — 1557)(9'un kardeşi)
11 — Ferhâd Paşa(Sadrâzam)(1557 — 1580)
12 — Behrâm Paşa(1580 — 1586)
13 — Rıdvân Paşa(12'nin kardeşi)(1586 — 1587)
14 — Hasan Paşa(1587)
15 — Süleyman Paşa(1587 — 1588)
16 — Hüseyin Paşa(1588 — 1591)
17 — Hacı Ahmed Paşa(1591 — 1594)
18 — Mehmed Paşa(1594 — 1597)
19 — Ahmed Mutâf Paşa(1597 — 1600)
20 — Hacı İbrahim Paşa(1600 — 1601)

21 — Ali Paşa(1601)
22 — Beşîr Paşa(1601)
23 — Şerif Paşa(1601 — 1602)
24 — Ali Paşa-zâde Hasan Paşa(1602)
25 — Nâsıyf Paşa(1602)
26 — Dâmâd Nasûh Paşa(Sadrâzam)(1602 — 1604)
27 — Cânbulad Hüseyin Paşa(1604 — 1605)
28 — Cânbulad-zâde Ali Paşa(27'nin yeğeni)(1605 — 1607)
29 — Hüseyin Paşa(1607 — 1608)
30 — Melek Mehmed Paşa(1608)
31 — İmrahor Yûsuf Paşa(1608 — 1609)
32 — Küçük Sinan Paşa(1609 — 1610)
33 — Cağaloğlu Mahmud Paşa(1610 — 1617)
34 — Karakaş Mehmed Paşa(1617 — 1630)
35 — Nogay Murtazâ Paşa(1630 — 1634)
36 — Ahmed Paşa(1634 — 1635)
37 — Emîrgûneoğlu Yûsuf Paşa(1635)
38 — Ahmed Paşa(2. defa: 1635 — 1640)
39 — Nasûh Paşa-zâde Hüseyin Paşa(26'nın oğlu)(1640 — 1643)
40 — Siyâvuş Paşa(Sadrâzam)(1643)
41 — Çiftelerli Osman Paşa(1643 — 1644)
42 — Silâhdâr İbrahim Paşa(1644)
43 — Derviş Paşa(Sadrâzam)(1644 — 1647)
44 — Debbağ Ahmed Paşa(1647 — 1650)
45 — Mostarlı Mustafa Paşa(1650 — 1651)
46 — Dâmâd İbşir Paşa(Sadrâzam)(1651 — 1654)
47 — Tayyâr-zâde Mustafa Paşa(1654 — 1656)
48 — Seydi-Ahmed Paşa(1656)
49 — Murtazâ Paşa(1656 — 1657)
50 — Abaza Hasan Paşa(1657 — 1658)
51 — Edirneli Softa Mehmed Paşa(1658 — 1659)
52 — Konakcı Ali Paşa(1659 — 1660)
53 — Haseki Mehmed Paşa(1660 — 1661)
54 — Ebü'n-Nûr Mehmed Paşa(1661 — 1666)
55 — Hüseyin Paşa(1666 — 1669)
56 — İbrahim Paşa(1669)
57 — Silâhdâr Hüseyin Paşa(1669 — 1671)
58 — Kaplan Mustafa Paşa(1671 — 1674)
59 — İbrahim Paşa(2. defa: 1674 — 1678)
60 — Hüseyin Paşa(2. defa: 1678)
61 — Kara Mehmed Paşa(1678 — 1682)
62 — Mahmud Paşa(1682)
63 — Kara Bekir Paşa(1682 — 1684)
64 — Kara Hüseyin-zâde Mustafa Paşa(1684 — 1685)
65 — İbrahim Paşa(1685 — 1687)
66 — Siyâvuş Paşa(1687 — 1690)
67 — Halil Paşa(1690 — 1695)
68 — Câfer Paşa(1695 — 1696)
69 — Dursun Mehmed Paşa(1696)
70 — Câfer Paşa(2. defa: 1696 — 1697)

71 — Osman Paşa(1697)
72 — Osman Paşa(1697 — 1698)
73 — Silâhdâr Hasan Paşa(1698 — 1699)
74 — Hasan Paşa(1699 — 1700)
75 — Ali Paşa(1700 — 1701)
76 — Kaymakam Yûsuf Paşa(1701 — 1703)
77 — Silâhdâr Ali Paşa(1703)
78 — Çerkes Mehmed Paşa(1703 — 1704)
79 — Hacıkıran Hasan Paşa(1704)
80 — Silâhdâr Abaza Süleyman Paşa(1704 — 1705)
81 — İbrahim Paşa(1705 — 1707)
82 — Abdi Paşa(1707 — 1708)
83 — Baltacı Mehmed Paşa(Sadrâzam)(1708 — 1710)
84 — İbrahim Paşa(2. defa: 1710 — 1713)
85 — Topal Yûsuf Paşa(1713 — 1715)
86 — Çerkes Mehmed Paşa(2. defa: 1715)
87 — Merzifonlu-zâde Dâmâd Ali Paşa(1715 — 1716)
88 — Halebli Abdurrahman Paşa(1716)
89 — Mustafa Paşa(1716 — 1718)
90 — Osman Paşa(1718 — 1719)
91 — Moralı Ali Paşa(1719)
92 — Receb Paşa(1719 — 1724)
93 — Kürd İbrahim Paşa(1724 — 1725)
94 — Hekîmoğlu Ali Paşa(Sadrâzam)(1725 — 1726)
95 — Silâhdâr Mehmed Paşa(1726)
96 — Ârifî Ahmed Paşa(1726 — 1729)
97 — Dâmâd Ali Paşa(1729 — 1730)
98 — Küçük Mustafa Paşa(1730 — 1731)
99 — İbrahim Paşa(1731)
100 — Mehmed Paşa(1731 — 1734)
101 — Polad Ahmed Paşa(1734 — 1737)
102 — Osman Paşa(1737 — 1740)
103 — Yâkub Paşa(1740 — 1744)
104 — Hacı Ahmed Paşa(1744 — 1745)
105 — Ali Paşa(1745)
106 — Hacı Ahmed Paşa(2. defa: 1745 — 1747)
107 — Hüseyin Paşa(1747 — 1749)
108 — Osman Paşa-zâde İsmail Paşa(1749 — XII.1750)
109 — Azm-zâde Sâdeddin Paşa(XII.1750 — I.1752)
110 — Seyyid-Ahmed Paşa(1752)
111 — Abdurrahman Paşa(1752)
112 — Hacı Ahmed Paşa(3. defa: 1752 — 1753)
113 — Abdullah Paşa(1753 — 1755)
114 — Dâmâd Koca Râgıb Paşa(Sadrâzam)(1755 — 1757)
115 — Çeteli-zâde Abdi Paşa(1757)
116 — Ali Paşa(1757 — 1758)
117 — Abdülcelil-zâde Hüseyin Paşa(1758)
118 — Muhsin-zâde Mehmed Paşa(Sadrâzam)(1758 — 1759)
119 — Abdullah Paşa(2. defa: 1759)
120 — Mustafa Paşa(1759 — 1760)

121 — Abdullah Paşa(3. defa: 1760 — 1761)
122 — Bekir Paşa(1761 — 1762)
123 — Mustafa Paşa(2. defa: 1762 — XII.1763)
124 — Azm-zâde Mehmed Paşa(XII.1763 — 1764)(109'un enistesi)
125 — Ahmed Paşa(1764 — 1766)
126 — Kel Ahmed Paşa-zâde Ali Paşa(1766 — 1767)
127 — Mehmed Emin Paşa(Sadrâzam)(1767 — 1768)
128 — Receb Paşa(1768 — 1769)
129 — Ahmed Paşa-zâde Mehmed Paşa(1769)
130 — Mehmed Paşa(1769)
131 — Abdi Paşa(1769 — 1772)
132 — Hacı Osman Paşa(1772 — 1775)
133 — Azm-zâde Mehmed Paşa(1775)
133 — A — Mehmed Paşa(2. defa: 1775 — 1779)
134 — Kedhudâ İbrâhim Paşa(2. defa: 1779 — III.1781)(124'ün dâmâdı)
135 — Azm-zâde Yûsuf Paşa(III.1781 — 1787)(124'ün oğlu)
136 — Hacı Mustafa Paşa(1787)
137 — Emir Abdullah Paşa(1787 — 1790)
138 — Mustafa Paşa(1790 — 1795)
139 — Azm-zâde Abdullah Paşa(1795 — 1799)(124'ün oğlu)
140 — Hacı İbrahim Paşa(1799 — 1803)
141 — İbrahim Paşa(1803 — 1805)
142 — Alâeddin Paşa(1805 — 1807)
143 — Yûsuf Zıyâ Paşa(Sadrâzam)(1807 — 1809)
144 — Server Paşa(1809 — 1811)
145 — Mehmed Râgıb Paşa(1811 — 1813)
146 — Cebbâr-zâde Celâleddin Paşa(1813 — 1816)
147 — Seydî-Ahmed Paşa(1816 — 1818)
148 — Hurşid Ahmed Paşa(Sadrâzam)(1818 — 1822)
149 — Belenli Mustafa Paşa(1822 — 23.V.1824)
150 — Kilisli Mehmed Vahid Paşa(23.V.1824 — 1827)
151 — Serezli Yûsuf Paşa(1827 — 1828)
152 — Raûf Paşa(Sadrâzam)(1828 — 1830)
153 — İbrahim Paşa(1830)
154 — Mîr Rızâ Paşa(1830 — 1831)
155 — Tâncebayrakdar-zâde Mehmed Paşa(1831 — 1832)
156 — Kavalalı İbrahim Paşa(1832 — 1840)
157 — Mehmed Es'ad Paşa(1840 — 1842)
158 — Vecîhî Paşa(1842 — 1845)
159 — Osman Paşa(1845 — 1847)
160 — Mustafa Mazhar Paşa(1847 — 1848)
161 — Hacı Kâmil Paşa(1848 — 1849)
162 — Zarîf Mustafa Paşa(1849 — 7.XI.1850)
163 — Kıbrıslı Mehmed Paşa(Sadrâzam)(7.XI.1850 — IX.1851)
164 — Osman Nûri Paşa(IX.1851 — 1853)
165 — Müşîr Süleyman Re'fet Paşa(1853 — 1855)
166 — Müşîr İsmail Rahmi Paşa(1855)
167 — Hamdi Paşa(1855 — 1857)
168 — İşkodralı Mustafa Paşa(1857 — 1858)
169 — Müşîr Hacı Kâmil Paşa(2. defa: 1858 — 1859)

170 — Mehmed Reşid Paşa(1859 — 1860)
171 — İsmail Paşa(1860 — 1861)
172 — İsmet Paşa(1861 — 1862)
173 — Süreyyâ Paşa(1862 — 8.I.1866)
174 — Ahmed Cevdet Paşa(8.I.1866 — II.1868)
175 — Mehmed Nâşid Paşa(II.1868 — 1869)
176 — Müşîr Derviş Paşa(1869 — 1871)
177 — Süreyyâ Paşa(2. defa: 1871)
178 — Hacı Ali Paşa(1871 — 1872)
179 — Sâmih Paşa(1872)
180 — Kürd Ahmed Paşa(1872 — 1874)
181 — Şirvânî-zâde Rüşdü Paşa(Sadrâzam)(26.V. — 2. VII.1874)
182 — Mehmed Reşid Paşa(2. defa: 1874 — 1875)
183 — Sâmih Paşa(2. defa: 1875)
184 — Es'ad Muhlis Paşa(1875— 1876)
185 — Emin Paşa(1876 — 7.II.1877)
186 — Kıbrıslı Kâmil Paşa(Sadrâzam)(7.II.1877 — 11.XI.1879)
187 — Abdullah Galib Paşa(1879)
188 — Said Paşa(1879 — 1880)
189 — Hüseyin Cemil Paşa(1880 — 1887)
190 — Hacı Osman Nûri Paşa(1887 — 1888)
191 — Hasan Hakkı Paşa(1888 — 1890)
192 — Nasûhî Bey(Abdülhak Hâmid'in ağabeyi)(1890)
193 — Ârif Paşa(1890 — 1893)
194 — Hacı Osman Nûri Paşa(2. defa: 1893 — 1894)
195 — Hasan Hakkı Paşa(2. defa: 1894 — 1895)
196 — Mustafa Zihni Paşa(1895)
197 — Hasan Fehmi Paşa(1895)
198 — Mehmed Re'fet Paşa(1895 — 1900)
199 — Mehmed Enis Paşa(1900 — 1902)
200 — Mecid Bey(1902 — 1904)
201 — Osman Kâzım Bey(1904 — 1906)
202 — Mehmed Nâzım Paşa(1906 — 1.IX.1908)
203 — Ahmed Reşid(Rey) Bey(1.IX.1908 — IX.1909)
204 — Hüseyin Kâzım Bey(IX.1909 — 1911)
205 — Mazhar Bey(1911)
206 — Vefik Bey(1911 — 4.X.1915)
207 — Mustafa Abdülhâlik(Renda) Bey(4.X.1915 — 18.V.1917)
208 — Mehmed Tevfik Bey(18.V.1917 — 20.VIII.1918)
209 — Mustafa Âtıf(Bayındır) Bey(20.VIII.1918 — 15.X.1918)
210 — Mustafa Abdülhâlik(Renda) Bey(2. defa: 15.X.1918 — 12.XI.1918)

27 Ekim 1918: Haleb'in İngilizler'ce işgali ve kaybı.

Son vâlilerden M.A.Renda, M.Â.Bayındır, A.R.Rey ve Tevfik Bey, Mülkiyye me'zûnudur. Beyrut'un son vâlisi yâni son Osmanlı Lübnan umûmî vâlisi Müftî-zâde İsmâil Hakkı Bey de Mülkiyye me'zûnu ve bâlâ rütbeli olup 1917 eylûlünden 1918 ağustosuna kadar Beyrut'ta vâlîlik yapmıştır. Ondan önceki Beyrut vâlîlerinden ûlâ rütbeli Mehmed Nûreddin Bey de

Mülkiyye me'zûnudur; Vâlâ Nûreddin'in babasıdır; 1.VI.1910 — 30.IX.1911 arasında Beyrut vâlisi idi. Son Beyrut(Lübnan) vâlilerinden(IV.1912 — XII.1913) Ali Münif(Yeğena) Bey de Mülkiye me'zûnudur. Son Suriye vâlisi Re'fet Bey de, son Suriye vâlilerinden 1916 nisânında atanan Mehmed Alâeddin Bey de Mülkiyye me'zunlarındandır. Son Cebel-i Lübnân mutasarrıfları arasında da 2 Mülkiyeli vardır: Ali Münif(Yeğena) Bey (IV.1915 — IV.1916) ve bâlâ rütbeli Müfti-zâde İsmâil Hakkı Bey(IV.1916 — IX.1917).

Evliyâ Çelebî ile Suriye-Filistin Seyahatleri

Evliyâ Çelebi, III. cildinin başlarında, 1648 yılı sonundaki ilk Suriye seyahatini anlatır. Istanbul'dan kalkmış, Batı ve Orta Anadolu'dan geçerek Haleb eyâleti topraklarına gelmiş, Antakya'dan hareket etmiştir:

Antakya ve Zanbakıyye'den sonra kıbleye doğru giderek Şuguur Köprüsü'ne geldim(Cisrü'ş-Şuguur). Âsî ırmağının batı yakasında kasabadır. Antakya-Hamâ yolundadır. Sonraki konak, Mudik kalesidir. Âsî'nin doğu kıyısına yakın nahiyedir. 7 saat sonra Şecer kalesi, sonra Hamâ'dır.

Hamâ

Âsî ırmağı üzerinde, Hums'un kuzeyinde, sancak merkezidir. Selim Han fethidir. İlk sancak beyi —sonradan vezir olan— Güzelce Kasım Bey, ilk kadısı da Şeyhulislâm Kemalpaşa-zâde'nin damadı Konyalı Hicâbî Muslihuddîn Efendi'dir. Şam(Suriye) eyâletinde sancak iken, şimdi Trâblusşam eyâletine bağlanmıştır. Orta derecede sancaklardan sayılır. Sancak beyi hassı 364.360 akçadır. Sancakta 37 zeâmet, 171 tımar, 2.000 kadar asker vardır. Kadısı 300 akça yevmiyelidir. Sancak beyinin ayrıca yılda 30 kese ve kadının 6 kese tahsisatı mevcuttur.

İç el olmakla kalesi ihmâl edilmiştir. Kalede 1.000 kadar bağlı bahçeli ev, Şeyh İbrahim Efendi ve Âsî kıyısında 300 odalı, 2 hamamlı Arnavud Mehmed Paşa Sarayı vardır. 7 camiinden Hamâ Fâtihi Aşere-i Mübeşşere'den Ubeyd bin Cerrâh Câmii ile Güzelce Kasım Paşa Câmii güzeldir. Epey mescid, bir kaç medrese, 72 mekteb, başta Kaadiri Dergâhı olmak üzere tekkeler, 7 han ve sair binalar vardır. Arnavud Mehmed Paşa Sarayı, muhteşemdir. Kubbelerine necef, billûr, moran gömülmüştür. Peştemalleri ipektir. Muslukları ve havuz taşları altın yaldızlıdır. 180 kadar konakta hususi hamam vardır. Hamâ dolabı meşhurdur. 8 saatlik yerden sesi işitilir. Yüksekliği 80 arşındır. Ağaçları, Baalbek dağlarından getirilmiş sedir çamıdır. Binlerce su kovası deverân eder. Su, belli başlı bütün binalara tevzi olunur. Büyük vakıftır. 50'ye yakın bakıcısı mevcuttur. Yanına varıp seyredenin kulağı sağır olur. Dönen ve dağıtılan su, Âsî suyudur. 3.000 kadar bağ ve bahçeye verilir. Her bostanda ayrıca iki veya üç dolap vardır.

Hums

Hamâ'nın 6 saat güneyinde, aynı adı taşıyan gölün kuzeydoğusu yakındadır. Selim Han fethidir. İlk sancak beyi İhtimanoğlu'dur(Rûmeli beylerinden). Orta derecede sancaklardan sayılır. Şam eyâletinde iken

şimdi yeni kurulan Trâblusşam eyâletine bağlanmıştır. Sancak beyi hassı 220.290 akça, kadısının yevmiyesi 300 akçadır. 169 zeâmet ve tımar, 2.000 kadar asker vardır.

Hums kalesi bakımsızdır. Bedeviler çok harâb etmişler. Varoşta bir kervansaray vardır. 4 medrese, 7 mekteb, 3 tekke, 3 han, bir çarşı hamamı vardır. Şehrin suyu Âsî ırmağından gelir. Halk Türkmen ve Arab'dır, Hamâ halkı da öyledir.

Şam'a doğru 6 saat güneyde bir kervansaray, bunun 7 saat güneyinde Nebk kasabası vardır. 6 saat güneyi Kuteyfe'dir.

Kuteyfe

Burasını Vezîr-i âzam Koca Sinan Paşa mâmûr etmiştir. Kazâ merkezidir. Sinan Paşa Kervansarayı, gerçek bir kaledir. Ahırları 5.000 at almaktadır. Develiği ayrıdır. Bina rahatça 10.000 adam alır. Çöl ortasında Osmanlı medeniyetinin hayretler verici âbidesidir. Çevresinde hamam, 40 dükkânlı çarşı, imâret, büyük kiler ve fırın, mütevelliye mahsus büyük konak ve başka kâgir yapılar vardır. Mütevellî Kasım Ağa-zâde Mustafa Çelebî, Vezir Murtazâ Paşa ile bana mükellef ziyafet verdi.

Güneyde 6 saat sonraki Narsa köyü, Şam'a gelirken son konaktır. 300 bağlı bahçeli hâneli küçük kasabadır. Bütün Şam ileri gelenleri burada Vezir Murtazâ Paşa'yı karşıladılar. 150 kadar Arab atı hediye verildi ki, Paşa, hepsini ağalarına dağıttı. Bana da Naşef-zâde'nin hediye ettiği mükellef takımlı at düştü.

Yeni Tayin Edilen Beylerbeyinin Şam'a Girişi

Ertesi sabah erkenden kalkıldı. Şam askeri, şehre kadar olan sâhada merâsim düzenine girmişti. Yeni Şam beylerbeyisi Vezir Murtazâ Paşa, merasimi kabûl etmiye hazırdı. Zırh, mızrak ve kılıç parıltısından göz kamaşıyordu. Ulemâ ve başlarında Emîrü'l-Hac Sinan Paşa olduğu halde hacılar da muntazam saflar teşkil etmişlerdi. Eyâletin yüksek görevlileri, merasim kavukları olan mücevvezelerini giymişlerdi. Türkmen beyleri, atlıları ile yer almışlardı. İleride Şam kalesinin 1.500 yeniçerisi selâm durmuştu. Bunlar geçti ve sıra diğer askerî birliklere geldi. Sonra Paşa, Istanbul'dan getirdiği 400 maiyet askeriyle pür-ihtişam geçti. 200 deli, 200 gönüllü, çelengleri ve sancaklarıyle Arab küheylânları üzerinde geçtiler. 100 çaşnigir, 100 külâhcı, 100 saraç, 200 müteferrika, 200 kapıcı ve seyisler, onları takib etti. Bunların arkasından paşanın imrahoru geliyordu. Sonra vezirin 400 iç ağası ve mehter-hânesi, peşrevler çalarak Şâm-ı Şerîf'e girdiler. Bu suretle 28 ekim 1648'de şehre dâhil olduk. Şam'da çok düzgün bir Arabca konuşulur. Fazla kalmadan Paşa'nın emriyle ve ulaklık (kuryelik) hizmetiyle Istanbul'a doğru Şam'dan ayrıldım. Şu konaklarda dinlendim:

Şam — Istanbul Yolu

Şam, 19 saatte İkikapılı, Hums, 12 saatte Hamâ, Şâhûr, Cisrü'ş-Şuguur, Debka, Antakya, Belen, İskenderun, Payas, Kurdkulağı, Misis, Adana, Sultanhanı, Ramazânoğlu Yaylası, Ulukışla, Ereğli, Karapınar, Konya, Lâdik, Ilgın, Akşehir, Bolvadin, Babid, Husrev Paşa Hanı, Seyyidgazi, Eskişehir, Söğüt, Lefke, İznik, Yalova, Kırkgeçit kalesi, Gebze, Üsküdar.

Bu sırada Üsküdar'da Celâlî Gürcü Nebî vak'ası cereyan ediyordu, seyrettim. Istanbul'da durmayıp, şu yerlerde konaklıyarak döndüm:

Üsküdar, Gebze, İznik, Eskişehir, Akşehir, Seyyidgazi, Bolvadin, Konya, Ulukışla, Adana, Antakya, Hamâ, Şam.

Şam'da gene çok kalmadım. Vezir Murtazâ Paşa, Beyrut ve Sayda kalelerini teftiş için beni oralara gönderdi. 26 ocak 1649'da Şam'dan bu görevle ayrıldım.

Mîze Boğazı, Bânyas nahiyesinde Cebelü's-Selc, Cebel-i Hindî, Cebel-i Rîve gibi karlı dağları aşıp Hangrad'a, Suluhan'a, 300 hâne Dimas'a, Deyr-i Zunnûn Köprüsü'ne, İlyâs Nebî kasabasına geldim. 200 hâneli, bağlı bahçeli, camili, hamamlı, küçük çarşılıdır. Bekaa sancağının Baalbek kazâsındadır. Sonraki Nûh köyü de 200 hânedir.

Rayak ve Baalbek

Rayak, Zahle ile Baalbek arasında kaledir. Süleyman Han Kanunu'na göre Şam eyâletinde sancak merkezidir. Orta derecede sancaklardandır. Bey hassı 253.485 akçadır. Sancakta 100 kadar zeâmet ve tımar, 1.150 kadar asker vardır. Kalede 200 asker ve 3 şâhî top vardır. Civarda Dürzî çoktur.

Baalbek, kuzeydoğusundadır. 150 akça kazâ merkezidir. Kalesi vardır. Çevre, eski şehrin harabeleri ile doludur. Muhteşem harabelerdir.

Zebdânî ve Sûr

Zebdânî, Şâm-Beyrut yolundadır. 150 akça kazâ merkezidir ve kalesi vardır. Sonraki konak Güzelce Kasım Paşa'nın yaptırdığı Kaasimiyye kalesidir. Sûr'un hemen kuzeyinde ve Akdeniz üzerindedir. Sûr ile arasında Re'sülayn vardır. Kaasimiyye, nahiyedir.

Sûr, Akdeniz üzerinde liman ve kaledir. Eskiler «Tir» derler. Kalesinin çevresi 6.000 arşındır ve harabdır. Kale kapısını Koca Sinan Paşa yaptırmış. Kalede 50 nefer var. Sayda sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezidir. 300 hâne, 3 mahalle, birer cami, kilise, hamam, çarşı, mektebi vardır. Küçük kasabadır.

Akkâ

Sûr'dan Akdeniz kıyısını güney — güneybatıya doğru inip Akkâ'ya geldim. Kale ve limandır. Beş kat sûrlarının arasında beş ayrı hendekten Akdeniz suyu akar. Cürmü 9.000 arşın olan büyük kalesinin 7 kapısı vardır. Güneyde sahile Vezîr-i âzam Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa, kale

gibi bir kule yaptırmış. 800 arşın cürmündedir. İçinde Süleyman Han Camii ve 7 balyemez topu var. İskele başında Koca Sinan Paşa'nın yaptırdığı Balyoz Hanı, muazzam bir binadır ve kaleden sağlamdır. Yanında Sinan Paşa Camii ve çarşısı vardır. Akkâ'da 2 ay kalıp 1.060 kese vergi tahsil ettim.

100 hâne Beni Vâme zeâmet köyüne, Vâdi-i Leymûn köyüne, Safed toprağında 100 hâne Magar köyüne, doğuya doğru Safed'e geldik.

Safed

Taberiyye gölünün kuzeybatısında, Akkâ gibi Filistin toprağındadır. Safed kazâsında 80.000'e yakın Yahudi vardır, Arabca'dan başka dil bilmezler. Yahudiler, Müslüman ve Hıristiyanlar'dan çok daha mutaassıp insanlardır. Dinlerine çok bağlıdırlar. Ama tarihte çok peygamberi şehîd etmiş bir münâfık kavimdir, kimse sevmez.

Hayfa ve Yâfa

Güneybatıya tekrar Akdeniz sahiline inip Hayfa limanına geldim. Aclûn sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Akkâ'nın az güneyindedir. Bir burnun üzerindedir. Limanı, Akkâ limanı kadar işlek değildir.

Yâfa, Akdeniz üzerinde başka bir liman ve kaledir. Hayfa'dan Akdeniz'in doğu kıyısı boyunca güneye inilip Kalensüve kalesi, Alioğlu Alem ve Celcûle Hanı'nda konaklayıp Yâfa'ya eriştik. Gazze sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Kudüs'ün kuzeybatısında ve limanıdır. Kalesinde dizdâr ve asker vardır. Çok güzel kaledir. Limanı işlektir. Kıbrıs limanları ile, Trâblusşam, Sayda, Beyrut, Akkâ, İskenderiye, Dimyât ve Reşid limanlarından her yıl Yâfa'ya yüzlerce gemi gelir. Kudüs sancağının ihtiyacı için çok mal getirirler. 500 hâne kasabadır ama işlek limandır. Kudüs'e bir konaktır ve en yakın iskeledir.

Lût (Lydda) ve Remle

Lût, Yâfa'nın güneydoğusundadır. Mâruf peygamberin adını taşır. Gazze sancağında 150 akça kazâ merkezidir. 1.000 hâne, 3 câmi, mescidler, tekke, mekteb, han, hamam gibi kasabaları olan büyükce kasabadır.

Remle, ona çok yakındır. Kalesinde 70 kadar hisâr eri vardır. Gazze sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Güneybatıya inerek Gazze'ye gelinir.

Gazze

Akdeniz'e çok yakındır. Filistin ülkesinin en güneybatısı ve Sinâ yarımadasının kapısıdır. Şam eyâletinde sancak merkezidir. En büyük sancaklardandır. Sancak beyi hassı 508.328 akçadır. Sancakta 7 zeâmet, 107 tımar, 1.150 kadar asker, 300 akça yevmiyeli sancak kadısı vardır. Sancak beyinin ayrıca yılda 40.000 ve kadının 2.000 altın tahsisatı mevcuttur. Çok verimli, mâmur köylerle dolu, zengin sancaktır.

Gazze kalesinde şâhî toplar ve asker vardır. 6 mahallede 1.300 hâneli küçük bir şehirdir. Hüseyin Paşa Sarayı muhteşemdir. Her gece 200 atlı misafiri eksik olmaz. 11 cami, 59 mescidi içinde Hüseyin Paşa Camii yeni yapıdır. Üç şerefeli minâresi çok güzeldir. Koca Sinan Paşa Câmii de mükelleftir. 200 kadar sebil ve pek çok kuyu var. Çöl içinde olmakla su değerlidir. Paşa ve İsker Hamamları güzeldir. 600 kadar dükkânı, sarachânesi, gazâzhânesi, tekkeleri, medreseleri, mektebleri, hanları mevcuttur. Gazze, denize bir saattir. Sahilde Askalon şehri harabeleri görülmiye değer. Hazret-i Peygamber'in dedesinin babası Hâşim bin Abd Menâf, Gazze'de gömülüdür. Türbesi, büyük ziyaret yeridir. Çok mutaassıplar, Câhiliyet devrinde öldü diye ziyaret etmezler

Kuneytıra

Gazze'den Kudüs. 2 konaktır. Gazze sancak beyi Hüseyin Paşa'ya vedâ edip ayrıldım. 6 saatte Hân-ı Sedûd'a, 9 saatte Remle'ye, 6 saatte Celcûle'ye, 9 saatte Kakun'a, 8 saatte Lücûm Hanı'na, 9 saatte Ayn-ı Neccâr Hanı'na, Cisr-i Yâkub Hanı'na geldim. Aşere-i Mübeşşere'den büyük fâtih Saad ibni Ebi-Vakkas'ın bu yakındaki türbesini ve Hazret-i Yâkub'un kulübesinin bulunduğu yeri ziyaret ettim. 9 saat meşe ormanı içinde geçip Kuneytıra'ya vardım.

Şâm'ın güneybatısında, Şâm ile Safed arasındadır. Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa külliyesi(kervansaray, cami, imâret, han, hamam vs.) var. Turunciyye köyünden 8 saatte Sâsaa kalesine, Darûha köyüne uğrayıp Şâm'a eriştim.

Maarratü'n-Nûmân ve Bâb

6 kasım 1649'da Şam'dan hareket ettim. 300 hâne Marsata kasabası ilk konağım oldu. 100 hâne Nusayra köyü, Karalar kalesi, Hums, Cisr-i Dâstân, Hamâ, Şeceretü'd-Dürr, Maarratü'n-Nûmân'a uğradım.

Maarra, Hamâ ile Haleb arasında, Hamâ'ya daha yakındır. Haleb eyâletinde orta ehemmiyette bir sancağın merkezidir. Bütün Diyâr-ı Arab gibi Selim Han fethidir. Sancak beyinin yılda 230.000 akça hassı ve 20.000 altın tahsisatı, kadısının günde 300 akça ve yılda 6 kese tahsisatı mevcuttur. Sancakta 7 zeâmet, 87 tımar, 1.560 asker vardır. Halk Türkmen ve Arab'dır. 800 hâne, 26 cami ve mescid, 45 dükkân, bir han, bir hamam, mektebler, tekkeler mevcuttur. Çok büyük Arab şairi Ebu'l-Alâ Maarrî, buralıdır.

Sermin, Sereme, Reyha, Bekfelûn, İdlib, Şuguur, Hân-ı Timân yoluyle Haleb'e geldik. Haleb'den kalkıp Bâb'a vardık.

Bâb, Haleb'in kuzeydoğusundadır. Haleb merkez sancağında 150 akça kazâ merkezi ve beylerbeyi hassıdır. Halk Türkmen ve Arab'dır 1.060 hâne, 11 cami ve mescid ve sair binalar mevcuttur. Büyük kasabadır. 76 köy, bu kazâya bağlıdır. Hazret-i Ali'nin kardeşi Akıyl, Bâb'da gömülüdür. Bâb'dan Karaköprü yoluyle Nizib'e geldik.

Evliyâ Çelebî bundan sonra Rakka(Urfa) eyâletine ait yerleri tavsif eder. Suriye-Filistin ülkelerine ait en mühim tafsilât, IX. cildinde(s.364-585) verilmiştir. 1671 yılındayız(yukarıda verilen tasvirlerin üzerinden 22 yıl geçmiştir). Seyyah, Kilis'ten Suriye topraklarına geçer:

Merc-i Dâbık ve Uzeyr

Haleb eyâletinin Anadolu topraklarından Suriye topraklarına geçildi. İlk konak Merc-i Dâbık = Dâbık Ovası'dır kî Arablar «Mercü'd-Dâbık» derler. Yavuz Sultan Selim Hân'ın bir buçuk asır önce Memlûk Sultânı Kansu'yu ordusu ile beraber imhâ ettiği yerdir ki, bu zafer üzerine bütün Suriye ve Filistin fethedilmiştir. Şimdi köydür. Sonra Re's-i Osman kalesi, Azez sancağında Sücûd köyü, Leylûb, Tibl, Sücûd-i Sagıyr köylerinden geçilip Uzeyr'e gelindi.

Uzeyr, Haleb eyâletinde sancak merkezidir. Bu sancağa «Azez» ve «Azâz» da denir. Sancak beyi, hassından başka yılda 50.000 altın toplar ve bunun 7 milyon akçasını vâlide-sultâna gönderir, zira vâlide-sultan hassıdır. Beyin 1.000 atlısı vardır, maiyet askeridir, sipahi değildir. Zira sancakta tımar teşkilâtı yapılmamıştır. Kadısı 150 veya 300 akça pâyelidir. Kadının ayrıca 10 kese tahsisatı vardır. Sancak 4 kazâ ve 300 kadar köydür. Kalesi Eyyûbî eseridir. Uîu Cami de öyle. Hüseyin Ağa Camii, mescidler, Nasreddin Bey-zâde Hamamı, Hüseyin Ağa Hanı, 290 dükkân, tekke ve mektebler vardır. Merkez kazâsında 70 köy bulunur. Sancakta halk Arab ve Türk'tür. Bir mıkdar Kürd de vardır.

2 saat sonra Şeyh Hid, 2 saatte Kefrinây, sonra Maarr-ı Sitti, Resyân, Başköy köyleri geçilip 4 saatte Haleb'e gelinir. Ekserisi küçük Arab köyleridir.

Haleb

Halebü'ş-Şehbâ, Selim Han fethidir ve Merc-i Dâbık zaferinden hemen sonra padişaha teslîm olmuştur. Hemen eyâlet merkezi yapılıp, Anadolu'da Memlûkler'e ait topraklar da yeni fethedildiği için bu eyâlete bağlanmıştır. Esasen Memlûk devletinde de eyâlet merkezi idi. İlk beylerbeyisi Karaca Paşa'ya vezirlik verilmiştir. İlk kadısı da Çömlekci-zâde Kemâl Efendi'dir. Orta derecede eyâletlerdendir. Beylerbeyi hassı 817.760 akçadır ve ayrıca yılda 35.000 altın tahsisatı vardır. Maiyet askeri 2.000'dir. Merkez sancağı 9 kazâdır: Haleb merkez, Bâb, Bûsabûh, Hantimân, Selimen, Reyha, İdlib, Bekfelûn ve Antakya. Sancaklar ise şöyledir: Haleb merkez, Kilis, Birecik Maarra, Azez, Bâlis, Mazik ve Türkmen. Son ikisi sâlyâne sancaklarıdır, tımar teşkilâtı yoktur. Kilis ve Azez sancakları, son zamanlarda vâlide-sultan hassı olmuştur. Eyâlet defterdârından sonra en mühim görevliler 100.930 akça hass alan zeâmet kedhudâ-yeri ve 81. 146 akça zeâmet alan zeâmet defterdârıdır. Eyâlette 104 zeâmet, 799 tezkireli tımar vardır ve bunların yıllık geliri 37.327.800 akçadır(5.740.000.000 TL. kadar) ve haslar bunun hâricindedir. Haleb eyâletinden 10.000 asker elde etmek mümkündür. Haleb kadısı günde 500 akça + yılda 15.000 altın tahsisat alan mollalardandır. Haleb eyâleti halkı Arab ve Türk'tür, az Kürd de vardır.

Haleb kalesi muhteşem bir yapıdır. Hâne Kulesi ile Ebû-Bekir Kulesi arasında 8 kule vardır. Buradan Kireç Kapısı'na 13 kule, oradan Şam Kapısı'na 800 arşın ve 5 kule ve 8 dirsek, oradan Nirâb Kapısı'na 300 arşın ve 5 kule ve 7 dirsek, buradan Kızıl Kapı'ya 600 arşın ve 7 kule, oradan Menkuusıyye Kapısı'na 900 arşın ve 6 kule ve 20 dirsek, buradan Ka-

ranlık Kapı'ya 600 arşın ve 11 kule ve 8 dirsek, oradan Cedidiyye Kapısı'na 900 arşın ve 8 kule ve 11 dirsek, buradan Karaca Paşa Kapısı'na 800 arşın ve 7 kule ve 8 dirsek, oradan Cenine Kapısı'na 400 arşın ve 5 kule, buradan Antakya Kapısı'na 500 arşın ve 8 kule, oradan Dış Kale'ye 7.300 arşın ve 83 kuledir. Dizdâr Kapısı, dizdâra mahsustur. İç tarafında ikamet-gâhı ve makam odası vardır. Orada hapis gibi oturur. Beylerbeyinin emri olmaksızın kaleden çıkıp varoşa inemez. 3 kat demir kapı ve 80 kulaç derinliğinde büyük bir kuyudan geçilmeksizin iç hisâra girilemez. Burada 2 cami, hamam, 20 dükkân, 54 kule vardır. Hazret-i İbrahim Camii güzeldir.

Şehir 72 mahalledir. Halk biraz karışıktır. Türk ve Arab büyük ekseriyettir. Lâkin Kürd, Ermeni, Yahudi, Nusayri ve Yâkuubi de vardır. Avrupalılar da ticaret için Haleb'e çok gelirler. Çok büyük ve kalabalık şehirdir. Saraylar ve konaklar da pek çoktur. Ulu Cami 400 x 100 arşındır, 64 sütûn üzerine oturmuş eski bir mâbeddir. Yavuz Sultan Selim Han, bu camide ilk cuma hutbesinde halife ilân edilmiştir. Husrev Paşa Camii, Sinan binası muhteşem bir yapıdır. Diğer camiler arasında şunlar zikre değer: Behrâmiyye, Bâb-ı Menkuusa, Tarakcılar, Tuz, Karlık, Adliyye, Şeyh Alî-i Rûmî, Buhtî, Demirci Bayram, Kamâsa, Dâmâd İbşir Paşa, Kastel-i Şeref, Kastel-i Harâmî, Kastel-i Murâd, Baba Bayram, Haddâdîn(Demirciler), Tevbe...

61 medrese, 17 dârülhadîs(hadîs medresesi), 217 mekteb, 7 dârülkurâ, 6 imâret, 2 çok büyük hastahane, 47'si kurşun ve diğerleri kiremit damlı olmak üzere 70 han, 7 kervansaray ve sair binalar mevcuttur. Gümrük, Mûsulluoğlu, Çıkrıkçıoğlu, Hayrbay, Sabun, Bostancı, Paşa, Ümeyye, İpek, Mutâf, Büyük Paşa, Frenk, Elçi, Bakır, Keten, Kazancılar Çukur, Karanlık Kapı, Menzil, Yoğurt, Kurt Bey, Üzüm, Söğüt, Dâr-ı Kurâ, Çufud, Hacı Mahmud, Bor, Merallıoğlu Hanları, gerçekten muazzam ticâret yerleridir.

Suyu Fırat'tan gelir. Havuz ve fıskıyeli konakları çoktur. Yüzlerce çeşme ve sebil, 7.000 kadar kuyu, batı tarafından başlıyarak 7.000 kadar bağ, bahçe ve bostan, gülistan ve reyhânistan vardır. Hunkâr Bahçesi, pek güzeldir. İçinde çinilerle döşenmiş şâhâne köşkler ve şehnişinler vardır.

5.700 dükkânlı Haleb Çarşısı, dünyanın en büyük bir kaç çarşısından biridir. Âdem deryâsıdır. Alış verişin hesabı olmaz. 2 bedesteni vardır. Bedesten tacirleri arasında 100.000 altın sermayesi olan, Avrupa ve Hindistan'a mal götürtüp getirten büyük zenginler mevcuttur. 500 kadar kahvehâne vardır. Arslan Dede Kahvehânesi, 2.000 insan alır, çok süslüdür ve çok meşhurdur. Şehre gelen her yabancı mutlaka buraya gelip safâ eder. Zengin musiki ve raks hey'etleri vardır.

İç kale altındaki Paşa Sarayı muhteşemdir. Canbuladoğullarının sarayı da aşağı kalmaz. Bunlar Kilisli bir ailedir ki, epey vezir ve beylerbeyi yetiştirmişlerdir. Defterdâr, Muhassıllar, Salkım, Kevâkibî-zâde Sarayları da mükelleftir. Daha çok saray mevcuttur.

Tekkeleri sayılamaz, pek çoktur. Muhteşemleri Haleb Mevlevi-hânesi'dir, bir ulu dergâhtır. Gülşeni, Seyyid Nesîmî Dergâhları da çok rağbet görür. 70 tarikatin tekkesi vardır. Nesîmî'nin derisinin yüzüldüğü yerdeki Karanlık Kapı'daki makamının ziyaretçisi çoktur. 1533'te Husrev Paşa'nın

yaptırdığı sayımda şehrin nüfûsunun 400.000 olduğu anlaşılmıştır. Şehirdeki türbeler pek çoktur ve hayli târihî şahsiyetler, pek çok eski hükümdar burada yatar.

Haleb'den güneybatıya, Akdeniz sahiline doğru ayrıldım. İlk konak Hân-ı Yetimân kalesi, 5 saattir. 500 arşın, 8 kuleli kaleciktir. Haleb merkez kazâsına bağlı nahiye merkezidir. Kalede 6 eski top ve asker var. Haleb vezirinin hassıdır. Sonraki konak Bir-i Acîb de nahiye merkezidir. 6 saat sonraki Serâkıb, kervansarayı ile meşhurdur. Sermin kazâsında nahiye merkezidir.

Sermin (Selimen), Rîha, İdlib ve Şâtır

Sermin, merkez sancağında 150 akça kazâ merkezidir. Haleb'in güneybatısındadır. Voyvodalıktır. Zeytini meşhurdur. 6 mahalle, 1.000 hâne, bir cami, 7 mescid, 70 dükkân, 2 han, 2 hamamlı büyükçe Arab kasabasıdır. Halk buğday ekimiyle uğraşır.

Rîha, Sermin'in bir saat güneybatısında, merkez sancağının 150 akçalık diğer bir kazâ merkezidir. Voyvodalıktır. 6 mahalle, 600 hâne, 2 cami, 7 mescid, 2 han, bir hamam, 70 dükkânlı kasabadır. Halk Arab'dır. Kazâda 3.000 kadar bağ vardır.

2 saat zeytin ağaçları arasından geçip Bekfelûn'a geldim. Sermin kazâsında nahiye merkezi 250 hâne küçük Arab kasabasıdır. 5 saat zeytin ağaçları ve köylerden geçip İdlib'e geldim. Sermin'in kuzeybatısında, Haleb merkez sancağının 150 akça bir kazâ merkezidir. 14 mahalle, 1.345 ev, 3 cami, 11 mescid, 2 hamam, 3 han, bir medrese, 6 mekteb, 300 dükkân, 4 sabun-hâne(sabun fabrikası) vardır. Köprülü Mehmed Paşa vakfıdır. Halkı Arab'dır. Çevre tamamen zeytin deryâsıdır. Sabunu çok meşhurdur ve deve kervanlarıyle her yere ihrâç edilir. Büyük kasabadır.

4 saat sonra merkez sancağının diğer bir beylerbeyi hassı ve 150 akça kazâ merkezine geldik. İdlib'e yakındır. Zeytini ve sabunu meşhurdur. 7 sabun-hânesi vardır. Halkının mühim kısmı son zamanlarda İdlib'e gidip yerleşmiştir. Sonraki konak Ahmed Beşe, 100 hâne Arab köyüdür. Şâtır kalesi, buradan 6 saat ve nahiyedir. Kalesini, 3 katlı muazzam hanını, cami, imâret, çarşı, mekteb ve diğer binalarını Köprülü Mehmed Paşa yaptırmıştır. Bu külliye, büyük hayır eseridir. Batısından Âsî akar ve üzerinde 9 gözlü eski bir köprü vardır. Âsî'yi geçip 5 saatte Budama zeâmet köyüne, sonra Livâna Dürzî kalesine, 9 saatte Behlûliyye kalesine geldik. 100 hâne köydür. Buraları Lâzıkıyye merkez kazâsına bağlı nahiyelerdir. 4 saat sonra Lâzıkıyye'dir.

Lâzıkıyye

Trâblusşâm eyâletinde sancak merkezi kale ve limandır. Selim Şâh fethidir ve Trâblusşâm eyâleti kurulmadan önce Şâm eyâletinde idi. Akdeniz üzerindedir ve Kıbrıs'ın Karpas yarımadası ucundaki burunla karşı karşıyadır. Sancakta tımar teşkilâtı yoktur. Sancak beyinin 150 kese yıllık tahsisatı vardır. Kadısı 150 veya 300 akça pâyelidir. Liman ağzında 300 arşın cürmünde küçücük dörtgen kalesi vardır, hendeksizdir. Limanı 300 gemi alır. Limanda 50'ye yakın mahzen(antrepo), ağzına kadar değerli

ticaret eşyasıyle doludur. 900 ev ve konak, 3 cami, 6 mescid, 2 hamam, 3 han, 3 medrese, 3 mekteb, 200 dükkân vardır. Evlerinin ekserisi büyük ve mükelleftir. Ulu Cami de denen Ömer Camii, Eski Cami, Yeni Cami veya Tokatlı Camii, imâreti de olan Mataracı Mektebi, Mûsâ Beşe, Mataracı ve Derviş Beşe Hanları, büyük binâlardır. Şehrin güneyindeki çay üzerinde 7 gözlü eski bir köprü vardır. Lâzıkıyye'nin güneydoğusunda, gene Akdeniz üzerinde Ceble(Cebliyye) kale ve limanına varmak için, Kırbeşî, Arab, Medik ve Rüûs sularını geçip, son suyu atladıktan 5 saat sonra Ceble'ye vardık.

Ceble

Lâzıkıyye ile Bânyâs arasındadır. Eskiden Şâm eyâletinde idi. Şimdi Trâblus-ı Şâm eyâletinde sancak merkezidir. Selim Şâh fethidir. Sancakta 360 köy vardır ve daha çok Dürzi mezhebinden Arablar oturur. Sancakta tımar teşkilâtı yoktur. Sancak beyi yılda 10.000 altın tahsisat alır. Ceble kadısı, 300 akça gündelik ve 1.500 altın yıllık tahsisata mâliktir. Kalesi, denizden 400 arşın uzakta, 400 arşın cürmünde, yuvarlak şekilli bir hisardır. Lâzıkıyye kalesinde dizdâr ve asker olduğu halde, bu kale boştur. Varoş 300 hâne, 3 cami, 3 mescid, bir medrese, 3 mekteb, 7 tekke, 2 hamam, 3 han, 70 dükkândan ibarettir. Camileri İbrahim, Yeni ve Eski Camiler diye meşhurdur. Çeşme yoktur. Limonu, turuncu, dutu, pamuğu, ipeği, suyu güzeldir. İbrâhim Edhem Türbesi burada ve büyük ziyâret yeridir.

Akdeniz'i takib ederek güneye doğru indim. Hârisûn, Çivi, Betis çaylarını geçip Betis kalesine geldim. Burada Arab yoktur, halk Türkmen'dir. Beylerbeyi hassı ve nâhiye merkezidir. Kalesinde epey asker vardır. Yakınında Memlaha(Tuz) iskelesinden tuz ihrâc edilir. Devlete yılda 2 milyon akça gelir sağlar. Buradan Tartûs, 7 saattir.

Tartûs

Akdeniz üzerinde kale ve limandır. Bânyâs ile Trâblusşâm arasındadır. Cânbirdi Gazâli, Yûnus Paşa'ya teslim etmiştir. Trâblusşâm merkez sancağında 150 akça kadılık ve voyvodalık merkezidir. Üç kat ve dörtgen 1.800 arşın cürmünde kalesi heybetlidir. 50 arşın yalçın kayadan kesme hendeği vardır. Haçlılar'dan kalmadır. Kalede dizdâr ve 100 asker vardır. Nüfusu az bir kasabadır. Limanın bir kurşun atımı mesafesinde Cezire-i Zenân = Kızlar(Ruâd, Aradus) Adası vardır. Köprülü Mehmed Paşa, Trâblusşâm beylerbeyisi iken, bu adaya bir kale yaptırmıştır. Doğuya doğru ormanlar içinden giderek Cenin sahrâsına, oradan 2 saatte Hüsnâbâd'a geldim. Geçtiğim yolboyunca halk Türkmen'di.

Hüsnâbâd (Kal'atü'l-Hüsn)

Tartûs'un güneydoğusunda, Trâblusşâm'ın kuzeydoğusunda, Humus'un kuzeybatısındadır. Trâblusşâm merkez sancağında 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezi ve beylerbeyi hassıdır. Kadısının yılda ayrıca 1.500 altın tahsisatı vardır. Kazâ, 8 nahiye ve 70 Arab köyüdür. Kalesinde dizdâr ve

70 hisâr eri mevcuttur. 3 kat olan kalesi 500 mazgallıdır. 300 ev, 45 dükkân, birer cami, mescid, mekteb, hamam, 2 han, 2 çeşmesi var. Küçük bir kasaba. Kale dizdârı Rıdvân Ağa ile vedâlaşıp 9 saat Cenîn sahrâsında giderek Kaaliyât kalesine geldim. Kalesi şimdi kullanılmıyor, içine Bedeviler yerleşmiş. Bir saat ötede Trâblusşâm vardır.

Trâblus-ı Şâm (Şâm Trâblusu)

Arablar «Trâblusu'ş-Şâm» ve kısaca «Trâblus», Frenkler «Tripoli» derler. Şâm(Suriye) eyâletinden ayrılarak yarım asır önce ayrı eyâlet merkezi olmuştur. Sâlyâne eyâletlerdendir, tımar teşkilâtı yoktur. Bütün eyâlet toprakları, 1516'da Selim Şah fethidir. 2 sancağında tımar teşkilâtı vardır. Sancak sayısı değişmektedir. 10 sancağa kadar çıktığı olmuştur. Şimdi kazâ olan Hüsnâbâd, bir ara sancak merkezi idi. Lâzıkıyye, Gülbün, Cable, Maan, Kadamus, şimdi merkez sancağından başka sancaklardır. Eyâletin dağlık kısımlarında Dürzi mezhebinden Arablar yaşar. Müslüman geçinirler ama, Hıristiyan'a kız verirler. Bu çevrede Mârûni(Katolik) Arab da çoktur. Dürziler, vuruşkan, vahşî, Yahudi kadar para canlısıdır. Çok karışmışlardır. Yalnız Arabca konuşurlar. Kumral, hattâ sarışınları, açık renk gözlüleri çoktur. Tenleri beyaz, vücutları mütenasip, çehreleri güzeldir. Dürzî kızları oynaktır ve kapalı değillerdir. Şiî Arablar da vardır. Ekseriyet Sünnî Arablar'dadır. Yer yer Türkmen nüfus fazladır.

Limanı işlektir ve Avrupa'dan çok gemi gelip gider. Bilhassa İngiliz, Fransız ve Felemenk gemileri devamlı gelip ağızlarına kadar mal doldurarak giderler. Devlet, gümrükten büyük gelir sağlar. Limana yılda bin kadar gemi girer. Beylerbeyisinin 2.000 askeri vardır. Sâlyânesinden başka 300 kese tahsisatı olur. Kadısı günde 500 ve yılda 40 kese akça tahsisat alır. 500 akça yevmiye alan bir de Hanefi müftüsü bulunur. Kalesinde asker ve Sultan Kalavun Câmii vardır. Varoş, 6.000 kâgir hânedir. Büyük şehirdir. 6 kapılı Câmi-i Kebir, Eski Köprü başında Sultân İsâ Câmii, Çarşı içinde Tevbe Camii, Uzunçarşı'da Atâ Camii, Tohan Camii, Mahmûdiyye Camii, Vesiyye Camii, Tâsiyye Camii, Tüffâhiyye Camii, Argun-Şâh Camii, Mahmud Bey Camii, Taylûne Camii, İskele Camii, bunlardan başka pek çok mescid, 10 medrese, 17 mekteb, 7 tekke vardır. Tekkeler içinde Mevlevî-hâne'si muhteşemdir. 12 çarşı hamamı, 70 kadar çeşme, 2.700 dükkânlı çarşı, bedesten vardır. Haçlılar elinde iken de gayet mâmurmuş. Limanı bin gemi alır. Limanın batısında Arab Burcu, iskelede hanlar, 200 kadar mahzen, 200 kadar bağlı bahçeli tüccar evi, Kurd Paşa Sarayı ve Cirit Meydanı vardır. Şehrin sokakları tamamen beyaz kaldırım döşelidir. Arnavud Mehmed Paşa, Nûri, Takyeci, İzzeddin, Karakış, Kadı, Dellâk, Hâcib, Attâr, Kal'a, Deyverdâr Hamamları, Kuyumcular, Yeni, Pirinç, Mısriyyûn, Tüccâr, Çavuş, Zeyt, Hınâ, Arasta, Mutâf, Cânbey, Gumeyza Hanları güzeldir. Daha küçük bir çok han vardır.

Mâr kazâsında 3 saat geçerek Enfiyye Mârûni köyüne, oradan Maan kalesine geldik. Nahiye merkezidir ve kalede asker yoktur. 5 saat sonra Cübeyl'dir.

Cübeyl (Cebel)

Trâblus eyâletinde 150 akça kazâ ve voyvodalık merkezi ve beylerbeyi hassıdır. Kadısının ayrıca yılda 2 kese tahsisatı vardır. 100 kadar Cebel Lübnan dağ köyü bu kazâya bağlıdır. Bu köylere bir Arab şeyhi hâkimdir. Yılda 70 kese maktû vergi öder ve 70 keseyi de 3.000 tüfeklisini beslemek için kendine alıkoyar. Beylerbeyi isterse bu askeri onun emrine verir. Kazâda Dürzî çoktur. Kazâ merkezi Batrûn, Beyrût'un kuzeyinde bir koy içinde limandır. Kalesi, 200 gemi alır güzel limanı, 2 mahallede 200 Sünnî ve Dürzî Arab evi, Selim Han Câmii, 4 mescidi, 20 dükkânı, birer han ve mektebi, 50 hisâr eri vardır. Çevrede Şiî Arab da mevcuttur.

Akdeniz boyunca güneye doğru 3 saat gidip İbrahim çayını, 3 gözlü köprüden geçtim. Bu çay, Trâblus-ı Şâm ve Sayda eyâletleri arasında sınırdır. Bu suretle Sayda eyâletine geçmiş oldum. Bu eyâlette ilk yer, Tarrâhin limanıdır. 3 saat sonra dut bahçeleri içinden gidip Beyrût suyunu geçtim ve 8.000 arşın sonra Beyrût limanı ve kalesine vardım.

Beyrût

«Muz» da derler: Şehr-i Muz, Kal'a-i Muz. Körfez içinde, Akdeniz üzerinde güzel yerdir. Sayda eyâletinde sancak merkezidir. Selim Han fethidir. Tımar teşkilâtı yoktur. Sancak beyinin 1.000 askeri ve 200 kese tahsisâtı vardır. Sancakta 600 kadar köy mevcuttur. Haylisi, Dürzi dağ köyleridir. Kadısı 150 akça ve ayrıca yılda 20 kese tahsisat alır. Merkez kazâsı 9 nahiyeye ayrılmıştır. Beyrut, Trâblus ile Sayda arasındadır. İki burun ortasında kumsal yerdedir. Limanını iki kale korur. Hisâr erleri vardır. Gümrükhânesi, ayrı bir kaleye benzer. İç kaleye, limandan köprü ile geçilir. Topları limana çevrilmiştir ve içinde 150 hisâr eri vardır. İç kalede cami, limanda 200 kadar ağzına kadar mal dolu tüccar mahzeni, Süleyman Han Köşkü vardır. 4.450 arşın sûr ile çevrilmiş beşgen şeklinde kalesi dışında varoş, 2.600 hânedir. 7 cami, 30 mescid, saraya benzer mükellef konaklar mevcuttur. Ulu, Seyfoğlu Âsaf Paşa, Mir Münzır, Amr Câmileri, Seyfoğlu Hamamı güzeldir. Daha 3 çarşı hamamı, 17 medrese, 8 mekteb, 7 çeşme, 300 dükkân, 40 kahvehâne, 8 han vardır. Zengin şehirdir. Bütün evleri kâgirdir. Halk Arabca konuşur ama kimi Sünnî, kimi Dürzî, kimi Şiî'dir. Yalnız memur ve askerleri Türk'tür.

Bir saat güneyde Burter, 200 hâne Arab kasabacığı, voyvodalık ve Beyrût merkez kazâsının nahiyesidir. 4 saat sonraki konak Nâme köyüdür, yarım saat sonra Demiz suyu geçilip 150 hâne Muksabiyye Sünnî Arab köyüne, oradan Ciyeyye'ye gelinir. 200 hâne kasabacıktır. Bir saat sonra Remîle köy, sonra Sayda'dır. Beyrût-Sayda yolu 9 saattir.

Sayda

Frenkler «Sidon» derler. Akdeniz üzerinde liman ve kaledir. Beyrût ile Sûr arasındadır. Selim Han fethi olan bir eyâletin merkezidir. Bu eyâlet, 1661 başında Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, Şam(Suriye) beylerbeyisi iken, onun arzı ile, Şâm eyâletinden ayrılarak müstakil beylerbeyilik oldu. 10 yıldır ayrı eyâlettir. Eyâlette tımar teşkilâtı yoktur. Sayda merkez, Beyrût, Safed, Akkâ, Maan ve Türâbî sancaklarından iba-

ret 6 sancaktır. Orta ehemmiyette eyâletlerden sayılır. Beylerbeyi hassı yılda 811.000 akçadır, ayrıca yılda 250 kese tahsisatı, 2.000 maiyet askeri vardır. Sayda kadısı 500 akça yevmiye ve 2.500 altın yıllık tahsisat alır. Merkez kazâsı 8 nahiyedir. Kalesinde balyemez toplar, dizdâr, 200 kadar hisâr eri vardır. Limana çok yabancı gemi girer ve çok gümrük resmi alınır. Kalede Selim Han Camii mevcuttur. Varoş 1.200 kadar kâgir ev ve konaktır. 7 cami ve çok mescid var. Yeni Cami 1593'te yapılmış. Bahr, Kedhudâ, Sûk, Hazret-i Ömer, Kutişoğlu, Berrânî Camileri daha küçüktür. 10 medrese, 7 mekteb, 3 hamam, 4 çok büyük han, 400 kadar dükkân vardır. Şehirde bir kaç Avrupa devletinin konsolosu ikamet eder. Eyâlet merkezidir ama, sancağı olan Beyrût şehri kadar kalabalık değildir. Halk Arab'dır. Türk ve az Yahudi de vardır. Hiç Rum, Ermeni ve Çingene yoktur.

Sayda ile Sûr arasında güneye doğru Akdeniz boyunca konaklar şöyledir: 150 hâne Sünnî Arab köyü olan Hâre, ona yakın Kizeyye köy, ona yakın Deyr-i Zehrânî Mârûnî Arab kasabası ki nahiyedir, Zehrânî suyu, Akbiye ve Sarfael köyleri, Ensâr ve Adlûn köyleri, Reytân suyu, Kasimiyye kalesi. Bu sonuncusu, Sûr'un az kuzeyinde liman ve nâhiyedir. 400 arşın cürmündeki kalesinde asker yoktur, Bedevî Arablar oturur. Re'sü'l-Uyûn'dan bir saat sonra Sûr'dur.

Sûr

Frenkler «Tir» derler. Sayda ile Akkâ arasındaki en büyük Akdeniz limanıdır. Sayda merkez kazâsında nâhiye ve voyvodalık merkezidir. Selim Han fethidir. 6.000 arşın cürmündeki büyük kalesi şimdi harabdır. 3 mahalle, 300 ev, Melikü't-Tâhir Camii, 20 dükkânı, birer han ve mektebi ve sâir binâları var. Halk Katolik Arab'dır. Limanda Koca Paşa Kalesi vardır.

Sûr'dan itibaren Akdeniz sahilini bırakarak, güneydoğuya, Kudüs istikametine döndüm. 3 saat sonra 100 hâne Mâreke Sünnî Arab köyüne geldim ki, Sayda merkez sancağının sonudur ve bundan sonrası, Sayda eyâletinin Safed sancağı topraklarıdır. 2 saat sonra Terzât, 200 hâne Sünnî Arab köyüdür. Nakuur dağından sonra bir saat ileride Hazret-i Alî Dergâhı, bir saat sonra Tibnîn Pınarı, Radim Pınarı, Serî Pınarı, Debiyye Pınarı, Has Pınarı, Hayât Pınarı, Rûh Pınarı, Hazret-i Yâkub Pınarı, Nisâ Pınarı, Cercib Pınarı ve Tibnîn kalesi gelir. Nahiyedir. Safed sancağındadır. Az kuzeyine Koca Sinan Paşa, büyük bir dergâh yaptırmış. Sonra 100 hâne Dürzî'nin oturduğu Aykata köyü, bir saat sonra 200 hâne Sûk-ı Anuk Dürzî kasabacığı, sonra 100 hâne Cîş Şiî Arab köyü, sonra 100 hâne Yazan Şiî Arab köyü, sonra Aynü'z-Zeytûn(Zeytin Pınarı) ve Ayn-i Mîrûn köylerini geçip 11 saatte Safed'e geldik.

Safed

El-Cîş köyünden itibaren Lübnan biter Filistin başlar. Safed, Filistin'in kuzeydoğusundadır. Sayda eyâletinde sancak merkezidir. Orta ehemmiyette sancaklardandır. Sancak beyi hassı yılda 373.800 akça ve tahsisatı yılda 100 akçadır. Sancakta 9 zeâmet, 106 tımar vardır. Kadısı gün-

de 300 akça ve yılda 6 kese tahsisat alır. Kalesi harabdır ve içinde asker yoktur. Halk Arab ve Yahudidir. 7 mahallede ekserisi bir kaç katlı 1.300 evdir. Şeyh Nûme, Muallak, Kızıl, İnsî, Kırklar, Şeyh İsâ, Kürd, Mismâr veya Medrese Camileri ile hayli mescid vardır. Kızıl Cami'i bu yıl(1671) Safed sancak beyi Sâlih Bey, yeniden inşâ ettirmiştir. Mismâriyye Medresesi, bir dârülkurâ, bir kaç mekteb, 7 tekke, 6 hamam, 3 han var. Paşa Sarayı yanında Anberiyye Hamamı, Attâr Hamamı, 600 arşın cürmünde kale gibi Paşa Hanı(ki 4 katlıdır) büyük binalardır. Şehirde vaktiyle 12.000 Yahûdi yaşarmış. Şuraya buraya göçmekten şimdi 2.000 kalmıştır. Sinan Paşa Bedesteni işlektir. Bütün evleri kâgirdir. Paşa Sarayı 70 odalıdır. Üzerindeki kitâbeye göre 1572'de Safed sancak beyi Pirioğlu Mehmed Bey yaptırmış. Her yer dutluk ve zeytinliktir. 40 keçe kârhânesi(fabrikası) var. Kilimi ve seccadesi de meşhurdur. Bu taraflarda Kürd olmaz ama bu şehirde 2 mahalle de Kürd vardır. Türk azdır, resmî görevlilerden ibarettir ama, herkes az çok Türkçe anlar.

Safed'in ünlü ziyaret yeri Gaar-ı Beytü'l-Hazen'dir. Bir mağaradır ki, Hazret-i Yâkub, oğlu Hazret-i Yûsuf'un hasretiyle yıllarca ağlayıp gözlerinin kör olduğu, sonra Hazret-i Yûsuf'un Mısır'dan getirilen gömleğinin kokusuyle gözlerinin açıldığı mübârek yerdir.

Cebel-i Ukkaab'ı aşıp Aynü't-Tıyn'e(İncir Pınarı), Ayn-ı Vâdi'ye, oradan Taberiyye'ye, Kahkahay-ı Arab kalesine ve burada Hazret-i Şuayb makamına, Medînetü'l-Arab kalesine, Lûyiyâ 50 hâne Sünnî Arab köyüne, nihayet Ayn-ı Tüccâr kalesine geldik ki, Safed'den 8 saattir ve Safed sancağı toprağıdır. Şam, Kudüs ve Mısır yollarının birleştiği kavşak olduğu için, Vezir-i âzam Koca Sinan Paşa binâ etmiştir. 80 x 80 arşın bir cami ve kervansaray yaptırmıştır ki gerçek bir kaledir. Cami çok süslüdür, bol necef, billûr ve moran kullanılmıştır. Bin arşın ötesinde Tür-ı Hiräven dağı, bir saat ötede 100 hâne Tabbaga Sünnî Arab köyü, sonra 100 hâne ve zeâmet olan Naûra Sünnî Arab köyü, sonra 200 hâne ve zeâmet Ayn-ı Zer Sünnî Arab kasabacığı, sonra 100 hâne ve zeâmet Akkara Sünnî Arab köyü, sonra 50 hâne ve tımar Jelmu Sünnî Arab köyü, sonra Cenin kalesinde dinlendik.

Cenin, Nâblus'un kuzeyinde nahiyedir. Kalesinde 200 kadar hisâr eri var. Cürmü 1.000 arşındır. Varoş 100 hâne ve 100 kadar dükkândır. Kalede de oturanlar vardır. Bu suretle Safed'den berî devamlı şekilde güney — güneybatıya inip Filistin'in ortalarına vardım. Cenin'den sonra geçtiğim yerler: Türâbioğlu kasabası, bir saat sonra Kanariyye köyü, 100 hâne Gavrâbe Sünnî Arab köyü ki Nâblus sancak beyinin hassıdır, tımar ve zeytinlik 200 hâne Mağara kalesi ki Sünnî Arab kasabacığıdır, tımar olan Sitle ve dutluk, zeytinlik Kurkağ Sünnî Arab köyleri, Fund-i Kavmiyye köyü, Sebastiyye(Samarya) nahiyesi ki Nâblus'un az kuzeybatısındadır, bir top menzili doğusunda 100 hâne ve zeâmet Mara Bite köyü, Nakuure ve Deyr-i Sevrâ ve Betile köyleri, bu suretle Cenin'den berî 7 saatte Nâblus.

Nâblus

Kudüs'le Nasıra arasında, Kudüs'ün kuzeyindedir. Şam(Suriye) eyâletinde sancak merkezidir. Orta ehemmiyette sancaklardandır. Sancak beyi hassı 290.645 akçadır. Sancakta 7 zeâmet, 44 tımar, 500 asker var-

dır. Sancak beyi ayrıca yılda 8.500 altın tahsisat alır. Nâblus kadısı günde 150 akça + yılda 3.000 altın tahsîsâta sâhiptir. Merkez kazâsında 200 kadar köy vardır. 8 mahallede 4.060 kâgir evli kalabalık şehirdir. Kalesi yıktırılmıştır, harabesi görülür. Ulu Cami, Sultân-ı Muazzam Salâhaddîn Eyyûbî tarafından kiliseden çevrilmiştir. 300 x 100 arşındır. Aslında kilise olduğu için böyle ince uzundur. Nasr, Cebânile, 87 x 87 arşın Hızr Camileri ve çok mescid, 7 medrese, 7 mekteb, 7 tekke, 2 hamam, 1.200 arşın uzunluğunda çarşısında 370 dükkân, 150 ocaklı ve câmili bir kervansaray vardır. Gerek çarşı, gerek kervansaray Lala Mustafa Paşa'nın büyük bir hayır eseridir.

Nâblus'tan Kudüs'e gitmek için devamlı güneye indik. Şuralardan geçtik: Harrî, Bâlâta, Âdûrite, Hûvâre, Beytâ, Akrebe, Yâmûk, Sâvî, Akabü'l-Hân, Sencil(200 hâne Sünnî Arab), Beyrût, Şemûyil(200 hâne Sünnî Arab), Ayn-ı Tâhir Baybars(200 hâne Sünnî Arab), Cerrâh-ı Resûl köyleri.

Kudüs

Arabca'da «el-Kuds»tür. Türkler «Kuds-i Şerîf» ve kısaca «Kudüs», Hıristiyan ve Yahudiler «Yerusalem» derler. Her üç dinde kutsal şehirdir. Mekke'den önceki İslâm kıblesidir. Hazret-i Süleymân'ın taht şehridir. Şam(Suriye) eyâletinde sancak merkezidir. Orta ehemmiyette sancaklardandır. Filistin'in ortasındadır ama, Lût Gölü'nün kuzeybatısına ve Şeria vâdisine, Akdeniz'den daha yakındır. Sancakta 9 zeâmet, 106 tımar, 600 asker vardır. Sancak beyinin yıllık 257.485 akça hassı ve 20.000 altın tahsisatı vardır. Kudüs'e Istanbul'dan kadı olarak 500 akça pâyeli mollalar gönderilir. Onun da ayrıca yılda 20.000 altın tahsisâtı vardır. Merkez kazâsı çok büyüktür, 1.060 köyü vardır. Kudüs'e gelen Hıristiyan hacılardan devletin yılda 20-25.000 altın geliri olur. Kamâme kilisesini ziyaret etmiyen Hıristiyan, hacı olamaz.

En mübarek ziyaret günü ise Hıristiyanlar için Kızıl Yumurta Paskalya günüdür. O gün Kamâme kilisesini, Hıristiyan âyini, patriklerin tütsü ve ilâhileri arasında sancak beyi veya Kudüs mollası büyük merasimle açar. Başkası merasimi açamaz. Gerçi en büyük Hıristiyan âyinini bir Müslüman'ın açması garip iştir ama, bu suretle dünyanın her tarafından gelen Hıristiyanlar'a, bu ziyaretin tam bir hürriyet ve emniyet, sükûn ve âsâyiş içinde Osmanlı devletinin sâyesinde yapılabildiği anlatılmış olur. O gün kiliseyi 5 ilâ 10.000 Hıristiyan ziyaret edip hacı olduk diye sevinçle Avrupa'ya dönerler, Fakirler hariç, her hacıdan Kamâme kilisesi papazları 5 ilâ 7,5 altın haraç alırlar. Hıristiyan hacıları, Hazret-i Îsâ'nın doğduğu Kudüs'ün güneyindeki Beytü'l-Lahm'e, Halîl ve Nâsıra kutsal şehirlerine, Türk muhafızlar götürüp getirir. Buraları da ziyaret eden Hıristiyan, tam hacı olur.

Kudüs sancağının kazâları şöyledir: Kudüs merkez, güneyinde Halilü'r-Rahmân(el-Halil), Lût'un öte tarafında Ürdün'de Kerek, kuzeybatıda ve Yâfa'nın güneydoğusunda Remle, Lecûn.

Kudüs şehrinde mimarbaşı, mühendisbaşı, su nâzırı, mûtemedbaşı, sarrafbaşı, veznedarbaşı, bâzârbaşı, şehir kedhudâsı, bedesten kedhudâsı gibi yüksek görevliler vardır. 700 vakfın mütevellisi, Kudüs mollası efen-

diye karşı sorumludur. Bugünki kale, Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa tarafından yapılmıştır. Kuds-i Şerif, Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri'nin fethidir. Kalede Rüstem Paşa Camii vardır. Kale, 7.050 arşın sûr ile çevrilidir. 78 dirsek, 4.040 mazgallı kaledir.

Şehirde bütün evler ve yapılar kâgirdir. Epey konak ve saray vardır. Kale içi 1.110 ev, 2 cami ve bir kaç mesciddir.

Mescid-i Aksâ, İslâm âleminin en kutsal mâbedlerindendir. İçinde fevkalâde değerli yüzlerce halı ve âvize, 7.000 kandil ve sair değerli eşya vardır. Her biri Eyyûbi, Memlûk ve Osmanlı sultanlarının ve büyüklerinin bağışıdır. Doğu tarafında Hazret-i Ömer mihrâbı vardır. Bilindiği gibi Kudüs, Hazret-i Ömer tarafından Bizans'tan fethedilmiş ve 2. Halife, bizzât burada namaz kılmıştır. Mescid-i Aksâ'ya 800 kişi hizmet etmektedir. Bu muazzam teşkilâtı, Osmanlı devletinin serveti sağlamıştır. Hatib, cuma günü minbere kılıçla çıkar ve Halife-i Rûy-i Zemin olan padişah hazretleri adına hutbe okur, 4 mezhebin birer hatibi ve imâmı vardır. Her hatib, münâvebe ile ve ancak ayda bir defa kürsüye çıkar ve Hazret-i Ömer kılıcını kuşanır. 50 müezzini vardır. Sair hizmet erbâbını ona göre kıyâs ediniz. Mezkûr Mescid-i Aksâ'dan şimâl cânibinde çemenzâr üzre andan Süleyman Hân'ın binâsı beyaz mermer-i hâm üzre kâmil iki yüz adım gidip andan Süleyman Han vâkıasında görüp ale's-sabah kendi tâlimleri ile inşâ olunan yek-pâre mermer-i azıym bir havz-ı müdevverdir kim, Mescid-i Sahrat'Ullaah derler. Mescid-i Aksâ'nın köşesindeki bu camii Süleyman Han, Belgrad ve Rodos gazâlarında hissesine düşen halâl ganimet malı ile yaptırmıştır. Mekke, Medine ve Kudüs'e biner kese harcamıştır(3.000 kese = 120.000.000 akça = 15.120.000.000 TL.). Bu iş için Mimar Sinan, Kudüs'e gelmiş ve Lala Mustafa Paşa, inşaata nezâret etmiştir. Mescid-i Sahrat'Ullah'ın üzerindeki kubbenin alemi 12 arşındır ve çok kalın bir altın tabakası ile kaplanmıştır kim, bir merhale yerden şâşaası ol diyârı pür-nûr eder. 12 sandıklı sütunu ve ipek halıları, hazine değerindedir. «Sahrat'Ullah = Allah'ın Kayası» dedikleri, bir beyaz taştır. 100 arşın parmaklıkla çevrilidir. Üzerindeki muhteşem kubbe dolayısıyle «Kubbetü's-Sahra = Kaya Kubbesi» de denilen bir mâbeddir. Hazret-i Ömer'in başlattığı ve Kaanûni Sultan Süleyman Hân'ın bitirdiği bu muazzam kutsal sahaya «Harem-i Şerif» denir. Mekke, Medine ve Eyüb gibi, Müslüman'dan gayrı dinden olanın girmesi yasaktır. 1082 ramazânında(Ocak 1672) 10 gün 10 gece Mescid-i Aksâ'da hatm-i şerifi itmâm ettim ve hacc-ı şerifin ruhaniyetine kendimi hazırladım.

Şehir ve yakın banliyölerinde 240 cami ve mescid vardır. Fakat hemen hepsi küçük mescidlerdir. Zira Mescid-i Aksâ o kadar büyük bir camidir ki, belki Kudüs halkını içine alır. 17 medrese, 40 mekteb, 70 tekke, 6 han, hamam, 3 imâret, 18 çeşme, 70 havuz, fıskıye ve şadırvan, 2.045 dükkân vardır. Gavriyye, Hasekiyye, İmârek ve Sûk(Çarşı) Hanları, kale gibidir. Meryem Ana, Sultan, Patrik, Ayn(Pınar) Hamamları güzeldir. Çeşmelerin 18'i de Süleyman Hân'ın gazâ parasıyle yapılmış hayır eseridir. Bütün sokakları beyaz cilâlı taşla kaldırımlanmıştır. 2 havrâ, 2 Gregoryen, 3 Ortodoks kilisesi vardır ki, Kamâme bunların en meşhurudur ve Hıristiyanlar için dünyanın en kutsal kilisesidir. Kamâme mütevellisi olan papas, Kudüs mollasının emrindedir. Kilisenin önünde gece gündüz devamlı bir Türk askeri birliği nöbet bekler ve patriğin talebi üzerine herhangi bir kargaşalığa hemen müdahale eder. Zira Kamâme önünde her zaman için

dünyanın her yerinden gelmiş sayısız Hıristiyan toplanır. Kilise içinde çok değerli kutsal eşyâ vardır ki, bir mutaassıp Hıristiyan, bunlardan bir habbeyi ele geçirmek için her türlü çılgınlığı yapabilir. Ama kilisenin kutsal mührünü yılda bir defa hac zamanı ancak Kudüs Kadısı açar. Diğer zamanlarda mühürlü durur. Kilisede her zaman 300 kadar rahip bulunur ve bunlar bir mezhepten değillerdir, içlerinde Katolik de vardır ve çoğu çok yüksek dereceli papazlardır. Bunlar, kilisenin hizmetindedirler. Bunlar, bir yıl müddetle dışarı çıkmazlar. Yiyecek ve içeceklerini genç papazlar, kapının bir deliğinden her gün kendilerine getirirler. Bir yıl için ilim ve tasavvufla meşgul olurlar. Bir garip iştir ama Hıristiyan âyini böyledir. Hac günlerinde kilisenin içinde ve önünde 20.000 Hıristiyan saymak mümkindir. Kamâme mührü, yıllık hac zamanı dışında ancak Kudüs sancağının âmiri olan Şam(Suriye) beylerbeyisi vezirin emriyle bozulabilir. Kudüs şehrinde —sancak beyi dahil— mührün bozulmasına emir verebilecek bir salâhiyetli yoktur. Nitekim 23 yıl önce 1648'de ilk defa Kudüs'e geldiğim zaman Zileli Çavuş-zâde Mehmed Paşa, kiliseyi ziyaret etmek istedi ve mührü açtırdı. Kendisiyle beraber Kamâme'yi gezdim. Biz çıkınca Kudüs Mollası kapıyı derhal yeniden mühürledi.

Kamâme'nin içi, bir hazinedir. Asırlardan beri bütün Avrupa kralları, baha biçilmez hediyeler göndererek kiliseyi zenginleştirmişlerdir. Bunlardan bir tekinin dışarıya kaçırılmaması için Osmanlı hükûmeti çok dikkat eder. Böyle bir şeyden Kudüs sancak beyi ve mollası mes'uldür ve büyük mes'uliyettir. Bin yıllık mücevherli âvizeler ve kandiller, göz kamaştırır ve başka hiç bir kilisede görmek mümkin değildir.

20 yıl önce Çavuş-zâde Mehmed Paşa'nın sayımına göre Kudüs'te 46.000 vergi ödeyen ve 8.000 vergi ödemiyen nüfus vardı. Bâb-ı Halil'den şehre çıkıp kıble yönüne gidilince Buk'a sahrâsı başlar. Bu ovada 43.000 bağ vardır. Kudüs halkının ekseriyeti Sünni Arab'dır. Ama herkes Türkçe anlar. Türkler de çoktur. Ayrıca çeşitli millet ve mezheblerden Hıristiyan ve Musevi vardır. Avrupalılar da eksik olmaz.

Beytü'l-Lahm

Kudüs'ün hemen güneyindedir. Hıristiyanlar «Bethlehem», Müseviler «Beit Lahm» derler. 200 hâne nahiye merkezidir. Kudüs merkez kazâsına bağlıdır. Halk Arab ve Hıristiyan'dır. Hazret-i İsâ'nın doğum yeridir. Onun için Kudüs'te Kamâme'yi ziyaret eden her Hıristiyan buraya da gelip haccını tamamlar. Bu yüzden yabancılarla dolu kasabadır. Çoğu ziyaret edip aynı gün Kudüs'e dönerler. «Beytü'l-Lahm» denen ve kasabaya adını veren, 12 ayak taş merdivenle inilen bir mağaradır. Üç köşedir ve içine ancak 100 insan sığar. Hazret-i İsâ'nın beşiği, kırmızı bir taştır. Oturduğu beyaz mermer de görülmektedir. Kırmızı taş, tekne şekilde oyulmuştur. Burası bir kutsal yer, bir çeşit kilise hâline getirilmiştir. Son defa bir kaç yıl önce IV. Sultan Mehmed, büyük para dökerek ve Hıristiyan ulemâsı ile danışarak, bütün çevreyi tanzim ettirmiştir. Zira Müslümanlar için de kutsal yerdir. Hazret-i Muhammed'den sonra en büyük peygamber olan Hazret-i İsâ'nın doğduğu yerdir. Her yıl buraya nice bin kişi gelip yüz sürer. Ben de ziyâretle şeref ve bereket kazandım.

Beytü'l-Lahm'dan Halil'e gitmek üzere, güney — güneybatıya inmeye başladım. 300 hâne Keyt-i Hâne Hıristiyan kasabasından, 100 hâne Hızır İlyas köyünden, Murâdiye kalesinden geçtim. Bu kaleyi IV. Murad inşâ ettirmiştir. Topları, 40 hisâr eri, 50 neferi olan nahiyedir. Hac ve su yollarını Bedeviler'e karşı korumak için ana yol üzerinde yapılmıştır. Kıbleye doğru 200 hâne Kuufin kasabacığına geldim ki, zeâmettir ve Sünni Arablar yaşar. Sonra 80 hâne Aynü'd-Devri Sünni Arab köy, Saîr Arab köyü, Ayn-i Şeyyâre 300 hâne bağlı bahçeli kasabası, Halhûl 300 hâne Sünni Arab kasabasını geçtim. Bu sonuncusu Halil'in kuzeyinde yarım saat mesâfededir. Bu suretle Kudüs-Halil yolu 7 saattir.

Halilü'r-Rahmân (el-Halil, Halil, Hebron)

Kudüs sancağında 150 akça kazâ merkezi ve sancak beyi hassıdır. 75 köy, bu kazâya bağlıdır ve kazâda 3 bayrak asker vardır. Kalesinde asker mevcuttur. Büyük peygamberlerden Hazret-i Halil İbrahim'in adını taşır. Camii, kale gibi yapılmıştır ve İslâm âleminin en kutsal yerlerinden biri sayılır. Hazret-i Osman Camii, az dışarıda kalmıştır. Demek eskiden büyük şehirmiş. Halk Sünni Arab'dır, epey Yahudi ve Türk de vardır. 3 hanından Lala Mustafa Paşa'nınki kale gibidir. Burada aynı zamanda voyvoda oturur. Han, 200 odalıdır ve ahırı 2.000 at alır. 7 mescid, 2 tekke, 3 hamam, mektebler ve saîr binalar mevcuttur.

Filistin'in daha güneyi çöldür, inmedim. Esasen 22 yıl önce Gazze'ye kadar Akdeniz sahiline gitmiştim. Kudüs yoluyle Şâm'a gitmek üzere geriye, kuzeye döndüm. Şehrin kuzeyinde Kırklar Makamı'nı ve hayli sahâbe ve evliyâ türbesini gördükten sonra Sagıyr 80 hâne Sünni Arab köyüne, 12 saat sonra 100 hâne incirlik ve dutluk Nuaym köyüne geldim ki, Hazret-i Halil Camii vakfıdır. Bu koy camiinin sağında Hazret-i Lût Gölü kıyısına eriştim ve Zeytin Dağı'na geldim. Oradan Kudüs'e girdim.

Kudüs'ten kuzeydoğuya yol alarak 9 saat zeytin ve incir bahçelerinden geçerek 200 hâne Selime Sünni Arab kasabacığına, 8 saat sonra 100 hâne ve zeâmet Naşifoğlu köyüne geldim. Lût Gölü'nün kuzeyine dökülen Şeria(Ürdün) nehrinin doğu yakasına geçtim. Göl ve bu nehir, Filistin'le Ürdünn'ü ayırır. Nehrin doğusu, Mâverâ-ı Ürdün(Ürdün Ötesi), batısındaki şerit de asıl Ürdün'dür. Asıl Filistin, daha batısıdır.

Aclûn

Bu suretle Mâverâ-ı Ürdünn'ün en kuzeybatısına geldim. Burada Aclûn Dağı(Cebelü'l-Aclûn) kalesi vardır. Şam(Suriye) eyâletinde sancak beyi tahtıdır. Ammân kasabasının kuzeybatısında ve Şeria'nın doğu yakası yakınlarındadır. Selim Şâh fethidir. Orta derecede sancaklardandır. Beyinin hassı 260.000 akçadır. Sancakta 4 zeâmet ve 51 tımar, 1.200 asker vardır. Beyin ayrıca yılda 40 kese tahsisatı olur. Sancak kadısı günde 150 akça ve yılda ayrıca 3.000 altın alır. Merkez kazâsında 140 köy vardır. Kalede 150 hisâr eri bulunur. Küçük yerdir. Aclûn Dağı çevresinde 40-50. 000 göçebe Türkmen yaşar. Sancakta Sünni Arab ve az mıkdar Dürzî vardır.

Doğuya doğru 2 saat sonra 6 mil cürmünde Zagr gölü, 9 saat sonra Ayn-ı Tüccâr kalesi —ki evvelce yazılmıştı—, ona yakın Tıyn(İncir) ve Leymûn(Limon) Pınarları, bunları geçip Taberiyye şehri harâbeleri ve Taberiyye(Tiberias) gölüne geldim. Bu göl, Filistin'le Suriye arasındadır ve doğu tarafı Suriye'dir. Göl üzerinde Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa bir han yaptırmış. Zagzaga şehri harâbelerini ve ılıcasını, Demâmir denen ılıcaları, 3 saat sonra Saad ibni Ebi-Vakkas Türbesi'ni, bir saat sonra Vâdi'z-Ziib'i geçip 100 arşın ötede Cisr-i Yâkub(Yâkub Köprüsü) Hanı'na geldik ki, Taberiyye gölünün kuzeyine dökülen çay üzerindedir, Canbuladzâde Hüseyin Paşa'nın eseridir ve çayın öte tarafına geçip Filistin'den ve Safed sancağından Suriye'ye ayak basmış oldum. 5 saat sonra Kuneytıra'dır.

Kuneytıra

Şam'la Taberiyye gölü arasında, Şâm'ın güneybatısında, Suriye'nin en güneybatısındadır. Şâm(Suriye) merkez sancağında 150 akça kazâ merkezi ve beylerbeyi hassıdır. Daha önce develerin otladığı yerken Kıbrıs Fâtihi Vezir-i âzam Lala Mustafa Paşa, Şâm beylerbeyisi iken kurmuş ve bütün binalarını yaptırmıştır. 300 asker, 800 arşınlık kalesinde de ayrıca hisâr erleri vardır. Kale de Lala Paşa'nın eseridir. Bir kaç yılda o zaman Trâblus ve Sayda eyâletlerini de içine alan koca Suriye eyâletini öyle mâmûr etmiş, öyle çok muazzam eserler yaptırmıştır ki, târif olunmaz. Kasaba, 2.700 arşın sûr ile çevrilmiştir. İç kale dörtgen ve demir kapılıdır. 3.000 at alan ahırlı ve 170 odalı kervansarayı, Osmanlı ülkelerindeki en gösterişli kervansaraylardan biridir. Lala Paşa Camii'nde en büyük hattatların elinden çılmış 22 *Kur'ân* vardır ki, her biri hazine değer. Zira Yâkut, Şeyh Hamdullah, Karahisâri hattı ile olanlar vardır. Hepsi Lala Paşa merhûmun vakfıdır. Câmi de çok güzel çiniler ve pek değerli hallarla süslü, Istanbul'daki vezir camilerinden farksız, değerli bir mimari eserdir. Tarih kitabesi mermer üzerine lâciverd ile fevkalâde güzel hatla yazılmış. Şamdanları da nefistir. Büyük vakıftır. Mütevellisinin emrinde 200 görevli çalışmaktadır. Camiin harem kapısı önündeki 150 kâgir dükkândan müteşekkil çarşı, câmiin vakıflarından biridir. Devamlı kervanlar ve atlılar geçip buradan çok alış veriş yaparlar. Zira Anadolu ve Suriye'yi Hicaz ve Mısır'a bağlıyan ana cadde üzerinde büyük kavşak noktalarından biridir. İmâreti zengindir, başlı başına muazzam hayır eseridir ki, günde yüzlerce yoksulun ve yolcunun bedava karnını doyurur. Hepsi Lala Paşa'nın hayrâtıdır. Süleyman Han devrinde, böyle vezirler yetişmiş ve ancak böyleleri vezir olabilmişlerdir. Ülkeler fethetmiş, helâl gazâ malı ganimet hissesiyle devletin her yanını bayındırlık eserleriyle donatmışlardır. Aynı zamanda hacıların yolu üzerindedir. Çevre ormandır ve büyük çayır da Lala Paşa vakfıdır. Burada gelip geçen kervanların atları ve develeri otlayıp, onlar da büyük vezirin hayır ve şefkat hissinden nasiplerini alırlar. Lala Paşa, Kıbrıs'ı ve Kafkasya'da nice ülkeyi fethetmiş, nice meydan muharebeleri kazanmış, nice kaleler almıştır. Yemen'de, Mısır'da, İran'da, Kafkasya'da, Kıbrıs'ta ve daha nice yerde çalışmış, zaferler kazanmıştır. Süleyman Han devrinde bu kıratta daha iki düzine vezir ve bir derece aşağıda sayısız devlet adamı yetişmiştir.

Kuneytıra'dan kıbleye doğru 5 saat sonraki konak, Ukkaaşe Dergâhı, 4 saat sonraki Turunciyye kalesidir. 200 hâne zeâmet ve nahiyedir. 2 saatlik yolunu Tatar Süleyman Ağa, kendi kesesinden yeniden ve çok muntazam yaptırmıştır. Kırım hanının kapı kedhudâsıdır. Yol taşlık olduğu için, bu derece güzel yapılması, yolculara büyük rahatlık sağlar ve hayır sahibi çok duâ alır. Sonra Sâsaa kalesi gelir.

Sâsaa

600 arşın cürmünde kale ve Şam merkez sancağının 150 akçalık kazâ merkezidir. Lala Mustafa Paşa'nın müthiş rakıybi ve çağdaşı Vezir-i âzam Koca Sinan Paşa'nın hayır eseridir. Kaleyi de, camii de, 120 odalı ve 2.000 hayvan alır ahırlı muazzam kervansarayı da —rakıybinden aşağı kalmamak için— Lala Paşa'nın Kuneytıra hayrâtının az ötesinde yaptırmıştır. Istanbul vezir camileri tarzında çok güzel camidir. 2 saat sonra Dâvûdiyye, 600 bağlı nahiyedir ve 2 saat sonra Şam'dır.

Şam

Arablar «Dimaşk» derler ve «Şâm» Arabca'da bu şehrin değil, Suriye ülkesinin adıdır. Ama Osmanlılar, şehre «Şâm» ve ülkeye «Sûriyye» demişlerdir. Ülkenin güneybatısına doğru ve Lübnan'dan az uzaklıktadır. 22 yıl önce gelmiştim. Emevî Halifeleri'nin taht şehri olarak meşhurdur. 1516'da Selim Han, Memlûkler'den almıştır. Şehre, 1 şubat 1672'de, Ramazan Bayramı'nın 2. günü geldim. Şâm'ı, Bizans'tan Hicret'in 13. yılında ve Hazret-i Ebû-Bekr zamânında, Hâlid bin Velid fethetmiştir.

Eyâlet merkezidir. Orta derece ile en mühim eyâletler arasında bir ehemmiyettedir. XVI. asırda çok büyüktü. Fakat Trâblusşam ve Sayda eyâletleri ayrıldığı için şimdi küçülmüştür. Beylerbeyi hassı 1.000.000 akça, has defterdârı hassı 140.335 akça, zeâmet defterdârı hassı 130.000, tımar defterdârı hassı 140.000 akçadır. Şam merkez sancağında 128 zeâmet ve 868 tımar vardır. Eyâletin sancakları dışında Bedevî şeyhleri vardır. Hac yollarını muhafaza etmek ve hacılara hizmet etmek için 40.000 Bedevî, vergiden afvedilmiştir. Sancaklar şunlardır: Şam merkez, Kudüs, Gazze, Safed, Kerek, Nâblus, Aclûn, Cellûne, Tedmür, Sayda, Beyrut, Karaknuh, hepsi 12 sancak, son 4'ü sâlyâne sancaklardır. Çöl Bedevîleri de bir sancak itibar olunur. Eyâlette 9.065 sipahi, 2.000 beylerbeyi maiyet askeri, sancak beyi maiyet askerleri, kale askerleri vardır. Şam kalesinde 3 bölüğü yeniçeri olmak üzere 2.000 asker vardır. Beylerbeyinin hassından başka yılda 40.000 altın tahsisatı vardır. 50.000 altın alan beylerbeyiler de olur. Eyâletin çevresi 5 ayda dolaşılabilir. Şâm-ı Şerîf kadısı olan molla günde 500 akça + yılda 20.000 altın tahsisât alır. 4 mezhebden ayrı müftüsü vardır. Şehirde 2.000 kişi, kadının emrinde çalışır.

Kalesi büyüktür. 10.000 ev, konak ve saraydan müteşekkil çok büyük şehirdir. Meskenleri büyük ve müreffehdir. En büyük mâbedi Câmi-i Ümeyye(Emevî Camii)'dir. Emevî halifelerinden Abdülmelik yapısıdır. İslâm âleminin en meşhur camilerindendir. 600 x 160 arşın ve 40 somaki sütunludur. Fevkalâde değerli ve antika sütunlardır. 24 pâyesi ve 24 kapısı vardır, 12'si kıbleye açılır. Musannâ pirinçten kapılardır. Cami içinde

280 kemer ve 280 pencere mevcuttur. Pencereler fevkalâde camlar ve şebekelerle kafeslenmiştir. Kemerlerin üzerinde dört kubbe yükselir. 10.000 kandil, camiin içini nûr deryâsına çevirir. Dış tarafta 150 sütun ve 150 büyüklü küçüklü kemer mevcuttur. Hatîb, şeyh ve imamlar dışında camide 800 görevli ve hizmetkâr vardır.

Kanavât mahallesinde Addâsiyye, Sinâniyye, Gök Meydan'da Mimar Sinân'ın 2 minareli Süleymâniyye Camileri, büyük mâbedlerdir. Şehirde 2.100 cami, mescid, tekke, medrese, mekteb vardır. 70 tekkesinden Mevlevi-hâne'si mükelleftir. Mevlânâ'nın Şems-i Tebriz ile buluşup sohbet ettiği yerde inşâ edilmiştir. 50'ye yakın odası, semâ-hânesi ve diğer teşkilâtı mevcuttur. Süleymâniyye Medresesi'nde yüksek ilimler gösterilir, Süleyman Hân'ındır. 40 dârülkurâ ve 700 kadar mekteb, 7 imâret vardır. Süleymâniyye ve Nûreddin Şehîd İmâretleri, büyük müesseselerdir. 3 hastahanesinden Nûreddin Şehîd'inki, İslâm âleminin büyük tıb müesseselerinden biridir. Yıllık ilâç masrafı 5.000 altındır. Hekimlerin, personelin ve başka kalemlerin masrafını, bununla kıyâs ediniz. Hastaların yorgan ve döşekleri, ancak saraylarda bulunur. 70 hademesi vardır. Vâkıfın şartları böyledir. Günde üç defa saz hey'eti gelip hastalara musiki dinletir, hastalar üzerinde hayırlı neticeleri vardır.

Çarşı hamamı haylidir. 2.000 kadar da hususî saray ve konak hamamı mevcuttur. Sinâniyye ve Emevî Camii'ne yakın Küçük Defterdâr Hamamları, muhteşem binalardır. 240 tüccar hanı vardır. Atpazarı'nda Kıbrıs Fâtihi Lala Mustafa Paşa Hanı, 170 odalı, mescidli, 2.000 at alır ahırlı, 100 dükkândan ibaret çarşılı, muhteşem bir kervansaraydır. Dervişiyye, Sinâniyye, Harîr Hanları da, 70 küsur odalı, demir kapılı büyük ticaret müesseseleridir. Gümrük Emîni Hanı, 4-5.000.000 akça yıllık vergi öder (630-787,5 milyon TL.). Süleymâniye Kervansarayı. bin at alır. 217 kahvehâne vardır. Sinâniyye Kahvehânesi mükelleftir ve Sinan Paşa Külliyesi'ne vakıftır. Türkmâniyye, Sükkerî, Nagıyf, Mukli, Mahkeme, Addâsiyye, Harrâtîn, Çadırcılar, Fahhâmîn Kahvehâneleri de büyük zevk-u safâ yerleridir. Bunlar 4 sahneli, saz hey'etleri bulunan, yüksek tabakanın devâm ettiği mahallerdir. Mansıb Kahvehânesi bunlar kadar mükellef değildir, halka mahsus ve en büyükleridir. 300 kişi hizmet eder ve 10.000 âdem alır. Bu kahvehânenin 4 ocağı vardır. Her ocağın günlük kahve sarfiyâtı bir deve yüküdür. Bu kahvehânede 7 sahne vardır ve her sahnede ayrı saz hey'eti çalar.

Şam şehri, yarısı kale içinde, yarısı varoşta olmak üzere takriben 20.000 meskendir(ev, konak ve saray). Paşa Sarayı, sûr dışında, varoşta, fakat sûra yakındır. Ana caddede Sinan Paşa Çarşısı, Vezir-i âzam Koca Sinan Paşa Külliyesi vakfıdır. «Sinâniyye Çarşısı» da derler. Vezir-i âzam Lala Mustafa Paşa Külliyesi'ne vakıf olan Mustafa Paşa Pazarı da büyük ticâret yeridir. Sarachâne, Çakmak Pazarı, Sipâh Pazarı, Zarbun Pazarı, At Pazarı, Itriyyât Pazarı, Hayyâtîn Pazarı, Hallâcîn Pazarı, Nisvân Pazarı, Fahhâmîn Pazarı, Hamevî Pazarı, Attârîn Pazarı, ayrı ayrı büyük çarşılardır. Şehir 75 cadde ve 3.800 sokaktır. 200 zâbıta memuru, devamlı bu sokakları dolaşır. Şehirde 9.000 adam, devlet memurudur. Şam yakınlarında dayım Melek Ahmed Paşa'nın çiftliği vardır. Şehre çeşitli sular verilmiştir. Biri, Sinan Paşa'nın getirdiği Ayn-ı Sinâniyye'dir.

Sâlihiyye, Şâm'ın kuzeybatısında, fakat şehre bitişiktir. Yarım saat mesafededir. Şâm merkez kazâsının nahiyesidir. 11 mahallede 3.000 hânedir. Sâlihiyye ile beraber Şâm, 23.000 hâne olur(takrîben 230.000 nüfus; bu çağda bütün Hıristiyan dünyasında bundan fazla nüfuslu sadece 5 şehir vardır: Paris, Londra, Napoli, Lizbon ve Venedik).

Sâlihiyye'de Yavuz Selim Hân'ın muhteşem bir külliyesi vardır. Cami, medrese, mekteb, imâret, hamam, mahkeme, Muhyiddin Arabî Dergâhı gibi binalardan müteşekkil bir külliyedir. Kervansaray ve hastahanesi de vardır ve bir kış içinde inşâ edilmiştir. Külliyenin bütün binâları kurşun kubbelidir. Şeyh Hazretleri'nin türbesini muhteşem şekilde yaptırmıştır. Sandûka, değerine baha biçilmez bir atlasla örtülmüştür. Atlas, bütünüyle altınla işlenmiştir. Bu türbeyi üç defa ziyaret etmekle şereflendim.

Paşa Sarayı'nın bütün duvarları çini ile kaplıdır. 70 odası, bir çok salonu, ahırları ve müştemilâtı vardır. 1661'de Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, Şam beylerbeyisi iken, bahçesini yeniden ve fevkalâde bir şekilde tarh ve tanzim ettirmiş, bir havuz, köşkler, şadırvanlar ve her yere nakışlar yaptırmıştır. Bir kaç yüz konak, saray ihtişâmı içindedir. Zira zenginler şehridir.

Defterdâr-zâde Mehmed Paşa, Suriye beylerbeyisi iken yaptırdığı sayımda, merkez kazâsında 600.000 nüfus tesbit ettirmiştir(Şam şehri ve yakın çevresi). Şehirde pek çok meşhur gömülüdür. Nice eski zaman sultanlarının türbeleri, kabirleri vardır. Binlerce eser sahibi ulemâ, Şam'da yatar. Koyun Kapısı yakınlarında, Şâm'ı Hılâfet merkezi yapan Emevi hânedânının birincisi ve 5. halife Muâviye'nin türbesi vardır. Gene Emeviler'den Büyük II. Ömer, yani Halife Ömer ibn'Abdülaziz'in türbesi de çok ziyaret edilir. Büyük Türk hükümârı ve kahramânı Atabey Nûreddin'in türbesi, büyük ziyaret yerlerindendir. Ama onun yetiştirmesi olan Sultan Salâhaddin Eyyûbî'nin türbesi, hepsini gölgede bırakır. Daha bir çok Eyyûbî sultânı ve meliki, Şam'da gömülüdür. İlk Şam beylerbeyisi Cânbirdi Gazâli Paşa, 1520'de ölüp kezâ Şâm'a gömülmüştür. Büyük mutasavvıf şair Şeyh Fahrüddin-ı Irâkıy, onun yakınlarındadır.

15 gün Şam'da kalıp 20 şevvalde ayrıldım. Büyük hac kafilesi arasında şehirden çıktım. Beylerbeyi Vezir Hüseyin Paşa, hacı kafilesinin başında idi ve şehirden çıkarken Şâm kalesinin 1.500 yeniçerisi tarafından selâmlandı. Bir saat sonra Küçük Ahmed Paşa Kasrı'na geldik. Hille'de Safeviler'e karşı şehid olan vezirin adını taşımaktadır. Bundan sonraki yol, Hadice Tarhan Vâlide-Sultân'ın temizletip genişlettiği büyük hac yoludur. 4 saat sonraki konak Kisve, Şâm'ın az güneyinde, 200 hâne bağlı bahçeli Sünni Arab kasabacığı, nahiye ve vakıftır. 2 cami, birer mescid, han, hamam, mekteb vardır. Kıblesinde Tarhana Hanı denen çifte han var. 10 saat sonraki konak Sanemeyn kalesi de nahiyedir. Kalesinde asker yoktur. Bir cami, 2 mescid, birer han, hamam, mektebli Sünni Arab kasabasıdır. Sonraki konak Zerâ, 600 hâne kasaba, nahiye ve Şam'daki Süleymâniyye Külliyesi vakfıdır. Sonraki konak Busra, Suriye'nin sonudur. Az güney Mâverây-i Ürdün'dür ama, gene Şam(Suriye) eyâletidir. Şimdiye kadar muntazam güneye inmiştik. Şimdiden sonra da muntazam güneye inmeye devâm ettim. Busra-i Sagıyr(Küçük Busra), 300 hâne kasabadır. Busra-i Kebir(Büyük Busra), 5 saat uzaktadır ve Hazret-i Peygamber

gençliğinde ticaret için buraya kadar gelmiştir. Doğu tarafı Cebel-i Drûz (Dürziler Dağı)'dır. Ferruhoğlu ve Sultâniyye köylerini geçip 12 saatte Ketibe'ye, oradan 26 köy geçerek 15 saatte Müzeyrib kalesine geldik.

Müzeyrib

Havrân kazâsının merkezidir. 150 akça kazâdır ve Şam merkez sancağına bağlıdır. 270 köy, bu kazâdadır. Sünni ve Dürzi Arablar'dır Burada iken hacılar kafilemizin geçişine baktım, 8.000 arşın uzunluğunda idi. Omuz omuza âdem deryâsı idi. 40-50.000 insan, bir o kadar deve vardı. Şevvâlin 25. günü semâdan bir bârân-ı rahmet yağdı kim, gûyâ ebrler(bulutlar) saçın çözüp ağladı. Bu bölgede nâdir hâdisedir. 3 saat güneyde Nevâ, 300 hâne ve tımardır. 2 saat güneyde Hazret-i Eyyûb köyüne geldik. Zilkaade'nin 3. günü buradan hareket ettik. Ertesi gün Turna kasabacığına geldik. 200 kadar Sünni Arab hânesi var. Burada emîrü'l-hacc olan vezirin emriyle 6 pâre top atılıp nefirler çalındı ve şenlik yapıldı. 8 kat mehterhâne-i hâkaani çalındı. Zira asıl Arabistan toprağıdır(Mâverây-ı Ürdün). 12 saatte Turna'dan Mefrak'a, devamlı güneye inerek 13 saat sonra da Ayn-i Zerka(Kal'atü'z-Zerka) kalesine geldik. Atabey Nûreddin yaptırmış. İçinde asker yoktur. Nahiyedir. Ammân'ın kuzeyindedir. Bundan sonraki konak Tebrike, 5 saat sonra Belka Boğazı, sonra Aynü't-Tayr Hanı, 3 saat sonra Belka sahrâsı, 14 saat sonra Katrân kalesidir(el-Katrâni). Kerek merkez kazâsında nahiyedir. Kerek, 2 saat batısındadır.

Kerek (el-Kerek)

Lût gölünün doğu sahiline yakındır. Şam(Suriye) eyâletinde sancak merkezidir. Bazan Kudüs sancağında kazâ merkezi olarak idare edilmiştir. Sancak beyinin 200 maiyet askeri vardır. Küçük sancaklardandır. Merkez kazâsına 70 köy bağlıdır. Kadısı 150 akça pâyelidir. Beşgen kalesi, Sultan Baybars yapısıdır. Memlûkler devrinde buraya siyasi suçlular kapatılırdı. İran'ın Kahkaha(Alamut) kalesi gibi. Kale içi 250 hânedir, varoş daha büyüktür.

14 saat güneydeki konak Tâbût köyü, bunun 19 saat güneyindeki konağımız da Aneze kalesidir. Maan'ın az kuzeyindedir. 11 saat güneyi Maan kalesidir. 300 arşın cürmünde kaleciktir. İçinde asker yoktur. 16 saat güneydoğusundaki konağımız Akabe oldu. Aynı adı taşıyan körfezin kuzeydoğu ucunda limandır ki, Kızıldeniz'in en kuzeydoğusudur. Ürdün toprağının ve Suriye eyâletinin sonudur. Bundan sonrası Arabistan toprağı ve Hicâz eyâletidir. 10 saat sonraki konak Cugaymân kalesi, Hicâz'dır. Akabe, yalçın kayalar arasındadır.

Evliyâ bundan sonra Arabistân'ın ve Hicâz eyâletinin tavsifine başlar ki, bu kısmı bundan sonraki XXIV. bahsimizde hulâsa edeceğim.

1882 YILINDA SURİYE EYÂLETİ

Modern devirde Türkiye imparatorluğunun örnek eyâletlerinin teşkilâtı olarak, evvelce Bursa eyâleti(Hudâvendigâr Vilâyeti) teşkilâtını hulâsa etmiştim. Bundan sonra, 3 Arab eyâletinin, Suriye, Haleb ve Hicâz eyâletlerinin Tanzimat'tan sonraki durumunu da bu şekilde vermek istiyorum. Şimdi, 1882 yılında Suriye eyâletinin teşkilâtını, bu yıla âit sâlnâme'den hulâsa edeceğim: *Sâl-Nâme-i Vilâyet-i Sûriyye, Sene 1299, Def'a: 14*, Şâm, 1299 = 1882, 400 sahife + metin dışı cedveller. Bu sâl-nâme (yıllık = almanak), «mektûbi-i vilâyet Bahâeddin Bey mârifetiyle tertib edilmişdir». Bir eyâlet özel kalemi müdürünün o devirde nasıl bir kültür seviyesine ve imparatorluk teşkilâtında bürokrasinin ne derecede şümullü olduğuna delil bir âbide olan bu sâl-nâme'nin muhteviyâtını, pek çok kısaltarak, ana hatları ile vermiye çalışacağım. 101. sahifeye kadar, Suriye üzerinde çok faydalı bilgiler bir araya toplanmıştır. Bu kısım bizi alâkadâr etmemektedir. 102. sahifeden itibâren yer yer iktibaslara başlıyorum:

Vâli: Ahmed Hamdi Paşa, vezir, murassâ Osmâni ve I. Mecidi nişanlarını hâiz, eski sadrâzam, 56 yaşında.

Erkân-ı Vilâyet: Defterdâr Nâmık Efendi(ûlâ sânisi, II. Mecidi), Kadı Kâzım Efendi(Haremeyn, III. Mecidi), Müftü Hamza-zâde Mahmûd Efendi(Haremeyn, II. Mecidi), mektubçu Yûsuf Bahâeddin Bey (mütemâyiz), alay beyi(jandarma kumandanı) Şevki Bey(miralay, IV. Mecidi).

Meclis-i İdâre-i Vilâyet: Reis Vali Paşa, üyeler: Defterdâr, Kadı, Müftü, Mektubcu, Âbid-zâde Hulusi Paşa(Rûmeli), Merdüm-zâde Ali Bey (bilâd-ı hamse), Şem'a-zâde Ahmed Refik Efendi(sâniye), Esir-zâde Cirân Efendi(sâniye), Gostıyn-zâde Abdullah Efendi(mütemâyiz), başkâtib Cemal Bey(mütemâyiz).

Me'mûrin-i Vilâyet: Mevkib-i Hacc-ı Şerif muhâfızı Mehmed Said Paşa(Rûmeli, III. Mecidi), umûr-ı adliyye müfettişi Ahmed İzzet Bey(ûlâ sânisi), vilâyet kapı kedhudâsı Sırrı Efendi(mütemâyiz), muhâcir komisyonu reisi Mehmed Şerif Efendi(mütemâyiz), umûr-ı ecnebiyye ve matbûât müdürü Halil Hûri Efendi(mütemâyiz, III. Mecidi), mahkeme-i istinâf müddei-i umûmisi: boş, defter-i hâkaani müfettişi Osman Vâfi Efendi (sâniye), evkaf muhâsebecisi Abdülkaadir Efendi(sâniye), telgraf ve posta başmüdürü Emil Efendi(sâniye, V. Mecidi), âşâr ve agnâm nâzırı Şehâbeddin Efendi, ser-tahsildâr Sâlih Efendi(sâniye), vergi tahrirât müdürü Hasan Fehmi Efendi, vilâyet evrak müdürü Hâfız Ahmed Efendi (sâlise), orman memuru: boş, ser-mühendis Beşâre Efendi(V. Mecidi), vilâyet ser-baytarı Osman Nûri Efendi.

Mektûbi Kalemi: Mümeyyiz Edhem Efendi(sâniye), 8 müsevvid, 18 mübeyyiz, 6 mülâzım(sâl-nâme'de hepsinin adı teker teker yazılı).

Meclis-i İdâre-i Vilâyet Kalemi: 8 kâtib.

Evrak Kalemi: 4 kâtib.

Umûr-ı Ecnebiyye Kalemi: 3 kâtib.

Muhâsebe-i Vilâyet Kalemi: Mümeyyiz Said Efendi, 22 kâtib.

Vilâyet Âşâr ve Agnâm Nezâreti Kalemi: Başkâtib Ahmed Fâik Efendi, 8 kâtib.— Tapu Müfettişliği Kalemi: 6 kâtib.— Vergi Tahrîr Kalemi: Başkâtib Alâeddîn Efendi, 11 kâtib.— Muhâsebe-i Evkaaf Kalemi: Başkâtib Mehmed Sâdi Efendi, 2 kâtib.— Mevkib-i Hacc-ı Şerîf Kalemi: 6 kâtib.

İntihâb ve Sicill-i Ahvâl-i Me'mûrîn Komisyonu: Vali'nin başkanlığında 7 üye.— Cem'iyyet-i Harîr: Reîs Alâeddîn Efendi(bilâd-ı hamse), 11 üye, bir kâtib.— Tahrîr-i Vergi Komisyonu: 9 üye.— Vilâyet İskân-ı Muhâcirîn Komisyonu: Reis Mehmed Şerîf Efendi(mütemâyiz), 6 üye.— Mühendisîn Dâiresi: 4 mühendis.— Matbaa-i Vilâyet: Müdür Halil Hûrî Efendi(mütemâyiz, III. Mecîdî), 12 memur.— Adliyye Komisyonu: 7 üye, bir kâtib.— Mahkeme-i İstînâf Dâiresi: Hukuk kısmı reîsi Mûsâ Kâzım Efendi(mütemâyiz, III. Mecîdî), 4 hâkim; Cezâ kısmı reîsi Ahmed Âsaf Efendi(sâniye), 5 hâkim.— Mahkeme-i İstînâf Müddei-i Umûmîliği: Müddeî-i umûmî: boş, 3 savcı.— Mahkeme-i İstînâf Kalemi: 3 kâtib.— Mahkeme-i İstînâf Mübâşirliği: 3 mübâşir.— Vilâyet Hey'et-i İttihâmiyyesi: 4 savcı.— Vilâyet Jandarma Alayı: 12 subay.— Şâm Sancağı Jandarma Taburu: 12 subay.— Şâm Sancağı Atlı Jandarma Taburu: 23 subay.— Beyrût ve Akkâ Sancakları Jandarma Taburu: 19 subay.— Trâblus-ı Şâm ve Lâzıkıyye Sancakları Jandarma Taburu: 22 subay.— Hamâ Sancağı Jandarma Taburu: 11 subay.— Havrân Sancağı Jandarma Taburu: 17 subay.— Belkaa Sancağı Jandarma Taburu: 14 subay.— Vali yâverleri: bir yüzbaşı, bir mülâzım-ı evvel.— Polis Dâiresi: 7 memur.— Vilâyet zabtiyye kûvvetlerinin yekûnu: 1.363 süvari ve 1.012 piyâde jandarma, 145 polis.

V. Orduy-ı Hümâyûn(merkezi: Şâm): Kumandan Müşir Hüseyin Fevzi Paşa(I. Mecîdî, II. Osmânî), erkân-ı harbiyye reîsi Hasan Edîb Paşa(mîrlivâ, III. Mecîdî), ser-tabîb Dr. Hasan Bey(miralay, III. Mecîdî), idâre-i askeriyye reîsi Ali Sârim Paşa(mîrlivâ, III. Mecîdî), baytar reîsi Cevdet Bey(kaymakam), 3 yâver-i harb.— Erkân-ı Harbiyye 1. Şûbesi: Müdür Nazîf Bey(erkân-ı harbiyye mîralayı), 3 kurmay subay, 8 memur.— 2. Şûbe: Müdür Süheyl Bey(erkân-ı harbiyye mîralayı), 3 kurmay subay, 19 memur.— Levâzım Dâiresi 1. şûbesi: Müdür Cemâl Efendi(mütemâyiz, IV. Osmânî), 11 memur; 2. şûbe: Müdür Zîver Bey(mîralay), 7 memur; 3. şûbe: 6 memur; 4. şûbe: Müdür Hulûsi Bey(kaymakam, V. Mecîdî), 5 memur; tahrîrât kısmı: 5 kâtib.— 9. Tümen: Kumandan ... Paşa(ferik), erkân-ı harbiyye reîsi Ahmed Refik Bey(binbaşı), 2 kurmay subay.— 17. Tugay: Kumandan ...Paşa(mîrlivâ), erkân-ı harbiyye reîsi Ömer Hamdi Efendi(kolağası), bir subay.— 33. Nizâmiyye Alayı: Kumandan Mustafa Zîver Bey(miralay, III. Mecîdî), muâvin Halil Bey(kaymakam, IV. Mecîdî).

4 tabur.— 34. Alay: Kumandan Ömer Bey(miralay, III. Mecidi), muâvin Râsim Bey(kaymakam), Dr Festosi Bey(kaymakam), 4 tabur.— 18. Tugay: Kumandan İbrahim Paşa(mirlivâ), erkân-ı harbiyye reisi İsmail Efendi(kolağası).— 35. Nizâmiyye Alayı; Miralay Kumandan, kaymakam muâvin, Dr. Nikolaki Bey(kaymakam), 4 tabur.— 36. Alay: Miralay Kumandan, kaymakam muâvin, 4 tabur.— 10. Tümen: Kumandan Mehmed Emin Paşa(ferik, II. Osmâni), erkân-ı harbiyye reisi Refet Bey(kaymakam).— 19. Tugay: Kumandan Peşe(mirlivâ), erkân-ı harbiyye reisi Râif Bey(binbaşı).— 37. Nizâmiyye Alayı: Kumandan Ali Âsaf Bey(miralay), muâvini Mehmed Tâhir Bey(kaymakam, V. Mecidi), 4 tabur.— 38. Alay: Kumandan Ahmed Nüzhet Bey(miralay), kaymakam muâvini, 4 tabur.— 20. Tugay: Kumandan Hasan Tevfik Paşa(mirlivâ).— 39. Nizâmiyye Alayı: Kumandan Mûsâ Kâzım Bey(miralay), muâvini Edhem Bey(kaymakam), 4 tabur.— 40. Alay: Miralay Kumandan ve kaymakam muâvini, 4 tabur.— Süvâri Tümeni: Kumandan Paşa(ferik), erkân-ı harbiyye reisi Ali Mansûr Efendi(kolağası).— 13. Tugay: Kumandan Âkif Paşa(mirlivâ).— 25. Süvâri Alayı: Kumandan Ahmed Bekri Bey(miralay, V. Mecidi), kaymakam Mehmed Bey(IV. Osmâni, V. Mecidi), ser-baytar Şefik Efendi (binbaşı), 2 tabur.— 26. Alay: Kumandan Ahmed Bey(miralay), muâvini Tosun Bey(kaymakam, V. Mecidi), ser-baytar Hasan Efendi(binbaşı), 2 tabur.— 14. Tugay: Kumandan Tayyar Paşa(mirlivâ).— 27. Süvâri Alayı: Kumandan Ahmed Bey(miralay), muâvini Ali Galib Bey(kaymakam), ser-baytar Bekir Efendi(binbaşı), 2 tabur.— 28. Alay: Kumandan Bey(miralay, V. Mecidi), muâvini Hakkı Bey(kaymakam), ser-baytar Mehmed Râsim Efendi(binbaşı), Dr. Hüseyin Efendi(binbaşı), 2 tabur.— 15. Tugay: Kumandan Sâmi Paşa(mirlivâ).— 29. Süvâri Alayı: Kumandan İsmail Hakkı Bey(miralay, IV. Mecidi), muâvini Ahmed Şevki Bey(kaymakam), ser-baytar Rızâ Efendi(binbaşı), 2 tabur.— 30. Alay: Kumandan Miralay, muâvini Osman Nûri Bey(kaymakam), 2 tabur.— 5. Topçu Alayı: Kumandan Mehmed Tevfik Paşa(mirlivâ, IV. Osmâni ve Mecidi), V. Ordu topçu kumandanı.— Seyyâr Topçu Alayı: Kumandan Abdüssettâr Bey(miralay, IV. Mecidi), muâvini Mustafa Bey(kaymakam), Dr. Templ Bey(miralay, IV. Mecidi), serbaytar Mehmed Efendi(binbaşı), 6 tabur: 4 seyyar tabur, bir kale topçusu taburu, bir teknisyen tabur.— Şâm Askeri Hastahânesi: Sertabib Nikolaki Bey(doktor miralay, IV. Mecidi), muâvini İshak Bey (kaymakam), müdür Ahmed Efendi(binbaşı, IV. Mecidi), eczâcıbaşı Dimitri Efendi(binbaşı), 15 doktor — Beyrut Askeri Hastahânesi: Sertabib Zodoraki Bey(doktor kaymakam), muâvini İzzet Efendi(doktor binbaşı), 8 doktor.— Haleb Askeri Hastahânesi: Sertabib Dr. İshak Bey(miralay), 8 doktor.— 23. Tümen: Kumandan Abdülkerim Paşa(ferik, III. Mecidi), erkân-ı harbiyye reisi ve muâvini.— 45. Tugay: Kumandan Câvid Paşa (mirlivâ), erkân-ı harbiyye reisi.— 89. Alay: Kumandan Edhem Bey(miralay, IV. Mecidi), muâvini Mehmed Said Bey(kaymakam), 4 tabur.— 90. Alay: Kumandan Said Vehbi Bey(kaymakam), 4 tabur.— 46. Tugay: Kumandan Mehmed Sâlim Paşa(mirlivâ) — 91. Alay: Kumandan Mehmed Şâkir Bey(kaymakam), 4 tabur.— 92. Alay: Kumandan İsmet Bey(kaymakam), 4 tabur.— 24. Tümen(Haleb): Kumandan Hacı Ârif Paşa(mirlivâ).— 47. Tugay: Mehmed Ali Bey(miralay).— 93. Alay: Kâmil Bey(miralay), 4 tabur.— 94. Alay: Mehmed Hulûsi Bey(kaymakam), 4 tabur.— 48. Tugay: Mustafa Sâtı' Bey(miralay).— 95. Alay: Ahmed Şükrü Bey(kayma-

kam), 4 tabur.— 96. Alay: Hüseyin Galib Bey(miralay), 4 tabur.— 35. Tümen: Süleyman Paşa(mirlivâ).— 69. Tugay: Ahmed Mazhar Paşa(mirlivâ), Neş'et Bey(erkân-ı harbiyye kolağası).— 137. Alay: Hüsnü Bey(kaymakam, IV. Mecidi), 4 tabur.— 138. Alay: Ahmed Nüzhet Efendi(kaymakam), 4 tabur.— 70. Tugay: Süleyman Câvid Paşa(mirlivâ).— 139. Alay: Abdülkaadir Bey(kaymakam), 4 tabur.— 140. Alay: Mehmed Bey(kaymakam), 4 tabur.— 36. Tümen: Osman Hakkı Paşa(mirlivâ).— 71. Tugay: Hüseyin Paşa(mirlivâ).— 141. Alay: Hasib Bey(kaymakam), 4 tabur.— 142. Alay: Yûsuf Bey(kaymakam), 4 tabur.— 143. Alay: Ahmed Hulûsi Bey (kaymakam), 4 tabur.— 144. Alay: Ahmed Şâkir Bey(kaymakam), 4 tabur.

Şâm Merkez Sancağı

Mutasarrıf Edhem Paşa(Rûmeli, II. Mecidi), Kadı Kâzım Efendi(Haremeyn, III. Mecidi), Müftü Mahmûd Efendi(müderris, II. Mecidi), muhâsebeci Tahsin Bey, Nakıybü'l-Eşrâf Aclân-zâde Ahmed Efendi(İzmir), tahrirât müdürü Mehmed Hüsnü Efendi(sâniye), defter-i hâkaani memuru Said Bey(sâniye).

Sancak Meclis-i İdâresi: Yukarıda sayılan zevât + seçim yoluyle gelen üyeler: Bârûdi-zâde Mehmed Bey(mütemâyiz), Merdüm-zâde Osman Bey(sâniye), Âbid-zâde Mahmud Bey, İbrahim Merkas Efendi, Mihail Nime Efendi, Hızır Tûtah Efendi.

Tahrirât Kalemi: 10 kâtib.— Meclis-i İdâre Kalemi: Başkâtib Emin Efendi, 4 kâtib.— Evrak Odası: Müdür Ahmed Efendi, 3 kâtib.— Muhâsebe Kalemi: 5 kâtib.— Haremeyn Evkaf Kalemi: Başkâtib Mustafa Sebâi Efendi(râbia), 2 kâtib.— Defter-i Hâkaani Dâiresi: Refik Bey.— Tahsîl Dâiresi: Ser-tahsildâr Sâlih Efendi(sâniye), muâvini Hüseyin Efendi.

Mahkeme-i Şer'iyye: Kassâm hâkimi Mehmed Tâhir Efendi(İzmir), başkâtib Mehmed Ebu'l-Hayr Efendi(müderris), eytâm müdürü Osmân Efendi(müderris).— 4 nahiyede(şehir içi nahiyeler) 4 şer'iyye mahkemesinde birer nâib ve birer başkâtib.— Mahkeme-i Bidâyet: Hukuk Dâiresi reisi Mehmed Efendi(bilâd-ı hamse), 3 hâkim: Cezâ Dâiresi reisi Hilmi Bey, 3 hâkim.— Müddei-i umûmî Said Cünd Efendi, 2 savcı.— Mahkeme-i Bidâyet Kalemi: Başkâtib Nâili Efendi(râbia), 4 kâtib, 2 mübâşir, 5 icrâ memuru, 3 mukaavelât(noterlik) memuru.— Vesâik-ı şer'iyye mukayyidi Kutlu-zâde Osmân Efendi ve muâvini.— Ticâret Mahkemesi: Reis Abdürrahim Bedrân Efendi(mütemâyiz), 6 hâkim, bir başkâtib, 10 kâtib.

Şâm Belediyesi: Reis Mustafa Bey, muâvini Geylâni-zâde Mehmed Said Efendi(müderris), 11 belediye meclisi üyesi(bu arada: Azm-zâde Mehmed Bey, müderris), bir başkâtib, 6 kâtib, 9 müdür ve me'mur, sermüfettiş Emin Bey, 14 müfettiş, 3 itfâiye zâbiti.

Posta ve Telgraf: Müdür Hilmi Efendi(sâlise), 12 memur.— Rüsûmât: Müdür Filip Melhame Efendi, 2 memur.

5 Hıristiyan mezhebi reis-i rûhânisi ve hahambaşı Markado Kal'i Efendi.

Şâm'da Bulunan Konsoloslar: İngiltere konsolos muâvini, Almanya konsolos muâvini, Fransa konsolos muâvini, Avusturya konsolos muâvini, Amerika konsolos muâvini, İran başkonsolosu, İtalya konsolosu, İspanya konsolosu, Danimarka konsolos muâvini, Yunanistan konsolos muâvini.

Mektebler: Mekteb-i İdâdiyye-i Askeriyye(Şâm Askerî Lisesi): 11 subay: okutulan dersler(3 yıl): Makine, kozmografya, kitâbet, Osmanlı tarihi, Fransızca, resm-i mücessem, haritacılık, hendese-i mücesseme, müsellesât(trigonometri), dünya tarihi, cebir, coğrafya, hendese.— Rüşdiyye-i Askeriyye(Askeri Ortaokul): 11 subay; okutulan dersler(3 yıl): mantık, hendese-i hattıyye, hesap, coğrafya, Fransızca, Türkçe gramer, Türkçe imlâ, hüsn-i hat, Arabca, Farsca, resim, ilm-i hâl, Türkçe Kompozisyon.— 3 rüşdiyye(ortaokul), okutulan dersler (4 yıl): Arabca, Farsça, Cebir, Coğrafya, hendese, muhâsebe, Türkçe gramer, Türkçe kompozisyon, Fransızca, Osmanlı tarihi, hüsn-i hat, hesap, Türkçe imlâ, ilm-i hâl, umumi tarih, kırâat, ahlâk, sülüs ve rik'a yazıları.— 12 ilkokul: 1.070 erkek, 420 kız talebe(4 yıl), okutulan dersler: elifbâ, kırâat, kitâbet, *Kur'ân,* hesap, imlâ, hüsn-i hat, peygamberler tarihi, Türkçe gramer, ahlâk, resim, elişi(yalnız kızlara).— Ayrıca suçlu çocuklar için bir mekteb (ıslah-hâne), bir san'at mektebi, medreseler(yüksek ve orta dereceli dini mektebler) ve eski usul pek çok mahalle mektebi(geleneksel eğitim veren ilkokul), *Kur'ân* kursları ve okulları vs.— 10 umûmî kütübhâne.— Azınlık orta ve ilk okulları, râhib okulları vs.

Şâm Merkez Sancağı'nın Kazâları: Bukaa'a Kazâsı: Kaymakam Halil Bey(sâniye), kadı, müftü, mal müdürü, tahrirât kâtibi, sandık emini, 10 kişilik(5'i seçimle gelen) kazâ(ilçe) meclis-i idâresi, 7 hâkim, 4 müdür, 5 tahsildar, Bukaa'a'ş-Şarkıy nahiye müdürü Mehmed Ali Efendi ve kâtibi.— *Ba'albekk Kazâsı:* Kaymakam Mahmud Yûsuf Bey(râbia): kazâların memurları biribirine benzediği için ayrı ayrı vermiyorum, Baalbek'te ayrıca 10 üyeli bir Meclis-i Beledi ve belediye reisi(Murtazâ-zâde İbrâhîm Efendi) vardır.— *Vâdi'l-Acm Kazâsı:* Kaymakam Hâlid Bey(sâniye, V. Mecidi).—*Zûtâ Kazâsı:* Kaymakam Mehmed Habib Efendi(sâlise).— *Hâsbeyâ Kazâsı:* Kaymakam İsmail Hulûsi Efendi(kapıcıbaşı).— *Râşeyâ Kazâsı:* Kaymakam Said Bey(sâniye).— *Nebik Kazâsı:* Kaymakam vekili Derderi-zâde Mehmed Efendi.

Beyrût Sancağı (x)

Mustasarrıf Ahmed Necib Paşa(Rûmeli, III. Mecidi), Kadı Cemâleddin Efendi(Haremeyn, III. Mecidi), Müftü Abdülbâsitâ Efendi(İzmir), muhâsebeci Şerif Efendi(sâniye), evkaf muhâsebecisi Abdüllatif Hammâd Efendi, hükûmet tercemânı Yûsuf Efendi(mütemâyiz), tahrirât müdürü Hanâ Avrâ Efendi(hâmise, V. Mecidi).— Diğer teşkilât ve memurları, Şâm merkez sancağında olduğu gibidir, burada ve diğer sancaklar için tekrarlamıyorum.

Belediye reisi: İbrâhim Fahri Bey(mütemâyiz).

Beyrût'ta bulunan konsoloslar: İngiltere başkonsolosu, Almanya konsolosu, Fransa başkonsolosu, Rusya başkonsolosu, İtalya başkonsolosu, Avusturya başkonsolosu, Holanda başkonsolosu, İsveç-Norveç konsolos muâvini, Danimarka konsolos muâvini, Amerika konsolosu, Yunanistan başkonsolosu, İran konsolosu, Belçika başkonsolosu, İspanya konsolosu, Portekiz konsolosu.— Saydâ kazâsında bulunan konsoloslar: İngiltere,

(x) Az sonra ayrı bir vilâyet(eyâlet) merkezi olacaktır.

Fransa, Avusturya, Rusya, İtalya, İspanya, Amerika, İran, Portekiz, Holanda, İsveç ve Yunanistan konsolos muâvinleri.— Sûr kazâsında bulunan konsoloslar: İran konsolos muâvini.

Beyrût şehrindeki başlıca mektebler: Askeri Rüşdiyye(Ortaokul)(4 yıl), Rüşdiyye(70 talebe), 2 modern ilkokul(135 + 175 erkek çocuk), 2 modern kız ilkokulu(245 + 200 kız), medreseler, cami dersleri, *Kur'ân* kursları, geleneksel mahalle mekteb-i sıbyânları(ilkokul).— Erkek liseleri: Katolik(20 öğretmen, 160 talebe)(tedrisat dilleri: Türkçe, Arabca, Fransızca, İngilizce, Yunanca, İtalyanca), Mârûni Katolik(20 öğretmen, 200 talebe)(Türkçe, Arabca, Fransızca, İngilizce, Yunanca, İtalyanca), Cezvit Katolik(15 öğretmen, 300 talebe)(Türkçe, Arabca, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Almanca, Latince, Yunanca), Mûsevi(8 öğretmen, 85 talebe)(Türkçe, Arabca, Fransızca); Amerikan Tıb Fakültesi(13 öğretmen, 130 talebe)(İngilizce); Kız Liseleri: Amerikan(12 öğretmen, 133 talebe)(İngilizce ve Arabca), Prusya(21 öğretmen, 23 talebe)(Almanca, İngilizce, Arabca), İngiliz(3 öğretmen, 85 talebe)(İngilizce, Arabca), İngiliz(8 öğretmen, 160 talebe)(İngilizce, Arabca), Fransız(10 öğretmen, 270 talebe)(Fransızca, Arabca), Fransız İlkokulu(43 öğretmen, 700 talebe)(Fransızca, Arabca)(bunların hepsi yatılı okullardır); Nehâri Okulları: 5 Rum ilkokulu(cem'an 15 öğretmen, 820 erkek çocuk)(Yunanca, Arabca, Fransızca); 3 Katolik ilkokulu(cem'an 6 öğretmen, 285 erkek çocuk)(Fransızca, Türkçe, Arabca); 4 Mârûni erkek ilkokulu(cem'an 27 öğretmen, 1.039 talebe)(Arabca ve Fransızca); Süryâni erkek ilkokulu(2 öğretmen, 80 talebe)(Arabca ve Fransızca); 2 Mûsevi erkek ilkokulu(4 öğretmen, 55 talebe)(İbrânice ve Arabca); Cizvit erkek ilkokulu(3 öğretmen, 117 talebe)(Arabca ve Fransızca); 2 İngiliz erkek ilkokulu(3 öğretmen, 154 talebe)(İngilizce, Arabca).— Kız İlkokulları: 12 İngiliz(14 öğretmen, 1.520 talebe)(Arabca), 2 İngiliz(13 öğretmen, 318 talebe)(Arabca, İngilizce, Fransızca), 4 Rum(14 öğretmen, 682 talebe)(Arabca, Fransızca), Mûsevi(4 öğretmen, 980 talebe)(Arabca, İngilizce, Fransızca), Mârûni(8 öğretmen, 250 talebe)(Arabca, Fransızca). Bu durum, Beyrût'un ne kadar kozmopolit olduğunu göstermektedir. Başka hiç bir Osmanlı şehrinde bu durum yoktur.

Beyrut'ta 20 fabrika bulunmaktadır ve bunun 12'si ipekli dokuma fabrikasıdır. Diğerleri kâğıt, kiremit, makarna, mum, kibrit, un, deri, kumaş fabrikalarıdır.

Beyrût Sancağına Bağlı Kazâlar: Saydâ Kazâsı: Kaymakam Ahmed Şükrü Efendi(sâniye, IV. Mecidi), *Sâl-Nâme*'de kazânın 65 memuru, isim ve rütbeleri ile sayılmaktadır, Saydâ'da bir rüşdiyye(54 talebe), 7 ilkokul (424 talebe) vardır(yalnız şehir), Saydâ'ya bağlı Şakıyf nahiyesi müdürü: Rüşdü Efendi(müderris).

Sûr Kazâsı: Kaymakam Abdüllatif Efendi(kapıcıbaşı), 49 memur daha sayılmaktadır. Bir rüşdiyye(30 talebe), 9 ilkokul(320 talebe) vardır. Sûr'a bağlı Tibnin nahiyesi müdürü: Hasan Rızâ Efendi(kapıcıbaşı).

Merc-i Uyûn Kazâsı: Kaymakam Yûsuf Zıyâ Efendi(kapıcıbaşı), 24 memur sayılmaktadır. Kazâ merkezinde 12 ilkokul(410 talebe) vardır.

Trâblus Sancağı

Mutasarrıf Mustafa Zıyâ Efendi(mütemâyiz), Kadı Osman Fevzi Efendi(müderris), Müftü Mustafa Efendi(mahrec), muhâsebeci Niyâzi Efendi

(sâlise), tahrirât müdürü Mustafa Bey, evkaf müdürü Abdurrahmân Efendi(devriyye), belediye reisi Hasan Efendi(müderris).

Sancak merkezinde çalışan daha 121 memurun adları ve rütbeleri verilmektedir. Şehirde Fransa, Avusturya, İsveç, Danimarka, Amerika, Rusya, Almanya, İngiltere, Yunanistan'ın konsolos muâvinleri ve İran'ın konsolosu vardır. 2 Mekteb-i Rüşdiyye'nin, 150, 6 ilkokulun 526 talebesi vardır. Bunlar maârif nezâreti'ne bağlı resmi okullardır. Ayrıca mahalle mektebleri, medreseler, dini okul ve kurslar vardır.

Merkez kazâsına bağlı nahiyelerin müdürleri: İskele: Mehmed Bey, Tartûs: İsmail Efendi, Cezire: Hurşid Efendi, Hudûr: İsmail Efendi, Zahniye: Ahmed Ağa. Sancağın merkez kazâsı dışındaki kazâları şunlardır:

Akkâr Kazâsı: Kaymakam Azın-zâde Ali Bey ve 23 memur.— *Hüsn Kazâsı:* Kaymakam Emin Efendi ve 16 memur.— *Sâfyetâ Kazâsı:* Kaymakam Muayyen Bey ve 17 memur.

Lâzıkıyye Sancağı

Mutasarrıf Abaza-zâde Ahmed Hamdi Efendi(sâniye), Kadı Ömer Hilmi Efendi(mûsıla-i Süleymâniyye), Müftü Abdülkaadir Efendi(İzmir pâyesi), muhâsebeci İlyâs Efendi, tahrirât müdürü Tal'at Bey.

Sancak merkezinde çalışan daha 109 memur vardır. Belediye reîsi: Hazinedâr-zâde Rüşdü Ağa. Mekteb-i Rüşdiyye'de 30 talebe, maârif nezâretine bağlı 15 ilkokulda 1.912 talebe vardır(şehirde). Merkez kazâsına bağlı Bayrucukhak nahiyesinin müdürü: Ahmed Hızır Ağa. Şehirde Fransa, İtalya konsolosları, İngiltere, Yunanistan, Amerika, Avusturya, İran, İspanya, Holanda, Rusya, Almanya, Danimarka konsolos muâvinleri bulunmaktadır. Sancağın merkez kazâsı dışındaki kazâları:

Ceble Kazâsı: Kaymakam Abaza-zâde Mahmûd Efendi(müderris) ve 23 memur.— *Sahyûn Kazâsı:* Kaymakam Hazinedâr-zâde Mahmûd Ağa ve 16 memur.— *Merkab Kazâsı:* Kaymakam Mustafa Efendi(kapıcıbaşı) ve 21 me'mur. Bu kazâya bağlı Kadmûs nâhiyesi müdürü: Hasan Efendi, diğer nahiye müdürü: Hvâbi müdürü Ahmed Ağa.

Akkâ Sancağı

Mutasarrıf Ahmed Sâlih Efendi(mütemâyiz), Kadı Mehmed Vâsıf Efendi(kibâr-ı müderrisin), Müftü Alî Efendi(mûsıla-i Süleymâniyye), Müftü Ali Efendi(mûsıla-i Süleymâniyye), muhâsebeci Hasan Sabri Efendi, tahrirât müdürü Şevkı Bey, belediye reisi Kasım Efendi(sâlise), 108 memur.

Mekteb-i Rüşdiyye'nin 70, 9 resmi ilkokulun 440 talebesi vardır(şehirde). Akkâ'da şu devletlerin birer viskonsülü(konsolos muâvini) vardır: Belçika, İtalya, Yunanistan, İran. Bu sancağın kazâsı olan Hayfâ'daki viskonsüller: Rusya, İngiltere, Amerika, Holanda, Fransa, Avusturya, Almanya, İspanya. Diğer kazâsı olan Safed'de viskonsül bulunduran devletler ise şunlardır: İran, Almanya, Fransa ve Avusturya. Sancağa bağlı kazâlar:

Hayfâ Kazâsı: Kaymakam Sâdık Bey(sâniye) ve 36 memur; buradaki rüşdiyye'nin 24 ve 14 resmi ilkokulun(şehir içi) 691 talebesi vardır.— *Safed Kazâsı:* Kaymakam Mehmed Said Bey(mütemâyiz) ve 34 memur; şehirdeki 10 resmi ilkokulda 509 talebe.— *Taberiyâ Kazâsı:* Kaymakam Se-

lim Ramazân Efendi ve 26 me'mur. —*Nâsıra Kazâsı:* Kaymakam Mişel Efendi ve 31 me'mur; şehirdeki 9 resmî ilkokulda 416 talebe.— Şifâ-i Ömr nahiyesi müdürü(Akkâ kazâsına bağlı): Hasan Efendi ve 2 memur.

Hamâ Sancağı

Mutasarrıf İbrahim Hakkı Paşa(mîrmirân), Kadı Mehmed Râşid Efendi, Müftü Mehmed Mükerrem Efendi(İzmir), nakıybüleşrâf Nûri Efendi (İzmir), muhâsebeci Zeynülâbidin Bey(sâniye), tahrîrât müdürü Mihail Abdullah Efendi(sâlise), belediye reîsi Abdülkaadir Bey(kapıcıbaşı), menâfi sandığı vekîli Azm-zâde Mehmed Bey(istabl-ı âmire), 85 memur. Alâ nahiye müdürü: Galib Bey ve kâtibi. Rüşdiyye vardır. Kazâları:

Hums Kazâsı: Kaymakam İhsan Bey(mütemâyiz) ve 47 memur; İkikapılı nahiye müdürü: Abdi Ağa, Kusayr nahiye müdürü: Mehmed Ali Efendi.— *Cebel-i Kelbiyye Kazâsı:* Kaymakam Ali Bey ve 14 memur.

Belkaa Sancağı

Mutasarrıf Mehmed Yûsuf Bey(mütemâyiz, III. Mecîdî), Kadı Mukayyid-zâde Mehmed Emîn Efendi(molla), Müftü Ebü'l-Hüdâ-zâde Mehmed Emîn Efendi(İzmir), muhâsebeci Mehmed Ali Efendi, tahrîrât müdürü Sâlih Bey, nakıybüleşrâf Abbâs Efendi(İzmir), belediye reîsi Abdülhâdî-zâde Hasan Efendi, 113 memur. Rüşdiyyesinde 62, 17 resmî ilkokulda(merkez) 350 talebe var. Kazâları:

Salt Kazâsı: Kaymakam Mehmed Tâhir Efendi ve 21 memur; merkezdeki 4 resmî ilkokulda 90 talebe. Cerze nahiye müdürü: Şeyh Zitâm Efendi ve 2 memur.— *Maân Kazâsı:* Kaymakam Ahmed Şükrü Efendi ve 5 memur. Benî-Saab nâhiye müdürü: Kasım-zâde Abdülhâdî Efendi ve 10 memur. Cüneyn nahiye müdürü: Çerkes Ali Bey ve 17 memur(buradaki bir resmî ilkokulda 65 talebe).

Havrân Sancağı

Mutasarrıf İsmail Bey(miralay), Kadı münhal, Müftü Mehmed Tayyibî Efendi(müderris), nakıybüleşrâf Yâsîn Efendi, muhasebeci Mustafa Efendi, tahrîrât müdürü Şerâbî Abdülkaadir Efendi(sâlise), 24 memur. Kazâları:

Aclûn Kazâsı: Kaymakam Berârmi-zâde Mahmûd Ağa(istabl-ı âmire) ve 17 memur.— *Kuneytıra Kazâsı:* Kaymakam Mehmed Rif'at Bey(mütemâyiz) ve 16 memur(rüşdiyyesi var). — *Cebel-i Drûz Kazâsı:* Kaymakam Mehmed Bey(IV. Mecîdî) ve 14 memur. Nahiyeleri: Süveyde: Şeyh Ebûİbrahim Efendi(IV Mecîdî), Mecdel: Efendi, Sâlî Mehmed Efendi, Şehbâ: Mahmûd Efendi, Selhad: Mehmed Efendi, Irmân: Hüseyin Efendi.

Sâl-Nâme'de bundan sonra Suriye eyâleti üzerinde bir çok faydalı ve çoğu statistik mahiyette bilgiler var. Posta yollarına ait malûmat yer alıyor.

Vilâyetin devlete sağladığı gelir 1881 yılında 577.789 altındır. Buna karşılık devlet bu paranın 243.339 altınını o yıl vilâyete harcamış, geri kalan 334.450 altın Istanbul'da hazîneye kalmıştı. Gelirinin üstünde masraf yapılan yalnız Şâm merkez sancağı idi. Diğer 7 sancağa devlet harcamaları, o sancaklardan alınanın çok altında bulunuyordu. Şöyle: Şâm merkez sancağı: 153.450 altın gelir ve 192.195 altın masraf, Belkaa sancağı: 84.857 altın gelir ve 4.946 altın masraf, Hamâ sancağı: 68.436 altın gelir ve 7.045 altın masraf, Akkâ sancağı: 64.482 altın gelir ve 7.655 altın masraf, Beyrût sancağı: 60.230 altın gelir ve 11.717 altın masraf, Havrân sancağı: 56.919 altın gelir ve 4.505 altın masraf, Trâblus sancağı: 51.937 altın gelir ve 8.459 altın masraf, Lâzıkıyye sancağı: 36.368 altın gelir ve 5.317 altın gider. O zamanki Suriye vilâyetinin üzerinde bugün Suriye, Lübnan, İsrâil ve Ürdün devletlerinin büyük kısımlarının toprakları bulunmaktadır.

Sonra her sancağın idhalât ve ihracatına ait rakamlar, her ay hangi sancaktan hangi ülkelere ne kadar mektup gönderilip geldiği hakkında ilgi çekici rakamlar, aynı şekilde telgraf statistikleri yer alıyor.

Sonra çok ilgi çekici bir bahis, zâbıta vukuuâtı kısmı geliyor. Ay ay verilmiş statistikler. Meselâ o yılın eylûl ayında bütün eyâlette 22 katil (öldürme), 16 sirkat(hırsızlık), 1 ırza taarruz(fî'l-i şenî') olmuş. Mayıs ayında katil olayı sadece 3'e düşüyor. Her olayın hangi sancakta geçtiği de gösterilmiş.

Sonra eyâlette yayınlanan gazete ve dergilerin cedvelleri geliyor. Hepsinin yazı işleri müdürü ve basıldığı matbaalar ve sair tafsilât unutulmamış. Sonra mekteblere, adliyeye, eyâletteki aşiret ve kabîlelere ait statistik bilgiler geliyor. Bütün eyâlette 69.353 göçebe nüfusu olduğu, 100 kadar Arab ve Türkmen kabilesinin teker teker tâdâdı ile ortaya çıkıyor.

Sonra her kazâda ayrı ayrı kaç erkek nüfus ve kaç hâne bulunduğu, her hâne ve erkek nüfusun hangi mezhebden olduğu gösterilmiş. Buna göre bütün eyâlette 405.987 erkek nüfus var. Kadın ve çocuklarla beraber hesab edebilmek için bütün nüfusu bulmak üzere kabaca 5'le çarparsak, bu tarihte eyâlette takrîben 1.600.000 nüfus bulunduğu anlaşılır. Azınlık erkek nüfusunun mıkdarı, şöyle: 38.671 Ortodoks Rum, 17.309 Katolik Rum, Levanten, 13.800 Mârûnî(Katolik Arab), 547 Protestan Rum, Ermeni, Levanten, 645 Süryânî, 162 Katolik Süryânî, 413 Gregoryen Ermeni, 217 Katolik Ermeni, 268 Katolik Avrupalı, 3.043 Mûsevî, 331.000 Müslüman Arab ve Türk. Her sancak ve kazâda bu rakamların nasıl olduğunu burada nakletmek ilgi çekerdi. Fakat yer alacağı için vaz geçiyorum. En kalabalık kazâ olan Şâm merkez sancağının merkez kazâsında yani Şâm şehrinde durum şöyle: 31.976 Müslüman Arab ve Türk erkeği, 1.816 Ortodoks Rum, 2.050 Katolik Rum, 115 Mârûnî Arab, 17 Protestan Rum, 54 Süryânî, 158 Katolik Süryânî, 123 Gregoryen Ermeni, 126 Katolik Ermeni, 65 Katolik Avrupalı, 2.115 Mûsevî = 38.605 erkek nüfus x 5 = 194.025 nüfus.

Sonra eyâletteki bütün köylerin hangi ünitelere bağlı olduğunu gösterir uzun bir cedvel var. Her köy ismini bulabiliyoruz. 298. sahifeden 374. sahifeye kadar çok ince yazıyle basılmış bu büyük cedvel, eyâlette 3.390 köy, nahiye olmıyan 29 kasaba, nahiye olan 78 yer, 29 kazâ ve 8 sancak bulunduğunu ortaya koyuyor. Diğer faydalı bilgilerle, Suriye vilâyetine ait sâl-nâmenin 14. nüshası sona eriyor.

1902 YILINDA HALEB EYÂLETİ

Suriye'nin kuzey bölgesi ile bir takım Anadolu topraklarından ibaret Haleb eyâletinin durumunu, yukarıda 1882 yılı için verdiğimiz Suriye eyâletinden 20 yıl sonra, 1902'de ele alıyoruz. Bu yıla ait Haleb eyâleti sâlnâmesini hulâsa ediyorum: *Sâl-Nâme-i Vilâyet-i Haleb, Sene 1320, Def'a: 30,* Haleb, Matbaa-i Vilâyet, 1318 Rûmi = 1902, 424 sahife. 129. sahifeye kadar çok faydalı bilgiler var(meselâ VII. asırdan XX. asra kadar gelen bütün Haleb valilerinin listesi). Bu kısım mevzûumuzla ilgisiz olduğu için, 129. sahifen itibaren bazı bilgileri kısaca aktarıyorum:

Vâli: Mecid Bey(bâlâ, murassâ Osmâni, I. Mecidi), Kadı Mustafa Naim Efendi(Haremeyn, II. Mecidi), vali muâvini Sürûri Bey(ûlâ, II. Osmâni, IV. Mecidi), defterdar Mukbil Efendi(ûlâ sânisi, III. Osmâni), mektubcu Zeynülâbidin Reşid Bey(ûlâ, III. Mecidi), Müftü Şeyh Mehmed Efendi(mahrec, III. Osmâni ve Mecidi).

Meclis-i İdâre-i Vilâyet: Yukarıdaki zevât ÷ seçilmiş üyeler: Abdurrahman Zeki Paşa(Rûmeli, III. Osmâni, I. Mecidi), Mehmed Nâfi Efendi (sâniye), Abdülkaadir Efendi(Edirne), Basil Antâki Efendi, Abdullah Saab Efendi, Yûsuf Esved Efendi, başkâtib Mehmed Sâmi Bey(mütemâyiz, IV. Osmâni).

Meclis-i İdâre-i Hey'et-i İttihâmiyye: 6 üye.— Nâfia Komisyonu: 9 üye, bir kâtib.— Meclis-i İdâre Kalemi: 5 kâtib.— Mektûbi Kalemi: Mektubcu muâvini Mustafa Bey(mütemâyiz, IV. Osmâni ve Mecidi), 2 mümeyyiz, 4 müsevvid, 2 müsevvid muâvini, 11 mübeyyiz, 8 mülâzım.— Evrak Kalemi: Müdür Mehmed Es'ad Efendi(sâniye), muâvini Mehmed Nâsır Efendi(râbia), 5 mukayyid.— Terceme Odası: Terceman Mahmud Galib Bey(sâlise), bir kâtib.— Maiyyet-i Vilâyet Me'mûrları: 6 memur.— Muhâsebe: 22 memur.— Evrak Şûbesi: 4 memur.— Hazine dâvâ vekili(avukatı): Şükrü Esved Efendi(sâlise), sandık emini Basil Hicâz Efendi.— Tahrir-i Vergi İdâresi: 8 me'mur.— Defter-i Hâkaani İdâresi: Müdür Kemal Bey(sâniye, IV. Osmâni), 6 memur.— Sicill-i Ahvâl Komisyonu: 4 üye.— Nüfûs Nezâreti: Nâzır Ömer Azmi Efendi(sâniye), 4 memur.— Orman İdâresi: Müfettiş Maksûd Efendi, 4 memur.— Evkaaf İdâresi: Evkaf muhâsebecisi Ahmed Râkım Efendi(mütemâyiz), 14 memur.— Evkaf Komisyonu: 5 üye.— Zirâat Bankası: 14 memur.— Fen Memurları: Sermühendis Hamdi Efendi(mütemâyiz), 9 mühendis.— Maârif İdâresi: Müdür Mahmud Celâleddin Bey(ûlâ sânisi, III. Osmâni, II. Mecidi), 6 memur.— Maârif Komisyonu: 7 üye.— 2 baytar müfettiş, 2 zirâat müfettişi, 4 yollar müfettişi.

Haleb Lisesi: Müdür Mehmed Fâik Bey, 30 öğretmen. Okutulan dersler (7 sınıf)(213 erkek talebe, 10 hademe): kitâbet-i resmiyye, edebiyat, cebir, iktisad, hukuk, Fransızca, kimya, hıfzıssıhha, kozmografya, mekanik, fizik, tarih, coğrafya, fıkh, akaaid, Arabca, Farsca, dini ilimler Türkçe, hesab, hüsn-i hat, usûl-i defteri, resim, Ermenice, müsellesât(trigonometri), hendese, hesâb-ı nazari, ahlâk, zirâat, ameli zirâat, zirâat coğrafyası, mâlûmât-ı nâfia faydalı bilgiler).— Haleb Kız Ortaokulu(İnâs Mekteb-i Rüşdiyyesi): Müdire Hüriye Hanım(110 kız talebe, 2 hademe, öğretmenler).— Sanâyi Mektebi: Müdür Şeyh Kâmil Efendi(Edirne, IV. Mecidi), 160 talebe.— Haleb şehrindeki 74 ilkokulda talebe sayısı: 3.517.

Ticâret ve Zirâat ve Sanâyi Odası: Reis Mehmed Fâiz Efendi, 13 üye.— Vilâyet Matbaası: 22 memur.

Mahkeme-i Şer'iyye: 8 kâtib.— Fetvâ-hâne: 2 memur.— Adliyye müfettişi Aziz Bey(ûlâ sânisi, IV. Osmâni, II. Mecidi), muâvini Yuvanaki Efendi(sâlise).— Encümen-i Adliyye: 8 üye.— Mahkeme-i İstinâf Hukuk Dâiresi: Hacı Atâullah Efendi(Haremeyn, III. Mecidi), Mer'i Efendi(ûlâ sânisi), 3 hâkim daha; Cezâ Dâiresi: Reis Atâullah Bey(bilâd-ı hamse, IV. Osmâni), İzzet Bey(mütemâyiz, III. Osmâni), 5 hâkim; 6 kâtib.— Merkez Bidâyet Mahkemesi Hukuk Dâiresi: Reis Ahmed Hulûsi Efendi(mahrec mollası, V. Mecidi), 3 hâkim, Cezâ Dâiresi: Reis Necib Efendi, 4 hâkim daha; 5 kâtib.— 4 adliyye memuru.— Ticâret Mahkemesi: Reis Mes'ûd Efendi(sâlise), 5 hâkim, 4 kâtib.— Habshâne: Müdür Hacı Mehmed Atâ Bey, Müfettiş Hacı Mahmud Hilmi Efendi, 5 memur, 27 gardiyan.

Vilâyet PTT başmüdürü Âgâh Efendi(ûlâ sânisi, III. Osmâni), 7 memur.— Merkez PTT müdürü İzzet Efendi(sâlise), 27 memur.

Haleb Belediyesi: Reis Mehmed Beşir Efendi(mütemâyiz), 10 meclis üyesi, bir başkâtib, 6 kâtib, 5 mühendis ve mimar, 5 doktor.— Hamidiyye Gurabâ Hastahânesi başhekimi Dr. Afif Efendi(sâlise) ve doktorlar.

Polis: Haleb şehrinde 5 komiser ve 20 memur, Urfa şehrinde 3, Birecik'te bir, Maraş şehrinde 3, Zeytun'da 2, Elbistan'da bir, Ayntab şehrinde 4, Kilis'te bir, Beylan'da bir. İskenderun'da 4, Antakya'da 3, Süveydiye'de 2 komiser ve polis.

Jandarma: Mehmed Rüşdü Paşa(mirlivâ, III. Osmâni, II. Mecidi), Ahmed Bey(alay beyi = jandarma albayı, III. Osmâni ve Mecidi), Mustafa Bey(alay beyi), Dânyâl Efendi(binbaşı, IV. Mecidi), Hacı Sâdık Efendi (alay emini, V. Mecidi).— Haleb Merkez Jandarma I. Taburu: Hacı Mehmed Efendi(binbaşı, IV. Mecidi), 6 bölükte 20 subay; Haleb Merkez Jandarma Süvari Taburu: Mehmed Ali Efendi(binbaşı, IV. Osmâni, III. Mecidi), 9 bölükte 30 subay; Maraş III. Jandarma Taburu: Abdullah Bey(binbaşı), 2 piyade ve 3 süvari bölüğünde 16 subay; Urfa IV. Jandarma Taburu: Sâdık Efendi(binbaşı), 2 piyade ve 2 süvari bölüğünde 13 subay.— Vilâyetteki jandarma mevcudu: 14 süvari ve 10 piyade bölüğünde 88 subay, 696 süvari ve 659 piyade neferi = 1.443.

Haleb kumandanı Ali Muhsin Paşa(ferik, murassâ Osmâni, I. Mecidi), erkân-ı harbiyye reisi Mustafa Bey(kaymakam, IV. Mecidi), muâvini Said Sâdi Bey(binbaşı, IV. Mecidi), erkân-ı harb zâbitleri: Hurşid Efendi(binbaşı, IV. Osmâni ve Mecidi), Sâmi Efendi(yüzbaşı, IV. Mecidi), Vedâd Efendi(mülâzım).— V. Orduy-ı Hümâyûn'a mensup Nizâmiyye X. Fırka (Tümen): Kumandan Bekir Sıdkı Paşa(ferik, I. Osmâni ve Mecidi), erkân-ı harbiyye reisi Rif'at Bey(kaymakam, III. Osmâni ve Mecidi), 2 mülâzım-ı evvel.— 19. Tugay: Kumandan Sâbit Paşa(mirlivâ, II. Mecidi), 2 subay.— 37. Nizâmiyye Alayı: Kumandan Mazlûm Bey(miralay, IV. Osmâni ve Mecidi), muâvini İzzet Bey(kaymakam), Zeytûn kumandanı Tahsin Bey(kaymakam, IV. Mecidi), Dr. Mustafa Zarif Efendi(binbaşı)(X. tümenin merkezi Haleb, 19. tugayınki Maraş, 37. alayınki Haleb'dir).— 38. Piyâde Alayı(Haleb): Kumandan Said Bey(miralay, III. Mecidi), muâvini Zühdü Bey(kaymakam, IV. Mecidi), Dr. Zahaski Efendi(binbaşı)(bu alay da yukarıdaki gibi 4 taburludur).— Süvâri 14. Tugay(Haleb): 27. Süvari Alayı(Haleb): Kumandan Mehmed Ali Bey(miralay, III. Mecidi), muâvini Ârif Bey(kaymakam), baytar Mehmed Efendi(binbaşı), baytar Hacı Selim

Efendi(binbaşı, V. Mecidi)(2 tabur).— 15. Topçu Tugayı(Haleb): 30. Seyyâr Topçu Alayı(Halebi): 2 tabur, Dr. Ahmed Tevfik Bey(miralay).— XIX. Haleb Redif Fırkası: Kumandan Osman Seyfi Paşa(ferik, II. Osmâni, I. Mecidi), erkân-ı harbiyye reisi Hasan Sâdeddin Bey(kolağası, IV. Osmâni, III. Mecidi), 2 subay.— 37. Tugay(Haleb): Kumandan Mehmed Ali Paşa (mirlivâ, II. Mecidi), erkân-ı harbiyye reisi Said Bey(kolağası). 37. Haleb Alayı: Kumandan Mehmed Nûri Bey(miralay, IV. Osmâni, III. Mecidi), 4 tabur.— 74. Lâzıkıyye Alayı: Kumandan Hacı Sâlih Şerif Bey(kaymakam, III. Osmâni, IV. Mecidi), 4 tabur.— 38. Tugay(Urfa): Kumandan Mehmed Lutfi Paşa(mirlivâ, III. Osmâni, II. Mecidi), bir subay.— 75. Urfa Alayı: Kumandan Abdülkaadir Bey(miralay, IV. Mecidi), 4 tabur.— 76. Ayntab Alayı: Kumandan Tahsin Efendi(kaymakam), muâvini Halil Efendi(binbaşı), 4 tabur.— XX. Adana Redif Tümeni: Kumandan Şâkir Paşa(ferik, I. Mecidi), muâvini Hamdi Paşa(mirlivâ), erkân-ı harbiyye reisi Hâmid Bey(miralay), 2 kurmay subay.— 79. Maraş Alayı: Kumandan Es'ad Bey (miralay, II. Mecidi), muâvini Said Bey(binbaşı), 4 tabur.— İskenderun Tugay Kumandanı: Ismet Paşa(mirlivâ, I. Osmâni, II. Mecidi), bir subay.— 80. İskenderun Alayı: Kumandan Ali Rızâ Bey(kaymakam, III. Osmâni, IV. Mecidi), 4 tabur.— Haleb Kuvve-i Seferiyye Taburu: Kumandan İzzet Bey(kaymakam).— Haleb Askeri Hastahânesi: Başhekim Dr. Nikolaki Bey (miralay, III. Osmâni, II. Mecidi), 14 doktor.— Haleb Mekteb-i Rüşdi-i Askerisi: 20 subay öğretmen ve memur, 4 yıl(sınıf), 400 talebe, okutulan dersler: riyâziyye(matematik), resim, Fransızca, Arabca, coğrafya, hendese(geometri), Farsca, tarih, Türkçe imlâ, Türkce gramer, hat.

Emlâk-i Hümâyûn İdâresi: Müdür Ali Mansur Bey(erkân-ı harbiyye miralayı, IV. Osmâni ve Mecidi), muhâsebeci Hüseyin Hüsnü Bey(mütemâyiz, IV. Osmâni), ser-mühendis Mustafa Şevket Bey(binbaşı), tahrirât başkâtibi Abdülkaadir Efendi(sâniye), mühendis Mehmed Efendi(kolağası, V. Mecidi), 26 memur.

Düyûn-ı Umûmiyye: Nâzır Süleyman Fehmi Efendi(mütemâyiz), sermüfettiş Karakin Efendi, 21 memur.— Reji: Nâzır İsmail Rızâ Bey(ûlâ sânisi, III. Mecidi), müfettiş Selim Efendi(sâniye, IV. Osmâni ve Mecidi), 28 memur.— Bank-ı Osmâni: Müdür Yüsuf Latif Efendi(III. Mecidi), 18 memur.

Haleb'deki Rüesây-ı Rûhâniyye: Süryâni Katolik patriki Efram Rahmâni Efendi(I. Osmâni ve Mecidi), Rum Ortodoks metropolidi: münhal, Rum Katolik metropolid vekili Vartit Yohanna Efendi, Ermeni marhasası, münhal, Keldâni reisi Aziz Efendi, Protestan cemâati vekili Kirkor Ağa, Hahambaşı vekîli Salamon Safedi Efendi.

Haleb'deki Konsoloslar: Fransa konsolosu, İngiltere konsolosu, Rusya başkonsolosu, İtalya başkonsolosu, Avusturya başkonsolosu, Almanya konsolosu, İran konsolosu, Amerika konsolos muâvini, Portekiz konsolosu, İspanya konsolosu, Holanda konsolos muâvini.

Bundan sonra sâl-nâmemizde çok ilgi çeken bir liste var: İmparatorlukta yüksek rütbe sahibi Halebliler'in listesi. Bunların görevleri Haleb'de değil, Istanbul'da ve çeşitli yerlerde. Fakat meşhur Halebli ailelerden bulunuyorlar. En yüksek rütbelileri veriyorum:

Nakıybüleşrâf kaymakamı Sayyâdî-zâde Seyyid-zâde Seyyid Mehmed Ebü'l-Hüdâ Efendi(Rûmeli kazaskeri, murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), Meclis-i Mâliyye üyesi Sayyâdî-zâde Seyyid Abdürrezzak Efendi (Anadolu kazaskeri, I. Osmânî ve Mecîdî), Câbirî-zâde Hacı Abdülkaadir Efendi(Haremeyn, II. Mecîdî); zabtiyye nâzırı Gûrânî-zâde Ahmed Şefik Paşa(vezir,. murassâ Osmânî ve Mecîdî), Cem'iyyet-i Rüsûmiyye üyesi Sayyâdî-zâde Seyyid Hasan Hâlid Bey(bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Çankırı mutasarrıfı Niyâl-zâde Hacı Ahmed Kadrî Bey(ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), PTT nezâreti mektubcusu Bekir Sıdkı Efendi(ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Mahkeme-i Temyiz üyesi Gûrânî-zâde Hüsnü Bey(ûlâ, III. Mecîdî), Abdülbâki-zâde Hüsnü Bey(ûlâ sânîsi), Hamavî-zâde Abdurrahman Hilmi Efendi(ûlâ sânîsi, III. Osmânî, V. Mecîdî), Hacı Hasan Bey-zâde İsmail Âsım Bey(ûlâ sânîsi), Câbirî-zâde Cemîl Efendi(ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), Mekânisî-zâde Reşîd Efendi(ûlâ sânîsi), Istanbul Belediye Meclisi üyesi Antâkî-zâde Nasrî Efendi(ûlâ sânîsi), eski jandarma kumandanlarından Mehmed Nesîb Paşa(mîrmîrân, IV. Mecîdî), 9 mütemâyiz ve daha aşağı rütbedekiler.

Sonra eyâletin coğrafyasına ait bir bahis var. Haleb şehrinin nüfusu 108.561 olup bunun 54.084'ü erkek, 54.488'i kadındır. Nüfusun mezheblere dağılışı şöyle: 76.593 Müslüman Arab ve Türk, 8.133 Rum Katolik, 7.373 Yahudi, 4.140 Ermeni Katolik, 2.584 Süryânî, 2.081 yabancı, 2.061 ecnebî, 1.897 Mârûnî(Katolik) Arab, 1.665 Gregoryen(Ortodoks) Ermeni, 911 Ortodoks Rum, 407 Latin(Katolik Levanten), 164 Keldânî, 379 Kıbtî(Çingene Müslüman), 75 Protestan Ermeni, 18 Süryânî-i Kadîm.

Haleb Merkez Sancağının Kazâları:

Ayntab(Gaziantep) Kazâsı: Kaymakam Kâmil Bey, Meclis-i İdâre-i Kazâ: Kadı Hasan Saîd Efendi, Müftü Şeyh Mehmed Efendi, mal müdürü Ömer Efendi, tahrîrât kâtibi Mehmed Vefâ Efendi, diğer üyeler: Tâhir Bey(mütemâyiz), Abdülkaadir Efendi(sâlise), Serkis Ağa, Leylekyan Kegork Efendi. Belediye reîsi: Lutfi Efendi ve 13 belediye meclisi üyesi. Mâl Kalemi: 4 kâtib, Bidâyet Mahkemesi: 4 hâkim, 2 me'mur. Şer'iyye Mahkemesi: 3 kâtib. Ticâret Mahkemesi: Reis Hüseyin Efendi(râbia), 3 hâkim, 2 kâtib. Evkaf müdürü: Ahmed Naîm Efendi, 6 kişilik evkaf komisyonu. 4 nüfus ve tapu memuru. PTT müdürü Mümtâz Efendi(râbia), 2 memur. 5 kişilik nâfıa komisyonu. 5 kişilik maârif komisyonu. 7 kişilik Zirâat Bankası. 5 üyeli Zirâat Meclisi. 3 düyûn-ı umûmiyye, 4 reji me'mûru. 5 öğretmen ve 116 talebeli mekteb-i rüşdiyye, maârife bağlı 6 mekteb-i ibtidâiyye (665 talebe). Yüksek rütbeli Ayntablılar: Eski Tahrân büyükelçisi ve nâzırlardan Münif Paşa(vezir, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), eski Taiz mutasarrıfı Mısırlı-zâde Ârif Efendi(ûlâ, III. Osmânî), eski Adana valisi Fâik Paşa(Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecîdî), 2 sâlise. Merkez nahiyesi dışında Ayntab kazâsı nahiyeleri ile bunlara bağlı köy sayısı: Telbeşâr(77), Kızılhisâr(13), Oral(19), Reşî(8), Çekde(27), Hezek(30), Çarpın(16), Kızık(12), yekûn: 9 nahiye, 202 köy. Ayntab 6.986 hâne, 38 cami, 57 mescid, 21 medrese, 7 tekke, bir ortaokul, bir mekteb-i eytâm, 20 ilkokul, bir Amerikan koleji, 5 kilise, 1 havrâ, 31 hamam, 2.320 dükkân, 4 bedesten, 15 han, 30 fırın, 6 deb-

bağhâne, 45 boyahâne, 11 değirmen, 8 müskirat fabrikası, bir ateş değirmeni, 5 sabunhâne, bir kütübhâne, bir hastahâne, bir kale, bir redif deposu, bir hükûmet konağı, bir cebhâne, 2.210 dokuma tezgâhı ihtivâ eden bir şehirdir. Haleb şehri ile mukayesesi şöyledir: 10.549 hâne, bir hükûmet konağı, bir kale, bir kışla, bir redif deposu, 2 hastahâne, 19 karakol, 106 mahalle, 169 cami, 182 mescid, 19 tekke, bir lise, bir askeri ortaokul, 2 ortaokul, bir san'at okulu, 90 ilkokul, 32 medrese, 39 gayri Müslim mektebi, 3 kız mektebi, bir Fransız koleji, 21 türbe, 21 kilise ve manastır, 3 havrâ, 77 sebil, 40 hamam, 76 çeşme, 2 muvakkıt-hâne, bir saat kulesi, 7 kütübhâne, 7.635 dükkân ve mağaza, 23 eczâhâne, 2 boya fabrikası, 2 matbaa, bir bedesten, 113 han, 29 su değirmeni, 128 hayvan değirmeni, 109 fırın, 2.915 dokuma tezgâhı, 4 cendere, 8 debbağhâne, 27 basmahâne, 97 kahvehâne, 129 boyahâne, 12 sabunhâne 15 kaalhâne, 7 mâsura, 4 pamuklu fabrikası, 4 müskirat fabrikası, bir kâvsâle fabrikası, 5 gazino, 38 meyhâne, 577 bağ, 373 bahçe, 1.885 tarla, 12 köprü, 2 tımarhâne, 3 desti fabrikası, 20 kireçhâne, 2 selhhâne.— Ayntab kazâsının nüfusu 42.314 erkek + 43.587 kadın = 85.901'dir: 69.032 Türk, 11.798 Gregoryen(Ortodoks) Ermeni + 349 Katolik Ermeni + 3.871 Protestan Ermeni = 16.018 Ermeni, 743 Yahudi, 108 Latin(Katolik Levanten).

Kilis Kazâsı: Kaymakam Mustafa Reşid Bey ve 64 memur. Aziziyye nahiye müdürü: Refik Bey(sâlise). Cûm nahiye müdürü: Mustafa Şevket Efendi. Kilis ortaokulunda 85 talebe var. İmparatorluğun Kilisli yüksek görevlileri: mâliyye nezâreti müsteşar muâvini Said Bey(bâlâ, I. Osmânî ve Mecidî), Said Ağa-zâde Selim Ağa(istabl-ı âmire, III. Mecidî) vs.— Kilis şehrinde: bir hükûmet konağı, bir redif deposu, 4.700 hâne, 34 mahalle, 37 cami, 14 mescid, 24 tekke, 8 medrese, bir ortaokul, 25 ilkokul, 4 kilise, bir havrâ, 5 hamam, 25 hayvan değirmeni, 3 yel değirmeni, 3 bedesten, 3 sabunhâne, 31 fırın, 50 han, 1.638 dükkân, 72 mâsura, 48 kahvehâne, 10 boyahâne, 5 meyhâne, 120 dokuma tezgâhı, 5 eczâhâne, 23 çeşme, 31 su değirmeni mevcuttur. Kilis kazâsında 37.366 erkek + 37.696 kadın = 75.085 nüfus vardır: 70.791 Türk + 90 Müslüman Çingene + 2.637 Ermeni + 324 Katolik Ermeni + 344 Protestan Ermeni + 313 Rum + 549 Yahudi.

Belen Kazâsı: Kaymakam Hasan Hâlis Bey(sâniye, IV. Osmânî) ve 47 memur. 23 talebeli ortaokulu ve 41 talebeli maârife bağlı ilkokulu var («mekteb-i sıbyân» denen mahalle ilkokulları hariç). Belen kasabasında: bir hükûmet konağı, bir cami, 4 mescid, bir tekke, bir medrese, bir ortaokul, bir resmi ilkokul, 4 mahalle ilkokulu, bir Ermeni kilisesi, bir Ermeni ilkokulu, 5 mahalle, 674 hâne, 2 hamam, 11 berber, 2 köprü, 4 su değirmeni, 130 dükkân, bir otel, 6 han, 6 fırın, 7 debbağhâne, 2 mezbaha, 7 kahvehâne, bir gazino, 5 meyhâne, 238 bağ, 731 bahçe mevcuttur. Kazâ nüfusu 5.520 erkek + 5.470 kadın = 10.900'dür: 9.378 İslâm + 1.313 Ermeni + 111 Katolik Ermeni + 199 Protestan Ermeni.

İskenderun Kazâsı: Kaymakam Mustafa Reşid Bey ve 121 memur. 35 talebeli ortaokulu, 22 talebeli 8 resmi ilkokul(yalnız İskenderun şehrinde). Şehirdeki konsolos muâvinleri: Fransa, İtalya, İngiltere, Avusturya, Almanya, İran, İspanya, Portekiz ve İran konsolosu. İskenderun kasabasında: bir hükûmet konağı, bir redif deposu, 4 mahalle, 934 hâne, 2 cami, 6 ilkokul, 4 kilise, bir havrâ, 10 çeşme, 25 mağaza, 360 dükkân, 13 han, 2 hamam, 17 fırın, 21 kahvehâne, 13 meyhâne, 2 gazino, 4 lokanta, bir mez-

baha, 812 bahçe, 186 bağ, 3 meyan fabrikası, 16 değirmen, 3 otel, 130 arsa, 4.323 arazi mevcuttur. Nüfus: 7.217 erkek + 6.411 kadın = 13.628: 11. 520 İslâm + 1.289 Rum + 448 Ermeni + 275 Katolik Ermeni + 35 Yahudi + 61 ecnebî. Arsuz nahiye müdürü: Mûsâ Fehmi Efendi.

Antakya Kazâsı: Kaymakam Mahmud Celâleddin Bey(mütemâyiz, III. Mecidî), kazâ meclis-i idâresi üyesi Muhyiddin Paşa(mirülümerâ) ve 94 memur. 60 talebeli ortaokul, 230 talebeli 4 resmî ilkokul(şehirde). Süveydiyye nahiye müdürü: Hâfız Hasan Basri Efendi(bu kasabada 105 talebeli 4 resmî ilkokul). Karamurt nahiyesinde 95 talebeli 4 resmî ilkokul, Harbiyye nahiye merkezinde 86 talebeli 4 resmî ilkokul. Nahiyeler: Kusayr'da 84 köy, Karamurt'ta 55 köy, Süveydiyye'de 22 köy, Harbiyye'de 24 köy, 5 nahiyede 175 köy. Antakya'daki viskonsüller: Fransa, İngiltere, Almanya, İspanya ve İran konsolosu. Antakyalı yüksek rütbe sahipleri: Halef Ağazâde Hacı Abdülgani Efendi(ûlâ sânisi, III. Osmânî), Berekât-zâde Hacı Rif'at Efendi (ûlâ sânisi. III. Osmâni ve Mecidî), Kâtib-zâde Ziver Paşa (mirülümerâ), 2 sâniye. 7 sâlise. 8 müderris rütbesi. Antakya şehrinde: bir hükûmet konağı, bir kışla. 120 cami ve mescid, 27 medrese ve kütübhâne. 5 tekke. bir ortaokul. 39 ilkokul. 3 Rum ilkokulu, bir Ermeni ilkokulu, 2 Protestan ilkokulu, bir Yahudi ilkokulu, 3.348 hâne, 15 kilise ve manastır, 5 hamam, 2.093 dükkân ve mağaza, 24 han. 122 değirmen, 32 fırın. 30 çeşme, 11 sabunhâne, 29 ipek fabrikası. 1.520 anbar ve samanlık, 3.110 bağ, 2.420 bahçe, 49.339 tarla, 2 orman, 2 dalyan, 523.608 arâzi. Antakya kazâsı. 40.111 erkek + 35.059 kadın = 75.180 nüfusa sahiptir: 67.614 İslâm, 4.331 Rum, 2.574 Ermeni, 12 Katolik ve 344 Protestan Ermeni, 280 Yahudi, 15 Latin(Katolik Levanten).

İdlib Kazâsı: Kaymakam Mustafa Fehmi Efendi(rabia) ve 50 memur. 50 talebeli bir ortaokul. Erihâ nahiye müdürü: İzzeddin Efendi. Kazâya bağlı 4 nahiye ve 105 köy. Edlib kasabasında: bir hükûmet konağı, bir redif deposu, 186 cami ve mescid. 5 medrese ve kütübhâne. 18 tekke, bir ortaokul, 36 ilkokul, bir Rum ilkokulu, bir Protestan ilkokulu. 8.272 hâne, bir kilise, 19 hamam, 1.568 dükkân ve mağaza ve kahvehâne, 2 debbağhâne, 19 han. 147 su ve hayvan değirmeni, 12 fırın, 3 sabunhâne, 111 mâsura. 271 anbar ve samanlık. 6 mezbaha. 2 eczâhâne, kazâda 5.430 bağ ve zeytinlik, 278 bahçe, 54.950 dönüm tarla, 48.435 dönüm mezraa arazisi, 48.435 dönüm boş arazi. Kasaba 1.916 hâne ve 15.362 nüfustur. Erihâ kasabası ise 650 hâne ve 4.670 nüfustur. Kazâda 24.762 erkek + 24.765 kadın = 49.527 nüfus vardır: 49.031 İslâm, 396 Rum Ortodoks. Edlibli yüksek rütbe sahipleri: Edlibli Keyâli-zâde Mahmud Paşa(mir-mirân. III. Osmâni), birer Edirne ve İzmir pâyeli, 7 müderris.

Hârim Kazâsı: Kaymakam Ahmed Nazif Efendi(mütemâyiz) ve 43 memur. Kazâ merkezinde 30 talebeli bir ortaokul ve 62 talebeli bir resmî ilkokul var. 3 nahiye: Hârim merkez nahiyesinin 14, Reyhâniyye'nin 64 ve Bârbeşâ'nın 27, cem'an kazânın 132 köyü var. Reyhâniyye ve Bârbeşâ nahiye müdürleri: Ahmed Fehmi ve Yûnus Murâd Efendiler. Kazâ merkezi Kefr Tehârim kasabasında(Haleb'in batısı): bir hükûmet konağı, bir redif deposu, 2 cami, bir tekke, bir ortaokul, 52 ilkokul, 212 hâne, 2 hamam. 188 dükkân. 4 kahvehâne, bir hayvan değirmeni, 2.726 nüfus mevcut. Bü-

tün kazâ 13.911 erkek + 14.019 kadın = 27.930 nüfuslu: 27.883 İslâm(Arab ve Türk), 32 Ermeni ve 15 Rum.

Cisr-i Şuguur Kazâsı: Kaymakam Cemâleddin Bey(mütemâyiz, V. Mecidî) ve 44 memur. Kazâ merkezinde 18 talebeli bir ortaokul, Ordu nahiyesinde 50 talebeli başka bir ortaokul var. Ordu nahiye müdürü: Sâdık Efendi(râbia), Mazıyk nahiye müdürü: Hasan Efendi. Kazânın 75 köyü var. Kazâ merkezinde: bir hükûmet konağı, bir cami, 5 mescid, bir tekke, bir ortaokul, bir kilise, bir hamam, 5 fırın, 7 kahvehâne, 215 dükkân, bir han, 622 hâne, 8 su değirmeni, bir pazar, Âsi üzerinde 14 gözlü muazzam bir köprü, 16 ilkokul, 7 gayri Müslim ilkokulu vardır. Bütün kazâda 15.289 erkek + 14.590 kadın = 29.879 nüfus bulunmaktadır: 25.984 İslâm (Arab ve Türk), 1.685 Ermeni, 187 Katolik Ermeni, 901 Protestan Ermeni, 879 Rum, 243 Latin(Katolik Levanten).

Maarra Kazâsı: Kaymakam Halil Sıdkı Efendi(sâniye) ve Nevres Paşa(mîrmîrân, III. Osmânî, II. Mecidî, meclis-i idâre-i kazâ âzâsı) ve belediye reisi Hacı Mehmed Efendi(mütemâyiz) ve 41 memur. 30 talebeli bir ortaokul. Kazâ merkezi Maarratü'n-Nûmân kasabasında: bir hükûmet konağı, bir redif deposu, 41 cami ve mescid, 3 tekke, bir ortaokul, 59 ilkokul, 5 medrese ve kütübhâne. 3.245 hâne, 328 dükkân ve mağaza, 4 fırın, 21 çeşme ve sebil, 3 han, 5 hamam, 39 değirmen, 33 arsa, 11 yolcu hanı, 965 anbar ve samanlık, bütün kazâda 44 çiftlik, 27 bahçe, 3.561 bağ, 17.312 tarla, 25.978 musakkafât(damlı yer), 1.102.798 dönüm arazi mevcuttur. Kazâ nüfusu 8.744 erkek + 8.904 kadın = 17.648'dir: 43 Rum dışında tamamı İslâm'dır(Arab ve Türk).

Bâb Kazâsı: Kaymakam Bahri Bey(sâniye) ve 39 memur. İlbekli nahiye müdürü: Mustafa Âsım Efendi. Kazâya bağlı 174 köy. Haleb'in doğusundaki Bâb kasabasından başka kazâda 2.220 nüfus İslâm ve 52 nüfus Yahudi'nin bulunduğu Tâdif kasabası mevcuttur. Bâb'da bir hükûmet konağı, 15 cami ve mescid, bir ortaokul, 5 ilkokul, 4.698 hâne, 2 hamam, 2. 871 dükkân, 30 han, 19 değirmen, 7 fırın, 5 kahvehâne, 7 mâsura mevcuttur. Kazâ nüfusu 11.307 erkek + 14.638 kadın = 25.945 kişidir: 25.873 İslâm(Arab, çok az Türk), 52 Yahudi, 16 Müslüman Çingene, 4 Rum.

Cebel-i Sem'ân Kazâsı: Kaymakam Ahmed Necmeddin Bey ve 19 memur. 50 talebeli 2 resmi ilkokul. 113 köy. Hepsi Müslüman olmak üzere 26.178 nüfus(11.570 erkek + 14.608 kadın). Kazâ, Haleb'in çevresindeki köylerden ibarettir. Bütün kazâda 183 cami ve mescid, 2 tekke, 5 ilkokul, 4.256 hâne, 29 dükkân, 18 han, 3 değirmen, 263 bağ, 104 bahçe, 52.675 tarla mevcuttur.

Menbic Kazâsı: Kaymakam Nasrullah Bey(sâlise, IV. Mecidî) ve 18 me'mur. Merkezde bir ortakoul(31 talebe), 4 resmi ilkokul(152 talebe). Cebel-i Hâs, Ebû-Hanâyâ, Hamr, Sâcûr, Avsicl nahiyeleri ile beraber 6 nahiyede 400 köy. Haleb'in doğusundaki Menbic kasabasında: bir hükûmet konağı, bir çiftlik-i hümâyûn, bir eski kale, bir cami, bir mescid, 3 tekke, 4 ilkokul(resmi), bir ortaokul, 300 hâne, 5 mahalle, bir türbe, 50 dükkân, 3 han, bir fırın, 2 kahvehâne, 6 değirmen mevcuttur. Kazânın nüfusu 23. 975 olup bunun 17.000'i 7 Arab aşiretine âittir.

Rakka Kazâsı: Kaymakam Mehmed Tevfik Bey ve 27 memur. 37 talebeli bir ortaokul. Kasabada bir hükûmet konağı, bir cami, bir ortaokul,

2 resmî ilkokul, bir mescid, 25 hâne, 86 dükkân, 2 fırın, 3 değirmen, 4 kahvehâne vardır. Kazâya 57 köy bağlıdır. Kazâ nüfusu tamamı Müslüman Arab ve Türkmen olmak üzere 9.641'dir(4.374 erkek ve 5.265 kadın).

Urfa Sancağı

Mutasarrıf Hasan Re'fet Bey(bâlâ, II. Osmâni ve Mecidî), Kadı Mehmed Râif Efendi, muhâsebeci Mehmed Nâci Efendi(sâniye), Müftü Şeyh Müslim Efendi(İzmir), tahrirât müdürü Ömer Fehmi Bey(sâlise), belediye reisi Abdurrahmân Efendi(sâlise) ve 141 memur. Urfa'da İran konsolosu, bir ortaokul, 4 resmî ilkokul vardır. Merkez kazâsında 407 köy mevcuttur. Merkez nahiyesi dışındaki nahiyeleri ve bunlara bağlı köy sayısı: Döğerli(67), Çaykapı(105), Bozâbâd(141), Kabahaydar(23), Uyumağaç(71). İmparatorlukta Urfalı rütbe sahipleri: Şeyh-zâde Hüseyin Paşa(mirmirân), Hamavi-zâde Mehmed Hilmi Paşa(mirmirân, III. Mecidî), Şeyh Hasan Efendi(İzmir), Hacı Hüseyin Ağa-zâde Mustafa Lâmî Bey(mütemâyiz), Mâmû-zâde Hacı Mahmûd Ağa(mütemâyiz), Mâmû-zâde Hacı Mahmûd Ağa(mütemâyiz), bir sâlise, bir kapıcıbaşı.

Urfa şehrinde: bir hükûmet konağı, 2 kışla, 3 karakol, bir hastahâne, 58 cami ve mescid, 4 tekke, 11 kilise ve manastır, bir havrâ, 31 ilkokul, bir ortackul, 11 medrese ve kütübhâne, 9.342 hâne, 2.052 dükkân, 32 han, 18 fırın, 43 çeşme ve sebil, 14 hamam, 51 değirmen, bir fabrika, 295 arsa, bahçe, 4 mer'a, kazâda 3.414 bağ mevcuttur.

Urfa merkez kazâsının nüfusu 31.439 erkek + 32.740 kadın = 64.179'dur: 53.380 İslâm, 464 Yahudi, 8.543 Ermeni, 1.108 Protestan Ermeni, 684 Katolik Ermeni. Urfa sancağının merkez kazâsı dışında kalan kazâları şunlardır:

Birecik Kazâsı: Kaymakam Abdülgani Efendi, meclis-i idâre-i kazâ âzâsından Necib Efendi(mütemâyiz) ve 56 memur. Merkezde 62 talebeli bir ortaokul var. 133 köy bu kazâya bağlı. Merkez nahiyesi dışındaki nahiyeler ve köy sayısı: Nizib(5), Barak(72), Çugur(56). Birecik kasabasında: bir hükûmet konağı, bir eski kale, 17 câmi ve mescid, bir medrese, 7 tekke, 3 kilise, 4 ilkokul, 12 mahalle okulu, bir ortaokul, 2.048 hâne, 485 dükkân, 4 fırın, 5 han, 4 hamam, 3 çeşme ve sebil, 18 değirmen, 21 anbar, 170 bahçe, çevrede 512 bağ mevcuttur. Nizib kasabasında ise: 6 cami, bir ilkokul, 2.246 nüfus, 708 hâne, bir fırın, bir han, bir hamam, 4 değirmen, bir anbar, 150 bahçe, çevrede 411 bağ vardır. Kazânın nüfusu 11.583 erkek + 12.003 kadın = 23.586'dır: 22.409 İslâm, 38 Yahudi, 550 Ermeni, 346 Katolik Ermeni, 243 Protestan Ermeni.

Rûmkal'a Kazâsı: Kaymakam Hüseyin Fatin Bey(râbia) ve 41 memur. Merkezde 60 talebeli bir ortaokul var.171 köy kazâya bağlı. Kazânın merkezi Halfeti kasabasında: 799 hâne, bir hükûmet konağı, bir redif deposu, bir mescid, bir ortaokul, bir ilkokul, 59 dükkân, 4 fırın, 48 değirmen, bir eczâhâne, bir hamam, bir debbağhâne, 3 kilise vs. mevcut. Kazânın nüfusu 12.737 erkek + 12.229 kadın = 24.966: 24.241 İslâm, 569 Ermeni, 156 yabancı.

Sürûc Kazâsı: Kaymakam İbrahim Necâti Efendi(sâlise) ,ve 47 memur. Merkezdeki 5 resmî ilkokulda 165 talebe. Merkez nahiyesinin 360 köyü var. Mes'ûdiyye nahiyesinin köyü yok. Kazâ nüfusu 9.288 erkek + 9.176 kadın = 18.464: 64 Ermeni, gerisi İslâm. Sürûc kasabasında bir hükûmet konağı, 3 cami, 2 ınescid, bir tekke, 3.034 hâne, bir han, bir fırın, 2 kahvehâne, 20 bahçe, 39 dükkân, 6 bağ var.

Harrân Kazâsı: Kaymakam Mahmud Celâleddin Bey ve 15 memur. Merkez nahiyesinin 240, Türkmen Ceylanı nahiyesinin 8 köyü var. Kazânın nüfusu —hepsi İslâm olmak üzere— 1.822 erkek + 2.235 kadın = 4.057.

Mar'aş Sancağı

Mutasarrıf Nûri Bey(ûlâ, II. Osmâni, I. Mecîdî), Kadı Mehmed Nûri Efendi(IV. Mecîdî), muhâsebeci Ahmed Âsım Bey(sâniye), Müftü Mustafa Efendi(IV. Mecîdî), tahrirât müdürü Mehmed Fâni Efendi(sâlise), belediye reisi Şükrü Bey(sâniye), meclis-i idâre-i livâ âzâsından Kigork Efendi(mütemâyiz, IV. Osmâni) ve 145 memur. Mar'aş şehrinde 165 talebeli, 19 öğretmenli bir lise ve ortaokul, 400 talebeli 10 resmî ilkokul var. Lisede okutulan dersler: Türkçe, ahlâk, Arabca, Farsca, İslâm târihi, hesab, hendese, coğrafya, dinî ilimler, Fransızca, cebir, ilm-i eşyâ, usûl-i defteri, umumî tarih, hıfzıssıhha, resim, nazarî hesab, hüsn-i hat, jimnastik, Ermenice. Yenicekal'a nahiyesi müdürü: Ahmed Muhtâr Efendi ve 5 memuru.

Maraş merkez kazâsının 9 nahiyesi ve 110 köyü var: Atrafşehir(30), Nâdirli(6), Yenicekale(25), Bertiz(12), Çıkallı(5), Şükroba(7). Camistel (12), Hartaleb(13). İmparatorluktaki rütbe sahibi Maraşlılar: Dersim mutasarrıfı Mahmud Paşa(mîrmirân, III. Mecîdî), Ahmed Paşa-zâde Abdullah Paşa(mirülümerâ), Harlakyan-zâde Agob Efendi(sâniye, III. Osmâni), 7 sâlise, bir râbia, bir rütbesiz nişan sahibi.

Maraş şehrinde: bir hükûmet konağı, bir redif deposu, bir kale, bir kışla, bir hastahâne, 10 karakol, 55 cami, 50 mescid, 8 medrese, 5 tekke, bir lise, bir ortaokul, 10 resmî maârif ilkokulu, 20 mahalle ilkokulu, bir kütübhâne, 9 kilise ve manastır, 20 Hıristiyan mektebi, 7.192 hâne, 42 mahalle, 1.638 dükkân, bir bedesten, 41 fırın, 150 çeşme, 12 hamam, 2 sabunhâne, 75 değirmen, 285 dokuma tezgâhı, 300 abâ tezgâhı, 4 eczâhâne, 2 pamuklu fabrikası, 2 mâsura, bir muvakkıt-hâne, 12 han, 552 bahçe, çevrede 19. 712 bağ mevcuttur. Merkez kazâsının nüfusu 30.576 erkek + 29.715 kadın = 60.291'dir: 43.728 Müslüman Türk, 9.270 Ermeni, 4.135 Katolik Ermeni, 2.922 Protestan Ermeni, 5 Rum, 20 ecnebi, 211 Yahudi. Maraş sancağının diğer kazâları şunlardır:

Zeytûn Kazâsı: Kaymakam Anastaş Efendi(sâniye, IV. Mecîdî) ve 40 memur. Fernes nahiye müdürü: Mustafa Ağa ve 4 memuru. Nahiyeler ve köyleri: Merkez(23), Fernes(5), hepsi 28 köy, Zeytûn kasabasında: bir hükûmet konağı, bir kışla, bir mescid, 5 kilise, 2 Katolik ilkokulu, 4 Gregoryen ilkokulu, 2 Prostestan ilkokulu, 283 hâne, 108 dükkân, 2 mağaza, 5 boyahâne, 16 su değirmeni, 2 debbağhâne, bir kaplıca, bir manastır mev-

cuttur. Bu kazâ, imparatorlukta Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu kazâdır. 8.509 erkek + 7.715 kadın = 16.224 nüfusu şöyledir: 8.371 İslâm, 7. 164 Ermeni, 401 Katolik Ermeni, 288 Protestan Ermeni.

Elbistân Kazâsı: Kaymakam Hüsâmeddîn Efendi(mütemâyiz, II. Osmânî) ve 58 me'mur. Merkezde 81 talebeli bir ortaokul, 23 talebeli bir maârif ilkokulu vardır. Efsûs nahiye müdürü: Hüseyin Hüsnü Efendi ve 5 memuru. Kazâ, 11 nahiye ve 151 köydür. Efsûs(17 köy), Anbarcık(17), Karagöz(15), Koçâbâd(18), Sarsap(19), Aynü'l-Arûs(14), Çardak(12), Kollar(17), Horman(12), Celki(10). Merkez kasabada: bir hükûmet konağı, bir redif deposu, 11 cami, 3 mescid, 26 ilkokul, bir ortaokul, 3 kilise, 8 medrese, 1.424 hâne, 347 dükkân, bir hamam, bir bedesten, 9 fırın, 7 han vardır. Kazâ nüfusu 22.622 erkek + 20.933 kadın = 43.565'dir: 41.898 Müslüman Türk, 990 Ermeni, 346 Katolik Ermeni, 331 Protestan Ermeni.

Andırın Kazâsı: Kaymakam Hacı Ali Rızâ Efendi(râbia) ve 42 memur. Merkezde 35 talebeli bir resmî ilkokul ve bir ortaokul var. Göksun nahiye müdürü: Mehmed Ali Efendi ve 5 memur. Kazânın 8 nahiye ve 82 köyü var: Kesem(17 köy), Tarıovası(11), Kürtler(9), Keban(6), Yolaltı (11), Göksun(19), Kuzutepe(9). Merkez kasabada: bir hükûmet konağı, 2 karakol, 15 cami, 5 mescid, 5 ilkokul, bir ortaokul, 5 kilise, bir Protestan kilisesi, 32 dükkân, 5 çeşme, 3 fırın, 3.814 hâne var. Kazâ nüfusu 10.666 erkek + 8.733 kadın = 19.339: 16.752 İslâm, 2.425 Ermeni, 197 Katolik Ermeni, 25 Protestan Ermeni.

Pazarcık Kazâsı: Kaymakam Hakkı Efendi ve 35 memur. Kazâ nüfusu 10.901 erkek + 10.271 kadın = 21.172 olup 12'si Ermeni, gayrısı İslâm'dır. Merkez kasabada bir hükûmet konağı, bir cami, bir ilkokul, 52 hâne, 10 dükkân, 3 kahvehâne var.

Eyalet Gelir ve Giderleri ve Nüfus Durumu

1317(1899) yılında eyâletten devletin elde ettiği gelir 396.862,70 altındır. Devlet bunun ancak 67.153,44 altınlık kısmını eyâlete harcamış, geri kalan meblağı merkez(Istanbul) büdcesine almıştır. Sancaklara göre durum şöyledir: Haleb merkez sancağında 276.500 altın gelir ve 46.931,70 altın masraf, Urfa sancağında 63.319,37 altın gelir ve 10.153,07 altın masraf, Maraş sancağında 57.043,33 altın gelir ve 10.068,67 altın masraf.

1899 yılına ait nüfus idaresinin kayıtlarına göre Haleb eyâletinde 429. 258 erkek + 429.185 kadın = 858.443 nüfus yaşamaktadır. Nüfusun mezheblere göre dökümü şöyledir: 747.992 İslâm(Türk, Arab, az Kürd); 51.712 Gregoryen(Ortodoks) Ermeni + 11.212 Katolik Ermeni + 10.635 Protestan Ermeni = 73.559 Ermeni; 8.366 Ortodoks Rum + 8.408 Katolik Rum = 16.774 Rum; 395 Müslüman Çingene; 9.694 Musevî; 4.593 ecnebî(Türk tab'ası olmıyanlar); 773 Latin(Katolik Levanten); 1.897 Mârûnî(Katolik Arab); 2.584 Ortodoks Süryânî; 164 Ortodoks Keldânî; 18 Süryânî-i Kadîm. Hıristiyanlar'ın toplamı: 62.842 Ortodoks + 22.290 Katolik + 10.635 Protestan + 4.593 ecnebî = 100.160. Bunlara Mûseviler'i eklersek, bütün Gayr-ı Müslim nüfusun 109.854 olduğu anlaşılır. Buna karşılık Müslüman Sünni nüfus 748.387'dir. Aşağı yukarı nüfusun 8'de birinin Gayr-ı Müslim olduğu ortaya çıkar.

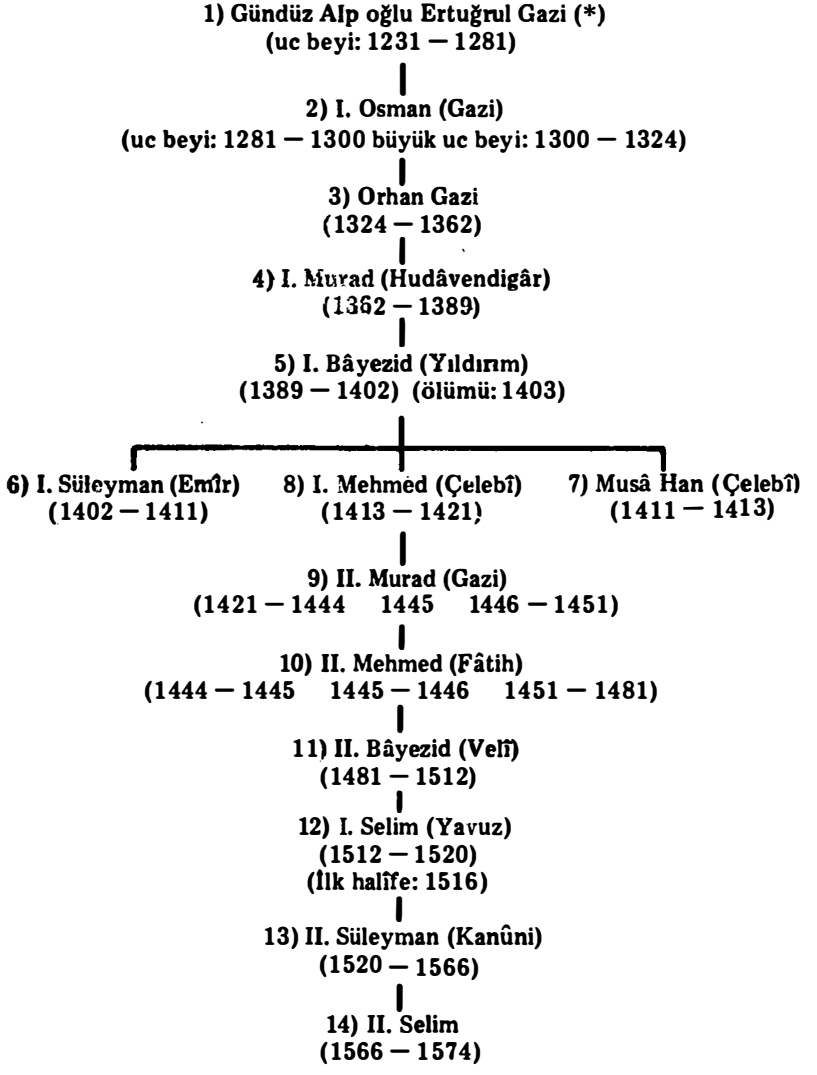
Sâl-nâmemizde sonra(s.398-9) şose yollara ait mükemmel statistik bilgiler geliyor.

Eyaletin Mülki Dökümü

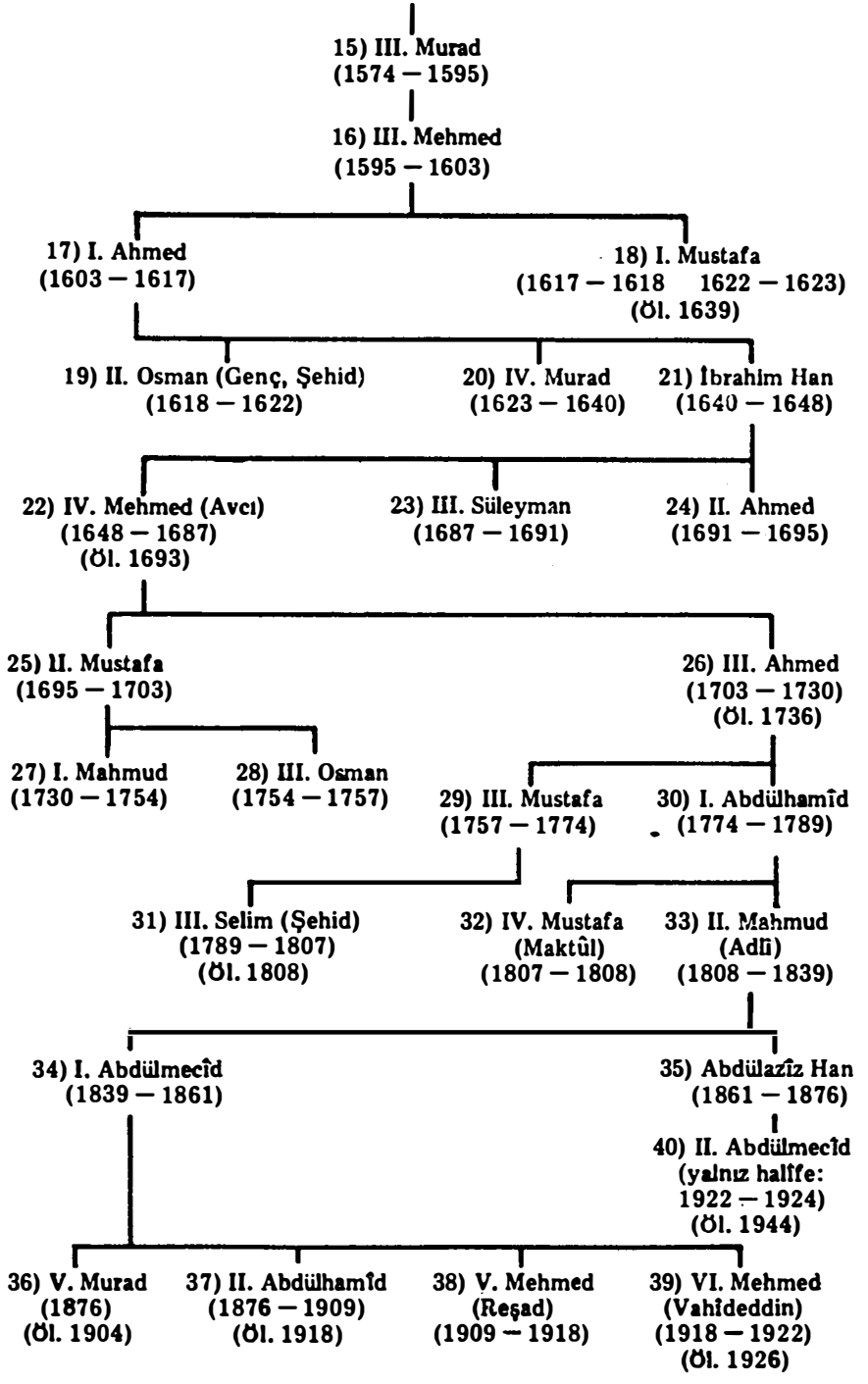
Haleb eyâleti 3 sancak, 24 kazâ, 88 nahiye, 3.769 köy, 415 mahalledir. Haleb merkez sancağı 14, Urfa sancağı 5, Maraş sancağı 5 kazâdır. Haleb şehri 106, Urfa şehri 51, Maraş şehri 42, Ayntab şehri 82, Kilis şehri 43 mahalledir. Urfa 1., Maraş 2. sınıf sancaklardandır. 1. sınıf kazâlar şunlardır: 3 sancağın merkez kazâları, Ayntab, Kilis, Antakya, İskenderun, Zeytûn(sonuncusu Maraş'a, diğerleri Haleb merkez sancağına bağlı). 2. sınıf kazâlar: Belen, İdlib, Hârim, Cisr-i Şuguur, Maarra, Bâb(Haleb sancağında), Birecik(Urfa sancağında), Elbistan(Maraş sancağında). 3. sınıf kazâlar: Cebel-i Sem'ân, Menbic, Rakka(Haleb merkez sancağında), Rûmkal'a(Halfeti), Sürûc, Harrân(Urfa sancağında), Andırın, Pazarcık(Maraş sancağında). Haleb eyâletinin, Kuzey Suriye'den başka, bugünki Türkiye Cumhuriyeti'nin 4 ilini(Hatay, Gaziantep, Urfa ve Maraş) içine aldığı görülmektedir. Hatay ve Gaziantep illeri, Haleb merkez sancağına bağlıdır; Maraş ve Urfa illeri ise ayrı sancaklardır.

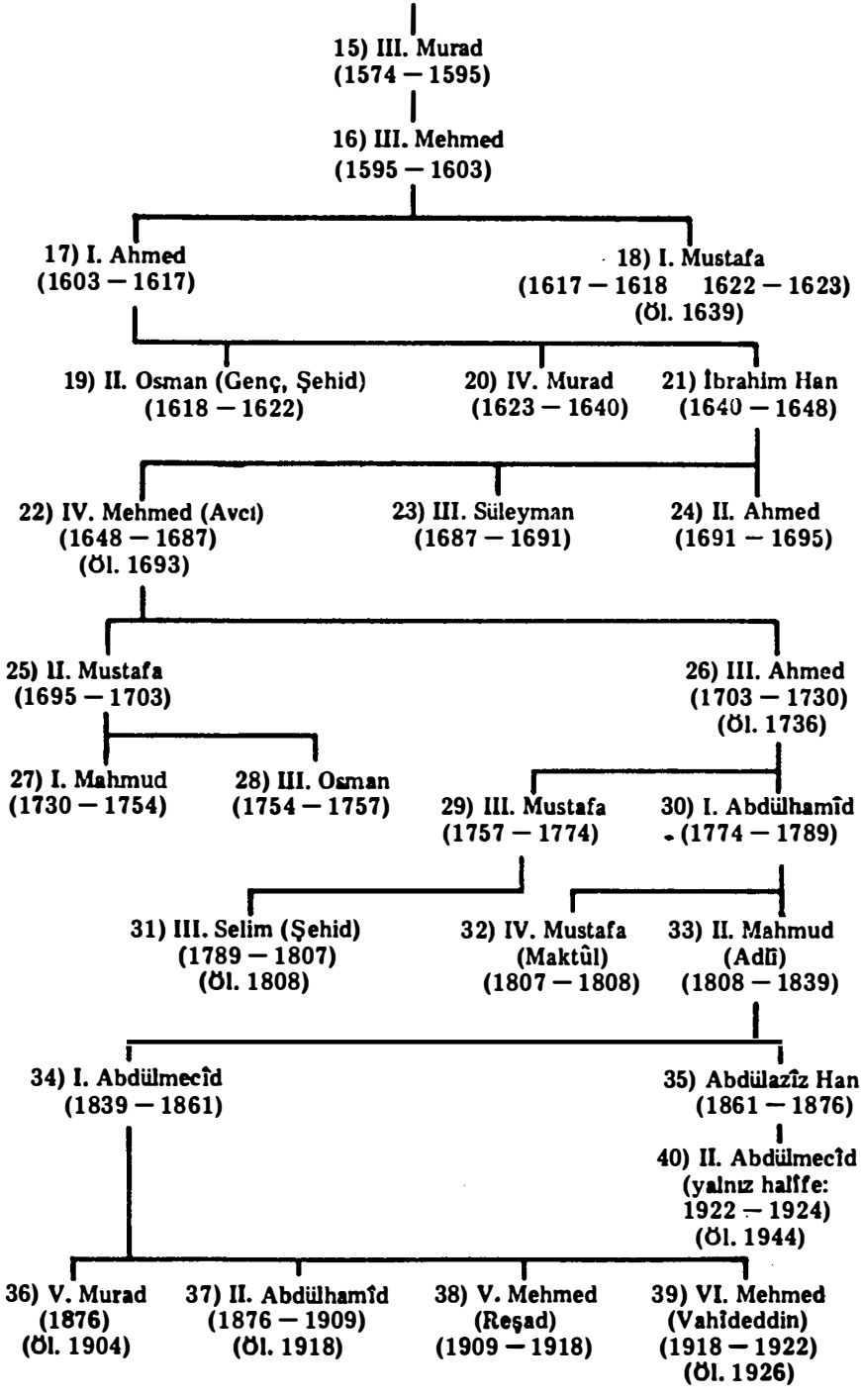
ONÜÇÜNCÜ CİLDİN SONU

OSMANOĞULLARININ SOY KÜTÜĞÜ VE SALTANAT TARİHLERİ

(*) Muhtemelen: Kayı Alp oğlu Sarkuk Alp oğlu Gök Alp oğlu Kaya Alp oğlu Gündüz Alp oğlu Ertuğrul Bey.

15) III. Murad
(1574 — 1595)
16) III. Mehmed
(1595 — 1603)
17) I. Ahmed
(1603 — 1617)
18) I. Mustafa
(1617 — 1618 1622 — 1623)
(Öl. 1639)
19) II. Osman (Genç, Şehid)
(1618 — 1622)
20) IV. Murad
(1623 — 1640)
21) İbrahim Han
(1640 — 1648)
22) IV. Mehmed (Avcı)
(1648 — 1687)
(Öl. 1693)
23) III. Süleyman
(1687 — 1691)
24) II. Ahmed
(1691 — 1695)
25) II. Mustafa
(1695 — 1703)
26) III. Ahmed
(1703 — 1730)
(Öl. 1736)
27) I. Mahmud
(1730 — 1754)
28) III. Osman
(1754 — 1757)
29) III. Mustafa
(1757 — 1774)
30) I. Abdülhamîd
(1774 — 1789)
31) III. Selim (Şehid)
(1789 — 1807)
(Öl. 1808)
32) IV. Mustafa
(Maktûl)
(1807 — 1808)
33) II. Mahmud
(Adlî)
(1808 — 1839)
34) I. Abdülmecîd
(1839 — 1861)
35) Abdülazîz Han
(1861 — 1876)
40) II. Abdülmecîd
(yalnız halîfe:
1922 — 1924)
(Öl. 1944)
36) V. Murad
(1876)
(Öl. 1904)
37) II. Abdülhamîd
(1876 — 1909)
(Öl. 1918)
38) V. Mehmed
(Reşad)
(1909 — 1918)
39) VI. Mehmed
(Vahîdeddin)
(1918 — 1922)
(Öl. 1926)

15) III. Murad
(1574 — 1595)
16) III. Mehmed
(1595 — 1603)
17) I. Ahmed
(1603 — 1617)
18) I. Mustafa
(1617 — 1618 1622 — 1623)
(Öl. 1639)
19) II. Osman (Genç, Şehid)
(1618 — 1622)
20) IV. Murad
(1623 — 1640)
21) İbrahim Han
(1640 — 1648)
22) IV. Mehmed (Avcı)
(1648 — 1687)
(Öl. 1693)
23) III. Süleyman
(1687 — 1691)
24) II. Ahmed
(1691 — 1695)
25) II. Mustafa
(1695 — 1703)
26) III. Ahmed
(1703 — 1730)
(Öl. 1736)
27) I. Mahmud
(1730 — 1754)
28) III. Osman
(1754 — 1757)
29) III. Mustafa
(1757 — 1774)
30) I. Abdülhamîd
(1774 — 1789)
31) III. Selim (Şehid)
(1789 — 1807)
(Öl. 1808)
32) IV. Mustafa
(Maktûl)
(1807 — 1808)
33) II. Mahmud
(Adlî)
(1808 — 1839)
34) I. Abdülmecîd
(1839 — 1861)
35) Abdülazîz Han
(1861 — 1876)
40) II. Abdülmecîd
(yalnız halîfe:
1922 — 1924)
(Öl. 1944)
36) V. Murad
(1876)
(Öl. 1904)
37) II. Abdülhamîd
(1876 — 1909)
(Öl. 1918)
38) V. Mehmed
(Reşad)
(1909 — 1918)
39) VI. Mehmed
(Vahîdeddin)
(1918 — 1922)
(Öl. 1926)